

Հայկական Գրականություն

ՀԱՐԻ ՄԻՐՈՒ

Հայկական Հայրենիք

ՀԱՅԻ ՄԻՐՈՆ

«ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ԳՐԱՐ»

ԵՐԵՎԱՆ

1983

8127

9 192

Կազմեց և խմբագրեց՝
Ա. Ա. ՂԱՓԼԱՆՅԱՆ

141953

Գալշոյան Մ. Հ.

192 Ձորի Միրուն, Վեպ, պատմվածքներ.— Եր: Սովետ. գրող,
1983.— 504 էջ:

Ժողովածուն ընդգրկում է հեղինակի «Ձորի Միրուն» վեպը,
«Մարութա սարի ամպերը» պատմվածաշարը, ինչպես նաև մի
հատված անավարտ վեպից:

02080200 (7)

705(01)84

84 «Տ»

ԳՄԴ 8427

Ար՝

Մովսեսյան գրող՝ հրատարակչություն, կազմելու, խմբագրելու և ձևավորման:
Համար, 1983

Եկեալով եմ մօտ, որ ձեռքեր ունի
ծիրաններու արմատների պէս և աչքեր՝
կապտամշուշ երկինք...

1

Գյուղեպրին խոտված մի տուն կա՝ թիկունքը դուռն աբաժ, չեմ ու
դուռ՝ ձորի ցանցառ ու անտառ առամենքով բաց երախին:

Քառասունհինգ տարի տունը ծուխ է ծխում և առավառ-իրիկուն քա-
րերի վրա ու ձորի մեջ ծեփում-շարդոտում իր սովերը՝ մեկ կարճ, մեկ
երկար: Իսկ տնատեր Զորի Միրոյի կոպերը ութսունինը տարի ծրարել
են գիշեր և բացել առավոտ:

Միրոյի մի ուսը կախ է ընկած, հետն էլ պարանոցն է թեքվել: Ու
թե շալակ է առնում՝ միշտ ձախ ուսով:

Երեք անգամ է Երևան գնացել:

Առաջին անգամ 1920 թվականին՝ ոտքով: «Դառնալիք տակից» առել
է մի կճուճ, մի ճրագ, մի քիչ մեխ, ծխնի ու դառն փակ, վերջին արասուն՝
կես շիշ նավթ, հետո բոլորը լցրել-դարսել է կճուճի մեջ, շալակն առել,
ընկել ճամփա:

Անց քսանմեկ տարի Զորի Միրոն էլի պետք ունեցավ Երևան գնալ-
գալու: Այս անգամ ճամփի կեսը կտրեց սալով, կեսը՝ գնացքով: Այս
անգամ մեխ ու նավթի համար Երևան հասնել պետք չէր. արդեն ուներ
դողահար լեզվակով նավթաճրագ ու մի Հարութ որդի, որին պետք
ճամփեր կոխել:

Ուրիշ ոչինչ, ոչինչ շուններ աշխարհում՝ մի Հարութ, ու պիտի ճամ-
փեր կոխել:

Որդուն ճանապարհելու նախորդ երեկոյան գնաց գրասենյակ, յոթ
ապրիլ մեջ՝ երկրորդ անգամ: Կուրկտիվացման ժամանակ, երբ նրա
ցանք ու կալի ընկեր Նհոն իր եզն արձակեց լծից, ճիպտեց, կ-լեկտիվ
տարավ, և լուծը մնաց թաք եզով, Միրոն երկու օր միտք արավ, ծխ
քնինա խոտ տվեց Բաշե եզանը, աղ տվեց, շփեց, հետո գրել տվեց:

մում, տաքավ գրասենյակ, Բաշեին՝ կոլտնտեսության գում, ետ եկավ ու...

Տնից՝ դաշտ ու կալ, կալ ու դաշտից քայլում էր ուղի՞ղ տուն։ Սկզբում, ամեն ժողովի, կատարածուն կանգնում էր դռանը.

— Միրո, ժողովի:

Գլխով էր անում, թե՛ հա՛, հասկացաւ: Բայց ուշ գիշերին, երբ ժողովի շարունակությունը թաղեթաղ բզկտվում, գնում էր, Միրոն դեռ նստած էր լինում դռան մոտ, իր քարին: Եվ նրա կախ ընկած ուսին ու թեքված շնթին բարդեցին նորօրյա մեղքեր՝ նրան անծանոթ, նրանից հեռու:

— Ձորի Միրոն կոլեկտիվի ժողովը արհամարհում է:

— Էս գլուղում ամենավերջինը Միրոն ընդունվեց կոլխազ: Երեկ մյուս օր չէ՞ր:

— Ձորի Միրոն մենատնտեսի հոգեբանութեան ունի. իր Բաշե եզր շտաս՝ շաթ չի անի:

— Անձնագրային սեղանի պետ ընկեր լիպարիտը հարցրել է՝ որտեղացի՞ եք, ասել է՝ Սասնո գավառի Խութի շրջանի Գործվարք գյուղից: Բա՛, Քարազուխ գյուղը ձեռք չի տալիս Ձորի Միրոյին, միտքը Սասնոն է:

— Գյուղում միայն էն հակահեղափոխական էլրեգի ու Քարեկի հետ էր մոտիկ, ընկերներին տարան, մնացել է մենակ:

Եվ ուզեցան ուղարկել էլրեգի ու Բարեկի ճամփով... Հետո ութիշները վախվխելով մեջ ընկան.

— Զանքմ, Միրոն խեղճ է, հոգին խռով, գործ չունեք:

Ու յոթը տարի հետո, Հարութին կոխվ ճամփելու նախորդ երեկոյան, Ձորի Միրոն մեկ էլ բացեց գրասենյակի դուռը: Նայողներ շատ եղան, ոտքի կանգնող, տեղ առաջարկողներ՝ շատ: Ամեն նայողի հայացքում՝ Միրոյի աչքերի վիշտ ու վախից՝ պատերազմ է... ամեն տեղ առաջարկող՝ մի քիչ շփոթված:

— Սեկ կուզեմ, նախագահ,— ասավ:

Առարկելու բան չէր. մինչև երկաթուղային կայարան ուղում էր որդուն սայլով ճանապարհի:

Ճոռալով գնաց սայլը, հող ու քոռ ճամփին թողեց տաք հետք:

Սայլանիվների երկաթօղբից մեկը հին էր՝ կարկատանված, ճաք ու ծակերով, մյուսը՝ դարբին Նզորի մուրճի տակից նոր էր դուրս եկել՝ մի քիչ քուրայի գույն ուներ և մուրճի շմաշված հետքեր: Հին ու նոր երկաթօղբերը պորվեցին՝ կողք-կողքի, ուր-մուր, զուգահեռ գլորվեցին: Ձորի

Միրոն առողջ ուս ու ձեռքով ամուր փաթաթվեց որդուն և դուխը մոտեցնելու ճիգ արեց, բայց ծոված պարանոցը այդպես էլ չենթարկվեց նրան: Մանրացած կոպերի տակից փախչող հայացքը եզան պողն էր քերծում, անցնում, կտրում-անցնում էր մշուշով լցված մի հարթություն, գնում, գնում հալվում էր մշուշ ժայթքած Հայոց լեռնապարի վրա:

Գաղթից հետո Ձորի Միրոն ինչքան ասես սալ էր նստել, ինչքան ասես սալվոր էր եղել, գնացել այդ ճամփով, որը Քարազուխ գյուղից կապը կտրել-գլորվում է, բայց ամեն անգամ հասել էր Աղվեսաձոր, գյուղի հող-սահմանի վերջին արտը ու ետ դառել: Այդ օրը պիտի հասներ Աղվեսաձորն ու անցներ: Հասներ Աշնակ, դենը գնար: Քարազուխ գյուղից կապը կտրած՝ դեպի մշուշապատ լեռները գլորվող այս ճամփով պիտի գնա՞ր, անցներ «Օձի Ղշլան», հասներ երկաթուղային կայարան՝ Ղարաբուռուն... Այդտեղից Արոն սալն առած ետ պիտի գար, Ձորի Միրոն Հարութ որդու հետ պիտի նստեր գնացք, գնար Երևան՝ որդուն ուղարկեր կռիվ:

Հե՛յ գդդի, Ձորի Միրո... Այնպես լինե՛ր՝ էս ամառ օրով լինե՛ր կռիվ, այնպես լինե՛ր... այնպես...

Եվ Ձորի Միրոյի սիրտն ուզեց սալը Ղարաբուռունից չդարձնել ետ. սիրտն ուզեց անցնել Ղարաբուռունն էլ ու այդպես շիփշիտակ շարունակել ճամփեն:

Ուզեց՝ ու շարունակեց... մտքով:

Լծկաններին ջան ասաց, անցավ Ղարաբուռունը, գնաց հասավ Արաքսն ու անցավ գետը, հասավ Իգդիր՝ անցավ, գնա՛ց, գնա՛ց, Հարութ որդու հետ ճամփեն փակող քարերը հրեց մի կողմ, փոսերը լցրեց: Հարութ որդու հետ գնա՛ց, գնա՛ց հասավ Մուշ, սալը կանգնեցրեց շուկայի մոտ, Հարութ որդու հետ ելավ Առաքելոց վանք, շուրթերը հողոտած ետ եկավ, որոնե՛ք՝ սարն ի վեր մազլցող ու սեղապատ ճամփեն ճարեց, լրծկաններին ջան ասաց, ելավ սարը, մտավ Մուշի ու Սասունի սահմանագլխում նստած Փեթար գյուղն ու Փեթարից էլ անցավ: Հասավ Խուժ՝ անցավ, հարմար ճամփա ընտրե՛ք՝ սարեր ելավ-իջավ, ձորեր իջավ-ելավ, հասավ գյուղ՝ Գործվարք, անցավ դարբին Դավոյի դռնով, կանգնեց իրենց ընկուզենու տակ, սանդղարի մոտ, Հարութ որդուն ասաց.

«Էս է մեր օջախ, գառ»:

Եվ արձակեց եզները, սրբեց թաց ճակատն ու դադրա՛ծ, դադրած նստեց: սանդղարի վրա...

— Օ՛Ֆ, — երկար շունչ քաշեց Ձորի Միրոն, բռնեց ճակատը:

— Դլո՛ւսդ է ցավում, հայրիկ, — հարց տվեց Հարութ որդին:

— Զէ, գառ... իմ սիրտ կցավա...

— Միրո, շարբաթ խմե, — դարձավ խորհուրդ տվեց սալլապան Արոն, — շաքար ունի՞ս:

Միրոյի «օֆի» շարոցի վրա լծկանները ոտքները կախ էին գցել. սալլապան Արոն ճիպոտեց, հո արեց, և ճոճալով գնաց սալլը: Միրոյի հայացքը կաթկթաց ճամփի վրա, կարմիր փոշի ու փշուր դարձավ սալլանի վաների տակ ընկած խճերի նման: Չորի Միրոն վիրավոր ուսը սեղմեց շարութ որդուն ու էլ կանգ չառավ՝ ուշքն ու միտքն առած գնաց էրգիր...

2

«Ընկուղասարն էր ու՝ սարի դոշին մեր տուն... Մեր տուն քարափի պէս էր... Մեր տան քարեր՝ Մարաթուկի Տիրամոր վանքի քարերի պէս խոշոր, Տիրամոր վանքի քարերի պէս մամռոտ... Մեր տուն երեք պատ ուներ, չորրորդ՝ Ընկուղասարն էր...»:

Հա՛, Ընկուղասարի փեշը գալիս, կտուր էր գառնում իրենց տան համար: Ինչ ծաղիկ ու կանաչ սարի լանջին կար, կար՝ կտուրին: Զլինք երգիկը, շինքի ծուխ, չէր իմացվի թե՛ կտուր է:

Ընկուղասա՛ր... է՛, բեռ ու բարձով էր Ընկուղասարը, երկիր կպահեր: Ծծերը ելնում էին Ընկուղասար, «ջուխտ ու թաք» խաղում, կենտ ընկուղի համար կոխ բռնում, ծեծկատում իրար, արևմտոցին տարած ու տարված ընկուղները թափթփվում էին ծառերի տակ, իջնում գյուղ:

Արեգալի կողմից ծառերը, իրար թե ու թիկունք, մագլցում՝ սարի գլխին հավաքվում էին, և երկինքն ու երկիրը հասնում էին իրար: Սարի գագաթին հավաքված ընկուղներինքը ամպերն էին բշում, հով ու զով մաղում գյուղի գլխին... Զէ, իր շարութ պապի աղոթքն էին հասցնում աստըծուն... է՛, շարութ պապ, օղորմի, շարութ պապ, էղբան ո՞ւմ աղոթեցիր, ինչո՞ւ աղոթեցիր՝ իզո՞ւր, իզուր...

Տան կողքին սանդքար կար՝ կոշ ու կուշտ մամռոտ:

Փարունքին սանդը պոնկե-պոնկե անձրևաջրով էր լցվում: Տան դիմաց ալյոք կար. ծառերը արմատները խորացրել էին, թե-թեի տվել, որ չգլորվեն լանջն ի վար: Ամեն գարնան, երբ սանդքարի կշտից ձնծաղիկը բացում էր աչքը, Մովսսարից մի սավան ամպ էր պոկվում, գալիս նստում ծիրանենու գլխին: Հետո սանդքարի կշտին մանուշակն էր դողում, և ալուշան ծիրանենու տնազն էր անում: Մաղկում էր կեռասենին: Մաղկում էր խնձորենին: Ելուղները հացատան կտուրը հանած ընկուղներու ծանրությունից հողը ճաք էր տալիս: Աշխարհում ինչքան գույն կա հավաքվում, հարսնապար էին բռնում տան դիմաց, երգիկից կաթկթում ներս: Ու խեանում էր իր

Հարութ պապը, ունեցնէր լայնացնում, ծծո՞ւմ-ծծում էր գարնան բույրը, փափախն ու այծի մորթուց կարած ելակը նետում կապն ամբարի ետևը և բաց ճերմակ գլխով և բաց կրծքով (սեղոտ էր Հարութ պապի կուրծքը), բահը ձեռքին կանգնում էր ծառերի տակ: Մինչև աշուն դուրս չէր գալիս այգուց:

— Հարսնուկ, հաց բեր,— ձայն էր տալիս, և Խանդութը հացն ու թանուկ լի կուլան ձեռքին կանգնում էր ծիրանենու տակ, սպասում մեծ կեսրարի մոտենալուն:

— Հարսնուկ, գառ, արտ հաց տարա՞ր:

Խանդութը գլխով էր անում՝ հա:

Հետո պապը նստում, ձուլվում էր ծառի բնին, դառնում ծիրանենու բունը, բնի կեսը, ծիրանենու բնի կեղևը... Հարութ պապը քանի՞ տարեկան կլինէր... Ո՞վ էր թիվ ու հաշիվ պահողը... Կոտորածի տարին ինքը կլինէր քառասուն-քառասունհինգ տարեկան, Կիրակոսը՝ երեսունհինգ-քառասուն, Մանուկը շահել տղա էր, մեծ եղբայր Զարեն հիսունն անց էր, հայրը... հոր մազերը ճերմակել էին: Ուրեմն... Հարութ պապը հարյուր-հարյուր հինգ կլինէր: Գարունը բացվում էր թե չէ, մտնում էր այգի ու մինչև ձմեռնամուտ դուրս չէր գալիս: Ճոճք ուներ, մի ծայրը քաղցրակորիզ ծիրանենուն էր կապված, մեկը՝ տանձենուն: Սանդղարի մոտ նըստում էր իրիկնահացի, հարցուփորձ անում գերդաստանի օրվա բանուգործից. վարուցանքից, ջուր ու ջրատունքից, կալուկուտից, հետո տրեխները թաղում էր ծառի տակ և բարձրանում էր ճոճքը:

— Անձրև չեկավ,— սայլապան Արոն ծայր է բացում զրույցի համար:

Ճանապարհը երկար է, սայլի միալար ճռուցն էլ հոգի է հանում, ավելի է ձգում ճամփան, իսկ Արոն ինքն իր հետ լինել չի կարող:

— Անձրև դարձն սև աղվես,— կրկնում է Արոն և գլխի ընկնում, որ, իրոք, անձրևը շատ-շատ է պետք,— Միրո, տղեք գնացին կոփվ, մնացինք առանց թև ու թիկունքի... Անձրև գար, չկունձեն արտեր:

— Հա՛, անձրև պետք է,— համաձայնեց Միրոն և ավելացրեց մըտքում.

«Էրգիր անձրև առատ էր...»:

Մետաքսի պես հյուսվում էին անձրևաթելերը ու վերջ չկար: Հարութ պապը իր կոճըր գնում էր շեմից ներս, նստում, ձեռքերը ծալում ծնկների ու նայո՞ւմ, նայում էր այգուն, գյուղի տների կանաչած տանիքների, երգիկներից ուղորվող ծխերին. գյուղից դեն սարալանջին, սարի զրլխին նստած երկնքին, նայո՞ւմ, նայում էր ու ասում.

— Քարեր ծաղկան, Միրո:

Ընկուզասարի խշռոցն էր առնում ականջը, խումար մարեի ղնդնոցը ու հիշում, որ իր մարեն էլ այդ խաղը, հենց այդ խաղն էր ասում ու՝ այդպես անո՛ւշ, անուշ: Հետո պապը իրար էր խառնում անձրևի խշռոցն ու խումար մարեի ղնդնոցը, մոռանում էր, որ անձրև է գալիս և ականջ-նեիում ու մտքի մեջ մնում էր միայն իր, է՛ն, իր մարեի երգը: Ու նինչ էր գալիս աչքերին. ննջի մեջ դառնում էր երեխա, հարյուր տարի առաջ-վա երեխան: Մեկ էլ բացում էր աչքերն ու ասում.

— Յա տե՛ր... իմ օգորմածիկ մեր էկա՛վ, կանգ տվեց իմ աչաց դեմ:

Անձրևը մաղում ու մաղմղում էր, երկինքը հասնում էր Ընկուզասարի պորտին, նստում գյուղի տանիքների, ձորերը՝ ձեն-ձենի, զօր ու գիշեր անքուն, աշխարհը թա՛ց, խա՛ղա՛ղ, խաղա՛ղ, թա՛ց: Հետո մի առավոտ աչք էին բացում, երկինքը մաքո՛ւր, մաքուր՝ կռունկի աչք: Մառերի տե-րեններին անձրևակաթերը շողում-դողդողում էին. խանդութի պարանոցի ուլունքներն էին, քար ու ծառից, տանիքներից ամպաշողը ալիք-ալիք առաջանում էր, ելնում Ընկուզասարը, աչքատես սար ու ձոր ծխում էր: Հարութ պապը կանգնում էր սանդղարի քով, շափում անձրևաշուրը. «մատ է պակաս»,— ուռնգները լայնացնում ու ասում էր.

— Օդ դարձե գառան բերան:

Հետո այգու մեջ պտտվում էր, թաց ոտքերով դուրս գալիս ու կորեկի արտ գնալու միտք անում.

— Միրո, էրթանք տեսնինք արտ ինչքա՛ն խոնավություն է իջե:

Գյուղեգրին կանգ էր տալիս դարբին Դավոյի դռանը, բարև տալիս, բարին առնում, հետո իջնում էին Մասրաձոր, տրեխները հանած կտրում-անցնում ջուրը, ելնում ձորից, անցնում Օհանի արտի կշտով, պապը արտ ու արտատիրոջ օրհնանք էր տալիս ու՝ Ֆիդասարի ելվերն էր:

— Օհո՛, կայնի... Միրո, Ավգին կուզե տղին բարի ճամփա մաղթե:

Ավգին՝ գյուղի շորանը, ուխարը թողած, տխո՛ւր, տխուր գալիս է: Հարութը իջնում է սայլից, կանգնում ճամփի վրա: Ավգին կանգնում է Հարութի դիմաց ու ձայն չի հանում: Ուսերին պիչակ ունի, գլխին՝ փա-փախ:

— Մնաս բարով, քեռի Ավգի,— Հարութն է մեկնում ձեռքը:

Հովիվը մահակը ձեռքից բաց է թողնում, պիչակը սահում-ընկնում է, և փաթաթվում է Հարութին:

— Շնորհակալ եմ, Ավգի, հոգաչափ շնորհակալ եմ,— ասում է Մի-րոն:

Հովիվը էլի է համրուրում՝ ջե՛րմ, ջերմ, ապա փոշոտ պիջակը գցում է ուսերին, վերցնում է մահակն ու նայում Միրոյին: Արտասուք կա Ավգիի աչքերում, և ծնոտն է գոգում:

— Միրո, աստված մեծ է, քո սիրտ ամուր պահե:

— Գոհ եմ, Ավգի, հոգաչափ գոհ եմ:

— Միրո,— Ավգիի շուրթերը ավելի են դողում և այս անգամ ձայնի մեջ լաց կա,— իմ Բարիկ բռնված շեղներ, թող էրթար կռիվ:— Ու հեռանում է:

Ձորի Միրոն երբեք Ավգիին այդքան տխուր չէր տեսել: Երկա՛ր նայում է հովվի խառնված քայլերին...

«Էրգիր մեր գեղի շորան Ավեն էր, Ալթնի Ավեն...»:

Հարութ պապի հետ գնում էին կորեկի արտը, Ավեի շները՝ ձեն-ձենի, վրա էին գալիս: Պապը չէր նայում շներին՝ գլուխկախ քայլում էր: Հովիվ Ավեն սաստում էր շներին, և Ֆիդասարի գլխին հանդիպում էին Ավեին: Գելխեղդ շները մոտ-մոտ էին անում, գոմոում, Ավեն քշում էր շներին, դառնում Հարութ պապին:

— Քեռի Հարութ, ներող եղիր:

Ու պապը պատասխանում էր.

— Լաո, քու մեղքն ի՞նչ է, ուրախ էղի, որ շներ վրա կերթան մարդ ու գաղանի:

Ավեն մահակը նորից էր թափ տալիս Օհանի գելխեղդի վրա:

— Մարաթուկի թոփ դիպնի քու ջան:

Եվ Հարութ պապը մտաբերում, հաշվում էր.

— Մարաթուկի թոփ կրակելուն մնաց էրկու ու կես ամիս:

Ու հազար անգամ մտածածը էլի էր մտածում. ամռան պա՛րզ, արե օրով, առանց ամպ ու զամպի, առանց կրակ ու կայծակի Մարաթուկը որոտում է, հազար թնդանոթի ձայն է հանում: Ինչի՞ց է: Ձայնը հասնում է Գիլոնք, Թաղվու, հասնում է Հավարք, Խիանք, Տալվորիկ, Մշո գյուղերն է հասնում ու մշեցին էլ չի իմանում, թե առանց ամպ ու զամպի, առանց կայծակի Մարաթուկ սարը ինչու որոտաց: Մտածում էր Հարութ պապը, հարցը էլի մնում էր հարց ու դառնում ասում էր.

— Աստված աստված է, իր գործեր անքննելի:

Հետո պապը նայում էր Մարաթուկի կողմ, Մովսսաթի կողմ, հյուսիս, արևմուտք ու փնշատում էր.

— Աշխարհք դարձե լողցած հարս:

Սար ու ձոր ամպագուլ էին ծխում, օդը լճու-լուռ էր, գեղնափորիկը ձկնկում էր կանաչների մեջ. պապը հայացքով որոնում՝ չէր գտնում ու

ականջ էր կախում դեղնափորիկին և՛ ճռտիկին, և՛ բզեզին... Ապա և Մասրաձորից, Մուսվիզ ձորից ջրերի խշշոցն էր հասնում Ֆիդասար, խումբ արծիվներ էին ֆոֆոում սարի գլխին, ու Հարութ պապը՝ ձեռքը ճակատին հովհար, որոնում էր իր ծանոթ արծիվը՝ մի թևը սև, մեկը՝ կապույտ: Գտնում ու ժպտում էր իր ծանոթ արծիվին:

— Միրո, իմ սիրտ կուրախանա էս արծիվ վրա:

Հետո ներքին թաղի շորան Մորեն Մուսվիզ ձորի մոտից ձայն էր տալիս. «Ավե՛հ...», — Մասրաձորը արձագանքում էր, սար ու ձոր արձագանքում էին, Ավեհի գելխեղդ շները գոմոում, հաշում, Ավեհ ոտքի էր կանգնում, պապը պոկում էր դեմի Զանգակ ծաղիկն ու հրաժեշտ տալիս Ավեհին.

— Աստված քու հետ, քու օշխար ու շան, լառ:

Ոլորուն իջնում էին Ֆիդասարն ի վար: Տրեխները թոն էին առնում, թաց ծիլ ու կանաչ էր մնում իրենց բրդե գուլպաներին, արտերի միջնակներով քայլում էին, և Հարութ պապը դնդնում էր.

«Սուրբ Կարապետ պաթոր պուր,
Ըր շամփեքն է օլոր-մոլոր,
Ըր տուռ գիկեր շատ ըխտավոր,
Կես ձիավոր, կես ոտավոր...»:

Դնդնում էր իր խաղը, ոլորվում, գնում, հասնում էին կորեկի արտ, Հարութ պապը առնում էր մի բուռ հող, շուռումոռում տալիս, տրորում, իր խոսքն էր ասում.

— Վերա շորորդ օրվան ցանք կարելի է:

— ...Ուրեմ, Հարութ, — սայլապան Արոն իմացածն է պատմում շորան Ավգիի Բաբիկ որդու մասին, — իմ չութ առջևից կերթեր (միշտ առաջին չիվոր եմ էղե, միշտ), էս խեղճ Ավգիի տղի չութ՝ իմ հետևից: Մեկ էլ, Հարութ, ճնճուղ նստավ քարին, ծվվաց: Իմ սիրտ վկայեց. ասի, տղեք, գեղից լուր կգա ու էդ լուր բարի չէ: Հարութ, խոսք իմ բերենն էլավ-չէլավ՝ կատարածու Մանիշակ էրևվաց: Մոտեցավ՝ Մանիշակի աչաց մեջ նայի, իմացա, որ գալ բարի չէր... Տղեն իր չութ հանեց արտեն, կատարածուի հետ գնաց... Ու գնա՛ց, գնաց: Ավգիի Բաբիկ հակա էր թե՛ չէ, աստված մեղք իրեն ուզե, բայց իմ խելքով, տղեն անմեղ էր:

— Առանց մեղքի մարդու կրանտարկե՞ն, քեռի Արո, մի բան կլինի: Սայլապան Արոն շեղ նայեց Հարութին, լոնց, քորեց ծոծրակը և գարձավ ասաց.

— Հարութ, կնայենք էդ Բաբիկի աչաց մեջ՝ ուրիշ տեսակ բան կտես-

նենք, հա, էս դադրած օր վկա՝ կտեսնենք, ես էն կիմանամ, լաո, որ յոթ գազ գետնի տակ է, կտեսնենք ու էլի իմ հավատ չէր գա, թե էդ անխիղճ տղեն էդպես միտք ունի:

Ասաց ու հարմար գտավ փոխել նյութը:

— Էս տարի ֆերման սար կենի՞, Միրո... Վայ քու վիզ մնա քու տակ, Հիտլեր, աշխարհ խառնեց իրար: Չէ մենակ մարդիկ, անասուններ նմանապես կմաշվին ու կհալվին... Միրո, ֆերման սար կենի՞:

— Կենի, — դժկամորեն, բայց հաստատ ասաց Միրոն, — կովոդին ու մնացողին հաց ու թաց է պետք:

— Էս տարի էլ, հակառակ, սար արոտ չունի, — շարունակեց Արոն: Չորի Միրոյի պատասխանը մտքում էր.

«Մեր ծաղկոտ սարեր մնացին, է՛, էն տեղ, Արո, է՛ն սարերի հետեւ, — հայացքը Արոյի ուսին քսվելով անցավ-գնաց, — ...Ամառ Մարաթուկ կկրակեր իր թոփ, կառնենք կով ու օշխար, կերթենք դեպ Մարաթուկ...»:

Հարութ պապը նստում էր ձիւն, ոլորում ճամփան, քաշում-տանում էր սարվորներին: Մարաթուկի փեշն էին հասնում, կարգավորում ամառանոցի իրենց քոշքը, հետո Հարութ պապը, ձիւն թողած, ելվերում էր Տիրամոր վանքը, հումար մարեն էլ հետք, խանդութն էլ: Պապով, հարո ու հարսի հարսով, թոռով ու ծոռով հասնում էին Տիրամոր վանք, աղոթում, մոմ վառում, դառնում ետ գալիս: Վայրի այծեր էին պոկվում քարաքիվերից, խլշկոտում, ծփում Տապանակ հովտի կողմ: Պապը ժպտում էր նրանց և գալիս քիրվա Շաբաբին վրանից գուրս կանչում, խնդիրք անում.

— Շաբաբ, կխնդրիմ, հրացան-չբացիս վայրի էծերի վրա՝ մեղք էս Եունչ ու շնչավոր են, թող ապրին:

Ու մի գիշեր մնում էր Մարաթուկի փեշին, լույս առաժոտի հետ, օրհնանքը թողած, ձի նստում, իջվարում գյուղ: Եվ էլի գնում էր Մարաթուկ՝ սարվորներին բերելու, երբ սանդքարի պոնկին նստում էր առաջին եղյամբ:

Աշնանը Ընկուզասարից գլտորտվում էին ընկույզները, լցվում քարերի գոգը, դիդիկալով կանգնում գյուղի պատերի տակ, թափ առնում, սարալանջով իջնում էին ընկույզները, կաթկթում երդիկ ու քիվից: Հարութ պապը առնում էր մի քանի ընկույզ, շուռումուռ տալիս, ասում.

— Էս տարի Ընկուզասարի պտուղ խոշոր է:

Հետո հազար ծիածան էր խճճվում Ընկուզասարի գլխին, ծառերի տերեւները դեղնում, կարմրում, տերեւները կապույտ էին դառնում ու որ-

դան, Հարութ պապը նստում էր կտուրին նայում, նայում էր ու չէր հագնում նայելուց:

— Միրո, սար կրակ ընկե-կվառվի:

Եվ բոցերը ալիքվում էին սարն ի վար, և գալարվում, և՛ սարի գագաթից մազլցում երկինք: Հետո յոթը օր յոթը գիշեր Մովսսարից փչում էր քամին, փերթ-փերթ կրակ պոկում Ընկուղասարի ծառերից, փչում մարում էր հրդեհը, հետո յոթը օր յոթը գիշեր քամին ու ընկուղենիները մեջքակոխվ էին տալիս, քամին փախչում էր սարից, մտնում գյուղ, Շերոյի հետ վնգստում երդիկի մոտ: Ու մի նոթոտ գիշեր ձմեռը Ընկուղասարից իջնում, Սև սարի արջի պես փափո՜ւկ-փափուկ իջնում, մտնում էր գյուղ և մի գիշերվա մեջ գոտկահար ձյուն էր նստում: Հարութ պապը լուսելուսին դուրս էր գալիս, խաշակնքում ճերմակած աշխարհը, խաշակնքում գոմի դուռը: Բորեն վիզը երկարում մզզում-բառալում էր, ձմռան վրա թափ տալիս գլուխը, ու պապը մոտենում, շփում էր եզին:

— Ձմռան համա՞ր քու սիրտ կնեղվի, գառ, համբերե, գարուն կը-բացվի:

«Համբերե, գարուն կբացվի,— մտքում կրկնեց Ձորի Միրոն,— լուս-դի իմ պապ, պատերազմ է. աշխարհք ձմռան մեջ է, փոթորիկի մեջ .. Մարդ է պետք ու կանգնի աշխարհքին սիրտ տա՝ համբերե, համբե-ն, գարուն կբացվի... Ինչքա՞ն կբաշի էս ձմեռ... Ձմեռ է, լուսհոգի իմ պապ, ձմեռ է,— Ձորի Միրոն կրկնեց,— ձմեռ է...»:

Հետո սալլի անիվները Միրոյի մտքից առան բառը՝ ճոճաացրին. «ձմեռ է, ձմեռ է, ձմեռ է...», — ճոճաացրին, ճոճաացրին, ու Միրոյի աչքերի դիմաց փռվեց իրական մի ձմեռ՝ ճերմակ ու մաքուր, իր Հարութ պապի մազերի նման ճերմակ ու անարատ... էրգրի ձմեռն էր...

«Առավոտ շուտ կելնենք, ձնով կշփենք իմ ձեռքեր, սահնակ կհանենք մարագեն, հումար մարեն կբերեք գավով հալած եղ՝ կխմենք քանց ջուր...»: Եվ հարևան Ներսեսի ու Առաքելի հետ քաշում էին սահնակներ, բարձրանում սար...

Յիզասարից ամռանը կեր տեղափոխելը դժվար էր՝ թփուտ էր, քար ու քարափ էր, ճամփա ու ճար չկար և սարից խոտ ու տերեւ տեղափոխելը ձմեռ օրով էր: Բարդոցից խոտ ու կաղսախի տերեւ էր բարձում՝ կապում-կապկպում, ուսը դեմ արած շարժում սահնակը, ուժ տալիս՝ շարժում, հետո սարալանջը քաշում-տանում էր սահնակն էլ, իրեն էլ հետը: Սահնակը թափ էր առնում, թափ էր առնում, դառնում սանձակոտոր ձի, ծփում էր ու հտևից գզգզված պոչը: Պտտահողմը հասնում-ծեփվում էր

խոտին, իր թիկունքին, ասեղնահարում դեմքը, ու պեծպեծում էր աչքա-
դեմի մշուշը...

Ձմռան գիշերը կես էր լինում, Օհանի ժղլտնից ելնում էին. պապը
քայլում էր առջևից, ետևից հայրը, ապա հորեղբայր Սմբատը, հորեղ-
բայր Նշանը, ապա մեծ եղբայր Զարեն, հետո ինքը, Մանուկը, հետո Սե-
թոն, Վարազդատը, Կիրակոսը և Մուրադը, և՛ Պողեն, և՛ Պետրոսը...
Ժղլտնից դուրս էին գալիս, ու գերդաստանը իծաշարուկ քայլում էր
ձյան մեջ տափած արահետով: Ինքը մտքում շարունակում էր հազար ան-
գամ լսած պատմությունը: Ձենով Օհանին հագցնում քառասուն զոմշի
կաշի, Ձենով Օհանին կանչել էր տալիս. «Դավիթ...», — ու ձայնը տա-
նում-գցում էր Դավթի ականջը, մտքով շարունակում՝ Դավթի աշում
շողացնում էր Թուր-Կեծակին, Դավթին հանում հորից: Իսկ Պետրոսը
ափսոսում էր կիսատ մնացած պատմության համար, չէր համբերում
մինչև մյուս իրիկուն, քաշում էր Պողեի փեշից, վրա-վրա հարցնում.

— Պողե, ապել, Դավիթ ինցի՞ ընկավ հոլի մեջ... Դավիթ ինցքա՞ն
մնա հոլի մեջ:

Ձմռան գիշերը կես էր լինում, Ընկուզասարում գալլերը ոռնում էին ու
չէին համարձակվում մտնել գյուղ, գյուղի ու գիշերվա պահակ գելխեղդ
չները ձեն-ձենի հարայ էին տալիս, Հարութ պապը Շերոյի հաշոցի մեջ
ահ էր լսում՝ վիրավորվում.

— Միրո, գարուն բացվավ, չորս-հինգ օշխար կտանիս Մշո դաշտ,
գելխեղդ կրեիրիս:

Նվ մտքում կիսատ պատմությունը, գերդաստանը քուն էր մտնում
ու իր հետ պատմությունը հասցնում լույս-առավոտ: Ամեն մեկը դառնում
էր իր գործին, ինքը նորեն ելնում էր սար:

Պատահում էր փոթորիկ էր սկսվում, երկինքն ու երկիրը գալիս էին
իրար, աշխարհը դառնում էր մի քայլ, գոչողում էին ձորերը: Գյուղ ու
տուն դառնալու ճար չկար: Ներսեսի ու Առաքելի հետ մտնում էին բար-
դոցի մեջ, սպասում: Սպասում էին մի օր, փոթորիկը չէր դադարում, եր-
կու օր, երեք օր բարդոցի մեջ՝ թիկունք-թիկունքի, իմացած հեթաթենին
էին պատմում, օր ու դեպք անցած-գնացածից. Մարաթուկի քարայրնե-
րից, Մովսսարի եղնիկներից, գյուղալ կաթավներից, գալլի հետ տված
մահակակովից, արջի ընկույզ ջարդել-ուտելուց, «Հախմախ» հրացանով
արջորսից, Տիրամոր վանքի ուխտից և Բերդպարից, և՛ Շորորից ու աշ-
քունքի խաղից... Չորս օր սպասում էին՝ դադար չկար, հետո կորցնում
էին օր ու օրվա ժամ ու չէին իմանում, թե որ առավոտվա հետ հանդարտ-
վեց սարը... Կարոտած իջնում էին գյուղ, խումար մարեն, արցունքն աշ-
քերին, կրկնում էր մատաղի խոստումը, Խանդուժը հեռվից էր նայում

իրենն թէ մոտ չէր գալիս, Հարութ պապը գալիս էր խնդմանդալով, համբուրում իր ճակատը, ասում.

— Իմ ասլան թռռին փոթորիկ ի՞նչ կանի:

է՛, էրգրի գարո՞ւն... էրգրի ամա՞ռ... էրգրի աշո՞ւն... էրգրի ձմե՞ռ...
Մերի՛ շ էր, ուրի՛շ...

Նորեն Մովսսարից փշում էր քամին, ձյան տակ ջուր էր ընկնում, ծոցվոր ամպերը կախվում էին, Հարութ պապը խաչակնքում էր զարնան առաջին որոտը, թիկունքը դեմ անում պատին, նույնը պահանջում թլոր Պետրոսից:

— Իմ մեջք քանց պատ ամո՞ւր, քանց պատ ամո՞ւր..., — կրկնում էր, նույնը պահանջում թլորիկ Պետրոսից:

Սարերից ձնաշերտ էր պոկվում-իջնում, հոսքի հետ հավքեր բերում վար, խառնում ձյան հետ, շաղ տալիս փետուրները: Ձյան փլվածքի սուլոցը գալիս-հասնում էր շեմի մոտ իր կոճղին նստած, գարուն սպասող Հարութ պապին:

— Օհո՞-հո՞-հո՞, հուսինի ձե՞ն... Միրո, դու ասես Բաբեթաղին, Գիլոնքին, դու ասես Հավարքին վնաս չհասցո՞ւց:

Եվ բեկորներ էին պոկվում ծերպերից, դղիրդ-դմբրտոցով իջնում, լլմփում հեղեղի մեջ: Այծերը դուրս էին գալիս այրերից, ձորն իջնելու ահ ունենում, խլշտում-փախչում: Ու երկու-երեք օրում գետինը սևանում էր, պալան-պալան ծխում, սանդղարի մոտ բուսնում էր ձնծաղիկ, և Հարութ պապը կապում էր իր ճոճքը՝ մի ծայրը քաղցրակորիզ ծիրանեն-նուն, մեկը՝ տանձենուն...

Հուշերը քամել էին Միրոյին, մշուշել էին ուղեղը, և նա շփեց ճակատը, զգաց Հարութ որդու ուսի տաքությունը, ավելի սեղմվեց որդուն ու կամաց ասաց.

— Հարութ... Աշխարհք հող ու ջրից անուշ բան չկա: Մարդու ուժ հողի մեջ է: Քանի հող չեն խլե ոտաց տակեն, մարդ անպարտ է, թեկուզ դարկվի՝ անպարտ է, խլեցին՝ գերի է, գառ:

— Ես գնում եմ իմ հայրենիքի պատվի և հողի համար կռվելու, — Հարութը իրենն ասաց, — և գուցե քո կորցրածն էլ ետ բերեմ, — ավելացրեց ժպտալով, հետո այդ մտքից լրջացավ:

Ձորի Միրոն լսեց Հարութ որդու խոսքերը, կրկնեց մտքում, ճպճպացրեց աչքերը, ուղեցավ ինչ-որ ասել, շասաց և հոգու խորքում կանգնեց մի հավատ, ծփաց երազ մի ցանկություն.

«Մովետին պարտություն չկա: Էս կռվի մեջ հաղթող Մովետն է:

Հա՛, հաղթող Սովետն է ու... Ու բարո՛ւ վախերով էրգրի ճամփեն կրացվի... էն անո՛ւ էրգրի»:

— Կմտածի՛մ, կմտածիմ, կելնիմ աշխարհքեն,— ձգեց սալապան Արոն:— էս աշխարհքի մարդիկ ի՞նչ կուզին իրարե, իրարու ի՞նչ է տված, ի՞նչ առնել կուզին, Հարութ:

— Մարդկանց հանգիստ խանգարողները այսպիսի ֆաշիստներն են,— լցված պատասխանեց Հարութը,— այսպիսի հրձիգներին աշխարհից պետք է ջնջել:

— Բերան չէր՝ ավետարա՛ն էր,— ծոր տվեց Արոն:

«Աշխարհք ուրիշ բնույթ ունի,— Ձորի Միրոն ինքն իր մեջ մասնակցեց գրույցին,— ուրիշ բնույթ ունի, Հարութ, շարհոգի մարդկանց աշխարհքի երեսեն ջնջելու ճար ու հնար չկա, գառ: Աշխարհքի մեջ էրկու հոգի մնան, էն մեկ շարհոգի կեղնի, էն մեկ կովարար կեղնի, էն մեկ ձեռք դնել կուզե մեկելի գլխին: էդ մեկի արուն պղտոր է, էդ մեկի արուն բորենու է: էդ մեկ Հիտլերն է, Հարութ: Հիտլերին արնակից սուլթան Համիդն էր՝ արուն ժառանգեց էնվերին, Թալիաթին, իր նմաններին: Աշխարհքի բնույթ ուրիշ է, գառ, ուրիշ է ու էդպեսով էլ աշխարհք աշխարհք է...»:

— է՛, տնավեր աշխարհք,— գանգատվեց Արոն:

«Մարդու ծնված օրից է էդպես,— շարունակեց Ձորի Միրոն,— մեր էրգիր էդպես չէ՛ր... Մեր էրգրի էն անո՛ւ հող ու ջրի հետ հանգիստ, խաղաղ ապրել չկար... Թուրք բեկ կմտներ շեն. խարջի վրա խարջ կուզեր, հարս ու աղջիկ եղծել կար, կռիվ-արուն թափել կար... Տղեք կռուեն զենք, կելվիրեն, կդառնեն սարի ֆիդայի: Յոթ ֆիդայու դեմ սուլթան յոթ բանակ կհաներ...»:

Ձորի Միրոն թողեց՝ նորեն Ծրկիր գնաց...

3

«Թիվ տասի՞ն էր, տասնմեկի՞ն...»,— կտորածից շորս-հինգ տարի առաջ էր. արևմտոցին ասկյարները ոտք ու ձեռք շղթայած երկու ֆիդայու հետ մտան գյուղ: Տղերքին Դիարբեքի պիտի հասցնեին. դատ ու դատաստանի՝ վերջն էլ գլխատելն էր ու գլխատելը: Բայց ասկյարի համար ֆիդայուն իր սարի վրա սպանելը, զարկել-սպանել չէ՛ր, ֆիդայուն հաղթել չէ՛ր, չէ՛... Ասկյարին պետք էր նստել ձի, գերի ֆիդայուն առնել մտրակի տակ, քշել սար ու ձորով, մի ամիս, երկու ամիս, ձիու փոխարեն ֆիդայու բաց ուս ու գլխին բերեք մտրակը ու սպասել, որ նա գալարվի, գալարվի ու ծուռվի՞զ խնդիրք անի:

— Ի սեր ալլահի, մի գարկեք:

Ասկյարին պետք էր ոտաբաց ֆիդայուն քշել ձոր ու անապատի միջով և սպասել՝ ծունկ ծալի, դադար խնդրի: Ասկյարին պետք էր աղբյուրի մոտ նստել հացի ու սպասել՝ գերին ձեռք մեկնի, ջրի համար լիզի շորթերը: Ասկյարին պետք էր... Թո՛ղ խեղճանա ֆիդային, Թո՛ղ խնդրի, ծնկած ու ծուռլինք պաղատանք անի: Ճմա սարի ֆիդայի: Ու երբ հասնի «Հուքմաթի» դուռը, սողալով գնա վալու ոտքը, երեսը քսի վալու ոտքերին, լիզի, հետո... Հետո մի քանի օր, օրը հազար անգամ, վալին ասի՝ կյանքդ բաշխում եմ, ֆիդային ժպտա, ասի՝ գլխատում եմ՝ պաղատանք անի, բաշխում եմ՝ ժպտա, գլխատում եմ՝ պաղատի... Ասեն՝ ֆիդայու երգ ասա, գյավուրի պար արի, ասեն, ասեն... Եվ ասեն ես քո ֆիդայի... Հետո նո՛ր գարկեն գլուխը: Թո՛ւու...

— Հարուժ,— չոր-չոր ձայն հանեց Զորի Միրոն, ու սալապան Արոն շուռ եկավ, նայեց,— Հարուժ, մարդ սպանելուց էլ հարկ է մարդ մարդ մնա: Կսպանիս...,— Միրոն ցավ զգաց հոգում: պատերազմ գնացող երեկվա երեխա որդու հետ արյունոտ բառերով է խոսում: անխղճություն է:— Կսպանիս... կսպանիս, Հարուժ, տղամարդի պես զարկ ճակտին, հոգու հետ խաղ չանիս...

Հարուժը հարմար պատասխան չգտավ ու գլխով արեց, թե՛ հա:

«Արևմտոցին ասկյարներ տղերքին գերի արած մտան գեղ: Մեկ՝ մշեցի: Լեռն էր, մյուս՝ սուլուխցի Շահեն...»:

Տղերքին փակեցին ռես Մհրաբանի մարազում, մի ասկյար պահակ կարգեցին, մյուսները մտան ռեսի տունը: Երբ Լեռնին ու Շահենին բերեցին, ինքը կանգնած էր Դավոյի դռանը: Շղթայակապ, բաց ոտք ու բաց ճակատ՝ անցան-գնացին, ու ինքը ամոթ զգաց, կախեց գլուխը, այդպես գլուխկախ հասավ տուն, ասաց՝ ֆիդայի են բռնել, Հարուժ պապը խաչակնքեց ու դա իրեն դուր չեկավ: Հետո այդ օրը չնստեց իրիկնահացի, գիշերը կես եղավ, քուն չեկավ աչքերին: Ելավ, պատերին քսվելով գնաց... Մարագի կտուրը պոճկեց, քանդեց, իջավ ներս, արձակեց ֆիդայիներին ձեռք ու ոտք...

Արև չծագած չորան Ավեհի ձայնը գուժկա՛ն-գուժկան անցավ տենետուն:

— Հե հե հե՛յ... Գեղ ինչքան տղամարդ կա հավաքվի նախրգնա, նախրգնա՛... Հրաման է, հրամա՛ն:

Ասկյարների մեծավորը կանգնեց, ասաց:

— Ով ազատություն է տվել ֆիդայիներին, առաջ գա:

Մեծավորը կրկնեց պահանջը: Սպասեց, Գնաց-եկավ, ոտքերը տփեց քարերին, փոշի հանեց, մոլտաց, հայհոյեց, ապա կանգնեց աղբյուրի մոտ, թքեց քարին, ասաց.

— Մինչև թթիս չորանալը եթե չպարզվեց՝ կկոտորենք:

Շարք կանգնած ասկյարները հրացանները պատրաստ պահեցին: Մեկ, երկու, երեք... հաշվեց՝ քսանհինգն էին ու մի Գործվարք գյուղ, երկու-երեք հարյուր տղամարդ՝ տազնապի մեջ: Եղած ասկյարների հետ հաշիվ մաքրելը մի պուտ ջուր էր, բայց ահ ու դող կար՝ գյուղի վրա բանակ կգա: «Վաղվա տերն էլ աստված», — անցավ մտքով ու քաշեց դարբին Դավոյի թևը.

— Քեռի Դավո, դու հրացան ունիս...

Մնացածը աչքերով խոսեցին: Դավոն բան ասաց թոռան ականջին, հետո Միհրանը մեջ ընկավ.

— Դավո, չի էղնի. էգուցվա մասին մտածե:

Եվ ալիք-ալիք գնաց, եկավ՝ կլինի, չի լինի, կլինի, չի լինի... Ո՛չ եղավ, ո՛չ չեղավ:

Հետո Օհանը կանգնեց Հարութ պապի կողքին, ասաց.

— Հարութ, դու, ես, մի վեց-յոթ էլ մեզ պես ալեհեր, բացգլուխ էլինիք՝ անինք խնդրանք:

Հարութ պապը հրաժարվեց, Հեթումը համաձայն էր, Սրկեն դեմ էր, Ադամը՝ կողմ, առաջարկությունը ալիք-ալիք գնաց-եկավ՝ խելքամոտ է, խելքամոտ չէ, խելքամոտ է, խելքամոտ չէ... Ու ո՛չ եղավ, ո՛չ չեղավ:

Էլի նոր միտք. ասկյարները Միհրանի հյուրն են եղել, իրավունքը ռես Միհրանինն է, թող ասի՝ գուցե հենց ֆիզայինների ընկերներն են սարերից իջել՝ մենք ի՞նչ մեղք ունենք: Միհրանը վիզ շառավ, Տոնապետը համաձայն էր, Տոնապետին խոսք չհասցրին՝ ճերմակմազ չէ, մեկը ոտ գցեց առաջ եկավ, պետք-պատճառ գտան ետ պահեցին ու ասկյարների հետ բանակեցելու միտքը համարվեց կողմ գցելու միտք:

Գործվարք գյուղը չեկավ մի խոսքի, և ռես Միհրանը իրենն ասաց.

— Զանքմ, ով սխալմունք է արե, թող խոստովանե, թուք չորցավ-կչորնա:

Դավոն որոտաց.

— Քու գլուխ քարն ես դարկե, ռես Միրան:

Եվ Միհրանի ու Դավոյի խոսքերը ալիք-ալիք գնաց-եկավ՝ խոստովանել, չխոստովանել, խոստովանել, չխոստովանել...

Էլ չսպասեց, թե գյուղը ինչ նոր պատասխան առաջ կբաշի, կբաշի ու մի խոսքի չի գա... Կանգնեց խմբապետի ու ասկյարների դիմաց:

— Հարութ,— Ձորի Միրոն դարձավ որդուն,— մարդկանց ուժ միասնության մեջ է, գառ։ Կոիվ է կերթաս, կպատահի նեղ վիճակ, շատ կպատահի, ու վիճակից ելնելու ելք կփնտրիք։ ամեն մեկ իր իմացած կասե, իր խելքով կշարժվի ու կպնդե թե՛ ճշմարիտն էս է։ Ճշմարիտն էն է, գառ, որ բոլոր մեկի ասածով ոտ փոխին։ Էդ մեկ թող սխալ էղնի, թե բոլոր կանգնեցին էդ մեկի թիկունք, սխալ կդառնա ճիշտ, գառ։

— Ա՛յ հեր, ամեն մեկս հո մեղ համար չե՞նք կովելու, ուղմական գործերից հասկացող հրամանատարներ ունենք,— ասաց Հարութը։

— Միրո, տղեն ճիշտ է,— միջամտեց Արոն։

— Կիմանամ, գառ,— որդուն պատասխան տվեց,— պատերազմ է, կյանք է, հրամանատար նմանապես սխալմունք կունենա։ Չեղնիք իրար դեմ,— խրատեց որդուն։

— Հո, հո՞... էս եզ կկաղա. նալքանդ մեխ խորունկ է զարկե։ Վա՛յ, Եգոր, աչքեր կֆոֆոցու, անասունի ոտքին չի նայե, կխոսա ու կզարկե. քու խիղճ մեռնի, Եգոր,— տրտնջաց Արոն։

Ճոճուլով գնաց սալլը, անիվները Քարազլուխ գյուղից պոկված ճամփով գլորվեցին, գլորվեցին, քարշ տվեցին Ձորի Միրոյի հուշերը, փաթաթեցին, տարան...

«Գեղ մի խոսքի չեկավ։ Մշեցի էռննի ու սուլուխցի Շահենի փոխարեն, որպես ֆիդայի, ինձ տարան...»։

Քշեցին սար ու ձորերով, մտրակեցին՝ ցավը շուրթ ու ատամներով ծամեց, կուլ տվեց։ Ասկյարները հացի նստեցին, երեսը շուտ տվեց, տեսան, որ չի խնդրում, հաց շարտեցին, որ ապրի ու հասնի Դիարբեքր, կոտրված հոգով հասնի, սողա վալու ոտքերի տակ՝ գոհացում վալուն, իրենց ասկյարության՝ արդարացում։

Երեք օր բանտում պահեցին, հետո տարան վալու մոտ։ Վալին ձեռք ու ոտք արձակելու կարգադրություն արավ, նստելու իրավունք տվեց։ Ինքը դրան չէր սպասում, զարմանք մնաց, մնաց ոտքի վրա։

— Նստիր, նստիր,— ժպտաց վալին,— ես քեզ պես քաջերին սիրում եմ։

«Շնորհակալ եմ, աղա, գոհ ու շնորհակալ եմ, քու բերանով սուրբ ավետարան կխոսա»,— մտքում հեգնեց ու նստեց։

— Այստեղ ձեր երկրացի մի բարեկամ ունեմ՝ խութեցի Մխեն։ Ճանաչո՞ւմ ես։

Խութեցի Մխեն...— Մտքում տարավ-բերեց,— Մխեն...

— Չեմ ճանշնա, էֆենդի։

— Դե լա՛վ, մի թաքցրու, ինձանից մի թաքցրու, ես Մխենին սիրում

եմ, շատ եմ սիրում, նա իմ լավ բարեկամն է: Մխեն խնդրել է՝ որ այսօր հանդիպեք: Մխենի պատվին ես քեզ կազատեմ էլ, Մխենին շատ եմ սիրում:

Վալին ժպտում ու խոսում էր, ժպտում ու խոսում էր, վալու խինդը ժպիրհ էր, ու ինքը խոսքերին չէր հավատում, հետո վալին լրջացավ, առավ թուղթ ու գրիչ, գիր արեց: Ուրիշ մեկը չկար, և միտք ունեցավ էդ շողոթորթին բթխեղդ անի, առնի մատուցերը, դուրս գա: Ինչ կլինի կլինի: Միտք արեց, շարժում արեց, վալին ժպտաց, ասաց.

— Մրո, վատ-վատ բաներ չմտածես,— տասնոցը մօտեցրեց իրեն,— համբերիր, քո ազատության թուղթն եմ գրում:— Ինչ-որ խզմեզեց և մեկնեց.

— Առ ու թոիր, Մխեն դռանը քեզ է սպասում:

Ճիշտ էր, սո՛ւտ էր, չիմացավ, միայն թե վալին ասում էր գնա, պիտի գնար: Դուրս եկավ ու...

է՛, Մխիկ, Մխիկ... Օղորմի քեզ, Մխիկ, վալու մոտից դուրս եկավ ու հանդիպեց Մխենին՝ պուճուր-մուճուր, խոփ քթով, պլստան աչքերով, չեկ, պեպենոտ... Մխեն արագ մոտեցավ, ձեռքն առավ փիերի մեջ:

— Իմ հոգին, Միրո,— ասավ, հետո ձգվեց, համբուրեց,— իմ հոգին, Միրո,— վրա տվեց:

Ինքը շիվար մնացել էր: Պիտի ասեր.

«Խութեցի Մխեն դո՛ւ ես... Մխե, ի՞նչ հասկանանք. վալու հետ քեզ ի՞նչ բարեկամություն... Աստված վկա, բան չեմ հասկանա»,— բերանը չէր բացվում:

— Միրո, իմ հոգին, Միրո, էս արնոտ տեղեն հեռանանք, նոր զրուցինք:

Մխեն Դիարբեքիրում յոթը տարի պանդխտության մեջ էր, յոթ տարի բեռ էր բարձել-թափել, քնել ջրաղացում, յոթը տարի դուրուշ-դուրուշ հավաքել՝ դարձրել էր տասը քիսա ոսկի, յոթը տարվա արյուն-թրտիկը կաշառք տվեց վալուն: Մխեն՝ ո՛չ բարեկամ, ո՛չ ծանոթ:

Օտար երկրում, օտար քաղաքում, անօրենների արնոտ աչքի տակ զրնգ ու զրնգ երկաթշղթան քարշ տվող, գզգզված շոր ու գլխով երկրացի էր տեսել, արել փրկելու ուխտ և փրկեց:

«Միրո, իմ սրտի մեջ յոթ տարվա կարոտ կա, մեր Սասնո ձորերով մեկ կարոտ՝ գեղ ու գերդաստանի համար կա՛, սար ու ձորի համար կա՛, քար ու ծառի համար կա՛... Միրո՛ մեր էրգրի գեղ ու գազանների, մեր էրգրի օձերու համար էլ իմ հոգու մեջ կարոտ կա... Տեսա դու էդպես գերի ու անօգնական. արուն զարկեց իմ գլուխ, իմ աչքեր մթնեցին...»:

է՛, Մխի՛կ, Մխիկ... Գլուխ-գլխի հավաքված Գործվարք մի գյուղ՝ դատ ու դատաստանից փրկելու ճար չգտալ, պանդուխտ Մխեն գտալ...

— Լսե՛, Հարութ, կարոտ զորե՛ղ-զորեղ է, կարոտից զորեղ բան աշխարհք չկա: Ինչքան հեռանում ես մեր Քարագլուխ գեղից, մեր քող-տիկից, մեր ձորից, էնքան քու կարոտ կմեծանա: Կարոտի հետ տխրություն կմեծանա, գառ... Կարոտ տխրություն է, անո՛ւշ-անուշ տխրություն է: Ու էդ տխրություն... էդ տխրություն մեծ բան կպտղե, — փիլիսոփայից Ձորի Միրոն, — մարդու հոգին կմեծացնե, մարդու կդարձնե ածիհա, հերոս:

Հարութը ցանկությամբ ժպտաց.

— Հերոսները հատուկ մարդիկ են, այ հեր, Զապանի, Թուղյոնու, Կամոյի պես մարդիկ: Ես կարո՞ղ եմ հերոս դառնալ:

— Դրբ... դո՛ւ, — Միրոն կմկմաց, մոռյվեց, ապա մեկեն ասաց, — հա՛, Քու կոնիվ Հիտլերի դեմ էս ճամփի համար էղնի, — ու ճամփեն հայացքով շարունակեց, շարունակեց տարալ, — էս Քարագլուխ գեղի համար էղնի, քու քողտիկ ու ձորի համար էղնի, Հարութ, քու կարոտ ու տխրության համար էղնի, ու հերոս կդառնաս, գառ:

Հետո հիշեց Հարութ պապի խոսքերը, որ իրեն էր ասում և մտքում ավելացրեց.

«Իմ ասլան, Հարութ»:

— Վա՛յ, մերիկ, վա՛յ, — հոգոց հանեց սալլապան Արոն, — Միրո, էս կոնիվ ինչքա՞ն կբաշե: Մեր Մխիկ 12 տարեկան է, բայց ծննդականի մեջ 14 է գրած, գյուղխորհուրդ սխալ է արե:

— Քու տղի անուն Մխի՛կ է, — հետաքրքրվեց Միրոն:

— Հա, Մխիկ է, ծննդականով՝ Մխիթար — ծննդական սխալ է:

— Լավ անուն է, Մխիկ լավ անուն է, — կրկնեց Ձորի Միրոն:

«Օղորմի քեղ, Մխիկ...», — մտքում էլի է՛ն իր Մխեն էր...

«Մխիկի հետ Դիարբեքիից ելանք, խեղդ աշուն էր...»: — Ձոր ու գիշեր քայլեցին, առանց դադար քայլեցին, ձմռան հետ հասան Մխիկենց գյուղը: Մինչև Գործվարք երկու օրվա ճամփա էր մնացել, բայց շարունակել չեղավ: Էրգրի ձմեռը ուրիշ ձմեռ էր, ուրի՛շ... էսպե՛ս: Մի գիշերվա մեջ աշխարհք գարձալ կլպած ծու ո՛ւ շարունակել չեղավ. մնաց Մխիկենց տուն: Մնաց ու այդ ձմեռ Քաղավանք գյուղի ժլտունը գնաց, այդ ձմեռ Քաղավանքում լսեց Թլոր Դավթի, պառավի շաղգամների ու Թուր Կեծակի պատմությունը: Քաղավանքցիները, ամեն օր մեկը, հյուր տարան իրեն ու Մխիկին:

Մնաց ու սեր գցեց Մխեի քույր Խանդութին ու Մխիկենց տան մեծ ու փոքրին ու գյուղ Քաղավանքին, Խանդութը... Խանդութը Մարաթուկ սարի եղնիկի պես զուլալ ու վախժորած աչքեր ունեւ, ծուռ նայվածք, որ դիպցնում էր իրեն ու փախցնում: Ո՛չ Մխեն, ո՛չ Մխիկ կին Աւմոն, ո՛չ Մխիկ մարեն, ո՛չ ոք չիմացավ, որ ինքը սեր ունի Խանդութի վրա: Ու բերան չբացեց, Խանդութին բան չասաց: Մնաց, սերը մաղմղեց, մաղմղեց, քուն ու արթուն մաղմղեց, երկնքից իջավ ու լցվեց հոգին ու ելավ աչքերից թափվեց, և անտես լմնաց Խանդութից: Մնաց, գարուն եկավ, գարնան հետ հասավ Գործվարը:

Անդարձ էին համարել իրեն ու քար կտրեցին: Գյուղ-գյուղովի աչքալուսանք գնացին-եկան:

Եվ շաբաթ հետո եկավ մեկը՝ գյուղին ու իրեն անծանոթ, Թուրք էր, ասաց. «Իմ անունը Օսման է,— ասաց,— քո մասին լսել եմ, Մրո, բարով ես եկել, ես քաջ մարդկանց սիրում եմ, ես քո ախպերն եմ, Մրո»: Առանձին ոչխար մորթեցին, հարգանք-պատվով դրեցին ճանապարհ: Գնաց, էլի եկավ, էլի ասավ. «Ես քո ախպերն եմ, Մրո»: էլի ոչխար մորթեցին, տվեցին պատիվ ու երբ ճանապարհում էր, գյուղեզրին Օսմանը ծպտաց, առավ:

— Քանի՞ ոսկի տվեցիր գլխիդ համար, Մրո:

— Օսկի չտվեցի:

— Հը՛, ես քո ախպերն եմ, Մրո, ինձ մի խաբիր. վալին գերուն միայն ոսկով է ազատում, վալին ոսկու գերի է:

Գնաց, էլի եկավ, գնաց, էլի եկավ, էլի ու էլի հարցրեց.

— Վալուն ինչքա՞ն ոսկի տվեցիր, Մրո:

Եվ չհավատաց, որ ազատումը առանց փրկագնի է եղել:

Խոստովանելուց հետո էլ չհավատաց, որ Մխեն է տվել փրկագինը: Քու անհավատ կրոնը... Օսման: էլի կգար, հա՛ կգար. ավագակոթյուն արեց, բանտարկեցին:

— Միրո, էս տարի աշուն շուտ կգա,— իր կարծիքը հայտնեց պալատպան Արոն,— ես էս սարերին կնայիմ ու կիմանամ. հա՛մ աշուն շուտ կգա, հա՛մ ձմեռ: Հարկ է մտածել,— և ցածրաձայն, իր համար ավելացրեց,— կոխվ է...

«էն տարվա աշուն անո՛ւշ անուշ էր... Ամեն տարվա պես անո՛ւշ աշուն...»:

էդ աշնանը Հարութ պապն ու Խումար մարեն գնացին (Քաղավան Խանդութին Գարս ուզելու:

Անո՛ւշ աշուն էր... Ու հարսանիքի օրն էր խորոտ:

Իրիկնապահ էր: Լեռների վրա կարմիր հալավ հագած ամպերի պար կար, Ընկուզասարի փեշին՝ կար: Զուռնաչի Սմբոն տան կտուրին կանգնած նվագում էր, տղերքը պար էին բռնել, և տանն ու կտուրին խմբված բերանբաց մանկտիք մնացել էին բոլորած պարի կենտրոնում:

Ներսեսը խաղով ձայնակցում էր զուռնին:

«Սարեն իշան շուխտում, խոշ.

Մեկը ջերմակ, մեկը՝ ոչ.

Գարմիր գողոշ, ջերմակ բոշ...

Հե-հե, հե-հե, հըհիի՛...»:

Առաքելը խլում էր խաղի շարունակությունը.

«Գուվան էրկու դեկերգին.

Սըբիբ վըր բուզգի քերքին,

Առան փուցի ու գերնդին...

Հե-հե, հե-հե, հըհիի՛...»:

— Հը՛հիիի՛..., — պարողները միաբերան Առաքելից առնում էին խաղի բառը, Սմբոյի զուռնի շրթից ծորացող մեղեդին ու ձգում էին. հըհիի՛ի...

— Հը՛հիիի՛ի..., — շարունակում էին Ընկուզասարն ու Մասրաձորը: Իր կուրծք ու թիկունքին նորափեսի մետաքսն նշանն էր՝ աշնան գույն ուներ: Նշանի վրա Ընկուզասարի դեղին ու որդանից կար, Մոզասարի կապույտից, իրենց կտուրի կանաչից, արևմուտքում պար բռնած ամպերի գույնից կար և արևի մի բուռ պեծ: Եվ Մասրաձորի ջրերի պես գույնները ալի՛ք-ալի՛ք ու փշուր-փշուր ուսից հոսում էին, խաշվում կրծքի վրա, իջնում՝ դառնում գոտի: Եվ նշանը աշնան այդ օրվա փափկությունն ուներ և տաք ու խանդոտ էր խաղ ու պարի պես:

Ապրջումն՝ օր էր և գյուղից քսան տղամարդ գնացել էր Թազավանք խանդութին հարս բերելու:

— Էկա՛ն... էկա՛ն... — կանչը ծխի պես ճոթ տվեց, ճյուղավորվեց գյուղի վրա, — հարսանքավորներ էկա՛ն: — Ու Մասրաձորը ձայն տվեց. «կա՛ն»: Գյուղեգրին դարբին Դավոն հրացան կրակեց, և լեռները համազարկ տվեցին: Խանդութին բերող ձիավորներից մեկը պոկվեց, քամու պես անցավ գյուղով, բաշի հետ քամուն տվեց ձիու վիզը կապած խառ պլխաշորը, եկավ փոթորկեց տան շուրջբոլոր, պարը խառնեց, մեծ ու փոքրի կանչերը խառնեց ձիու վրնջոցին, մրրիկի պես պտտվեց տեղում, պոռթկաց ու էլի դարձավ... (Օհանի Մանեն ճարպիկ ձիավոր էր): Տղեր-

քը ընդհատեցին պարը, ուռքն¹ առած ելան տանիք: Ազաբբաշին Ներսեսն էր, տնկեց ուռքն ու կանգնեցին մոտը: Տղերքի մի մասը շուրջպարիսպ կազմեց, թիկունքներով պաշտպանեց իրենց, մյուսները «Քոչարի» բրու-նեցին կտուրի վրա և սպասեցին:

Թաղե-թաղ թավալվեց հարսանիքը, մեծացավ, դահուլ-զուռնայի ձայնը թավալվեց, և մանկաիք շողերի պես թավալվեցին, իրիկնամուտը շաղախվեց ճիչ ու ծիծաղով, աղմուկ աղաղակով, ձիերի վրնշոցով, զուռ-նա-դահուլի հանշով, և օրը կլոր-կլոր թավալվեց գյուղի, սար ու ձորի մեջ: Մփացող գյուղում ինքը Խանդուբին էր սրռնում ու գտավ, ճերմակ ձի նստած, ճարմակ քողով, ճերմակ-ճերմակ ամպ² թաղե-թաղ սահնելով, ցողեիով թաղերը՝ իրեն էր գալիս: Սահնելով եկավ, եկավ կանգնեց դռան դեմի ընկուզենու տակ, հով արեց դռանը, ցող մաղեց ընկուզենու այր-վող սաղարթին: Կտուրից հայացքով համբուրում էր, հայացքով քաշում էր ճերմակ քողը, Խանդուբի աչքերն էր սրռնում, օր ասեր:

«Բարի էկար մեր դուռ, Խանդուբի, Թաղավանքից մինչև հոս իմ սրտի միջով էկար, Խանդուբի»:

Կրակված նայում էր, ու մոռացել էր ուռքը, Ներսեսը քաշեց փե-շից...

«Հակառակորդները» հասել էին կտուրը: «Քոչարին» ընդհատվեց, նվազը՝ չէ: Նվազի տակ ուռքի համար կոխ բռնեցին: Գյուղի քլթքլթում էր Ընկուզասարի փեշին ու Ընկուզասարի փեշ իրենց կտուրի մոտ: Հա-րայ-հրոց էր, դահուլի դմփումփոց էր, զուռնի ծղրտոց, ծափ ու ծիծաղ էր, որոտ ու կանչ էր: Թաղը թաղեցի «գուլաշչիների» թիկունքին էր ու առան-ձին-առանձին՝ ընտրած «գուլաշչու»:

— Առաքել, գա՛րկ գետին...

— Պողե՛, հարամ ուտես, Պողե՛...

— Իսրայել, պոկե՛ քու մեջք...

— Հըյ հեյրա՛ն, Սամիկ, հեյրա՛ն...

Նվ Ընկուզասարը անհանգիստ խշշում էր, Մասրաձորի քարափների մեջ կանչերը կոխվ էին տալիս, ջրերի մեջ խեղդում իրար, և լեռների վրա խառնվեց ամպերի պարը:

— Մանե, քու թիկունք մի՛ տուր, Մանե՛...

Բայց Ներսեսը Մանեին գարկեց գետին: Մանեն թռավ ոտքի, նորից

¹ Ուռք-նորափեսի դրոշակ: (Սասունում սովորություն է եղել՝ հարսը բերողների և նրանց սպասող հարսանքավորների միջև, փեսայի տան կտուրին, կատակ-մարտ լինի ուռքի համար):

վրա բշեց, էլի գլորվեց, և ձորը ափ հանեց արձագանք-քրքիշը, իսկ Մանեն խանչալը հանեց:

— Մանե՛...

Ալեկոծվեց գլուղը, ծփաց, ալիք տվեց և որտեղից որտեղ Հարութ պապը կանգնեց Մանեի ու Ներսեսի արանքում:

— Քու խանչալ կորցրո՛ւ, անիծված,— գոռաց:

Մանեն կարկամեց:

— Մանե,— Հարութ պապը ցածրացրեց ձայնը,— Մանե, լատ, ես քու ազգ ու տոհմին վատություն արած կա՞մ:

Մանեն գլուխը կախեց:

— Ինչի՞ խանչալ կհանիս իմ ուրախության վրա... Ուռքակոխվ է, լատ, հանաք է, մի խենա, օրմ էլ դու Ներսեսին կզարկիս գետին:

Հետո կտուրից դիմեց գլուղին.

— Ժողովուրդ, կխնդրեմ ձեր սիրտ շմնա. ուռքակոխվ չշարունակինք, հերիք է: Զահեղների մեջ հաղթող ճանաչեք զիս,— կատակի տվեց և առավ ուռքը: Հետո բռնեց Մանեի թևից, Մանեն խռովկան քաշեց թևը, և Հարութ պապն ասաց.

— Աստված է վկա, Մանե, թե դու Ներսեսի կողքին ու սեղանի վերին գլուխ չնստիս, էս ճերմակ մազեր խռով կմնան քու հետ:

է՛, անո՞ւշ, անուշ աշուն էր... Խորոտի՛կ օր ու իրիկուն էր:

Նրկինքը բարձր ու կապո՛ւյտ-կապույտ... Աստղակուտակ կար իրենց երգիկի վրա... Կարմիր-կանաչ կապած նստել էր քավոր Սրկեի կողքին: Սրկեն երկար օրհնում էր քավորթասը... Տղաները դրսում «Քոլարի» էին բռնել... Հնկուղասարից ընկույզներ էին իջնում գլոր-գլոր, գալիս երգիկից կաթկթում էին... Մեկը չմփաց քավոր Սրկեի գավի մեջ: Դարբին Դավուն ասաց.

— Քավոր Սրկե, սար քու խոսքին համամիտ է, էլ խոսալ պետք չէ. անուշ խմե՛...

Հարսնագովք էին անում ու ինքը քավոր Սրկեին չէր լսում, ահանջ էր պահել հարսնագովքին:

«Ձէն քու շագագ օր քի գասեն, շըրեղի մեյզանի նման ք,
Ձէն քու էրեսն օր քի գասեն, խըլաթա խնձորի նման ք,
Ձէն քու ընքնիւրն օր քի գասեն, խալամի քաշածի նման ք,
Ձէն քու աշքիր օր քի գասեն, բիւրբի շուշի նման ք,
Ձէն քու քթիզն օր քի գասեն, սուլթան սիսեռի նման ք,
Ձէն քու պերան օր քի գասեն, Ժամգան խորանի նման ք,
Ձէն քու լիզուն օր քի գասեն, բիւրուի խուռալ նման ք,
Ձէն քու ձրձերն օր քի գասեն, բոստանի շամամ նման ք:»

Ձէն քու թեւիւրն օր քի դասեն, պամպագի բուլի նման ք,
Ձէն քու մաղնիրն օր քի դասեն, կարտուլի մոմի նման ք,
Ձէն քու նստիւն օր քի դասեն, սարերու սեյրանի նման ք,
Ձէն քու քելիւ օր քի դասեն, լուերու շեյրան նման ք...»:

Ականջ էր պահել հարսնագովքին ու գովքի հետ համաձայն էր: Հազար անգամ լսել էր գովքը, հա՛ լսել էր, բայց իրեն թվում էր, թե ինքն է հորինել, անցած ձմռանը խաղը ինքը հորինեց խանդութի մասին, խանդութի համար...

Ձորի Միրոյի կնճիռների արանքում մի ապրշումն բան էր նստել, մի դուրեկան թախիժ: Անցած-գնացած մի անո՛ւշ բան դարձել-ետ էր եկել ու ասում էր. Միրո, օրերից, է՛, էն օրն էլ բռնն է, դու ես ապրել: Եվ նրա ճակատի վրա ու աչքերի մէջ մի փափո՛ւկ բան կար, ամաչկոտ մի հպարտութիւն՝ տրտմության տամուկ քողով: Բա՛վիշ-թա՛վիշ ճոճվում էր հայացքը, ու կուգեր, որ աշխարհը այդ պահին տեսնի իր աչքերը: Ուզում էր, ինչո՛ւ, չգիտեր: Եվ նայեց որդուն: Հեռո Ձորի Միրոն իրեն բռնեց... բռնեց հանցանքի մեջ, կախեց հայացքը: Ախր, որդու կողքին նստած, թողած արյուն-կոիվ գնացող որդուն, իր շահել օրերի հետ թափառում է:

«Հարութ աչք դրած ունի՞...», — մտածեց:

Ունի՞... Միրոյի աչքերում պահ առաջվա դուրեկան թախիժից բան չմնաց:

«Թե կոիվ է կերթա, տարիք գինվորի է... ունի»:

Մինչև հիմա ինչո՛ւ չի հարցրել:

Եվ Ձորի Միրոն տարավ-բերեց այդ միտքը, արտ ու կալում տեսած աղջիկներին մտքում տարավ-բերեց: Ո՛ւ մեկը... ո՛ւ մեկը է՛ն խանդութին նման չէր և Հարութի աչք դրած աղջկան չգտավ ու դարձավ որդուն հարց տվեց: ցածրաձայն, որ Արոն չլսի:

— Հարութ, գառ, քու նամկներ ո՛ւմ աղջկան կարդալ տամ... Քեզ ո՞վ նամակ գրե:

Հարութը շիկնեց, և Միրոյի սիրտը թափառեց՝ ունի՞: Մի փշուր ուրախութիւն ունեցավ, մի փշուր կարոտ՝ թիկունքում մնացած Քարագլուխ գյուղի համար: Հարութը ամաչկոտ ժպտաց, նայեց սալապան Արոյի կողմ, կամաց ասաց.

— Նամակները Մակեի Հալկուշին կարդալ տուր, հայրիկ:

— Միրո, իմ սիրտ կվկայե՞ր, որ էս տարին չար է, — ասաց Արոն ու պատասխան չառավ:

«Մակեն էրգրի ո՞ր գեղից է, — մտածեց Միրոն, — Թե չսխալվիմ՝

նիշեն... Գեղի մեջ Մակեի ձեն լսող չի էղեն... Աղջիկ նմանապես հալալ կաթնակեր կեղնի...»:

— Ասա՛ ինչի՞ց, Միրո, էս տարի գարուն չկա՛մ-չկամ էկավ:

— Հա, գառ,— Միրոն գլուխը մոտեցրեց որդուն,— իմ սրտով է. բու նամակներ կարդալու Մակեի աղջկա մոտ կտանիմ... Իմ սրտով է:

— Կհիշի՞ս, Միրո, կոտորածի տարին նմանապես գարուն չկա՛մ ու չկամ էկավ,— շարունակեց Արոն:

Այս անգամ կես ու պոատ լսեց Արոյի խոսքերը:

— Արո, բու սիրտ չմնա, իմ միտք ուրիշ տեղ էր:

— Իմ սիրտ կվկայեր, որ տարին չար է,— կրկնեց Արոն,— գարուն չկամ էկավ: Փորձած է՝ կոտորածի տարին նմանապես գարուն չկամ էր:

— Հա՛, Արո, ճշմարիտ է, բու խոսք ճշմարիտ է,— ծանր-ծանր ասաց Չորի Միրոն,— կոտորածի տարին գարուն ուշ բացվավ... կոտորածի գարնան նմանապես գերմանացու մասին մեր էրգրի մեջ խոսք ու զրույց շատ կար,— ցածրաճրեց ձայնը՝ կեսը պատասխան էր Արոյին, կեսը՝ մտածմունք...

Լիններ ու հիշողությունից գուրս գալին, մի կում շնչի պես, մի կում շնչի հետ պոկված գնալին մոռալ հուշերը՝ լինեին երազի պես, գոց աչքով տեսած ու փուշ: Ե՛վ էսօրը լիներ երազ, և՛ Արոյի խոսքերը, և՛ էս ճամփեն, և՛ սալլի ճռճոցը, և՛ աշխարհի պատերազմը, և՛ Հարութի կոխվ գնալը, և՛... Ե՛վ կոտորածի գարունը լիներ երազ, գոց աչքով տեսած ու փուշ:

Չորի Միրոն աչքերը փակեց, օրորվեց...

«Զէ՛, մարդու կյանք աշխարհքի համար երազ է, իր համար՝ կյանք: Մոռացված օրեր կդառնան երազ, ննացող՝ կյանքն է... էս օրվանից ու կոտորածի գարնանից փախնել չի էղնի, չէ՛, մոռանալ չի էղնի... Ու երազ չկա իմ օրերի մեջ: էն գարուն չեղներ, թե էն գարուն չեղներ...»:

— Միրո, էս եզ մեղք է. մի ոտ բորիկ, մյուսի մեջ՝ մեխ կա,— ասաց սալապան Արոն, բայց Չորի Միրոն չլսեց...

4

«Կոտորածի տարին գարուն ուշ բացվավ: Մի գիշեր անձրև մաղեց, ջուր ընկավ ձան տակ, ձորեր հեղեղով լցվան, գետին սեցավ, բայց...»:

Մի առավոտ աչք բացեցի՝ Ընկուզասարը էլի ճերմակել էր: Ձմեռն էլի գնաց, էլի եկավ, էլի գնաց, էլի եկավ...

— Թո՛ւ,— Հարութ պապը նայում էր ձյունոտ երկնքին, անորոշ թքում, հետո,— մեղա՛ քեզ, աստված,— խոսքը հտ էր առնում: Հետո,

ամեն գարնան պես, գարուն եկավ, ամեն գարնան պես պապը փափախն ու ելակը գցեց ալյուրի ամբարի ետևը, կանգնեց ծաղկած ծիրանենու տակ: Հետո, մի լուսեղուտի, երբ ծիրանենին դեռ ծաղկաթափ չէր եղել, երբ Ընկուզասարի գլխին ամեն գիշեր եղյամ էր իջնում, խումար մարեն այդ տարվա առաջին դաղձապուրն էր եփել, երբ... Լուսե-լուսին Հարութ պապը դուռը բացեց, կանգ առավ շնմին, ձայնեց.

— Խումար, հա՛րս...

Խումար մարեն շտապ նստեց անկողնում, շապիկի բաց օձիքը բերեց իրար:

— Խումար, հարս, գեշ, շա՛տ գեշ երազ տեսա... Խումար, հարս, ել էս լուսո աստծուն մատաղ խոստացի:

Հետո պապը ամենքին, տան մեծ ու փոքրին պատվիրեց.

— Քոշեր, առանց աստծու էսօր քելք չանիք:

Լուսեղուսին բոլորը ոտքի ելան և մեկեն ամենքին թժաց, թե գիշերը շար երազ են տեսել: Ինքը բաց ուս ու կրծքով կանգնեց դռան դեմի ընկուզենու տակ, նայեց հյուսիս, հարավ, արևծագի կողմ, արևմտոցի. ամպուզամպ էր: Մարաթուկի գլխին սև ամպ կաք. Մովսասարին՝ կա՛ր, տան թիկունքի Ընկուզասարին՝ կա՛ր... Ամպեռի զսմոտոտ էու:

— Կարկուտ կգա, Միրո, — Հարութ պապը սարսուցող հայացքը երկնքից բերեց ցած, — ծառերին ճյուղ ու ծաղիկ չի մնա. իմ սիրտ վատ կգուշակե:

Պապը այդ առավոտ թարս ու շիտակ էր հագել տրեխները, մտամոլոր հասավ այգու կողքով անցնող առվի մոտ, լվացվեց, լվաց բահը, աղոթաբարի մոտ ծնկեց աղոթքի, և պապի շուրթերը դողում էին, իրար չէին գալիս աղոթաբառերը ու աստծո փեշ բռնած ձեռքերը դողում էին: Այդ առավոտ առաջին անգամ նկատեց, որ պապը ծե՛ր ու ծե՛ր է, ճի՛պ-ճերմակ: Խղճաց պապին ու մեկեն մտքով անցավ. պապին մի բան չպատահի՞... Ախր, ապուպապերը թե սարում չեն սպանվել, թե ձնահոսքը չի քշել-կորցրել, թե Անդոկա ձորում կայծակը չի զարկել-դարձրել մի բռն մոխիր, թե մնացել, ապրել են, մի օր յունչ են փչել՝ միամիտ, խաղա՛ղ: Մեկը թիկունքը ծառին հենած է գնացել, մեկը քնել ու մնացել է քնած... Ամեն մեկը իր ձևով է գնացել աշխարհից, ամենքն էլ իրար նման՝ Ընկուզասարի ծառերի պես կամ տապալվել են, կամ խաղա՛ղ մեռել: Ախր, հենց ինքը, Հարութ պապն է պատմել.

«Իմ Կրկե պապ առավոտ ելավ, լվացվավ, իր աղոթքն արավ, կերավ հաց, ասաց էսօր մարդ գործի չերթա, ասաց՝ Հարութ, սրե դանակ, մաքրե իմ երես, գրկեց իմ փոքր տղին՝ անունով Կրկե, նստեց սանդղաքի քով, խաղ արավ իմ տղի հետ ու... քանց ճրագ փչիս... Իմ պապ Կրկեի շունչ

փչել մա՛րդ չիմացավ: Իմ հոր՝ նմանապես, իրիկուն հանդից եկավ տուն, կերավ-խմեց, ասեց-խոսեց, լուսացավ՝ չկա՛ր...»:

Ամառու առավոտ էր, Հարութ պապը դող ընկած աղոթք էր անում, ինքը տան դիմացի ընկուզենու տակ կանգնած նայում էր. տխրել էր, որ օրն ամպոտ է, գուցե կարկուտ գա... որ Հարութ պապը ծե՛ր, ծեր է և գուցե... Խղճում էր Հարութ պապին և դրանից էր տխրել. պապը էլ ճոճք չի բարձրանա, ճոճքը կմնա դատարկ, պապը իր աղոթաբարին չի մոտենա, աղոթաբարի շուրջբոլոր կաճի խոտ, կծածկի աղոթաբարը:

Նոթոտ առավոտ էր և այդ առավոտ առաջին անգամ ափսոսաց, որ աշխարհում երկիրն ու երկինքը թողնել, գնալ կա: Ինչո՞ւ կա: Ախր, Հարութ պապը Սասնո սարերն ու ձորերը թողած ո՛ւր գնա, մեղք է Հարութ պապը, ինչո՞ւ գնա...

Հորեղբայր Նշանը անցավ իր մոտով, ասաց.

— Միրո, պրծի-արի, մենք գնացինք, — կորեկի արտը ցանքի գնացին: Հորեղբայր Նշանի ճակատն էլ օրվա պես ամպոտ էր: Սեթոն ու Պետրոսը հորթ ու գառ քնցին, բարձրացան Ընկուզասար, Խումար մարձն ձայն էր տալիս.

— Միրո, արի հաց կեր...

Խանդութը... Խանդութը այդ առավոտ տանը չէր. շաբաթ առաջ Մխեն գաթով եկել էր.

— Խնամ Հարութ, մարեն կխնդրե իրավունք տաս՝ Խանդութին շաբաթ մի-էրգու դարձ տանինք, — տարել էր:

Առավոտ էր, ամեն մեկն իր բան ու գործին, ինքը կանգնել էր ընկուզենու տակ, նայում էր պապին, մտել էր գլուխն ու դուրս չէր գալիս. էսօր Հարութ պապը աշխարհից կթողնի, կերթա... Ու սիրտը ցավում էր. ինչո՞ւ էրթա, իր այգին թողած ո՛ւր էրթա... Մնա, մա՛նր, մանր փոք անի ծառերի տակ, հոգնի՝ մեջքը տա ծիրանենուն, ծաղկաթերթեր կաթկերթան գլխին ու կորչեն ճերմակ մազերի մեջ: Մի շյուղ առնի ձեռքը, շուռումուռ տա ոտքերի մոտ խվլացող որդը ու հազար անգամ մտածածը էլի մտածի.

— Հողի տակի որդ էս ի՞նչ կենդանի է. կկտրիս՝ արուն չի էլնի:

Ավեն թող կանչի իր շներին և՛ Ավեի ձայնը, և՛ շների հաչոցը գա՛ն պապի ականջն ընկնեն ու մատնագուլ, գոլ ու լուռ օդում պապը լսի նաև մեղրաճանձի բզզոցը: Այսպես թող լինի ու աշխարհից շթողնի էրթա Հարութ պապը: Ո՞ւր էրթա...

Ու մեկ էլ զգաց, որ իր տխրության մեջ կարոտ կա՝ ամեն-ամենի համար, ինչը Հարութ պապը պիտի թողնի. էրթա: Ու մեկեն թվաց. այդ պահին ինքը Գործվարքում չէ՛, տան դեմի ընկուզենու տակ կանգնած

չէ՝ հեռո՛ւ, հեռու, դարբին Դավոյի Պետոյի հետ Դիարեքի պանդխտության է գնացել, Պետոյի նման պանդուխտ է, յոթը տարի է լի տեսել Սասունը, գյուղ Գործվարքը, Հարութ պապին, Խումար մարեին և՛ Խանդութին, և՛ տան մեծ ու փոքրին, յոթը տարի է Մասրաձոր չի՛ մտել, չի՛ ելվերել Ֆիդասարը, և՛ Ընկուզասարը, և՛ Մարութուկը, և՛ Մովսասարը, և՛ Դավթի բերդին ու Դավթի ձիերի մսուրքին շատ է կարոտել, «Մարաթուկա թոփին», սարից գլոր-գլոր իջնող ընկուզներին, սուրբ Կարապետի ուխտին և հինգ ու վեց օր չդադարող փոթորիկներին, և՛ գայլի ոռնոցին, և՛ Օհանի պատմություններին, և՛ ձնահոսքին, ո՛ւ ամպին, ո՛ւ շանթին, փվող ծերպերին... Ինքը այդ ամենից յո՛թը, յոթ սար հեռու է, պանդուխտ է և ուզում է երգել պանդուխտի երգը.

«Կռունկ, ուստի կուգաս, ծառա եմ ձայնիգ...»:

Հանկարծ... հանկարծ կրակոց լսեց...

— Օ՛ֆ..., — Չորի Միրոն քակվեց, ափերով ծածկեց դեմքը:

— Ի՛նչ եղավ, հայրիկ, — անհանգիստ հարց տվեց Հարութ որդին:

— Իմ գլուխ կպտտվի, գառ...

— Հայրիկ, դու իզուր եկար, ասի էլ. Հարաբուռունից հատուկ ճանապարհող ունենք, մեր շրջանի կոմսոմոլի քարտուղար ընկեր Նդիշք մինչև Փոթի մեզ ճանապարհհելու է:

«Կրակոցի ձեն էկավ...»:

— Միրո, դու իմ խոսք փորձե, շարքաթ գլխի համար շատ լավ է: Շաքար ունի՞ս:

«Կրակոց-տրաքոց շատացավ, Ներքին թաղ իրարանցում ընկավ...»:

Հարութ պապը աչքերը իջեցրեց երկնքից, տառակուսած շուրջըլորը նայեց: Կրակոց-տրաքոցը շատացավ, շատացավ ճիշն ու ծղրտոցը: Ներքին թաղի մի կտուրից ծխոտ բոց պողպեղաց և իրենց այգու ցանկապատի մոտ ասկյարներ... ասկյարներ երևացին... Տո՛ւն վառվեց, ասկյարնե՛ր երևացին... Տո՛ւն վառվեց, ասկյարնե՛ր երևացին... աչքերի՞ն է այդպես երևում... Չէ՛, երազ է... Գիշերը խառնիխուռն երազ էր տեսել, արթնացել էր, չէր հիշում... Գիշերվա երազը այդպես էր ու կար... Ափերով գոցեց աչք ու ականջ, բացեց, շփեց ճակատը... Չէ՛, կրակոց կա՛ր, իրարանցում կար, ներքին թաղում ծուխ ու բոց կար, այգու պատաշարից այս կողմ ասկյար կար... Թե ասկյարն է գյուղ մտել, ուրեմն... Աչք դիպցրեց Հարութ պապին. Մուռձորի պռնկի մարդակերպ քարի նման էր՝ ծընրած, լուռ, հանդարտ:

— Միրո, արի հաց կեր,— ներսից էլի լսեց խումար մարեի ձայնը և նորից ամեն ինչ իրական դարձավ... Ներսում խումար մարեն է, հորեղբայր Սմբատի կինը, հարեղբայր Նշանի կինը, մեծ եղբայր Զարեի կինը, հարսներ՝ իրենց բան ու գործի, հաց ու թացի հետ, մանչեր՝ իրենց օրորոցների, դանգուկների, քուն ու երազների հետ...

Քայլ արեց պապի կողմ, կանգնեց, շուտ եկավ քայլեց դեպի տան դուռը, հիշեց, որ մարագում խանչալ կա՝ դարձավ։ Միշտ պատից կախ էր՝ չկար, մարագում լուսումութ էր, շոշափեց՝ չկար, խառնեց, շաղ տվեց խոտն ու տերեւը՝ չկար, չկա՛ր... Ու հիշեց... Հորեղբայր Սմբատը խանչալը երեկ արտ էր բերել, արորի մաճն էր կոկում։ Հիշեց, կատաղեց, հայհոյեց հորեղբայր Սմբատին, իրեն, պապին, աշխարհին, հետո մարագի անկյունից խլեց արորի մաշված խոփը, դուրս եկավ, դուրս եկավ... Մարագից դուրս եկավ...

— Օհո՛, կա՛յնի... Միրո, քիչ դադար առնինք,— ասաց սալապան Արոն։

— Չէ՛,— որոտաց Զորի Միրոն, և զարմացրեց Արոյին։

— Քշե՛,— ասաց Միրոն և աչքերը լայնացա՛ն, լայնացա՛ն, արյունոտվեցին, այդպես ու զայրացած նայեց Արոյին, կրկնեց,— քշե՛։

— Հո, հեյրան, հո՛,— Արոն խռոված ասաց եղներին,— էս մարդ խե է,— ինքն իրեն ասաց։

— Քշե՛։

Զորի Միրոյին պետք էր գոռալ, որոտալ, մոնչալ, փնչատել, ֆշշալ... Ախր... Փնտրեց խանչալը. չգտավ, փնտրեց չգտավ, ափսիսեց՝ չգտավ ու... չի գտնում մինչև հիմա։

Թուր ու թվանքի դեմ ելավ խոփով, մթնդած շարտեց թխականին կրակող ասկյարի վրա՝ չդիպավ, դիպավ-ջարդեց դռան կշտանոցը ու դռնից ներս վիրավոր հազար-հազար թխականի ճիչ ու ծզրտոց կար, գալար-գալար փետուրներ, ոտատակ ճխված խատուտիկ ճտեր, հացատան դռնից ներս թռնրի բոցերի մեջ թպրտացող թխական կար ու երգիկը խուփ էր ու... ու ինքը ուզում էր վազեր, ներս մտներ, հասան... հասան թիկունքից բռնեցին և մեկը կանգնեց դեմը ժպտաց։

— Մրո՛... Մըրո՛...

Օսմա՛նն է... Օսմա՛նը... Չէր հավատում, չէ։ Հազար անգամ խումար մարեի ձեռքի հացն ու թացը կերած Օսմա՛նը, խումար մարեի գործած գուլպան հագած Օսմա՛նը, խումար մարեից հազար շուրթ օրհնանք առած Օսմա՛նը...

— Մրոյին շապանք, Մրոն լա՛վ գլավուր է,— ասաց Զեռքերը ուր-

ված էր թիկունքին, ու ստորով խփեց Օսմանին, սա հտ-հտ գնաց, գլոր-վեց, ծուռ ժպտաց ու կրկնեց.

— Մրոյին չսպանե՞ք... Մրոն լա՛վ գլավուր է,— ու ծառից կապելու կարգադրութիւն արավ: Դիմադրում էր, քաշքշում էին թեքից, մազերից, նկանջներից: Ասկյարների գերին էր, թամբելու ձին, ասկյարների մորթիելու եզն էր: Կապկպեցին ընկուզենուց ու կապկպելու ժամանակ տեմաւ... տեսաւ, որ Հարութ պապը դեռ կա՝ ծնրած իր աղոթաքարին, լուռ, անշարժ, համր ու անշարժ՝ Մուռձորի պոնկի մարդակերպ քարի նման: Շունը փչել, գնացե՛լ էր պապը: Ու մեկ էլ տեսաւ, ու տեսան ասկյարները. Հարութ պապը շարժվեց, ոտքի կանգնեց, բա՛հ ուսեց, արեց քայլ:

Ասկյարներն իրար նայեցին, մեկը կրոն հայհոյեց, շարժվեց, բայց հապաղեց ու ահով հտ նայեց: Պապի մազերը ճերմակից ճերմակ էին, ձնաբուքի պես ճերմակ ու խոնված, հայացքը կախ քայլում էր՝ ծա՛նր-ծանր ու համաշափ:

Նայում էր Հարութ պապին ու ձայն չէր հանում, չէր կարող և չէր ուզում: Թվում էր, թե պապը անցուդարձին անտեղյակ է, ո՛չ ասկյար է տեսել՝ այգու ցանկապատի վրա, այգու մեջ, տան շեմին կանգնած, ո՛չ լսել հարս ու հարսնուկի, թող ու ծոռի ճիչ ու ծղրտոց, ո՛չ դուռ ու երդիկ բռնած ծուխն է տեսնում, ո՛չ իրեն «ասլան Միրո» թողին՝ մատաղացո՛ւ գառ: Հարութ պապը քայլեց, ծա՛նր-ծանր քայլեց, ասկյարը հտ-հտ գնաց, պապը ասկյարի դեմով անցաւ, սա ուզեց թիկունքից խփել, էլի հապաղեց: Պապը այգի մտաւ. ջուրը դարձրեց, հայացքը տարաւ պճպճացող ջրի հետ, գլորված մի քար դրեց տեղը՝ պատաշարին, ու սկսեց փորել: Ասկյարները իրար էին նայում, բոլորի աչք ու հայացքում ահ կար: Ահ կար, ու ինքը ուզում էր ծիծաղել, ուզում էր ասել.

— Օսման, քու հավատը... Աստված չէ՛, վախ մի ունենա, երկնքն չի՛ իջե, վախ մի ունենա՝ իմ Հարութ պապն է, քեզ համար ոչխար մորթած քո «պպոն» է, գնա սպանե:

Ասկյարները նայում էին իրար, ահ ու դողով նայում, խլրլռում էին, հետո իրար առաջ հրելով գնացին, կանգնան այգու դռան մոտ, ոտք կախ գցելով, իրար առաջ հրելով այգի մտան, աչք հտ գցելով, ոտք կախ գցելով հասան Հարութ պապի մոտ:

— Գլավո՛ւր...

Ձայն հանեց մեկը և ձայնից սիրտ առած էլի ձայն հանեց:

Պապը անծպտուն մնաց, շնայեց, շարունակեց փորել...

Ուրիշ օր այդ ժամանակ արևը մի պարան ճամփա էր կտրել, այդ օրը չկար: Մարաթուկի գլխին սև ամպ կար, Մովսսարին՝ կար, երկըն-

քում ամպերը գզվաւում էին, գլուղում կրակոց-տրաքոց էր, իրարանցում էր, ծուխ ու մութ էր, կրակ ու բոց էր, գլուղի գելլսեղդ շները ոռնում-կաղկանծում էին, ինքը կապկալած էր քնկուզենուն, Հարութ պապը աչգին էր փորում...

— Գլավուր...

Հետո... Հետո մի խզակոթ իջավ Հարութ պապի գլխին... Պապն ընկավ, գլուխը բարձրացրեց նայեց տան կողմ, իրեն նայեց, ասկյարները էլի զարկեցին ու պապի դեմքը թաղվեց հողի մեջ, մնաց...

Ապա Օսմանը եկավ, նստեց իր դիմաց, նստեց, ժպտաց, ոսկե խաչով ոսկե շղթան հանեց, փաթաթեց մատին: Մեծ հարսի խաչն էր... ու ինքը ատամները սեղմեց, ծամեց թև ու թիկունքի ուժը, կոկորդ տրաքեց-նող որոտը կուլ տվեց, Հարութ պապի օրինակով Հարութ պապի համբերությունը առավ շուրթերի արանքն ու մնաց:

— Մրո, քո փրկագինը ինչքա՞ն էր,— հարց տվեց Օսմանը:

Հա՛, փրկագինը...

— Մրո, է՛ն տարին վաւուն քանի՞ օսկի տվեցիր:

Հարութ պապի դեմքը շէր երևում, ճերմակ մազերի մեջ կարմիր կար, ծաղկաթերթեր էին կաթկթում պապի ճերմակ ու կարմիր գլխին, տուներ խուլ տնքում էր, ինքը կիպ-կապված էր քնկուզենուց, Օսմանը նստած էր դիմացը, ծնկներին թուր ու թվանք, ֆոֆոացնում էր մեծ հարսի խաչով ոսկե շղթան, ժպտում էր և ասում:

— Մրո, օսկիների տեղն սոսա, կյանքդ քեզ փեշքեշ...

Օսմանը ժպտում, հարց էր տալիս, ինքը սուս էր, մնում՝ հարց էր տալիս՝ լուռ էր: Օսմանը հարցրեց, ինքը թքեց անօրենի դեմքին, Օսմանը թևով սրբեց դեմքն ու էլի ժպտաց:

— Մրո, թքից վնաս չկա: Անխելք գլավուր: Խելք հավքի մինչև գամ:

Օսմանը թողեց, դարբին Դավոյի տան կողմ գնաց, իսկ աչքագեմի մնացողը թպրտացող գլուղն էր: Թպրտաց, թպրտաց, թպրտաց...

— Վիզ կտրած թխական էր,— պատառ հիշողություն ձայն առավ Զորի Միրոյից:

— Միրո,— շուռ եկավ սալլապան Արոն,— աստված սիրիս, քու սիրտ հանգիստ պահե: Կռիվ աշխարհքի համար է, չէ՞ մինակ քու:

Միրոն պատասխան չտվեց, աչք ու ճակատն էր շփում:

«էս տնաշենի մարդ չուր առե ուր բերան, մնացե՛»,— սրտնեղեց Արոն:

— Միրո, քու տնամերձ էս տարի ի՞նչ է ցանած:

— Գարի:

— Ես ցորեն ցանի՝ փոշման եմ, գարին օգուտ է, բերք շատ ունի,— հետո նայեց սարի կողմ,— երկու օր է Բուզուժի գլխին ամպ կա, վառ եշան է: Թե կարկուտ էլ էկավ, պրծանք:

«...Ու կոտորածի առաջին օր էրգիր կարկուտ եկավ»,— կտրածը կցեց Միրոն: Հուշերը սալի ճոռոց էին, մեջքակոտոր ճամփա, հուշերը ուրզը պոռտած ջուր էր, գնում էր պղտոր-պղտոր ու դեմն առնող լկար: Միրոն էր ու՝ անուժ:

«Կոտորուքից երկնքի սիրտ ելած էր... Չէ՛, երկինք դարդակ է... Գոռուն-գոռուն ընկավ երկինք, կարկուտ էկավ, ծառերից գոգ-գոգ ծաղիկ թափվավ, ծառեր ճուղակոտոր էղան...»:

Հողը քրքրվում էր, գյուղի գելխեղդ շները ոռնում-կաղկանձում էին, գզվոտում իրար: Շխրտալով կարկուտ էր թափվում: Ուզում էր, որ կարկուտը գյուղի գլխից հավաքվե՛ր, հավաքվեր ու գար իր վրա ու խփեր ցրիվ տար իր անճար գլուխը: Մի հատիկ կարկուտ դիպավ գլխին, ու ինքը գոռաց:

— Զա՛րկ, զա՛րկ, զա՛րկ...

Գոռեց ու փակեց աչքերը: Հետո սարերը ճերմակեցին, այգում ծաղիկ լմնաց, բզիկ-բզիկ եղան ծառերը, Հարութ պապի ճերմակ ու կարմիր գլուխը ծածկվեց հողի փղձկոցով, պապը ցեխակոլու դարձավ ո՛ւ Հարութ պապի վրա, և՛ թպրտացող գյուղի, և՛ սար ու ձորի, և՛ աշխարհի՛ վրա սպիտակ-սպիտակ սարսուռ իջավ:

Շերոն կանգնեց կտուրին ոռնաց, իջավ, ականջները ցից-ցից, պտրտվեց Հարութ պապի շուրջոլոր, հոտոտեց, փշաքաղվեց, կաղկանձեց, դունչը ցցեց երկինք, հետո եկավ, կանգնեց իր դիմաց՝ հաշա՛ց-հաշա՛ց, հաշա՛ց, կատաղած հաշա՛ց, թռավ-կրծքով զարկեց իր կրծքին, շուռ եկավ, հասավ առվին, գլուխը թաղեց ջրի մեջ, դուրս բերեց, կլանչելով թափ տվեց, կաղկանձեց, ոռնաց ու պոկվեց ու գնաց Ֆիդասարի կողմ: Հետո ոռնոցը խո՛ւլ, խուլ ընկավ ականջը: Շերոն Մասրաձորում էր: Մեկ էլ հեռո՛ւ, հեռվից լսեց՝ Ֆիդասարից էր, ականջ պահեց, ուղեցավ մեկ էլ լսել Շերոյի ձայնը, չլսեց, պահեց՝ չլսեց, պահեց՝ չլսեց, հասկացավ, որ Շերոն էլ չի գա, ետ չի՝ գա ու անարցունք լաց եղավ Շերոյի համար...

Գիշերը պատանքեց գյուղը: Երկինքը դարձավ սև՝, սև՝, սևերես ու սևերես երկնքում՝ մի բուռ ճերմակ ամպ, թիկունքին Օսմանի սրի կեռ ծայրի նման մի կտոր լուսին: Գիշեր եկավ, գիշերվա հետ ագռավների ոհմակը, ու համրացած գյուղը լցվեց կոխչներով: Գյուղում ինչքան ծառ կար՝ սևսաղարթ էր: Հետո ագռավները իջան ծառերից՝ կտցեցի՛ն, կտցե-

ցի՛ն, կտցեցի՛ն... Հետո Օսմանը եկավ ու կանգնեց դիմացը, մթան մեջ պսպղացին աչքերը, մթան մեջ ծուռ ժպտաց:

— Մրո, օսկիների տեղը հիշեցի՛ր...

Ո՛չ առավոտ լիներ ու Հարութ պապը իշներ ճոճքից. աղոթք աներ, փոր աներ, ո՛չ խումար մարեն խմոր հունցեր-վառեր թոնիր, ո՛չ խանդուկ թը հացի կապոց պատրաստեր՝ մեկը արտ գնացողների, մեկը սար գնացողների, ո՛չ Հարութ մանչը արթնանար ու խաղ աներ օրորոցի զանգակների ճիտ, ո՛չ... ոչի՛նչ, ոչի՛նչ, ոչի՛նչ... Այդ պահի իր երազն ու ցանկությունը մեկ էր՝ ձեռք ու ոտք ազատ լիներ, ճանկեր Օսմանի կողորդը, սատկացներ, շարտեր մի կողմ, մոտենար առվին, քար ու ճիմով քերեր-լվացեր ձեռքերը, թողներ, գնար:

Ու միտք դրեց. խաբել... խաբել-ազատել ձեռք ու ոտք:

— Օսման...

Անաց ու կատաղության վրա եկավ կատաղություն, որ լեզուն պրտտեց, տվեց Օսման անուն: Թվաց, թե ինքը Միրոն չէ՝ Օսմանի ասած, Օսմանի «ախպեր Մրոն» է, ինքը վախկոտ է, վախկոտ է. դող ունի շլինքի համար և Օսմանի ձեռքից, գերդաստանը սրի քաշած ձեռքից, շունչ ու կյանք է խնդրում: Եվ Օսմանին խեղդելու նոր մոլուցք ունեցավ, դիվոտվեց և նոթեն կանգնեց խաբել-ձեռք ու ոտք ազատելու մտքին:

— Օսման, հա հարցուփորձ ես արե, հա պատասխան եմ տվե. իմ փրկագին Մխեն բաշխեց: Մխեն կճուճով օսկի ունի, կճուճից էլ շատ, պահած տեղ կիմանամ, հասնինք Թաղավանք, կճուճ օսկին քեզ:

— Գյավուր, միտքդ խաբե՞լն է, ձեր օսկիների տեղը ցույց տուր, ձե՛րը:

— Մենք չունինք, աստված, երկինք, գետինք՝ չունինք, սպանես էլ՝ չունինք, Մխեն ունե:

— Անխելք գյավուր, Մխեն օսկիները քեզ համա՞ր է պահել... Թաղավանքում հիմա օսկի՞ մնացած կլինի:

— Կա. օսկու տեղ ինձեն ու Մխիկից զատ մարդ չիմանա: Ես ու Մխեն Մուշ քաղաք էրթալու, դուքան բացելու պայման ունինք: Տարուց ավել է Մխիկ նորեն Գիարբեքի պանդխտության է գնացե... Օսկու տեղ ես կիմանամ:

Հորինում-խաբում էր, ինքն էլ չիմանալով թե ինչպես, հորինում-խաբում էր ու նկատեց, որ Օսմանը թուլանում է ու նկատեց, որ... Օսմանին խեղդելու իր մոլուցքը թուլացել է և զզվեց իրենից, ինքն իր դեմ եկավ ու բռնաց:

— Օսման, ես քու կրոն... օսկի չկա, սպանե ինձ, քու ավերին գնա: Օսմանը ժպտաց, ձայն տվեց, կանչեց, չորս-հինգ ասկյար եկան,

խանչալներով կտրատեցին իր կապերը, հետո ոտքերը ազատ թողեցին, կապեցին ձեռքերը:

— Մրո, գնացինք...

Քայլ արեց ու կարծես նոր զգաց, որ Հարութ պապը այլևս քայլ չի անի: Քիչ առաջ, ընկուզենուն կապկալած, մի քիչ կար ու մի քիչ չկար, մի քիչ նման էր Հարութ պապին ու մի քիչ տարբեր, մի քիչ նման էր գլխատված տանն ու գերդաստանին ու մի քիչ տարբեր, ծառին կապկալված շնչում-սպասում էր ու չգիտեր թե ինչի: Հիմա... հիմա Օսմանի առաջն ընկած պիտի տուն ու դռնից հեռանա, պիտի բարձրանա Ընկուզասարը, պիտի քայլեն, գնան ու իբր... իբր հարմարեցնի պիտի և... և սպանի Օսմանին, որ իբր... իբր Օսմանի առջևից քայլել-գնալը, գերի-գերի, գլուխկախ, խելոք ու գլուխկախ գնալը իր շունչն ու գլուխը փրկելու համար չէ, այլ Օսմանին սպանելու, վախկոտություն չէ՝ վրեժ է: Ե՛վ քայլ արեց, և՛ քայլի մեջ տեսավ դավաճանություն՝ դեմ ալքուղ Հարութ պապի, սար ու ձոր ընկած Շերո շան, Ընկուզասարի ու իրենց սարալանջ-կտուրի, տանը շուռ եկած օրորոցների և՛ հացի տաշտի, և՛... և....

Քայլ արեց ու... պի՛րկ-պիրկ շուռ եկավ, գլխով խփեց Օսմանի կրծքին, գլորեց: Օսմանը ընկավ և ընկած տեղից ասաց.

— էդ գյավուրին չսպանե՛ք:

Շուռ եկավ մյուսին՝ ասկյարը խույս տվեց, ինքը երեսն ի վար ընկավ... Հետո քաշքշուկ եղավ, ինքը, մահը աչքն առած, ոտքով, կրծքով, գլխով խփում էր, կծում էր ու դրա մեջ ամոթ տեսավ, որոշեց չկրծել: Չէր ուզում քայլ աներ Օսմանի հետ, չէր ուզում թողնել-հեռանալ և ինչքան չէր ուզում, Օսմանը այնքան համոզվում էր, որ ոսկի կա ու հա զգուշացնում էր.

— Չսպանեք էդ գյավուրին:

Քաշքշուկ եղավ, ձեռնկտեցին ու շիմացավ ինչպես հեռացրեցին տուն ու դռնից ու ինքը վերջին անգամ շնայեց Հարութ պապին ու աչք չգցեց դռնից ներս, գիշերով քաշքեցին Ընկուզասարն ի վեր, Ընկուզասարն ի վար գլորեցին, տարան: Ասկյարները ուժասպառ էին, իրեն դադրել չկար. ոտքով, կուրծք ու գլխով խփում էր՝ ում պատահեր, դիպներ, չգիպներ, ու գլուխը դիպավ հրացանի... Եվ գիշերը մթնե՛ց, մթնե՛ց, մթնե՛ց...

Ուշքի եկավ, արե էր: Չիմացավ իր տեղը: Ապա գլխացավ զգաց, Օսմանը կանգնեց դիմացը:

— Ո՛նց ես, Մրո,— ժպտաց,— ասլան տղա ես: Ես քեզ միրում եմ... Ուզում էին սպանել, լքողեցի: Մինչև Թաղավանք օր ու կեսի ճամ-

փա է, հասանք՝ քեզ ազատություն: Օսկի էլ կտամ, Մրո, դու ասլան
աղա ես...

Արե էր, սար ու ձոր՝ ծխոտ, կարծում էր ամպազու է, ցարգախոտ
էր, մարած: Ալարկոտ մի թմրություն էր իջել մարմին ու հոգուն: Օսմա-
նի խոսքերը լսում էր ու չէր լսում, Օսմանը իր թշնամին էր կամ իր ծա-
նոթը, լիներ-չլիներ ինքը պիտի այդպես փլվեր, անմիտք նայեր երկնքին:

Հետո հեռո՛ւ-հեռվից կրակոց լսվեց, ծխահոտ առավ ու շիմացավ
ինչպես անցավ թմրությունը, ըմբոստությունը դարձավ ետ եկավ, թե
ու թիկունքին՝ ուժ, աչքերի մեջ կրակ ընկավ ու կրակ աչքերով իմացավ,
որ դիմացը Օսմանն է ու Օսմանը:

— Մրո, ե՛լ, ուշ է:

Չէ՛, խաբել է հարկավոր անօրենին,— անցած օրվա միտքը տա-
րավ-բերեց, թե չէ ասկյար ընկերները ալան-թալան են անում, սա ինչ-
քա՞ն պիտի համբերի, կթրխկացնի, կերթա...

— Ինձ ինչքա՞ն օսկի բաժին կտաս, Օսման:

— Մի քիսա, Մրո, ալլահը վկա, մի քիսա կտամ:

— Կճուճ օսկուց՝ քիսա՞:

Օսմանի առաջն ընկած քայլեց, ու քիսա-քիսա ավելացրեց իր «բա-
ժինը», դարձրեց տասը քիսա և տասը անգամ Օսմանի հույսը մեծա-
ցավ. կողք-կողքի քայլեցին: Հնարեց, ուսով գլուխը քորեց. Օսմանը ձեռ-
քերն արձակելու սխալմունք կունենա: Չէ, Հնարեց.

— Ուտաց ճամփի պետք ունիմ,— ասաց:

Ձեռքերն արձակելու փոխարեն Օսմանը մոտ եկավ տաքատն ար-
ձակելու և... գլխով շփափացրեց Օսմանի քունքին, մեկ էլ խփեց, Օսմանը
հրերաց, ձեռքը տարավ խանշալին, ինքը ոտքով հասցրեց-գլորեց ու
ծունկ ծալեց կոկորդին...

— Հարութ,— Ձորի Միրոն դարձավ որդուն,— ո՛չ քու պապն է
սուտ խոսե, ո՛չ քու պապի պապ, ո՛չ ես, ո՛չ դու, գառ: Սուտ խոսալ
անուժ մարդու գործ է: Բայց կովի մեջ սուտ խոսք ասել, ստախոսու-
թյուն չէ, թե դրանից քու ընկերոջ վնաս չէ, վնաս թշնամուն է՝ արա,
ամոթ չէ, հոգի ներկել չէ: Էդ էլ իր ձեռի կռիվ է, գառ:

Հարութը գլխի էլ չընկավ, թե ինչ սուտ խոսելու մասին է խոսքը,
բայց մի բան պատասխանել պետք էր:

— Լավ, հայրիկ,— ասաց: Հետո չգիտես ով անցավ-դարձավ մրտ-
քում և ավելացրեց,— սուտ խոսելը անազնվություն է:

— Հարութ, թագավոր նմանապես սուտ կխոսի,— վիճեց Ձորի
Միրոն:— Էրգիր օսմանցու թագավորի կողմեն հայերին ազատության

հրաման էղա՞վ: էղա՞վ, ժողովուրդ թե առա՞վ, թու՞վ, մարդիկ իրենց ման-
չերու անուն կնքեցին Ազատ, սարերու անուն՝ Ազատ, բայց ազատու-
թյուն սո՛ւտ էր, հայերին խաբել էր, միամի՛տ-միամիտ պահել էր: Խա-
բեցին ու էլան կոտորեցին անզեն ժողովուրդ, ավերեցին էրզիր, ու դար-
ձանք թափառական, գառ:

— Օսմանցիին հավատ ու հավատարմություն չունեք, — իր խոսքն
ասաց Արոն:

— Գերմանացու թագավոր սուտ լիսոսա՞ց, — Միրոն խոսքը շարու-
նակեց Հարութ որդու համար, — Սովետի հետ չկովելու պայման ունեք:
Աշխարհքի աչաց դեմ թագավորական խոսք արեց ոտատակ, կովի էլա՞վ:
էլ ինչի՞ քու հոր սխալ կհանիս, ինչի՞ կասես սուտ խոսալ չի կարելի,
ա՛յ հեր: Ձի կարելին խոսք է, գառ, աշխարհքի բնույթի հետ մեկտեղ
բան չունե, կյանքի մեջ ամեն ինչ կպատահի:

Հարութը պատասխան չունեք:

— Լավ, հայրիկ, — ասաց ու մտածեց, — հայրիկը իզուր հրաժար-
վեց լիկկայանից. ավելի շատ բան կիմանար:

— Միրո, — սալապան Արոն դիրքը հարմարեցրել էր երկար զրույ-
ցի, — քու կարծիք ի՞նչ է. էս կովի մեջ թուրք գերմանացո՞ւ թիկունք
կպահե, թե՞ մեր:

— Թուրքիան չեղոք պետություն է, — Հարութը պատասխան տվեց, —
բայց, ասում են՝ մեզ օգնելու միտք ունի:

— Է՛, Հարութ, Հարութ, — տնքաց Չորի Միրոն, — դու թուրքին ճա-
նանչ չես, գառ: Կյանքի մեջ թուրք ալլազգի թիկունք պահած չ'է: Ձի՛
էղի ու չի՛ էղնի: Թու ափի մեջ ձվածեղ պատրաստե-տուր, կերավ-պրծավ,
կասի վառած էր:

— Միրո, ռսի հող դուրա՞ն-դուրան է, գաղթի ժամանակ տեսա՞
սո՞ւ սար, ո՞չ ձոր: Դուրան տեղ կովել դժվար է՝ ճակատ բաց է:

— Ռուս առյուծ կովող է, — պատասխանեց Միրոն և շարունակեց
մտքում.

«Համ դուրան տեղ, համ սար ու ձորի մեջ՝ առյուծ կովող է: Կոտո-
րածի ժամանակ ռուս քշե՞ց հասավ Մուշ ու առաջ էրթալ կուգեր: Նի-
կուլի վիզ կոտրվի, քանց կոտրվավ. Նիկուլեն չթողեց. զորք ետ չկանչեք՝
ռուս կհասնենք Տիգրանակերտ ու Դիարբեքիր»:

— Միրո, էրզրի բնություն, մեր էրզրի սարեր կովի համար շատ
հարմար են, — խոսքն առաջ տարավ Արոն, — Պուլի Մշոն, իր ախպեր
Արշակի հետ, գիրք բռնեցին սարի վրա. էրկու-իրեք հարիր ասկարի դեմ
կռվ տվին: Կովա՞ն, կովա՞ն, կովա՞ն, Արշակ զարկվավ, Պուլի Մշոն

մնաց՝ կռվով, կռվով, կռվով... Պոլի Մշոյի պատմութիւն կիմանա՞ս, Միրո:

— Կիմանամ,— մոռալ պատասխանեց ու շարունակեց մտքում.

«Տալվորիկցի Սնշոյի պատմութիւն կիմանա՞ս, Արո... Ձեռն իմանա ու ինձնե զատ մարդ չի իմանա: Գյարմավցի Մանուկի պատմութիւն կիմանա՞ս, Արո, սուլուխցի Իշխանի պատմութիւն կիմանա՞ս, դաշտադեմցի Առաքելի, Հակոյի Արթենի պատմութիւն կիմանաս... է՛, տալվորիկցի Սնշո, գյարմավցի Մանուկ, սուլուխցի Իշխան, Հակոյի Արթեն, դաշտադեմցի Առաքել, լուս իջնի ձեր հոգուն, տղեք... էրկո՛ ցերեկ ու էրկու գիշեր, էրկու գիշեր ու էրկու ցերեկ ծանոթ էղանք. կողք-կողքի մնացինք, բայց ձեզնե մոտ ընկեր չունեցա: Չի՛ էղե ու չի՛ էղնի: Ձեզնե հետո մնացի առանց ընկեր տղեք: Օր է՛ն օրվանից ժամանակ է անցե, էն օր սպիտակ մազ չունենք, էսօր սեն է՛ թաք ու թուք, գործվարքցի Միրոն դարձավ քարազլխեցի Ձորի Միրո, դուք մնացիք ձեր անվան տեր, մազ չճերմակցիք-մնացիք՝ տղեք... Լուս կաթա էն բարձրիկ սարին ու ձեր հոգուն, տղեք...»:

5

Իծածաբում հանդիպեցին: Բարե-աստծո բարին չեղավ, ձեռք մեկնել-սեղմել չեղավ, հարցուփորձ չեղավ: Չորսն էին՝ անծանոթ, խոժոռ աչք-ունքով, ճակատներով մոռալ և սեղմված շուրթերով և, ինչպես ինքը՝ մեկից խլած թուր ու թվանքով: Ինքը դրանցից մեկն էր, տալվորիկցի Սնշոն էր կամ գյարմավցի Մանուկը, սուլուխցի Իշխանն էր կամ թե՛ Հակոյի Արթենը, նրանցից մեկն էլ, առանձին-առանձին ամեն մեկն էլ՝ ինքն էր՝ գործվարքցի Միրոն: Եվ մեկ-մեկու միմյանց աչքի մեջ տեսան: Հետո իրեն թվաց, թե մեղապարտ է, ամոթ մեղք ունի շլնքին, մեղք ունի այր մարդուն չսագող: Նույնը տղերքի աչքերի մեջ տեսավ՝ առանձին-առանձին, ու նստեցին գլուխկախ, պարտված-պարտված: Անուն գյուղանուն բաշխեցին իրար, կնճռի վրա կնճիռ նստեց վիրավոր գյուղանունների հետ, տնքոցի հետ ելավ տնքոց: Ապա և միտք ունեցավ դառնա Գործվարք, հողը դնի Հարութ պապին, տուն մտնի, տուն մտնի... Եվ ուշք ու մտքով չկարողացավ տուն մտնել... Մինչև էսօր՝ չի կարող...

— Ո՛ւր, Միրո,— Սնշոն էր:

— Գործվարք կերթամ... Թաղավանք կերթամ,— գոռաց:

— Էրթալ քու կամքն է, Միրո... Թվանք տանել՝ չէ: Մենք ընկեր ունինք, լուր բերելու է գնացե, էկավ, կելինք սար, դիրք կրոնինք: Թվանք թող, էրթալ քու կամքն է:

Ինքն ու Սնչոն աչք-աչքի կանգնեցին: Սնչոյի աչքերը տառւմ էին.
«Միրո, դու թուլհոգի ես»:

Իր աչքերի մեջ պատասխան ունեւր.

«Քու կողմից սխալմունք է»:

«Գլուխ փրկելու՞ կերթաս»:

«Գերդաստան թաղելու կերթամ, իմ կին ու էրեխն քառեկու կեր-
թամ»:

«Դու վրեժ չունի՞ս առնելու»:

«Ու վրեժի համար կերթամ»:

«Թվանք տուր, նոր գնա»:

«Զէ՛»:

«Թվանքով գուրս չես էլնի»:

«Կելնիմ»:

Ինքն ու Սնչոն աչք-աչքի կանգնեցին, կանգնեցին, ոչ ինքը աչք
թարթեց, ոչ՝ Սնչոն... Անճար կատաղությունից ճաք էին տվել, կանգնել
իրար դեմ:

— Սնչո, թող արա էրթա, — ասաց գյարմավցի Մանուկը, ու խոսքի
հետ թարթվեցին իր աչքերը: Սնչոն ճամփա տվեց, իսկ ինքը մնա՞ց,
մնաց, դարձավ նստեց իր քարին, դարձավ ասաց.

— Սնչո, ինձ թուլհոգի մի իմանա... Գերդաստան թաղելու կերթենք,
վրեժի կերթենք, Սնչո, իմ միտք գլուխ պահել չէ:

— Մենք չունի՞նք գերդաստան թաղելու, — պատասխան տվեց Սըն-
չոն ու պատասխան չառավ:

— Զունի՞նք, Միրո, — կրկնեց, — անթաղ թող անթաղ մնա, դառ-
նանք՝ թուր ու թվանքից փախած, սար ու ձոր ընկած մեր ազգ ու արնի
մասին մտածինք, Միրո:

Ե՛վ հաշտ էր Սնչոյի ձայնը ու իր դեմ ոչինչ չկար, և՛ տխուր էր Սըն-
չոյի ձայնը, և՛ ըմբոստ:

Հետո եկավ դաշտադեմցի Առաքելը, լուր բերեց.

— Թվով հարիր-հարիր հիսուն ասկյար դեպ Սեպասար կգան: Ժամ-
ժամ ու կեսից կհասնին սար:

Սեպասա՛ր... Հնկուզասարի պես ծառոտ չէր, գազաթին ցից-ցից
քարեր կային, կող ու կշտին՝ ցից-ցից քարեր՝ հիմքից մամուռ բռնած:
Քարերի արանքում չորացած խոտ կար, հազա՛ր-հազար տարվա փտած
խոտ, ու ճերմակ փառի տակից՝ նորոգ ծիլ: Մասրենի կար, խավըր-
ծիլ, նուխիկ, գազ ու կանգառփուշ... Սեպասարում ոտնահետք քիչ
էր, թե պատահե՛ր՝ որսորդի: Դրմփոցի հետ վայրի այծերը գուրս էին
գալիս, ծփում աշակողմ ու քարափի գլխից նետվում իծաձոր, ծփում

ձախակողմ՝ ձոր Գիլոց: Սեպասարի աջակողմում ձոր կար, ձախակողմում՝ կար, ձորերը դրմփացող էին, արև խեղդող, ժայռոտ, անձավաշատ: Օտարը, Իծաձորին ու Գիլոցին օտարը՝ ո՛չ իջնել կարող էր, ո՛չ բարձրանալ:

Եվ վեցով Իծաձորից ելան, դիրք բռնեցին սարի վրա ու դիրք բռնելու հետ՝ երդում:

— Թիզ մի շնահանջինք մեր դիրքեն:

— Տղեք,— ասաց Սնչոն,— թե մենք էս սարի տերն ենք, երդում էս սարի արև ու հովուն, ո՛ւ Մարաթուկին, ո՛ւ Մովսասարին, երդում մեր էրգրի սևավոր սարերուն: Թե մենք էս ձորերու տերն ենք, երդում էս ձորերու ահ ու ջրերուն, երդում մեր էրգրի ծուխ ու դումանոտ ձորերուն: Մեր ավեր օջախներուն՝ երդում, մեր կտրած ծխերուն՝ երդում, մեր էրգրի գել ու գազաններուն՝ երդում, էս սարի քարերուն՝ երդում, հարիր-հարիր հիսուն չէ, հազար ասկյար մեր վրա գան, լքողնինք Սեպասար... Թիզ մի շնահանջինք մեր դիրքերեն:

Սնչոն քարին թիկնած ասում էր երդումը... Չէ, երդում չէր. սիրտը լցված էր, մի բան պիտի ասեր ու ստացվածը դա էր: Չայնի մեջ թախիծ ու կոփվ կար, աչքերի մեջ՝ աքլան ու արցունք, Սնչոն ասում էր երդումը ու... ու ինքը կարծես նոր էր հասկանում, թե՛ Հարութ պապից զատ, գյուղ ու օջախից զատ, խանդութից զատ... կորցրածն ու կորցնելիքը ինչքան, ինչքան է: Եվ աչք թացել էր ուզում, և գոռալ:

«Սո՛ւս, Սնչո, սո՛ւս, անխիղճ»:

«Ու Սնչոն իր երդումին տեր մնաց, Մանուկ իր երդումին տեր մնաց, Իշխան երդում պահեց, Սրթեն՝ պահեց, Առաքել՝ պահեց, ես... չէ... Մեղա՛, մեղա՛ տղեք, մեղա՛, իմ բարձրի՛կ սար...»:

Ձորի Միրոն երեխայի պես բռունցքներով տորեց աչքերը, և ականջըն ընկավ Արոյի ձայնը:

— Բանակայինի շորերից էղնի. մարդ չորս, հինգ, մինչև վեց տարի կհագնի: Բարով-խերով էգար, քու շորեր տուր քու հոր:

— Հարութ, լսե իմ խոսք,— չոր կտրեց Միրոն,— պատերազմ է ու դու կովելու է կերթաս, գառ,— լոեց ու մտքում ասաց. «Իմ կյանք քու աչաց մեջ առած կերթաս»,— քու գնալուն դեմ էղնիմ թե կողմ՝ կերթաս, կամոք-անկամք՝ կերթաս. երկիր նեղ վիճակի մեջ է, դու՛ երկրի տղամարդ,— դադար տվեց:

(— Բա բրիգադիր Գեոն Խնչի-չերթա, շրջկենտրոն հասավ-գարձավ,— Արոն էր):

— Թե էրթալ կա ու կա, գառ, ես սիրտ ու հոգով էրթալուն եմ կողմ:

— Իսկ ես սրտով չեմ գնում, հայրիկ,— նեղացավ Հարութը:

— Հառութ, իմ խոսք ուրիշ է... Կովի մեջ մտնող ամեն մարդ հարկ է ունենա երգում, չէ լեզվի՝ սիրտ ու հոգու: Թե ունեցավ, թե պահեց երգում, ամո՛ւր, ամուր պահեց, երգում կդառնա թե ու թիկունք, գառ, երգում կդառնա ախպեր ու մարդու կդարձնեն հաղթ:

(— Մեր Միսեն առավոտ երգում կանն, իրիկուն կդառնա տուն շորեր, էի բզիկ-բզիկ):

Հարութը խորհեց հոր խոսքերի մասին, ուղեցավ մինչև վերջ հասկանալ: Ինքն ու հայրը երբեք լուրջ խոսակցություն չէին ունեցել: միշտ մտածել էր, թե հայրը աշխարհի մասին քիչ բան գիտե: Երբեմն փորձել էր իրենց ժողովներից պատմել, աշխարհից լուր տալ: Հայրը կես ու պոռառ լսել էր ու փակել:

«Հա, գառ, քու ասածն է»:

Հիմա հայրը բաներ է ասում, բուրբը նոր: Որտեղի՞ց է ասում: Ժողովի չի գնում, գյուղամեջ՝ մեկ-մեկ... Որտեղի՞ց է ասում:

— Հարութ,— շարունակեց Չորի Միրոն,— քու կոիվ գերմանացու դեմ թող մեծ երկրի համար չեղնի, էղնի էս Քարազուխ գեղի, էղնի քու թողտիկի համար: Ու քու երգում աշխարհքի չափ մեծ չեղնի, գառ, էղնի... էղնի,— ուզում էր ասել Չորի Միրոյի համար, շասաց,— քու հոգու մեջ երգում տուր էսպես՝ կովիմ, ասլանի պես կովիմ ու չը... չը...,— կմկմաց,— չգարկվիմ, չգարկվիմ: դառնամ Չորի Միրոյի մոտ:

(— Աստված մեծ է, Միրո):

Հոր խոսքերը Հարութին նորից խորհել տվեցին: Ժողով ու միտինդներում բուրբն ասում են կյանք շխնայենք սովետական հայրենիքի համար: Իսկ հայրը...

«Չորի Միրոն մենատնտեսի հոգեբանություն ունի...»:

Հարութը հիշեց ականջն ընկածը և կողքանց նայեց հորը: Խոնարհված էր: Հետո Հարութը գյուղը տեսնելու ցանկություն ունեցավ՝ դարձավ նայեց: Չերևաց գյուղը: «էլ չի՞ երևալու»,— զգաց, որ գյուղին կարոտել է... Աչքերը կկոցած նայեց՝ չերևաց... Շա՛տ է կարոտել...

— Միրո, քու կարծիքն ի՞նչ է. գերմանացի՞ն է՞ լավ կովող, թե՞ օսմանցին,— սալլապանը թեքվեց Միրոյի կողմը,— ասկյարներ շատ անխիղճ են:

— Ո՛չ գերմանացու կոիվն եմ տեսն, ո՛չ ասկյարներու:

Արոն զարմացած նայեց:

«Ո՛չ ասկյարների,— մտքում ամուր կրկնեց,— է՛ն ինչ էղավ՝ կոիվ չէր:

Հայի ու օսմանցու կոիվ չէր... կոիվ ճակատ-ճակատի բանականների մեջ է, չէ՛ թուր ու թվանքով ասկյարի ու... ու Խանդութի՝ գրկանոցով

աւ ծոցվոր, ո՛ւ Խուժեցի հարսի, ո՛ւ Խումար մարեի, ո՛ւ պապ Հարութի... կռիվ չէ՛ր...

Տաս զենքավոր մի տեղ միացան իրար, քսան՝ մի տեղ, մի շեն դիմադիր կանգնելու ճար ունեցավ. շեն ու օջախի համար կովել-մեռնելու ճար ունեցավ, տաս՝ չէ... Պոլի Մնշոն, ախպոր հետ, մի սարի վրա դիրք բռնեց, Մնշոյից յոթ սար էն կողմ՝ փեթարա Ախոն, յոթ սար էն կողմ, Սեպասարի վրա տալվորիկցի Մնշոն դիրք բռնեց... Ու թող էղնի դիրք ըթողնելու երդում ու թող էղնի երդում պահել... օգուտն ի՞նչ...:

«Թե էդ էլ չեղնե՛ր,— Չորի Միրոն ինքն իրեն հարց տվեց,— չեղներ կամոք մեռնե՛լ, նահատակվե՛լ...»:

Ու դարձավ պատասխան տվեց.

«Սարեր խոռ՜վ կմնեն մեզնե... էն բարձրի՛կ սարեր»:

Չորի Միրոյի միտքը ձայն դարձավ, է՛, Սեպասարից հասնող Սընշոյի ձայնը դարձավ ու զրնգաց ականջներում ու ձայնը կանչեց Միրոյին, տարավ Սեպասար...:

«Ասկյարներ կեսօրին էրեացին...»:

Ցաքուցրիվ գալիս էին հրացաններն ուսերին, ինչո՞քս շորան Ավեն մահակն էր ուսում: Ծկան, Սեպասարի փեշին դրին ոտք՝ անփույթ, թառմեղով: Ծվ խլբլթում ու ճռճվում էին Սեպասարն ի վեր, և խլբլթոցը հայհոյանք էր՝ սար ու սարատիրոջ: Սարին, որ դիք է, գլուխբարձր, քար ու մացառոտ է, տիրոջը, որ ունեցած-չունեցածը չի հավաքել, կուտակել աչքատես, հետո օջախ ու գերդաստանով չի եկել, խմբվել իծածորի ու Գիլոց ձորի պոնկին՝ թուր ու թվանքի դեմ: Թե չէ, մի գլուղ էստեղ, մեկն՝ էստեղ, մի քաղաք էստեղ ավերի, մի վանք՝ էն սարի վրա: Մեկին մի քարի տակ վերջ տուր, հիսուն-վաթսուն՝ մի տան մեջ, հարյուր-երկու հարյուրին՝ մի մարագի, հազարին մի ձորի մեջ վերջ տուր... Այդպես մինչև ե՛րբ... Թո՛ւ, ձեր գլավուր:

Ասկյարները խլբլթալով, օձագլար սողացին ու երբ աչքերի սև փայլն էլ երևաց, Մնշոն գիշերհավքի պես ձայն հանեց ու վեցով կրակ բացեցին... Ասկյարները խառն էին, խառնիխուռն դառան՝ ալլահ, ալլահ...:

Հե՛յ գիտի, հե՛յ, Օսմանը իր ալլահը ուներ, Մնշոյին աստված չկար, ալլահը ճիշտ էր, աստվածը սուտ, Օսմանին միս էր՝ ցավ ու մահ կունեհար, Մնշոն քար էր, ո՛չ դավ, ո՛չ մահ, Օսմանի երակների մեջ արյուն էր, Մնշոյին՝ ջուր...

Ալլահ, ալլահ... ամեն մեկը հազար անգամ առձայնեց, ամեն մեկը հազար սպանություն էր արել ու հազար մահվան ահ ուներ: Խառնի-

խուռն եղան, դարձան իրար ճամփա կտրեցին, գլտորտեցին, ոտատակ տվեցին իրար, հասան սարի պորտը, պահ մտան քարերի ետև, կրակ բացեցին: Դիպնի շղիպնի՝ կրակեցին: Գիտեին, որ սարի գլխին զորք չէ. գյավուրներին զորք որտեղի՞ց, անիծված մի քանի գյավուր կա, թող տան պատասխան կրակ, իրենք ուղղությունը բռնեն, տաս ու քսանով կրակ բացեն, մեկը չէ, մեկը՝ կղիպնի: Ասկյարների մեծավորը աղաղակում, սարն ի վեր սողալու կարգադրություն էր անում՝ չէին լսում, օդի մեջ կրակում, պահանջում էր՝ չէին լսում, օրինակ ցույց տվեց՝ շարժվող շեղավ... Գրոհով սա՞ր բարձրանալ, արյո՞ւն թափել: Չէ՛: Ամեն մեկը զրույանում ոսկե խաչ ունեւ, ոսկե ատամ, ոսկե ականջօղ, ոսկե մատանի, ոսկի ու ամեն մեկի կյանքը քաղցրացել-թանկացել էր. մի անիծված գյավուրի երեսից դո՞ւրս տա: Չէ՛: Ալլահի կամքն է. իրենք կոտորողներն են, գյավուրները՝ կոտորվողներ:

— Միրո, Մանուկ,— ձայն հանեց Սնշոն,— կրակելու սխալմունք չունենաք. օգուտ չէ: Մինչև մոտ չգան, կրակ չեղնի:

Կրակոց-տրաքոց էր, Սեպասարի քարերը վիրավորվում էին, վալլի ալծերն ու սարի գագառները փախան-գնացին, և արևը գնաց սարի գլխից, և երկինքը հեռացավ: Օրը զնդակոծվեց-մեռավ, և մթան հետ ասկյարները սողացին քարերի տակից: Ոլրծուն սողում էին, մթան հետ գունդ-գունդ մութ էր թավալվում Սեպասարն ի վեր:

— Տղեք,— կանչեց Սնշոն,— քար գլորեք ինչքան ձեր ուժ կպատե՛ մեծ, ինչքան ձեր ուժ կպատե՛ շատ:

Քար գլորեցին քարի ետևից, քարի ետևից՝ քար, քարը քար պոկեց-տարավ, քար ու քարաբեկոր իջան, թափ առան-գնացին, զարկեցին-զարկվեցին, բուռ-բուռ կրակ ցողաց, դմփրտոց ընկավ Իծաձորն ու Գիւոց ձորը:

Ալլահ, ալլահ, ալլահ... Սեպասարը ժայթքել էր, ասկյար ու ասկյարի բլթբլթոց էր ճխլվում: Ալլահ, ալլահ... Ամեն մեկը իր կամի տունն ունեւ, կին ու լակեճ ունեւ, թալան պիտի տաներ տուն, կնոջ համար՝ ականջօղ, լակեճի համար ոսկե ատամ, ոսկի, ոսկեղեն... Ալլահ, ալլահ... Կսպանվի, խալին կմնա պահված, ոսկեղենը... Ալլահ, պետք է դեռ հասնի Մուշ, Ալաշկերտ, Իգդիր, Ղարս, պետք է դեռ հասնի Նրեփան... Դրախտի ճամփեն բացելու համար դեռ քանի՞ գյավուր պետք է սպանի, դեռ ինչքա՞ն ավար կունենա...

Նվ գալարվում էին սարն ի վար, և ծովում էին, անում նամազ, ձեռքերը թուր ու թվանքի հետ ճոճում դորանագիր:

Մութ էր, և ասկյարների խթխթոցը հեքիաթում լսած շարքերի պարի նման էր՝ զգվելի էր ու զգվանքից նոր կատաղություն էր ծնվում: Ամեն

ինչ մոռացել էին, կար միայն Սեպասարը, Սեպասարի քարերը ու պարող շարքերի տեսիլքը:

— Հե-հե-հե՛յ..., — մռնչում էր Սնչոն, և գլիրդ-դրմփոցը թրատվում էր, գոչուներ հասնում էր ձորերն ու ետ գալիս: Դա հոգու մեջ գալարվող ցավ էր, գլորվող ու դեռ չգլորված քար էր, և՛ կոշ, և՛ զզվանք, և՛ հայհոյանք: Հեհեհե՛յ, Սնչո, հեհեհե՛յ, Սեպասար:

Սնչո՞ն էր առյուծ, թե՞ Սեպասարը: Երկուսն էլ: Իրենք Սեպասարի թիկունքին էին կանգնած, Սեպասարը՝ իրենց:

Եվ այդ գիշեր սարը Սեպասար մնաց, իրենք՝ երգումի տեր:

Խոռ՝վ լուռթյուն իջավ սարի վրա: Հավաքվեցին մի տեղ, լուռ նայեցին իրար: Ո՛չ իր հոգում էր կանգնել հաղթողի հպարտությունը, ո՛չ Սնչոյի դեմքին կար, ո՛չ՝ Մանուկի, ո՛չ՝ Իշխանի, ո՛չ՝ Արթենի, ո՛չ՝ Առաքելի: Կռվի տաք պահն անցել էր և էլի պարտված էին ու պարտված, մեծ կորուստի տեր: Կորուստի տեր էին, կորուստի տեր, կորուստի տեր: Սեպասարի պես սարերի, Գիլոց ձորի պես ձորերի, շեների, գերդաստանների, շների... Կորուստի տեր էին ու երգումի՝ «Թիզ մի չնահանջինք դիրքեն»:

Եվ գիտեին. երգումը կմնա, Սեպասարը՝ չէ: Գիտեին, զարկվելու ին. գիշերը, աղամամութին, գուցե՝ հաջորդ օրվա իրիկնապահին, երկուերեք օր հետո: Զարկվելու են: Ասկյարները տրորելու են Սեպասարը: Բայց ոչ մեկի աչքում զարկվելու վախը չկար: Չկա՛ր: Զարկվելը բռնած գործի վերջն էր: Էդպես: Զարկվելը կորեկի արտը ցանել, վերջացնելն էր: Զարկվելը սարերից սահնակով խոտ ու տերև բերել, մարագի դուռը հասցնելն էր: Էդպես: Զարկվելը... զարկվելը... Ոչ ոք չէր մտածում զարկվելու մասին: Զարկվելը սարերից իջնող և ասկյարների մութ հոգուն նստող անձն էր՝ սարերից իջնող ու Հարութ պապի անթաղ գլխին քավող ճնճղկաթե հով էր և մի բուռ հող պապի անթաղ գլխի համար, և՛ շարձակված գնդակ գյուղ Գործվարքի համար ու իրենց երկրի սար ու ձորերից անեծք լառնել, սար ու ձորերին անդամաճան մնալ էր: Եվ զարկվելը զարկվել չէր՝ պարտք էր ու պահանջ:

Գիշեր էր, խռով լուռթյուն էր իջել Սեպասարի գլխին, վեցով նստած էին՝ հրացանները ծնկներին, քարերին թիկնած, ցածում՝ կրակված գյուղերը: Երկինքն էին լափում արևոտ լեզուները, հայացքը փախցնում էր, կոպերից պոկ չէին գալիս: Եվ այդվում էին աչքերը, շփում էր ու առ ժամանակ էր պոշ հայացք դիպցնում Սնչոյին, տղերքից մեկն ու մեկին. չգիտեր ինչու շիտակ նայել չէր կարող: Ոչ մեկը մյուսին շփի-շիտակ նայել չէր կարող. հայացքները փախցնում էին հրդեհված գետնից, հրդեհված երկնքից, միմյանց հրդեհված աչքերից: Գիլոց ձորով մեկ օդ կար

կրծքի տակ, Գիւոց ձորով մեկ օդ կար՝ փոթորիկ էր, դուրս գալու ճամփա էր որոնում, մեկե՛ն դուրս գալու, Եվ ականջները դժժում էին, քունքերին՝ թմբուկի զարկ, ու սիրտն ուզում էր ասկյարները նորեն սողան Սեպասարն ի վեր, ու ելնի կուրծքը դեմ անի քարին, տեղահան անի, գլորի: Ասկյարները ետ շղառնան, գան, ու քար գլորի, ձորերը էլի դեմփդեմփան, և ջնջխվի գիշերվա լերդացած լուսթյունը: Ասկյարները ետ շղառնան, գան, ինքը թողնի քարերը, թուրն առնի՝ և առաջին զարկի հետ, առաջին հերթին Սեպասարի գլխին նստած երկնքի կարմիր դեմքը թրատի: Հետո...

Հետո, ինչպե՞ս եղավ, թիկունքի քարը շարժվեց, գլորվեց, քար պոկեց տարավ ու... դղրդոցով իջան քարերը: Սարի փեշին խլղթթոց ընկավ, և քարերի ետեկց քարեր գլորեց:

— Միրո՞....

Մնջոն կանգնեց գոռաց, բոլորը ոտքի ելան, ձայն հանեցին: Մնջոն որոտում ունեո սանձած, ամենքն՝ ունեին և իր արածը առիթ էր՝ ուռած կուրծք ու սրբա՝ մի շնչով դատարկելու:

— Միրո... Տնավե՞ր Միրո...

Եվ այս անգամ Մնջոյի ձայնը խոնավ էր՝ Գիւոց ձորում խեղդվող հեղեղատի արձագանքի պես:

— Միրո, գեղի մեջ ցորեն գարու հետ փոխող շեղնի՞, — սայլապան Արոն դարձավ Ձորի Միրոյին:

«էրկու գիշեր, էրկու ցերեկ պաշտպան էղանք սարին...»:

— Փութ ցորենին՝ փութ ու կեսի գարի... էրեխա են, ինչ գարի, ինչ ցորեն, կուտին, ձմեռ կելնին դուրս...

«էրկու գիշեր, էրկու ցերեկ պաշտպան էղանք սարին...»:

Երկու գիշեր ու երկու ցերեկ պաշտպանեցին Սեպասարը. ցերեկվա կրակոցների դեմ՝ նշանառու կրակոցներով, գիշերվան՝ քարերով: Ասկյարները վիրավոր օձ էին դարձել:

Երկրորդ արևմտոցին Իշխանը խփվեց... Իշխանին թաղելու ժամանակ եղավ: Հողին հանձնեցին զենքով: Զենքով թաղելուն Արթենը դեմ էր, Մնջոն պնդեց.

— Գերեզմանի մեջ էլ թող զինաթափ չեղնի:

Հետո Իշխանը հայացքները հավաքեց իր շիրմաթմբին, հավաքեց ու բաց չթողեց: Անծալուտն էին ինչպես Իշխանը: Մինչև Իշխանի զարկվելը ոչ մեկի մտքով չէր անցել, թե՛ փոս փորել, թաղել կլինի: Իշխանից հետո ո՞վ է խփվելու... Թաղելու ժամանակ կլինի՞... Գերեզման կունենա՞... Եվ իրեն ընկեց Իշխանին երանի տալու հեռավո՞ր ցանկության մեջ: Իսկ Արթենի միտքը խոսք դարձավ:

— Իշխան անթաղ շմնաց... էս բարձրիկ սարի վրա գերեզման ունեցավ:

է՛, Արթե՛ն, Արթե՛ն, ցանկացածը մի բուռ հող էր, լունեցավ: Ամեն ծնվողի աստված մի բուռ հող է շնորհում վերջին օրվա համար, Արթե-նին՝ խնայեց, Սնշոյին՝ խնայեց, գյարմավցի Մանուկին՝ խնայեց, Առաքելին՝ խնայեց... հազա՛ր-հազարներին՝ նմանապես:

Երկու ցեղեկ, երկու գիշեր պաշտպան եղան Սեպասարին: Հետո ասկյարները հրանոթ բերեցին ու երրորդ լուսաբացն ու Սեպասարը առան հրանոթի բերան: Հրանոթը որոտաց, Սեպասարը պատասխան տվեց, հրանոթը մեկ որոտաց, Սեպասարը՝ հազար, թոփը՝ մեկ, Սեպասարը՝ հազար-հազար... Հեհեհե՛յ, Սեպասար: Բարձրաբարձր էր, գլխով անցնող ամպերը քերծվում-բզկտվում էին, և գագաթի քարերին մամուռ կար ու նախշ: Չէ՛, գագաթի քարերը քար չէին, թագ էին, թագ և այդ լուսելուսին թափթփվեցին քարերի նախշուն մամուռները, քարերը կարմիր ճաք տվեցին: Հեհեհե՛յ, Սեպասար... կարկուտի պես արկ թափվեց գըլ-խին, քնած առյուծ էր, արթնացավ, թափ տվեց բաշը, դեմ ամեն արկի հազար քար ուղարկեց, հետո քարե ալիք ելավ, քարե հեղեղ պոկվեց:

Լուսաբացից մինչև արևգալ գնդակոծեցին: Արևգալին Արթենը... զարկվեց: Զարկվելուց առաջ եկավ Սնշոյի մոտ:

— Սնշո... Սնշո, երդում թող երդում մնա, բայց... բայց էս վիճակի մեջ դիրքի վրա մնալ միտք չունի... Թոփի դեմ կռիվ թողնինք սարին, նահանջինք, ուրիշ սարի վրա բռնինք դիրք:

Արթենի խոսքը իր... նաև իր սրտովն էր, իսկ Սնշոն խոժոռվեց.

— Թե թիկունքից զարկվելու միտք ունիս, բու երդում ոտատակ արա, գնա:

— Սնշո... Ինձ անպատիվ մի արա, երդում սրտի մեջ պահել, սարի վրա պահելուց օգուտ է:

— Սեպասար թոփի բերան թողնող-գնացող չե՛մ, դու բու սիրտ ու երդում առ, ուրիշ սար գնա:

Արթենը կոտրված գնաց, դիրք բռնեց իր քարի թիկունքին ու... արև-գալին զարկվեց: Թաղելու ժամանակ չեղավ...

Մյուս զարկվողը Առաքելն էր...

Հետո՝ գյարմավցի Մանուկը...

Մնացին ինքն ու Սնշոն: Մնացին դիրքերի վրա: Մնացին իրենց հերթին: Ամեն որոտի հետ աչք էր դիպցնում Սնշոյին. կա՞, չկա՞... Իսկ Սնշոն իր քարի թիկունքին քար էր: Սնշոն Սեպասարի գլխի նախշաթափ, կարմիր ճաք տված քարերից էր. կարող էր քարե հեղեղի հետ պոկվել, գնար հրանոթի որոտի դեմ: Խփվելու հերթը ո՞ւմն էր, իրե՞նք, թե՞ Սնշո-

շոյին: Նույնը չէ՞... Բայց ո՞վ առաջ կգարկվի, Սնչո՞ն, թե՞... Զարկվելը հաստատ էր ու հաստատ, և ուղեղից դուրս չէր գալիս՝ ի՞նքը շուտ կգարկվի, թե՞ Սնչոն: Եվ կարոտ էր զգում Սնչոյի նկատմամբ, սիրտն ուզում էր գնար, մեկնվեր Սնչոյի կողքին, գրկեր թիկունքը, դեմքը սեղմեր Սնչոյի դեմքին, սեղմե՛ր, սեղմեր, հետո Սնչոն այդպես քար շմնար, թեքվեր, աչք դիպցնիր իր աչքին և արցունք թող լիներ Սնչոյի աչքի մեջ, և՛ անձայն լաց լինեին... Լաց լինեին՝ զարկված տղերքի համար ու հենց այդպես գրկված զարկվեին, միասին զարկվեին, ոչ Սնչոն՝ սկզբից, աչ՝ ինքը... Ու փորձ արեց Սնչոյին մոտ գնալու... Զգնաց...

Հետո ձորերում փշրվող հրանոթի որոտի ու Սեպասարի պատասխան-որոտմունքի հետ հեռո՛ւ, հեռվից մի հույս եկավ՝ ասկյարները եղածը կհամարեն բավարար, էլ գնդակոծություն չի լինի, կսկսեն սողալ Սեպասարը, և ինքն ու Սնչոն համազարկ կտան, ամեն մեկը տասր-տասներկու լցված հրացան ունեն, համազարկ կտան և գուցե, գուցե...

Դեռ շնչում էին ինքն ու Սնչոն, շնչի մեջ՝ գալարվող վրեժ, ու մեռնել չէր ուզում:

Էլի որոտաց հրանոթը և այս անգամ...

Այս անգամ Սնչոն դիրքից հրվեց, ծնկածալ եղավ, կիսահանգնել ու բնկավ թիկունքին: Եվ այս անգամ Սնչոն աչք դարձրեց իր կողմ, ու այս անգամ՝ շուրթ շարժեց.

— Միրո... Միրո, կխնդրեմ ինձ քաշիս իմ դիրքի վրա...

Մարդու վերջին խոսքն էր՝ կատարեց, ու Սնչոն շնորհակալ նայեց, բերան բացեց, ասելիքը չդարձավ բառ և աչք ու հայացքով հասկացրեց՝ «Միրո, քու դիրքին գնա»:

Չլսեց. ծունկ իջավ, առավ համբույր, խսկ Սնչոն աչքերով կռիվ տվեց.

«Քու դիրքին...»:

Էլի հրանոթի որոտ եղավ և դա միայն իր համար էր: Չէ, Սեպասարի ու իր... Չէ, միայն Սեպասարի համար էր: Ասկյար ու ասկյարի հրանոթի կռիվը Սեպասարի հետ էր միայն: Սնչոյի պես ինքն էլ ճակատից զարկված լիներ, թուի ու սարի կռիվը կլիներ էլի:

Մինչև արևալ ու արևը մի պարան ճամփա կտրեց, կովեց Սեպասարը: Գազաթին ինչքան թաք քար կար, բոլորը կարմիր ճաք տվեցին, կտոր-կտոր եղան, փշուր-փշուր: Ընկածը՝ կանգնածի թիկունքում չէր պահվում. պոկվում իջնում էր... Քարե ալիք էր, քարե հեղեղ:

Հահահհ՛յ, Սեպասար... երդում ուներ Սնչոյի պես:

Հետո... հետո զարկվելու իր հերթն էլ եկավ: Ինքն էր արյուն խառնում Սեպասարի փշրված քարերին, սարի հին ու նոր կանաչներին: Զգում

էր, որ մահը հեռու է և ուզում էր խանձուր դնել վերքին ու կրակի մասին էր մտածում, ուզում էր այունահոսության դեմն առնել ու շապիկը պատռելու մասին էր մտածում, ուզում էր դիրքը թողնել, քաշ-քաշ իշներ սարից ու... շիտակաչք նայել չէր կարող երեսն ի վար մեկնված Սնշոյի կողմ:

Ապա թմրություն իշավ Սեպասարի գլխին, ամեն ինչ դարձավ թեթև, փափուկ: Խանձրձուկ ունենալու ո՛չ ցանկություն, ո՛չ ուժ: Թվում էր, թե ինքը սարի գլխին չէ՝ Հարութ պապի ճոճքի վրա է: Չէ՛, հանդա՛րտ լողում է օդում: Կուրծքն ի վար մեկնված էր ու երբ շարժվելու փորձ էր անում, գլուխը վանքի գմբթի չափ խոշոր էր ու Սեպասարի ամպի նման թեթև, թեթև...

Եվ հիշողության պատառիկներ էին պոկվում ուղեղից, անցած-գնացած բաներ, որոնք ինքը երբևէ չէր հիշել ու չէր հիշելու:

Փոքր էր, շա՛տ-շատ փոքր էր, պորտբաց... Սանդի վրա նստած էր մի ծիտ... Ուզում էր բռնել, ծիտը մատների արանքից պոկվում-նստում էր մի՛ քիչ այն կողմ, նստում էր մի՛ քիչ այն կողմ, մի՛ քիչ...

Շոր ուսին նստած գնում էին արտ: Քարի ետևից նապաստակ փախավ... Մի ականջը սև էր, մեկը՝ ճերմակ... Մի ականջը սև էր, մեկը՝ ճերմակ, մի ականջը սև էր, մեկը...

Քաց քարի մոտ լորը բույն էր դրել: Բնում հինգը պուտ-պուտ ձու կար, չորսը՝ մոտի՛կ-մոտիկ, մեկը՝ մի՛ քիչ այն կողմ: Մեկը՝ մի՛ քիչ այն կողմ... Մի՛ քիչ...

Մանո՛ւկ օրերի հիշողություններից պատառիկներ էին պոկվում ուղեղից, փափո՛ւկ ալիք տալիս, մեծ ու նախշուն շրջանագծեր կազմում օդի մեջ, գունդ ու կծիկ շարժվում, մեծանում, հետո կտրվում, խառնվում էին իրար....

Ուշքի եկավ գիշեր էր. ոչ թոփ ու որոտում, ոչ ասկյար: Քրո ու քաշ իշավ սարից... Չէ՛, իջնել չէր՝ տղաներից փախնել, գող-գող փախնել էր... Սեպասարի փեշին շուրթերը կպցրեց քարի թաց պռկիին, շուրթերը ձուլեց՝ ծվեց ջրի շիթը... Ե՛վ ջուր, և՛ մամուռ, և՛ նշխար հող, և՛ փշուր քար խառնեց երակներում մնացած պուտ արյան հետ...

Ձորի Միրոն խոնարհեց գլուխը ու նրա մաշված թերթերունքներից կախվեց-տարուբերվեց իր կյանքի օրերի թելը՝ ո՞նց շկտրվեց... Սեպասարի փեշի ծնգան աղբյուրի ջուրը անմահական էր՝ պահեց:

Հետո Ձորի Միրոն հայացքը հավաքեց ճամփից, հայացքը տարավ հացքից հեռու լեռնապարը, աչքերը մանրացրեց՝ ծակեց մշուշը: Այնտեղ, լեռնապարից այն կողմ, «տղեքից» մի բան մնացել է՝ իր համար

շնչավոր: Նայե՛ց, նայեց Զորի Միրոն, աչքերը ծակծկվեցին՝ տրորեց ու ասաց որդուն.

— Հարուժ, կովի մեջի ընկերության ընկերություն չի հասնի. թե ու թիկունքի չէ՝ հոգու ընկերություն է: Ու կովի մեջի ընկերոջ դավաճանության դավաճանություն չի հասնի. ընկերոջ թե ու թիկունք չպահել չէ՝ մարդու վերջին շունչ հարամել է, գառ...

Հարուժը լսեց, ճպճպացրեց աչքերը և ասաց.

— Ծիշտ է, հայրիկ:

— Հարուժ, դու կոմսոմոլ ես, չէ՞... Մեր Մխեն էս տարի կոմսոմոլ կընդունվի,— ժպտադ Արոն, ապա լրջացավ,— վայ թե չընդունին. ծնընդականով է տասըորս, էնպես՝ պատիկ-մատիկ, տասներկու էղնի-չեղնի... Մենդական սխալ է, գյուղխորհրդի սխալմունք... Հարուժ, փոխել կեղնի՞:

— Եթե սխալվել են, պետք է ճշանն: Պարտավոր են:

— Գյուղխորհուրդ Մխիկի մոր կուղարկիմ. Մխիկի մեր գիր կիմանա. էրկու տարի լիկկայան գնաց:

«Հարուժ, բա քու մեր ո՞ւր է, գառ,— Զորի Միրոյի շուրթերը դադողացին,— հեշ կհիշի՞ս... էղներ ու լար ու քեզ ճամփեր կոխվ... Իմ աչքեր ցամաք աղբյուր է... Նարե՛... Խուժեցի հա՛րս... Հարուժի մե՛ր... Լուսհոգի Նարե, տղեն՝ կոխվ է կերթա,— մտքում լաց եղավ,— տղին պաշտպան էղի, Նարե՛...»:

Հետո Զորի Միրոն մտքում հա՛ կրկնեց՝ Խուժեցի հարս... Նարե... Հարուժի մեր... Չկրկնելու համար Զորի Միրոն ճիգ պիտի թափեր, ելներ սիրտ ու հոգու դեմ՝ չելավ, և անունները թավալվեցի՛ն, թավալվեցի՛ն ու բերան չբացած ականջն ընկավ իր ձայնը՝ խոնավ էր ու խոնավ երգ: Անունները թավալվեցի՛ն, թավալվեցին ու լսեց Խուժեցի հարսի ձայնը, Նարեի ձայնը, Հարուժի մոր ձայնը, մեկ ու նույն ձայնն էր՝ խոնավ էր ու խոնավ երգ: Հետո Զորի Միրոն պի սղ-պինդ նայեց Հարուժին ու տեսավ Նարեի աչքերը, Նարեի շուրթերը և՛ ճակատը ճերմակ, և՛ անհետա՛ղանդ մազերը... պի՛նդ-պինդ նայեց ու սեղմվեց որդուն, քաշեց որդու գլուխը մոտ բերեց, սեղմեց իր դեմքին ու ասաց.

— Հարուժ, քու հեռանալով... քու հեռանալով շատ բան է կհեռոնա... Աշխարհքն է կմթնե, Հարուժ:

6

«Գաղթի երկրորդ ամսի մեջ հանդիպա Խուժեցի հարսին...»:

Բոլորը Խուժեցի հարս էին ասում: Մոցվոր էր: Եվ ինչքան աչք գիպում էր Խուժեցի հարսին, Խանդութին էր հիշում... Երբ Մխեն դարձ 4 Առի Միսե

տարավ, հանդուժը ծոցվոր էր ու գրկանոց ունեւր, հանդուժը՝ ծոցվոր ու գրկանոցով՝ առաջնեկն էր՝ Հարութ պապը իր անունով կնքեց:

(«Իմ օր մոտեցավ, կմոտենա, իմ անուն կբաշխիմ քու տղին, Միրո»):

Սե սարի անտառում խութեցի հարսը ունեցավ տղա: Ոչ ոք չտեսավ մանչի աշխարհ գալը: Խութեցի հարսին աչքալուսանք տվող շեղավ և ոչ մեկը միտք չունեցավ անուն բաշխել մանչին:

Բզկտված մասունքի էր խութեցի հարսը, ծունկ էր ծալում, ոտի ետեւից փոխում ոտ, օրորվում ու մեկ-մեկ հիշում էր, որ ուսերից կախ ընկած կապ քրջերի մեջ շունչ ու շնչավոր է: Հիշում էր ու մտահան անում, օրորվում, գնում...

Զխոսկան էր խութեցի հարսը, կոտորում էր, գաղթ էր՝ հարսնություն էր անում: Խութեցու հարս էր՝ չխոսկան:

— Լառ,— ասում էր իշխնձորցի Կամեն,— քու հոր ավեր տան հետ ավրավ քու հարսնություն: Մեծ ու փոքր, հարս ու հարսնատեր չկա, հավասար գաղթական ենք... Խոսա, կտրաքվի քու սիրտ:

Փեշերից ծվեններ էին մնացել փշերի վրա, հա՛, հա ծունկբաց պիտի մնար ու դրա համար ամաշում էր, ցուրտ ու քամուց, տոթ ու թոնից շորը փսրել էր՝ ամաշում էր. գլխաշորի ճոթերը կուրծք ու ծոցի վրա էր պահում: Հետո, վիճակին գերի, մտհան էր անում, որ շորը ճղճղված է, ու գլխաշորի ճոթերը պլստում էին, բացում կուրծք ու ծոց: Մեկ էլ գլխի էր ընկնում, ձեռքն ու գլխաշորի ճոթերը պահում էր կրծքի վրա: Միայն այդ պահին էր ինքը նկատում, որ խութեցի հարսը խորոտ է և տեղն ու տեղը մոռանում էր:

Այդպես, մինչև կոտորածի առաջին ձմեռը, մինչև ձմռան կեսը, մինչև գարնանամուտ: Եվ խութեցի հարսը չիմացավ, թե տղան ե՞րբ առավ լեզու, ասավ խոսք.

— Մալե, հաց:

(Ո՞վ սովորեցրեց մանչին, ի՞նչ իմացավ, որ աշխարհում հաց ու հացանուն կա...):

Ականջն ընկած խոսքը կամ հասնում էր մոր ուղեղին, կամ ընկնում փշերի բերանը, ավազների մեջ: Եվ չիմացավ թե մանչը իր լեզուն՝ օդ ու գետնից հավաքած իր երկու բառը ե՞րբ առավ-համբարձավ երկինք... Մատմիս անշունչ մարմինը սեղմեց կրծքին, ամո՛ւր, ամուր սեղմեց՝ առաջին անգամ: Եվ ճաջ ու լաց եղավ ու լացի միջից եղերգեց.

— Իմ էրեխին թաղե՞ք... կխնդրիմ՝ թաղե՞ք... Մեղքո՞ւն է... անկո՞ւնք է... անո՞ւն չունի...

Ե՛վ սեղմեց կրծքին, և՛ կոծ ու պաղատանք արեց, և՛ ճանկեց սառած գետինը, և՛ ասաց եղբրախաղ.

— ...Մեղքո՛ւկ է, թաղե՛ք...

Ջանա՛ն մարե՛ն գետափից առավ պտղունց ցեխ, խաշ արեց մանչի պորտ ու ճակատին, հողե կնունք արեց, ու Մուրադ գետի ափին ավելացրեց մի փոքրիկ և կնճճա՛...

Այդ օրը առաջին անգամ լսեցին Խութեցի հարսի ձայնը: Հետո լեզու թրեց իշխնձորցի Կամեի հետ, հետո... Փեշերը ծվե՛ն-ծվե՛ն կախվեցին, ծվե՛ն-ծվե՛ն ամոթ թափվեց սար ու քարերի մեջ, ծծի մեկը բաց էր, մեկը՝ լաթ ու մաթի մեջ, և Խութեցի հարսի գլխաշորն ու ձեռքը շեկանալողացին կրծքի վրա:

Եվ մի օր, օրը ցիրեկով, ոտքի տակ գցեց հարսնությունն էլ, կինարմատի ամոթն էլ հետը...

Քուլի ձորում էին, թաքստոցում՝ համր ու գլխաքարշ: Մեկ էլ Խութեցու հարսը շարժվեց, թաքստոցից դուրս գալու փորձ արավ: Կամեն զարմացավ, հարց տվեց.

— Ի՞նչ միտք ունիս:

— Հասնիմ է՛նտեղ, դառնամ,— ձեռքը մեկնեց ձորի ծունկը:

— Խեցա՛ր, լաո:

— Իմ սիրտ կխառնե,— ասաց գունատ ու խեղճ:

— Սիրտ խառնելու պատճառով մեռնի՛նք. ամեն քարի տակ անօրեն կա:

Խութեցի հարսի ծնկները դողում էին. բոլորը հասկացան, որ... աչքից հեռու տեղի պետք ունի: Եվ չլսեց, քայլ արեց:

— Նստի՛... նստի՛ քու տեղ... անիծած,— խռլ ճչաց իշխնձորցի Կամեն:

— Ոտաց ճամփա էրթալ կուզիմ...,— նույն տոնով պատասխանեց Խութեցի հարսը: Ասաց, կարմրեց, աչքերի մեջ արցունք ցողեց, արցունքի մեջ և՛ ցավ, և՛ զայրույթ: Վճռական քայլ արեց.

— Կերթամ:

Քառասունհինգ-հիսուն աչք ոլորվեց Խութեցի հարսի վրա, քառասուն-հինգ-հիսուն ձեռք մեկնվեց ծվծված փեշը:

— Ինչ դալաթություն կանիս, հոս էրե,— Կամեն ոտքի կանգնեց,— քու դալաթության պատճառով ամենիս սրի կմատնիս... օռսպի...

Խութեցի հարսը արցունքը դրթացրեց, աչքերում մերկացավ զայրույթը՝ ուղղեց իշխնձորցի Կամեին.

— Քյավթառ շուն:

Ապա և ամենքի վրա ճոճեց աչքերի մերկ թուրը.

— Անօրեններ,— ճշաց, կրճտացրեց ատամները, բերանը ծոմոնց, արհամարհանքով ժպտաց՝ քիչ էր՝ ծիծաղեց՝ շատ բարձր էր, թաքստոցը արձագանքում էր ու նորեն շորշորուկ ձեռքեր կառկառեցին հուժեցի հարսի կողմ. աղաչանքի պես սպառնացին՝ փակեցին բերանը, սպառնալիքի պես աղաչեցին՝ ծվատեցին փստրված շորը: Քառասունհինգ-հիսուն շորշորուկ ձեռք, իր ձեռքերն էլ հետը կառկառեցին՝ իրենց զաղթական կյանքի համար ժամ ու օր խնդրեցին հուժեցի հարսից: հուժեցի հարսը սառած ժպիտով նայեց ձեռքերին, իր գզգզված դերիային, մերկացած տակի շորին, հետո տակի շորը... իջեցրեց և ինչ «զալաթություն» անում էր, արեց գաղթականների խմբի կենտրոնում...

Ձորի Միրոն աչքերը փակեց:

— Ամոթ էր,— մտածեց ձայնարկու:

— Ի՞նչ, հայրիկ,— հարց տվեց Հարութ որդին:

— Հեշ, գառ:

«Մեզ էր ամոթ. չէ՛ հուժեցի հարսին»:— Եվ լռեց, և ափերով փակեց աչքերը, մնաց, մնաց, դարձավ Հարութ որդուն.

— Հարութ, տղամարդ մնաս... Լսե ու մտհան շանիս՝ մնաս տղամարդ,— թունդ կրկնեց,— կոխվ է, նեղ վիճակ կպատահի, մահի հետ համաձայնվի, այրություն կորցնելուն՝ չէ... Մերը կոխվ չէր,— ցածրացրեց ձայնը. էլ Հարութի համար չէր,— մերն ուրիշ էր:

— Հարութ, գերմանացու էվելի անուն ֆաշիստ է,— հարկ համարեց սայլապան Արոն:

— Ավել անուն չէ, քեռի Արո, ֆաշիստ նշանակում է... ինչպես բացատրեմ, որ հասկանաս...

— Իմ հասկանալով էսպես է. ոնց որ մեկ մտնի գեղ, հարց տա. Արտոյի տուն ո՞րն է: Չեն իմանա: Ասի՝ «Մակ գլուխ» Արտոյի տուն՝ բոլոր կիմանան... Միրո, մեր էրզիր մարդիկ էվելի անուն չունեն, ինչի՞ց էր...

«էդ օր հուժեցի հարս լացավ, լացավ, լացավ...»,— Ձորի Միրոյի ականջներում մանվեց սայլի ճոռոցը՝ «լացավ, լացավ, լացավ...»:

Քաշվեց անձավի խորքը հոնգուր-հոնգուր լաց եղավ, կորցրած ամեն ինչի համար մինչև գիշեր լաց եղավ:

Գիշերը թաքստոցից ելան՝ խմբից բաժանվեց, գնաց: Եվ ոչ ոք չասեց, ինքն էլ, ինքն էլ չասեց.

— հուժեցի հարս, մենակ ո՞ւր, մի բաժանվի մեղեն, մեռնինք-ապրինք՝ միասին:

Խուժեցի հարսը առանձին գնաց: Ո՞ւր: Իրենք խմբով ձոր ու ձոր քայլեցին: Ո՞ւր... Ուղղության մասին մտածող կա՞ր. մութ էր, շար աչքին անտես, պիտի քայլեին: Չէ, լմկված շան պես քարշ պիտի գային. թուր ու թվանքից պահեին շլինք, անեին կտոր հացի ճար. պահեին շունչ:

Այդ գիշեր մեկ Խուժեցի հարսին միտ բերեց, տաս՝ Խանդութին, մեկ-մեկ՝ Խուժեցի հարսին, հարյուր՝ Խանդութին՝ գրկանոցով ու ծոցվոր: Այդ գիշեր էլի նոր գաղթականներ հանդիպեցին, էլի հարցուփորձ արեց.

— Ձեր մեջ թաղավանքցի չկա՞... Խանդութ անվամբ հարս չե՞ք տեսն... ~~Թաղավանքի աղջիկ, Գործվարքի հարս...~~ Գրկանոցով... Մոցվոր...

Հետո, այդ գիշեր ինքն ու մոտկանցի Հմայակը մահն աչք առած իջան սև շուն ու սև քոլոզով լցված գլուղ Ալթնի. մահն աչք առած փորձ արեցին երկու-երեք դուռ ու երգիկի վրա՝ չեղավ, ապա մտան մի գոմ՝ բեկի էր, հոտաղին խեղդեցին... Հա, խեղդեցին հոտաղին, մեկական ոչ-խար շալակած գոմից ելան, տափե-տափ, շների հետ կոխվ տալով գլուղից ելան, ծնկածալ գնացին, շունչ առան, գնացին... Եվ ինքը մոռացավ, որ Խանդութ կա, Հարութ գրկանոց կա, որ... Մնացել էր մի ոչխար ու ոչխարը հոշոտելու կիրթը...

Այդ գիշեր ինքը գալլ ու գազան էր:

Հասավ գաղթականների խմբին, ոչխարը շալակից ցած բերեց, շընչակտուր նստեց ու բաց լծողեց ոչխարի վիզը: Չթողեց՝ իր որսն էր, գաղթականները բզիկ-բզիկ կանեին, իրեն բաժին չէր մնա:

Ջանան մարեն մոտեցավ:

— Չալ է, հա՞, — ասավ, — ո՞րձ է, — շոշափեց ու աչքերը կպցրեց ոչխարի ականջին, — յա՞, հիսուս, — խաչակնքեց, — Միրո, իմ աչք լավ չի ջոկե, տես աչ ականջին խաչ-նշան կա՞:

Պատասխան չտվեց:

— Ցա՛, — էլի զարմացավ մարեն, — ասոված է վկա՝ իմ մատաղացուն է, հերու գարնան գլուխ, կոտորումից ամիս առաջ ծնվավ, սուրբ Կարապետին մատաղ խոստացա, ականջին խաչ-նշան արի... էհ, Մշո սուլթան սուրբ Կարապետ...

Մարեի մատաղացուն էր, չէ՞, մարեն տեր էր ու ներշնչվել էր, բացել ձյուն-ճերմակ գլուխը և ցուրտ երկնքի տակ աղոթք էր անում, արցունք էր թափում, գանգատ էր անում «Երկնային տիրոջը», որ իր անմեղ գառներին մոռացել է... Չէ՞, հավատալու բան չէ. անօրենների ճանկից փրկված մատաղացուն վկա՝ չէ՞: Ապա և մարեն խնդրեց, որ մատաղը կտրվի դիմանլուսուն ու ափսոսաց, որ կիրակի չէ: Հետո ինքը

հանկարծ հիշեց Խումար մարեին, հիշեց... հիշեց Խանդուբին, հիշեց և բաց թողեց ոչխարի վիզը:

Իսկ գլուխն ափերի մեջ առած-նստած Հմայակը հայհոյեց երկնային տիրոջն էլ, Մշո սուլթան սուրբ Կարապետին էլ, Զանան մարեին էլ և իւրեց մարեի «մատաղացուն» ու զարկեց գետին: Մարեն Հմայակի փոխարեն մեղա եկավ, խնդրեց աստծուն.

— Զլսիս, սիրտ էլած է:

Դարձավ պաղատեց Հմայակին.

— Գլուխ աղոթարան դարձու:

Հմայակը հրեց-գլորեց Զանան մարեն, և Մարեն լաց եղավ երեխայի պես:

է՛, գաղթական... Շո՛ւն... Գա՛լլ... Գաղա՛ն...

Կրակ շարեցին, չկար, լինե՛ր՝ էլի չէին անի, կմատնվեին թուր ու թվանքի: Եվ բաժանեցին, հում-հում կերան միսը և լուսաբացի հետ մտան քարանձավ:

Դարձել էին վայրենի՛, տնանկ էին, քարանձավի բնակիչ էին, վայրենի մարդ: Շարժունքի մեջ՝ վայրենություն, խոսք ու զրույցի մեջ՝ վայրենություն, քնել-արթնանալու մեջ՝ վայրենություն, ուտելիք ճարել՝ վայրենու նման: Էղպե՛ս էր, հա:

Ճոթ հացի համար ձեռնքաշություն եղավ, կոփվ-արյուն թափել եղավ: Եղավ, բայց...

Բայց ձեռք պարզել-մուրալ՝ չէ: Զեղա՛վ:

Ձորի Միրոն խորը շունչ քաշեց, շնչեց մի տեսակ հանգիստ ու ցանկությամբ ու այդ կում շնչով իրեն ապրելու իրավունք տվեց:

— Հարութ, լսե, կոփվ է. կպատահի զուրկ մնալ, անոթություն: Հարութ... Սովից մեռնելուն համաձայն եմ, ձեռք պարզել, հաց մուրալուն՝ չէ՛:

— Միրո, Անդրանիկ նմանապես էդ կասեր, — սալապան Արոյի խոսքը անցավ հոր և որդու արանքով:

— Ես մուրալու չեմ գնում, — նեղսրտեց Հարութը:

— Հա՛, գառ... Պատերազմ է, զորքից կտրվիլ կա, գերություն կա:

— Կմեռնեմ, ֆաշիստներին գերի չեմ հանձնվի, — նույն խոռովկան առնով պատասխանեց որդին:

— Պատերազմ է, Հարութ, — մռայլ կրկնեց Ձորի Միրոն:

— Միրո, չլսեցիր իմ խոսք. զորավար Անդրանիկ նմանապես մուրալուն դեմ էր: Հավատա, Անդրանիկի խոսք էս ականջով եմ լսել: Եկավ, կանգնեց մեր կենտրոն, հարց տվեց՝ սովա՞ծ եք: Մեր գլուխներ կախե-

ցինք: Ասաց. հայեր, իմ աչք մահ շատ է տես, էլի կտեսնի, բայց ձեռք պարզող-մուրացող տեսնել չի՝ ուզե... Միրո, էս դադրած օր վկա՝ զորավարի բերանի խոսքն է:

— Կհավատամ, Արո, կհավատամ:— Անցած ճանապարհին Ձորի Միրոն առաջին անգամ լի բերան պատասխան տվեց սայլապան Արոյին և շարունակեց մտքում.

«Անգեն ժողովուրդ՝ թուր ու թվանքի բերան, իշխանություն չկար, կար տաս կուսակցություն՝ տաս գիծ: Ձորավար Անդրանիկ կզարկվեր էստեղ-էնտեղ... կյանք կուլի մեջ անցկացրեց ու...»:

— Ձորավար Անդրանիկ չվիրավորվեց,— հիշեց և հարկ համարեց ասել որդուն,— կյանք կուլի մեջ անցկացրեց ու չվիրավորվեց... Կիմանա՞նք ինչի, Հարութ, ժողովուրդ փրկելու երդում ունեւ, երդում պահելու համար բոլոր գաղթական հայերի կամք առել էր իր հոգու մեջ ու էդ կամք չթողեց գնդակ մոտ գա իրեն: Իմացա՞ր, գառ:

— Հարութը հետաքրքիր ու երկար նայեց հորը, գլխով արեց, թե՛ հա, հասկացա, մինչև վերջ չհասկանալով սակայն հոր ասածը և հարցրեց.

— Ձորավար Անդրանիկը ի՞նչ կուսակցության անդամ էր, հայրիկ:

— Ձորավար Անդրանիկ մարդ էր,— մռայլ պատասխանեց Ձորի Միրոն:

— Անդրանիկ,— Արոն էլի ձգեց՝ ոչ իր ձայնով:

«Գաղթականների երկնային ու երկրային տեր... Մարդ էր... Այբ էր... իմ նմա՞ն... ես... Սեպասարից հետո կլոր տարին էրեխի ու մոր հետ, պառավ ու ծերունու հետ քրոքաշ տվի, զահրումար ճանկեցի-կերա, իմ գլուխ պահեցի քարանձավների մեջ...»:

Ձորի Միրոն ծռմռեց գեմքը. է՛ն օրերի Միրոյի նկատմամբ արհամարհանք էր:

Եվ խոնավ անձավի ծաղկատար գեմքից հեգնանք ու քմծիծաղ էր թափվում բաց գլխին և ականջներում ընկնում էր ձայն.

«Միրո, բու կյանք էդքան թա՞նկ է»:

Եվ փնչատում էր, բռունցքների մեջ խեղդում բազուկների կիսված ուժը: Իրոք, պե՞տք է այդքան սիրել սեփական շունչը և զողալ բրդոտված մի շլինքի համար...

— Ես կերթամ մեր քոչ գտնելու,— խմբից բաժանվելու վճիռ արավ:

Գնաց... Բնավեր մարդկանց խմբերի հանդիպեց, հարցուփորձ արեց. «Խուրթի Թաղավանք գեղեն մարդ չկա՞ ձեր մեջ... Խանդութ անունով հարս չե՞ք տես: Թաղավանքի աղջիկ, Գործվարքի հարս... Անունով Խանդութ... Գրկանոցով... Մոցվոր...»:

Հարցուփորձ արեց, բաժանվեց, գնաց: Էլի հանդիպեց, բաժանվեց

էի, էլի ու էլի... Կլոր մեկ տարի որոնեց: Խույս տվեց թուրութվանքից, Կրեթալով տարավ իր անոթի ու մերկ մարմինը՝ որոնեց: Ու փնտրտութի տենդը մի անգամ ազատեց իրեն հաստատ մահից: Քսան հոգու պարանոլ կապկպեցին կողք-կողքի, մի շարք: Կապկպեցին, խանչալը դրեցին վիճակահանությունում շահածի աչքը, մյուսները նստեցին հացի: Ինքը շարքի ծայրում էր՝ գոց շուրթ ու մշուշված գլխով, ինչպես բուրբուր: Հետո հոգին ծառս եղավ: Ծիգ արեց, բացեց պարանի հանգույցը... Նստից կրակ բացին, գոռոռացին, հայհոյեցին... Հետո, երբ ետ նայեց, տեսավ, որ ծոած շլինքները յաթաղանից ազատողներ էլի են եղել...

— Հարութ, գառ, լսե ու մտհան լանիս, վիզ շծիս, մահ ընդունիս կամոք: Կովի քու մահվան դեմ. հաղթ էղար, կապրիս, չէ՛ մեռնել կա ու կա: Քու ձեռք ու ոտք կկապեն, սիրտ կապել շեղնի: Մահի դեմ կովի ճար կգտնի չկապած սիրտ... Հարութ, էն մարդ կամոք կընդունե մահ, ով վրեժ ու փափագ չունի:

— Ըշմարիտ է, Միրո, — Արոն շտապեց ձայնակցել:
«Գարնանից գարուն փնտրեցի...»:

Նվ առավ լուր.

— Խանդութ Ջղնի ձորի քարափից մահ ընդունեց՝ անօրեններ անպատվել կուզեն:

Մեկն ասավ, տասը հաստատեցին: Լսեց ու Սև սարի ամպն իջավ գեմքին, անտառի կոտրատված ճյուղերի պես կախվեցին թևերը, Անդոկա քարի մութը լցվեց աչքերի մեջ:

Հուշերը օձի պես խայթեցին Ձորի Միրոյին. ցնցվեց, ավելի ամուր սեղմվեց որդուն ու քակվեց: Տնքոցի վրա սայլապան Արոն շուռ եկավ ու տեսավ Միրոյի փակ աչքերը:

Այն ժամանակ էլ, քսանհինգ տարի առաջ, երբ իմացավ կնոջ ու որդու հետ պատահածը՝ այդպես ու ավելի սիրտքանդումով տնքաց: Հետո ձայն հանեց անբառ, գոռաց վայրենու պես, գրկվեց մի ժայռաքեկորի, ատամները սեղմեց, շարժեց, տեղահան արավ, գլորեց: Չորը դղրդաց, հազար տեղից, հազար ձայնով արձագանք տվեց ու առավ, և հրապեններ պայթեցին ձորը լցված որոտ-աղմուկի վրա: Մեարոպը մոտեցավ, բռնեց թևից.

— Աշխարհքն է կրակ ընկե-կվառվի, Միրո, տղամարդ մնա:

Թափով շուռ եկավ, կրակված աչքերով նայեց Մեարոպին, լար ու խոժոռ ամենքին նայեց, և ամենքը թվացին օտար:

Ու ողջ գիշեր տնքաց, Իսկ արեբացի հետ թմրություն իջավ ներվերին, հոգում՝ լուռ թախծ: Տունը հիշեց, տանեցիներին՝ մեկիկ-մեկիկ, տան ու տանեցու հանդիպելու հույսը խլրտաց սրտում... Ախր, մեծ եղբայր Զարեհը, հորեղբայր Նշանն ու հորեղբայր Կիրակոսը էն արնոտ առավոտ, կոտորածից առաջ, գնացին կորեկի արտ: Պետրոսն ու Պողոսն գառ ու հորթ առած ելան Ընկուղասար: Գուցե... Գուցե ազատվել են, ու կհանդիպեն մի օր: Հույս էր, հայտնվեց՝ շեղած տեղից: Ու երբ հեռավոր մի կրակոց լսեց, կուշ եկավ, սեղմվեց քարին, հետո սրտապնդվեց խումբ մարդկանց մոտիկությունից ու մնաց նրանց հետ:

Նվ գլուխը մշուշի մեջ էր, երբեմն թվում էր, թե իմանդութթ իր կողքին է ու ոտքը կախ էր գցում. ախր, իմանդութթ ծոցվոր է: Հետո ուշքի էր գալիս, բայց և անզուսպ ցանկությամբ թեքվում-նայում էր ու... ցնցվում իր ստվերից: Այդպես, իմանդութի մասին լուր տված գաղթականների հետ ոտք փոխեց մի քանի օր:

Իսկ մի առավոտ...

Ֆիդան մարեն մեղքին կորեկհացն էր փշուր-փշուր անում, որ բաժաներ: Բոլոր հայացքները խառնվել, գոգնոցի վրա բզկատում էին իրար: Հայացքներից կրակ էր ընկել, այրվում էր մարեի ծարձրված գոգնոցը: Մեկ էլ կոժի բառաշ լավեց: Հայացքները շուռ եկան ու նիզակների պես շարվեցին կոժին: Կովը մարդու հոտ էր առել. տխուր մզղում էր: Աչքերի մեջ սև փայլ ու տրտմության սև սվաղ կար: Հղի էր, ծնելու օրերն էին: Կանգնել էր չոած ոտքերով, լցված կուրծքը հարվում էր, հայացքը կատրվեց Ֆիդան մարեի վրա, գլուխը երկարեց, էլի մզղաց, մոտ գալու շարժում արավ, իսկ երբ Սողոն ելավ ոտքի՝ դժգոհ թափ տվեց գլուխը, բառաչեց երկար ու զիլ, շուռ եկավ գնաց՝ ծանրաքայլ, շորորալով: Սողոնի աչքերը փայլում էին, շուրթերը ամուր սեղմված: Հանեց խանչալը.

— Սողո... ծանրած է,— ասաց ինքը:

Սողոն նայեց շար ու տարօրինակ: Սովալլուկ խմբում, փուշ ու քարերի արանքից, աղավաղված աչքեր հանդիպեցին իրար՝ հույս ու կոժի տվեցին, ապա կանգ առան մեկ իր, մեկ էլ Սողոնի վրա: Սողոն դարանակալ շտապեց: Ինքը թռավ տեղից, կանգնեց դիմացը: Ճակատ ու աչքով կոժի տվեցին: Իսկ կովը հեռանում էր. գուցե բաժին դառնար յաթաղանակիրների կամ գաղթականների մի ուրիշ խմբի: Ու Սողոն, աչք չկտրելով կովից, գոռաց.

— Միրո, բաշվի իմ ճամփից:

— Կզարկվիմ, բայց ծանրած անասունին մոտ չես էրթա:

Սողոնի աչքերի փայլը դիպավ խանչալի շեղքին, խանչալը՝ իր աչ ուսին:

Երկու օր հետո, երբ աչք բացեց, մշուշի միջից երևացին Սողոյի տխուր աչքերը: Մունկի եկավ, բան ասաց իրեն, թե ինչ՝ գլխի շնկավ: Իսկ երբ ոտքի վրա էր արդեն, նկատեց, որ հագին նոր տրեխներ կան: Հանեց, շարտեց մի կողմ, հագավ ծակ տրեխները, խմբից հեռացավ կաղին տալով, վիրավոր ուս ու ձեռքով և խոռվահույզ ուխտ ու պայմանով...

Էլ մոտ չգնաց գաղթական ոչ մի խմբի, մնաց մուժ ու ծխով լցված ձորերի հետ, գլխներին փոշի մաղած սարերի, փշմտած աղբյուրների, մնաց սևաաղարթ անտառների հետ, գայլի ձագ ցնկնող շների հետ... Մնաց մենակ գաղթական, թափառեց, թափառեց, թափառեց... Իջավ Զգնի ձորը՝ աչքերը ծածկեց փշերի վրա, ծա՛նր-ծանր բարձրացավ, մտավ Սև սարի անտառո. միրավոր արջի պես թքտեց, արջի պես ընկույզ ջարդեց, կերավ: Մոտմտեց հուժի շուրջբոլոր, մոտ-մոտ արեց Մովսարին, և Մարաթուկին, և Սեպասարին, գնաց Հնկուզասարի կողմ և Ֆիդասարի, և Մասրաձորի, մոտմտեց գյուղ Գործվարքի շուրջբոլոր, փշաքաղվեց, դարձավ... Եվ Շերոյին հիշեց... հիշեց հուժեցի հարսին՝ հա՛ հիշեց: Ինչո՞ւ էր հիշում... Ավեր էրգրի գաղթականներից թե կար մեկը, որի հետ ուզում էր ոտք փոխեր՝ Շերոն էր... Մեկ էլ հուժեցի հարսն էր՝ թե կար: Մենակ լինե՞ր հանդիպեր հուժեցի հարսը, հանդիպեր, ինքը գլուխկախ կանգնե՞ր դեմը, գլուխկախ՝ ասեր.

«հուժեցի հարս... քու առաջ մեղք ունիմ, ամոթ, ամոթ մեղք ունիմ, կխնդրիմ ներիս...»:

Ասեր. «հուժեցի հարս, քու անուն ինչպե՞ս է»:

Ասեր. «Երար հետ թափառական էղնինք մեր ավեր էրգրի մեջ, հուժեցի...», — անուն ինչպե՞ս է, — մեռնինք-ապրինք՝ իրար հետ»:

Երկու գարուն ու երկու ձմեռ գաղթական ոչ մի խմբի մոտ չգնաց, տեսավ՝ մոտ չգնաց, հանդիպեց՝ ճամփեն թեքեց, թափառեց սար ու ձորի թափառական ջրերի հետ, ընկերացավ անընկեր մնացած սարերին, անընկեր մնացած ձորերին, անընկեր մնացած արտ ու անտառներին:

Գաղթականներից ով ապրեց՝ կորցրեց հույսը, ավեր տան ու տեգին դառնալու հույսը կորցրեց՝ թողեց անցավ Արաքսն էս կողմ, ու... Երկիրը գարձավ որը:

Ապա և ինքը Երկիրը թողեց որբության հետ, անցավ Արաքսն էս կողմ: Երկրի սար ու ձորերում ոլորած, խճճած կածանի ծայր թողեց Մարգարայի կամուրջի պոնկին, անցավ Արաքսն էս կողմ: Անցավ ու մեկեն կարոտեց դենը մնացածին, նրանց, որ արդեն հոգնեցրել էին, տըխրության չափ կարոտեց-նայե՛ց, նայե՛ց, խաչակնքեց տամուկ աչքերով ու երկու սև կետ իջավ ոտքերի մոտ, տաք փոշու մեջ: Անցավ...

Ավելի վտարված էր, ավելի գաղթական: Սար չկար, ոտքերի տակ դուրան էր, էրզրի բանջար ու արմատիքից չկար, ոչ՝ անտառ ու վայրի պտուղ: Քշեց հասուն մի արտի վրա. հասկ փշրեց-կերավ, փշրեց՝ լըցրեց պարկը:

— Է՛յ, վայրենի գաղթական,— մեկը չէր, խումբ էր՝ մանգաղ ու գերանդով, քսան աչք կար իր քծծված շորերին, բաց կուրծք ու սրունքներին և ճակատ ու շինք ծածկած, և աչք ու բերան լցված մազ ու մորուքին:

— Քեզ հետ ենք, է՛յ, վայրենի գաղթական, արտը մի փչացրու: Չնայեց, չպատասխանեց, բուռ-բուռ հասկ փշրեց լցրեց բերանը, փշրեց՝ լցրեց պարկը:

— Դե շո՛ւտ դուրս արի-գնա:

Չնայեց ու մտքում պատասխան տվեց.

«Ո՛ւր էրթամ, հայ, կամոք ու կարոտո՞վ հասա ձեր շեն ու մտա ձեր արտ»:

— Գաղթական, արտից դուրս արի, թե չէ գերանդին կզցեմ վիզդ:

Չնայեց ու մտքում պատասխան տվեց.

«Իմ ահն ու մահն անցել է, հայ, քու գերնդին առ գնա»:

— Հա՛լաա՛, կրակն ենք ընկել էս գաղթականների ձեռքը:

Էլ չհամբերեց.

— Քու սրտե՛ն կխոսիս, հայ, քու պապու պառեկ...

Ու քալլ արեց: Խումբը հտ-հտ գնաց: Հետո մեկը գերանդին ուսից վար բերեց ու ինքը այդ մեկի վրա քշեց: Հետո մանգաղը ու գերանգավորները փախան՝ «վայրենի գաղթականներին» հայհոյելով: Արտը թողեցին իրեն, փախան...

Բուռ-բուռ հասկ փշրեց-լցրեց պարկը, ապա մտավ դաշտի գյուղը, մտավ մի դաշտեցու տուն, կանգնեց տան կենտրոնում, թնդաց.

— Քույրիկ, քու տաշտ առ-արի:

— Հաց չունենք... էն աստվածը՝ չունենք,— կինը ահ ունեցավ:

— Քու էրկան կանչե հոս:

— Գնացել ա էքի:

— Էքին ի՞նչ ասել է,— որոտաց, ձեռնափայտով խառնեց տան եղած-չեղածը,— գնացել ա էքի,— տնազ արեց, տակնուվրա արեց տունը, չճարեց բան,— էքի... Քու պապու էքին...,— կանգնեց, նայեց շուրջըդուր՝ հատակին-պատերին, առաստաղին...

— Զերմակ պատերո՞ւն մտի՛կ... Սուխ չի՞ դիպե... Թունդիր չունի՞ն... օշա՞խ է...

Երկու տարի անձայն էր զրուցել սար ու ձորի հետ, թե շուրթ էր շար-

ծել՝ եղել էր խաղ՝ իմացած բոլոր տխուր խաղերը: Հիմա բերան էր բացել ու խոսելու կարիք ուներ: Եվ ինչ մտածելու բան էր, մտածում էր ձայնարկու.

— Առանց թունդիր օջախ... Առանց ծխոտ պատի օջախ...

Հետո աչքը դիպավ պատի ժամացույցին:

— Օհո-հո՛-հո՛, սահաթին մտիկ էրե՛մ, սահաթին, սահաթին...

Ու խոժոռված նայեց-նայեց ժամացույցին, թունոտ նայեց:

— Իմ կյանքի ժամե՛ր կհաշվիս, քու պապու շխլշխկոց...

Եվ ձեռնափայտը բարձրացրած վրա քշեց, շրջելով՝ զարկեց-փշրեց ժամացույցը, փշուրները տրորեց ծակ տրեխներով, ելավ դուրս...

Ձորի Միրոն նոր ծխախոտ վառեց, ծխի զգգգված վարագույր կախեց դեմքին և մտածեց հազար անգամ մտածածը. ախր ի՞նչ էին արել օսմանի կառավարությանը: Հե՛շ: Օր է՛ն օրերի եղածը ի՞նչ էր. թուրքի ու հայի կո՛ր՝վ: Չէ՛: Հայի կոտորում էր: Ինչո՞ւ կոտորեցին: Մի սուլթան, սուլթան Համիդին ~~աքնակից~~ մի նոր սուլթան հայի արմատը արևերես հանելու հրաման տվեց ու մի աշխարհ համաձայն եղավ: Ինչո՞ւ... Մի ժողովուրդ մերժվեց մի սուլթանի կողմից ու աշխարհի կողմից մերժվեց: Մերժվեց, տնանկ եղավ, մնաց սար ու քարի հետ: Հա՛, մերժված ժողովրդին տեր կանգնողը սար ու ձորն եղավ, անտառ ու քարանձավն եղավ... Էդպես էր: Մարդու ու աշխարհի կողմից մերժված մարդու միակ բարեկամը բնությունն է մնում: Հա՛, գաղթական էին. ուտելիք ու խմելիք իրենց սար ու ձորից էին ուզում, ապաստարան ու ապահովություն սար ու ձորից էին ուզում, բնությունից: Ու տալիս էր: Տվեց, տվեց ու քաշեց-տարավ, քաշեց ավելի մոտ տարավ իրեն, տարավ, տարավ դարձրեց վայրենի, մոտեցրեց սարի գազաններին: Հենո գաղթականներն ելան իրար դեմ, հետո գաղթականները սկսեցին իրար մերժել ու կամաց-կամաց ամեն գաղթական հայ դարձավ մենակ գաղթական, մնաց մենակ՝ սար ու քարի հետ: Խութեցի հարսը, աշխարհից խոռով, թողեց, իր համար գնաց, հիթեցի ալեհեր Սանոն՝ իր համար: Ինքը երկու տարի մենակ մնաց էրգրի սարերի, անտառների, ձորերի ու ջրերի հետ, երկու տարի վայրենացած շների պես, վայրենացած շների հետ գզվաւովեց գայլերի հետ...

— Հարուժ, թե մարդ չընդունվի մարդու կողմեն՝ կմնա մե՛ն-մենակ, — փիլիսոփայեց Ձորի Միրոն, — մենակ մնաց՝ գլուխ կառնե կընկնի սար ու ձոր: Հա՛, մարդկանցից փախ՝ սարերի հետ ընկերություն կանես ու սարեր կընդունին...

Լոեց: Լուռ մնաց նաև Հարութ որդին. հայրը ինչո՞ւ է այդպիսի բաներ ասում... Ի՞նչ մենակության մասին է խոսքը:

— Հարութ, պատերազմել-կովել, ասել է թե՛ ընդունել իրար: Էսօր գերմանացիին քեզ չի ընդունում, դու՛ գերմանացուն... Կպատահի, գառ, կովիվ է՛ կպատահի, կյանք է՛ կպատահի մենակություն զգաս էս խառնակ աշխարհքի մեջ. մտաբերեք քու հոր՝ Չորի Միրոյին, հիշե, որ աշխարհքի մեջ մի շնչավոր կա՝ քեզ իր հոգուց բարձր ընդունող: Հիշե ու խոռով շես մնա աշխարհքի հետ:

— Է՛հ, է՛հ, աշխարհք... Միրո, քու խոսք ճշմարիտ է: Էս մեր Քաղաքում գեղի մեջ կա մարդ՝ իմ սիրտ հետ խոսալ չի ուզե, կուզե խոռով մնա, բայց չէղնի,— սալլապան Արոն իր իմացածով արձագանքեց Միրոյի խոսքին,— չէղնի, Միրո, անտեր մնա, գեղ է, ամեն օր հանդիպել կա, տալ ու առնել կա:

«Էս աշխարհքի մեջ դո՞ւ ում կողմեն կընդունվիս, Չորի Միրո»,— ինքն իրեն հարց տվեց և տվեց պատասխան.

«Հարութի»:

«Հարութ՝ որպես հեր կընդունե... Հարութի մտքի աշխարհք ուրիշ, քու մտքի աշխարհք՝ ուրիշ... Հարութի կոմսոմոլ ընկեր ծղորի Վոլոդ քեզնե մոտ է՝ Հարութին...»:

«Շղնի թող... Հարութ կզառնա ետ կգա, Հայկուշին հարս կբերիս, թոռներ կունենաս, թոռնիկ կունենաս, անուն կկնքիս Միրո ու էդ մատմիս Միրոն Չորի Միրոյին կընդունե՛... Էրեխեքն ու ծերեր իրար լավ հասկանան: Ու աշխարհքի կողմեն ընդունված կերթաս աշխարհքեն...»:

Տաք-տաք բլթբլթաց Չորի Միրոյի հոգին:

— Հարութ:

— Ի՞նչ, հայրիկ:

— Հե՛շ, գառ...

«Դառնաս ետ գաս, Չորի Միրոյին աշխարհքի հետ լծողնիս մենակ»:

— Միրո, կիմանա՞ս խոսք ում մասին է:

Միրոն բան չհասկացավ Արոյի ասածից:

— Օրինակ, բրիգադիր Գևոն կբելե թիք-թիք, տնկատնկալեն, գլուխ բարձր, մարդու դեմք ու էրեսին չի նայե, տված բարե հա ընդունած, հա՛ չէ: Բարե չտալու միտք կունենամ, կզառնամ կբարեիմ. անտեր մնա, բրիգադիր է՛ լուծ ու լծկան ուզել կա, տնամերձին ջուր ուզել կա, ձեռք աշխօր կա, ու ես՝ աշխօրով ապրող մարդ: Կզառնամ կբարեիմ:

— Ուզես-չուզես,— մտածկոտ ասաց Միրոն և ավելացրեց,— քու գեղացին է:

— Բրիգադիր Գևոն դարձե գեղի տե՛ր,— Արոն շարունակեց գան-

գատը,— բայց էս գեղի տեր, թե ճիշտ իմանան, Ձորի Միրոնն է,— ասաց բարձրաձայն և շուռ եկավ Միրոյի կողմ,— գեղի տեր դո՛ւ ես:

Հարուժը ծիծաղեց:

— Հա՛, գեղի հիմք բու հեր դրեց, Հարուժ, իմ միտք սուր է: Ձորի Միրոն հոնքերը բերեց իրար:

— Կհիշի՞ս, Միրո:

— Կհիշիմ,— ասաց մռայլ և մտքում ավելացրեց.

«Օր էսպես ամառ օր էր...»:

— Քեզնե հետո ճախրկանցի նհոն ու հովեցի Մեսրոպ հիմք փորեցին, հետո՝ Օհան ու Սարգիս, իմ միտք սուր է, ես լավ կհիշիմ, Գևոն մեր Մխիկի տարիքին էր (Մխիկից մեծ, Մխիկ փո՛քր է), Գևոյի ու իր հար գալ ուշ էր: Կհիշի՞ս, Միրո:

«Օր ամառվա էր ու աշխարհքի մեջ նորեն կոխվ կար...»:

— էսօր Գևոն դարձե տե՛ր ու Միրոն էրթա ջուր խնդրե՛ մերժվի... Տնամերձի գարին քանի՞ անգամ ես ջրե, Միրո:

— Սեւավի ժամանակ:

— Դե տե՛ս, Գևոն՝ տաս անգամ: է՛հ, է, աշխարհք... Տնամերձից ինչքա՞ն գարի կհավարիս:

— Կեղնի,— անորոշ պատասխանեց Միրոն:

— Միրո, հաստատ, գեղի մեջ ցորեն գարու հետ փոխող չի՞ էղնի: Փութ ցորենին՝ փութ ու կես գարի:

— Կպատահի:

— Թե գեղի տեր Գևոն է, խելքամոռ չէ թե էղնի: Բայց,— սալապան Արոն դարձավ Հարուժին,— բայց իմ հոգու մեջ, Հարուժ, գեղի տեր բու հերն է: Հա՛, էս դադրած օր վկա: Տաս ու քսան տեղ իմ խոսք էդ է էղե ու էդ կեղնի:

«Թիվ քսանն էր, ամառ օր էր ու աշխարհքի մեջ նորեն կոխվ...»:

— Միրո, էս տարվա իմ ցորենի պես խոշորհատ ցորեն չի էղե, գարուց խոշոր է:

«Դաշտեցու դռնից անիրավունք բա՛հ ու թլունգ առա, դաշտի գեղից ելա, ուղղություն բռնեցի Արագած...»:

Սալլանիվները նորից փաթաթեցին Ձորի Միրոյի հուշերը...

Քալլ-քալլ հեռացավ դաշտի գյուղից և դաշտի գյուղ ու Արաքսից այն կողմ մնացած իր լեռներից: Քալլ-քալլ սար բարձրացավ և թվաց, թե ոաբերը իրեն իր լեռներն են տանում: Քալլեց մի օր, երկու օր, կիսածուխ

գյուղեր մտավ-դուրս եկավ: Կարող էր բահն ու քլունգը գցել անլեզու մի գոան մոտ (կայի՛ն), ճոռացնել դուռը, ներս մտնել ու հոգնած շնչով կենդանություն տալ լքված տանը:

Կարող էր հարցուփորձ անել-գտնել գյուղատերերին (թե տեր կար), խնդիրք անել:

«Գաղթական մարդ եմ. թող արա էս գեղի փեշին քողտիկ շինիմ»: Գլուխկախ մտավ գյուղեր, ելավ, խռով-խռով անցավ գյուղակըշտերով, գնաց: Քայլեց երկու օր, երեք օր: Ամպի քուլաների հետ թավալ-զլոր տվեց, բարձրացավ սարերը:

Տնատեղ էր փնտրում...

Բահ ու քլունգ առած ծալեծունկ ոտք փոխեց՝ երեք օր, չորս օր... Անտառոտ սար էր փնտրում և մամռաշուրթ աղբյուր: Չէ՛, սարը իր անտառով, անտառը իր գեջ փեշով և ամպ-աղբյուրով, և ճիշ ու ծխով խաշակնքված գյուղը մնացել էին դաշտի գյուղից այն կողմ, լեռնապարից դեմը:

Ու խռով-խռով, մառախուղի հետ, մառախուղի պես թավալվեց, ձորեր իջավ ելավ, բարձրացավ սարերը, բարձրացավ ու չորրորդ օրը դադար առավ՝ շուրջբոլորը հազիվ թրջած պուտ-աղբյուրի կողքին: Հաշտ ու համաձայն նստեց, հի՛ն-հին ծանոթի պես: Ե՛վ կողքի ձորի հետ էր հաշտ, և՛ աչքադեմի կեռման լեռների գիրկ արած կիրճի, և՛ կիրճի մշուշոտ լոռից: Թիկունքը՝ քարին, փափախը՝ քարին, քարին նստած երկա՛ր, երկար միտք արեց, հայացքը կիրճից դուրս հանեց-տարավ, հալեց մշուշի մեջ, հետո կոպերը իրար բերեց. մնացած ճամփեն շարունակեց մտքով, հասավ տեղ: Ընկուղասարն էր, Գործվարք գյուղը: Ընկուղասարի փեշ-տանիքով իրենց տունը՝ դիմացը այգին... Հարութ պապի ճոճքը... Հետո ծանրացած ու տաք կոպերը ետ գնացին, ու խոնավ թվաց կիրճի մշուշը:

Կիրճում առաջինը ինքը փորեց հիմք...

Հինգ տարի քլունգ ու բահ չէր առել ձեռքը: Հինգ տարի միայն տրորել էր հող՝ ափի մեջ չէր առել, չէր առել հող ու ծլի հոտ: Հինգ տարի հողից դուրս եկող բույր ու գոլորշի, երակների մեջ արյան եռք, ճակատ ու թիկունքին քրտինք չէր դարձել: Քլունգի ծայրը դիպավ գետնին, մի պտղունց հողի հետ պոկվեց մի ռունգ բույր ու դող ընկավ իր թևն ու թիկունքը, կարմիր-կանաչ ցուլացին աչքերը և շուրթերը դողացին, և ռունգները լայնացան:

Հետո խաղաղություն իջավ խռոված հոգու մեջ, մերկ լեռների վրա, կիրճում: Մկանները ուժիմ ու թափով կծկվեցին-բացվեցին, մաղերի միջից գլոր-գլոր պոկված քրտինքը կեռ քթի ծայրից ծիր առավ ու հոր

շտկեց մեջքը, թվաց, թե ոսկորների մեջ ծուծի փոխարեն հող է՝ խոնավ գովությամբ։ Ու երբ մթնշաղը ծվարեց կիրճում, ինքը գուխը դրեց սրբ-
ասու հփին ու դադրած մարմնով լցրեց տան հիմքը։

Շաբաթ հետո նոր մարդիկ ոտք դրեցին կիրճ։ Ինքը կես ծունկ հիմք էր փորել արդեն, լցրել ջղարի բուռ-բուռ մնացորդներով և որձաքարերով ու անտաշ քարեր էր դրել իրար վրա, կանգնեցրել գոտկաչափ պատ և ձորին նայող պատի կենտրոնում կտրել դուռ։

Ուտահետքը գտել էին՝ եկան, նստոտեցին իր կիսատ տան մոտ։ Ու որ չասաց.

«Բարի աշխատիս, հայ, ի՞նչ կշինիս»։

Եվ ինքը չսպասեց բարևի։ Պոչ հայացք դիպցրեց՝ գաղթականներ էին. սիրտը ցավ ունեցավ, բայց դեմ դուրս եկավ սիրտ ու ցավի, մշտ-բուռ ասաց.

«Ի՞նչ էկաք... Ուրիշ սար չկա՞ր...»։

Եվ սիրտը համաձայն չեղավ, սիրտն իրենն ասաց.

«Ուրիշ սար թափառել միտք չունի. հերիք անտուն մնաք, գաղթա-կան հայեր, իմ կողքի հետ հիմք փորեք»։

Հետո շղիմացավ. պարզ աչքով նայեց խոնարհված գաղթականնե-րին, շղիմացավ՝ նստեց ճախրկանցի Նհոյի կողքին՝ նրա պես խոնարհ-ված, նրա պես լուռ, շղիմացավ՝ գնաց քլունգ բերեց, դրեց դեմ-դիմաց Նհոյին։

Ամեն մեկը իր համար ոտք ու քայլով շափ արեց, փորեց հիմք։

Ու էլի մարդիկ ոտք դրեցին կիրճ։

Տալվորիկցի Ջաքարը եկավ, դադրոտած եկավ, նստեց ձորի պոնկին։ Առավոտ էր եկավ, արևմտոց եղավ՝ անշարժ էր, մթնեց՝ անշարժ էր, քա-րի վրա քար կտրեց-մնաց... Նորեն լույս բացվեց՝ անշարժ էր։

— Ի՞նչ նստար-մնացիր, Ջաքար, — մոտ գնաց ճախրկանցի Նհոն։

Չնայեց, լշարժվեց, չովեց պատասխան, մնաց հայացքը ձորի մեջ կախ։

— Ել, տուր քու հոգուն՝ հիմք փորեմ։

— Էլ ինձ տուն պետք չէ՞... կրակ ու ճրագ պետք չէ՞... Իմն ան-ցավ... Գերդաստանից մենակ մնացի, անասոված, մարավ իմ ծուխ... Քար դիր քու պատին, ինձնե գործ չունիս։ Ես էդ սարերի վրա կմեռնիմ, ամպ կդառնամ...

Ինքը նայեց տալվորիկցի Ջաքարի ծոված-ճմրթված շլերին, աչքն-րին՝ տենդով վառվող, նայեց բացումաց բազուկներին՝ երակները կա-պույտ էին, հագիվ էին տրոփում ու հասկացավ, որ այդ երակների պուտ

արյունը էլ ժառանգվող չէ: Ո՛ւշ է... Եվ սրտի խորքում հոնգուր-հոնգուր լաց եղավ տալվորիկցի Զաքարի համար:

— Զէ, սխալ է. տալվորիկցին անտուն իրավունք չէ մնա,— առարկեց Նհոն,— քեզնի հետո թող գոցվի քու դուռ, մարդիկ նային, միտք բերին, օղորմի տան քեզ, քու տոհմին... հիմք փորե, Զաքար:

Նհոն քլունգը մոտեցրեց: Զաքարը կանգնեց, ոտքով հրեց քլունգը, թիկունք արեց, գնաց սարն ի վեր՝ ամեն օր ծունկ զարկող, չվող ամպերի կողմ: Գնաց, որ մեռնի ամպերի մեջ, դառնա ամպ, թափառի սարե-սար, երկրե-երկիր, հասնի Սովասար, Մարաթուկ... էրգիր: Նայեցին Զաքարի ետևից ու ոչ մեկը բերան չբացեց, չկանչեց: Զաքարը ետ չէր գա: Միտք ու աչքով ճամփա դրեցին մինչև ամպերը, ետ դարձան և հալացք կախեցին ոտատակի հիմք ու պատերին:

«Տալվորիկցի Զաքար էսօրվա իմ տարիքն ունեւր,— մտածեց Չորի Միրոն,— հա, էսօրվա իմ տարիքից չորս-հինգ տարի մեծ էղնեւր-չէղ-նեւր»:

Հետո զույգ ափով սղալեց կնճռոտված դեմքը ու մատների արանքով նայեց որդուն, նայեց մի քիչ թաքուն (թե ինչու՝ չիմացավ), մի քիչ՝ ահով ու նայելու այդ պահ ու ձևի մեջ շարագուշակ բան տեսավ: Ընդ-բերը շտապ հեռացրեց դեմքից:

— Հարութ... էս ամպշող երկնքի տակ ինչքան քու աչք կկտրե, ինչ-քան ու ինչքան քու աչք կկտրե, քեզնի զատ, քեզնի զատ, զատ, բա՛ն լունիմ: Չավերիս իմ տուն, չգոցիս իմ դուռ: Էս ճամփեն երկտկիս, դառ-նաս...:

— Աստված մեծ է, Միրո,— հարեց սալլապան Արոն,— քու սիրտ հանգիստ պահե ու քու առողջություն լավ պահե, որ տղեն դառնա գառ ու քեզ առողջ տեսնի, ուրախանա:

— Ամեն ինչ լավ կլինի, հայրիկ,— Հարութը զգացվեց ու զայրացավ,— ես էգ ֆաշիստների... Ես կդառնամ ետ կգամ, անպայման կգամ, հայրիկ, անպայման:

— Ապրիս դու, Հարութ, ապրիս, լաո,— գնահատեց Արոն,— դու քու հորից ամուր ես: Քու հոր խրատ տուր՝ թող իր առողջության լավ նայե, առողջության: Ինձնի բեթար մեծ մարդ, մենակ մարդ, ունեցածը գարի: Գարե հաց, Հարութ, հարկ է մատղաշ բերնին... Միրո, քեզ ցորենհաց է պետք:

Կիրճում առաջինը ինքը ծուխ հանեց:

Տան կենտրոնում կրակ վառեց, դուրս եկավ: Եվ երդիկից ելավ ծուխ, և անծեփուն պատերից: Քողտիկը ծուխ շնչեց, ծուխ դարձավ: Մարդիկ

Քողեցին բան ու գործ, հայացքները խառնեցին կիրճը լցվող, առ երկինք բարձրացող ծխին, ծխացող քողտիկին։ Մարդիկ նստած կիսատ պատե-
րի վրա, հիմքերի մեջ կանգնած ծուխ շնչեցին, գարնան օդի պես ծուխ
շնչեցին, հիշեցին շեն ու օջախ, հիշեցին ու էլի հիշեցին, ծխի հետ, ծխի
պես կտրեցին-անցան ժամանակ ու աշխարհներ, ծանր ու թեթև արին
հակատագրեր, և Նճոն ասաց։

— Զաքար մեղք էր...

Միտ բերեցին տավորիկցի Զաքարին ու խոնարհեցին գլուխները։
Իրիկնապահ էր, կիրճի վրա կախված լիալուսին կար, ինքը, թի-
կունքը մի բարի տված, հայացքը շաղել էր ծխի հետ, հասցրել երկինք։
Մուխը մեկ պղտորված աղբյուրի տեսքով էր երևում աչքին, մեկ՝ ջարդ-
ված սյան և ճյուղակոտոր ծառի էր նման, և ծռված սրի, մեկ՝ ակոս էր,
մեկ՝ հեղեղված արտ... Մուխը առել-տարել էր իր հայացքը, ու աչքերը
շաղվել էին։ Եվ լուսինը լուսին չէր՝ երկնքի պատռվածք էր ու քողտիկից
բարձրացողը ծուխ չէր՝ Խուլիկի հարսի բզկտված շորն էր՝ ծարձրված
կարկատան երկնքի պատռվածքին։

Մուխը լցվել էր իր աչքերը, երակների մեջ էր ու հոսում էր արյան
հետ։ Եվ երբ աչքերը նորից դարձրեց իր տանը. մթնշաղով ու ծխով պա-
րտրված տունը թվաց կիսավեր, ծխացող բերդ ու հիշեց Սասնո՝ Ճա-
խըրկան թաղը, երիզող ճորը, կամուրջը... Ինքն ու Մխեն անցնում,
գնում էին Դավթի ավերակ բերդը, նստում Դավթի ձիերի մսուրքներին։

Եվ այդ իրիկուն կարիքի համար կիրճից աշխարհ գնացած փսանք-
ցի Առաքելը դարձավ հտ եկավ, աշխարհից բերեց լուր։

— Բոլշևիկներ հասան Երևան, հեղափոխություն հաղթանակ է
տարել։

Լուրն առան, նայեցին իրար՝ ամենքի աչք ու դեմքին հարցադան
կար. եղածի մասին կարգին պատկերացում չունեին։

— Առաքել, քու լուր խեղ է, թե՞ շատ, — հարց տվեց Նճոն։

— Դաշտեցի հարուստների սըտից արուն կկաթա. բոլշևիկներ հո-
գեր կխլին հարուստներից, կբաշխին խուֆուրա՝ մարդկանց։ Իմ ծանոթ
թե էր առե-կթռներ։

— Հա՛... Օրհնվի քու ծուխ, Առաքել, լուր բարի է, — հանգստացավ
ճախրկանցի Նճոն, հետո մոռյվեց, աչք գցեց շուրջը շուրջ, և ամենքը
նայեցին լերկ ու քարքարոտ լեռներին։

— Ոչ հող ունինք, ոչ՝ ջուր... Մեր մեջ ոչ հողատեր կա, ոչ՝ հողա-
գուրկ. հավասար գաղթական ենք, — ասաց Նճոն։

Մյուս առավոտ ինքն էլ ելավ կիրճից, գնաց նոր լուրից դրեգացող
աշխարհը։

Թափին ուղելու համար չէր գնում:

Գնաց, առաջին պատահած գյուղից իմացավ «էրիվանի» ճամփեն, գնաց՝ մի շաբաթ բեռնակիր եղավ ու հիշեց Մխեթին, հետո մտավ «Ղանթարի տակ»։ առավ մի կճուճ, մի ճրագ, մի քիչ մեխ, ծխնի, դրկափան, վերջին արասուն՝ կես շիշ նավթ, հետո բոլորը լցրեց, գարսեց կճուճի մեջ, շալակն առավ, քայլ արեց ու... Ու տեսավ խութեցի հարսին։ Ձեռքերը կրծքին խաչած, նստած էր թել ու ասեղի դուքանի դռանը։ Ոտը կախ գցեց, դուքանին մոտիկ պտույտ տվեց, որ խութեցի հարսը նկատի իրեն. շնկատեց՝ ձեռքերը կրծքին խաչած էր, կոպկախ էր ու անլուր «Ղանթարի տակի» աղմուկին։ Մոտիկ-մոտիկ պտույտ տվեց՝ շեղավ և մոտ գնաց, ձայն հանեց.

— խութեցի հարս...

Խութեցի հարսը ցնցվեց, հետո շփոթված կանգնեց, նայեց իրեն, հիշեց... հիշեց՝ կարմրեց, շփոթված ասաց.

— Աստծու բարին, ախպեր:

— Խութեցի հարս, — ասաց ու լռեց. ի՞նչ ունի ասելու... Հա՛..., — Խութեցի հարս, քու առաջ՝ մեղք ունիմ, ամո՞թ, ամոթ, մեղք ունիմ... Շատերն ունին... Ներող կեղնիս:

Խութեցի հարսը գլուխը խոնարհեց, աչքերի մեջ օր է՛ն օրերի արցունքից կար:

— Խութեցի հարս, քեզնե հետո ես բաժանվա խմբեն, — լռեց. ինչի՞ համար ասաց, ի՞նչ պետք էր... — Քու անուն ինչպե՞ս է:

— Նարե, — բարձրացրեց գլուխը:

«Նարե, Նարե...», — մտքում կրկնեց, — Խանդութ... Նարե...»:

— Լավ անուն է, — ասաց:

— Իմ էրիկ նմանապես իմ անվան հավան էր, — խոնարհ ասաց, — էս չէ՛ էրգրին: էս ինձ Նինա կկանչի:

— էստեղին ո՞վ է, Նարե, — խանդի պես մի բան ունեցավ, — քու անուն ինչի՞ կփչացու... քու կնուեքի անուն ի՞նչ իրավունքով կփոխի:

— էս դուքանի տեր վանոն է, — տխուր ասաց Նարեն, — ճարահատ առա, ախպեր... Քու անուն ինչպե՞ս է:

— Միրո:

— Հո՞ս կապրիս:

— Հո՞ս... Ուրիշ աշխատանք էղներ կերթինք ուրիշ աշխարհք: Սար կապրիմ, Նարե... Քողտիկ շինեցի:

— Լավ է, — իր համար ասաց Նարեն, — սար լավ է, — իրեն գի՛մեց, — հոս իմ շունչ կփարվի, ճարահատ կապրիմ... Հըբ՛ի, մեր էրգրի սարե՛ր...

— Մեր էրգրի սարե՛ր,— Նարեի ցավով կրկնեց ինքը ու լռեցին։ Նարեն խաղ արեց գոտու հետ, և մատները դողում էին, ինքը նայեց Նարեի մատներին, Նարեի թազա շորին, Նարեի մազերին, դեմքին, ուզեցավ էլի բան ասել՝ չիմացավ ինչ, ուզեցավ քայլ անել, ոտը կախ գցեց, հետո շատ եղավ լուռությունը, և զրույցը շարունակելու համար ասաց.

— Ես էրթամ, Նարե։

— Ո՛ւր,— երեխայի լալկան ձայն էր։

— Սար էրթամ։

— Հոն մենա՞կ կապրիս։

Հարցը դուր եկավ իրեն, և նոր տրտմություն բերեց հարցը, մի այնպիսի տրտմություն, որն ինքը երկար ժամանակ մեկին ցույց տալու պահանջ ուներ, թե ում՝ չգիտեի։ Այ՛ մի սիռն թագ ամպ հրավ-նստեց ճակատին, և հայացքը ճոճվեց՝ ծա՛նր-ծա՛նր։

— Մենա կ, մենակ կապրիմ,— ասաց աշխարհքի հետ մենակ եմ։

Եվ էլի լռեցին ու դա անվայել լռություն չէր. երբ էլ բերան բացեր, ժամ, երկու ժամ հետո ասել բառ՝ կլինեի կիսատ խոսքի շարունակությունը։ Լռեցին, և Նարեի աչքերից էլ կախվեց իր թաց ու ծանր հայացքը։

— Ես Վանոյի լեզուն չեմ սիրի,— ասաց Նարեն,— կպառկեմ իմ թիկունք Վանոյին, կեւնիմ՝ իմ թիկունք Վանոյին,— ասաց անկաշկանդ, չկարմրեց, անկաշկանդ նայեց,— էս դուքան իմ աչքին փուշ ու փոշի է... Իմ սիրտ սար կուզե...

... Երևանից դուրս եկան, ճամփից էլ դուրս ու տրորեցին կիրճի ուղղությունը։ Քայլեցին՝ ինքը առջևից, Նարեն՝ իր հետքով։ Մակ տրեխներով տրորեց կիրճի ուղղությունը, իսկ մտքում խճողվեցին ու բացվեցին, տեղ հասան ու մոլորված մնացին քառասուն-քառասունհինգ տարում անցուղարձ իր բոլոր, բոլոր ճանապարհներն ու կածանները։ Մյուս արեմըտոցին հասան կիրճ, ձորին նայող դեռ անդուռ ու անծխնի իր մուրդոռանը, մտքում եղած բոլոր ճամփաները դարձան հանգույց, մի սառած աչք, մի քար ու կպան մնացին ձորի ճաքած շրթին։

— Էս է մեր քողտիկ, Նարե,— ասաց։

— Հոժար եմ,— տխուր ու ամաշկոտ ժպտաց Նարեն։

Ձորի Միրոն կարոտ ունեցավ թիկունքում մնացած գյուղի, իր տուն ու ձորի համար։ Դարձավ ետ նայեց։ Քարազուխ գյուղը չէր երևում։ Այդ պահին մտքում եղած գյուղը օր է՛ն աշուն օրվանն էր. միայն իր քողտիկը ծածկ ուներ ու երգիկ, մյուսները դեռ քար էին դնում քարի վրա, քողտիկը դեռ դուռ չուներ ու թոնիր չկար... Նարեն պատրաստեց... Նարե՛, Նարե...

— Հարութ, աշխարհք ամենամեծ կորուստ մարդու կորուստն է։ Մարդու կորուստ անդարձ կորուստ է։

Լոնց ու պահ լուսթյան մեջ բոլոր կորուստները անցուղարձ արին, բոլորը ծանր ու մեծ էին։

— Էրգիր ու հողի կորուստ ծանր կորուստ է,— շարունակեց Ձորի Միրոն,— բայց հող անմահ է,— լոնց,— հող ուրիշ տեր չի ընդունե,— լոնց,— հող իր տիրոջ հետ արնակից է ու իր արնակցին կապսե՛, կըսպասե՛, ու օրերից մի օր կհանդիպին։ Հողի կորուստ անդարձ կորուստ չէ՛։

— Էն խեղճ Կոպեն թե ու թիկունք շարդեց, բար դարձրեց հող՝ տնամերձի նորմայից շատ համարեցին՝ առան,— հիշեց Արոն։

«Հողի կորուստ անդարձ կորուստ չէ,— Ձորի Միրոն հավատաց իր ասածին և մտքում նորից տարավ-բերեց,— գերմանացին կպարտվի. անարդար գործ միշտ է տապալվե, էս կովի հաղթող Սովետն է։ Սովետն է ու բարով-խեղով մեր էրգրի ճամփեն կբացվի»։

— Հետո Կոպեն գնաց էն քարուքոտ ճամփի քարեր հավաքեց, քարեր կտրեց, գետնի տակի քարեր նմանապես կտրեց, Կոպեն էն քարուքոտ ճամփեն դարձուց հող, մի տարի թուփուն ցանեց (ինչ թուփուն է՛ր, Միրո, ինչ թուփուն, տարվա հաց բերեց), մյուս տարի կոխող Կրոպեի հողի մեջ գոմի հիմք փորեց։

«Հա, ոուս առյուծ կովող է, հաղթանակ ուսին է... Ռուս էկավ-հասավ Մուշ ու Տիգրանակերտ, ու Դիարբեքիր առնելու միտք ուներ, նիկոլեն շթողեց»։

— Մենակ Կոպե՞ն։ Հարութ, քու միտք չի գա. դու ծնված չէր, դու փոքր էր, Հարութ, ինչքան հող էս մեր Քարագլուխ գեղին կա, թե կոխողին, թե անդամներին, բոլոր արունքրտինքով էղավ։ Քար էր, Հարութ, քար ու կրա էր, էկանք, թե ու թիկունք շարդեցինք, բար դարձրինք հող։ Իմ խոսք ճիշտ է, Միրո։

— Ճշմարիտ է։

— Հա՛, ես լավ կհիշեմ, իմ միտք սուր է։

«Ճշմարիտ է... Թիզ հողի կարոտ ենք ու...»։

— Միրո, էսօր էլ Գևոն, էրեկվա էրեխեն, գեղ ու հողին տեր է։ Տեր դո՛ւ ես, Միրո։ Գու ու Կոպեն ու ես... Իրիկուն գեղ հասա, Հարութ, իմ խոսք կկրկնիմ, հա՛, Գևոյից ահ շունիմ, գեղի հիմնադիր քու հերն է։ Ձորի Միրոն է։

«Ու տանքի վրա ցանք արի, յոնշա ցանեցի... Երանի՛ էն օրվա՛ն... նարեն կար... Հարութով ծոցվոր էր... է՛ն օրվան երանի»։

Ողջ գիշեր անձրև եկավ՝ կիրճի վրա ու անանուն գյուղի։ Իր հիմք գրած գյուղը դեռ անուն չունեի։ Մեկոն միտք ունեի դնել անուն՝ Հով, Մեսրոպ՝ Հավարք, Առաքել՝ Փսանք, Օհանը միտք ունեի դնել՝ Գարմավ, Սարգիսը՝ Արուս, Նհոն՝ Ճախրկան... Ամեն մեկն իր կորած գյուղի անվան էր ուզում շունչ տալ, բայց գիտեի, որ գյուղի անվանակոչման պատիվն ու իրավունքը իրենն է՝ Միրոյին ու... Լռում էին և լռում էր ինքը։

Ողջ գիշեր անձրև եկավ՝ կիրճի վրա, անանուն գյուղի և իր հինգ-վեց ամսական կտուրի վրա, և կոպերը չեկան իրար։

— Միրո... Միրո, քնի,— ասում էր Նարեն,— տարի օր քարերի հետ կռիվ ես տվեմ, մարդ, թե ու թիկունք ես ջարդեմ, քնի։

Արևբացից արևապատոց քողտիկի շուրջըդուրը քանդել էր, շարժել էր քար, գլորել ձորը։ Ատամները սեղմել էր, սեղմել-ծամել ու կտրել՝ իրեն ու երեկվա իր աստծուն իրար կապող թելը, քար էր տեղաշարժել, գլորել ձորը, արարել հող։ Արևբացից-արևապատոց եղել էր լծկան արարիչ։

— Միրո, շնո դադրեմ, քնի...

Մի տարիգիշեր անձրև եկավ, մի տարիգիշեր աչք չկացրեց ինքը. ախր անձրևը սար ու քարի վրա էր գալիս, կորչում գնում էր, ախր, արտի վրա պիտի գար, արտի, ցել ու ցանքի։ Զկար։

Ծվ ափը ճաքճված արտի պես պահեց բաց երդիկի տակ, թրջեց, քսեց աչք ու ճակատին։ Ծլավ կանգնեց շեմին, ունկ դրեց, սիրտ ու հոգին լցրեց անձրևի խշշոցով, ետ եկավ նորից՝ անձրևացանք արեց իր կարպետին, Նարեի կողքին։ Դռան մոտ խաչ դարձավ գարնան անձրևի համար, երդիկի տակ՝ արտ, դռան մոտ՝ խաչ, երդիկի տակ՝ արտ, էլի ու էլի և չքնեց։

Առավոտը բացվեց թաց խաղաղությամբ։ Արևը սրբեց իր խրճիթի թաց աչքերը, շեշտ քարերի միջից կաթ-կաթ արցունք հավաքեց։ Նայեց գոլորշացող սար ու ձորին, նայեց անանուն գյուղի մարդկանց աչքերի մեջ ու հասկացավ, որ բոլորն են անքուն մնացել. թիզ ցանքի երազն են փոել անձրևի տակ։

Մինչև արևապատոց էլի քար շարժեց, քարի տակից ելավ քար, էլի ելավ, մինչև արևապատոց հող ջրկեց քարերի միջից։

Հետո բարձրացավ կտուրը, կտուրի հողից վերցրեց մի բուռ ու լռեց։ Հողը սրսուռ էր ու խոնավ, գոլշունչ էր։ Այդպիսի հողով մի արտ ունենար, ունենար սերմացու, ունենար արոր լծկան՝ ցանք անեի...

Բուռ հողը տրորվում, գունդ էր դառնում, սրտի պես երկփնդկվում էր իր ափերի մեջ։ Մատով ակոս բացեց տանիքի վրա, ինչքան ձեռքը

երկարում էր՝ տարավ, հետո մատի ծայրից աչքերը ակոսն առան, քարշ տվին, տարան, ելան յոթ սար, կ'որեցին յոթ ձոր, մի թաց քարափի գլխից իջան վար, պտույտ եկան սիզապատ, կիսատակոս կորեկի արտի մեջ, դարձան ետ ու թոն արին կտուրին բացված մատ-ակոսի վրա... Մատը կպել էր պտղունց հողին ու չէր պոկվում: Եղունգի տակից տաքություն էր հասնում ոսկորներին, թոքերին շունչ էր հասնում, մտերմիկ զրույց էր հասնում ականջներին, ու եփ էր գալիս արյունը: Չէ՛, դիմանալ չի լինի, ցանք պետք է անի, ցանք. գիշերը անձրև է գալու...

Վար իջավ, տան պուճախից առավ առվույտի սերմի հանգույցը. ելավ դուրս: Տասը բուռ հող խառնեց բուռ սերմին, որ շատանա, գոգնոց կապեց, բնազդով աչք ածեց երկինք և հող ու սերմով լցված բոռով երկիր մուրակի պտույտը գծեց իր խրճիթի տանիքին:

Կիրճի վրա ծունկ էին զարկել ծոցվոր ամպերը, օդի մեջ կայծակի համը կար, ինքը ցանք էր անում անձրևից առաջ:

Ողջ գիշեր անձրև եկավ: Ահով ականջ դրեց ու որոշեց անձրևի թափը, կանգնեց շեմի վրա՝ աչք ու ափով որոշեց անձրևի թափը. վախեցավ տեղատարափ լինի, «արտը» քշի-տանի:

Հաջորդ օր գյուղը դրնգում էր.

— Միրոն տանքի վրա յոնջա է ցանե:

— Միրոն խեցել է:

— Չորի Միրոն...

— Միրոն... Չորի Միրոն...

Հաջորդ օրը գավառից հողաչափ եկավ նորահայտ գյուղը: Եկավ, իջավ ձիուց, պահանջհայացք գցեց շորսրոլոր, թե՛ ձիուս սանձը բռնող ուղարկեք: Սանձը բռնող չեղավ: Սպասեց գյուղատիրոջ ու պիսրի, ծխատերերին կանչող գղրին՝ չեկան, զայրացած ձգձգեց սանձը, ձին վրնջաց, ու հավաքվեցին... Եկվորի գլխին թափեցին քարեկարկուտ-հայացք. էս գյուղի ճամփեն բեղ ո՞վ ցույց տվեց... ինչո՞ւ ես եկել: Խնչ է ուզածդ: Հետո բռնեցին թևից, կանգնեցրին իր խրճիթի մոտ, չէր ուզում, քաշ տվին կտուրը:

— Չափ արա,— ասին,— մեր գեղի հող ու ցանք էս է:

Հողաչափը փողպատը պոկեց, ձի նստեց, դարձավ ետ գնաց, գյուղին թողնելով մի անուն՝ Քարագլուխ, ծոցատետրի մեջ՝ մի թիվ ու մի գծիկ. ծխի դիմաց՝ երեսուն, հողի դիմաց՝ գիծ: Իսկ լեզվի տակ ծլնդաց մի պատմություն, խելքը թոցրած խաթ... խաթ... որտեղացի՞, հա, էլի, խաթեցի մի մարդ կտուրի վրա առվույտ է ցանել:

Հետո քողտիկի կտուրին հունձ էլ արեց:

...Մանգաղն առավ, սրաքարն առավ, մի կուլա ջուր, է՛, էն թաց

քարափատակի կորեկարտի կածանը մտքից գցեց ոտքերի տակ, բարձրացավ կտուրը։ Մանգաղը սուր էր՝ էլի սրեց, արձակեց կրծքի կոճակները, թաշկինակը գոտկատեղից հանեց, կապեց գլուխը, որ չզարկվի արեից, երկնքից խեր ու բարին առավ ու սկսեց... Ափի մեջ անուշ խուտուտ զգաց, արյունը խենթացավ՝ հասավ, աչքերի ճեղմակը ծրեց, ետ գառավ եկավ՝ մանգաղի շեղքի հետ տակ-տկանց քսվեց «արտի» հողին... Սշշ... Արտի էն ծայրից լո՞ր թռավ, զգույշ, Միրո, մայր կլինի, բնի մեջ պուտ-պուտ ձու կլինի, բնի կողքերը շհնձես, հա՛, լորը հանկարծ կկորցնի բույնը, զգույշ։ Սշշ... Ջէ՛, խամս ընկել է թև ու թիկունքդ, Միրո, կամաց հնձիր, հիմա կտաքանաս, կբացվես, դադրաշունչ առ, կուլայից ջուր խմիր, սուր պահիր մանգաղդ։

Մինչև ծունկը մի քիչ հողոտվեց, թիկունքը տաքացավ մի քիչ, մինչև մի պինչը լցվեց խոտ ու հողի բույրով... «խոտհարքը» պրծավ։

Մանգաղը սվսված ու... Արթնացավ անուշ երազից, ճպճպացրեց աչքերը։

...Ծրեք գարուն հետո գյուղը նորեն զրնգաց։

— Երկինք ամպեց։ Ձորի Միրոյի տուն մրկաթ է։

Առվույտը արմատ էր գցել-հասել գերաններին, օղակ-օղակ փաթաթվել, կախվել օճորքից։

— Տանիք շուռ տալ է պետք, Միրո, ուրիշ ճար չկա,— խորհուրդ էր տալիս Նարեն։

Ձեռքը չէր բռնում... Բայց հնար ու ճար չկար։ Մի գիշեր էլ, երբ գյուղը քնած էր, բահն ու քլունգն առած բարձրացավ կտուրը...

«էդ գարուն ձմռոտ գարուն էր, տնաքանդ գարուն էր... Տան ծածկ քանդելուց հետո Նարեն հիվանդացավ։ Նարենի սելով տարա բժշկի... տարա բժշկի... տարա ու... Հարութ մնաց մորեորբ... էդ գարնան Հարութ չորս տարեկան էր...»։

Ձորի Միրոն էլի պինդ-պինդ նայեց որդուն ու գտավ Նարենի աչքերը և ճակատը ճեղմակ, և անհնազանդ մազերը, Միրոն մրսած երեխայի պես սեղմվեց որդուն և ասաց։

— Իմ աչաց միջին աշխարհքն է կպոկվի, կերթա, Հարութ։

Ուրիշ ոչի՛նչ, ոչինչ չունեիր Ձորի Միրոն՝ մի Հարութ։ Պատերազմ էր, ու Հարութ որդուն ճանապարհում էր կոխվ։ Սալլով պիտի հասնեին կայարան, Արոն սալյն առած պիտի դառնար գյուղ, հայր ու որդի նըստեին գնացք ու Երևանում, տղերքին կոխվ տանող գնացքի գույժ սուլոցի տակ Ձորի Միրոն մեկ էլ պիտի համբուրեր Հարութ որդուն։

Ու ճոճալով գնաց սալլը, քարուքոռ ճամփով քարշ տվեց Միրոյի հուշերը, գնաց:

Սալլանիվների օղերից մեկը հին էր՝ կարկատանված, ճաք ու ծակերով, մյուսը՝ դարբին ծոցի մուրճի տակից նոր էր դուրս եկել. մի քիչ քուրայի գույնն ուներ և մուրճի շմաշված հետքեր:

Հին ու նոր երկաթօղերը ճոճալով գլորվեցին՝ կողք-կողքի, ոլոր-մոլոր գլորվեցին, գյուղ Քարագլխից պոկված ճամփով գլորվեցին, գլորվեցին, փաթաթեցին Ձորի Միրոյի հուշերը ու հասան Ղարաբուռուն երկաթուղային կայարանը:

Սալլապան Արոն համբուրեց Հարութի ճակատը:

— Էրթաս բարի, դառնաս բարի, Հարութ,— ասաց: Կամեցավ ավելացնել. «քու հոր մասին շատածիս, ես կօգնիմ», բայց կրկնեց,— դառնաս բարի, լաո, դառնաս բարի:

Ու սալլն առած բռնեց գյուղի ճամփան:

Իսկ հայր ու որդի սպասեցին Երևանի գնացքին:

— Էսօր գնացք կուշանա,— իր սրտինն ասաց Ձորի Միրոն:

— Ձի ուշանա,— համոզված առարկեց Հարութը:

— Էսօր գնացք չեղնե՛ր, էգուց՝ չեղնե՛ր, էլօր՝ չեղնե՛ր...,— իր համար մրմնջաց Ձորի Միրոն:

— Ինչո՞ւ ես այդպես ասում, հայրիկ, գնացքի ուշանալը ոչ քեզ համար է լավ, ոչ՝ ինձ, մեկ է. պիտի գնամ:

— Կիմանամ, գառ:

— Բայց դու իդուր չվերադարձար քեռի Արոյի հետ, հայրիկ: Դու...

— Հարութ,— կտրեց հայրը,— Հարութ, գառ...

Ու լռեց, սեղմվեց որդուն ու լռեց՝ ստիպեց որդուն էլ լռի, և գնացքը սուլեց-սղոցեց Ձորի Միրոյի ու Հարութ որդու արանքում ծվարած տաք լոռիքյունը:

8

Ամիսը մեկ-երկու անգամ փոստատարը նամակ բերեց Հարութից:

— Հայկուշ, մեռնիմ էն նախշուն աչքերուն, մեկ էլ կարգա:

Ձորի Միրոն էլի ու էլի էր լսում Հարութի տողն ու բառը, հետո նամակ էր թելադրում:

«Հարութ, գառ. էն օրվանից, որ քու ոտք դուրս եկավ տնից՝ արե չի կաթացե տան մեջ, իմ արե, Հարութ:

Էն օրվանից, որ հեռացար դռնից՝ հով չի գիպե դռան:

էն օրվանից բոց չի ընկե թունդրի մեջ, երգիկից ծուխ չի էլե... Իմ
ասաք թունդիր, Հարութ, իմ ծուխ, Հարութ...»

Նամակը թելադրում, կարդալ էր տալիս, համբուրում աղջկա ճակատն
ու գնում ձորապուկի իր տունը՝ բռի մեջ Հարութի կովածոտ նամակը,
մտքում ու աչքերի դեմ՝ ձորաքերանին հաղաքված ժողովուրդ ու զուռնա,
կարմիր-կանաչ կապած փեսա Հարութ ու ճերմակ քողի տակ աչքերը
խոնարհած Հայկանուշ հարս:

Աշխարհը եռանկյունաժալ նամակ էր գարձել: Ու Ձորի Միրոյի աշ-
խարհն էր այդպես՝ եռանկյունաժալ նամակ՝ մի գագաթը ձորի պուկի
բար շեմին, մեկը՝ երկնքում, երրորդը՝ է՛, յոթը սարից այն կողմ, թոփ
ու թվանքի տակ:

Ռմբարկվեց երբորդ գագաթը, և Միրոյի աշխարհը դարձավ ավեր:
Քար կտրեց դռան մոտ դրած իր քարի վրա և ձորի մեջ թափեց աչքերի
մշուշն ու սևը: Դարձավ տան պատին ծեփված, աղավաղված ստվեր:

Գյուղացիները խղճացին նրան:

— Իմ սիրա կվկայեր, որ Ձորի Միրոյի տղին բան կպատահի,—
ասաց Արոն,— հե՛յ վախ, Միրո:

— Գոցվավ մարդու դուռ, խեղճ Միրո:

— Կտրավ մարդու ծուխ, տնավեր Միրո:

— Հըր՛, անաստված մարդ, քարհոգի է՛ կղիմանա...

Հետո ամեն մեկը երազեց եռանկյունաժալ իր աշխարհը, բոնեց
գաշտ ու կալի՝ ճամփա, աչք անցնող պահանքի դռանն, ու մոռացան նրան:

Իսկ մի օր Մայրոն անիծեց իր Սառն-Հարսին ու Միրոյի անունը նրա
շարթերից ընկավ որպես անեծք:

— Բայդուշ դառնաս Ձորի Միրոյի պես,— անիծեց Մայրոն, և Սա-
ռնի անունը ծամոն դարձավ գյուղի բերանում:

Չկորցրին խեղճ ու հոգի և հիշեցին, որ Սառն գոց բերան էր, մեծ
ու փոքրի հարգանք-պատիվ պահող:

— Մայրոն հարսի արևով երդում կաներ:

Աղբյուրը ջրի էր գալիս, ամաչելով էր նայում մարդու աչք ու երեսի,
օրոր-շորոր փեղերի հետ տանում էր հարյուր ջահելի հայացք, հարյուր
տեղամ կարմրում ջրի ճամփին:

— Ամեն տղատեր փափագ ուներ Մայրոյի հարսի պես հարս ունե-
նար:

Եվ ապա հիշեցին.

— Դաշտ ու կալ գնաց, կորցուց ճակատի մեռոն...

— Բրեզաղիր Գևոն ամենքի ծոց ու գոգից ցորեն կխե, Սառնից՝

չէ...

Ու բազմիմաստ ժպտաց, շնչաց լաշակավոր ու ջարդված կողերյուկով գլուղը: Իսկ հարսատեր Մայրոն. զարկեց ծնկներին, Սառեի գլխին անհծք թափեց:

— Բաշտուղ մնաս Ձորի Միրոյի պես,— և դուրս արավ:

Սառեն կծկվեց մարագի պատի տակ, միտք արեց, միտք արեց, հետո սկեսորոջ անհծքների միջից շոկեց Միրոյի անունն ու գնաց:

...Մի պարկ մութ էր թափվել դռան քարին, փշրված մի պարկ գիշեր: Ձորի Միրոն էր: Տարտամ բարձրացրեց գլուխը և սուս մնաց: Դռն անցավ Սառեի մարմնով. երբեք Միրոյի հետ լեզու թրջած չէր (լսել էր՝ գլուղում կա Ձորի Միրո, հեռվից տեսել էր): Իսկ նա լուռ էր և լուռ էր տան բաց ու մթամած դուռը և լուսթյունը ահ էր ու կաթկթում էր ձորի մեջ: Կամ ձայն ու բառ էր պետք, կամ թողնել, փախչել:

— Քեռի Միրո,— շուրթերը դողացին:

— Ի՞նչ կուզիս... Ո՞վ ես,— ձայնը ձորի բողազից եկավ:

— Ես Մայրոյի հարսն եմ:

— Ի՞նչ կուզիս:

Սառեն կուշ եկավ փլզված ստվերից քիչ հեռու:

— Ի՞նչ կուզիս,— ձորից էլ չէ, չգիտես որտեղից եկավ ձայնը և թվաց Սառեին, եթե խոսի էլ, իր ձայնը միայն ձորը կլցվի:

— Իմ կեսուր ինձ տնեն դուրս արեց...— Միրոն լուռ ու անշարժ էր:

— Գեղ իմ անուն կկապե բրիգադիր Գևոյի անվան հետ,— շարունակեց Սառեն,— իմ կիսուր ինձ տնեն դուրս արեց:

Անցած տարվա կալուկութին, երբ Հարութից «սև թուղթ» չէր եկել, ու Միրոյի ձեռքը դեռ քար ու գործի էր դիպչում, մի օր Սառեին ու բրիգադիր Գևոյին տեսել էր բարդոցի տակ, կողք-կողքի նստած: Սրտին դուր չէր եկել. կամեցել էր գոռալ Գևոյի վրա. «Սեղը կրակ ընկե կվառվի, դու ժողով կանիս», բայց մտածել էր, որ գոռալու իրավունք չունի ու թեքել էր ճամփեն: Տարի առաջվա տապ օրը հիշեց ու մոլտաց:

— Ինչի՞ կշնաներ... Կորի իմ դռնեն:

Ու երբ Սառեն վախժխելով ոտքի ելավ և խարխափելով, ոտքերը քարերին զարկելով գնաց, ձորը հազար ձևի արձագանք տվեց, ձորը ափ հանեց ոտնաձայն ու փեշերի շրջոց: Ձորի Միրոն զգաց, որ ինքը շունչ է ու շնչավոր և վախեցավ՝ պահ հետո ձորը նորից կհամբանա ու մթով լցված երախը դիմ կանի իր աչքերին: Առաջին անգամ ձորից ահ առավ: Առաջին անգամ դողաց իր պատ ու դռան սառնությունից, կծկվեց ամալուսթյունից: Ու խեղճացած ձայն տվեց:

— Հարսն...

Այդ գիշեր Ձորի Միրոն ավելի շուտ մտավ տուն: Մեկնվեց թախտին, Սառեի անհանգիստ շնչին ականջ դրեց, հիշեց, որ Նարեից հետո իր հարկի տակ կինարմատ չի քնել, շունչ պահեց, չիղ ու ունկով կապվեց Սառեի շնչին ու խճճվեց մտքերի մեջ: Հարուժի բոթն առնելուց հետո առաջին անգամ անմշուշ հիշեց կնոջը՝ Խանդութին, երկրորդ կնոջը՝ Նարեին, օր ու դեպք միտք բերեց իր ու նրանց հետ եղած-գնացածից, շուտով հեռացավ: Եվ այդ գիշերվա ախն ու վախը՝ մեկ Խանդութի, մեկ էլ Նարեի համար էր: Այդ գիշեր ուղեղը ազատվել էր մղձավանջից և ամեն, ամեն ինչ հիշեց ու աչք կպցրեց միայն աղամամութիւն:

Առավոտ կանուխ կանգնեց շեմին, երկինք ուղարկեց կես բերան աղոթք: Երբվանից աստծո անուն չէր տվել: Հարուժի նամակի փոխարեն դուռը հասած երկու մատ թղթի օրը ծաղր էր եղել, անեծք ու հայհոյանք տվել աստծուն, ճոճել ձեռնափայտն ու խփել գետնին: Հետո սրտից հանել, ձորն էր գցել աստծու անունն ու թե մեկ-մեկ հիշել էր, աչք ու ունք խառնվել էր իրար, ձեռքերը բռնեցք էին դարձել: Եվ պահերից այդ փոթորկուն պահին էր միայն Ձորի Միրոն զգում իր կենդանի շունչը, արևի ու ստվերի տեղը, անոթություն ու ծարավ:

Իսկ այդ առավոտ օձիքը բաց կանգնեց շեմին, չիմացավ ինչու, աղոթքի մի քանի բառ ասավ ու մռայլ նայեց ձորին, շուրթերը քերեց իրար և զայրացած ձեռքն առավ կուժը: Ձորում, երեսին ափուշուր զարկելիս, մի անգամ էլ բերան բացեց, տվեց աստված անուն, էլի մռայլվեց:

Դռան մոտ սայլի ճռոց, հո ու չո ընկավ ականջը: Ե՛, երբվանից գյուղից ձայն չէր լսել: Ականջները լցրեց կալ ու ճամփի ձայն ու նայեց գյուղի կողմ: Հետո մտավ տուն, հայացք դիպցրեց կոռվված, կլորված վերմակին, երկու բուռ ալյուր լցրեց տաշտի մեջ ու տեսավ, որ ունեցած շունեցածը կես պարկ է և աշխօր շունի, տաշտն ու կուժը դրեց իրար մոտ, պուճախից վերցրեց մանգաղն ու ելավ դուրս...

Ճամփի կեսին հիշեց Գևոյին, զայրացավ:

— Անիծած ծնունդ, մարդիկ արուն է կթափին, ինք մարդկանց պատվի հետ կխաղա:

Թունոտ նայեց նրա արտերի կողմ և թեքեց ճամփեն, գնաց ուրիշ բրիգադ:

Եվ ցորենի փունջ, և հուշօր առավ մանգաղի բերանը, կտրեց, արնոտեց: Անցած երեկոն ու առավոտն էլ էր դարձել հուշ՝ զարմանալիորեն հեռավոր, ուշք ու միտք ձգող-տանող: Հա՛ հիշեց իրիկունն ու Սառեին ու հա կրծքի տակ մի թել կտրվեց-կապվեց: Մտքում Սառեն խմոր հունցեց, ծուխ ու կրակ գցեց թոնրի մեջ, հատակը մաքրեց, դուրս եկավ նրա-

տեց դռան քարին... «Չէ՛, դուրս չելնա...», — Զորի Միրոն առարկեց ինքն իրեն և հանկարծ մի կասկած ընկավ սիրտը. «Զթողնի՞, էրթա...», — ձեռքերը դողացին, մանգաղի ծայրը խրվեց հողի մեջ, կրակ ու փոշի ելավ: Հնձած ամեն փունջ ցորենի հետ այդ միտքը ավելի հավանական թվաց: «Զերթա՞...»: Ու բանթողին լմնաց՝ հնձվորների կարեկցական հայացքի տակ քայլերն ուղղեց դեպի գյուղ:

...Ջերմ շունչ ուներ տունը. թոնրի շուրթը տաք էր, օճորքից կախված սարդոստայնները չքացել էին, մուր ու փոշի չկար ճեղք-պատուհանի ապակու վրա և շեմ ու երդիկին վերջին շող արևն էր թրթռում: Հաճույքով սրբեց դեմքի քրտինքը, ու կնճիռների միջից ժպտաց Սառեին: Ապա նստեց հացի ու ամեն պատառի հետ կրկնեց.

— Կհավատամ, անոթի ես...

Հետո երկար լուռ մնաց, շեղ նայեց Սառեի ձեռքի ասեղ ու կարկատանին, մի ջերմություն ալիքվեց հոգում՝ հայացքը թելած կնոջ ծնկներին իր տաբատն էր: Ու հա՛ մտքում տարուբերեց նույն հարցը: Վերջը սիրտ արավ.

— Ազգական-բարեկամ ի՞նչ ունիս, հարսն:

Ասեղթելի կեսը քաշվեց, կեսը քարհանգույց դարձավ կարկատանի վրա: Սառեի կոպերը չբարձրացան, խոնավ ձայնով ասաց.

— Մինչև մեկել օր էրիկ ու տուն ունենք, էսօր բա՛ն չունիմ... Կպատահի ունիմ. թե երկրի ո՞ր ծեր, աստված կիմանա... Ինձ էլու դռնից հարս բերին:

Դեռ հնձի արտում Միրոյի սիրտն ընկած ահ ու դողը՝ «Զթողնի՞ էրթա», — հալվեց, պատառ-պատառ հայացքի հետ թափվեց Սառեի գոգը: Հետո աչքերը դիպան նրա ասեղնածած ձեռքերին ու զայրացավ.

«Զորի Միրո, դո՞ւ կխնդմնդաս՝ շունչ ու շնչավոր քու նման անտեր մնալուն...»:

— Մտածիմ, ճար կգտնիմ իմ չոր գլխին, — մեղավոր ու ընկճված շարունակեց Սառեն, և Միրոն նրա ձայն ու տոնից գլխի ընկավ, որ ճար անելու ճամփեն շա՛տ է հեռու: Նաև զգաց, որ հոգու խորքում, ինչ-որ տեղ, էլի մի դավադիր խնդմնդոց կա...

Թո՛ւ, նալլաթ բեզ... Պրծում չկար, ականջները գոցում էր, վերմակը քաշում գլխին, աչքերը փակում, չէ՛, հնար չկար. Սառեի շունչը տաք շնչոց էր, և Միրոն ականջը որքան ուզում էր փախցնել-պահել, այնքան դրավում-ձգում էր շնչոցը: Քուն չկար: Եվ ամեն հուշ ու միտք էր մնում կիսատ. տան անկյունից հասնող կրակ-շունչը խանձում, կտրում էր մտքի թելը: Հենց իրեն՝ Զորի Միրոյի կամքով էին հուշերը պատառ-

պատառ դառնում, կամոք քր թկանջ բացում Սառեի շնչին: Այդ պահին նրա մտածումների վերջը ահ ու գողն էր՝ մարմին ու հոգու:

Մինչև ե՞րբ Սառեն պիտի ապրի իր տանը, շնչի իր սեացած օճորքի տակ, մինչև ե՞րբ... «Կերթա. Սառեն ջահե՛լ, սիրուն հարս՝ մեկին կին կերթա...»: Ինքը կմնա մենակ, էլի ու էլի մենակ: Բայդուշ կդառնա ձորի պոռնկին, աշխարհում իր բաժինը կմնա մեկ ձորի մութը, մեկ էլ՝ տան շարք լաուֆյանը...

Եվ Ձորի Միսոն արգեն ահ ու գող էր առնում, խեղճացած կուշ էր գալիս, ալվելի ամուր կապվում Սառեի շնչին: Ապա և երազում էր, որ Սառեն լինեք օրերը թալրած, մազերով ճերմակ և այտերով ծալ-ծալ ու լունենար պատճառ իր մտախց հեռանալու, գնալու: Հետո, մթան մեջ, աչքերի առջև կանգնում էր Սառեն՝ այտերով կարմիր ու լի, բոց աչքերով, որոնց մեջ թախծոն էր թշշում և անկնճիռ ճակատին կախված մազափունջը, և բուց սրունքների վրա տարուբերվող փեշերը, և... Ակամտ աչքերը դարձնում էր Սառեի վրա: Ու ծմլակում էր հաշմ ու առողջ ուսերով, ափով շփում կնճռոտված այտ ու ճակատ, արյուն լալիս գնացած ջա-հելության համար:

Լինեք ջահե՛լ... Լինեք ջահե՛լ, օջա՛խ կազմե՛ր... օջախ կազմե՛ր... օջախ կազմե՛ր Սառեի հետ... Երեխաներ առնենային, և մարում եղած անունները մեկ-մեկ բաշխե՛ր:

Երկու տնգամ ճժածի՛ր, ընկա՛վ տկանջը, երկու տնգամ շունչ տվեց պապի Հարութ անվան: Չմնացին. անունն առան, դարձան նահատակ...

Նարեկից հետո ինչո՞ւ ուխտ արա՛վ՝ գլուխը շոնել կնոջ բարձի: Էլի երեխա կունենար Հարութից բացի, Հարութը չկա՝ կլինեին նրանք. իրենից հետո ծախ կծխեին, տոհմի շունչն ու արյունը կպահեին աշխարհի մեջ: Խեղճ ու շառն առած ինքն էլ կերթա, չի ունենա ոչ մահարձան, ոչ ազգ ու անուն բարի վրա: Տունը կդառնա փլատակ, կլցվի փուշ ու եղինջով, օձ ու խեղճ բույն կդնեն պատերի մեջ ու ոչ հք չի հիշի, որ ալդատեղ տուն է եղել, դուռը բաց ու խուփ անող նախշունալ նարե, կրակի կտոր Հարութ ու մի Ձորի Միսո ու մի Ձորի Միսո... Ոչ գործվարքի Հարութ՝ սլապ է եղել արևի տակ, ոչ գործվարքի գաղթական Միսո: Տոհմի մեղքը շեփ շիինքին առած, ծվեն ծխի պես, կհալվի՛, կերթա...

Եվ հիշում է տալվորիկցի Զաքարին, որ գնաց ամպերի մեջ մեռնելու, և ցեցակեր գերտենների տակ լայն բացած ակնախոռոչները լցնում ահ ու ցավով, ծրում արյունով տոհմի: Ու երազում էր այն, ինչ լուներ արգեն և չէր առնենալու...

Լինեք ջահե՛լ... Լինեք ջահե՛լ, օջա՛խ կազմե՛ր, առնե՛նար կին ծոց-վոր ու խլվածն ճիծ...

Ու հիշում էր թե առած թռած օրերը:

Խանդութը նստում, բարձրանում էր զգուշ: Դուրս գալու ամոթ էր անում, բարձր խոսելու՝ ամոթ: Քայլում էր հրկկողմանի կաղին տալով ու կաղլկության մեջ՝ մի անո՛ւշ բան: Մշեցի Օհանեսի դուքանից առած ծաղկավոր շորն էր հագել՝ մի կողմից հրկար էր, մի կողմից կարճ: Քայլ ու շարժի հետք թթվամորի պես ելած-ծորացող կուրծքը տարուբերվում, թրթռում էր: Աչքերի մեջ՝ հնկուզասարի սլացք ու զովից կար, գյուղի կողքի Մասրաձորի մթից՝ մի քիչ ահ ու մութ ու խումար մարեի աչքերի տրտմությունից՝ մի քիչ թա՛ց տրտմություն...

Ծրկու գիշեր Չորի Միրոյի աչքերի դեմից չհեռացավ Խանդութը: Եվ գիշերվա կեսին, չիմացավ թե ինչու, փորձեց Սառեին պատկերացնել... ծոցվոր: Փորձ արավ փակ աչքերով, հետո շուտ եկավ ու աչք դիպցրեց նրան, նայեց լայնակն, կկոցած նայեց ու, որտեղից որտեղ, մթան մեջ նկատեց Սառեի մերկ ուսը, բաց ու մաց ուրիշ տեղ էլ տեսնելու ճիգ արավ և... արյունը խուժեց, զարկեց քունք ու ճակատին, մթնդեցին աչքերը, շունչը բերանում հեհհե դարձավ, տաք դող ընկավ սիրտ ու ծուծի մեջ և զգաց, որ... որ այր է:

Զգաց ու կարմրեց:

Իմացավ ու մեկեն նստեց թախտին:

Աչք չէր կտրում Սառեից: Մեղավոր ու մեղապարտ բաներ էր անցնում մշուշված գլխով: Ոտքի էլ կանգնեց, դողալ էլ արավ... Հետո կանգնեց տան կենտրոնում, և օձորք ու գետին հրերացին գլխի վերև ու ոտքերի տակ: Ծաղալ անելու ճիգ արավ, ճիգ արավ, թախտի վրայից խլեց կարպետն ու փախավ...

Կտուրի վրայից թքեց ձորին, կուրծք ու փորի վրա պառկեց և սեղմած ատամներով շնչաց:

— Մեղա՛, տեր, Սառեն ինձ տղջկա տեղ կգա...

Մեկ էլ ասավ, էլի ու էլի ասավ: Եվ ինչքան կրկնեց՝ այնքան բարձրաձայն և այնքան առամները սեղմվեցին իրար...

Չորի Միրոն այր էր ու այր էր:

Սողաց երգիկի մոտ, գլուխը կախեց նեքս, փնտրեց Սառեի մերկ ուսը, շունչը որսաց, իր շունչ ու աչքերի տենդը թափեց երդիկից վար և չդիմացավ: Ափսոսելով իջավ, դողսիրտ ու գոգմարմին կանգնեց Սառեի մոտ և նրա պտտվող գլուխը դիպավ բաց ուսին: Սառեն աչքերը բացեց, ճշաց, հավաքվեց վերմակի տակ, սեղմվեց պատին ու վախվորով նայեց:

— Ես եմ... Սառե..., — ձայն հանեց հեհհե, — Միրոն է...

Օտա՛ր մի ձայն ընկավ Սառեի ալանջը և անունը թվաց օտար:

Փորձեց ամբողջացնել մթով ծեփված աչքադեմի երեսը, որը Միրոյինն էր, ծանոթ երանգ գտնել պահ առաջ լսած ձայնի մեջ, բայց շտապվեց: Մտքում մի քանի անգամ կրկնեց՝ Չորի Միրո, Չորի Միրո, Չորի... Եվ որքան կրկնեց, անունն այնքան տարօրինակ թվաց, հեռացա՛վ, հեռացավ, և Սառեին թվաց, թե ինչ-որ տեղ, վաղո՛ւց, գուցե երազում է լսել այդ անունն ու ձայնը:

— Սառե՛..., — Չորի Միրոն նորից հևաց, — էս գիշեր իմ երականրի մեջ արյուն կա, լուսցավ՝ կդառնա ջուր, — դեմքը մոտ տարավ վերմակով ծածկված կիսադեմին, — էրեխա՛ կուզիմ, Սառե...

Միրոյի տաք շնչից ծխախոտի հոտ պոկվեց ու մնաց Սառեի ունգներում: Սառեն աչքերը գոցեց, ամուսնու բերանից էլ ամեն գիշեր ծխախոտի հոտ էր առնում: Եվ նրա ճոթ աչքերից գունդ արցունքներ կախվեցին:

— Շուն չեմ, իմ միտք շնանալ չէ, Սառե, մեր գերդաստանի մեղք իմ շեփ շնքին շտանիմ գերեզման...

Հանկարծ Սառեն հիշեց Չորի Միրոյի կախ ընկած ուսն ու թեքված պարանոցը և ապա՝ մագերի ճերմակն ու ճակատի խորընկա կնճիռները: Եվ Միրոն մի քիչ նման երևաց իրեն ու մի քիչ տարբեր: Մթան մեջ ավելի առնական թվաց նա՝ ճակատը ավելի լայն ու քար կնճիռներով, հոնքերը խիտ էին ու թավ, իսկ փայլատ աչքերից կրակ-խուրճ էր թափում իր աչքերի մեջ, և Սառեն էլի կորցրեց նրա իրական դեմքն ու դիմագծերը: Իսկ երբ Չորի Միրոն նորից դողդողացրեց շուրթերը,

— Սառե՛...

Նորից Սառեի ունգներում մնաց ծխախոտի բույր, և նա ահ ու խորշանք չունեցավ այդ շնչից:

Մի կոշտ ու կոպիտ ծնոտ սղալեց Սառեի ուսն ու լանջը: Սառեն թե ու ափով թույլ հրեց Միրոյի դեմքը և այս անգամ թե ու ափի վրա սարսուռ զգաց...

ՁԱՌԱՎՈՒՄԵՆ, երբ աչք բացեց Սառեն, Միրոն նստած էր անկողնու մեջ, մոտ իրեն և գլուխը կախ ծխում էր: Թախիծով էին լցված նրա դեմքի կնճիռները, իսկ հայացքից ժպիտի պես մի բան էր կախված: Վերմակի ծերպից երկար նայեց, նայեց ու զարմացավ, որ գիշերը կես ու պուտո հիշում ու կորցնում էր այդ դեմքն ու դիմագծերը, և խուլ տնքոցով շուռ եկավ, դեմքն արեց պատի կողմ:

Քարագլուխ գյուղը թշնամացավ Չորի Միրոյի հետ:

— Ժողովուրդ, իմ խոսք միշտ էս չի՞ էղե. Չորի Միրոն վտանգավոր է, — ասաց Արոն:

« — Գևորգին կմեղադրեն... Զահել էր՝ սխալմունք ունեցավ: էս քաֆ-թառ շան արարմունք աշխարհք չի տեսի:

— Խղճմտանք ունեցանք, թե՛ դուռ գոցվավ, ծուխ կտրվավ, իմացանք մարդ էր: Էնպես ավերվի իր տուն, որ մենք իմանանք:

— Աստված հեռու պահի սուս ու փուս մարդուց: Դուռ ու երդիկ արեւ ձորի կողմ, թիկունք՝ մեզ, գեղի պատվի հետ կխաղա:

— Գյուղից վտարել է պետք:

— Կերթա ուրիշ գեղ կկեղտոտեմ, տուն բշել, ձոր լցնել է պետք... Զրբածինը հող-տնամերձին ջուր չտվեց:

— Դու էս գեղի անդամ չես... Գնա քու Սառեից ջուր ուզե:

Եվ Միրոն գիշերով ջուր գողացավ:

Տնամերձը կալսելու համար բրիգադիրը կամ ու լծկան չտվեց.

— Դու իմ բրիգադի անդամը չես: Գնա Գևորգի մոտ, — հեզնոտ ժրպտաց: Եվ Միրոն հարեան գյուղը գնաց:

Փորձ արեցին վերցնել տնամերձ-հողը, և Միրոն շրջկենտրոն գնաց:

— Ինձ հող ո՞վ է տվե, թե ու թիկունք ջարդեցի, քար դարձրի հող, ի՞նչ իրավունքով կառնին... Թե իմ մեղքն ինչ է:

Գյուղի կանայք շանչ արեցին դեմք ու թիկունքին և շար ու խանդոտ շարտեցին:

— Քոպակ շուն, քյավթառ...

Քարկոծեցին, տունը հրդեհելու սպառնալիք տվեցին, հալածեցին Ձորի Միրոյին:

Ամեն մեկն իր ցավն ու կատաղությունը Միրոյի թեքված գլխին էր քափում: Իսկ Ձորի Միրոն լսում, տանում էր ամեն ինչ ու խաղա՞ղ մնում:

Սառեն ծոցվոր էր...

Հետո գյուղը բաց թողեց Ձորի Միրոյին ու բռնեց շրթան Ավգիի աղչկա փեշը, Հեթումի աղչկա, «ծակ գլուխ» Արտոյի կնոջ...

Պանիր, պահեստապետ ու կոխսող-շուկա բերեց հասցրեց իրար ու Ձորի Միրոյին հիշեց մեկ էլ, երբ... երեխա ունեցավ:

— Էդ քյաֆթառից՝ երեխա՞... Տղա՞...

— Բիճ է:

— Բրիգադիր Գևորգի է:

Ձորի Միրոն երեխա ունեցավ: Տղա էր:

Ականջներում երեխայի ճիչ-պարը, կանգնեց ձորի պոնկին, սիրտն ուզեց մեկը լինե՞ր ու երկա՞ր, երկար զրուցե՞ր հետը, ուզեց՝ ու Հարութ պապին բերեց, կանգնեցրեց կողքը:

«Միրո, քու աչք լուս էղնի», — ասաց Հարութ պապը, և ինքը ժրպտաց, պատասխան տվեց.

«Աչք ու լուսով կենաս, կյանք ունենաս, Հարութ պապ»:

«Միրո, դու իմ գերդաստանի շունը փրկեցիր: Գնդ ինչ կխոսան, թող խոսան, քու սիրտ հանգիստ պահե», — ասաց Հարութ պապը:

«Սառեն փրկեց, չէ՛ հս, — պատասխանեց, — մեր տոհմի արուն աշխարհքի մեջ թողնելու համար Սառեին ենք պարտական»:

Չորի Միրոն ներս մտնելու, Սառեի ճակատը համբուրելու ցանկություն ունեցավ. բայլ արեց, հասավ շեմին, բայց ամաչկոտ ժպտաց, մոտեցավ, նստեց դռան մոտ, իր քարին: Հանդարտ, հանդարտ նստեց, կեռ քթից կախված ժպիտը զսպեց բեղերի տակ, նստեց՝ ականջ կախեց երեխայի ձայնին ու հաշտ նայեց ձորին: Չորը լայն-լայն բացեց բերանը, ծիծաղեց, շեշտ ատամները ցույց տվեց Չորի Միրոյին:

«Անո՛ւշ ձեն ունի», — մտածեց Միրոն ու չիմացավ՝ մտածե՞ց, թե՞ բռռ-բռռ ասավ և դրա համար շուրթ շարժեց.

— Անշո՛ւշ ձեն ունի:

«Միրո, ո՞վ», — ասաց Հարութ պապը:

Եվ Չորի Միրոն ականջ կախեց երեխայի ձայնին՝ լսեց քշփռոց՝ երեխայի ձայնի մասին էր, ականջ կախեց ձորին՝ լո՛ւտ ու խաղաղ էր, աչքը դիպավ երկնքին՝ մաքո՛ւր ու խաղաղ էր, աշխարհին ականջ դրեց՝ հա՛մբըր ու խաղաղ էր և պատասխան տվեց.

«Աշխարհք անուշ ձեն ունի, Հարութ պապ»:

«Միրո, իմ անուն բաշխե քու տղին»:

Չորի Միրոն ցնցվեց:

— Չէ՛, — ասաց բարձրաձայն:

«Միրո, իմ ասլան թոռ, քու պապի անունից ինչե՞ւ հս փախ», — Հարութ պապը վիրավորվեց:

«Նանդութ տղա բերեց՝ անուն կնքի Հարութ... Նաքեն ազու բերեց՝ անուն կնքի Հարութ... Ո՛ւր են», — պատասխան տվեց:

«Թե էդպես է, թե դրա համար հս մեղք ունիմ, աստված թող կնքե քու տղի անուն: Ես գնացի», — Հարութ պապը թողեց, հեռացավ:

Չորի Միրոն շփեց ճակատը:

— Ի՛նչ ղնիմ տղի անուն, — մտածեց բարձրաձայն:

Հոգու խորքում Հարութ անունն էր էլի և հոգու խորքում՝ Հարութ կնքելու ահը: Մտածեց, ծխեց, ծխեց, հետո մեկեն ոտքի ելավ, ծա՛նր ու մեկ անցավ գյուղամիջով, բարև տվող շեղավ ու ինքը՝ չտվեց, հասավ գյուղխորհուրդի գրասենյակ, դեմ ու դեմ կանգնեց նախագահին, բարձր-բարձր ասաց.

— Էրեխա է ծնվել: Տգա է: Տգին ծննդական է պետք: Գրե՛ Լարու-
թյունյան Լարութ Միրուի:

9

Վերջին անգամ վեց տարի առաջ էր, որ Չորի Միրոն Երևան գետը:
Կանգնեց ճամփին, ձեռնափայտը ուղեփակոցի պես գնձ արավ
«Վուլգայի» ճակատին, կանգնեցրեց, ոչխարը տեղավորեց ավտոգի ետ-
նամասում, ինքը հասեց վարորդի կողքին, Լարութը՝ իր հետևը:

Մի շաբաթ զօր ու գիշեր միտք էր արել.

«Տղեն կընդունվի»:

Մանոթ, միջամտող չկար, շուներ թե ու թիկունք:

«Տղին կընդունի»:

Եվ միտք էր արել և օգնության կանչել Սառեին.

— Ի՞նչ անինք, Սառե:

(Չորի Միրոն աչքպես էլ Սառեին հրեք ու հրեք «կնիկ» շասեց...):

Ապա հիշեց, որ Երևանում մի երկրացի ունի: Քսան տարի առաջ,
Լարութին կոխվ ճամփելուց, պատահականորեն, հանդիպեցին: Տուն տա-
րավ իրեն ու Լարութին, հարգանք-պատիվ տվեց, ողջ գիշեր խոսեցին
էրգրից: «Հիմա Գասպար կա՞, չկա՞»: Այն ժամանակ տղան քաղաք
տեղ» կարգալու էր գնում, մեծ մարդ դարձած կլինի: Գասպարը կա՞,
չկա՞... Թե Գասպարն էլ չլինի, որդին կա՞ ծանոթություն կաա, Լարու-
թին օգնել-միջամտելու խնդիրը կանի:

Շույն ու ճարը հայտնեց Սառեին ու որդուն: Սառեն արախացավ,
որդին ձեռքը թափ ավեց.

— Այ, հայրիկ, մի Երևան, մի խութեցի Գասպար, որտեղի՞ց կգրտ-
նես:

— Տուն կիմանամ:

— Հայ-հայ, ոչ քո իմացած Երևանը կա, ոչ խութեցի Գասպարի
տունը:

Շույսը չկարեց. Սառեի հետ խորհուրդ արավ, մի ոչխար հոտից ետ
գցեց.

— Տանիմ Գասպարին... կամ Գասպարի տղին:

Վարորդը աչքի պոչով նայեց Միրուի տրեխի պես թելով կապկպած
չստերին, ծուռ արդուկված շալվարին, գդակի օեղ ու ապուլտի ծաղիկ-
ներին, քթի տակ ժպտաց: Լարութը կարմրեց... Իսկ Միրոն նայում էր
աչ ու ձախ, հպճապոցնում կողմերը, փարձում գտնել տարիներ, տարիներ
առաջվա իր անցած, նարեի հետ՝ դարձած ճանապարհը ու չէր գտնում:

Ուզում էր միտք անել մի ցավի վրա, անցած օր հիշել, բայց «Վոլգան» թոցնում-տանում էր նրա մտքերը, ու Միրոն դժգոհ նայում էր վարորդին.

— Քիչ կամաց շեղնա՞:

— Չէ ու չէ, շեղնա,— Միրոյի լիզվով պատասխանում էր վարորդը:

Այդպես էլ ոչ ճամփա ու ճամփի բոլոր, ոչ հուշ միտ բերեց ու հասավ տեղ:

Խուժեցի Գասպարի տունը դրել ես՝ արի գտի. Փնտրելու ամեննին փորձ էլ չարավ: Մաքին տխուր բոքոաց, Չորի Միրոն փորձեց որոշել անելիքը: Ունի շատացվեց. մտքերը կիսատ էին մնում, ինչպես ավտոյի մեջ, անճարությունից ու սրտնեղությունից քիչ էր մնում աչք թացի: Հազուպես ու տունն էր հիշում, ձոր ու ձորաբերանը խղճաց և մաքուն, և որդուն: Մեկ որոշեց դառնա երկուսին էլ տանի տուն, հետո միտք բերեց ականջն ընկածը.

— Չորի Միրոյի տղեն կուզե ինժեներ՝ դառնա, կիմանա՞ք, Չորի... Միրոյի... տղեն...

Շրջվեց, նայեց Հարութին. հույսը միայն նա էր մնացել:

«Թե չընդունվիս, հարամ էղնի քու ծծած կաթ, Հարութ,— ասաց մտքում,— Չորի Միրոյի տղա»:

Մի ցայտաղբյուրի կողքով անցնելիս աչքն ընկավ, որ ցայտաղբյուրի շուրջբոլոր քար են շարում, կպցնում կանաչ: Քար ու կանաչը ճիշտ իրենց ձորափին եղածից էր. հարադատություն զգաց, ոտքը կախ գցեց: Կոշտ ու փշոտ քարերի վրա մամուռ կար ու բազմազուն քարաքոս: Քարաշերտի մեջ՝ պտղունց հող ու հողի մեջ՝ ծաղիկ ու ծիլ:

«Էս քար ու ծիլ շուրջ բերել ի՞նչ նպատակով է,— միտք արավ ու շկոռաց,— էստեղ կապրի՞ն»:

Մտահան արեց իր վիճակը, մտածեց քաղաք բերած քար ու ծիլի մասին.

«Կապրի՞ն»:

Ախր, քարերն իրենց գույնը, մամուռն ու քոսը, ծաղիկն ու ծիլը առել են հատուկ արևոլույսից և գիշերվանից իր նման, և քամուց ու կարկուտից, աստղերն ուրիշ ձևի են պլպլացել այդ քարերի վրա, լուսինն ուրիշ լույս է թափել, կարկուտից ծեծվել են...

«Քաղաք կարկուտ կգա՞»:

Անձրևի տակ են մնացել, տո, թե կուզեք ճիշտն իմանալ, այժ ու ոչխարի պճեղ էլ պիտի դիպնի այդ քարերին, հովվի կուպան էլ, որ չկորցնեն գույն ու հոտ, նախը ու ծիլ...

«Զէ՛, չեն ապրի...», — ափսոսաց Միրոն:

Կդառնան, ա՛յ, մայթեզրի այս որձաքարերի պես տաշուկով: Հետո շուտ եկավ, նայեց Հարութին: Հարութը, ձեռքերը գրպանում, կապվել էր մայթի հետ: Անցնող ու դարձող ուշադիր նայում էին իրեն ու մաքուն, իսկ Հարութին ուշք դարձնող չկար: Ինքը չէ, Հարութը ահագին նման էր մայթով անցնողներին: Ոչ ոք չէր ասի, թե կանաչի վրա ծալապատիկ նստած գյուղացին ոշխարի հետ քաղաք է բերել նաև մի Հարութ որդի: Միրոյին դուր չեկավ Հարութի կանգնելու ձևը և թվաց նրան, թե տղայի դեմքը երեկվա պես կարմիր չէ...

— Քեռի, ոշխարը ծախո՞ւ է:

— Զէ, ջանո՛ւմ, — սրտնեղությունից անծանոթին էլ բաժին հասավ: Հետո հիշեց, որ տղային փող է պետք և իրարանցումով ետ կանչեց:

— Քանի՞ս ես ասում:

Ձորի Միրոն առուծախ չէր արել:

— Ինչ կտաս, տուր:

Հարութը վրա հասավ, աչքունքով հասկացրեց հորը, որ լո՛ւ, սակարկեց, վաճառեց ոշխարը:

Գյուղը դրնգաց:

— Ձորի Միրոյի տղեն ինստիտուտ է ընդունվել:

Ուսուցիչներն իրենցն ասացին:

— Այդպես էլ պետք է լիներ:

Ուրիշները սովեր ձգեցին նրանց կարծիքին:

— Կաշառքով է. Միրոն ոշխար տարավ, փարա է տվել. իմացող կա Միրոն համբուրեց որդու ճակատը, հավ մորթեց և այդ օրը իրիկնապահին գյուղամեջ գնաց: Պատր տա՛վ կողք-կողքի՛ր դրված քարերի վերջում քար գրեց, նստեց, լուռ ծխեց:

— Միրո, քու տղեն ընդունվա՞վ:

— Ընդունվավ, փառք աստծու:

— Փառք աստծուն խոսք է, ջա՛նրմ, էսօր փառք մարդկանց կպատկանի, էն մարդկանց, որ մենք ծանոթ չենք, լու՛նինք՝ ծանոթ չենք ու մեր էրեխեք կմնան առանց ընդունվել, կդառնան մեզ պես շալակտար, — «ճոռթած բերան» Պետրոսը տրտնջաց, խայթեց Միրոյին:

Միրոն չնայեց, չպատասխանեց:

— Է՛, է՛հ, Պետրոս, — շարունակեց Արոն, — կմտածի՛մ, կմտածի՛մ, աշխարհն կեղնի՛մ. մարդ կա սուս ու փուս վանքի հավեր կուտն ու մա՛րջ չի իմանա:

Միրոն չնայեց, չպատասխանեց: Նստեց՝ ծխեց: Մնաց՝ ծխեց: Ու

հրը տուն եկավ, գյուղի և աշխարհի շար ու բարուց ահագին պատմութիւն արավ Սառեին:

Ու երբ Հարութը ավարտելու վրա էր, Ձորի Միրոն խորհուրդ արեց Սառեի հետ.

— Էգուց, էլօր տղեն կավարտե. հարս էս տան մեջ բերինք:

Տվին-առան, ոչխար ու գառի հաշիվն արին, հորթը պահեցին հարսանիքի համար, կովը բաշեցին մեջ ու... Միրոն քամվեց, մնաց:

Բայց հնի կողքին կանգնեց նոր տուն՝ ճերմակ տանիքով, թիկունքը ձորն արած, լուսամուտ ու դուռ՝ դեմ գյուղին:

Նոր տուն տեղափոխվելու առաջին երեկոյան Միրոն նստեց պատըշգամբում, նայեց գյուղի լույսերին, միտք դրեց իր տան ճակատին էլ կպցնել լամպ ու միտք՝ էլի ուրիշ բաների վրա: Հետո լույսերով կամեցավ որոշել տնատերերին: Որոշեց, շորոշեց: Կիսամութի մեջ բիշ ու միշ ժպիտ թառեց դեմքին, իսկ ավելի շատ՝ մոռլութիւն: Ու լիմացավ, թե ինչպես իրեն գտավ հին դռան քով, իր բարին նստած:

Մինչև լուսաբաց չընեց: Նոր տան լայն պատուհաններից փողոց ու ավտոյի լույսերը մտնում էին ներս, խուտուտ տալիս աչքերը: Եվ թեև տված, գնացած օրերը դարձան, ետ եկան...

Գործվարքում իրենց տունը պատուհան չունեւ, երդիկ էր: Ամռան ամիսներին կտուրին էր պառկում, ականջ դնում Հնկուղասարի խշշոցին, Մասրաձորից՝ գիշերհավթի ձայնին, լսում, լսում էր գիշերվա գրույցը ու սիրտը լցվում էր. բան ասել էր ուզում, մի սիրուն, լավ բան, բայց չգիտեր թե՛ ինչ, չէր գտնում ու երգ էր ասում.

«Գեղի բոլոր մանդր փուշ է,

Գեղի միշի յարն անուշ է...

Ա՛խ...»:

Սրտից պոկված ախր դարձնում էր երգի մի տաղն ու հնչյունը ու շարունակում.

«Տնավե՛ր,

Գու հակիր իս կարմիր սուլեր,

Փելե երթանք շարաթ մի, էրկու մնանք լուր...»:

Առավոտյան եանդութը նոթոտ կանգնում էր դիմացը.

— Գիշեր ո՛ւմ կկանչեր:

— Ես մարդո՛ւ կանչի:

— Հա՛... էս գեղի մեջ քու աչք դրած ո՛վ է... խաղով կկանչեր:

— Խե Խանդու՞թ,— ծիծաղում էր ինքը,— խաղ ամենի համար խաղ է,
— Չէ՛, խաղի մեջ դու ա՛խ կբաշեր:

— Խելառ, ախ նմանապես խաղ է, էդ խաղի մեջ ա՛խ կա...

Վաղուց չէր հիշել այդ երգը: Հիշեց, ասաց անձայն, ապա՝ շուրթ-
շարժումով, հետո աչքերը լցվեցին, սիրտն ուզեց ձայնարկու երգել,
բայց հայացքը դիպավ Սառեին ու ղրթալով կու տվեց երգը:

Սառեի գեմքը ճմրթված էր...

«Ինչ շո՛ւտ ծերացավ Սառեն»,— մտածեց Միրոն:

Սառեի ճակատին քարացել էր անմարմին մրմունջ, քերանի երկ-
կողմանի ծալք-փակագծերում ծոմոված լաց կար: Իր ու Սառեի ամուս-
նական կյանքն էլ վաղուց հուշ էր դարձել: Եվ այդ գիշեր էլի ու էլի
միտք բերեց ու տնքաց.

«Էրկու շաբաթ էրիկ էգա Սառեի համար...»:

10

Միրոն ջրամբարի ու ջրբաժնի մոտից էր գալիս. տնամերձի հա-
մար շուր էր խնդրել, մերժվել էր ու հիմա խռով անցնում էր գրասեն-
յակի դռնով:

— Միրո, քու հարսին տեսա՞ր:

Հարսի՞ն... Ի՞նչ հարս: Ձեռք առնելու միտք ունեն: Կանգ տվեց,
նայեց լուռ ու խոժոռ:

— Միրո, աստված վկա, հանաք չէ. Հարութ շիմշատ մի աղջկա հետ
գնաց տուն,— Պետրոսի ժպիտը հասավ մինչև ականջներն ու կախվեց
իլիկից կտրված թելի պես: Չէ՛, կատակ չէր. գրասենյակի դռանը հա-
վաքվածներն էլ հաստատեցին. մեկը՝ Պետրոսի նման խճճված ժպիտով,
մեկը՝ լուրջ, աչքերով, գլխի շարժումով:

Եվ աչք ու երեսով հավաքվածների դեմ մնալն էր դժվար, և ոտք
գետնից պոկել, գնալը. իր հարկի տակ հարս մտնելու մասին ճոթած
քերան Պետրոսի՞ց պիտի իմանար... «Հարութ, անիծված Հարութ»:

Խառնված քայլերով կանգնեց շեմին: Սառեն ձեռքերը կրծքին ծա-
լած, վիզը թեքած, նայում էր: Մինչև Միրոյի գալը հայացքով շարունա-
կել էր՝ ծածկել աղջկա փեշերն ու ծնկները, նույն ծաղկավոր շթից մի
թզաչափ թև էր դրել զգեստին, ծածկել թևատակը, մի պատառ կտրել էր
ոտնամանների կրունկից, կրունկը մի քիչ հաւատացրել, հոնքերից պա-
կասած մազերը վերադարձրել, սրբել շրթնաներկը, եղունգները կտրել

էր... և հիմա Սառեի հայացքը սանրի ատամների պէս խճճվել-մնացել էր աղջկա զգզզված սև մազերի մեջ:

Հարութը ծխում ու քայլում էր սենյակում: Մխի օղակները կոտորվում, ծոմովում, հարցական նշաններ էին դառնում օճորքի տակ, դառնում ծխացող թել-հայացք, հետո՝ տան թիկունքի ատամաթափ ձորի միջօրեի մշուշ: Եվ կում ծուխը փչելով մոտեցավ հորը:

— Հայրիկ, բարև:

Միրոն աչք որդու մեկնած ձեռքին դիպցրեց, աչքերը՝ զուսպ նշառած, ծնկներն իրար բերած աղջկան: Թրթռուն ժպիտ կար աղջկա աչքերի մեջ: Եվ հանկարծ Ձորի Միրոյին թվաց, թե բաց պատուհանից, ինչպես երբեմն պատահում էր, ծիծեռնակը էլի ներս է մտել, թիռ է անում: Այդպիսի պահերին հայացքը կապում էր ծիծեռնակի պոչին, ժպտում մանուկ օրերի ջինջ ժպիտով և ափսոսում, որ մի փետուր կամ շյուղ թողած, ծիծեռնակը նորից գնում էր: Աղջկա ժպտախառն հայացքը սահում էր Ձորի Միրոյի ոտ ու գլխին: Հետաքրքրությամբ բացված աչքերից Միրոն աղբյուրի զովութունն առավ և սարերի երգ էր օճորքի տակ, մամոռտ խոնավութուն ու կանաչ, թավալզուր ճամփա: Միրոյին թվաց, թե հենց նոր անամերձը ջրել, ոտք էր դրել ներս և ոտքերը ցնխոտ ու թաց են, և տունը հով ու զով է, չկա դրսի տապից, ոչ ճանճ ու ոչ մլակ: Հիմա կմեղմվի թախտին, աչք կփակի ու կլողա կապույտ երազների մեջ: Եվ նրա բաց շուրթերի անկյուններում, դեմքի մացառների մեջ բույն հյուսեց մի ժպիտ:

— Հայրիկ, ծանոթացիր...

Որդու ձայնն ընկա՞վ, ընկա՞վ ականջը, կամ ո՞վ էր Ձորի Միրոյին տանը՝ ծանոթացիր, բա Միրոն չի՞ իմանում, թե ինչ պիտի անի. ափերը շրխկ-շրխկ բերեց իրար, ճաքերի միջից հողն ու տոթը թափ տվեց, լոք արավ:

Հետո, երբ մի փոքր ձեռք սուզեց ափերի մեջ ու խարտոցեց, մի ճերմակ ճակատի վրա թփրտացրեց դեղնած բեղի կախ ընկած թևերը, կոշտ ու կոպիտ շփեց մազերը, առանց իմանալու, որ աղջկա հասակից մի թիզ ծալմունք է, հոգում վրնջաց սանձակտոր մի ձի՝ կրակ-քաղով կայծկտացրեց հորիցոնը: Եվ Ձորի Միրոյի սիրտն ուզեց կոխ բռնել որդի Հարութի հետ ու, չիմացավ ինչու՝ ապտակեց, սիրտն ուզեց քահ-քահ ծիծաղել, համբուրել Սառեին, բայց ժպտաց միայն, սիրտն ուզեց մասխարություն անել և, չիմացավ ինչու, ծուռ ցուցամատը զգուշ դիպցրեց աղջկա բաց ուսին ու ասաց.

— Գառ, քու շորի կես ո՞ւր է...

Կյանքում առաջին անգամ Սառեն մտածեց սեղան բացելու շափ ու ձևի մասին։ Հացը դրեց կենտրոնում, ապա քիչ կողմ տարավ։ Ափսեները պոնկե պոունկ փլավով լցրեց, պակասեցրեց մի քիչ, մի քիչ ավելացրեց ու աչքի պոշով նայեց Մարինեին։ Աղջիկը և հայացքով, և շուրթերով պարզ ու շիտակ ժպտում էր։ Սառեն ավելի շփոթվեց։ Անակնկալի էր եկել։ Ղգիտեր Մարինեն իր ի՞նչն է՝ քաղաքից եկած հյուրը, Հարութի նշանա՞ծը, իր հա՞րսը։ Զգիտեր։

Ու հիմա լարված ու կաշկանդված սեղան է բացում։ Ուրախ է, թե տխուր։ Գիշեր մթնով, ցերեկ արևով մտածել, երազել էր հարս ու թոռան մասին։ Էլ ի՞նչ, ուրիշ ինչի՞ պետք է սպասեր։ Մտքում հարթ պատկերն ու անունն էլ կար, մտքով հարսնատես էր գնացել, գնացել, առել խոսք ու պայման, տուն բերելու համար որոշել օր. աշնանային՝ գունավոր, նուրբ ու դուրեկան արևով...

Հարսը հարսնություն կաներ, իր հարսնության պես կիսատ չէր մնա։

Հարսը կնություն կաներ, իր կնության պես կիսատ չէր մնա։

Հարսը մայրություն կաներ, իր պես միաբարուր չէր մնա։

Հարսը... Ու երազների կապույտ շարոց՝ կարմրայտ մի աղջկա մասին, կարմրայտ մի աղջկա համար, որը նաև իր մասին էր ու իր համար։

Ու երազների կապույտ շարոցից բացակա այն, ինչ այդ պահին կար՝ ձեռք ու գդալի դող, ոտք ու փեշի շփոթմունք՝ իր հարկի տակ թառած մի անսրող ժպիտից։

Հավր սեղանին դնելուց առաջ մտածեց. կտոր-կտոր՝ անի, թե՞... Անցյալ տարի, երբ Հարութը ընկերների հետ եկել էր, ինչպե՞ս վարվեց... Դե, այն ժամանակ սեղան բացելու ձևի մասին չէր մտածում, ուրախ տղաներ էին՝ հենց ոտի վրա խլիլեցին, կերան։

Միրոն պատառաքաղը հրեց, ձեռքն առավ գդալը։ Լրջացել էր. մըտքում հարսանիքի պատրաստություն էր տեսնում, հաշիվ անում ծախս ու մախսի։

Սառեն ճիգով տիրապետում էր պատառաքաղը, թաքուն հետևում Մարինեի շարժումներին։ Մտածում էր, թե՞ քաշվելով կմոտենա հացին։ Զէ, Մտածում էր, թե՞ ջուր խմելուց երեսը շուտ կտա։ Զէ, Հարութը հավի միս էր տալիս, Մարինեն գլուխը ժպտալով շարժում էր ու ընդունում։

Երբեք Մարինեն այդքան մոտ ու հարազատ չէր եղել Հարութին, այդքան գեղեցիկ ու դուրեկան չէր եղել։ Հարութին թվում էր, թե իրենից կայծեր են պոկվում. ինչպես քաղաքից հանված երկաթից ու գնում Մարինեի գանգաղ շարժվող շուրթերը։ Մտքերը տենդորեն խուժում էին և լեզուն հազիվ էր պահում ատամների տակ... «Մարինե, երկու ամիս

հետո կավարտեմ: Կաշխատենք միասին և միասին հաշվիչ մեքենա կապտրաստենք, որ Ջոնի ձորից հավաքի Ձորի Միրոյի խանդութ կնաջ ճիւղ, երկրի կնճռոտ ճամփաներից՝ Ձորի Միրոյի թափառիկ ոտնահետքերը, մեկ-մեկ հավաքի աշխարհի բոլոր պայթյունները, բոլոր ճիւղերը...»:

— Հարութ, քաղաքից քանի՞ շունչ կբերես:

— Ո՛ւր, հայրիկ:

— Քո հարսանիքին:

— Հարսանիքի՞ն, — Հարութը ժպտում է, — ոչ մի շունչ էլ չեմ բերի, — ժպտում է, — մենք արդեն ամուսնացած ենք:

— Ամուսնացա՞ծ, — զարմացավ Միրոն:

— Հա՛, հայրիկ, — Հարութը նորից ժպտաց:

— Ամուսնացա՞ծ-ամուսնացած, — Միրոն այդպես էլ չէր ուզում հավատալ, — ո՛ւր կապրիք, հանրակացարա՞ն:

Հարութը լրջացավ, աչքի պոռոժ նայեց Մարինեին: Մարինեն մի քիչ շփոթված էր, ավելի շուտ վիրավորված, որ «ո՛ւր կապրիք» հարցին Հարութը դժվարանում է պատասխանել:

— Առայժմ Մարինեենց տանն ենք... Ավարտեմ, տուն կվարձեմ:

Միրոյի ու Սառեի հայացքները դիպան իրար ու փշրվեցին: Եվ մի ակնթարթի հետ ջարդուփշուր եղավ այնքա՛ն պայման ու երազ: Ձէ՛, Հարութը իրենցից պոկված մի ռունգ շունչ է, որ իրենցն էր, քանի զեռ չէին շնչել: Շուրթ շարժեցին՝ գնա՛ց. բաց երդիկից, փակ դուռ ու պատուհանների ճեղքերից դուրս ելավ. գնաց: Կհալվի՞: Բզիկ-բզիկ կգառնա: Արևին ու լուսինին կհասնի՞: Ձո՛րը կլցվի: Կբարձրանա սա՛ր... Ի՞նչ կլինի... Ի՞նչ իմանան, այլևս՝ տերը չեն: Միայն կում շունչը մի պահ կյանք տվեց իրենց ու լցրեց տիեզերքը, միայն երկրի ու երկնի միջև եղած այս դատարկ խոռոչը պակասեց մի հյուլեով: Այսքանը:

Եվ մի աչքթարթումով հասկացան, որ Հարութն արդեն քաղաքից եկողը չէ: Ո՛ւմ համար թափեցին քրտինք, տուն շինեցին, քարեր տեղահան արեցին, գլորեցին ձորը՝ տնկեցին ծառ, և հիմա գլուխ են ջարդում, անում խնդիրք ու պաղատանք, պուտ ջուր բերելու ծառ ու հողի համար: Պատառաքող են գնում, պահում ալյուրի մեջ, որ մինչև Հարութի ու հարսի գալը լծանգոտվի, մտածում են կահկարասի գնելու, օրորոց ունենալու մասին... Մառերը թոռների անուններն ունեն: Շատ են, արդեն հով են անում իրար, մեկը մյուսի վրա գնացող քամուն դիմադիր է, քարերը ճեղքել, արմատները խորացրել են, գնացել, ու երբ ուշանում է ջուրը, գետնի տակից խոնավություն են առնում, դիմանում, մնում կանաչ: Հիմա Հարութը եկավ ու պիտի գնա: Գալն ու գնալը՝ հյուրի պես:

Բա ինչ, թե Հարութն ու էս սիրուն սատանան հյուր չլինեին... հյուր չլինեին, այսօր հավ կմորթվե՞ր...

— Չէ՛, էսպես չի էղնի...

Ոչ ոքի չէ, իր համար խոսեց Ձորի Միրոն:

— Ի՞նչը, հայրիկ:

Ինչը... Այդքանը բառ-բառ ասե՞լ կլինի, հասկացիր, էլի: Միրոն երկար ու խոր նայեց որդուն: Նրա կյո՛ր ու կծկված աչքերն էին, նրա մուրհակ հայացքը: Չէ, Հարութ պապի աչքերն էին, նրա մուրհակ հայացքը: Չէ, Միրոյի ապուպապի աչքերն էին, նրա մուրհակ հայացքը: Չէ, չէ, մի նախամարդու կյո՛ր ու կայծկտացող աչքերն էին, մի նախամարդու վայրատենդ հայացք...

— Ի՞նչը, հայրիկ, ինչպես կլինի:

— էս տան ու դռան դրություն:

— Կվաճառենք, կգնանք քաղաք, գնո՞ւ չկա:

Միրոն ցավ զգաց ուս ու պարանոցի:

— էս տան տեր Ձորի Միրոն է, ուրիշ մարդ չէ՛, Ձորի Միրոն է, կիմանա՞ս:

Հարութը լռեց: Բայց... բայց հայրը, ախար, սխալ է:

— Ծն անելիք չունեմ այստեղ, հայրիկ, իմ տեղն ուրիշ է:

Ձորի Միրոն ծխի միջից տեսավ որդու դեմքը:

— Աստված քու հետ, քու տեղին, ես էս դուռ ու շեմին քար կդառնամ:

Իրիկունը քարի պես մտավ օճորքի տակ, քարի պես գլորվեց ու քարդղրդոցից Սառեն հանկարծ գլխի ընկավ, որ շատ բան փոխվեց ֆերդաստանի կյանքում: Միանգամից հասկացավ ու հավատաց, որ այս մոմե մատենը իր հարսինն են, այս թափանցիկ կոպերի տակ թալբրտացող աչքերը իր հարսինն են: Զգիտես ինչու, մտածեց, որ Հարութը այդ մատեններն էլ համբուրած կլինի, այդ աչքերն էլ և այսուհետև այս բաց ու ճերմակ ուսերին քսվելուց հետո իրեն կհասնի Հարութի հայացքը: Միայն այդպես, եվ հոգու խորքում խաճիղի պես մի բան խլրտաց... Ապա Մարինեի կոպերի վրա նկատեց երկու կապույտ, բարակ թել՝ ուր որ է կայսթեն, և այդ թալրտացող թել-կյանքի վրա գտավ Հարութի հայացքը ու մտերիմ մի բան զգաց: Մարինեի նկատմամբ: Եվ նայեց նրան՝ այնպես, ինչպես սկեսուրը կնայի հարսին, նայեց ու խուզարկու հայացքը գոհացած ետ եկավ, փարվեց որդուն: Էլի նայեց հարսի կիսաբաց լանջին և այս անգամ կրծքի տակ ալիք-ալիք փշրվեց մի տաքություն:

Խանդ էր՝ պահ առաջվանից տաքքեր, խանդ էր՝ Հարութի խանդի նման, խանդ էր՝ սկեսրոջ:

— Հարս,— անհամբեր ձայն հանեց. միտք ուներ շորը փոխելու խորհուրդ տար: Միայն Մարինեն չէ, բոլորը նայեցին Սառեն ու իրար. «Հարս» բառ էին լսել: Մարինեի աչքերը բռնվեցին հանկարծահաս ժպիտով, և Սառեն շուգեց շրջան անել նրա սե աչքերի կրակը ու խոսքը ծոցի,— կսովորի՞ս:

— Անարտել եմ,— տաք ժպտաց,— աշխատում եմ արդեն:

— Ի՞նչ գործի ես:

— Իմ գործը հաշվիչ մեքենաների հետ է:

Ամպ նստեց Սառեի դեմքին: «Հաշվիչ» բառը կորավ, մնաց՝ «մեքենան»: Այդ ի՞նչ մեքենա է... Գե, մեքենա, էլի... Հարսին ու այդ ինչ-որ մեքենային պատկերացրեց կողք-կողքի, հետո հարս ու մեքենայի մոտ՝ էլի մարդիկ... Այր մարդիկ:

Երբ Անուշավանը կոխվ գնաց, ինքը՝ կոլտնտեսություն կալ, բրիգադիր Գևոն «մաշնի» վրա գործի նշանակեց... Գևոն, շուն, ավազակ... Գնում-գալիս ժպտում էր: Սկզբում ինքը խուսափում էր, ապա ժպիտները սովորական դարձան, Հետո... հետո...

Ինչպե՞ս պատահեց, ինքն էլ չիմացավ...

Եկավ տուն, սկեսրոջից թաքուն լաց եղավ, ծունկ իջավ Անուշավանի նկարի առջև, էլ չսխալվելու երդում տվեց... Որոշեց չդնալ կալ, էլի գնաց, որոշեց չնայել Գևոյի երեսին, էլի նայեց... էլի սխալվեց: Ու հա՞սխալվեց: էլի լաց չէր լինում, նկարի առաջ ծունկի չէր գալիս...

Ախր, ինչպես պատահեց: Անուշավանին հիմա էլ է սիրում, չղարձավ եկավ, հիմա էլ գա՝ կգնա, կընկնի ոտքերը, կհամբուրի, կվա արցունքներով ու...

էլի ետ կգա Ձորի Միրոյի տունը:

Նորից նայեց Մարինեի կիսաբաց լանջին. այդպես և բաց թև ու թևատակով պատկերացրեց նրան մի «մաշնի» մոտ կանգնած, կողքին մեկը՝ դեմքին Գևոյի ժպիտից, և նորից կրծքի տակ բախվեցին տաք ալիքները, եփ եկան:

— Հարս,— ձայն հանեց վախվորով ու ցածրաձայն,— գիշե՞ր կաշխատիս, թե՞ ցերեկ:

— Երբեմն պատահում է նաև երեկոներն ենք աշխատում:

Սառեն մտածեց, որ հարսի դեմքից անպակաս է ժպիտը և դրան Գևոյի ժպիտով պատասխանողներ շատ կլինեն: Ու փոթորկվեց հոգին, այնպես ցանկացավ Գևոն դեմը կանգնած լինել՝ ապտակեր, թքեր աչքերի մեջ, Միրոյի ձեռնափայտը առնել, խփել գլխին, շանսատակ անել:

Կոպերը տաքացան՝ չպահեց: Դողդողալով ելավ տեղից, մոտեցավ Մարինեին, գրկեց նրա բաց ուսերը, սեղմվեց նրան:

— Հա՛րս...

Ուզեց բան ասել ու չիմացավ թե՛ ինչ:

Եվ ոչ ոք չիմացավ, թե ինչու էր լալիս Սառեն: Ինքն էլ չգիտեր...

Հարուժը գլուխն առավ փերի մեջ, հետո մատիտն առավ ու սկսեց խզմզել: Խզմզեց, խզմզեց ու ստացվեց մի ձոր, ավելի խորընկա, քան իրենց տան թիկունքի ձորն է: Ձորի մի փուտ գծագրվեցին հայրն ու մայրը, մյուսում՝ ինքն ու Մարինեն:

Կետգծեր էին սկսվում հոր մոտից, գալիս դեպի իրեն, չէին հասնում՝ անդունդի վրա թեքվում, ընկնում էին ձորը:

Կետգծեր էին սկսվում մոր մոտից, գալիս Մարինեի կողմ, չէին հասնում՝ անդունդի վրա թեքվում, ընկնում էին ձորը:

Կետգծեր էին սկսվում իրենից, գնում դեպի հայրը, չէին հասնում՝ թափվում էին ձորը:

Կետգծեր էին սկսվում Մարինեից, գնում դեպի մայրը, չէին հասնում՝ թափվում էին ձորը:

Իսկ ձորի հատակում բոլոր կետգծերը խառնվում էին իրար և դառնում մի պտղունց հող:

Ձորի Միրոն ելավ դուրս: Գիշերը մո՛ւթ, մու՛թ էր: Անցավ ծառերի մոտով, ոտքերի տակ խշխշացին չորացած-թափված տերևները, փռշին ու խանձված օդը խուտուտ տվեցին պնչները, և ականջն ընկավ ծառերի գանգատը:

«Ձո՛ւր»:

— Դուք տե՛ր ունիք,— պատասխան տվեց,— Ձորի Միրոն մեռած չէ՛:

«Գիշեր կես էլավ՝ ջուր կկապիմ-կբերիմ»,— որոշեց:

— Կգողանամ՝ կբերի՛մ,— կրկնեց բարձրաձայն:

Հետո գրպանից լրագրի պատառ հանեց, հանեց մի գունդ ծխախոտ՝ քիչ էր՝ մեկն էլ ավելացրեց, պատրաստեց ջղարա, գնաց նստեց ձորին նայող քողտիկի դռան մոտ, իր քարին, լուցկու շրխկոցով խանձեց գիշերվա դեմքը և ասաց ձորին.

— Մնացինք ես ու դու:

Ուրեմն, գյուղը Ձորի Միրոյի հիմք դրած Քարազուխն է ու քառասունհինգ տարեկան:

Ձոր կա Քարազլխի և՛ աջ, և՛ ձախ կողմերում, իսկ դիմացը կիրճն է: Ձորերից այն կողմ սարեր կան՝ և աջ, և ձախ: Չէ՛, Քարազուխը կշեռք է, նժարները քարերով բարձած, և գյուղի զրուցատեղի ուռենիների ճյուղախառնումով նժարները եկել են իրար:

Գարնանից—ձմեռնամուտ Քարազլխի կենտրոնի աղբյուրի գոի մեջ գյուղի զրույցն է կաթկթում, պղպջում ու պայթում պղպջակների հետ և զարնանից—ձմեռնամուտ ուռենիները զլուխներն են օրսրում զրույցի վրա: Քաղափորներ են ընկնում գահերից, բարձրանում նորերը: Խերն ու շառն առած-գնացած թաղափորները հողի տակ խաղաղ չեն մնում: Բանակներ են արձակվում, կազմվում նորերը՝ պետական սահմաններ խախտում, և փոխվում է աշխարհի քարտեզը: Աշխարհներ են հայտնագործվում աշխարհներից դուրս և կորչում էլի: Գյուղը, իր քարերը թողած, քուչում է վարի նորաստեղծ սովխոզը, դառնում այգու տեր, դառնում ետ գալիս և ամո՛ւր նստում իր քարի գլխին: Է՛, աղբյուրի գոի մեջ Նրկիր մոլորակը կաթ ջրի պես խեղդվում է ու էլի շունչ առնում:

Բայց ամենից շատ հուշեր են մանվում ու դառնում ծուխ: Հա՛, «մենաշատը՝ հուշեր: Գյուղի կենտրոնի աղբյուրի մոտ, ուռենիների տակ նստոտածներից մեկը մշեցի Առաքելն է (թե մերժել է բրդղաղիր Հակոբին. «Թող արա, ջանը՛մ, ես մեռած մարդ եմ»,— ու ծխախոտ ջրելու չի գնացել): Փսանքցի Ասատուրն է (թե հորթը ձորափ չի տարել): Մեկը խնուցի Սամվելն է, ալաշկերտցի Նշանը, դաշտադեմցի Սերոբը, մեկը... Ժամանակին սալապան Արոն պարզել է. «Գիշեր Մխիկի մեր հաշվեց. էս մեր Քարազուխ գեղի մեջ մեր էրգրի քսան ու մեկ գեղից գաղթական կա»:

Աղբյուրի մոտ, ուռնինների տակ նստոտածներից մեկը ճախրկանցի Նհոն է, գյուղի ամենատարեցը:

Հիմա, երբ գրում եմ՝ տարեթիվը 65-ն է, իսկ երեկ Նհո պապն ասաց.

— էս թվի մեջ իմ տարիք կկտրի-կդառնա մեկ դար: Ուղիղ մեջ-տեղից հինգ տարին հանե-ձգե ջուր, մնացող՝ իմն է:

Երբ Նհոն Արաքսի աջ կողմում էր ու՝ հիսուն տարեկան, դուռը ծխե-հան արեցին, երդիկը՝ գոց, հինգ տարի տնանկ մնաց, և այդ տարիները չի հաշվում:

— Էդ տարիք իմ թափառական ոտաց տակ մնացին:

Թիվ քսանի թնշուկ օրերից մի օր Նհոն կանգ ալկեց մառախուղ ու տոթով լցված կիրճում, գործվարքի Միրոյի կողքին, Միրոյի կողքին նոր բույն դրեց «մեջ կազերուն», երդիկ բացեց «մեջ ամպերուն» և ար-գեն քառասուն-քառասունհինգ տարի ծխատեր է, բայց հիմա-հիմա էլ շրջանում նրան ասում են գաղթական:

— Կարդացող մարդ ես, երկինք-գետին կընկես, ~~տառ տեսի՞մ~~. մինչև է՛րբ մեզ գաղթական ասին, — Նհո պապը խոսում է, աչքը թոռան աչ-քերի մեջ, ձայնը բամբ, հայացքը՝ հարյուրամյա արծվի:

Քարազխեցի մեծերը, որ իրենց սարերն ու ձորերը, նաև ապուպա-պերի ծլած շիրմաքարերը մի հորիզոն այն կողմ են թողել, հիմա անուն-ներ են ժառանգում: Անուններ՝ Դավիթ, Մհեր, Նահապետ, Սասունիկ, Խեիկ... Եվ նստոտում են գյուղի կենտրոնի աղբյուրի մոտ, ուռնինների տակ, զրուցում են, բայց ավելի շատ դեղձի կորիզից՝ պատրաստած թազբահի հատիկներով կրակում հիշողությունների վրա: Հիշողություննե-րը՝ Սիփանա սարից, Մովսսարից, Անդոկի ձորից, Սև սարի անտառից... այն կողմ թողած ջահելությունից: Հիշողությունները գառնում են ծուխ, և գյուղի հայացքը դուրս է գալիս կիրճից, ոչ մի սար չի փակում հորի-զոնը, գնում է, — անցնում Արաքսն ու եղկո՛ւկ-եղկուկ թափվում լեռնա-պարի վրա, որից այն կողմ եղինջոտ գյուղեր կան՝ ամեն գյուղի գլխին դադրադարձ մի ջրաղացքար:

— Մեր ծառի սարյակ էօթ էկամ, իր բուն կվերաճերո՞ւմ, — ասում է Ասատուր քեռին:

— Սարինգյուլի կատուն բուն քանդող է, Ասատուր, բու աչք բնին պահե՛, — զգուշացնում է Արոն:

— Յա՛, դե ասա էրեխեքին խրատ տամ՝ կորցնեն:

— Էրզիր մի կատու ունենք, վայրի էր: Էդ կատուն...

Եվ հիշողությունները հայտնվում են ու, մի քանի բուպե-հետո, կատ-վին փոխարինում է արջը:

Նախկին բրիգադիր Գևոն գալիս իզուր ժպտում է, բարձրաձայն

բարեկամ։ Նճո պապից պատասխան չի սպասում, Ասատուրը տմբամբաց-
նում է գլուխը, Արոն գուցե շուրթ էլ շարժի, բայց Գևոն քաղաքավարի
բարեկամ է, միանգամից սկսում։

— Այսօրը գնացին Կոպեի երկու հեկտարանոցը ցանելու։

Գևոն հենց խելքի է եկել, հրաժարվել է գյուղի բարբառից, խոսում
է գրականով (Արոն ասում է՝ գրաբար), բայց մարդն ընկել է ծայրա-
հեղության մեջ։ գյուղի բարբառում որոշիչ հոդերը լրիվ բացակա են,
իսկ Գևոն՝ օգտագործում է նաև այնտեղ, ուր պետք չէ։

— Մինչև իրիկունը կվերջացնեն,— շարունակում է և սպասում ար-
ձագանքի։ Չկա։ Նճոն ծխամորճն է լցնում, Արոն փիլիսոփայում է։

— Է՛, է՛՛, աշխարհք...

Ասատուրը հարմար է գտնում կատակել ջրի եկած դեռ ոտաբաց
ազգլա հետ։

— Լաո, քու տատին տո՞ւնն է։

— Իմ ժամանակ երկու հեկտար էր, հիմա երկու հեկտար չի մնա-
ցել, հազիվ մեկ ու կեսը լինի,— Գևոն է։

— Քու տատին էսօր իր շոր հագե՞լ է...

— Անհատ ժամանակ Կոպեն ձեռքով՝ և շթով քարը հող դարձրեց,
այսօր ակոս-ակո՛ս պակասեցվում է։ Այսօր էլ մի բան կպակասի հո-
ղիցը։ Իմ ժամանակը...

— Կերթաս քո տատին կասես Ասատուր քեռին կարոտո՞վ բարև
կաներ, շմոռնաս, լաո։

Ձխկ-լխկ-լխկ... Նճո պապի թագբեհի հատիկները կրակում են շի-
բուխի ծուխ դարձած հիշողությունների վրա։ Նճոյի ծխամորճը շերեփի
նման է, հին շերեփի նման սևացած կող ու կշտով, այրված։ Ձէ՛, ծխելը
բիշ է՝ կուլ է տալիս ծուխը, ծամում—կուլ է տալիս։ Մխում է հանդարտ,
հանդիսավոր և ամո՞ւր, ամուր։ Ձգելուց այտերը փոս են ընկնում, չո-
րացած կուրծքը ճռճում է և թվում է թե՛ ուր որ է ծուխը ոտնամանների
միջից դուրս կգա։

Գրավիչ է Նճո պապի շիրուխը։ Մի քանի տարի առաջ գյուղի երի-
տասարդներից իսկիկը այդպիսի մի ծխամորճ պատրաստեց, դեռ ավելի
մեծ և, անշուշտ, կատարելագործված։ Բայց խոսք ու զրույցի առարկա
դարձավ, քարկոծողներ եղան՝ դա ի՞նչ ձև է, խանութում սիգարեթ են
վաճառում, թող ծխի։

Դրա համար պապը սրտնեղեց, թափ տվեց ձեռքը։

— Է՛, լաո, էդ մարդիկ շիրուխի համ չեն իմանա։

Խեիկը ուսուցիչ է։ Լոակյաց, օրն ի բուն խոհերի մեջ։

Նստում է, հայացքը սևեռում մի կետի, հոնքերը բերում իրար։ Այգ-

պես՝ մի, ժամ, երկու ժամ: Հայրը նայում է, հագում, նայում է, հագում: Չէ՛, որդին չի կտրվում մտքերից:

«Աշխարհք փուշ-խրձի պես շալակն է առե», — մտածում է հայրը և փորձում է որդուն կտրել խոհներից:

— Խեղ, մի անգամ, է՛, էրեխա ժամանակ, մի օր...

Ու երազ-դեպք է պատմում մանկութ օրերից: Լսող լինի՝ հա՛ կպատմի: Հայրը արդեն մաշվել, փոքրացել է, հալվելու հերթն արդեն ոսկորներին է, պուճուրացել, խոնարհվել է, և գույնը կորցրած աչքերը մոտեցել են հողին: Հիշում է ու տրվում հուշերին, ինկիկ լսի-չսի՝ կլորացնում է հուշօրը և փաթաթում անձկության քողով: — Է՛, մատ-միս էրեխա՛, անհո՛գ, մենք ու մեր Սև սար:

— Մատ-միս էրեխա՛, անհո՛գ, — մտքում կրկնում է ինկիկը, — մենք ու մեր Սև սար... — Իսկ ինչո՞ւ են մանկության օրերի հիշողությունները գնո՞ւմ-կապվում մի սարի հետ, մի ձորի, մի աղբյուրի, մի հատիկ ծառի, մի նախշուն քարի, տո, քամու ու անձրևի հետ, առվի ու նրա կանաչ ափերի, բնության հետ: Հը՞, ինչո՞ւ է այդպես... Դա չի նշանակում, որ... ինկիկ հոնքերը գալիս են իրար. ինչ-որ հորինում է... որ մարդու մանկության բնությունն է ու կա: Հենց այդպես՝ բնությունը: Կամ... կամ բնությունն է մարդու թլոր մանկությունը:

Խև ինկիկ:

Համալսարանում էլ տղաներն էին ասում՝ «Խև ինկիկ»:

Բանուգործից ազատ եղավ՝ գալիս նստում է Նհո պապի կողքին, անպայման՝ Նհո պապի կողքին. երբ Նհոյի կողքին է նստած, ինկիկի համար լռության մեջ նույնպես երկար զրույց կա: Մերունին իր ծխամորձն է ձգում. ինկիկն՝ իր սիգարետը և շուրթին կպած ծխախոտը՝ իր ծխելը կատակի պես բան է թվում նրան, տնազ է թվում, քմծիծաղ: Նայում է Նհո պապի դեմքին ու մտածում. «Թե ծխել է՝ այսպես պետք է ծխել»: Իսկ Նհոն ծուխն ու հայացքը իրար խառնած տանո՞ւմ-հալում է կիրճի մշուշի մեջ: Այդ պահին ծերունու դեմքը ինկիկին թվում է սիգապատ, հաղիվհազ երևացող ակոսներով հերկ, իսկ դեմքը պարուրած ծուխը՝ անհասցե թափառող աշնան մառախուղ:

— Նհո պապ, ծխամորձգ մեծ, դու էլ ամուր ծխող, այդպես մինչև ե՞րբ:

— Մինչև ե՞րբ, — կրկնում է Նհոն, լուռ, ամբարձրացնում գլուխը, — կծխիմ մինչև մեռնիմ, Խև, իմ շունչ փչեցի, չիբուխ կտանիմ իմ հետ: Իմ գերեզմանի հողից էլ ծուխ կելնի:

Լուռ են, ինկիկը գնում է իր խոհների ետևից. Նհոն՝ լիսկ-լիսկ, լիսկ-լիսկ... Միսի վրա կրակելուց թազրհհի հատիկները մաշվել են:

Երբեմն էլ հիշողութեանն հրէ ձայն են առնում:

— Մեր էրզիր ծխողներ թաք ու թաք են:

— Իսկ մեր երկրում աղջիկներն էլ են ծխում,— ժպտում է Խեղիկը: Պապը հարցական նայում է ու հասկանում, որ լսածը կատակ չէր և զարմանքով գլուխն է շարժում:

— Աղջիկ էս լեզի ծուխ բերա՞ն կռռնի:

Գլխի մազերի համբանքով մեկ ահ ու դող է տեսել, բայց դեռ զարմանալ կարող է: Եվ Խեղիկը զարմանում է ՆՏՈ պապի զարմանքի վրա:— Հերն անթամ, այս գաղթական ՆՏՈՆ իր տնանկ ու հալածական կյանքի շորս-հինգ տարում, ախր, դարեր է ապրել: Աշխարհի կողքից լքվել-մերժվել է. որոնել, գտել իր քաղաքն ալը ու շի էլ իմացել, թե ինչպե՞ս անձամբ խոնավ կողերի մեջ հոգում խլրտացել է նախամարդու բնագոյ: Եվ շի էլ իմացել, թե ինչպե՞ս Երկրի վրա թրե եկող «քաղաքակիրթ» ժամանակը թողել է, իր ապրած օրերից ետ դարձել, գնացել, գնացել հասել Հիսուսի ծննդան օրը ու տարակուսել՝ հավատա՞լ աչք հյուսնի որդան՝ արդա՞ր ծնունդ էր: Հետո աշխարհից էլ է անցել, գնացել, հասել Վահագնի ծնունդը, հասել հեթանոս մի ժամանակ, դեռն է գնացել, ծվարել Երկրի մոլորակի արգանդում ու այնտեղից ճամփա ելել և ճամփին հանդիպած բոլոր մարդիկ նրա համար, ծխաբույր ու բանուգործի խոնջանքը կորցրած քարանձավարնակ-գաղթական ՆՏՈյի համար եղել են կոկորդ կարողներ, եղել են որսը իր ձեռքից խլողներ: Այսբանը: Եվ ձմռան կեսին թե կրակ է ճարել, դա եղել է հայտնագործութեան, եղել է կրակի գլուխ ու, կրակի կողքին նստած, աչքերում խանձվել է Քրիստոսը, փոխարենը՝ աչքերում բացկուացել կրակի պաշտամունք:

Եվ աչք կրակում երկած մի կտոր միտն է գլուխ եղել գաղթական ՆՏՈյի համար, և՛ մի լաթ ճարել-հագնելը:

Զէ՛, այս գաղթական ՆՏՈՆ հարյուր տարեկան չէ, մարդկութեան տարիքն ունի, մարդկության բոլոր փորձացիւնները կարել-անցել է ու հիմա իր տարիքից գուցե փոքր այս աղբյուրի մոտ նստել է առասպելի պե՛ս և աշխարհի անցած գնացած ու գալիք բոլոր գաղթականներին է իրար ետեից շարում թագրեհի մաշված հատիկների վրա: Հետո էլ զարմանում է. «Աղջիկ էս լեզի ծուխ բերա՞ն կռռնի»,— և իր առասպելական հավատն է մեկնում Արեւին:

Եվ Խեղիկը զարմանում է ՆՏՈ պապի զարմանքի վրա:

— Խեղ, — ՆՏՈ պապը կտրում է Խեղիկի խոհերը,— ես կեքթամ, դու կմնաս, ահա եղ արա ու մոհան շանիս. արդար արուն չի կորի... Մեր էրզիր...

Յժ հի՛ն,— գաբերից եկած ձայնով, հի՛ն— գաբերից եկած խոսքերով սկսում է մի պատմություն:

— Մեր էրգիւր էրգու հագի, գուտ-գուտ գրկից էրգու հագի կերթան գաբերություն...

Մեկը խորտակ կնոջ ու ժանշի տեր, մյուսը՝ ազապ: Կին ու ժանշի տեր պանդուխտը ձեռքն եկածը խնայում է, ազապը՝ առելիս կնոջ ու գինու:

— Էսպես, յոթ տարի կբուրի, վրա ութին կդառնան կոնսին էրգի ճամփեն: Ծանապարհին շար կմտնի էդ ազապի հոգին, եւտ, ընկերոջ սպանելու՝ փողեքին տիրանալու միտք կունենա. կսիվ կառ իր հոգու հետ, վերջ շար կհաղթե՝ զարկիմ, կվճառ, էս անապատի մեջ շունչ ու շնչավոր ու վկա չկա: Թիկունքից կզարկե...

Որտեղից որտեղ, մի բարակ քամի է պոկվում, շորացած մի փուշ գլոր-գլոր բերում, կանգնեցնում հագեվարքն ապրողի կողքին:

— Էս անճար մարդ, եւտ, աչքեր երկնքից կդարձու փշի վրա, ձեռք կմեկնե փշին, կխնդրե, կպահանջե. «Փո՛ւշ, դու տեսար... Փո՛ւշ, դու վկա ես... փո՛ւշ, ավուր դատաստանին վկայություն տուր...»:

Սղեռագործը հասնում է գլուղ, ցավակցում «երկու տարի առաջ մահացած» ընկերոջ ընտանիքին, հետո՝ էլ ամուսնանում ընկերոջ խորտակ կնոջ հետ:

— Կանցնի յոթ տարի, եւտ: Օրերից մի օր...

Մի իրիկնապահի կնոջ հետ նստած անուշ-անուշ զրուցում է, մեկ էլ, հենց պատի տակից, մի բարակ քամի է պոկվում, գլոր-գլոր բերում շորացած մի փուշ: Հիշում է է՛ն օրն ու ժամը: Քամու ծվեն: Փուշ: Ընկերոջ վերջին խոսքը. «Փուշ, դու վկա ես...»,— Միծաղում է: Ինչո՞ւ ծիծաղեցիր, հարցնում է կինը: Հեշ, ինչպես թե հեշ, ինչո՞ւ ծիծաղեցիր...

— Կինարմատ է, եւտ, կպավ՝ պրծում չկա: Հա՛ պատճառ կհարցնե, հա՛ էս անիծած կծիծաղե: Վերջը անմեղ արնի պահանջ կմոլորացնի էս անիծածին, կպատմե: Հա՛ արնի պահանջ կմոլորացնե, չէ՛ կնոջ: Կխոստանա ու կկանգնի գատաստանի առաջ ու կսատկի: Զէ՛, անմեղ արուն չի կորի,— ամփոփում է Նհո պապը:

— Նհո պապ, պատմածդ իրողություն է,— հարցնում է եւեկը:

— Հա՛, լաո, հա՛, իմ պապից եմ լսե:

— Հետաքրքիր պատմություն է,— եւեկի հոնքերը իրար են գալիս, կառնում է խոհերից:— Եվ Նհո պապը համոզված է, որ այս պատմությունը իրողություն է... Հա՛, եղած պատմություն է: Մի պրոֆեսոր փորձում է զարմացնել ոմն Շնեյդերի կամքի ուժով: Իսկ ի՞նչ է արել այդ Շնեյդերը: Աչք ու հայացքով Թաշկինակ է տեղաշարժել: Պահի լարվա-

ծությունից նա ունեցել է ասարսափելի տեսք...»։ Եվ դա նրա համար, որ պետք է թաշկինակ տեղաշարժել, այն էլ՝ փորձի համար։

Իսկ ընկերոջ դավադիր հարվածից պանդխտության ճամփին մեռնող մա՞րդը... Նրա վերջին շունչը ինչո՞ւ չպետք է դառնար ելք որոնող վրեժ ու թափառեր տիեզերքում, շմարեք՝ թափառեր, անհանգիստ թափառեր և սպասեր՝ եղեռնագործի մոտ ոճիրը թացքենելու կամքը թուլանալու պահին։ Սպասեր ու հաղթեր։ Այդպե՞ս է։ Եվ այդպես է եղել։

Չէ՛, Նհո պապի ասածը առասպել չէ, եղած բան է, կասկածել պետք չէ, և հասկանալի է նաև Նհոյի հավատը. «արդար արուն չի կորի...», — Նհո պապի հավատով կրկնում է Խեկը և դիմում պապին.

— Իսկ ձեր երկրում շատե՞րն էին պանդխտության գնում։

— Շատ-շատեր, Խեկ։

— Օսոյի Գուրգեն ու Գարոն մեկել օր գնացին խամ ու խոպան, — արձագանքում է Արոն։ — Օսոյի տղերքին էլ հաշված, գեղից խամ ու խոպան գնացողների թիվ էղավ ուղի՞ղ քսան ու մեկ հոգի։

— Դե, տեսնո՞ւմ եք, ասում եմ, չէ՞. հողը շռայլում են, սերմացուն առանց ախտահանելու են դաշտը տանում, առանց իրավունքի թողնում-գնում խամ ու խոպան... Իմ ժամանակը այդպիսի բանը լիներ, դատի կտային։ — Իր խոսքն է ասում Գեոն և այս անգամ սպասում անպայման արձագանքի։ Չկա։

— Նհո, ի՞նչ ես այդքան մտածում։

— Է՛, Գեո, օղորմի քու հոր, քիչ խոսա։ Առավոտ-իրիկուն նույն բան՝ մի ակոս հող պակսավ, օշխար սատկավ, կոխողի կալից դարման գողցան. էս էղավ, էն եղավ։ Ցավաց մեր գլուխ, — Նհո սլապը լուրջ գիտողություն է անում, ապա դառնում Խեկին.

— Խեո, լսե, մեկել օր, բարձրախոս կգոռա՝ երկինք մարդ է գնացե, մարդ երկնքի մեջ է կքելի, մենք կլսինք, կփշմտինք, կնայինք իրար, մեկ էլ էս մարդ թե՛ «Ամբողջ գարին բաշխեցին աշխօրերին, հիմա էլ գնացել են գարու սերմ ճարելու։ Զիմացա՞ք, կոխողը գարու սերմացուն բերե՞ց»։

Աղբյուրի գո՞թ մեջ ձի՞ծաղն է ծաղկում։ Հենց նոր գրուցատեղ հասած և աղբյուրին խոնարհված Օսոն սրբում է թաց բեղերը, հետն էլ դաշտից բերած շոգը, ծիծաղում է, առանց իմանալու պատճառը. ուրիշների տակ նստատաժներից ետ շմնալու համար Օսոն ծիծաղում է, նորից է սրբում բեղերը, ծիծաղն էլ՝ հետը ու նոր հարցնում.

— Ժողովուրդ, ինչի՞ կծիծաղիք։

Օսոն դաշտապահ է: Կովից մի ձեռքով եկավ և դաշտապահ է:
Կոպալը քրո-քրո քարշ տալով, անցնում է գյուղամիջով:

— Քեռի Օսո, ինձի ծաղիկ կբերե՞ս:

— Ինձի՝ կբերե՞ս:

— Ինձի՞, քեռի Օսո:

— Հա՛, հա՛, գառ,— բուլբուլն գլխով է անում,— գուք լեկնիք-գաք,
 կբերիմ:

— Ես կգա՛մ:

— Ես կգա՛մ:

— Ես կգա՛մ, քեռի Օսո:

— Ես էլ կգամ, ե՛ս...

Օսոն քրո-քրո կոպալը քարշ է տալիս, բաճկոնի դատարկ թևը ծա-
 ւած գրպանում, աչքը դիպածի մասին բարձրաձայն մտածելով, ինքն
 իրեն խոսելով գնում է:

— Անդոյի տնամերձ չորցավ. Անդոյի կողմից նախագահի հետ վի-
 ճել սխալմունք էր՝ ջրբաժին նախագահի գլխից հեշ կանցնի՞:

Դրխկ-դրխկ, կոպալով թակում է ոտնահետքերը, աչքը դիպածի մա-
 սին ձայնարկու մտածում է ու գնում:

— Աբրահամի աղի տուն մնաց կիսատ. արմատուրի շիշ դարձն սե-
 աղվես. մեկել տարիք շոֆերների կբերեն, շիշ մեկ մանեթով կծախեն:
 կերթեն: Բռնվա՛ն, ի՞նչ էղան, ու տղի շենք մնաց կիսատ:

— Օսո, շո՛ւ:

— Հա,— պատասխանում է խոնարհ, անցնում և իր համար ավե-
 ւացնում,— էլ ո՞ւր,— անցնում է և աչք դիպցնում Արոյի տնամերձին:

— Արոյի տնամերձ կանա՛չ... Արոն ծեր մարդ է ու զրնգ մարդ
 է... էրզրի մեջ ծնված ու մեծացած մարդկանցից Արոյի տարիքի մարդ
 գեղի մեջ մնացին թաք ու թուք: Ծախրկանցի Նհոն՝ մեկ, հա՛, Նհոն բոլ
 տարիք ունի, Ասվատուր էրկու, Վարդոն իրեք, Զորի Միրոն չորս... էլ
 կա՞... հա՛, Առաքել: Հրի՛ի՛, քու տուն քանդվի, աշխարհք, աստված տաս
 էրեխա տվեց մարդուն, մեկից խեր չտեսավ: Ութ կոտորումին կորցրեց,
 էրկու տղա էստեղ ունեցավ, էդ էլ Հիտլեր տարավ: Մարդ մնաց մենա՛կ-
 մենակ: Քու տուն ավերի աշխարհք...

— Օսո, ո՞ւմ հետ կգրուցիս:

— Աշխարհքի,— լուրջ-լուրջ պատասխանում է ու անցնում,— քա-
 րերի,— ավելացնում է:

Գյուղից դուրս է գալիս «Կոպեի արտերն» են: Իհարկե, արտերը

կոլտնտեսությանն են, բայց՝ Կոպեի տնունով: Մշեցի Կոպեն է քարե-
ցանք ձորապուռնկը դարձրել հող՝ «Կոպեի արտեր»:

— Կոլխոզի ամենալավ արտեր «Կոպեի արտերն» են,— ամեն օր
ասում է, ինքն իրեն է ասում Օսոն:— Էդ անխիղճ մարդուն դադրել
չկա:

Նվ դաշտապահ Օսոն մինչև իրիկուն Քարազուխը հետը քարշ է
տալիս՝ զրուցում-վիճում է, իսկ երեկոյան, երբ գյուղ է դառնում, մեկի
հետ ալժըի հաշա է, մեկի հետ կիսատ վեճ ունի, մեկի հետ խռով է
արդեն:

— Կոպեն քանի՞ տարեկան է,— հարցնում է Օսոն,— յոթանասուն-
հինգն անց է ու անց,— պատասխանում է,— ու մինչև էսօր հող կշինի:
Տնաշեն, ո՞ւմ համար է:

Ինչ ասես հանդիպում է դաշտապահ Օսոյին. կրակված ու չկրակված
գնդակներից սկսած (— Գերմանացու է... լավ բան էղենր չէր հանդի-
պի, քու պատրաստողի հեր...), մինչև շոկոլադի թուղթ: «Կոպեի արտե-
րի» մոտ շոկոլադի գույնզգույն թուղթ է նկատում. վերցնում, թափ է
տալիս, հոտ քաշում, ուրիշ-ուրիշ աշխարհներ են գալիս աչքերի դեմ,
պատերազմով տեսած քաղաք ու մարդիկ, խանութներ ու ցուցափեղիներ,
ցուցափեղիներից մեկնված ու կանչող մանեկեն-կանանց ձեռքեր, և
Օսոն անո՛ւշ ժպտում է ու հոգնածությու՜ն զգում: Նստում է քարին, իր
տեսած աշխարհների հոտն է քաշում շոկոլադի թղթից:

— Էս անտեր մնացած համեղ է,— մածր-մածր ժպտում է,— Կրո-
պեն շոկոլադ կերած կա՞...

Կոպեն շոկոլադ կերած կա: Ձեռքն ընկա՛մ շուռումուռ է տալիս
նաքնքա՛ծ ափերի մեջ, թղթի փափկությունից հիշում է, որ ծխախոտ
փաթաթելու համար «խառ» թուղթ չունի, հետո Արիկին է կանչում: Արի-
կը գալիս կանգնում, աչքը գցում է պապի բուռը:

— Ի՞նչ, պապ:

Ձե՛, այդպես շուռ թուղթ կուլ մի տուր, նախ՝

— Հորթին ջուր տվի՞ր,— ստուգում է պապը:

Պատասխանը մեկ է՝ շոկոլադ է տեսել:

— Հա:

— Առ, կես Մնացին տուր:

Շոկոլադը ինչի՞ն է, քեռի Կոպեին հաց է պեռք, թե ամառ է՝ մի քիչ
էլ մածուն, ձմեռ է՝ մի քիչ պանիր, մի քիչ էլ թթու Գո՛հ կմնա:
Գլխարկը հանում է. կաղապար դրված ճերմակ մազերը շաղ են գալիս,
ախորժակով ուտում, կանգնում է ոտքի: Ուսերին պցած պիշափի թևերը

չափ են վերցնում աչ ու ձախ գնացող նրա քաղցրի հետ, թե ձմեռ է՝ վերարկուի փեշերն են պարում շարք: Վերարկուն հին է, թե՛ գույնն է ալյուպես՝ կարմրավուն-սև շեշերով քարի ազագ են ցանել վերարկուին, փռչին կպել է ու չի պակվում:

Երբ կիրճում ծնվել է նոր գյուղ և այդ գյուղը դեռ անուն չի ունեցել, շրջկենտրոնից եկել է մարդ՝ ծուխ ու ծխաաբ, հող ու ասհման ցուցակի մեջ առնելու: Այդ օրը Կապեն քաղցրի վրա փռած իր ստվերի հետ կռվի մեջ է եղել:

Հողաչափը ի՞նչ իմանար, որ մի օր էլ պիտի գար, Կանգնեի Կուպեի շինած հողի գլխին, զարմանար, որ գյուղխորհրդի աչքի դիմաց, հանձինս Կուպե Պետրոսյանի, գյուղում «կուլաչ» է ծնվում, հետո կանչել տար բատրակ Հարոյին, հարցնեի.

— Արտի ո՞ր մասից եք ուզում, ընկեր Հարո:

— Ընկեր Կիպարիտ, էստեղ հող կա՞ր, քու աչքով ես տեսել՝ չկար, էս հող իմ ձեռքերով է շինվե,— վիզ է գցել Կուպեն:

Ախր, ո՞նց չես հիշում, եկար՝ գյուղի հողն ու ցանքը Ձորի Միրոյի կտուրին էր: Ախր, մի կողքի պատաշարերին մտիկ, է՛, էստեղից հավաքած, հանված, ցարդված քարերն են, Կուպեն է թևութիկունք կտտել, հողը նրանն է... Ձէ՛, Կուպեն աստված եղավ, տո էդ Կուպեն ի՞նչ եղավ, որ հող շինեց:

— Ընկեր Հարո, չափեք արտի որ ծայրից ուզում եք:

Հողաչափը ի՞նչ իմանար, որ մինչև մեկ էլ ռոք գնի Քարագլուխ, Կուպեն նորից «ուռչաքած» կլինի: Այս անգամ արդեն՝ կոլեկտիվ գրելու համար էր եկել:

— Ուզո՞ւմ եք, ընկեր Կուպե:

Ձէ. մինչև արևը մայր է մտնում, ինքը տառը-տառահինգ քայլ հող է շինում, իսկ Հարոն իր համար քնում է: Հոգեբը խառնեն իրա՞ր: Թե կամոք է՝ չէ: Հետո Կուպեն տեսավ, որ երեկվա անլծկան Հարոն ձեռքի տակ զույգ եղ ունեցավ, արոր ու սերմացու շուներ՝ տեր է, տեսավ, որ Հարոյի խոփը մեկ-մեկ էլ իր արտի մեջ է մտնում, սերմից՝ բուռ-բուռ էլ իր ցլի մեջ է շաղ գալիս, հետո տեսավ, որ Հարոն մի ճկոած սալ ցորեն տարավ տուն, մյուս գարնան իր լուծ ու լծկանների հետ կուտնտեսություն տարավ նաև տասնհինգ հեկտար հող. երկու արտ՝ ձորապրանկին, մեկը՝ կիրճում, երեքը՝ սարի փեշին, մեկը... Քսան արտ: «Կուպեի արտեր»: Եվ իր շինած հողի վրա աշխօրով բանեց:

Ուրե՞մն, ինքն ու Հարոն հավասար աշխօ՞ր պետք է ունենան, ջանքմ, հավասար հաց ու թա՞ց: Ձէ՛, քնկոտ Հարո, Կուպեի թև ու թիկունքի

իրավունքն ուրիշ է: Արեւմարքից հետո գու ընիր կամ գնա գրասենյակ
ակտիվանալու, Կոպեն իր գործը գիտի...

— Բարի իրիկուն, Կոպե:

Դեմքը քրտնախաշ կարմիր է, ատամները ճերմակ ժպիտ են նվա-
գում:

— Կոպե, բարի աշխատիս:

Ձը՛նգ, զը՛նգ... Չէ՛, խորընկա է քարը, թաց է, մինչև տակը շառնես,
չի հանի:

— Կոպե՝ ժողովի:

— Գնա ասա հիվանդ է:

— Քու մուրճի ձեն գրասենյակ կհասնի:

— Ասա... Ասա՝ համամիտ է:

— Բարի լույս, Կոպե:

— Ա՛յ մարդ, էս քարի կար չկա, դիմանլուսից, կշարշարվիմ՝ չկա:

Քար շթողեց բաժին ընկած տնամերձում՝ ոչ աչքադեմի, ոչ խոփ ու
բահի դեմն առնող: Լավ է, պրծավ. կգնա դաշտ, կդառնա տուն, շունչ
կառնի: Հայ-հա՛յ, այդպես մինչև ե՛րբ: Թիկունքը կսառչի, ցավ կընկնի,
կհիվանդանա. ո՛վ է տերը:

Ուրեմն քարագլխեցի Կոպեն հոգը շինում է, մի քանի տարի վարու-
ցանք անում, ծխախոտ աճեցնում, տո չգիտես՝ կարտոֆիլ ու շաղգամ,
մի օր էլ գրասենյակ են կանչում, մի ծխախոտ են տալիս, հողն առնում:

Մեկ ջրամբարի տակ է ընկնում մարդու արարած հոգը, մեկ՝ նոթ
կառուցվող գոմի, ճանապարհի, չգիտես ինչի ու ինչի:

Այնուամենայնիվ Կոպեի կոիվը քարերի հետ կա ու կա: Ծակատ
ու թիկունք կթացի, ջղարա կփաթաթի, անցորդից բարին կառնի, կժպտա,
ճակատ ու թիկունք կթացի, ջղարա կփաթաթի, անցորդից բարին կառնի,
կժպտա ու... Մի շենքի կաղապարված, կարմրած քար ելնում, կանգնում
է պատշար՝ քառակուսի, կլոր, զիգզագ, մի թիզ ետ, մի թիզ առաջ:
Պատաշարը Կոպեի թևերի պես ամո՛ւր գրկում է մի կտոր հող: Հետո,
երբ կանաչ ու բարդոցով իր ափերի կնիքը դնում է հողի վրա, ցանկա-
պատը արդեն պետք չէ:

— Ժողովուրդ, էս քարեր տարեք տուն շինեք, չափսի քար են, ափ-
սոս է պատշար մնա,— ասում է:

Հենց պատշարը դուրս է գալիս, երկնքից իջած օազիսը աչք է ծա-
կում: Դե, թող գյուղամիջում շխոսեն. Կոպեն երկու տնամերձ ունի:

Եվ ապա, օրենք ու իրավունքով չպահանջին: Քեռի Կոպե, էն ճամ-
փի մոտի հողում ինչ ցանել ես ցանել, շուտ հավաքիր, պլանի տակ է:

Ախր, էդ պլանները հենց Կոպեի շինած հո՛ղը պիտի տակով տան:

— Դպրոց է կառուցվելու:

Բա գյուղից դուրս դպրոց կկառուցեն, հենց՝ իր հողի վրա՝ պիտի լիներ: Այդքան տանջանք է կերել, թողնեին՝ մի հինգ-վեց տարի մշակեր, ախր:

— Այ մարդ, նոր դպրոց է կառուցվելու, սովորող այդքան թոռներ ունես, ուրախ չե՞ս:

Տո, ի՞նչ թոռ, է՛, մեկ Արիկը, մնացածը հե՛շ, Արիկն է, որ մեկ-մեկ էն անտեր հորթին ջուր է տալիս, իր հետքով գալու քիչ ու միչ նշաններ են երևում, մնացածը ի՞նչ թոռ: Էն լղպոր Մնացից ի՞նչ դուրս կգա, փըս-լինքը մաքրվեց թե չէ, գլուխը կառնի-կգնա մի կողմի վրա, պապին մնաս բարով էլ չի ասի:

— Վերջը, քեռի Կոպե, ասածդ ի՞նչ է, դպրոց չշինե՞նք:

— Շինեք, ջանքմ, ո՞վ է դեմ...

Գլխարկը հանում է, սրբում ճերմակ մազերի մեջ ճղպացող քրտինքը (քար աղալուց այդքան չի քրտնում), կապտավուն աչքերի կարտոր թափում արտի մեջ, սեպերի տոպրակը Արիկի շալակն է տալիս, մարմն ու քլունգը ինքն է առնում, գնում նոր հող արարելու:

Հիմա Կոպեն թոշակառու է և գյուղից դուրս վերջին տարիներում շինած հողի գլխին տուն է կառուցում: Տուն ունի, բայց հիմք է փորել, ծառ է տնկում, հիմք ու արմատով կնիք է խփում նոր հողի վրա: Հետո էլ, իհարկե, տասնամյա Արիկ թոռան հետ, քանգում, մանր-մանր քնդաթափում է հողի սահմանը:

— Բարին աշխատիս, Կոպե:

— Ասածու բարին:

Եվ բերանը բացում է թե չէ՝ ժպտը ճնճղան թևի պես պոկվում է բեզերի տակից:

— Այ, էս մեկը արդեն չեմ հասկանում,— մտածում է եեմիկը,— ախր Կոպեն առանց ճիգի, այդպես միանգամից չպիտի ժպտար: Ինչպե՞ս է, որ մինչև հիմա չի ավերվել՝ մշեցի Կոպեի, բարագլխեցի Կոպեի, քեռի Կոպեի ծիծաղի բույնը: Այդքան կածան է փաթաթվել՝ աչ ու ձախ, ձախ ու աչ գնացող ոտքերին, հող արարելու համար այդքան քար է շարժել, շուռ տվել, ջարդել, աղացել, վառող է շնչել, տո, չգիտես ինչ ու ինչ է եղել, բա ինչպե՞ս է անվնաս մնացել ժպիտա ու ծիծաղի բույնը: Ախր, անդունդի վրա կախված կածանից Կոպեի ժպիտը պիտի սոստ տված-գլորված լիներ, պիտի ճխլված լիներ իրար սեղմված ատամների տակ կամ հենց՝ շուռ տված քարի, վառողի ձուխ պիտի դարձած լիներ, ցամաքած՝ ամեն ամառ ցամաքող գյուղ Քարագլխի առվի հետ... Հը՞, քեռի

Կոպե, էդ որտե՞ղ ես անվնաս պահել ժպիտդ, որ բերանդ բացում ես թե չէ՝ թիռ է տեսում:

Հերն ամի՞ժած, հետաքրքիր են աշխարհն ու մարդիկ, աղվելի շուտ՝ մարդիկ, մարդիկ: Մարդն ինքը աշխարհն է, ծայրից ծայր՝ հող ու ջրով, օրով և գիշերով, գազափ էլ անի, ընդերք էլ: Մարդը, պիտե՞ս... կարող է աշխարհը մեծացնել, մեծացնել կամ փոքրացնել: Հենց՝ այս նպատակն:

- Հասցրիկ, քեզի Կոպեն կարո՞ղ է աշխարհը մեծացնել:
- Ի՞նչ անի:
- Մեծացնի աշխարհը:
- Խե խեղի:

Ախր, Կոպեն էլ, դու էլ մեծացրել եք աշխարհը: Մեծացրել եք, բայց չգիտեք: Թողեցիք ձեր Երկիրը, բույն դրեցիք այստեղ: Այն ժամանակ կա՞ր Քարապետիկը, կա՞ի՞ն այս արտերը, «Կոպեի արտերը»: Չէ՛, Փորփքրիկ, շաղիկ, մաղիկ եք, և շեղած տեղից ստեղծվեց հող ու արտ: Քանի՞ արտ, քանի՞ ոտնաչափ: Այդքանով աշխարհը մեծացավ: Հողի տակից հանեցինք քար (իսկ արև չտեսած քարերը աշխարհի մեծության մեջ չեն մտնում), հանած քարերը շփեցիք արևի հետ, դրեցիք կողք-կողքի, իրար վրա, կառուցեցիք տուն, մեկն էլ՝ Կոպեն, և երկրագունդը մեծացավ: Այդպե՞ս է: Այդպես է ու կա: Ես էլ կարող եմ, ախր, լայնացնել աշխարհը: Պչ աչպես, նստած, մտածելով. կլայնացնեմ, այ, այս ձեռքերով: Տես՝ նիհար են, մարմնի ծայրամասն են. արյունը չի հասցնում, դրա համար՝ գունատ, բայց զորեղ՝ երկրագունդը մեծացնելու շափ: Այս ձեռքերով հողի տակից քար հանեցիր՝ աշխարհը կմեծանա, տուն շինեցիր՝ կմեծանա, անապատի սրտից փուշ հանեցիր՝ կմեծանա, քանդեցիր անապատը, անապատին փուլած-կարծրացած ժամանակն ու փուշ ծնող հողը խառնեցիր իրար՝ կմեծանա, ծառ տնկեցիր՝ ծառի առդարթով մեկ աղիւսը կմեծանա: Կմեծանա՞, կմեծանա՞, կմեծանա՞...

Չէ՛, Կրկնադուռը կարելի է մեծացնել...

Նոր համաժայռ, նոր շեն, նոր տուն, նոր փրատյուն, նոր հող, նոր ծառատառտ ու առդարթ՝ աղետով, ծաղկով, ագռռով... Մրանցով, ախր, աշխարհը ծանրանում է հասե: Ծանրանո՞ւմ: Չէ՛, թեթևանում է: Աշխարհը ծանրանում է սուր բանով, աշխարհի ափսոսելի գույք հասցնող մարդկանցով: Մրանք հե՛ ծանրաթյուն աշխարհի համար: Եվ ծանրաթյուն հասե այն ժամանակ, երբ չկան արդեն, բայց ունեն մահարձան:

- Հասցրիկ, քեզի Կոպեն կարո՞ղ է աշխարհը փոքրացնել:
- Ի՞նչ անի:
- Փոքրացնի աշխարհը:

— Խեկ Խեկիկ:

Կարող է, եթե տուն քանդի, եթե միաշքանի ավազակի պես կանգնի ճամփի վրա և սպասի զընգու, զընգու, զընգու, է՛, հեռվից եկող, իր ճամփեն կտրող քարավանի:

Քանդած տունը աշխարհի համար ի՞նչ: Միտերեզվածը կտրած, գլխին հող մաղած շենք աշխարհի համար ի՞նչ, ինչպե՞ս ու լքված Երկիր-մոլորակի մի անկյունը աշխարհի համար ի՞նչ օգուտ, ի՞նչ: Այդ տան շափով, աղերված այդ շենքի ու վայրենացած այդ հողի շափով երկրագունդը փոքրանում է: Եվ գիտե՞ս, ավելի հանգիստ է փոքրացնել աշխարհը, հավաքել բոլի մեջ, ա՛յ այսպես: Մեծացնելն է դժվար: Մեծացնելու համար է միայն պահանջվում ուժ և սրտից ձեռքերը հոսող աղնիվ արյուն, ինչպես Կոպերինն է:

Եվ մշեցի Կոպեի, քարագլխեցի Կոպեի, քեռի Կոպեի անպակաս ժախտըն էլ աշխարհին նետած նրա ձեռնոցն է. ի՞նչ էլ լինի այսպե՜ս եմ ու կամ:— Խեկիկը գտնում է պատասխանը:

Գաշտապահ Օսոն գյուղից դուրս է գալիս թե՛ չէ՝ «Գոգի արտերն» են, անցնում է ու քալիքը դառնում են անկանոն՝ մի քայլը մեծ, մյուսը՝ փոքր, ոտքերը միայն քարերին է դնում: Արտերն անցնում է՝ ձորն է, մտնում, դուրս է գալիս՝ ստան է: Մեծ ու փոքր ստերիք իրար ուսի ձև նստած: Մեկի թեից քաշի՝ մյուսը վար կընկնի: Սաքերը քարածեփ են, քարապատ են, քարախեղդ: Եթե անձրև եկավ, քարերի արանքից փուռ-փուռ կանաչ է դուրս գալիս, հազարաճեղծ ծաղիկ՝ Կարմիր կակառ, Սև սիրտ կակառ, Ռեփի անթուռամ, Նախաֆաթ, Ծոռած... Քարերի տակից ելած ծաղիկն ու խոտը մեջքահատոր են, ոլոր-մալոր, հողաբայլ շուրթերը հզած քարերի տաք շուրթերին: Բա՛կ Օսոն կոտրվով ճամփա է բացում ծլի համար՝ թե ճար կա: Անձրև եկավ՝ լեռնալանջի ամեն քար կանաչակն մատանի է հագնում:

— Սարեր խոտի մեջ կորած է, ժողովուրդ,— Օսոն մեկը տես է անում:

Թե անձրև չեկա՞վ... է՛, մեղք են քարերը. մեկը մյուսի տափերն է փնտրում: Սարերը դառնում են մոշահոտ: Բայց Օսոն էլի քրո-քրո դաշտ է գնում:

— Քեռի Օսո, ծաղիկ կբերե՞ս:

— Կբերի՞մ... շան ծիծ կերած:

— Օսո, չոլ ի՞նչ կերթա, ի՞նչ կպահիս, քարե՞ր:

Հանդապահը նայում է ոտնամանների ծայրերին՝ անգույն են, պլակված, և գլուխը խորհրդավոր տմբտմբացնում է:

- Խոտ շա՛տ կա:
- Ո՛ւր կա:
- Քանդած բերդեր, Արշաձոր, Յամպրասար... Ժողովող էղնի՛ կա.
- Օսոն աշխօրի տեղ կանն:
- Կույակ կուգե գառնա, հա՛, հա՛, հա՛:

Դաշտապահը նայում է ոտնամանների ժայռագույն ծայրերին. «Ի՞նչ կծիծաղին»: Հետո թողնում-գնում է Բարձրասար, անպայման այնտեղ, որովհետև Բարձրասարի կրծքին սեղմված մի քարի տակ աղբրակ կա. չուրը՝ սարն ի վար մեկնված տավիղի լար: Գյուղից էլ է երևում չձգված կանաչ լարը: Եվ Օսոն, հայացքը փաթաթած այդ լարին, գնում է՝ մի քայլը մեծ, մյուսը՝ փոքր: Աղբյուրի առջև ծնրում է, քրտնած դեմքը պահում ջրի վրա, շնչում ջրի բույրը: Իսկ աղբյուրի քարին արլան, յուղ ու մոմի սևացած հետքեր կան: Մոմ են վառել ու արել մատաղ: Աստծո՞ւն: Չէ՛, հեթանոս պաշտամունք է սա:

Չորապոնկին Նհո պապը բաժանվում է Օսոյից: Հայացքը ոտքերի տակ գցած գնում է փուշ հավաքելու՝ Արշաձորից, Քանդած բերդերից: Մարդահասակ են փշերը, մի կալ տեղում՝ երեքը-չորսը: Պապը ձեռնոց չունի, փշերը բռով հավաքում, բերում է իրար: Հետո խուրձը առնում է թաց մեջքին, խրձի վրա մանգաղն ու բամբակյա բաճկոնն են, ճակատի վրա արյունով լցված-եղած կնճիռների կույտ կա, ճղպացող քրտինքով:

Նհոն ծունկը սեղմում է հողին, ատամները՝ իրար, ոտքի է կանգնում: Ո՛ւր... ~~պապ է շալակել պապը: Թը՛մփ, Թը՛մփ, Թը՛մփ...~~ Չոր ու սարով, արտերի միջնակներով, թե ճամփա է՝ ճամփի եզրով ծանր ու մեկ քայլում է: Հացատան դռանց շալակը վար է դնում, ոտքերը մեկնում. «Օ՛՜ֆ»:

— Հարս... Հարս, գառ, թանչուր բեր:

Գոնե փշախուրձը հեռացնե՛ր մեջքից...

— Չէ՛, էսպես լավ է, դու չես իմանա, հարս:

Քրտինքի կաթիլները լուռ ու մունջ ընկնում են թանչրի մեջ, կաթկըթում են դեմքից, ձեռքերից:

— Էս ի՞նչ է, պապի:

Է՛, դու դեռ փոքր ես, գառնուկս, չես հասկանա:

— Պապի, ծակում է:

Մակո՞ւմ է: Բա պապի թիկունքը ինչո՞ւ չի ծակում: «Էլ ծակելու տեղ չի մնացե՛ս»:

— Պապ, ծակում է:

Հիմա թող ծակի, ոչինչ, դրանից վնաս չկա... Բայց... էս «մատ-միս» երեխան որ պապ դարձավ, Արջաձորից փո՛ւշ պիտի բերի: «էդպիսի բան չի՛ էլնի... Աշխարհքի անեծք մենակ մեզ վրա՛ նետած պիտի մնա»:

Պապը խուրճը հեռացնում է մեջքից, զայրացած կանգնում ոտքի: — Նհո, դադրե՛ր ես:

Վառո նանն է՛ աչն ու գլխաշորի ծայրը շուրթերի մոտ պահած: Նհոն չի նայում, անծայտուն է, չի մաքրում փուշ ու քրտինքով շաղված գեմքը: Թաց մեջքից մուխ է կննում, ինչպես թաց հերկից:

— Նհո, կով էս փուշ կուտե՛:

«Կուտե՛»: Նան, դու չգիտե՛ս, կուտի, թե չէ: Ամեն տարի այգայես չէ՛, Նհո պապը հինգ-վեց փուշ գցում է մսուրը՝ «Կեր պրծի, մի փունջ խոտ տամ»: Կովը պոզերով փուշը մսուրի պատից պատ է բշում, գցում ոտքերի տակ, թափ տալիս գլուխը, նայում տիրոջը, բառաչում: «Գգան-գրտվի՛ս: Մեղք չունիս,— Նհոն մոտենում է, շոյում,— կեր, իմ հոգին, կեր... է՛, ջանքմ, անասունի մեղքի տակ է կմտնինք»: Հետո ստիպում է. «Կե՛ր»:

— Նհո, կով էս փուշ կուտե՛,— նանը կրկնում է հարցը:

— Էվել-պակաս ի՞նչ կխոսիս, հեռու իմ աչից,— պոռթկում է Նհոն:

— Էս մարդ ծուռ է:

Վառո նանը հեռանում է, քայլերը մտնիկ, աչը շրթունքների մոտ, փեշով ավելում է հացատան շեմը:

Գարնան գիշերին Օսոն պառկում է լուսամուտի դիմաց, բացում լուսամուտը, ականջ պահում ձոր ու ձորերի ձայնին: Խը՛շշ... Հեղեղ է գնում ձորերով, լեռներում ձնհալ է: Դրխկ, դրխկ... ղղրղում է ձորը, պատուհանի ապակիները զրնգում են, հեղեղը ժայռաքեկորներ է գլորում: «Մեկ... էրկու...»,— հաշվում է Օսոն: Մեկը մեծ էր, մեկը՝ փոքր: Մեկը գնաց, է՛, ձայնը որտեղի՞ց է գալիս, մեկը կանգ առավ. թիկունքը դեմ արավ ափի ժայռ ու քարերին, կանգնեց, Օսոն գիտե՛ որտեղ, առավոտյան կերթա, կկանգնի կողքին: Մտքով շարժվում է հեղեղի ափով: Սեխավահունին ափ կա, որ քար ու քարակույտ չէ՛ հող է: Հողեղեն ափը նեղ է, քիչ ձգվող, շուտ կտրվող: «Մի բուռ հող է, մի ծիլ կանաչ, կթանդե, կտանե,— տնքում է հանդապահը, բորբոքում ծխախոտի կրակը: Կրակը պատուհանից դուրս է գալիս, կպնում աստղաշոր գիշերանոցով երկընթին:— Չլուսացա՛վ, ջաղաց չբշե՛...»:

Ջրաղա՛ց: Որտեղի՞ց ջրաղաց: Գիշեր է, Օսոն երազի մեջ է: Զորում ջրաղաց եղել է, անունը ջրաղացպանի անունով՝ «Խազարի ջաղաց»: Հի-

մա ծառանքը կան, զրազապը չկա: Կան մուր ու ալյուր կերած քարերը: Սալ կա՝ սխալը զրազապան Ղազարի բաժնակցա շորերից առած: Նաև կան խար. «աւտազ» ծաղկառատ, երկաթաօղ գոտիններով ջրաղացքա-
րներ:

Հիմա գետինը ջրաղացի մի քար է, երկինքը ջրաղացի մի քար՝ մի քուռ օղում— «ծաղարի ջաղցի» քեկտրեներն են օղում:

Գլուղում էլնկտրազաց կա: Քախշիկը «ջաղցիպան» է:

— Քու հոր կտազեր՝ քեզ չի առաչ:

— Օսո, ինչո՞ւ:

— Քունդիր չունիս, կրն չես թխի... Գերթինք օղորմած հոգի քու հոր մոտ...

Է՛, դաշտապահ Օսոյի ջրաղացը մնացել է ձորում: Հեղեղը կըշի հանկարծ, ձորերը վիշապ են դարձել, խը՛շ... Դը՛խկ, դը՛խկ...

Դա գարունքին:

Իսկ ամռանն ու աշնանը անշուր են Քարազխի ձորերը: Կամ գլզլան մի աղբյուրի ջուր է թավալվում, փշրվում, գոլ տալիս: Զորերը ծուռվիզ են, ժայռաշուրթ, արև խեղդող: Անդռնցի վրա կախվում է մասրենին, թևի տակ առնում է մի գանգակ ու սպասում գիծ մի պատանու... «Քեռի, ինձի ծաղիկ կբերե՞ս»:

— Ես ձձեր,— Օսոն ժպտում է, հետո զնկնում մաքերի մեջ:

— Մեր էրգիր էս ծաղկից կա՞ր:

Ձի հիշում: Դե, շորս-հինգ տարեկան էր, որ թողեցին էրգիրը: Նոս պապն ասում է կար: «Ինչ ծաղիկ էստեղ կա, Սասնո սար ու ձորում կար: Ինչ էստեղ չկա, էստեղ կար... Բանջար կար. խավրժիլ, նուխիկ... Մա-
նանա կար. հարսներ դանակով կկտրեն, գոգ-գոգ կծողվեն ծառ ու քա-
րի, գազերի վրայեն... Բեռ ու բարձով էրգիր էր, լառ»:

Դաշտապահ Օսոն ամենաշատը ծաբաւից է նեղվում: Բանակից հե-
տը քերած տափաշիչն ի՞նչ է որ, ճար լինե՞ր, մի կուժ ջուր կկախեր կող-
բից: Էրգրի պես չէ. «Ամեն քելթին ախալուր կար, ամեն արտի գլխին ախալուր,— Եհո պապն է ասեղ,— քո պապ տառաւ արտաւ ասե՛ր, տառաւ ախա-
լուր»:— Օսոյին է ասել:

Եվ դաշտապահ Օսոն ամենաշատը ծաբաւից է նեղվում: Ու ոտա-
տեղերն ընտրելով կաժանով իջնում է: Իսկ որտեղ քարերին փաթաթված
կաժանն է վերջանում, աջնտեղ խոժռապիւմ ժալո կա, ասքերի դիմաց՝
երկնքից թափված աստղեր: Մեխ ու նալ են խփել կայծկտապաղ քարի
մեջ, որ շար աչքը խափանվի: Մի քանիան էլ Օսոն է փփել:

— Փրհնվիս գաւ, օրհնվիս,— ասում է Օսոն: Աղբյուրի՞ն է ասում,

Ժայռի՞ն է ասում, ձորի՞ն: Ամենքին էլ: Ամեն մեկին մի քիչ հասնում է դաշտապահի օրհնանքից:

Ձուրը փշովելով իջնում է վար: Ամեն կաթիլ մի դաղձ է դառնում, մի պատատուկ, կանաչ անձրև է մաղվում որձաքարերի վրա: Ձորի հատակը թացվում է, և ալյուտիկից ձորը դառնում է «գետ»: Թավալվում է, փրփրում, գոլ տալիս, մինչև որ մի տեղից, ձորալանջով ձգում-հանում են: Մի կում է մնացել:

Ժայռաճեղքից ճլճլալով դուրս է գալիս մի պուտ ջուր: «Ճլճլան ախպուր»: Ճեղքից ընդերքի ձայնն է լսվում:

— Փառք քո զորության,— ասում է Օսոն: Ժայռին էլի հալ ու մեխ է խփել: Ժայռը տեղ-տեղ սեւացել է, վրան աղավաղու փետուրներ կան: Մեզին վառո նաևը ամպագույն թևուղիով մի աղավաղ է տվել Օսոյին:

— Օսո, գառ, թող Ճլճլան ախպրի բարին ուր կերթա-կերթա:

Եվ քարի վրա աղավաղու ամպագույն փետուրներ կան, ու կանաչ շուրթերով ժայռը զանգալուտանից ընկած քար է դարձել:

Մլընգ, ճըլտ: Մլընգ, ճըլտ: Ճլճլան աղբյուր: Քարեղեն մի բեկոր ձորապոնկից նետվել է, բերանքաց աղանջ է դնում: Օրվա մեջ մի քանի կաթ ընկնում է ժայռաբեկորի վրա, և դաղձ հա այնտեղ՝ քարի միջից ծլած, ուրց կա և հոպուպի հաց:

Անցած ամռանը Օսոյի բանակի ընկերը քաղաքից հյուր եկավ:

Գյուղամիջում հարցրեց.

— Երվանդյան Մարկոսի տունը ո՞րն է:

— Մարկոսն ո՞վ է,— իրար երես նայեցին,— մեր գեղ Մարկոս անուն չիա:

Հյուրը զարմացավ, հետո նկարագրեց Երվանդյան Մարկոսին և ասաց ամենազորավոր նշանը.

— Մի թիւ չիա:

— Հա՛... Մեր Օսոյին կուգի,— ժպտացին,— Օսոյի ազգանուն Երվանդյան չէ՞... Հա, էլի՛, Օսոն է... Մարկոս... հա՛, հա՛, հա՛, Մարկոս չէ մի Մարկոսիոս... հա՛, հա՛, հա՛:

Օսոն մի ձեռքով գրկից հյուրին, զարմացրեց.

— Ետե՛ հա ուժեղացել, Մարկոս:

Կորած ձեռքի ուժը մյուսին է տվել:

Գառը հասցրեցին Ճլճլան աղբյուրի ոտքը:

— Քու ձեռքով մորթի, ախպեր:

Աղբիկը մի կճուճ մածուն բերեց և մի կապոց բաժաշ:

— Ի՞նչ գեղեցիկ աղբյուր է:

— Գեղեցիկ է՞ն կեղծեք, թե ջոք մի գիրկ դառնալ:

- Զէ՛, Մարկոս, սա ժլատ գեղեցկութիւն է: Նուրբ է:
- Քու ասածն է,— համաձայնեց Օսոն:
- Քանի՞ գառ ունես:
- Մնաց շորս:
- Կերուխումի մեջ ես, էլի:
- Հա՛:

Չասեց, թե՛ հինգն է եղել, որ մնացածը պիտի վաճառի, հաց գնի.
«Տարին երաշտ է, աշխօր՝ փուլ»:

— Մարկոս, դու մի երգ էիր ասում, հիշո՞ւմ ես:

— Մոռցվո՞ղ երգ է:

Օսոն միայն մի երգ գիտե: Հետը կոխվ տարավ, ետ/բերեց: Թե հարսանիք է՝ էդ երգն է, թե ոտքերը գաղթել են, նստել է մի քարի՝ էդ երգն է: Մեկ է ու կա: Ուրիշ երգ սովորելու ոչ ցանկութիւն ունի, ոչ միտք: Վերջին քառատողը ասում է երկու անգամ, ձեռքը խփում սեղանին՝ թե հարսանքատուն է, կոպալով խփում է քարին՝ թե ձորապուռնկ է:

Չոր Է՞րբ մնամ էլու դռներ.
Երթամ ժողովիմ զիմ խեղճ գառներ,
Մուքիմ զիմ բաղլան ու ծառներ,
Ջարթներ, լառ, մեռնիմ քրդի...

— Ապրես դու, Մարկոս, կյանք ունենաս, ինչքան երգես, կլսեմ: Էդ երգի համար էլի կգամ:

— Իմ աչքին:

Ճլճլան աղբյուրի մոտից հյուրը հեռացավ օրորվելով, մտքում Օսոյի երգը:

— Սիրեցի ձեր ձորերը, Մարկոս:

Իսկ ձորերը ծուռվիլ են, ժայռաշուրթ, քմադմփացող: Ձորի հատակում սեղ ու պատուտակ կա, ձորապուռնկից կախված մասրենի, եթե անձրև է եկել՝ նաև փունջ-փունջ խոտ: Մագլցում են, պռճկում, պոկում ճյուղ-ճյուղ խոտերը:

Թե անձրև չեկավ, օձը կախվում է մասրենու ճյուղից, թույն թափում ժայռերի վրա: Արոյի թոռը տեսավ օձին՝ կաղաղակի, կսուլի, կքարկոծի, իսկ Օսոն երեսը շուռ կտա, տնքալով կքարծրանա ձորի կածանով: Ձորապուռնկին կարկատան արտ կա, մեջը կուշ եկած մի բարդոց:

— Օսո, արի հաց կեր:

— Նոր կերա... Ջուր կա՞:

— Մարի արտեր հասա՞ծ է, Օսո, լի՞ք են, դարդա՞կ:

Օսոն իսկույն չի պատասխանում. հիշում է, որ երեկ նախագահը մատը թափ տվեց.

— Հանդապահ Օսո, դու պանիկյորուսթյուն ես անում:

— Ինչու՞թյուն:

— Պանիկյորուսթյուն. քեֆիդ ման ես գալիս և ազդում մարդկանց տրամադրությունների վրա. թե՛ արտերը դատարկ են, էտպես, էնպես: Քույլ տուր կազմակերպենք-ավարտենք հունձը, ինչ կղավ՝ եղավ:

Հիշում է և պատասխան տալիս հարցին.

— Սաքի արտեր էստեղից լավ են. գարնան սեւավներուն ջրվան, լավ աշխատեք, ժողովուրդ:

— Օսո, նախագահը կաշառք է տվե քեզ, հա՞:

Հանդապահը լուում է, հենվում ձեռնափայտին, հայացքը կախում:

Հետո աննկատ հեռանում է, իսկ երեկոյան նորից է գտնում ինի-կին ու ոչ մեկ, ոչ երկու:

— Խեռ, ջրի տեղ կիմանամ, մեկել օր գտաւ էս մեկ հաստատ ջուր է:

— Որտե՞ղ գտար:

— Վերին ձորի էն ծակ քարի տակ: Ասա ո՞նց իմացա, Խեռ, նստա հանգիստ առնելու, տեսնիմ քարի տակից ձեն կելնի, կխշշաւ: Քու ինձե-ներ ընկերոջ լուր ուղարկի՝ գա:

Խեիկը գլուխը կախ քայլում, գյուղից դուրս է գալիս, տրորում ձո-րապանկի կածանը, (դիտե, որ Օսոյի ասածը հորինած է, բայց գնում է): Հեռվում, ծալծված կածանի կշտին խաչքար կաւ «խաչքարը մենակ ճամ-փորդ է, գնո՞ւմ է, գնում, ծնկները թուլացել են», — Խեիկը միշտ այդ-պես է մտածում խաչքարի մասին: Կածանը փաթաթվում է խաչքարին, անցնում, Խեիկը չի անցնում. նստում է դեմ-դիմաց՝ ուշադիր նայելն է նրանը: Վաղուց՝ նկատել է. խաչքարը գլխիվար է, խաչի կարճ մասը եր-կինք պիտի ուղղված լինի, դեպի գետինն է: Երբվանի՞ց: Ո՞վ գիտի, գուցե ի սկզբանե: Կամ հոգնել՝ գլորվել է, մարդիկ ոտքի են կանգնեց-րել՝ և գլխիվար: Ի՞նչ իմանաս, խաչքարը հաստատ գլխիվար է՝ խաչ-քարի ծայրը խրել է հողի մեջ, կանգնել: «Երկնքից հոգնել է», — ամփո-փում է Խեիկը, ոտքի կանգնում, թափառում երկար, և լերկ, մոռյալտես լեռներից ամպ է նստում դեմքին:

Անտառը սարերի ծիծաղն է, — մտածում է, — չեմ կարծում, թե ան-տառապատ սարի ընդերքում մի բան լինի, այնպես, ինչպես ծիծաղելու պահին մարդու հոգում ամեն ինչ ջնջվում է, մնում է միայն մի թեթև բան, այդ պահին հոգին դատարկ է, բայց պոնկի-պոունկ լիքն է, երբ

հոգում կոխվեց։ Այս լեռները ծիծաղ շունեն, լեռի են, գորշ են ու մռայլ։ Ուրեմն ինչո՞ւ չենթադրել, որ այդ մռայլության տակ մի բան կա։ Կա, սրանք հոգու մեջ կոխվեց ունեն, բռն ունեն պահած։ Ունեն։ Ի՞նչ... Իսկ ի՞նչ լինելու, ի՞նչ ունենալին պահած։ Երկաթ։ Չէ։ Պղինձ։ Չէ։ Ոսկի։ Չէ՛ չէ՛, ջուր։ Զուր չկա՞։ Երկրաբաններն ասում են՝ չէ, Գաշապատի Ծառն ասում է՝ կա։

Խեղճի համալսարանական տարիների երկրաբան ընկեր Հովսեփը տասը անգամ խոստացավ, մի անգամ հազիվ հաջողացրեց գալ։ Ծառն ընկավ առաջ՝ ոլորեց ճամփեն, Խեղճին ու երկրաբանին կանգնեցրեց ժայռի դիմաց։

— Կիչա՞նք ու կերթա՞նք, ափսոս ջուր։

Հովսեփը ականջ դրեց և ասաց։

— Դատարկություն է, քամու ձայն է։ Զուր լինելու, քամուն տեղ չէր մնա։

— Վա՛յնե՛ն,— ափսոսաց Ծառն, բայց չհաժառաց,— «ծախս շատ կպահանջե՛ն» դրա համար...»։

— Ուրեմն գտնում ես, որ մեր կողմերում ջուր չկա՞։

— Չկա, Խեղճ,— համոզված ասաց երկրաբանը։

— Իսկ եթե շատ-շատ է պետք ինչո՞ւ չկա, պիտի լինի՞, պիտի գտնե՞ն։ Հող սահողում են. քարը ջարդում, դարձնում են հող, ջուր ստեղծելն է անհնար, հասկանո՞ւմ ես, ջուր է պետք, գտե՛ր։

— Մյուս գալուց դավազանս կրեմե՞մ,— ծիծաղեց Հովսեփը։

— Եվ քսա քեզ, այս սարերի տակ ունի՞նք չկա՞։

— Քար։

— Դա հեշտ ուրի՞շ։

— Լսի՛ք,— ծիծաղեց Հովսեփը,— ա՛յ, էն սարերում խաբում հայա-նաբերեցի՛նք, կար՝ գառնք, պեռլիտի անսպառ պաշար գտանք...

— Անսպա՛ռ։ Աշխարհում անսպառ ոչինչ չկա։ Անսպառ երկրաբանական տեղիքն է։ Մի օր այդ սարերը լեն լինի և չի լինի պեռլիտի քո այդ «անսպառ» պաշարը։ Եվ հետո, մի հարց. նոր հանք գտնելուց, ստենք թեկուզ՝ ոսկու, շա՞տ ես ուրախանում։

— Իհարկե, ուրախանում եմ։

— Իզուր։ Ինձ թվում է, դրանից ոգևորվել պետք չէ։ Գիտե՞ս ինչ, Հովսեփ, ես խղճում եմ այն բոլոր սարերին, որոնց գաղտնիքը մատնում ես։ Արդիհետև մարդու հարստությունը, նաև ուժը բոլորից թաքցրած իր-վերջին գաղտնիքի մեջ է։ Պարզվեց՝ պարտավոր է։

— Դու էլի էն գիծն ես մնացել,— ծիծաղեց Հովսեփը։

Այնուամենայնիվ *Խեիկը* երկրաբան ընկերոջը քարշ տվեց մինչև Համբերդ: Ճանապարհին Հովսեփը հա՛ կրկնեց:

— Զուր կգտնենք, *Եթե Խեիկը* շատ է ուզում՝ կգտնենք,— ու ծիծաղեց, հետո լրջացավ ու ասաց,— ջուրը հարց է ու հարց:

Համբերդում, Աշոտ Երկաթի աճեր բերդի մեջ կրակ արեցին: Հաց ու գինու հոտ ելավ: *Խեիկը* շատ խմեց. խն էր, խն դարձավ:

Նու գալուց ճանապարհը խճճված թեւ էր. ամեն մետրի վրա ջարդվում էին «Վիլիսի» լույսերը, ամեն մետրի վրա լույսերը թափառում էին հյուսիս-հարավ:

— Զգույշ, Դերո,— ասաց Հովսեփը:

Դերոն չպատասխանեց:

«Հավ էլ անում է, որ չի պատասխանում»,— մտածեց *Խեիկը*,— բա ինչ, զգույշը համարյա այն բառն է, որ ամեն մեկը իրավունք է վերապահում իրեն օգտագործել նրախայի նկատմամբ. «Զի կարելի, չի կարելի»:

— Ինչո՞ւ զգույշ, գնա, Դերո, *Եթե* կարող ես նոր ճանապարհ բացիր, ազնիվ խոսք: Մի կծիկ էլ դու կապիր ոտքիդ, քարը տուր էս սար ու ձորի մեջ:

Քիչ առաջ էլ ասում էին՝ «Զգույշ, *Խեիկ*, կգլորվես, փորձա՞նք ես, ա՛յ մարդ»,— և կանգնած նայելու փախարեն, պառկած նայեց անդունդին, երբ պտուղած ես նայում, ավելի ես մոտենում ցածին, անդունդին: Ամոթ է, ա՛յ մարդ, անդունդի պոնկին մարդիկ, ախր, կանգնեցրել են տուն, վանք, ամրություններ, պարիսպ, ինչպե՞ս են կառուցել: Պառկա՞ծ:

— Արագ բշիւր, Դերո, ինչի՞ց ես վախենում: Բնությունը վախի զգացումը սխալմամբ է տվել մարդուն: Արագ բշիւր, նոր ճամփով գնա:

Բայց ինչո՞ւ է այդքան խճճված այս ճանապարհը: Ուրիշ ճամփաներ էլ կան, ինչո՞ւ այդպես չեն: Աչքերդ կղոցում, նայո՞ւմ ես, նայում, հորիզոնդ վերջանում է, ճամփեն չի կտրվում: Ա՛յ, *Եթե* այդպիսի ճամփի վրա լինեիր աճյառն, Դերոն այդքան լարված չէր լինի: Ղեկը կրճենի մի ձեռքով, շուռ կգար, կխոսեր: Հիմա երկու ձեռքն էլ քիչ է, լուռթյունն էլ, երկու աչքն էլ:

— Մեր ճամփեքի օգուտն էն է, որ կստիպեն լավ ժաանագետ դառնանք,— ասաց Դերոն:

Հավ տրամաբանություն ունի մարդը և գա գծվաքին այս ճամփեքի հետ է կապված և այս սարերի:

— Էս գեղի առաջին ծնունդ դաշտադեմցի Ֆարեի Սաքոն է՝ պորտիմ ձեռքով է կտրվե, — հիշում է տատմայր Մանիշակը:

— Հերու մի տղա Սաքոյին էղավ, մեկ՝ իր հարսին: Բժիշկ խեղճ ճժերի պորտ սխալ է կտրե...

Ֆարեին օղորմի: Իսկ Սաքոն կա, հաստատ գիտե, որ տարիքը քառասունհինգ է, միայն ծննդյան ամիսն ու օրն է՝ կորցրել: Տեր է՝ թե առած-թռած որդիների և մի «բուլկ ճժի»: Մեծ որդին արդեն առանձին ծուխ է, և Սաքոյի կինն ու հարսը հաց ու թաց են փոխ տալիս-առնում, մեկ-մեկ էլ լեզվակոխվ են տալիս՝ մի քիչ որպես հարս ու սկեսուր, ավելի շատ՝ հարևանական պատճառներով, հարևանավարի:

Մյուս որդին բանակից եկավ, մի երկու շաբաթ իրիկունները երգ ու սուլոցով դարձավ տուն, առավոտները մարզանք արեց, գնաց գյուղամեջ, հետո թողեց և՛ երգ, և՛ մարզանք, գյուղն էլ թողեց, գնաց քաղաք: Հիմա, ամիսը մեկ-երկու անգամ՝ գալիս է: Ավտոյից իջնելուն պես նկատում է.

— Էս կինոն նո՞ր է հասել էստեղ:

Նկատում է.

— Կինոյի անունը սխալ է թարգմանված:

Նկատում ու հիշում է.

— Սերացել ես, Վաղո... Հիշո՞ւմ ես դայրոցում ի՞նչ էինք անում:

— Բան էլ չէինք անում, — տխրում է Վաղոն և ցանկանում վանել տխրությունը, — քաղաքում ի՞նչ կա:

— Հե՛շ, — լրջանում է, ապա աշխույժով հարցնում, — Պելեի մասին կարդացի՞ր:

— Պելեի մասի՞ն..., — խեղճանում է Վաղոն, — Պելեն ո՞վ է:

— Բա՛... մարդ էլ Պելեին չճանալի, — ծիծաղում է:

— Ո՞վ է, է՛, — նեղսրտում է Վաղոն:

— Տուտրոլիստ է, բրազիլացի. իսկականից ծերացել ես, — ծիծաղում է:

Վաղոն վիրավորվում է, աչքերը ճպճպացնում, որոնում հարմար պատասխան:

— Մեծ մարդու ես ճանաչում, էլի՛, — ասում է ու հեռանում:

Երեխաները աղմուկով չեն գիմավորում Վոլոդին: Որդու բարեին Սաքոն պատասխանում է գլխի շարժումով, մայրը՝ կոտրված ձայնով ու շաղ-եկած հայացքով:

Տունն ու Վոլոդյան իրար հետ երկար զրույց չունեն:

¹ Սա եղել է ակնարկ, որը հետագայում հեղինակը վերաձայնել և դարձրել է վիպակի մի մասը: (Մ. խ.):

— Ո՞նց ես, Գայրիկ:

— Լավ եմ,— մռայլ ասում է Սաքոն:

Լուսթյուն... տան անկյունում մայրը ամաններն է խառնում, ու խտանում է լուսթյունը:

— Վալոդ ջան, հիվանդ չե՞ս:— Մայրն է:

— Չէ՛, լավ եմ:

Լուսթյուն... Վոլոդյան նայում է երեխաներին:

— Դասից եկե՞լ եք:

— Հա՛,— պատասխանողը առաջին դասարանցին է:

Լուսթյուն... Վոլոդյայի ծխախոտն ու Սաքոյի «չղարան» օճորքի տակ գծագրում են ծխն անորոշ պատկերներ՝ հանդիպում են ու պատուհանի մոտ դառնում մշուշ:

Հետո Վոլոդյան գնում է գյուղամեջ, ուռենիների տակ շարված քարերից մեկի վրա փռում է թաշկինակը, նստում, «Կաղբեկի» տուփը հանում, հանում գլանակ, կոթը թխկթխկացնում տուփի վրա, փչում, ծխում է ու ժպտում է, հա՛ ժպտում, ինքն էլ մինչև վերջ չի հասկանում՝ թե ինչու, բայց որ ժպտալ պետք է անպայման պետք է:

— Ասվատուր, Սաքոյի տղեն իմ աչքին ուրախ կերևա, միշտ ուրախ կերևա,— շշնջում է Արոն:

— Քու աչքեր քեզ կխաբին, միշտ կխաբին,— Ասատուրը բարձրաձայն է պատասխանում: Արոն շարունակում է ու՛ էլի շշուկով:

— Մեկել օր մեր Մխիկ քաղաք էր գնացե...

Քաղաքում հանդիպել է Վոլոդին, ռեստորանում կերել-խմել են և՛ Մխիկի հաշվին, հետո Մխիկը հինգ ռուբլի փող է տվել Վոլոդին, պարտքով էլ չէ՛ հենց այնպես տվել է: Ախր, Մխիկը շա՛տ բաց ձեռք է, շա՛տ խղճով, հենց իմացել է, որ Սաքոյի տղան փող չունի, տվել է:

— Վալոդ,— Արոն փոխում է դիրքը, ձայնը բարձրացնում,— մեր Մխիկ անցած անգամ հանդիպել է քեզ, չէ՞:

— Հա,— խուսափուկ պատասխանում է Վոլոդյան:

— Կտեսնի՞ս, իմ խոսք ճշմարիտ է,— Արոն նորից է դառնում Ասատուրին:

Մխիկը պատմել է նաև, որ Սաքոյի տղան «ասֆալտ է կթափե», մինչև իրիկուն մրի մեջ է, ստացածն էլ՝ հե՛շ, որ Սաքոյի տղան ապրում է Գանրակացարանում և որ, Գարյուր տարի էլ մնա, Սաքոյի տղային քաղաքում տուն տվող չկա:

— Վալոդ, դու ասֆալտ կթափիս ու հանրակացարան կապրիս, չէ՞,— Արոն պատմածը կնքում է:

— Հա,— պատասխանը դժկամ է, բայց Վալդեմարի դեմքին ժպտա
կա:

— Փողից-մողից քա հոր կօծանդակիւ, չէ՞:

Այս անգամ Վալդեմարն կարմրում-ծիծաղում է և մտքում հալհալում
Արոյին, Միսիկին էլ հետը:

— Վալդե...

Արոն էլի հարցուփորձ ունի, բայց Ասատուրը չաք ընդհատում է.

— Ի՞նչ, Արո, ի՞նչ: Վալդե, հա Վալդե: Ի՞նչ: Հա՛ վարձուկ կապրի,
ասա՛լատ կթափե, հող կթաղե ու...— Ասատուրը լալն ժպտում է և նոր
տոնով փակում խոսքը,— ու քու գլուխ կթաղե: Պրծա՞նք:

Ուրեմն, Սաքոյի Վալդեյա որդին քաղաքում է ապրում և ամիսը մեկ-
երկու անգամ գյուղ է գալիս: Գալիս՝ «Կազբեկի» տուփը գոռին խթած
(գյուղ գալուց անպայման «Կազբեկ» է գնում), ձեռքերը գրպանում, զնա-
լուց՝ շուրթերը խոնավ ու յուղափալլ, մի ձեռքում ալեումիսն ամանով
մածոն, մյուսում՝ մի կապուց բան ու ման:

— Անցած դարնան, երբ Սաքոյի երեխաների թիվը մեկով էլ ավե-
լացավ, Սաքոն մի ծուռ քայլ արեց ու դարձավ քարագլխեցիների աշփ
փուշը:

Դաշտից ուղիղ գրուցատեղ էր եկել, թիկն տվել ծառին, ոտքերը եր-
կարել ու ծխում էր, երբ լիքը դուլլերով մի կին փոխանցելով տեղ հասց-
րեց.

— Սաքո, քու աչք լույս. տղա ունեցար:

Քթի տակ խնդմեղաց, Հետո մի ճոթ պոտաքամի ելավ, փոշի ցա-
նեց խնդմեղոցին, ու Սաքոյի դեմքը լրացաւ: Շարունակեց կիսատ թո-
ղած խոհ ու հաշիվ, և հաշվանգրերը ավելի հեռացան, մտքերը դեմով
անցնող հոտի պես խճճվեցին: Ոչխարների շունչ ու փորից բոլորը հա-
կացան, որ Այգեհտափի ածառառեցի ցիցքաքաղաճահները էլի տապալ-
վել են: Ամեն մեկը հոտի մեջ փնտրեց իր ոչխարները՝ աչք ու ժպտ
դիպցրեց նրանց լի կրծքերին ու հովիտ Ավդիին: Մեկ էլ Արոն առաց.

— Հեյ, հեյքան, Ավդի, հեյքան, այգեհտափոցայ մեղրիկ նորեն լացա-
ցրել է:

Ավդին, երբ հոտը քշած է պառլի թիկունքն ի վեր, երկու անգ իորց-
նում է հորեղտն ու արեւ, մի տեղ աշխարհին կոպ-կոխ է նայում, ամպերի
միջեց, հետո գնում հաւանում է Թերդարտի փեշը: Այգեհտափոց դեռ օրեք-
սահմանագծով իրավունք չունի՝ դաշտի գյուղ Այգեհտափի ածառառեցի-
ներն են: Բայց Ավդին խախտում է սահմանը, և հոտը կոշտ-կուշտ բե-
րում է գյուղ:

— Այգեհատափցիք ուզենան, ժեր հաց ու թաց Կեփրին, ժողովուրդ-
աժիս յաթանաստուն-ութանասուն մանեթի գլխից անցնին, առանձին հան-
դապահ բռնին, ի՞նչ կանենք,— իր կարծիքը հաջտենց Պետրոսը:

Կես ու պուտ, կողմ ու դեմ պատասխան տվին, հետո Պետրոսը իր
սլաքաբերի հսկից դնաց, Սաքուն էլ՝ իր:

Բակում, հրը տղան կանգնեց ու նորածնի մասին իր փառացած պատ-
մուխյունն արտա՞լ՝ թլոթ ու շնչակտուր, Սաքոյի աչքը դիպավ նրա պտղած
պորտին ու հանկարծ հիշեց Պետրոսի ասածը. «Ճմիս յոթանասուն-ութա-
նասուն մանեթի գլխից անցնին...»: Հացի հատեց՝ էլի միտն ընկավ և,
չիմացավ փնշու, յոթանասունը զջեց մի կողմ, առավ ութսունն ու ակսեց
հաշիվ-մաշիվ ասե՛կ...

«Քիչ փառա չէ՛...», — համոզվեց, անկողին մտավ, բայց մտքով
մնաց հաշվի հետ:

Մյուս առավոտ, գաշաի համգին, Սաքուն պոչ հաջացք Կպցրեց
Պետրոսին ու փախցրեց, ինքն էլ չիմացավ, թե ինչո՞ւ այդպես: Գիշերը
մտքով անցել էր.

«Կպատահի՞» Պետրոս հանդապած գառնաղու միտք ունի: Նորից հի-
շեց իրիկվու հաշիվն ու թիվը և ինչքան մտածեց, այդ միտքն ավելի հա-
վանեական թվաց: Եվ բերան բացեց-փակեց... վերը չգիմացավ:

— Պետրոս, կպատահի՞,— ասում էր ասել պահակ դառնալու միտք
ունես, բայց վտանգ զգաց (գուցե Պետրոսը ժեննեին էլ պահակության
միտք չունի, ինչո՞ւ հուշել) և ծոեց խոսքը,— Կպատահի՞ այգեհատափցիք
սարին պահակ բռնեն:

— Թե խելք ունենան:

Եվ Սաքուն պահակությանը հաշվեց ակզբում երկու ու կես, հետո
երեք տեփս, ապա երեք հատ տեփուն գումարեց իրար, կլորացրեց հաշիվն
ու շեղ չափեց Պետրոսին:

— Անձրև ուշացավ, խանձան արտեր,— ասաց Պետրոսը:

Սաքոյի պատասխանը մտքում եղավ:

«Դու անձրևի մասին ի՞նչ կմտածիս. հանդապած կգառնաս, կապ-
րիս»:

Ետքաթ էր, որ Սաքոյի աչքն ու միտքը շաղ էր նկնել: Զրուցում էին,
սուս էր մնում: Խոսքն իր կողմն էին ուղարկում, ուշ էր գլխի ընկնում:
Սիծաղում էին, ծուռ ու մուռ ժպտում էր: Միայն Պետրոսի ասածներն
էր զցում աստամենրի տակ, տանում-բերում ու փապում Այգեհատափի սա-
րի պահակության մտքին: Պետրոսի տղան գետինը թնգացնելով անցնում
էր, Սաքուն նրա քաթերի թափը վերագրում էր հոր տված կարմիր-կոշիկ
խոստմանը:

Յա՛, կրակ-փորձանքի մեջ էր ընկել Սաքոն, ինչքան ուզում էր սարն էլ, պահակությունն էլ հետը, մտքից գցել ոտքերի տակ ու գլուխը կախ գնալ իր բանին, չէր ստացվում:

Այգեռափից դարձավ ձիով: Ծամփից դուրս եկավ և սար ու ձորով բռնեց գյուղի ուղղությունը:

Եվ պահակությունն էին տվել՝ ութսուն ութը լի ամսականով, և ձի՛ թամբ ու սանձով: Ու Սաքոն հեծյալ էր, մի տեսակ իշխանատեր. անորոշ մի զգացում էր աչք բացել, խլրտում էր հոգու ծալքերում: Զգացում էր՝ գդակի վրայից հող ու փոշի թափ տալու, գդակի պատովածքը կարելու կամ հենց նոր-նոր գդակ ունենալու ցանկության նման մի բան: Վստահ հայացքով ակոսում էր աջ ու ձախ, աչք էր կախում երևացող հոտ ու մարդկանց վրա:

Սաքոն կանգնել էր ասպանդակներին, բարձրացել թամբ ու ձիուց, ձի էր խթանում:

Ձին Սաքոյին հիշեցրեց նաև կովի տարիները: Հեծյալ էր... «Արծիվ զարկվով, նոր ձին շառավ Արծիվ անուն, իրար լեզու չհասկացանք»:

Բայց միտքը շատ չգնաց ճղճղված օրերի ետևից: Վախվորով մի ձայն կտրակցվելով բարձրանո՛ւմ, հասնում էր մինչև կոկորդը, դրթալով կուլ գնում, դառնում հոտ գալիս նորից. «Քու արած արած չէ, Սաքո... Ո՛ւմ հանդին պահակ դարձար: Այգեռափիցո՞ց... Առավոտ ձին ո՞ւմ վրա կըշխ, քու գլուղացո՞ւ...»:

Ծիգ էր անում ականջը գոց պահ՛ի՝ կտցահարում էր. «Սաքո, քո արած արած չէ...»:

Հայացքը սար ու դաշտից հավաքվեց, խիճքարի պես ընկավ, արդեն ինքնագլուխ, ձիու սմբակների տակ: Կախ ընկած կոպերի դեմով մարդիկ անցուղարձ արին:

Նախագահը մատ թափ տվեց:

Ջրբաժինը ցուցակից շնչեց իր անունը:

Ասատուրը քմծիծաղեց. «Սաքո, Բաղդադ խուրման մի արասի է, չե՞ս էրթա...»:

Նհոն կտրեց դեմը, կոթնեց ձեռնափայտին, ծանր ու մեծ վերուվա-րեց գլուխը, ձևոտ, քո օղորմած հեր թասիբի գերի էր, ինչո՞ւ կավերիս իր անուն...»:

Մանիշակը թիկունքից շանչ արավ ու ծղրտաց. «Անիծվի քու ծնունդ»:

Պետրոսի տղան պատի ետևից քարով զարկեց ձիուն ու փախավ...

Նկան-գնացին էլի ու էլի մարդիկ՝ խառնված աչքունքով, քմծիծաղով, հայհոյելով, մատ թափ տալով:

Եվ... ձիու սանձը ամուր քաշեց: Ձին դժգոհ վրնչաց, ծամեց, զրնգացրեց պողպատյա լկամները, կրճտացրեց ատամները, գլուխը թափ տվեց ու զայրացրեց Սաքոյին: Սանձով չէ, մտրակ ու շրխկոցով ձիու գլուխը շուռ տվեց դեպի Այգեհտափ: Ծանոթ գյուղը ցուցլաց ձիու աչքերի սև հայելում, ձին փնչաց, ուզեց վարդ վերցնել, բայց զսպվեց: Ձգված սանձը ձիու գլուխը բարձրացրեց, բարձրացրեց հասցրեց Սաքոյի գլխին:

Սաքոյին թվում էր, թե մի բան՝ շատ-շատ կարևոր բան, բնկավ ու մնաց այնտեղ, որտեղից շուռ տվեց ձիու գլուխը: Թվում էր նաև, թե հազար բան շաղ է գալիս, հազար բան ճմռթվում է ձիու սմբակների տակ:

Ախր, մտքով նա վաղուց ստացել ու ծախսել էր պահակության վարձը: Բաշխել՝ տեղը-տեղին: Վերջին երեք ուրլիանոցն էլ թողել էր գրպանում, մտել խանութ, բացել մի շիշ օղի, հյուրասիրել բրիգադավար Հակոբին, ջրբաժնին, Պետրոսին: Մի բաժակ էլ ինքն էր անուշ արել, սրբել բերանն ու փաթաթել ջղարա:

Ձէ՛, այդ բոլորից ձեռք քաշելը դժվար էր:

Եվ ինչ-որ տեղից, գուցե եղունգների տակից, գուցե ձիու սմբակներից մի ձայն տրորվում, կանչում էր. «Սաքո, ախր, էսպես չեղավ...»:

Դեպի իր Այգեհտափը ոտք վերցրած ձին նորից զայրացրեց Սաքոյին, մտրակը նորից շրխկաց ու խճճվեց ձիու բաշի մեջ, և ձին նորից շուռ եկավ Քարագլուխ:

Մյուս օր իրիկնամուտին, երբ կապույտ մշուշ մաղվեց գյուղի քարե-նժարներին, հովիվ Ավգին գյուղեզրից բռնեց, թաղեթաղ անցավ, զնգացրեց:

— Բա հալալ կաթնակներ իր գեղ ու քարեկամին կթողնի, պահա՞կ կկայնի ուրիշի հանդին:

Քարագլուխ փնչաց: Դուռ ու տանիքից մթաշագախ խոսք ու հալացք թափվեց Սաքոյի տան գլխին: Քիչ բան չէ՛ր. գյուղում ինչքան կով ու ուշխար կար, բոլորի գնչին Սաքոյի մտրակը դեպի էր: Կաթով լի ինչքան աման կար, Սաքոն շուռ էր տվել:

Եվ Քարագլուխը փոփուր-այիք տվեց:

Նախագահը գրասենյակ կանչեց: Սաքոն ո՛չ դուրս ելավ, ո՛չ գրասենյակ գնաց: Կնոջ վրա գոռգոռաց, երեխաների ու ձիու վրա ձեռք բարձրացրեց, հայհոյեց անհասցի:

Իսկ մի բանի օր անց, երբ տնամերձը կտրելու լուրն ականջն բնկավ, դիմալուսին ձի չհեծավ, չգնաց սար. նստեց տնամերձի պատաշարին, ծխեց, աչք ածեց շուրջբոլոր, ծխեց, սպասեց: Ու երբ փողոցում երևաց նախագահը, Սաքոն երեխաներին աղմուկով հավաքեց տնամերձի

կենտրոնում, հրաժարեց-կապրեց խրար, խփեց փոքրիկն, էլի խփեց, որ ձայնարկու լա, հետն էլ նայեց նախագահի կողմն ու բարձրաձայն ասաց.

— Տնամե՞քձ կկտրե... Թող կտրե՞... Տեսնենք էս էրեխեքի պատասխան կտա՞:

Հետո հարցը լուծած, հաղթանակած մարդու նման ձի հեծավ ու գնաց սար: Այդ օրը ահագին ինքնավստահ էր, թույլ տվեց, որ Ավգին հոտը մինչև Մեծ առվի մոտ տանի: Իսկ եղեկոյան գնաց գյուղամեջ, ճանապարհին մտածելով բարե տալ ու առնելու մասին: Մյուս իրիկունն էլ երևաց գյուղացիների աչքին: Բարևին չպատասխանեցին՝ վերավորանքը կուլ տվեց, խոսք ասաց: Չպատասխանեցին՝ անտառ ու թնոթող մի բան սուվեց, չնայած սուվել չէր խմանում: Հետո էլ երեւը պնդեց, ջրբաժնին քաշեց կողմ.

— Սար խոտ ծնկահար է, առավոտ էրեխեքին ճամփե...

Ջրբաժինը աչք-ունքը խառնեց, չնայեց Սաքոյին, բայց ոտքն էլ ոտքի առաջ չգցեց, և արևից առաջ, երեխաներն առած, սարում էր:

Այգետափի սարի Սաքո պահակը Քսրապլիի ջրբաժնին բարև տվեց ու անցավ: Ետ եկավ, հացի կապոցը բացեց, կանչեց ջրբաժնին: Հետո նայեց երկնքին, ասավ.

— Անձրև չեկավ, չորացան տնամերձներ:

Գնաց, դարձավ եկավ, խրձերը տեղափոխելու համար առաջարկեց ձին, էլի նայեց երկնքին, էլի ասաց.

— Ամպշող է, բալքի անձրև գա, չորացան տնամերձներ:

— Մթնեց, տղին կուղարկեա ջուր տանե... Նախագետն չխմանա.— ջրբաժինը գործարքը կնքեց:

Այդ երեկո Սաքոն առաջին անգամ մոտեցավ օրսբոցին, բացեց նորածնի դեմքը, ժպտաց: Ժպտաց նաև կնոջը.

— Տղին անուն չգնի՞նք:

Վազուց կինը ոչ կարգին մի բառ էր չաել Սաքոյից, ոչ տեսել նրա ծալիտը. հուզվեց ու սիբտ արավ.

— Սաքո, աստված սիրես, ձին դարձրու տիրոջ...

Սաքոն նորից մոայլվեց: Գիշեր գիշերով մինչև չեզվի ծայրը հասած բառերը կուլ էր տալիս, բայց ականջների մեջ զնգում էր. «Սաքո, քո արած արած չէ»: Եվ միտք ուներ ամիսը կլորացնել, իջնել գաշտի գյուղ, ձին էլ վերադարձնել, պահակությունն էլ:

Ամիսը լրացավ: Սաքոն իրիկունը աչք փակեց՝ ձի ու պահակություն թողնելու որոշմամբ, զարթնեց՝ գնաց սար: Բնեց՝ սրողմամբ, եկավ, վճիռը գցեց ձիու սմբակների տակ, գնաց սար:

Մի օր էլ, պահակության բառասանքը չընդգրծած, այգետափիցինները

քոչ ու հոտով սար ելան, Բերդասարում հանդիպեցին Մաքոյին, բեռ բարձան թիկունքին, թե՛ կարգին պահակություն չես արել և հենց այնտեղ էլ պահակությունն ու ձին առան ձեռքից:

Սաքոն գյուղ իջավ ահագին խառնված հաշիվներով: Այգետափցիներին հիշեց՝ արագացրեց քայլերը, գրասենյակ ու զրուցատեղ հիշեց՝ ոտքը կախ գցեց: Հետո նստեց կարգին միտք ու հաշիվ անելու, հաշիվները ավելի խառնվեցին ու ձայնն ընկավ ականջը.

— Վայ, Սաքո՛, Սաքո՛:

4

Վաղոն հնձվոր է, կալվոր է, ջրվոր: Յոթերորդ դասարանից: Դըպրոցական արձակուրդների ժամանակ վաթսուն-յոթանասուն աշխօր գցեց, բրիգադիր Հակոբը գովեց, խրախուսեց, ասավ.

— Վաղո, թե տարին բոլոր աշխատես, գնա, հազար աշխօր կունենաս:— Ասաց,— ձեր տան տղամարդ չկա, դու ձեր տան տղամարդն ես, դու արի իմ բրիգադ՝ վարդի պես պահեմ:

Եվ Վաղոն թողեց դպրոցը:

Երկու տարի աշխատեց Հակոբի բրիգադում: Աշնանը պարկ-պարկ ցորեն տարավ տուն, տղամարդու պես բերքը բարձեց սայլին, տարավ տուն: Մայրը ուրախացավ, հետո էլ սրբեց աչքերը.

— Վաղո, գառ, մնացիր առանց ուսուցմ:

Հետո Վաղոն հորթապահ դարձավ: Ամառներ հորթերի հետ ելավ սար, փայտից հորթ քանդակեց, սարվորներին հետ ուղարկեց մորը, փայտից Թուխ Մանուկ քանդակեց՝ ուղարկեց Վաթո մարեին, փայտից եղնիկ քանդակեց՝ ուղարկեց դպրացին, նհա պատի համար՝ ծխամորձ, Ասատուրի համար՝ տերադռամբա... Հետո ֆերմայի վարիչը պատվեր տվեց.

— Վաղո, թե Գևոյի պատկերը քաշես, աշունքված էս շալ հորթը պտրդե կոտանաս:

Եվ Վաղոն մի թիզ փայտի վրա փորագրեց Գևոյին՝ ձեռքերը գրգռնում, բերանը բաց, մի ոտքը երկար, մեկը՝ կարճ:

Դրա համար ֆերմայի վարիչը արտակարգ իջավ սարից. քանդակը կախեց զրուցատեղի ուռնուց:

Դրա համար Գևոն գնաց սար. Վաղոյին ծեծեց:

...Հինգ-վեց տարի առաջ Վաղոն սարից իջավ, գնաց բանակ: Հայր լուներ, որ համբուրեր ճակատը, հայրը գնացել էր կոթվ ու ետ չէր դարձել, Վարդանուշ մայրն էր՝ փաթաթվեց որդու ոտքերը.

— Վաղո, — ասաց, — դու կովի առաջին օրվա ծնունդ ես, գառ, չար օրվա ծնունդ ես, զգուշ մնա:

Ձորացրվեց՝ շատ էր փոխվել. բեղ ու մորուք ուներ, մատին՝ մատանի՝ պղի՞նձ էր, ոսկեջրած արծաթ, բայց ոսկի չէր: Կրծքանշաններ ուներ, երեք տեղ «տողադարձ» էր արել, շարել երեք «տողի» վրա: Վարդո մահն շոշափեց կրծքանշանները և հիշեց, որ տղան շնորհքով է ու հարց տվեց.

— Վաղո, լառ, էս պիկներ դո՞ւ ես շինե:

— Հա՛, մարե, — ծիծաղեց Վաղոն:

— Աստված էվելի շնորհք տա, լառ:

Մի շաբաթում կրծքանշանները մեկ-մեկ բաժանեց՝ թաղի յոթ երեխա, տղա-աղջիկ, դարձան մեղալակիր, իսկ առանց կրծքանշանների զինվորական զգեստները մոր աչքին երևացին հասարակ ու անդուր: «Տղին շոր է պետք», — մտածեց:

Խանութից գնեց 46 չափսի կոստյում (բանակ գնալուց Վաղոն այդ չափսին էր), փոքր դուրս եկավ՝ փոխեցին 48-ի հետ: Փոքր էր: Տասը ուրլի ավելացրեց՝ վերցրեց 50-ը... Յա՛... Վաղոյին պետք էր 52 չափսի կոստյում:

Վաղոն հագավ կոստյումը, ֆոֆուաց հայելու դեմ, ինքն իրեն ժպտաց և աչքով արեց, հիշեց մոսկովյան պարերի հրապարակները, պատկերացրեց, որ երեկոյան քաղաքացիական զգեստով է պարում Նինայի հետ ու ֆոկստրոտի պտույտ արեց, հետո հայելու մեջ տեսավ իր գրկած գատարկությունը և մոռլվեց: Կարոտեց Մոսկովային, և՛ պարերի հրապարակին և՛ Նինային, և՛ բանակին:

— Ես էստեղ չեմ ապրի, — ասաց բարձրաձայն:

«Ըլնեմ հորթարած, ֆերմայի վարիչը ֆուացնի, թե Գևոյին քանդակի՝ հորթն ուզես, Գևոն էլ զա ինձ ծեծի... կուտի», — և գլխի ընկավ, որ իրենց գյուղի բարբառով չէ մտածում:

Մայրը տխրեց. Վաղոն, միակ զավակը՝ գնում է, ինքը մենակ մնալ չի կարող, իսկ Վաղոյի հետ ո՞ւր գնա, անցկացրած լավ ու վատ օրերը Քարազուխ գյուղում է եղել, հիմա քաղաք գնա ի՞նչ անի: Հարևանուհին խորհուրդ տվեց.

— Վարդուշ, տղին կարգե:

...Խնամախոսության ժամանակ Վաղոյի մայրը երեք անգամ պատմեց «չափսի» մասին, հպարտությամբ պատմեց ու ավելացրեց.

— 52-ն էլ փոքր է իմ Վաղոյի համար:

Աթլորականչի հետ գյուղի գլխին որոտաց դհուլը, պայթեց անձրևաբեր ամպրոպի նման: Ձորերը դըրմբացին, շարժվեցին ձյունածածկ քարերը, գյուղի դռները ճռնչացին և մութը սրբվեց տների աչքերից:

Աթլորականչի հետ ծիռանաշուրթ գոտնալից գլուխի վրա մաղվեց «Առավոտ լուսոն»: Մաղվեց անձրևի նման: Պատուհանների ու երդիկների ձմռան դիշերվա սառցե քանդակները հալվեցին, գյուղի «ակնոցավոր» աչքերից իջան ուրախության արցունքներ:

«Առավոտ լուսոն» անցավ թաղե-թաղ, տնե-տուն մտավ:

Վարդո մարեն կանգնեց շեմին, խաշակնքեց առավոտը:

— Բարի լուսո աստված, աշխարհին ուրախություն տուր: Բարի լուսո աստված, էս ուրախություն Վարդուշին շատ չհամարիս:

Անկողնում ճռնչացին Նհո պապի հին ոսկորները:

— Օղորմի բեզ, Թորո, օղորմի... Քու տուն ավերեցին, կտրեցին բուծառեր, էլի ծիլ տվեց:

Ջահենների սիրտը թպրտաց: Աթլորականչն ու «Առավոտ լուսոն» թուխ հյուսքերի նման շաղ եկան սենյակներում, բարձերի վրա:

Գյուղում հարյուր տեղից թրատվեց փողոցների ձյունածածկը. հարյուր տեղից ղողանջեցին ոտնահետքերը, ղողանջեցին, միացան իրար, Վարդանուշի դռանը դարձան լիճ:

Նհո պապը՝ մաքուր սափրված, հին ու մաքուր վերարկուն ուսերին, կանգնեց կենտրոնում, ծխամորճը հեռացրեց շուրթերից, հատ-հատ ասաց.

— Տղեք, Վարդանուշի մեկուճար տղի հարսանիք սրտանց ու ուրախությամբ անցկացրեք: Կխնդրեմ,— շեշտեց: Ամեն բարագլխեցու հարսանիքին Նհո պապի խոսքը դա է: Հետո դարձավ զուռնաշուն.

— Ցարխուշտա,— պատվիրեց ու ավելացրեց կատակով,— բուշաբաշ իմ հոգուն պարտք, էրթանք էրգիո բուլավության տակից էնիմ:

Ջահենները զույգ-զույգ փոթորկեցին, ձյան մեջ օղակ-օղակ փոթորկեցին, շուռ եկան, ափերը շրխկոցով բերեցին իրար, ոտքերի տակից պոկվող ու գալարվող ձյան պես ծունկ ու մեջքով գալարվեցին. ծառս եկան, ուժ ու թափով ափերը բերեցին-զարկեցին իրար: Պարողների դեմքերին ու աչքերի մեջ վառվեց ըմբոստությունը, կանգնեց՝ վեճ ու կովից հաղթող դուրս գալու վճիռ, ափերը տաքացան-կարմրեցին, հա, հա, արյուն պիտի ցողեն, բայց պարից նահանջող չեղավ: Պար չէր՝ կռիվ էր ու ոչ ոք պարտվել չէր ուզում: Պարողների նրախներում ձառս էր եղել պապերի արլուներ՝ վայրենի ու ըմբոստ: Հալվում էր ձյունը, Վարդանուշի տան լուսամուտի ապակիները ղողում էին և պարը նայողներն էին անհանգիստ շարժվում, սեղմում բռունցք:

ՆՏՈ պատպը ձեռքը բարձրացրեց՝ բռնել է:

— Կտաքանան. կզարկին իրար, — ասաց կողքը կանգնած խեղդին: Խեղդը չպատասխանեց, աստամների տակ սեղմված մի բան կար: «Բնչ-պն» են ասեղծել այս պարը, — մտածեց, — ամենատոգորական մարդը այս պարի մեջ տեղ է դառնում մեծ ինքնասիրությամբ, աշխարհի մահը գցում է ոտքերի տակ և մոտածում միայն հազվեթու մասին...»:

— Խնո, մեր էրգիր Յարխուշտեն կիսատ չէր մնա, մինչև մեկի ակի մեջ չձաքեր, արուն չեղներ՝ խաղ չէր թողնի: Գյարմավցի Գրկո կար, էդ անխիղճ մարդ կմտներ խաղի մեջ, բոլորի ձեռքեր կճաքեցներ, կհաներ խաղեն գուրա, կմնար մենակ. ձեռք կգներ մեջքին կֆոներ, կֆոներ, ձան մեջ փոթորիկ կտներ՝ կկտնչեր պարող: Աղբայն՝ մարդ էր... Պատմելով, Գրկոյին լղպոր-լղպոր, մունդառ մի ասկյար է զարկել:

Հիշեց-ասաց ՆՏՈ պատպը, հետո լրջացավ, մոռլվեց, ծխամորճը ամուր ձգեց՝ գյարմավցի Գրկոյի համար էր, էլի՝ ձգեց, հետո վերարկուն գցեց մի երեխայի ուսերին, ծխամորճը տվեց ձեռքը, հանգարտ մոտեցավ Քոշարին քաշող-տանողին, գոտուց հանեց թաշկինակը, թափահարեց, մատ կանչեց գուռնաշուն, խրատեց.

— Քոշարին ծանդր չալե: Էսպես.

էմ-լը՝ զո՛-զա՛ն, է՛մ-լը՝ զո՛-զա՛ն.
է՛մ-լը՝ զո՛-զա՛ն. է՛մ-լը՝ զո՛-զա՛ն
Մե՛զ-լը՝ զո՛-զա՛ն զի՛-ա՛-րեցի՛ք.
Հը՛խի՛...

Խրատեց, չափը տվեց զառնաշուն, բարձրացրեց թաշկինակն ու քաշեց պարը: Հանդարտությամբ իջավ պարի վրա. պարողները ավելի ամուր սեղմվեցին. իրար ուս ու թիկունք բռնեցին ավելի ամուր, խտացան, ձիգ ու համաշափ կոտրատվեցին, գոփեցին ծանր-ծանր: Զվեց պարի շարոցը, բակը տեղ չարեց՝ կլաքեց պարը: Գևոյին նույնպես քաշեցին պարի մեջ, խռով կանգնած էր՝ քաշեցին, և Գևոյի դեմքը պայծառացավ ու շփոթ-շփոթ գցեց ոտքերը, հետո ձուլվեց պարողներին ու գնաց:

«Շատ լավ է, — մտքում ոգևորված ձայն հանեց խեղդը, — Քարագլուխը դարձել է մի մարդ, հիմա բոլորը իրար սիրում են, ազնիվ խոսք, սիրում են: Միշտ այդպես լինեմ...»:

Հետո վարդանուշի տան պատերը հտ-հտ գնացին, տունը լայն սրբոսի նման Քարագլուխը տեղավորեց մեկ մարդու պես: Նստեցին ըստ կարգի: Բաժակ վերցրեցին ըստ կարգի: ՆՏՈ պատպը ծխամորճը հեռացրեց շուրթերից, պահեց ձախով, աջով առավ բաժակը: Գինու գավը

գողաց ակի մեջ. գինի կաթկթաց հացի վրա: Օրհնածք էք՝ պոկվեց ծեր սրտից, իջավ մանանայի պես:

— Վարդանուշ, քու աչք լուռ էղնի,— տառց:

Վարդանուշը խոնարհեց գլուխը: Արցունքի մի կաթիլ պոկվեց:

— Վարդանուշ, մեր աչք լույս էղնի, մեր գեղի, մեր ժողովրդի աչք,— լռեց:— Կոտորուքս էղավ ու գարունն օրով տապոռեցին քու մեծ կեսրարի՝ լուսհոգի Թորոյի ծաղկած ծառ ու ճյուղ,— լռեց:— Պատերազմ էղավ ու ամառ օրով տապոռ դրեցին Թորոյի թաք ծառ բնին. Սեդրակ գնաց կռիվ,— լռեց:— Իմ լեզուն չի պատի ասիմ, շահեչ էք, օգոսթի Սեդրակին,— լռեց:— Բայց ծառի արմատ, որ խոր էղավ, ծառ կտրին էչ, չի շորանա: Թորոյի ծառ էլի ծիլ տվեց, թաղ էլի ծառ դառնա, ծաղկի, լառ, հազար ճյուղ ու թև տա: Թորոյի օջախ հուր-հավիտյան ծխա...

— Ամե՛ն, տեր,— ծեր հայացքներ դիպան տան առաստաղին:

— Նհո պապ, չխմես. Օսո, հրգի...

Գիտեն, թե Օսոն ինչ պիտի երգի. Օսոն մի երգ ունի՝ «Մշեցու օրորոցայինը»: Եվ շօնարացրեց, կանգնեց, մաքրեց կոկորդը և սկսեց:

Լռեց հարսանքատունը: Ձեռքները սեղաններին ծալած, խոնարհված լսեցին երգը, չէ՛, լսեցին մի պատմություն, լցվեցին, մռայլվեցին ու երբ Օսոն նախավերջին քառատողն էր երգելու, բոլորը ոտքի ելան, միացան Օսոյին և՛ երգեցին, և՛ բռունցք զարկեցին սեղանին:

Եեղճ մշեցին մեռավ լարով,
Օտար երկրներ ման դալով,
Մեռավ խալիսի պաքացք տալով.
Ջարթնի՛ր, լառ, մեռնիմ օրդի...

Հանդարտություն ու նինջ բերող չէր Օսոյի օրորոցայինը, բայց երբ

— Օսոյի կենաց:

Օսոն շուված առավ բաժանի ու սպասեց: Բայց Օսոյի կենացը խմող չէղավ. իրար քնգծիչելով, հերթ ու առանց հերթի բաժակաճառ ասեցին Օսոյի երգի տեքստերով և վերջում, խմելուց առաջ, մեկը հիշեց. «Օսո, քու կենաց»,— տառք չհիշեցին: Իսկ Օսոն այնուամենայնիվ հարկ համարեց պատասխանել.

— Գոհ ու շնորհակալ եմ, ժողովուրդ:

Հարսանիքը տաքացավ, Օսոն հա՛ կրկնեց երգը, մեղքնդմեջ՝ բաժակաճառ Օսոյի երգի տեքստերով: Բոլորը տաքացան, բոլորը երգել ուղեցին ու խոսք ասել և գլուղին ու հարսանիքին հյար մեկը ձեռքը

դրեց ականջին, ճակատը կնճռոտեց, փականց աչքերն ու ձգեց լալկան մի մեղեդի:

— Չէ՛,— Արտաշը, մոռացած հյուրընկալության կարգ ու կանոն, ընդհատեց հյուրին և կանգնեց ոտքի:

Որոտաց Գևորգ — անիրավ գուշման
Նկուր քու կյանքը գնեց շատ էժան...

— Գնեմ շատ էժան... — Արտաշի հետ կրկնեցին բոլորը: Ձեռքեր ուղղվեցին իրար, շեղ ու կրակվող հայացքներ ուղղվեցին իրար, կրթոտ կրկնեցին,— գնեմ շատ էժան...

Արոն շաղված, բայց հաշտ ու ջերմ նայեց Գևորգին ու ականջի մոտ գոռաց.

— Հա ջա՛ն, Գևո, հեյրան էն ձենին:

Նրգի բառ ու մեղեդուց լսվեց կրակոցի ձայն ու մի հերոսի ըմբոստ որոտ, սրեր մերկացան, ճոճվեցին, և Գևորգ Չաուշը թոցրեց Քոսա Քիմբաշու գլուխը... Փարագլուխը փնչաց ու նստեց:

— Արտաշի կենա՛ց...

— Չէ՛,— Արտաշը որոտաց, ձեռքով թրատեց առաջարկությունը,— խմինք Գևորգ Չաուշի կենա՛ց...

— Գևորգ Չաուշի կենա՛ց...

— Անդրանիկի կենա՛ց...

Լեզենդ դարձած անունները եկան, իրենց լեռներով ու լեռներից կախած իրենց հայացքներով խառնվեցին իրար ու դարձան հարսանիքի տները: Հարսանքատան սիրտը լցվեց, հարսանքատունը հուզմունքից ու հպարտությունից որոտաց և այդ պահին Արտաշը մի Գևորգ Չաուշ էր՝ կրակված աչքերով, առնական ու հսկա և հարսանքատանը չէր, էր՝ Ֆիդասարի վրա:

— Պուլե Մջոյի կենաց,— գոռաց Արոն,— իր ախպեր Արշակի կենաց,— դարձավ Գևորգի կողմ,— Գևո, իմ հոգին, խմե Պուլե Մջոյի կենաց, իր ախպեր Արշակի կենաց,— դարձավ ավելոծված հարսանքատանը բարձր-բարձր պատմեց և լսեց միայն ինքը,— Պուլե Մջոն դիրք բռնեց սարի վրա՝ կովա՛վ, կովա՛վ, կովա՛վ, չորս օր ասկարների դեմ կռուվա՛վ... Վերջի գնդակ զարկեց իրե՛ն,— Արոն թափով ծեծեց կուրծքը,— զարկեց իրե՛ն,— աչքերից արցունք թափեց ու թափեց գինին,— զարկեց իրե՛ն...

— Լավ արեց,— Ասատուրը բռնեց Արոյի ձեռքը,— մնար ասկյարներին գերի՞ ընկներ:

— Հա՛,— լաց եղավ Արոն:— Չէ՛...

— Արտաշ, երգե՛, Արտաշ, ե՛րգե՛, — Արոն բառը երգեց. — Պոլե Մշոն զարկեց իրե՛ն:

Ո՞ւմ հարսանիքն էր: Հա՛, Վաղոյի...

Առավոտյան Օսոն մոռալ կանգնեց աղբյուրի մոտ, Արոյի կողքին և խոսք բացեց.

— Արո, կով ծնե՛ ու խոտ չկա...

— Յա՛: Քու աչք լուս, — ասաց Արոն և հեռացրեց իրենից, — էս գարնան գլուխ խոտ թե էղնի՛ Գևոյին: Գիշեր էլի երկու խուրձ կոխողի կալից տարավ:

— Գևոն գիշեր հարսանիքի մեջ չէ՞ր, Արո:

— Էղնի, դու ինձանից իմացի, Օսո, դիմալուսին էլա տանիք, տեսնիմ Գևոն ու իր կնիկ խրձեր շալակած կերթան: Բնա Գևոյի մոտ:

— Չէ... Նախագահին չե՛ս տես:

— Էսօր նախագահի հետ գո՛րծ չունիս, Օսո, — խորհուրդ տվեց Արոն, — նախագահ ջղայնացած-ջղայնացած է:

— Ինչի՞:

— Նախագահն ու Արտաշ վիճեցին: Ես չէղնենք՝ իրար կծեծեն, ես չթողեցի: Բայց մեղք նախագահին էր, — մեկնաբանեց Արոն, — Արտաշ ավտո ուղեց, նախագահ չտվեց: Արտաշ ասեց. բա ես ավտո ումի՞ց ուղիմ, ես ի՞նչ անիմ: Նախագահ ծիծաղեց, կատակ արեց, հա, սրբտանց չէր, մարդ կատակ արեց, էստեղ մեղք Արտաշին է...

— Նախագահն ի՞նչ կատակ արեց, — չհամբերեց Օսոն:

— Մարդ կատակ արեց, — ասաց՝ դու լավ երգել կիմանաս, Արտաշ, գնա խաղ ասա: Օսոյին ասիմ, էստեղ Արտաշ տաքացավ... Ասիմ՝ իրար խոսք ասել էղավ, իրար վրա քշել էղավ, ու ես չթողեցի: Հետո Արտաշ... իմ բերան չի պտտի ասիմ, Արտաշ մեր հերոսներին... Ղալաթլուն արեց Արտաշ, Օսո:

— Ի՞նչ արեց, է՛:

— Հայհոյանք տվեց, Օսո, հայհոյեց մեր հերոսներին ու նախագահին: Նախագահին՝ վնաս չունի, բայց... Պոլե Մշոյին հայհոյա՞նք:

Արոն պատմեց-մեկնաբանեց Քարազլուխ գյուղի այդ օրվա առաջին նորութունը, կորցրեց՝ խոտի մասին Օսոյի գցած խոսքը. Օսոն ո՛չ խնդրել է, ո՛չ մերժվել: Արոն չմոռացավ նաև իր կարծիքը հայտնել հարսի մասին.

— Օսո, Վարդանուշի հարս մեր գեղի աղջիկ. իմ աչաց դեմ մեծացած

աղջիկ ու քթի ծուռթյուն չեմ նկատեւ: Իրիկուն իմ աչք դիպաւ՝ ծուռ էր: Հարսի քիթ ծուռ էր, Օսո:

Վաղոյի մայրը երեք տարում դարձաւ երկու թոռան տեր: Խլվաց մի Թորոս, պապի անունն առած և մեծ տատի անունով՝ մի Նարգիզ:

Հիմա Վաղոն նոր օջախ, նոր ծուխ ունի: Հացատան երդիկից ծուխ է ելնում, ունի գոմ, սենյակի պատերն է կանգնեցրել: Չափ ու ձև անելուց կարծում էր, թե առաջինը ինքն է տուն շինում այդ հողի վրա: Հիմք փորեց, և հողի տակից դուրս եկան քարեր՝ կոզք-կողքի, ուղղաշար: Քարերին թրխկացել էր մուրճ՝ տեղը կար: Տան հիմք էր եղել ժամանակին: Եվ հողի տակից ելաւ մի կնուճ՝ գինեգուլյն շուրթին մատնահետք, մեջը գնդացող դրամ. «Տունը շին մնա հաց ու գինով, տեր կենդանով»: Նաև՝ շարդված կավաման՝ յուղ են լցրել մեջը, պանիր ու շոռ, հավկուտ: Տարին նեղ է եղել, և տատը ունեցածն է պահել կավամանում: Երեկ լըցրել է հավկուտ, մի քանի հավկիթ թաքցրել մեջը. թոռան աչքից հեռու, ինչպես հիմա՝ գյուղ Քարագլխում: Հիմք փորելուց հողի տակից ելաւ ճողճող կավի ճրագ և թոնիր: Թոնրի մեջ հողը մոխրաերակներ ունեւ: Խեղճ կոնքից և հացի մոխրացած մի նշխար գտաւ: Է՛, ժամանակին՝ աշխարհը հացաբույրով, տատի օրհնանքով է լցրել:

Սրբապատկերներով, զարդաքանդակներով խաչաթույր քարեր ելան հողի տակից: Մառարմատներ ելան, լցված ալրափոշով, մի քիչ էլ մնացին՝ կդառնային հող:

«Այս պատառ հողում, որի վրա Վաղոն հիմա տուն է կառուցում և կարծում է՝ առաջինը ինքն է, ինչքան-ինչքան օջախներ կան՝ մի բուռ հող դառա՞ւ... Տարիք ունի այս հողը, տարի՞ք...», — Խեղճը նստեց հենց նոր արեւերես ելած զարդաքանդակ քարի վրա, հացացքը մեխից-մնաց: — Բայց այս զառամյալ երկրագնդի վրա կա՞ մի անկյուն, մի թիղ հող, որ տարիք չունենա: Կա՞: Անապատը: Հա՞, հենց անապատը: Թե վանքերի պատին՝ կայծակալախտ է ժամանակը, անապատի վրայով քամու պես է անցնում: Քամին ավերող էլ չէ, փռնի՞թ է: Թե գետերի համար փոր-փրկված հատակ, փլզված ափ, նոր հուն, անապատի համար... Անապատին չի դիպչում, անապատի հետ գործ չունի ժամանակը: Իսկ աշխարհի լքված վայրերի՞... Այդ տեղերում քարա՞նում է ժամանակը: Այդպես է, ողովհետեւ ժամանակը այն է, ինչ տրորվում է մարդու ոտքերի տակ: Ժամանակը, է՛, նրկար ու մեկ փռված է գետինին: Մեքենա-վարը անիվներով է տրորում, ես՝ ոտքերով, նհա պապը՝ հառն ձեռնո-փայտով: Գետնին փռված օդն է ժամանակը: Հենց այդպես՝ գետնին փռված օդը: Ընկավ ոտքերիդ տակ, կգնա, Վաղոյի բահը դիպաւ՝ կգնա: Զէ, քար է ու կոտ: Բա՛կ անապատը ա՞վ է տրորում, որ ժամանակը հոսի:

Փե մի տեղ ոտք է դիպել, օտաղիս է և չը, օտաղիսները ոտնահետքերի տեղեր չեն... Դարերի կյանք ունեցող աշխարհում, աշխարհի հետ ծնված անապատը ո՛չ կյանք ունի, ո՛չ տարիք: Զի՛ ապրում: Զապրեց՝ չի մեռնի... Բայց եղավ, որ աշխարհից վտարված մի անապատ՝ Տեր Զորը, մի անգամ արթնացավ հովերժական քնից. աշխարհից իր հման աքսորված ու մերժված հորս երկրացիների աղաղակող առքերի տակ արթնացավ, տեսածի համար փղձկաց, շաղ տվեց իր ավազահատիկ-արցունքները, իր պեծ-պեծ արցունքները: Անտարքեք աշխարհի համար, իր քարացած ժամանակի համար լաց եղավ, լաց եղավ ու նորից փակեց աչքերը, դարձավ լքված շիրմաթումբ: Սա՛ աշխարհի ոճրագործ մի գիշերվա ռացառություն: Իսկ ընդհանրապես անապատը չի ապրում, չի մեռնում, մի փշի կյանքից այն կողմ չի անցնում անապատի տարիքը: Իրենից ծնվող ու մեռնող մի փշի կյանք: Դրա համար է վրեժխնդիր դարձել: Փշի պես ծակում է, օձի պես խայթում, խեղդում՝ տոթի ու ծարավի պես և ճաքճաք շուրթերով անիծող հագաք բերան օնի: Զար է և Զա՛ր: Զէ, մեղք է անապատը: Լքված մարդու շափ մեղք են անապատներն ու լքված հողերը: Զէ, կյանքում ամեն պատմություն մարդու քայլերի հետ է սկսվում, մատնածայրերից, հայացքից, այս Վաղոյի քլունգի ծայրից:

Վաղոյի տան հիմքը փոքիւուց Նհո պապը եկավ:

— Բարի աշխատիք, — ասավ, քլունգն առավ, փորեց մի քիչ, հետո նստեց քարին, գլուխն առաջ ափերի մեջ: «Տուն շինել լավ բան է... տուն շինել՝ երկինք ծուխ հանել է, բայց... Բայց Քորոյի թոռ էստեղ ինչի՞ պիտի հիմք փորեր»:

...Դարունը բացվեց թե չէ, բրիգադիր Հակոբը կանգնում է դռանը:

— Էլի ես, էլի դու, Վաղո ջան:

— Զէ, էգպիսի բան չկա, Վաղոն կոխող աշխատող չէ՛:

Բա կիսատ տո՞ւնը: Կոլտնտեսությունը փայտ կտա՞, կոլտնտեսությունը երկաթ-ցեմենտ կտա՞: Զի տա: Ուրիշ կոլտնտեսություն լինի՞ր՝ հա. հող ունեն մարդիկ, ջուր ունեն, եկամուտ են ստանում, աշխօրը գին ունի: Փող աշխատել է հարկավոր, փող, շինարարություններում խնդրում են:

— Էս տարի լավ կլինի, Վաղո ջան, համ էլ կօգնենք՝ փայտ ու երկաթ կճարենք. տունը կիսատ չե՞նք թողնի:

Վաղոն նայում է կնոջը. «Մարդու խաթր կոտրել լավ չէ, ի՞նչ անեմ»: Գինը հայացքը կախում է, խաղում զգեստի կոճակի հետ. «Իմ գործը չէ», — ինչ իմանա՞նք տարին ինչպես կլինի, բրիգադիրը կպահի՞ իր խոսքը՝ երկաթ-մեղմաթ կտա՞... Վաղոյի ձեռքից պրծում չի լինի:

— Լավ,— Վաղոն համաձայնվում է,— ցանքից պրծանք, էլ չեմ դա:

Դաշտում շորսն են, երիտասարդը Վաղոն է: Մյուսները, ինչքան հիշում է Վաղոն, էդպես են ու կան: Քանդակի պես բան են դարձել: Նույն փափախն է կամ ջարդված կազիրյոժով գլխարկը, նույն ոտնամաններն ու շորերը: Չեն էլ մաշվում: Դեմքների կնճիռներն էլ քարացել-մնացել են:

— Չորսով ի՞նչ,— սրտնեղում է Վաղոն:

Ցանքից հետո բրիգադիր Հակոբը էլի է բանակցում:

— Վաղո ջան...

Վաղոն էլի մարդու խաթրը չի կոտրում:

— Սարից սելավ կտրվեց, էլ չեմ աշխատի, տուն կիսատ մնաց, ա՛յ մարդ:

Օգոստոսին՝ կրկին բանակցություններ:

— Բա ցանքն ու ջուրը էրթա-կորի, շնձինք, չկալսի՞նք, Վաղո: Եվ ամեն տարվա հաշվետու ժողովին նախագահը Վաղոյի անունը կարդում է լավ աշխատողների ցուցակում:

Շրջկենտրոնի շինարարության աշխղեկն էլ լավ է ճանաչում նրան: Աշնանը Վաղոյի անունը աշխղեկի ծոցատետրի մեջ է:

Տնից դուրս է գալիս լուսեղուսին, թևատակին հացի կապոց, ձեռքերը բաճկոնի գրպանում, հացի պատառը ծամելով:

— Վաղո, էդ ի՞նչ կուտես էդպես անուշ-անուշ:

— Հաց:

Շինարարությունից մթանն է տուն գալիս՝ թևատակին մի քանի կտոր ախտակ, երկու կես երկաթածող, գրպանում հացաշորը: Փայտն ու երկաթը, շրժակ, գցում է պատի տակ, հացաշորը սեղանին:

— Ի՞նչ կա ուտելու:

Թորոսն ու Նարգիզը խլվում են մահճակալին, Վաղոն լուռ աչքով է անում պլստան աչքերով մանկանց, հետևում կնոջ շարժումներին և նկատում. «Զմռան ամիսներին՝ կսիրունանա...»:

Տասը տարում Քարազուխը մի քանի նախագահ է փոխել: Ամեն նոր նախագահ հենց հաջորդ օրը պարզել է, որ հաշվապահն ու պահեստապետը, հաշվառիչն ու ֆերմաների վարիչները քանի պեպք չեն ե՛

նորերն է ընտրել, բայց բոլոր նախագահները Նախշուն Մամբրեյանին գտել են՝ հմուտ ու անփոխարինելի:

Նախշունը ծխախոտագործուհի է: Եվ առաջավոր: Շրջանի գյուղատնտեսությունն առաջավորների հավաք եղավ՝ մասնակից է: Անցած զարնանը նախագահը օր առաջ զգուշացրեց.

— Նախշուն, պատրաստվիր, — և ավելացրեց, — իմացիր նաև, որ պատվոգիր ես ստանալու... Բա՛, դու կարծում ես, թե քո աշխատանքը գնահատող չկա՞:

Պատվոգիր... Քիչ բան չէ: Շրջանում քանի՞ մարդ կա... Քանիսն են պատվոգիր ստանում... Մատերի վրա կհաշվեն: Եվ՝ մեկը ինքն է: Միակը՝ Քարագլուխ գյուղում, Չէ՛, քիչ բան չէ: Եվ առաջին զգացումը ~~ամալկապարտությունն էր~~: Հետո դա հոգու խորքում, ինչ-որ տեղ, քուն մտավ և հանդարտ ու լուռ աչք բացեց տագնապը: Հազար աչքի ուղեկցությամբ բեմ պետք է ելնի, հազար աչքի դեմ-դիմաց պիտի կանգնի, շուրջ շարժի՝ ասի շնորհակալական խոսք... «Պատրաստվիր», — հիշեց նախագահի պատվերը: Ինչի՞ն էր վերաբերում... Երևի՝ շնորհակալական խոսքին: Հենց՝ դրան:

Նախշունը պատվոգիր հանձնել-ընդունելը տեսել էր ու գիտեր՝ բեմում նստած ղեկավարներից մեկը աջով ջերմ-ջերմ սեղմում է պատվոգիրն ստացողի աչքը, ձախով՝ հանձնում: Հետո՝ շնորհակալական խոսք: Ի՞նչ պետք է ասի: Անցյալ տարի հարևան գյուղի հովիվը ի՞նչ ասաց: Դե, նա՝ կարդաց, մոտեցավ ամբիոնին, գրպանից մի թուղթ հանեց, կարդաց, հենց երկրորդ տողից սխալվեց, ծիծաղեցին, սկսեց՝ նորից, էլի սխալվեց... «Պարտավորվում եմ հարյուր մայրից ստանալ հարյուր քսան մայր...»: Նախշունը ժպտաց, և ուսնից աշխատող ընկերուհին քաշեց մյուսի փեշը՝ մատնացույց արեց ժպիտը:

— Ինչ է ուրախացե՛...

Ընկերուհու շնչոցը նաև Նախշունի ականջին հասավ, բայց նա չսեղծեց և հաստատ որոշեց. շնորհակալական խոսքն ասելուց չարխալվել: Բայց... ի՞նչ է ասելու: Երեկոյան ամուսնուն կուղարկի նախագահի մոտ. թող՝ գրի կամ գրել տա: Չէ, կարդալով կսխալվի: Երեկոյան ամուսնու հետ կորոշեն: Կորոշեն՝ մի քանի անգամ կասի, անգիր կանի: Այս այսպես: Ուրի՛շ... Հա՛, լողանալ է պետք: Անպայման: Երբեք արդուկել է պետք: Ախր, հազար աչք կա:

Բեմ բարձրանալուց իրեն ուղղված հայացքներում, թե կնոջ է՝ լինե՞ր նախանձ, կնոջ նախանձ, թե տղամարդու է՝ սեր ու ցանկություն: Հա՛ սեր ու ցանկություն: Եվ ինքը շորորալով հպարտ-հպարտ բարձրանա

բեմ, ընդունելու պատվոգիրը, չպատասխանելու ոչ մի տղամարդու հայացքի, ոչ մի, թեկուզ՝ պատվոգիրը հանձնող ղեկավար մարդու ու գլուխը բարձր պահած անսխալ ասելու շնորհակալական խոսքը և այդպես հպարտ ու հանդիսավոր բեմից իջնելու՝ հայացքների տարափի տակ: Զէ... Այդպես հաճելի երևալու համար լողանալ ու արգուկված շորեր հագնելը քիչ է: Շատ քիչ է: Նայեց ձեռքերին: Սև, մի տեսակ կապույտ փայլով, հատվող ու իրար շալակ ելած երակներով: Մատնածալերը՝ մամլված ու տափակ, կոշտ ու կնճռոտված, ափերը ճաքճքված, ճաքերում՝ հող, եղունգների տակ՝ հող: Ապա և հայացքը սահեցրեց դաստակից արմունկը ձգվող, լցված ու ելած երակի վրայով և... ասեց այդ կապտավուն ու ցցված երակը: Ատեց, հոնքերը բերեց իրար, ափերում սեղմեց հողուրագի կոթը՝ իր ձեռք ու թևերից ավելի կոկ էր, իր ձեռք ու թևերից ավելի գուրեկան գույն ուներ: «Երկար թևերով շոր կհագնիմ»: Հոգնածություն զգաց. հողուրագը գցեց, նստեց ու, սիրտն ուզեց՝ մտքով հագավ երկար թևերով «խաս» շորն ու կանգնեց հայելու դիմաց: Զգեստը կախվեց ուսերից պարկի պես: Գոտի կապեց՝ զգեստը մոտ բերեց ժարմինին: Հետո մազերը արեց երկու հյուս, շփեց մաշված հյուսերը, կախեց թիկունքին, և երկար ու մանրակրկիտ սկսեց ուսումնասիրել դեմքը: Այտուսկրները ցցված էին ու կապտափայլ, քթարմատներից ու այտերից ակոսներ էին գնում՝ պարուրում աչքերը: Հոգում ցավ զգաց, և դրանից ավելի խորացան ակոսները, ուզեցավ ջնջել՝ շփեց վարի կոպերը, և կողք-կողքի շարվեցին մանրիկ գծեր՝ սև ու սպիտակ, կարմիր ու սպիտակ, կապտավուն ու սպիտակ: Զէ, շնչվող շին: Ավելի լցվեց ու կոշտացած ափերով սղալեց դեմքը և այս անգամ շեկ աղվամազերը ցցվեցին... Իսկ ճակատի վերնամասի ճերմակը, հո, աչք էր ծակում: Միշտ գլխաշորի տակ պահած երկու մատ լայնություն բերմակ շերտը: Ախր... Այդ ճերմակ պատառը դեմքի հետ կապ չունի: Հա, կապ չունի. մի տեղից բերել են դաշտ ու կպցրել ճակատին: Կամ... կամ հենց այդքանն է իրենը, դեմքից միայն այդքանն է մնացել, թաքնված գլխաշորի տակ: Էգուց առաջավորների հավաք է, էգուց պատվոգրի համար բեմ է բարձրանալու, մարդիկ կնկատեն «ճակատի բաշը», կծիծաղեն: Եվ որոշեց ճերմակ պատառը արևին տալ՝ գլխաշորը արձակեց ու պատճառարանեց.

— Շոգ է:

— Դու պատվոգիր ստացար, էլ քեզ մրսել չկա, — կատակեց ընկերուհին, և նախշունը զգաց, որ խոսքի մեջ՝ նախանձ էլ կա:

— Մենակ շրջկենտրոն էրթալուն քո մարդը համաձայն է:

Հասկացավ նաև ընկերուհու տկնարկը, վիրավորվեց, բայց պատասխան չտվեց:

— Շրջկենտրոն հեռո՞ւ է, կհասնի-կդառնա, ի՞նչ կպատահի,—
տուն տվող եղավ:

— Ինչ կպատահի... Հազար տեսակ մարդ կհավաքվի, տեսար մեկը
մտափոխ էղավ, փախցրեց Նախշունին:

Պարզ է, ընկերուհիները, խոսքները մեկ արած, խնդմնդում են,
ծաղր անում և... նախանձից: Հա՛ նախանձում են: Թե չէ եղածներինց Ե՛վ
է հուրի-փերի: Իբ նման՝ կոպտացած ձեռք ու լոտք, արևահար դեմք:
Եվ թող նախանձից տրաքվեն, պատվոգիրը իրենն է, Նախշուն Մամբրե-
յանին: Հիմա ինքը կգնա տուն պատրաստվելու: Իրավունքով կգնա:

Մեծահոգաբար չպատասխանեց: Կովի համար հավաքած քաղհանը
լցրեց գոգնոցը, հողուրագը ուսեց, ոչ մեկին չնայեց ու ասաց.

— Ես գնացի:— Եվ քայլեց ցուցամուկ հպարտությամբ:

Զբաղեցրեց դահլիճի վերջին կարգի տթռներից մեկը, Պետրոսի ու
Վաղոյի կողքին ու սպասեց: Բեմը դեռ դատարկ էր: Զէ, բեմում սեղաննե-
րըն էին, շարված կողք-կողքի, ծածկված կարմիր պաստառով: Սեղանին՝
ծաղկեփունջ: Ամբիոնին՝ լի ջրաման և բաժակ: Նախշունը իրեն պատկե-
րացրեց ամբիոնի մոտ՝ ճառ ասելիս, հետո՝ պաուզա՝ շուր է լցնում-
խմում, շարունակում խոսքը: Պատկերացրեց ու ամաչկոտ ժպտաց: Բեմի
թորքում դուռ բացվեց, մարդիկ երևացին, և նա ձեռքը տարավ շուրթերը՝
սրբեց ամաչկոտ ժպիտն ու, ձեռքը շուրթերի մոտ պահած լրջացավ:
Հետո մեկը մոտեցավ ամբիոնին. ընթերցեց հավաքի նախագահության
կազմը և... և...

— Մամբրեյան Նախշուն,— Քարազլուխ գյուղի կուտնտեսության
ծխախոտագործուհի:

Նախշունի ձեռքը գողաց շուրթերի մոտ, կարմրեց, շփոթված նայեց
Պետրոսին ու Վաղոյին:

— Քու մարդ էսօր մաղարիչ-մաղարիչի վրա ունի,— ծիծաղեց Պե-
տրոսը:

— Խնդրում եմ նախագահության անգամները գրավեն իրենց տեղե-
րը,— պահանջեցին բեմից:

Նախշունը կուտնտեսության ժողովների էր մասնակցել, ծնողական
ժողովի, գնացել էր ուղիղ դաշտից՝ հողուրագով, առանց շորերը փո-
խելու, գլխաշորով, գնացել էր շորերը փոխած ու առանց գլխաշորի և
ոչ ոք չէր նկատել՝ գլխաշորը կամ գլխաշորի տակից արևերես ելած ճա-
կատի ձերմակ պատառը, չգիտես ինչն ու ինչու: Իսկ այս մեկը ուրիշ է.
ժամ-ժամ պտի նստի, բեմում՝ անծանոթ հազար աչքի գիմաց և... Եվ
նույնիսկ դահլիճում ներկա իրենց քարազլխեցիները, որ գյուղում իրեն

չին էլ նկատում, հիմա մի բան կգտնեն, կխնդմնդան ու խնդմնդոցը կտեղափոխեն գյուղ... Եվ դանդաղում էր, հայացքով որոնում նախագահին. բեմ չբարձրանալու ճար պիտի խնդրեր:

— Դե, ել, ել,— Պետրոսը քաշեց թևից,— մարդիկ քեզ կսպասեն:

Շփոթված քայլեց դեպի բեմ, գլուխը կախ, խառնված քայլերով գնաց, բեմ բարձրացող աստիճանների վրա ծնկները դողացին՝ գայթեց, հետո աչքը դիպավ շարք սեղանների եզրի դատարկ աթոռին՝ նստեց ու ծնկները ամուր բերեց իրար: Հետո աչքի պոչով նայեց հարևանին՝ արմուկները սեղանին էր հենել, ասիերը՝ ծնոտին: Ընդօրինակեց: Դողացին ձեռքերը՝ իջեցրեց ծնկներին, հարմար չէր, և՛ սահելով ելան, գոտու ճոթերի հետ շփոթված խաղ արին: Ամբիոնի մոտ կանգնած մեկը բան էր ասում, թե ինչ, Նախշունը չլսեց: Բեմում նստածները ծափահարեցին, դահլիճը արձագանքեց, հարևան ձեռքերը ծափ տվեցին, ու՛ խառնաշփոթ միացավ: Եվ ծափ տալու ժամանակ Նախշունը նոր գլխի ընկավ, որ հարևան թևն ու ձեռք կնոջ է: Ձեռքերը՝ ճեմակ ու հեշտալի: Նշմարվող ոչ մի երակ, նույնիսկ մատնածալերն էին աննշմար, մատները ծորացող, վարդագույն եղունգներով... «Իմ ձեռքեր սեղանին չեմ դնի»: Հետո, էլի կողքանց ու գողտուկ, հայացքը սահեցրեց մինչև ուսը, հարևանուհու բաց թևի վրայով սահեցրեց՝ վեր ու վար արեց և շկարողացավ աչք կտրել: Նայե՛ց, նայե՛ց՝ իր բազուկից արմուկը ձգվող պրկված երակի տեղը, գոնե տեղը, որոնց այդ թևի վրա չգտավ, և աչքերը զգացին նաև թևի դալարությունն ու փափկությունը, զգացին այնքան շոշափելի, որքան մատները կզգային, եթե... Իսկ ի՞նչ կլինի, եթե... Եթե ձեռք տա, հա, բաց թողնի էդ անտեր գոտու ծայրը (հոգնեցրեց), շոշափի աղջկա թևը... Հենց այդպես՝ ա՛յ, էն կարմիր եղունգներից սկսի, բարձրանա մինչև ուսը, հետո շփելով իջնի վար, հետո... Հետո քաշի այդ ձեռքն ու թևը, մոտ բերի՝ քսի աչքերին, դեմքին-շուրթերին... Աչքերը խուռուռ եկան, ուզեցավ տրորել, բայց ամաչեց:

Ինչ-որ բանի համար, Նախշունը շիմացավ՝ ինչի, բեմում նստածները էլի ծափահարեցին, դահլիճը շարունակեց, Նախշունը էլի ուշացավ, էլի շփոթվեց, բայց և օգտագործեց առիթը՝ ձեռքերի հետ նաև գլուխը բարձրացրեց, նայեց աղջկան, հետո էլ աթոռը մոտ տարավ՝ թևը քսեց աղջկա թևին... Անուշ մի բույր դիպավ ունգներին: Օծանելիքի չէր, չէ, Նախշունին ծանոթ է օծանելիքի հոտը, սա ուրիշ էր, սա հենց այդ թև-վերի բույրն էր, դրանք այդպես էլ պիտի բուրեհին, հենց՝ այդպես: Եվ նա ամուր-ամուր շնչեց, էլի շնչեց ու նրան թվաց, թե այդ կույր բույրը արդեն իրենը դարձավ, իր սեփականը թվաց, թե հիմա ինքը մի տեսակ ուրիշ է, երեկվանից մի՛ քիչ տարբեր: Մի՛ քիչ: Ու սիրտ արավ՝ նայեց

դահլիճին: Անծանոթ մի տղամարդ թեքվել-շնչում էր հարևանի ական-
ջին: («Հա՛,— Նախշունը կնոջ բնազդով հասկացավ,— խոսք էս աղջկա
մասին է»): Հիմար ժպիտ կար տղամարդու դեմքին. անհար ցանկությու-
նից ծնված հիմար մի բան:

Այդպիսի ժպիտներ դահլիճում շատ նկատեց, հա՛ նկատեց: Եվ
գլխի ընկավ, որ ձեռք ու ճակատի բաշ ծրարելու իր ճիգերը իզուր են՝
ուշադրություն դարձնող չկա: Եթե որևէ մեկի հետաքրքրում է... հետա-
քրքրում է, այդ մեկը կողքին նստած աղջիկն է: Ուրեմն իզուր է նաև
բեմ բարձրանալուց շփոթվել, գայթել, ուրեմն՝ ոչ մի հայացք էլ չի ուղեկ-
ցել:

Այս «ուղղումից» հետո հանգիստ շունչ քաշեց: Չէ՛, վիրավորված
շունչ քաշեց և վիրավորանքից ծնվեց համարձակություն, արհամարհանքի
պես մի բան, մաղեց դահլիճի գլխին ու հայացքն ուղղեց վերջին շար-
քում նստած համագյուղացիներին:

Վաղոն, գլուխն ափերի մեջ, խոնարհված էր: Զերմություն զգաց
Վաղոյի նկատմամբ, իրենից չորս տարով փոքր Վաղոյի նկատմամբ
Նախշունը մայրական ջերմություն զգաց: Եվ, չիմացավ ինչու, խղճաց
Վաղոյին և, չիմացավ ինչու, ուզեց լինել կողքին, շփել խոնված մազե-
րը: Իսկ Պետրոսը բռնեց Նախշունի հայացքը, գլխով ականարկեց աղջը-
կան, բաց-բաց ժպտաց, սղալեց բեղերը: Նախշունը գայրացավ «Մակ
գլուխ Պետրոսի՛ն ահա, քո կնիկ քեզ լայաղ չէ, էլի՛... Ընկնի քու ձեռք
(աղջիկը), ամիս հետո կդառնա քու կնկան հավասար՝ Թոնդրի ջնջոց...»:

Հետո աղջկա կողքին նստած մարդը կանգնեց, ձեռքը դրեց աղջկա
ուսին, ժպտալով ասավ.

— Ընկեր Սերոբյանը...

Անունն ի՞նչ է, անունը: Ի՞նչ կլինի: Համենայն դեպս՝ ոչ Նախշուն:
Հետաքրքիր անուն կունենա... Ուրեմն՝ ազգանունը Սերոբյան է ու հան-
րապետական (Նախշունը չիմացավ որ) երիտասարդական կազմակեր-
պության անունից ողջույնի խոսք ունի շրջանի առաջավորներին: Բայց
աղջկա կողքին կանգնած մարդու նախաբանը երկար էր: Հա՛, Նախշունը
հասկացավ, այդքան նախաբան պետք չէր և... և պետք չէր, որ ձեռքը,
թևախառն դրվեր աղջկա ուսին:

Նա արդեն անկաշկանդ էր և խեթ նայեց տղամարդու ձեռքին (ձեռ-
քը սպիտակ էր ու փամփոխիկ), հետո էլ նույն հայացքն ուղղեց աղջկան
(ուսը ազատելու փոխարեն ժպտում էր) և քանի որ Պետրոսի նկատմամբ
գայրույթը դեռ չէր անցել, մտքով ասաց.

«Բա՛, ծակ գլուխ Պետրոս, աղջիկ էս ձեռքեր կընդունե... Քու թիակ

ձեռքեր՝ քու կնկա համար է ձեռք... Ձեր թիակ ձեռքեր մեզ համար են ձեռք...»:

Աղջիկը ելավ, Նախշունի հայացքը փաթաթեց ոտքերին, քարշ տվեց ամբիոնի մոտ: Հագին գուլպա չկար, ոտքերը թևերի պես ճկուն ու ճերմակ էին, միայն աչ ծնկածալի մոտ, երկու մատ տեղ՝ կարմրին էր տալիս և դա՝ ոտը-ոտին գցելուց: Հա՛, ոտը-ոտի գցած՝ նստել էր: Եվ շատ էլ լավ է անում: Չէ մի իր պես...

Զսպված, ամուր սեղմված ծնկները մի քիչ հեռացրեց իրարից:

Դահլիճը, անթարթ մի աչք՝ աղջկա դեմքին էր: Իսկ դեմքը՝ ճակատ ու այտ, շուրթ ու աչք ճառագում էր՝ կանացի ու գեղեցիկ: Դահլիճը շունչը պահել էր: Եվ Նախշունը գիտեր՝ բառ ու խոսք լսել-որսալու համար չէ. գույն ու գեղեցկությունը քառասուն-քառասունհինգ գլուղի հողերին խառնված արևահար դեմքով դահլիճը շունչը պահել ու՛ շնչում էր կնոջ բույր, շնչում այնպես, ինչպես քիչ առաջ՝ ինքը:

Եվ նա նախանձեց ու... սիրեց աղջկան: Սիրեց՝ որպես կորած մանկություն, որպես դպրոցական տարիների երազ, որպես իր բազուկից արմունկը ձգվող-ոլորվող երակից հարուցվող տրամոթյուն, որպես... ի վերուստ իրեն շնորհված, բայց կորած այն ուժը, որը քիչ անաչ Պետրոսի դեմքը դարձրել էր խեղճ ու կրակ, ժպիտը՝ հիմար: Ե՛վ նախանձեց, և՛ սիրեց աղջկան, և՛ հպարտացավ կնոջով:

Նախշունի աչքերը էլի խուտուտ եկան: Ու թվաց նրան, թե ամբիոնի մոտ կանգնած կինը իր... իր մասին է պատմում՝ Նախշունի կորած մանկության, Նախշունի կորած երազների, Նախշունի տրամոթյան և Պետրոսի հիմարացած ժպիտի մասին: Եվ դրա համար շնորհակալ եղավ կնոջից: Հիմա նա կգա, կնստի իր կողքին, ինքը աղջկա ձեռքը կառնի ափերի մեջ, կասի... կասի. «Դու շատ սիրուն ես, աղջի ջան», կասի. «Քու խոսքի մեջ սխալ չկար, դու հե՛շ չսխալվեցիր, ապրիս...», կասի...

Դահլիճը ծափահարեց: Ո՛չ ոք տոն չտվեց, դահլիճն ինքը սրտանց ծափահարեց, և աղջիկը նստեց: Ամբիոնը տրամադրած տղամարդը մեծավարի թփթփացրեց աղջկա ուսին, ասաց «Մալադեց» (և դա Նախշունին էլի դուր չեկավ), ապա և՛ խոսք, և՛ ժպիտով զրույցի բռնվեց աղջկա հետ, և Նախշունը սպասեց հարմար առիթի: Հա՛ սպասեց: Հա՛ վարանեց: Հետո հիշեց, որ ինքը նույնպես ասելիք ունի. ուր որ է պատվոգիր կտան ու շնորհակալական խոսք պետք է ասի: Մտքում տարավ-բերեց ասելիքը, շփոթվեց, տագնապեց և... Այդպես էլ իր խոսքը շասեց աղջկան:

Հասավ տուն, թերթի մեջ փաթաթած պատվոգիրը դրեց սեղանին

ու նստեց: Դադրած, դադրած էր: Երբեք այգքան դադրած չէր եղել: Երեխաները աղմուկով ներս մտան:

— Մա, բերի՞ր...

— Պատվոգիր բերի՞ր...

Կոպերը ծանր-ծանր բարձրացրեց, նայեց երեխաներին, և աչքերը խնդրեցին. «սուս մնացեք, էլի»: Հայացքով սաստել երբեք չէր հաջողվել, հիմա... ինչպե՞ս պատահեց, ինչպե՞ս հասկացան: Եվ նա զգացվեց, քիչ մնաց աչք թացի, ու ծրարված պատվոգիրը հանդարտ մոտեցրեց սեղանի եզրին. «Թող նայեն, էրեխա են»: Մոր հայացքի տպավորություներ դեռ չէր անցել. երեխաները կուտակվեցին տան անկյունում, ուրախությամբ շնչացին: Միայն ամենափոքրը ճիչ ու ծղրտոցով թռվրոաց, ծափ զարկեց, և ծափի վրա նախշունը մեկեն զայրացավ:

— Դուրս կորեք,— գոռաց,— դրեք էստեղ, դուքս կորեք:

Հետո, երբ մենակ մնաց, մնաց պատուհանի տակ թախծող մթնադեղի հետ, սիրտն ուղեց գլուխը դնել սեղանին, աչքերը փակել ու երազել, երազել՝ ցայրոցական տաքիների պես, և տաքիների հետ կորած երազներին մեկ-մեկ շունչ տալ... Անցած կարոտներից այրվեցին աչքերը: Եվ մեղեն հոգի կանգնեց, կարևոր ու անհետաձգելի մի գործի հասնող մարդու պես ելավ, մոտեցավ պահապանին, գուրս բերեց լուսանկարների կապոցը:

Առաջին ժպտաց ցայրոցափուն նախշունը, յոթերորդ գասաբանցի նախշունը: Գլուխը ամաշկոտ թեքեց ու ժպտաց տմաշկա՝ գե լուռջին անգամ էր կանգնում լուսանկարչական ապարատի առաջ: Չթե զգեստ ուներ, փեշերը անհավասար ու երկար, թեքը շափեց ամենի երկար: Թե ինչու: Մատը դրեց լուսանկարի վրա ու զգեստի թեք հրեց վեր... Նախշունն ուղում էր տեսնել տաքիներ առաջվա իր թեքը, որոնք պիտի լինեին ճերմակ-ճերմակ ու դալար՝ ուռնալով լիք: Զէ՛, չէ՛ էն աղջկա թեքի նման...

Եվ ունեցած մի քանի լուսանկարների մեջ որոնեց աղջկա ձեռքեր՝ չգտավ, որոնեց աղջկա թեքը, աղջկա ոտքերը, աչքերը, ճակատը, մազերը, ձայնը... իր բոլոր լուսանկարների մեջ որոնեց աղջկան: Զգրտավ: Եվ հայտնվեց շրջանային թերթի խուռացած համարը: Այնտեղ նաև նախշունի լուսանկարն էր (հողուրազը ուտին, ծաղաղեմ) և նրա մասին ակնարկը՝ «Քարագլխի դուստրը»: «Նա մանկուց երազում էր ծաղախտագործուհի դառնալ: Եվ ահա...» — շարունակեց: Մալեց թերթը, լուսանկարները հավաքեց, ծրարեց՝ պատվոգիրն էլ հետը, դրեց պահապանի գարակում՝ երազելու ցանկությունն էլ հետը, կանգնեց տան կենտ-

բռնում և նայեց շուրջըսուր. ինչ-որ բան պետք է աներ, ի՞նչ էր... Հա՛...
Բակում կոժը բառաչեց-կանչեց նախշունին, և նա տարտամ դուրս
ելավ:

6

Քարագլուխ գյուղում առաջին շնատերը Ավգին եղավ:

Է՛, քառասուններկու-քառասուներեք գարուն առաջ (երբ Զորի Միրո-
յի հիմնած գյուղը երեխա էր, երազում խնձոր գտած ու աչք բացելու
հետ՝ կորցրած և կորած խնձորի համար թնկթնկացող երեխա) Ավգին
գարձավ շնատեր:

Մի իրիկուն, երբ դադրած գյուղը քնել էր, Ավգին դաշտի գյուղից
եկավ, շան հետ զրուցելով եկավ, մտավ գյուղ: Իսկ առավոտ շուտ մա-
հակն առավ, ուսապարկն առավ, կանչեց շանը, կանգնեց գյուղի կենտ-
րոնում ու սպասեց: Ոչ ոք չէր ասել՝ գյուղին հովիվ է հարկավոր, Ավգին
ինքն էր ուզում հովիվ դառնալ, ուրիշ ոչ մի բան՝ հովիվ, ինչպես էրգրի
Յրոնք գյուղում էր: Եվ կորցրած գելխեղդի փոխարեն արդեն շուն ուներ,
մնում էր՝ հոտ, ու նա մահակին հենված, սպասում էր գյուղի արթնա-
նալուն: Սպասում էր ու տխուր էր. ախր, գյուղի ծխերը քիչ, մեկ-երկու
այծ ու մաքի ունեցող ծխատերերը քիչ (Ավգին պոչ հայացք էր դիպցրել
դռներին՝ հաշվել էր ու գիտեր. գյուղում երեսուն այծ ու մաքի կա):

Գյուղին հովիվ պետք չէր, բայց Ավգինն մնչացող հոտ էր հարկա-
վոր: Ո՛չ արտ, ո՛չ ջուր՝ հոտ, ինչպես էրգրի Յրոնք գյուղում էր: Եվ սպա-
սում էր ու, ճպճպացնելով մանրիկ ու կապույտ աչքերը, ամոթ-ամոթ
նայում դեռ գոց դռներին:

Զէ, ոչ ոք թող չմտածի, թե Ավգին լուսո առավոտի հետ խնդիրք
ունի՝ ձեր ոչխարները պահեմ, ինձ հաց ու թաց տվեք: Զէ՛, չէ՛, Ավգին
համաձայն է թեկուզ անվարձ հովվության: Ուրիշ էլ ի՞նչ, հովվութունից
բացի աշխարհում էլի ի՞նչ գործ կա:

Եվ այդ առավոտովա հետ Ավգին խլված գործն էր ուզում, ուրիշ
բան չէ՛ կորցրած հոտն էր ուզում:

Ու սպասում էր գյուղի աչք բացելուն:

Վա՛հ... Շան փոխարեն, եթե թուր ու թվանքավոր հարյուր ասկյար
հայտնված լիներ, գյուղը չէր զարմանա: Ավգինն նայող չկար, եկողը՝
հայացքը շան աչքերի մեջ, առավոտվա բարեն էր տալիս և հարց՝

— Ո՞ւմն է:

Հարցի հետ Ավգիի ճերմակող բեղերում ծլում էր հպարտությունը:
Այդ առավոտ գյուղի բոլոր քարի լույսերը՝ ուղղված էին շանը, և
նա, գունը թաթին, ի պատասխան՝ ծմլտկոտում էր, շարժում պոչը:

Այդ առավոտ կորած շենքերի ու շենքերի մասին շունը պատմություններ էր անում, բարի-բարի աչքերը թարթում, պատմություններ էր անում և ամեն մեկն ուզում էր, որ շունն իրեն նայի:

— Ժողովուրդ, գիշեր շան ձեն լսի ու հավատալ չեղավ,— ասաց Արոն և մեկեն բոլորը ցանկացան, որ շունը հաշի: Իսկ շունը մտերմիկ շարժում էր պուլը. ծանոթանում էր գյուղ ու գյուղացու հետ:

— Ավգի, բու շուն էրգրի մեք շան նման է,— շարունակեց Արոն, հետո մոտեցավ՝ ձեռք տալու փորձ արեց: Շունը բամբ-բամբ հաչեց, և գյուղը շենացավ, ամենքի դեմքին երևաց ժպիտ, և Ավգին սիրտ արեց.

— Ուլեր բերեք,— ասաց ու շփեց բեղերը, ասաց ու ոչ ոքի չնայեց, մնաց մահակին կոթնած: Ավգին ցածրաձայն ասաց, վրա-վրա ասաց, և չլավեց խոսքը:

— Ի՞նչ,— հարկ համարեց Արոն:

— Ուլեր բերեք...— էլի կոպկախ, կոպերի տակ՝ և՛ խնդրանք, և՛ ամոթ:

Ավգին հովիվ է: Սև մազ չես ճարի, ճերմակ են նաև կրծքի մազերը, եղել է ու կա փափախը, եղել է ու կա բամբակյա բաճկոնը՝ չի հագնում, ամառ-ձմեռ ուսին է գցած, շալվարի փողքերը միշտ բրդյա գուլպաների մեջ հավաք: Դեռ ամուր է, բայց մի քիչ կռացած, այնպես թե՛ մահակին կոթնած է: Սեփական ոչխարներն ու շունն առած անարև տնից դուրս է գալիս, քայլում գլուխկախ, հանդիպողը բարեկի-չբարեկի Ավգիի պատասխանը կա.

— Աստծու բարին,— ասում է վրա-վրա և դուրս է գալիս՝ «աս-բարի»:

Գյուղի կենտրոնում հավաքում էր «բարի լույսերը», հավաքում է գյուղի ոչխարներն ու քշում:

— Ցը-ցը-ցը-ցը... Հուռի հո՛...

Հոտի պոչից բարշ է գալիս փոշին, և Ավգիի փափախը փռշոտ է ու փռշու գույն ունի, բաճկոնը փռշու գույն ունի, ուսապարկին փռշի կա:

Մեկը ուռացած բարեն ու ոչխարն է հասցնում, թե ով էր՝ Ավգին ոչխարից է ճանաչում, բարեկ՞ց, չբարեկ՞ց, Ավգիի պատասխանը կա.

— Ասբարի... Ցը-ցը-ցը-ցը...— Հաստ բեղերը այժի մորուքի պեռ խլվում է:

Առավոտ է, մեկը հոտին քսվելով անցնում է: Ո՞վ էր: Ավգին չի նայել (փոշեթաթախ հայացքը հոտի վրա է թափառում), «բարի լույս» չի

ընկել ակտիւր (առավոտ է՝ արեւելքից արեւելք-արեւել հասի փոշոտ խշշոցով է լցված), բայց պատասխանը ետ.

— Ասբարի... — կամ հինց ինքը, Յւզին, ազնանց համագրուգացանք Բայց՝ ո՞ւմ: Միտենոյնը չէ՝ օշոտացուեալ էր:

— Զը-ցը-ցը-ցը... Ասբարի... Զը-ցը-ցը-ցը... Հոտի հո՞... Ասբարի... Հոտի հո՞...

Գլուղեղրին հոտի փոշոտ պոչը դառնում է քզիկ-քզիկ ու թափվում ձորքը, ձարապոնկին Ավգին թողնում է «աստծու բարին», և սարերն է տանում ինքնաբերաբար արեւաբերվող մի քառանի երգը. «հոտի հո՞...»:

Ձմեռնամուտին, երբ մասախուղը ձորերից ելնում՝ սոված գալլի պես թափառում է գլուղի շուրջբոլոր, մի օր որդին հիշում է ու զգուշացնում հորը.

— Հալիկ, պայման լրացե. հոտ ինչի՞ կըշխս:

— Պայման լրացե՞, — Ավգին զարմացած նայում է, որդուն չէ՝ գլուղի շրջակա սարերին, — էս ամիս հոկտեմբե՞րն է:

— Ի՞նչ հոկտեմբեր, նոյեմբերն է:

— Հա՞... Նոք հաշվո՞վ... է՛, նոր հե՛շ, նոր յորդա ձի է, հաշիվ հին հաշիվն է, լաո:

— Հնով ո՞վ կշարժվի, պայման՝ նորով է կնքած:

— Էղնի, լաո, գեղի կողմից սխալմունք է:

— Մխալ-ճիշտ, պայման լրացե:

— Է, դաշտ ու սար ձո՞ւն չկա... Էն օրվա անձրևից հետո, փշթր փափո՞ւկ-փափուկ: Օշխար... էնպե՛ս կուտե, էնպե՛ս անուշ, մարդ կայնի ու նայի:

Սվ մյուս առավոտ Ավգին էլի քշում է հոտը, իսկ Արոն խնդմեղում է քթի տակ.

— Ասվատուր, պայման ուղիղ էրկու շաբաթ լրացե ու Ավգին գլխի չէ:

Ո՛չ գրասենյակ, ոչ զրուցատեղ: Եվ ձմեռն ամիսներին գլուղը մոռանում է Ավգիի գոյութիւնը: Բայց անցած ձմեռ, մի առաւմոտ, Ավգիի անունը կտրեց-անցավ թաղե-թաղ, տնե-տուն մտաւ...

— Ավգին մահացե...

Ո՛չ առաւմոտի խոց ու արաի արատ ունեք, ո՛չ գլխացավ, ո՛չ կոխվ էր գնացել ու վերադարձել գործող վերքով, ո՛չ... Ողջ կյանքում հովվութիւն ապրած Քարազուխ գլուղի հերմակամազ հոգիվ Ավգին անցած ձմեռներ մարդավարի մահացավ. քնեց ու մնաց քնած:

Գյուղը առանձնապես շտխրեց՝ դե, Ավգին տարիքն առած մարդ, խերն առավ, աշխարհի շառը աշխարհին թողեց, գնաց: Օղորմի:

Առանձնապես հիշողություններ չպատմեցին նրա մասին: Զպատմեցին՝ չկար. Ավգին օրեր ու տարիներ անարև գյուղից դուրս էր եկել, անարև գյուղ մտել, ձմռանն էլ՝ իր գոմ ու անասունի հետ:

Դաշտապահ Օսոն ուներ պատմելիք... Հանդիպում էին, Ավգին ուրախանում էր, ուրախությունից շփում կախ ընկած բեղերը. «Դու բարո՞ւմ ու խերով էկար, Օսո», — հետո նստում էին (քարերից հարմարը Ավգին անպայման զիջում էր) ու հետաքրքրվում աշխարհով, գյուղ ու գյուղացով: Հիմա-հիմա էլ Ավգիի ձայնը Օսոյի ականջներում է...

«Տնամերձներ բոլոր ջրվաճ է, Օսո... Աստծուն փառք... Առաքելի տնամե՞րձ... Լա՛վ է, լավ է, Առաքել մենակ մարդ է, խեղճ մարդ է, օժանդակներ: Առաքելի օշխար ես ձրի է կպահիմ»:

«Գեղի մեջ հիվանդ չկա՞, Օսո... Լա՛վ է, լավ... Հիվանդություն իմ Բաբիկին դավաճանող էն... էն Գեղին նմանապես չեմ ցանկանա: է՛, Բաբի՛կ, Բաբի՛կ... Կմեռնիմ ո՞ւ ցավ իմ հոգու մեջ»:

«Ի՞նչ կգրուցին, Օսո, աշխարհք խաղա՞ղ է, պետությունների մեջ խառնակություն չկա՞... Խաղաղության համար սար ու ձոր, էս անլեզու անասուն նմանապես կուրախանա»:

«Օսո, կերևա իմ մեռնել մո՞տ-մոտ է. կպատահի՞ կմոռանամ իմ տեղ, կիմանամ, թե՛ մեր էրգերն է ու հանգեր՝ էրգերն, օշխար՝ մեր ծրոնք գեղին: Մեկ էլ ուշքի կգամ... Հե՛յ վախ՛ Քանդած բերդն է ու Յամաքսարի քարեր»:

Հա՛, հիմա, հիմա էլ Ավգիի ձայնը Օսոյի ականջներում է: Հետո Ավգին բացում էր ուսապարկը, առնում կաթի աճանն ու անձայն ելնում: Օսոն հասկանում էր, որ իր համար է՝ առարկում էր: Մեհն անգամ առարկում էր, ամեն անգամ Ավգին կաթ էր տալիս, հետո էլ՝ բացատրություն.

«Քու օշխար քիչ է, ու դու շատ էրեխի տեր՝ Արոյի մաքին կթեցի, — ժպտում էր, — Արոն քսան-քսանհինգ մաքի ունե... Աստված տա՛ ավելի շատ ունենա»:

Հովիվ Ավգիի մառին դաշտապահ Օսոն ուներ հիշողությունների Պատմել էր ուզում և՛ լցված սրտով, բայց կաշկանդվում էր. իր ու Ավգիի հանդիպումները, արդեն անցած-գնացած հանդիպումները Արոն մտքում կտաներ, կբերեր ու կդներ քննարկման.

«Ժողովուրդ, էդքան օշխար ունիմ ու մի տարի կարգին կաթ չեղավ. իրիկուն հանդից տուն կհասնեն՝ կուրծեր դարդա՛կ-դարդակ...»:

Զէ՛, Ավգիի հիշողությունները թանկ են Օսոյի համար, ու ոչ ոքի չի տա: Եվ՝ չպատմեց:

Գյուղի շրջակա սար ու դաշտերն ունեին պատմելիք հովիվ Ավգիի մասին, շատ ունեին, բայց ձմեռ էր, որ հովիվը մահացավ՝ և սարերը անլուր մնացին, հուշերը՝ ծնկահար ձյան տակ:

Գյուղացիները այսքանը հիշեցին միայն, Արոն հիշեցրեց.

— Ձեր միտքն է, չէ՞, ժողովուրդ...

Անցած ամռանը, երբ Ֆարեյի Սաքոն Այգետափի սարի արոտը պաշտպանում էր համագյուղացիների անասուններից, Ավգին զայրացել էր ու հայհոյում էր, կյանքում առաջին անգամ:

— Էդ օղորմած հոգին Սաքոյին կհայհոյեր ու սիրտ չէր հովնա, կհայհոյեր ու կհայհոյեր:

Արոն նաև հիշեց.

— Պայման լրանալու օր մտհան կաներ ու մինչև ձուն դնել հոտ կբռեր:

Այսքանը:

Բայց երբ գյուղահայաց կիրճը լցվեց գոլ մշուշով, երբ սարերը կարոտով կապույտ կանչ ճամփեցին հովվին, և Ավգին՝ պալա՛ն-պալան գուրըշի, խառնվեց սարերի կապույտ կարոտին ու գնաց, այդ ժամանակ Քարագլուխը մեկեն ու միանգամից հասկացավ, որ Ավգիի մահով մե՛ծ, շատ մեծ կորուստ է ունեցել: Ավգիի մահը, կորուստ էր ու կորուստ:

Գյուղը կորցրել էր իր հովիվը: Ավգիին չէ՛ իր հովիվը...

Գյուղը հովիվ չուներ ու ոչ ոք չէր ուզում Ավգիի փոխարեն վերցնել մահակ:

Եվ, երեկոյան, Արոն հարկ համարեց մտածել, թեկուզ մինչև լույս առավոտ մտածել՝ գտնել հարմար հովվացու, առավոտ կանուխ զրուցատեղում քննարկման դնել: Հարմար տեղավորվեց թախտին, թիկնեց և ասաց Մխին.

— Սկսիմ վերին թաղից, չէ՞:

Հետո թողեց հերթ ու կարգով թաղե-թաղ ու տնե-տուն մտնելու որոշումը, ունեցավ նոր միտք՝ դասակարգել-հաշվել:

Նախ, կոլտնտեսության ու գյուղխորհրդի նախագահներին, հաշվապահին, բրիգադիրներին, ֆերմաների վարիչներին, պահեստապետին, հաշվետարին, հաշվառիչին, մեխանիկին, գյուղխորհրդի քարտուղարին... իրենց գերդաստաններով, հովվություն անողների ցուցակից հանեց գուրս:

Դարձավ դպրոցի ուսուցիչները հաշվեց («Մխիկ, գեղ բո՛ւ ուսուցիչ կա») ու, գերդաստաններով, հովվություն անողների ցուցակից հանեց գուրս:

Դարձավ շրջկենտրոնում ծառայող համագյուղացիներին։ Առաջինը բթամատի տակ ծալեց Մխեին, հա՛ առաջինը հաշվեց Մխեին, և կնճիռները լցվեցին հպարտ ժպիտով ու բթամատը ծալելու հետ՝ հովվություն համար կազմվող աշխարհի բոլոր ցուցակներից գերդաստանի անդամները դուրս մնացին։ Արոն էլի չորս անուն-մատ ծալեց և գլխի ընկավ, որ շրջկենտրոնում ծառայող համագյուղացիների ճշտված թիվը կարելի է իմանալ որդուց։

— Մխիկ, մեր գեղից ինչքա՞ն ծառայող կա։

— Երեսուներթ, — պատասխանեց չուշացած։

Այս էլ այսպես։

Հետո Արոն հարկ համարեց հաշվից դուրս բերել հողի բանուգործից ձեռք բաշած բանվորություն անող համագյուղացիներին։

Արոն մտքով տանից դուրս եկավ ու կանգնեց հարևանի դռանը. «Բենիկ՝ մեկ»։

— Մխի՞կ, էս մեր հարևան Բենոն էս տարի ո՞ւր կաշխատի։

— Շրջկենտրոնում, շինարարության վրա։

Բայց... բայց գուցե Բենիկը համաձայնվի՞. «պաշտոնատեր չէ ու հովվություն՝ պատվին դեմ չէ... խելք ունենա կհամաձայնվի... Զէ՛...»։ — Բենիկը հովվություն անող չէ։ Բենիկը, թե ուզում եք ճիշտն իմանալ, հե՛շ գյուղացի էլ չէ. մի կտոր հող ունի, կարգին չի մշակում։ Բենիկը բանվոր մարդ է, գյուղի հոտը չի քշի։

Արոն Բենիկից ձեռք բաշեց, անցավ ու, կարգով, բացեց Օսոյի դուռը։

— Մխիկ, Օսոյի տղերքից նամակ է ստացվե, — հիշեց ու ասաց որդուն, — պատմելով, հասած Ղազարստան՝ ու հարմար գործ չեն ճարեւ։

Ապա Օսոյի տնից դուրս եկավ, թաղից էլ՝ դուրս, մտքով հասավ Զորի Թաղը, բացեց էլի մի քանի դուռ, էլի մի քանի մատ ծալեց և հասկացավ, որ հաշվելը անօգուտ է. վերջապես գյուղի համար այդքան կարևոր մարդուն՝ հովվին, նաև համագյուղացի բանվոր տղաների շրջանում որոնեն է իզուր։ Բայց Արոն ոչ մի, ոչ մի հաշիվ կիսատ թողնող չէ։ Արոն է ժամանակին պարզել. «Քարագլուխ գեղի մեջ մեր էրգրի ուղիղ քսան ու մեկ գեղից մարդ կա»։ Արոն գիտե ծխատների երեխաների ու ուղտարների թիվը։ Առանձին-առանձին։ Թող Ասատուրը ծիծաղի («Ծաղրե, Ասվատուր, ծաղրե»), Արոն ինչ անում է՝ գյուղի համար է։ Արոն գիտի նաև... Շատ բան գիտի, բոլորն էլ՝ կարևոր, բոլորն էլ՝ գյուղի համար։ Հիմա՝ էլ գյուղը իր համար թող հանգիստ քնի, Արոն արթուն է։

Ուրեմն Բենիկին ավելացրեց Օսոյի երկու տղաները, գումարեց, ավել-

լացրեց, անցավ Թաղե-Թաղ, տնե-տուն մտավ՝ դումարեց, ավելացրեց, դումարեց...

— Յա՛,— զարմացավ Արոն,— իմ հաշվով, Մխիկ, դուրս էկավ ուղիղ՝ քառասուն:

— Ինչը՞ քառասուն եղավ:

— Գեղից դուրս գնացող-բանվորություն անողների թիվ: Կպատուհի իմ հաշիվ սխալ է:

— Չէ, էդքան կլինի:

— Յա՛,— Արոն էլի զարմացավ:— Մխիկ, գեղ դարգահվեց:

Եվ հովվացու գտնելու համար Արոյին մնաց բախել որոշակի դրոհներ, այնուամենայնիվ՝ հող ու ջրի հետ կապված ծխատեղեր:

Օրինակ, Սաքոն կամ Սաքոյի հարևան՝ Սաքոյի մեծ որդին: Արոն Սաքոյին հայհոյեց՝ «Հարամ մարդ է, հագիվ ուրիշի հանդին պահակ դառնա, գեղացուն օշխա՞ր կպահե՞ս: Սաքոյի որդու վրա ձեռքը թափ տվեց՝ «Հոր կտորն է՞»: Ուրի՞շ:

Գևոն: Արոն շարախնդաց: Հա՛, հենց՝ Գևոն: Առավոտ կանուխ թեկնածությունը մեջ կբերի ու կպնդի: Բա ի՞նչ, գյուղը խելք ունենա, մի բերան դառած՝ կպահանջի: Ինչո՞ւ չէ: Քարագլխի համար ղեկավա՞ր է եղել: Սուտ ղեկավար: Հիմա էլ՝ սուտ պահակ: Դատարկապորտի մեկը: Գնա հովվություն արա: Հա՛... Հետո Արոն իրեն բռնեց Գևոյի հետ հին հաշիվները լուծելիս: Հասկացավ նաև, որ ոչ ինքը Գևոյի թեկնածությունը կառաջարկի, ոչ էլ գյուղը՝ կպաշտպանի: Ախր՝ անճարի մեկն է. ո՞վ իր ոշխարը կվստահի: Մեկը հենց ինքը, քսանհինգ-երեսուն ոշխար վստահի Գևոյի՞ն: Հիմարություն: Սար ու քարերի մեջ կկորցնի, գայլերին կտա, մահակն առած կդառնա գյուղ: Չէ, Գևոն հոտ քշել չի կարող: «Հարկ է՝ խելք գլխին մարդ»: Հե՛յ, գիդի, հե՛յ, Ավգի...

— Ավգին մեռնի՞ ու Գևոն մնա,— Արոն գլուխը տարավ-բերեց,— արդա՞ր բան է, Մխի:

Որդին չպատասխանեց: Խառնաշփոթ մի բան հա կա ու կա Մխի դեմքին: Թե ժպտում է, ժպիտն է վախվորած, մռայլ է, մռայլությունն է նվնվացող:

Հիմա էլ նստած է, ճակատին հավաքվել են մանրիկ-մանրիկ կնճիռներ՝ թնկթնկում են, սեղանին թափված են հին ու նոր անդորրագրեր՝ խառնում է իրար:

— Իմ խոսք ճիշտ չէ՞, Մխիկ:

— Չգիտեմ, ա՛յ հեր, չգիտեմ,— ձայնի մեջ ո՛չ կարգին դայլություն կա, ո՛չ կարգին հոգնածություն:

Գիշերը վաղուց կիսվել էր: Գարնան գիշեր էր, ու ձորերից հեղեղի ձայնն էր գալիս: Քնել էր Քարազուխը՝ ականջներում ձորերի ձայնը ու գյուղին հովվացու գտնելու գործը թողել Արոյին:

«Կամ Պետրոս կամ Ավգիի ազնն»:

Եվ Արոն գտել էր հարմար թեկնածու, շուտով առաջ էր գալիս անկողնում,— «Հա՛, ուրիշ մարդ չկա, էդ էրկուսից՝ մեկ»— ու սպասում էր լույս առավոտին:

Առավոտը խշշալով մտավ գյուղ. դաշտերից ծիածան-խաղաղություն բերեց՝ ու պարան-պարան ծխերը աքլորականչերն առած բարձրացան ամպերը, արտերից մաճկալի կանչ բերեց՝ և փոթփոթացին Քարազուխ տրակտորները, լեռներից հովվի կանչ բերեց՝ ու հովիվ Ավգիի շիրմա-թմբից մի ծվեն գլորձի առավ ոչխարների մայունն ու բարձրացավ լեռ-հերը, ձորերից սելավի աղմուկը բերեց՝ և զրուցատեղի աղբյուրի գոթ մեջ պղպջեց ու պայթեց գյուղի զրույցը:

Արոն ձեռքը մտերմիկ դրեց Ավգիի որդու ուսին, խորհուրդ տվեց.

— Քու հոր տեղ էս գեղի մեջ դարդակ մի թող:

— Հովվություն ժառանգակա՞ն է, քեռի Արո, իմ հոր սիրտ հովվու-թյան կուգեր, թե՛ չէ,— նեղացած պատասխանեց Ավգիի որդին, և Արոն շփոթեց առարկել: Ոչ ոք չփորձեց: Ավգիի որդին առավոտով հետ տխուր էր. գարնան փափուկ առավոտը հորն էր կանչում ու հայրը չկար, ոչ-խարները մայում-կանչում էին՝ չկար, առավոտով հետ գյուղը հովիվ Ավգիին էր դռնում ու չէր գտնում:

Պետրոսի թեկնածությունը Արոն բացահայտ մեջ չբերեց. «Ճոռթած քեթան է»: Արոն կանգնեց Ասատուրի կողքին՝ «Պետրոս՝ ավելի հարմար է»,— շնչաց, անցավ-բավեց Վաղոյին. «Կերևա՝ Պետրոս միտք ունի», անցավ, կանգնեց Սաքոյի կողքին, շնչաց. «Պետրոս...»: Եվ Պետրոս անունը բերնեբերան սվավաց:

Արոն քարը ջուր գցեց, նստեց իր քարին և իբր՝ անտեղյակ, թազ-բեհն տռավ ու խերի վրա գլոթեց շառ-շառի վրա՝ աստված: Բայց Պետրոսը գտավ ակունքը:

— Մխիկի հեր Արո,— ասաց բարձրաձայն (Պետրոսը քնդհանրապես բարձրախոս է. գյուղեզրի իր տան բակում զգվոտվող երեխաներին հայհոյում է, զրուցատեղում նստած Արոն ժպտալով ձայնագրում),— օրինակ, ինչի՞ քու Մխեն հովիվ չդառնա ու ես դառնամ:

Արոն թաղբեհն կախեց թևից, գլուխը բարձրացրեց, աչ ու ձախ պարզեց ձեռքերը.

— Ժագովորդ, էս մարդ շա՛ն է:

— Զէ՛, չէ՛,— Պետրոսը հանգիստ լռող չէ,— ասա տեսնիմ,—

գարձավ հավաքվածներին,— ասեք տեսնի՞մ. Մխեն ինձանից ինչո՞վ է ավելի: Մառալոդ է, հա՛...

— Հա՛: Իմ տղի հետ գործ չունիս:

— Զունի՛մ... Իմ տնամերձի չափ տնամե՛րձ ունի, իմ անասունից շատ՝ անասո՞ւն, շատ ու շատ՝ արտոնութ՞յուն...

— Քու գեղացին է, Պետրոս, չկամություն լավ բան չէ,— կտրեց Ասատուրը, և Արոն շնորհակալ նայեց:

— Իմ գեղացին Սաքոն է, Սաքոյի տղեն է, Վաղոն է... Գեղի մեջ աշխատող մարդի՛կ:

— Լավ, Պետրոս, լավ, էստեղ ծառայողների հարց չենք քննի:— Միջամտողը Սաքոն էր, տոնով ու խոսքատակով Պետրոսին թե տվող:

— Չենք քննի՛... Մխենի տված օգուտ գեղին ի՞նչ է: Շրջանին՝ ի՞նչ է:

— Էն՝ ինչ դու ու քու յոթ պորտ չեք տա:

— Յա՛... Քու Մխիկի ուժին ծանոթ չեմ, չէ՞. դասատուն կբռնեք ականջից՝ կզարկեք պատին, պատից ծեփոն կթափեք, Մխենի գլուխ ցա՛վ չէր ունենա:

— Հերիք է քու բերան ավել-պակաս բացիս,— Արոն այս անգամ կամեցավ ձեռնափայտով վրա քշել՝ շրողեցին: Եվ այդ մարտական փորձի համար Պետրոսը նույնիսկ ուրախացավ:

— Դե, տեսե՛ք, ժողովուրդ, տեսե՛ք, մեծ մարդու վարմո՞ւնք տեսեք,— իրավունքով շարունակեց,— էդ փեսա տուր քու տղին՝ թող գեղի հոտ քշի:

— Գեղի հովիվ հարկ է էղնիս դո՛ւ... Դո՛ւ,— Արոն ձայնը բարձրացրեց. զրուցատեղին նախագահն էր մոտենում. Արոն խաղաց՝ շտանելու տվեց նախագահին ու շարունակեց,— ես նախագահի փոխարեն՝ հովվի կոպալ կդնենք քու ձեռք, քու սիրտ ուղեր-չուղեր... Հա՛... Նախագան ուզենա...,— խաղաց՝ իբրև թե հանկարծ նկատեց նախագահին ու հարգանքով լռեց: Իսկ Պետրոսը, առիթ էր՝ ճայթել էր ու չէր հանգրստանում:

— Նախագան թող կոխողի՛ն հովիվ գտնի, թող ջրվո՛ր գտնի: Է՛,— ձեռքը մեկնեց ձորի կողմ,— սելավաջուր անտե՛ր, անտեր կերթա:

— Քեզ մի աշխատել է հարկավոր, աշխատիր, քիչ խոսիր,— չոր կտրեց նախագահը:

— Ես իմ ուժի չափ ու ավելի կաշխատիմ: Մյուսներ ո՞ւր են:

— Մարդու խոսք ճիշտ է,— հաստատեց Սաքոն:

Զէ՛, Պետրոսը պարտքի տակ մնացող չէ՛, Սաքոյի, Սաքոյի որդու, Վաղոյի, Ավգիի որդու խոսքն ու իրավունքը առավ ու սկսեց. կտրեց-

անցավ ձորը, ելավ, կանգնեց սարի վրա, այնտեղից նայեց՝ «Կնայիս կարգին գեղ է», իջավ, ցույց տվեց սարալանջի լքված հողերը՝ «Մարգուլաց կգա», հասավ նորից զրուցատեղ, մատնացույց արեց «խեղճ» Սաքոյին, Սաքոյի որդուն, Վաղոյին, էլի մի քանիսի ու նորից հարց տվեց. «Մյուսնե՞ր ուր են», Մխեի հետքով հասավ շրջկենտրոն՝ «Քուլոր իմ գրեխին նարկոմ են դարձե», հետո անցավ կոնկրետ գործին՝ կազմեց երկու հոտ՝ մեկը ծառայողների ոչխարներից, մեկը՝ կոլտնտեսականների, առաջինին հովիվ կարգեց Մխիկին, մյուսը՝ ինքն արոտ քշեց, ապա հոտերը ցրեց. «Թե Արոյի Մխեն հովիվ չէ, Պետրոս՝ չէ ու չէ», հետո... Մեջ-մեջ ընդհատեցին՝ ձայնը բարձրացրեց, լուրջ ու կատակով բռնեցին թևից՝ ազատեց և գլուղն ու գարնան առավոտը կոխեց աղբյուրի գոի մեջ, հանեց և սահմանափակեց.

— Հբբ...

— Նախագահի հետ ճակատ տալո՞ւն տես,— ռեպլիկեց Արոն:

Նախագահը զայրացել-կարմրատակել էր. ձեռքը տարավ գրպանը, կնիքը հանեց, մեկնեց Պետրոսին:

— Ա՛ռ,— ասաց,— պեշատը առ ու դու ղեկավարի, տեսնեմ գլուղին հովիվ կճարե՞ս:

— Պետրոս, ամեն անգամ պեշատ չի ընկնի քու ձեռք, վերցրու,— Ասատուր քեռին խնդմնդաց:

Պետրոսը նայեց Ասատուրին, հավաքվածներին, նախագահին, կնիքին ու ժպտաց: Անձի գոյության, սեփական անձը նախագահ մի մարդու կողմից ճանաչելու, թեկուզ մի պահ ճանաչելու հպարտությունը կար ժպիտի մեջ, նախագահ դառնալու անհեռանկար ցանկությունից ծնված ցավը կար ժպիտի մեջ, նաև՝ հանկարծակի ծնված ինքնավստահություն. ախր, նախագահի կնիքը գրպանից դուրս է բերել... Յա՛, ուրեմն՝ զայրացրել՝ կնիքը գրպանից հանե՞լ է... Եվ զղջում ու քծնանք կար Պետրոսի ժպիտի մեջ:

— Հը՛, պեշատը քեզ եմ տալիս՝ ղեկավարիր,— նախագահը բաշեց Պետրոսի թևից:

— Քու ասելով դժվա՛ր է, հա՛,— պատասխանեց՝ մտքով լուրջ, դեմքով՝ կատակ ու թևը ազատեց նախագահի ձեռքից,— թող, ջանք, թող... Քու պեշատ դիր քու ջեք,— իրավունք տվեց և վերջին բառերի հետ հպարտ մի ժպիտ խաղաց աչքերում՝ նախագահի կնիքը գրավեց ու մեծահոգաբար վերադարձնում է:

— Տո, խղճո՞ւկ, իմ փոխարեն երկու օր աշխատես, երրորդին կփախնես գլուղից:

— Ինչի՞ կփախնիմ, իմ սիրտը ուտել-խմել չի՞ ուզե, ընկեր նա-

խազահ, ուտել-խմելուց ո՞վ է փախե,— շինծու ծիծաղեց,— ես բերան չունի՞մ, ընկեր նախազահ,— ծիծաղեց ու մտքում շարունակեց ավելի տեղին ասելիքը. «Ուրեմն քու բերան գոռգոռալու-կարգադրելու, կերու-խումի համար է, իմ՝ մենակ խնդրելու»:

— Պետրոս, քու ձեռք քու ծննդյան օրից կարճ է ու էրկար չի դառնա, աստծուն մատաղ էլ խոստանաս՝ կարճ է,— միջամտեց Ասատուր քեռին:

— Տո, խղճուկ,— հետևող լուրջ խոսքերին նախազահը նույնպես կատակ-բնույթ տվեց:

Շարունակվեց՝ նախազահն ու Քարազուխ գյուղում աշխօր վաստակողների անունից՝ Պետրոսի խոսքերը շղարշեցին կատակով՝ հավատացրին իրար, թե վեճ չէ՝ մասխարություն է, հա՛ մասխարություն է: Հավատացրին իրար ու չհավատացին:

Երկարեց՝ գրուցատեղում հավաքվածները հաճույքով ունկնդրեցին ու մոռացան, որ հովիվ չկա, հաճույքով ունկնդրեցին՝ ցախ գցեցին կրակի վրա:

— Դիխիդ փոխարեն ձեր տանը, եթե մի դղում լիներ, ավելի օգուտ էր,— նախազահը ասեց-ծիծաղեց՝ ծիծաղի ծայր բացեց և ամեն մեկն ուզեցավ, որ նախազահը նկատի, անպայման նկատի ու արժեքավորի իր ծիծաղը: Պետրոսը վիրավորվեց. ձեռքը մեկնեց Սաքոյին, ասաց.

— Քու բերան ի՞նչ բացեցիր,— ծիծաղի տնազն արեց, դարձավ խոսքն ուղղեց բոլորին,— թե էդ խոսք իմ բերանից էլնե՛ր՝ էջքան կծիծաղեք... Տո, մա՛րդ չեք չէ՛:

Հետո խոռվ նստեց ու սուս մնաց:

Զէ՛, լավ չեղավ, Պետրոսը խոռվեց. հիմա բա՛ճ կուտի, կգնտ տուն: Բրիգադիրը կկանչի՝ չի դառնա, թեից կբաշի՝ չի գտնա: Լավ չեղավ, չէ՛... Եվ նախազահը աչքով արեց ու ասաց.

— Պետրոսի քիթը ի՞նչ սիրուն է, ժողովուրդ, նկատե՞լ եք:

Պետրոսը չպատասխանեց:

— Բա աչքե՛րը, աչքե՛րը...

Պետրոսը լուռ ծխում էր:

Հետո՝ մոռեցավ Պետրոսին, գլխարկն աչքերին քաշեց և ասաց.

— Եթե կատակի չես դիմաճում, ինչո՞ւ ես մեջ ընկնում:

Զպատասխանեց, բայց հպարտության պես մի բան երևաց դեմքին. համենայն դեպս, նախազահը թե վիճում է՝ իր հետ է վիճում, թե մասխարություն է անում՝ իր հետ է, վերջապես... վերջապես իր՝ Պետրոսի գլխարկը աչքերին քաշեց՝ ոչ Սաքոյի, ոչ Սաքոյի որդու, ոչ Վա-

դոյի... Քիչ բան չէ՛: Բայց և լոեց, ու զրուցատեղը մի քիչ խաղաղվեց, և Արոն հովվության հարցը նորից մեջ բերեց.

— Բա գեղ հովիվ լուսննա՞:

— Մարդ չկա, օրը մեկդ քշեք հոտը: Հերթով:— Նախագահը հայտնեց իր կարծիքը, թողեց-գնաց, և Պետրոսը հասցրեց ետևից.

— Մի օր էլ հերթ քեզ կհասնի:

Հետո բրիգադիրը եկավ՝ լուրջ ու կատակով քաշքշեց Պետրոսի թեփից, և նա գնաց, բարձր-բարձր խոսելով: Էլի գնացողներ եղան, գյուղին հովիվ ճարելու հոգսը Արոյին թողած գնացին, և Արոն, իր քարին նըստած, ընկավ խոհերի մեջ:

Հիշեց, որ անցյալ գարնան արդեն տասը օր էր «Հա՛, ուղի՛ղ տասը օր», հոտը արոտ էր գնում, մի քանի անգամ օղորմի ճանփեց Ավգինի, լոեց, մտածեց, լոեց մտածեց և դարձավ Ասատուրին.

— Ասվատուր, արի էգուց էրթանք շրջկենտրոն:

— Ինչի՞ էրթանք,— զարմացավ Ասատուրը:

— Էրթանք շրջկենտրոն մեր Մխիկի մոտ. Մխիկ մեզ տանի շրջանի մեծավորի մոտ՝ խնդրինք, թող՝ կարգադրեն նախագային, չոբան ունենանք:

Ասատուրը մի քիչ մտածեց և լուրջ-լուրջ հարց տվեց.

— Արո, քու ասելով Վարդոն խն՞ է:

Արոն նեղացավ. Վարդոն ի՞նչ գործ ունի այստեղ, խե է, թե խելոք՝ իր համար, հիմա խոսքը լուրջ գործի մասին է, լուրջ:

— Չէ՛, չէ՛, քո կարծիքն ի՞նչ է,— պնդեց Ասատուրը:

— Իմ կարծիքը մեկ է ու երկուս չի դառնա՝ Վարդոն ցնորված է:

— Արո, Վարդոն հազար անգամ քեզնից խելոք է,— Ասատուրը լուրջ ու շեշտված փափեց:

Ուրեմն, անցած ձմռան Ավգին մահացավ: Ողջ կյանքում հովվությունն արած Քարագլուխ գյուղի ճերմակամազ հովիվ Ավգին անցած ձմռանը քնեց ու քնած մնաց:

Առանձնապես չտխրեց գյուղը:

Հիշողություններ չպատմեցին նրա մասին, չպատմեցին՝ չկար: Դաշտապահ Օսոն ուներ հիշողություններ՝ թանկ էին՝ պահեց, գյուղի շրջակա սար ու դաշտերն ունեին պատմելիք, բայց ձմեռ էր, որ հովիվը մահացավ, և ծնկահար ձյուն էր նստած հուշերի վրա:

Բայց երբ գյուղահայաց կիրճը լցվեց գույ մշուշով, երբ սարերը կապույտ կանչ ճանփեցին հովվին և Ավգին՝ պալա՜ն-պալան գոլորշի, խառ-

նըվեց սարերի կապույտ կարոտին ու գնաց, այդ ժամանակ Քարազլուխ գյուղը մեկնեւ ու միանգամից զգաց, որ Ավգիի մահը կորուստ է ու կորուստ:

Գյուղը կորցրել էր իր հովիվը:

7

Մահացավ Նհո պապը... Օղորմի... Մահից մի ժամ առաջ մոտ կանչեց թոռան:

— Կալե, թուղթ ու մատիտ վերցու, արի:

Գալուստը նստեց, գլուխը կախ, թուղթը ծնկներին:

— Քարտեզ կիմանա՞ս գծիս, — պապը մատը դրեց թղթի վրա, — գծե. էս Ճախրկանի ճամփին է, կմտնի Կակվաձոր, կելնի՝ Ճախրկանն է, էս Վերին թաղն է, էստեղ ջուլհակ Մրկեի տունն է, կողք՝ Օհանին, էստեղ առու կա... գծե... առվի կողքը մեր տունն է, դեմ կաղնու ծառ կա, ճղեր՝ տանքին: Տանիք չկա՝ փլավ, իմ աչքով տեսա, ծառից խարբիկ շունիմ: Գծե տուն, տանքով, ծառ՝ ճյուղերով, ճյուղեր՝ տանքին:

Հետո կանչեց որդուն:

— Զլսիս քու մոր. տերտեր չկանչիս, չեմ սիրի: Նվազ չեղնա: Իմ գերեզմանին իր խաղ թող Օսոն ասե: Օսոյին ասա Նհոն կխնդրեր, շա՛տ երգե, բարձր երգե՛:

է՛հ, Նհո, պապ, Նհո պապ:

Հավաքվեց ամբողջ գյուղը, մեծ ու փոքր: Տղամարդիկ նստոտեցին բակում, հող փորփրեցին, հողի հետ՝ հիշողութլուններ: Աշակերտները ծաղիկներ բերեցին՝ ծաղկամաններից, պատուհանների դիմաց աճող աշնան սառը ծաղիկներից: Վարդո մարեն դեզի միջից ջուկեց ծաղիկներ՝ շորացած, անբույր, տեղ հասցրեց, բոի մեջ մնացել էին ջարդված ծաղկակոթունները:

Մահացավ Նհո պապը, օղորմի:

Սասնա Ճախրկան գյուղում ծնված վերջին մարդը: Արևի տակ ապրող վերջին Ճախրկանցին:

է՛հէհէ՛յ, խարբիկ առեք Ճախրկանի սար ու ձորեր, Նհոն չկա: Վերին թաղի ընկուզենի, թե կաս՝ դողա, էս գիշեր մինչև վերջին տերևը լաց եղիր՝ Նհոն չկա:

Բոլորեցին գերեզմանափոսը:

— Օսո, երգե:

— Իմ սիրտ չի օգնե:

— Նհոն քո երգն է ուզե:

Օսոն կոպալը խրեց հողակույտի մեջ, հենվեց կոպալին, հայացքը կախեց: Երգի հետ թափեց արցունք՝ գլոր-գլոր: Երգի հետ տնքոց ելավ հազար սրտից:

— Օսո, բարձր երգե... Նհո, հալվորիկ, Օսոն մշեցու երգն է կերգե, Ճախրկանցու երգն է կերգե, կլսի՞ս,— Վառե նանի աշքերից ոչ մի կաթ արցունք չէր ընկնում: Ոչ ոք չէր բռնել թևից, ի՞նչ պետք էր. թրծված էր, դիմանում էր նանը:

Խեղճը հեռացել էր, նստել պատշարին, էլի սեեռուն, հոնքերի արանքը էլի խճճված:

Ո՞վ է մահացել: Նհո պա՞պը: Ում են թաղում, Նհո պապի՞ն: Չէ՛, այդքան չէ միայն. այս մահի մեջ մահեր կան: Մի մահ էլ կա, էլի կա, էլի կա: Քանի՞ մահ... Աշխարհում էլի ո՞ւմ աշքերի հայելում մնաց Ճախրկանը: Չկա: Ճախրկան տանող ճամփեն, ճամփեզրի գերեզմանոցը: Վերին ու Վարին թաղերը, Կրկեի տան աղբյուրը... Դեղձո՞ւնը:

«Խեռ, դու իմ հոգին լավ կհասկնաս. ես Վառոյի մասին բան չունիմ ասելու, լավ ընտանիք էղավ, բայց Դեղձուն ուրի՜շ էր: Մովասարի հովերը Դեղձունի ծամերու մեջեն կելնեն, ճա՛յտ ճերմակ-ճերմակ Մասսի ձուն, աշքեր Անդոկա ձորի գիշեր, նայվածք՝ գլզլան ախպուր: Ինչքան ապրիմ, Դեղձունի դարդ իմ սրտեն չելնա»:

Հիմա ո՞վ կհիշի Դեղձունին, մարդիկ ապրում են միայն իրենցից դուրս, ուրիշի մեջ: Քեզանից հետո թե կա մեկը, թեկուզ մեկը և հիշում է՝ քեզ, դու էլ ես ապրում: Հիմա ո՞վ կհիշե...

Բարձրացավ մե՛ծ հողաթումբ:

«Մեռելների լուսթյունից ուռչում է հողը...», — բանաստեղծության տողը եկավ ու խփեց Խեղճի քունքերին: — Այս տողը հայր պետք է գրած լիներ, այս տողը հիմա ես պետք է գտած լինեի և՛ հատկապես Նհո պապի համար, բայց նեղրն է գրել:

— Խեռ, տես ինչքան հող կանգնեց Նհոյի գերեզմանին: Օղորմած հոգու աշք կուշտ էր աշխարհքեն, — ասաց Արոն:

— Շիրմաթմբի տակ շատ բան թաղվեց, ախր, շատ, շատ, միայն Նհո պապը չէ:

Խեղճը ինչքան նայեց, հողաթումբն այնքան մեծացավ, թումբ չէր, բլուր էր:

Չէ՛, Նհո պապը իր մահով էլ մեծացրեց աշխարհը, — մտածեց Խեղճը, — ընդերքից դուրս մղած հողաթմբի շափ: Հողի այս բլուրը կտար որդուն, կասեր. «Տար, լառ, լից դռան սալին, կանաչ ցանե»: Կտա՛ր: Ամեն սարի տակ Նհո պապի պես մեկ թաղված է: Ընդերքը քանդել,

շփտես ինչպես հրել է դուրս, որ հողը շատանա: Եվ, ա՛յ, կանգնել են այս լեռ ու սարերը: Աշխարհագրության դասագրքերում եղած թիվը ճիշտ չէ՝ մեր սար ու լեռների գագաթների ու փեշերի տարածությունը դուրս է մնացել:

Գյուղի նախագահը դամբանակապ ասաց: Հետո՝ էլի ուրիշները:

Այ մարդիկ, ի՞նչ եք խոսում: Դուք ի՞նչ եք ճանաչում ՆՏՈ պապին: Ձեզ հետ քայլում էր, ճախրկանցիների հետ ապրում-խոսում: Բայց, հերն անիծած, ի՞նչ մարդ էր: Սուզվում էիր, սուզվում, շունչդ կտրվում էր, տակը չկար: Ծախրկանցու ձևի լող տվող էր՝ պետք: Որտեղի՞ց: Թե ճախրկանը չլիներ, նույն հոր ու մորից կծնվե՞ր ՆՏՈն: Չէր ծնվի: Նույն կակաչն է՝ տարբեր սարերում՝ տարբեր հոտ ու գույնի: Մարդն էլ իր սար ու ձորի, իր հող ու ջրի ծնունդն է: ՆՏՈ պապը իր Մովսսարը, իր սարի ալժյամները, իր Մովսսարի մոնչացող ձմեռը այնպես էր հիշում, ինչպես իր մանկության գառն ու գառան վզից կախված զանգակի հետ արած խաղը: Ինչո՞ւ էր այդպես: Անցած-գնացած էր դրա՞ համար: Չէ: Մովսսարն ու սաթի ահեղ ձմեռը մնացել են յոթը սարից այն կողմ դրա՞ համար: Չէ՛, չէ՛: Դրանք ՆՏՈյի տարերթն էին կամ ՆՏՈյի բնավորությունը: Բնությունը ոչինչ սխալ չի անում. աշխարհի մի անկյունում կանգնեցրել է Մովսսարի նման սար, սարին ծիլ տվել և այդ ծիլը եղել է՝ կաղնու, սարի գլխին նստացրել սաղական ձմեռ, հետո ծնել ՆՏՈյին՝ տեղին այնքան հարմար, որքան կաղնու ծառը, որքան այդ ծառի տակի քարը, որքան այդ քարի մոտ թքոտող արջը, որքան այդ սարի գարնան հովը, և՛ աշնանային գույները, և՛ ձմեռվա բութը: Այդպե՞ս է: Այդպես է ու կա: ՆՏՈն այնտեղից բացակա է, և սարը նրա պակասն է զգում՝ այնքան, որքան մի ծառի: Հենց այդպես՝ ՆՏՈյի փոխարեն սարից մի ծառ են կտրել-հեռացրել և այդ շափով Մովսսարի ստվերն ու հովն է պակասել, գույներն են պակասել, խեղճացել է ձմեռը: Եթե կտրվածի փոխարեն մի ուրիշ ծառ տնկեն, կփակվի՞ բացը: Չէ. ախր, ոչ ոք կաղնի չի տնկել Մովսսարում՝ հողն է ծնել: ՆՏՈյի փոխարեն այդ սարի փեշի գլուղում մի ուրիշը թող ապրի՝ այնտեղ չծնված, չձմեռացած Մովսսարում, կփոխարինի՞ ՆՏՈյին: Չէ, Չէ՝ թեկուզ էգուց ՆՏՈ պապի ծննդավայրում էլ ծնվի, թե Մովսսարն էլ բարձրանա-իջնի: Չի փոխարինի, որովհետե նա կլինի ինչ-որ հոր ու մոր ծնունդ և ոչ թե՛ աշխարհի այդ անկյուն-բնություն: Մովսսարը ՆՏՈյի արյունակիցն է: Համար արյունակիցն է: Մովսսարը ՆՏՈյի նախամարդ ապուպապն է:

Եվ Մովսսարն ու ՆՏՈն իրար էին ճանաչում, մենք ու մեր Քարագլխի սարերը ճանաչում ենք իրար: Նրանք իրար էին նման, մենք նման

ենք իրար: Ի՞նչ եք խոսում երկար-բարակ. «Նհոն լա՛վ մարդ էր, շալտ-կով փուշ կբերեր...», — դուք որտեղի՞ց եք ճանաչում ճախրկանցի Նհոյին, ո՞ւմ եք մխիթարում:

Ասեք, որ թաղեցինք արևի տակ եղած վերջին ճախրկանցուն՝ մի գլուղ-աշխարհ, մի հին աղաթ, լեզվի անուշ մի երանգ:

Ասեք, որ թաղեցինք մի աղջկա Մովսսարի հով ծամեր:

Ասենք, որ թաղեցինք աչք ու ունք բոլոր ճախրկանցիներին:

ԷՍ ՀԻՆ ՈՒ ՆՈՐ ՕՐԵՐ... ԷՍ ՄԱՍՏՈՏ ՕՐԵՐ...

1

Պապի, քո նոր տարին շնորհավոր:

— Պապի...

Քույրերիս երեխաները՝ տղա, աղջիկ, մեծ, փոքր, լվացված-սանդրված, քաղ մազերով ներս են խուժում, շրջապատում հորս:

Հայրս նստած է վառարանի մոտ, քները ծնկներին ծալած և իննսուն տարիների հեռվից մշուշոտ հայացքով նայում է պատումանից դուրս: Մեր պատումանները բացվում են դեպի հարավ, հայրս այդ մեկը հաստատ գիտի, ավելի ճիշտ՝ գիտեր: Հիմա, այս պահին, ես վստահ չեմ, քե հայրս հիշում է՝ որտե՞ղ է գտնվում ինձի, ո՞ր կողմն է նայում և ովե՞ր են դիպչում ծնկներին հանգչող իր աշին:

Երեխաները հերթով բռնում են հորս աչք:

— Քո նոր տարին շնորհավոր, պա՛պ,— գոռում է Արտաշը:

— Աշո՛տ,— ձայն է տալիս հայրս,— դո՞ւ ես:

— Հա՛, պապ,— առաջ է գալիս Աշոտը,— նոր տարիդ շնորհավոր:

— Աշոտ, դու հոս ի՞նչ կանիս. գառներն ո՞վ է բռն:

Տարիներ առաջ, երբ կառուցում էինք մեր այս տունը, և հայրս պահանջեց, որ բոլոր պատումանները բացվեն դեպի հարավ, այն ժամանակ նա իր երգրի մասին դեռ կարգին պատմություններ էր անում՝ տեղը-տեղին, ու հա՛ հիշում էր նաև, որ երգրում իրենց գառնաբաժնի Աշոտ անունով աշխարհաց մի տղա էր, որ վարդավառի է՛ն առավոտ գառների հետ բարձրացավ դեպի Սև սար և գառների հետ էլ չվերադարձավ:

— Գառներն ո՞վ է բռն, Աշոտ,— կրկնեց հայրս:

— Պապի, ի՞նչ գառներ, գառ չունենեմ: Զմեռ է, պա՛պ, նոր տարի է,— Աշոտը գոռաց հորս ափանջին,— նոր տարիի՛...

— Նոր տարի՛:

— Հա՛, պապ, նոր տարի:

— Հայրենե՛,— հայրս ամբամբացրեց գլուխը և փորձեց ավելի հարմար նստել:— Էս հին ու նոր օրեր,— երգեցիկ, օրհնանքի պես ասաց հայրս, և Աշոտը օդու բաժակը խցկեց հորս բութը,— Էս մամուռ օրեր անկողիվ ու անփորձանք ապրի՛ք, Էս մամուռ օրեր... Էս ո՛ր թիվն է,— հարցրեց հայրս:

— Յոթանասունչորս, պապ, յոթանասունչորս:

— Յոթանասունչո՞րս... Մուշեղ հո՞ւ է... Մուշեղ, աշխարհք խաղա՞ղ է:

— Խաղաղ է,— պատասխանեցի ես, և բույրերիս երեխաները բարձրաձայնեցին՝

— Խաղաղ է, պապ, խաղաղ:

— Խաղաղ ու խաղաղ է... Մեր երգի կողմեն թվանքի ձեն չի՞ լսվի:— Հայրս առավ աթոռին հենված ձեռնափայտը, փորձեց ոտի կանգնել և զգաց, որ մի բան խանգարում է:— Էս ի՞նչ է,— ցույց տվեց ամուր բռնած բաժակը:

— Բաժակ է, պապի, մեջը արաղ է: Խմիր: Արա՞ղ է:

— Արա՞ղ:— Հայրս կում-կում խմեց մինչև վերջ, ապա նորից թեվերը ծալեց ծնկներին և, հայացքը պատուհանից դուրս, լոնց:

Քիչ հետո հարց տվեց.

— Մուշեղ, Տոնեն էս տարի արաղ շա՞տ ունե՞ր...

Տարիներ առաջ, երբ հայրս իր երգի մասին կարգին պատմություններ էր անում՝ տեղը տեղին, առիթով հիշում էր նաև, որ իր փոքր եղբայր Մուշեղը, տեսար, մի ֆանի ոշխար հշում-իջնում էր Մշո դաշտ, Տոնեի տուն և երկու-երեք օր հետո վերադառնում մի տիկ օդի շալակած:

— Մուշեղ,— հետո ասաց հայրս,— Էս զարնան Մովսեսի արտերն ի՞նչ ցանենք: Գարի՞ ցանենք, թե՞ զլգիլ:

— Է՛է, Օվե,— հորս համերկրացի Գրիգորը գլուխը տարավ-բերեց,— աստված ֆու տունը չավերի, Օվե, դու էլ ո՞ւր ես հասն: Եվ նա մեկեն ու տաֆ սկսեց երգել:

— Սասնո կելներ բարակ ծուխ, հոյ նուբար...— պարեմ, ճժեր,— երգի հանգվույն կանչեց ֆեռի Գրիգորը,— Սասնո սարեր քարուքար, հայ նուբար...— շախով պարեմ, իմ խորոտիկ ճժեր,— խրախուսեց ֆեռի Գրիգորը:— Նախշուն գոգնոց աղջիկներ, հոյ նուբար, կանաչ վարոց հոտաղներ, հայ նուբար, գարնան կելներն Մովսեսի, հայ նուբար, հայ նուբար, նուբար նուբար... Օվե՛,— կանչեց հորս համերկրացին,— Էս ինչքան թռո ունես... Պարե՛մ, իմ նախշուն, իմ կապույտ ճժեր, պա-

բե՛հ:— Դաշտով կանցնեն շուխտակ գետ, հայ նուբար, մեկ՝ Մուրադ, մեկ՝ Մեղրագետ, հոյ նուբար, հայ նուբար, նուբար, նուբար...

— Մուշեղ,— չոր ձայն տվեց հայրս,— կխաղա՞ս: Հա՛: Կխաղա՞ս,— կովարար հրկնեց հայրս:— էսօր ապրել-մեռնելու օր է, դու կերգիս ու կխաղա՞ս:

— Ի՞նչ է, Օվե,— գռռաց հորս համերկրացին,— բու ուզածն ի՞նչ է:

— Բա էդ խոսք խո՞սք էր, Մուշեղ,— կովարար պատասխանեց հայրս,— երեկ չէ՞ մեր խոփ շարդավ: Մենք Գալշոյ Մանուկի տղեմն էղնինք ու մեր գուրան կանգնի՞: Հա՞: Մե՛ք գուրան կանգնի՞: Էս գիշեր բաբոն թե սարից իջնի, ի՞նչ պատասխան կտաս, Մուշեղ,— չոր հարց-րեց հայրս:— Շուտ էլի կանգնի ոտքի: Թե Խորոն սարից իջնի, ի՞նչ պատասխան կտաս:

— Պապի՛,— հորս ականջի մոտ կանչեց Աբրահամը,— ի՞նչ գուրան, ի՞նչ խոփ, նոր տարի է, նոր տարիի՛...

— Նոր տարի՞:

— Հա՛, պապ, նո՛ր, նոր տարի:

— Հայլեե՛ե՛...— Հեռու-հեռովի՛ց, Մովսսարի փեշի իր արտերից դարձավ ետ եկավ հայրս:— Էս հին ու նոր օրեր... Էս մամոռա օրեր... Մուշեղ հո՞ս է:

— Հա՛, պապի, էստեղ է՛:

— Մուշեղ, աշխարհք խաղա՞ղ է:

— Խաղաղ է, հայրիկ:

— Խաղաղ է, պապ,— բարձրաձայնեցին երեխաները,— խաղա՞ղ է...

— Խաղա՞ղ ու խաղա՞ղ է... Դե, աստծո բարին, ձգով, փառք տիրոջ:

ԹՈՒԽ ՄԱՆՈՒԿ

1

Այսօր շարաթ օր է և առավոտ կանուխ Վարդո մարեն էլի գյուղեղ-
րին նստած է՝ դաշտապահ Մոսեի ճամփեն է պահում։— Վարդո մարեն
ունի ձյուն-ձերմակ մազեր՝ ամառ-ձմեռ գլխաշորի տակ, ծալ-ծալ փե-
շեր ունի և ծալ-ծալ դեմք, գլուխը ինքն իրեն տարուբերվում է. «չէ՛, չէ՛,
չէ՛...»։— Ահա դաշտապահ Մոսեն գալիս է։ Վարդո մարեն նկատում է՝
մրմնջալով ու ծանր ելնում-կանգնում է ճամփի կենտրոնը և, ի նշան
հարգանքի, բերանը գլխաշորի ճոթով ծածկում է ու սպասում, որ Մոսեն
մոտենալ։— Դաշտապահ Մոսեն յոթանասունն անց է արդեն. Մոսեն Վար-
դոյի Տոնն որդու հասակակիցն է։ Գաղթականների հիմնած Քարազուխ
գյուղում երբ դպրոց բացվեց, Մոսեն ու Տոնեն կարգին պատանիներ էին
և միասին առաջին դասարան գնացին։ Դպրոցը չավարտած պատերազմը
սկսվեց՝ միասին կռիվ գնացին, Մոսեն, փառք աստծո, վերադարձավ,
իսկ Վարդոյի միակ որդին դեռ չկա։

— Տուր, մարե։— Կովից հետո մինչև հիմա Մոսեն Վարդոյին մարե
է ասում։— Մամերը տուր,— դեռ չմոտեցած, դաշտապահը մեկնում է
ձեռքը։

Բայց Վարդոն հազար ժնգամվա խնդրանքը նորից է կրկնում.

— Մոսե, լառ, մեջ իմ ոտքերին քելելու ուժ չկա, էս մոմերն կվա-
ռիս Թուխ Մանուկին։— Խոսքի հետ գլխաշորի ճոթը թողնում է՝ խա-
չակնքում, և երևում են մարեի ծալ-ծալ շուրթերը։

— Լավ, մարե։

— Զմոռնաս, լառ։

— Չէ, մարե, չեմ մոռնա։

— Իմ կողմից կհամբուրիս Թուխ Մանուկին, իմ կողմից ներողու-
թյուն կխնդրիս, տես՝ մեջ իմ ոտքերին ուժ չկա, իմ կողմից ներողու-
թյուն կխնդրիս, Մոսե։

— Հա՛, մարե, կխնդրիմ:

— Մոսե, լաո, մեռնիմ իմ գառան, կնստիս Թուխ Մանուկի մոտ, շուրի մոմերն թամամ վառվին:

— Հա՛, մարե, հա՛:

— Գնա, լաո,— հանգստացած շունչ է քաշում Վարդոն,— Թուխ Մանուկ քու ճամփին թող կանաչ ցանն:

Դաշտապահը գնում է, մարեն ճամփի կենտրոնում մնում է կանգնած՝ հայացքը նրան ուղեկից, աղոթքը՝ մրմնջացող շուրթերին: Ապա անհանգիստ շարժվում է ու կանչում.

— Մոսեե՛հ... դու դեպ Թուխ Մանուկ կերթաս, չէ՞:

Մոսեն լսում է, բայց չի նայում:

— Մտհան շանիս ու քու ճամփեն թեքիս, Մոսեե՛հ:— Հետո մշուշոտ նայում է լեռների ուղղությամբ, ուր Թուխ Մանուկը պետք է լինի, և շշնջում,— մեռնիմ իր զորության:

— Մոսե, լաո, դու կրակ ունի՞ս, կրա՛կ... պիչկա՛ կա՞...— Եվ գոգնոցի գրպանից հանում է լուցկին:— Մտհան արի ու շտվեցի... ճժերն ո՛ւր են,— նայում է շուրջը շուրջը,— պիչկեն հասցուն Մոսեին... ճժեր,— անորոշ կանգնում է և էլի նայում դաշտապահին տարած ճամփին,— Մոսեե՛հ...

Եվ ձեռքը ճակատին, երկար նայում է, բայց դաշտապահին չի տեսնում: Հետո գլխաշորի ճոթերը հավաքում է շուրթերին, աղոթք մանելով դառնում է գլուղ և քայլերի հետ գլուխը ինքն իրեն տարուբերվում է.— չէ՛, չէ՛, չէ՛...

2

Քսանմեկի գարնանը, երբ Քարագլուխ գլուղը նոր էր հիմնվում (և դեռ անուն չունեի) Վարդոն,— ջահելությունը էրգրում թողած, արդեն քառասունի մոտ, շեն մի օջախի յոթը հարսերից փրկված միակը,— Վարդոն նայեց շուրջը շուրջը, տնտղեց տարբեր կածաններով այս ձորափը հասած տղամարդկանց և որոշեց, թե ում պետք է դիմել՝ կուսգետցի Նհոյին: Եվ գնաց նրա մոտ:

Նհոն նոր շինած քողտիկի համար դուռ էր տաշմշում:

— Բարի աշխատիս, Նհո:— Եվ ապա Վարդոն հետաքրքրվեց, թե գաղթականների հիմնած այս նոր գլուղի «ոեսը» ո՞վ է լինելու:

— Ռես չեղավ, չե՞նք ապրի, Վարդո:— Հոգնած ու անտարբեր պատասխան տվեց Նհոն:

Ո՛չ, գլուղը առանց գլուխ չի կարող մնալ: Վարդոն խեղճ ու այրի մի

կին է, բայց իր կարճ խելքով գտնում է, որ գյուղը «ոեա» պետք է ունենա և «ոեսը» հարկ է, որ լինի Նհոն: Եվ ապա պարզեց միտքը՝

— Նհո, մեջ գեղին եկեղեցի շինելու մասին մտածող կա՞:

— Է՛, Վարդո, հեղեղը ջաղացն է քշե, դու շախշախն է կորոնիս:

— Մեզա՛, տերւ:— Վարդոն Նհոյի փոխարեն երկնքից ներողություն խնդրեց:— Էդպես մի խոսի, Նհո, քու հավատն էդքան շուտ մի կորցրու, Նհո:

Հետո Վարդոն հա գնաց-եկավ Նհոյի մոտ, հա գնաց-եկավ, Նհոյի կնոջը՝ Լուսոյին մեջ գցեց ու հա խնդրեց.

— Նհո, իմ հոգին, քու խոսք մեջ գեղին անց է. տղերքին հավաքե, եկեղեցի շինեք: Ա՛յ, էնտեղ, էն քարափի գլխին, որ աչքն թամամ գեղին էղնի: Պզտիկ մի եկեղեցի, Նհո, իմ հոգին, պստիկ-պստիկ եկեղեցի:

Նհոն երկար համոզում էր. ախր, այս քարափի գլխին վիրավոր ու մուրր հավաքված տնանկնիքի ու մի թիզ հողի մասին է մտածում է, մի պուտ ջրի, մի կտոր հացի մասին են մտածում, այդ կտոր հացն ու այդ պուտ ջուրը հենց Վարդոյին էլ է պետք, Վարդոյին և իր մինուճար Տոնեին՝ շեն-դրնգուն մի օջախի վերջին ժառանգին, իսկ Վարդոն ինչի՞ մասին է մտածում: Եկեղեցի: Ում սիրտը եկեղեցի է ուզում, ահա՛ շրջակայքում, հարևան շենեքում կա: Թե չէ՝ իրենք տնանկ, անհող ու անուժ մարդիկ, նաև ժամանակն ու հավատն է փոխվել՝

— Իսկ եկեղեցի շինելու ժամանակ է, Վարդո:

— Պետք է, Նհո, պետք է. եկեղեցին ժողովրդին մեկ տեղ կհավաքե, — փորձեց համոզել և խիստ ավելացրեց:— Էրիկ շունիմ, Նհո, ես կշինեիք:— Եվ խնդրեց:— Իմ հոգին, Նհո, տղերքին ասա՛ պստիկ-պստիկ եկեղեցի՝ անուն դնինք Թուխ Մանուկ: ~~Էդգոր~~ Թուխ Մանուկի փոխարեն:

Հետո ամիսներ անցան, — Վարդոն հույսը չէր կտրում Նհոյից, — գյուղը անուն ունեցավ, քարափի ծխերն ու ծխատեղերը մտան կառավարական ցուցակներում, կառուցվեց գյուղխորհրդի գրասենյակ, շրջակենտրոնից բերած դրոշը ծփաց գրասենյակի կտուրին, գյուղխորհրդի նախագահ նշանակվեց Գևոն՝ ջահել-ջահել, բայց աչքաբաց ջահել, և նա մեկ օրվա մեջ Վարդոյի հավատն ու հույսը կիրճից դուրս շարտեց.

— Իմացած եղեք, — հայտարարեց Գևոն, — աստված գոյություն չունի: Մինչև հիմա ինչքան խաբվել ենք, բավական է: Ընկերներ, աստվածը սուտ է:

Վարդոն սխալվել էր. իզուր էր բանակցել Նհոյի հետ: Գյուղի գլուխը Գևոն էր և անաստված:

Եվ մի առավոտ բռնեց Գևոյի ճամփին:

— Գևո, լառ, աստծուն ինչի՞ խոսք կասես:

— Վարդա մորաքույր, աստված չկա, իմացած եղբր՝ Աստվածը հոգևորականների սուտն էր, որ միամիտներին խաբեն, շահագործեն:

— Գևո, քու բերանն արդարությամբ բաց, քու հոգուն մեղք մի արա, անե՞ծք մի բեր քու ազգ ու սոսնմի գլխին: Քու հերն ափսոս մարդ էր, Գևո:— Իր կողմից համոզեց Վարդան:

— Մորաքույր, իզուր բաներ ես խոսում:

— Գևո, լառ...

— Ես քեզ համար Գևո-լառ չեմ,— հերստ կտրեց Գևոն,— և իմացած եղբր՝ աստված չկա և անուն տալը, պաշտելը արգելվում է:— Եվ գործնական հեռացա՛վ:

— Գևո, կփոշմանիս ու կզարկիս քու գլխին,— հտեից հասցրեց Վարդան և դարձավ աստծուն խոսք տվեց:— Քանի կենդանի եմ, տեր, խոռոկ կմնամ Գևոյի հետ:

Եվ ամեն աստվոտ-իրիկուն ձեռքը դրեց ճակատին, աչքերը կկոցեց, հեռու-հեռվից ազդի՞ք ու համբույր ուղարկեց իր ճանանչ վանքերին՝ սուրբ Կարապետին, Առաքելոցին, սուրբ Նշանին, Մարութա Տիրամար վանքին, Թուխ Մանուկին... կանչ՝ ճամփեղբրերին կանգնած իր ծանոթ խաչքարերին:

Հետո, մյուս գարնանը, Վարդան բանջարի գնաց, ամեն աստվոտ Տոնե տղայի հետ բանջարի գնաց, ձորից այն կողմ Վարդոն երկու շաբաթ բանջարի գնաց և տուն դարձավ առանց բանջարի ու դադրած, դադրած և ձորից այն կողմ, սարալանջին, հայտնվեց փոքր մի մատուռ, մատուռում՝ փոքրիկ մի խաչքար:

Նա տատից սովորած մի պատառ շարական էր հիշում,— տատը երգում էր Թուխ Մանուկի մոտ, տատը ասում էր, որ աշտեղ անօրենները մանկտիք են կտորել և ի հիշատակ կառուցվել է, ահա, այս՝ Թուխ Մանուկը: Տատը ասում էր՝ Հայաց աշխարհքում Թուխ Մանուկներ շատ կան, շատ-շատ և բոլորը՝ ի հիշատակ նահատակ մանկտանց:— Վարդան տատից սովորած մի պատառ շարական էր հիշում:— «Կամաւոր պատարագը, մանկունք տիօք և կատարեալք իմաստությամբ, որք փոխանակ կաթին արբիք զգինին զմայլեցուցիչ. բարեխօսեցէք առ տեր վասն մանկանց եկեղեցուց»,— երգեց իր հորինած մատուռի մոտ, արցունք ու շարականով և,— մի կտոր մամ ուներ,— մոմով օծեց իր մատուռն ու խաչքարը և կնքեց՝ Թուխ Մանուկ:

Գևոն իմացավ,— Գևոն չէր կարող չիմանալ,— իմացավ՝ փոփրեց, մատուռն ու խաչքարը քանդել-ջարդելու փորձ արեց, բայց միշտ մատուռներ եղան:

— Գևո,— առաց նճոն,— Վարդոն էգպեսով ապրել կուզե: Իրար վրա գրած էն էրկու քարը գեղին ի՞նչ վնաս: Թող մնան: Հաշվենք, թե քու աչքերն էդ քարերին չի դիպի:

— Բա որ շրջկենտրոնում իմանան, ի՞նչ կասեն:

— Չեն իմանա, Գևո: Գեղի անունից խոսք տամ՝ լուրը շրջկենտրոն չհասնի: Չհասնի:— Պինգ կրկնեց նճոն:

Եվ Վարդոյի Թուխ Մանուկը մնաց:

Մնաց միայն իր համար. ամեն կիրակմուտ Վարդոն անցնում էր ձորն այն կողմ՝ ճրագույս ու մոմ էր վառում:

Իսկ պատերազմի հենց առաջին օրվանից,— կովի առաջին օրը Քարագուխ գյուղից լոթը ջահել ճակատ գնացին, մեկը՝ Վարդոյի միակ որդին էր,— և կովի առաջին օրվանից մատուռը դարձավ աղոթատեղի, կռվեց Վարդոյի Թուխ Մանուկ, դարձավ զորավոր սուրբ: Եվ մի շաբաթում խաչքարն ու մատուռը հնացան, ունեցան մոմ ու յուղի տարիքը, ունեցան Քրիստոսի տարիքը:

Երբ պատերազմը սկսվեց, Գևոն արդեն գյուղադռնից նախագահ չէր: Բրիգադիւր էր: Եվ շնայած աչ ոտքը հանկարծակի, մի գիշերվա ընթացքում, բռնվեց ու Գևոն դարձավ կաղ, բայց նախկին աստիճանից ոտքը վար չէր գնում. գլուզում շրջում էր որպես տեր և հարկ համարեց կանգնեցնել կանանց հոսքը: Մի կիրակմուտ կանգնեց գյուղեզրին, ճամփի կենտրոնում ու երբ կանայք Վարդոյի առաջնորդությամբ եկան՝ կանգնեցրեց:

— Խելք ունեցեք, ա՛յ կանսիք, ինչո՞ւ եք ընկել Վարդոյի խելքին: Ձեր աչքի դեմը չէ՞ր, որ Վարդոն իր համար խաչքար տնկեց: Էլ ո՞ւր եք հավատում էդ քարին:

Վարդոն խոստացել էր, որ խռով մնա անաստված Գևոյի հետ, բայց չճամբերից՝ ոտից- գլուխ չափեց Գևոյին և պահանջեց.

— Քաշվիր մեր ճամփից, անիծված: Քու օղորմածիկ հոր խաթրին չէղներ, էս ճաղթաթ կգարկենք քու ճակատ:— Եվ երդումը դրժելու համար ներողություն խնդրեց:— Մեղա, տե՛ր, լեզու թրջեցի էս անիծվածի հետ,— ապա նահապետկության գնացողի պես հպարտ-հպարտ քայլեց ու կանանց քաշեց-տարավ:

...Պատերազմից հետո շատերը երես թեքեցին Վարդոյի Թուխ Մանուկից:

Նաև Վարդոյի միակ որդին, Տոնեն չվերնդարձավ կովի դաշտից,

բայց Վարդոն անխռով մնաց, Վարդոն մնաց իր հորինած Թուխ Մանուկի հետ: Ամեն կիրակմուտ ճրագլույսը ձեռքին, մոմերը գրպանում՝ գնում էր:

— Վարդո, բա քու շքախումբն ո՞ւր է:— Թե Գևոն նկատեր՝ կկանչեր ու կխնդմնդար:

Իսկ Վարդոն ավելի ամուր էր պահում երգումը՝ խռով ու խռով էր Գևոյի հետ:

3

Քառասուն-քառասունմեկ տարի Վարդոն պահեց իր երգումը:

Գևոյին ազատեցին գյուղխորհրդի նախագահությունից, Վարդոն ձեռքերը մեկնեց երկինք, գոհություն հայտնեց աստծուն և նոր խնդիրք արեց.

— Գևոյին էդ էլ քիչ է, տեր:

Գևոյին ազատեցին բրիգադիրությունից, Վարդոն ձեռքը դրեց սրտին, հանգիստ շունչ քաշեց.

— Օխաա՛շ,— ասաց,— շմեռա ու տեսա, որ Գևոն գլուխն ի վար եկավ:— Եվ խոսքը հեռվից հեռու ուղղեց կոլտնտեսության նախագահին:— Անմեղ գառը տարավ ու գելին պահ տվեց՝ Գևոն ու կալի տա՛հակ:

Հետո, ինչպես սովորաբար լինում է՝ կովից հաղթող դուրս եկածները թուլություն են ապրում, այդպես էլ Վարդոն էր. Գևոյին տեսավ, չփոխեց ճամփեն, մտքում էլ շանիծեց, թիկունքին շանչ շարեց և չիմացավ նաև, թե Գևոյի համար աստծուց ի՞նչ պատիժ խնդրի և ցանկացավ՝

— Տեր, դու Գևոյին կյանք տուր. թող քրոուքուշ ապրի:

4

Այն, ինչ այդ առավոտ լսեց Վարդոն, հավատալու բան չէր:

Ահեցյալ աշնանը, մի առավոտ, Նհոյի պառավը բացեց Վարդոյի դուռը:

— Է, Վարդո,— ասաց,— գեղ իրար է անցե, դու մո՞մ է կթափիս:

— Մա՞րդ է մեռել, լաո,— խաշակնքեց Վարդոն:

— Զէ, քուրիկ, չէ, Գևոն է դարձե խաղթ:— Եվ տեղը տեղին,

¹ Խաղթ — խաթառակ:

ինչպես Նհոյից էր լսել, այդպես էլ պատմեց։ Ուրեմն, անցյալ գիշեր Գևոն կոլտնտեսության կալից դարձան է գողանում։ Ինքը որպես թե կոլտնտեսության կալի պահակն է, որպես թե դարձանն ու խոտը պաշտպանում է, որ ուրիշները չգողանան, բայց ինքն է գողանում։— Արևմե-
սին տես։— Գողանալը գողանում է, բայց տեղն ու տեղը մատնվում։ Իսկ նախագահը չի սպասում, որ լույսը բացվի, հենց կեսգիշերին Գևոյին, էդ արևմեոսին, կանչում է գրասենյակ։ Դու պահակ ես, ասում է, թե գող։ Գևոն ձեռքը դնում է կրծքին, երդվում է, թե՛ սուտ է, զրպար-
տություն է, էստեղ նախագահը խաղթ է անում. ասում է, թե՛ չես գողացել, թե՛ զրպարտություն է, եկ հենց հիմա Վարդոյի Թուխ Մանուկը գնանք՝ երդվիր։

— Էստեղ շփոթվեց (մոմ թափվեց կրակին, բայց ուշադրություն չդարձրեց), հավատալու բան չէր. երեխ... երեխ մեկն ու մեկը Գևոյին ձեռ առնելու համար,— հիմա ո՞վ չի կարող Գևոյին ձեռ առնել,— ձեռ առնելու համար հորինել է, իսկ Լուսոն միամիտ-միամիտ հավատացել է ու շտապել ուրախ լուրը հասցնելու իրեն՝ Վարդոյին։

— Չէ՛, Վարդո, չէ՛, եղած բան է. Նհոն ասաց։

— Հաա՛,— Վարդոն լրջացավ. թե Նհոն է ասել (իսկ Վարդոն Նհոյին հավատում է), ուրեմն ճիշտ է, ճշմարիտ է։— Հաա,— Վարդոն, ափն ի բերան, նայեց կրակի մեջ տոտոացող մոմին և մտածկոտ հարցրեց։— Մեջ գրասենյակին մարդիկ շա՛տ են էղե... Ժողովուրդ ներկա՞ է էղե։

— Չէ՛, գիշեր է էղե, Վարդո, ու էդ արևմեոն ու նախագահ։

Վարդոն ափսոսաց. լավ կլիներ, որ գյուղը, ողջ գյուղը մեծ ու փոք-
րով՝ ներկա լիներ։

— Գեղ կդրնգա,— ոգևորվեց Լուսոն։ Առավոտ շուտ նախագահը կանգնել է գյուղի զրուցատեղին, պատմել է ու ծիծաղել, ծիծաղել ու պատմել է և հիմա՝ շուրթից շուրթ է անցնում։— Գեղն կդրնգա ու էդ արևմեո...

— Չէ՛,— Վարդոն շտապեց կտրել,— Գևոյին մի անիծե... Գևոն... Գևոն վերջը հալալ կաթնակեր դուրս եկավ։ Ուրեմն Գևոն Թուխ Մանուկ էրթալու, Թուխ Մանուկին երդում տալու ա՛հ է ունեցե... Գևո, աստծու օրհնանք թափվի քու գլխին, լաո, օղորմի քու անո՛ւշ հոր, Գևո... Գևո... ես էրթամ Գևոյին գտնիմ։— Վարդոն ժիր քայլեց դեպի սնդուկը և հանեց պահուկի գլխաշորը։— Հա, ես էրթամ կալ... Գևոյին գործից խոմ չե՞ն հանե... մեղք է. էրեխեքի տեր, առողջություն վատ։

Վարդոն դուրս ելավ, բաղցր հայացք ձգեց Թուխ Մանուկի կող-
մը,— մեռնիմ քու սուրբ զորության,— մրմնջալով բարի լուրը հայտնեց,
ապա կոլտնտեսության կալը տանող ճամփեն թողեց՝ եզր ու եզր փաթա-

թեց գլուղը, հասավ կալ, գտավ Գևոյին (Գևոն դեղի մոտ նստած էր) և հարգանքով բարեկեց:

— Բարի լուս, լաո:— Եվ գլխաշորի ճոթերով բերանը ծածկեց. հարգանքի նշան էր. արժանավոր մարդկանց ներկայությամբ շուրթերը ծածկած է խոսում Վարդոն:

Գևոն խոժոռ նայեց:

— Գևո, օղորմի էն քու անո՞ւշ հորն: Աստված մանանա թափե քու տան ու տեղի գլխին, լաո:

Գևոն մռայլ ոտքի ելավ:

— Օրհնանքդ քեզ մնա, նախագահից թուղթ բերե՞լ ես:

— Թո՞ւղթ,— Վարդոն շհասկացավ,— ի՞նչ թուղթ, լաո:

— Ի՞նչ թուղթ, լաո,— Գևոն ոխով տնազեց:— Դարման տանելու թուղթ:

— է, աստված քու պապի տուն շինե, Գևո:— Վարդոն բուրբուլիկ չվիրավորվեց, որ Գևոն կոպտում ու տնազում է:— Դարմանի համար ես կգամ ու կհասնիմ կա՞լ, լաո:

— Բա ինչի՞ համար ես եկել ու հասել,— հեգնեց Գևոն:

— Եկա, որ քու հետ լեզու թրջիմ. խոռով-խոռով շմեռնիմ: Մեղք է, Թուխ Մանուկ վկա, Գևո, սիրով ու սրտով եկա-հասա հոս ու մեկնված սրտով է կխոսիմ:

— Հըմ,— հեկեց այնպես արձագանքեց Գևոն:

— Գևո,— Վարդոն ցածրացրեց ձայնը և նայեց շուրջընտրը՝ հո մեկն ու մեկը իրենց չի լսում,— կհիշիս իմ խոսքը. ես շասի՝ աստծու անվան հետ գործ լուծիս: Զասի՞, լաո: Ես շասի՞, թե կփոշմանիս ու կզարկիս քու գլխին:

— Ի՞նչ ես գլխիցդ դուրս տալիս,— զայրացավ Գևոն:— Սա կոլ-խոզի կալ է, ի՞նչ գործ ունես, թող գնա:

Վարդոն բուրբուլիկ շնեղացավ:

— Կերթամ, լաո,— հաշտ ու խաղաղ ասաց Վարդոն:— էսօր թե իմ գլուխն էլ ջարդիս, ծպտուն չեմ անի: Կհիշի՞ս, Գևո, ճրագթաթով քու ճակտին զարկել կուզեի, հըմը խաթր արի քու օղորմածիկ հորն: Զարդվեր իմ ձեռքն, լաո, ջարդվեր իմ ձեռքն. էսօր ես չիմացա, թե...

— Ի՞նչ ես ուզում,— ճայթեց Գևոն,— հեռացիր էստեղից:

— Գևո, իմ հոգին,— Վարդոն շշնջաց և դեմքը ավելի մոտեցրեց Գևոյին,— ե՞րբ էրթանք Թուխ Մանուկ:

— Այ գիժ պառավ, ի՞նչ ես ուզում ինձնից:

— էսպես ձոր ու ձոր, ման գալեն կերթանք ու կդառնանք: Մա՞րդ

չի իմանա, լաու էրթանք՝ Թուխ Մանուկից քու մեղքերին թողություն խնդրենք։ Մոմն ես կբերիմ...

Վարդույից պրծում չկար, Գևոն ինքը թողեց հեռացավ։

Իսկ Վարդոն ոգևորված դարձավ տուն և ինքն իր համար մեկնաբանեց՝

— Գևոյի հոգին հըլա չի զուլավի. մեշ Գևոյի հոգուն հըլա կոխկա։

ԿԱՆՁԸ

1

— Ալեհեհ... Ալե, իմ հոգին, Ալեհեհ... —

Սերունին, մահակին հենված, կանչում էր երգեցիկ։

Գառնեբը շաղ էին եկել լեռնալանջին, իսկ Զորոն... — իսկ ծերունի Զորոն գառնարած չէր. գյուղը ընդհանրապես գառնարած չունեիր, օրը մեկն էր քշում հոտը և այդ օր Զորոյի հերթն էր, — իսկ Զորոն՝ խոշոր-կեկ ու թավամազ, հենվել էր մահակին ու երգեցիկ կանչում էր.

— Ալեհեհ... Ալե, իմ հոգին, Ալեհեհ... — Արևածագից մահակին հենված կանչում էր ու կանչում։

Է՛, ե՛րբ էր, էլի՛ գարուն, այսպիսի կապույտ ու փափուկ մի առավոտ կար, կապույտ աշխարհ, Մարութա սարը կապույտ քողն ի դեմքին, ձորերն ու կիրճերը կապույտ երկնքով լցված, ծերպերին ու ձորաբերաններին թառած գյուղերի շունչը կապույտ էր, սանձը կտրած Տալվորիկի հեքից ձորը լցված կապույտը քլթքլթում էր... Մարութա սարի փեշին փռված գառներն ու ուլերը խլշկոտած ծանոթանում էին աշխարհի ու գարնան հետ. մատղաշները դուռն ու լեզվով, վախվորած հայացքներով շոշափում էին քարերը, քարերի նախշուն մամուռները, հոտոտում էին հողի բույրը, սեզերից ու չոր փշերից խրտնում, ճնձղուկների ֆրոտցի վրա ծփում քարեքար... Մատղաշները ծանոթանում էին աշխարհի ու գարնան հետ, իսկ Զորոն՝ տասը-տասնմեկ տարեկան մի տղա կար՝ այծի մազից գործած շալվարով, այծի մազից գործած մուճակով մի տղա կար՝ Զորոն, կանգնած կապտածեռ վեմին՝ պարսաւտիկը թափով

պատում էր, վրժժժ-վրժժժ-վրժժժ, և քարեր էր շարտում դեպի ձորը: Քարը սուլելով անցնում էր բանջարի ելած աղջնակների գլխավերևով և գահավիժում ձորը: Հետաքրքիրը հենց այդ էր. քարը սույլ ու թափով հասնում էր մինչև ձորը, իսկ ձորի վրա ուղեծիրը մեկնե՛ն կոտորվում էր, և, քարը քանց զարկված ագռավ, թալրատալով ընկնում էր ձորը:

Բանջար հավաքող աղջնակները նախշուն բույլքը վետիկատում էր լանջն ի վեր: Նրանցից մեկը, յոթ-ութ տարեկան պատլիկ Ալեն, սև-ալը-լըստան աչքերով ու ջուխտակ բարակ ծամով Ալեն, բոբիկ ու նախշուն գոգնոցով ու կրակի կտոր Ալեն, ամիկի պես՝ հենց իրենց թանիկ ուլի, հենց Զորոյի խլրտուն մատղաշներից է՛ն ճերմակ ականջներով ուլի պես, քարեքար էր թռչկոտում... Ալեն... Մաղկեպսակ էր գործել-դրել գլխին... Ալեն... Հովից տարուբեր գույնզգույն ծաղիկների մի փունջ... Պատլիկ Ալեն... Եվ Զորոն անակնկալ հասկացավ, զգաց, որ նա իր Ալենն է, ուրիշ ոչ մեկինը, իր Ալենն է ու կա:

Այս կապույտ աշխարհը իրենն է, այս դաշն առավոտը, մետաքսաքող Մարութա սարը իրենն, Տիրամայր վանքի գլխին որպես լույս իշած ճերմակ ամպի պատառն իրենն է, Տավորիկ ծուռ գետի գոչգոչունը, գլուղի գլխին բզկտված ծուխը, այս խլրտուն ու խլուշտ-մլուշտ ուլերն ու գառները իրենն են, արևը, երկինքը, այս ծաղկած քարերը, ժայռը, որին կանգնած թափով պտտում է, պարսատիկը, վրժժժ-վրժժժ-վրժժժ, այս խելառ պարսատիկը իրենն է, Ալեն... ծաղկեպսակը գլխին քարից քար թռչկոտող պատլիկ Ալեն իրենն է, ուրիշ ոչ մեկինը չէ, իրենն է ու իրենը:

2

— Ալենեն... Ալե, իմ հոգին, Ալենեն... —

Մերունին մահակին հենված կանչում էր երգեցիկ:

Գարնան է՛ն առավոտը նրա համար էր այնքան լուրթ ու գեղեցիկ, որովհետև արևի խավարում պետք է լինե՛ր...

Դալար վարոցով գառնարածը է՛ն առավոտ նրա համար նկատեց, նրա համար գտավ իր պատլիկ Ալենին, որովհետև պետք է կորցնե՛ր...

Եվ հանդիպեց մեկ էլ հիսունհինգ տարի հետո...

Երբ ամուսնացնում էր իր կրտսեր որդուն, Զորոն որոշեց հարսանիքի խմիչքը անձամբ և անպայման Արարատյան դաշնից բերել...

Մյուս որդիներին ամուսնացնելիս նեղն էր և փոքրիկ հավաք արեց. հարսանքանման մի բան: Իսկ, ահա, փառք, կարող է ողջ գյուղի, հեռու ու մոտիկ բարեկամների համար լի ու բոլ սեղան բացել, անարատ ու ընտիր գինով և անպայման՝ Արարատյան դաշտի և կա ու չկա՝ տնական: Որքան էլ ավագ որդին, որ առանձին ծուխ էր, միջնակ որդին, որ արդեն առանձին ծուխ էր, որքան էլ համոզեցին՝ խմիչքը բերել գինու գործարանից, — գործարանի գինուն գինի չի հասնի, — Զորոն չհամոզվեց՝ Արարատյան դաշտից, կա ու չկա՝ Արարատյան դաշտից, և ընտրողը ինքը՝ Զորոն պետք է լինի:

Եվ առավոտյան նստեց մեքենա, — միջնակ որդին սեփական ավտո ունեւր, — նստեց որդու կողքին ու իշավ դաշտ:

Գյուղեր մտան, դուրս եկան, մտան, դուրս եկան, ամեն գյուղում Զորոն, է՛, քանի կարասի գինի փորձեց, բայց ոչ մեկը սրտովը չէր:

Իրիկնապահ էր արդեն, խիտ ծառաշարքերով երիզված մայրուղով որդին սրողոյած թռցնում էր մեքենան, ծառերի արանքից հանկարծ մի ճանապարհ հայտնվեց, և Զորոն, չգիտես ինչու, խառնվեց իրար, — անցանք, — և ձեռքը գցեց ղեկին: Մեքենան թռավ ճանապարհից և խճճվեց թփուտների մեջ: Առանձնապես վթար չէր. դռան մի փոքր քերծվածք, մի քանի խազ ու մազ, բայց որդին փոփոխել էր:

— Քու սիրտ լեն պահե, լառ, — հանգստացրեց Զորոն, — կպատահի՛ բարին էս էր:

— Էս գեղ իմ սրտին դուր եկավ: — Հետո, գյուղի կենտրոնում, մեքենան կանգնեցնել տվեց, — լավ-վատ՝ էստեղից կառնինք: — Եվ մոտեցավ հավաքվածներին:

Բոլորն էլ գինի ունեին և պատրաստ՝ մառան առաջնորդելու: Միայն մեկը՝ լողլող մի մարդ, սուս էր, և Զորոն հենց նրան դիմեց:

— Ինչո՞ւ չունեմ, — պատասխանեց մարդը, — այգի ունեցողը գինի էլ կունենա:

— Աստված վկա, իմ տղի հարսանիք քու գինով կանիմ, — հայտարարեց Զորոն: — Էրթանք ձեր տուն:

Որթատունկի թառման ճակատին առած գինեբույր տուն էր: Տնամեք ծիրանենու բունն ի կախ տաքդեղի կարմիր շարուկներ կային, և պստիկ ու ծիր մի պառավ վար էր առնում շարուկները:

— Լավ տուն ու տեղ ունիս, ախպեր: — Տունն ու այգին, իրոք, Զորոյին շատ դուր եկան: — Ուրախ վայելում:

Խոսքի վրա պառավը կտրուկ շուռ եկավ: Մեկ ուզեց տաքդեղը գցել մաղի մեջ և մոտենալ, բայց այդպես՝ կարմիր շարուկը թևին շարունակեց հետաքրքիր նայել անձանոթին:

— Քու նշանա՞ծն է:

— Հա: Քո երկրացին է:

— Իմ էրգրացի՞ն... Հըմ-արի, հըմ-արի, իմ քուր,— խնդացավ
Զորոն:— Հըմ-արի ծանոթանանք:

Պառավը մանրիկ ու չափուկ մոտեցավ, ժպտերես ձեռք տվեց. թևն
ի կախ շարունկները խշխշացին, և նա մեղավոր նայեց, որ տաքդեղով
է դիմավորում երկրացի հյուրին:

— Էրգրի ձեր գեղ ո՞ր մեկն է, քուրիկ:

Եվ պատասխանի վրա Զորոն կուշ եկավ, ինչպես կծկվում են շը-
պրրտված քարից:— Սարեկա՞ն,— դժվարությամբ մեկնվեց Զորոն,—
Սարեկա՞ն,— և շնայած պառավը շատ մոտ էր, Զորոն դեմքը մոտեց-
րեց և կկոցած նայեց աչքերի մեջ... Հոգնած ու տխուր էին պառավի աչ-
քերը, բայց խորքում շարաճճի ժպտի մարմրող կայծեր կային: Զորոն
կախեց գուլիք, ապա մտամտուն ու շեղակի նայեց կնոջ թևն ի կախ տաք-
դեղի շարուկին, հետո հեռա՛հեռվից, շատ հեռվից եկող մի ժպտ՝
կոտոր, մեղք ու կրակ, սարգոտայնի պես խճճվեց բեղին, և նա շըն-
չաց— Ալե՛ն:— Նույնիսկ պառավը չսեց իր անունը:— Ալե՛ն,— շըն-
չաց Զորոն ու ծանր շտկվեց: Շտկվեց, ձգվեց, ձգվեց (վերջին տարինե-
րին որդին հորը այդպես շիտակ ու ձիգ չէր տեսել), արտասովոր ճրգ-
վեց և դիմացը կանգնած պստիկ կնոջ գլուխն ի վեր նայեց հեռու, տը-
ների ու ծառերի արանքից գտավ լեռնապարը և որքան շունչը հերիքում
էր կանչեց,— Հըրիիիի՛, Ալեե՛ն... Ալե՛ն,— հայացքը հեռու լեռների՝
հա՛ կրկնեց,— Ալեե՛ն...

Պառավը ծգվզած անտղում էր Զորոյին, որ կիսախուփ, մշուշոտ
հայացքը հեռու, վերացած իր անունն էր կրկնում և ի պատասխան նը-
րան, հարձազանք այդ հեռազնա ու տաք շընչոցի՝ լացել էր ուզում:

Հետո Զորոն շաղված հայացքը դարձրեց պառավին և էլի շընչաց.

— Ես Զորոն եմ... Ալե:— Եվ ձեռքերն առավ ափերի մեջ, քամեց,
կպցրեց խոնարհված ճակատին, հետո՝ մոտեցրեց շուրթերին:

Պառավը շփոթվեց: Էրգրի օրենքով կինը պետք է տղամարդու ձեռ-
քը գնար, և շտապեց համբուրել Զորոյի ձեռքը: Արցունքներն արդեն
թափվում էին, է՛, երգմանի՞ց մոռացված-մոլորված արցունքները ելք
էին գտել, և հանգրվանը Զորոյի ձեռքերն էին:

Հետո այնպես եղավ, որ միմյանց ձեռքերն էին թոցնում համբու-
րելու համար, և տաքդեղի շարուկը, որ կախված էր պառավի թևից, չո-
րացած տաքդեղի կարմիր շարուկը խշրվեց նրանց դեմք ու աչքերի մոտ,
Ալեն փռշտաց, նա, որ հանդարտիկ թափում էր աչքերից, և լացը այն-

քան դուր էր պալիս, տրորեց աչքերը և ջերմ ու մաքուր արցունքները պղտորվեցին, կծվացան կուպերի տակ...

Եվ դեմ-դիմաց կանգնած երկու երեխա բռնեցքներով տրորում էին կծկծացող աչքերը ու շաղկած հայացքներով նայում էին իրար:

— Բարո, ուշացանք,— հարկ համարեց որդին:

Զորոն սթափվեց: Աչք դիպցրեց որդուն, ապա տեսողեց տանտիրոջը, դարձավ նայեց Ալին և գլուխը ամբսամբացրեց:

— Ալեն... — կմկմաց. ինչ-որ բան էր ուզում ասել, բայց էլի դարձավ տանտիրոջը, — ուրեմն... քու նշանածն է... Բարի վայելում: — Եվ վռաղ ավելացրեց: — Գինին ո՞ւր է:

Մառանում տանտերը պղնձե չափով գինի լցրեց, դավաթի հետ մեկնեց Զորոյին, որ փորձի, իսկ Զորոն հենց չափով խմեց, մի շնչով դատարկեց ու փառավորվեց:

— Օխա՛ւ, — ափով սրբեց բեղերը: — Իմ սիրտն հոգցա՛ւ... էսպես անուշ գինի իմ շրթին չէր դիպել, Ալեն: Անուշ գինի էր: — Եվ գլխահակ, և՛ շեղ ու մի տեսակ իրենից դատվող հայացքը մառանի անկյունում կանգնած պառավի սուլերին, դիմեց որդուն: — Իմացա՞ր, լառ, թե արե՞ծագիր չուրի հիմա ինչի համար կմտնինք գեղերն ու կեղնինք, կմտնինք ու ձեռնդարտակ կեղնինք դուրս... Իմացա՞ր... Իմ ուզած գինին էս էր ու էս... Լցե՛ք:

— Ինչքա՞ն, քանիսո՞վ, — հետաքրքրվեց տանտերը:

— Կարասը լրիվ իմն է: — Զորոյի ձայնի մեջ կոխվ կար: — Լցե՛ք ու առանց հախ ու հաշվի... Գինին անգին է, — բողոքեց Զորոն, — գինու արժեքն էլի գինին է, Ալեն... Լցե՛ք:

Տանտերը մոտեցավ չափը վերցնելու, բայց Զորոն շտկեց:

— Ուրիշ բանով լցե՛ք. էս իմ բաժակն է:

Որքան էլ որ տանտերը համոզեց, որ ոտքի վրա խմել պետք չէ. տուն կա, սեղան կա, քիչ հետո մարդավայել սեղան կնստեն, կզրուցեն, կարգին կծանոթանան, մանավանդ որ համերկրացի-համագյուղացիներ են հանդիպել, Զորոն չլսեց: Որդին բշտեց, միջամտեց նաև Ալեն, բայց Զորոն աեղն ու տեղն էր ուզում խմել, հենց՝ պղնձե ամանով, հենց կարասից:

Ստիպված պառավը հաց ու մաց բերեց՝ հարմարեցրեց, ստեղծեց Զորոն ձեռք շտկեց հացին, կարասին մոտիկ հենվեց պատին՝ լցրեց ու խմեց, լցրեց ու տակնտակ խմեց... Եվ սրբում էր բեղերը ու բռնեց տեքում, — Ալեն...

Պառավը նստել էր իր հարմարեցրած սեղանի մոտ և մտամուլոր նայում էր: Քիչ առաջ, երբ Զորոն նոր մտավ բակ, նա ժիր ու կայտառ

էր, հիմա կուշ էր եկել, իրոք՝ մի բուռ պառավ, թմբիրի մեջ, աչքերը դեռ կծկծում էին, բայց զգում էր, որ ընդհատված անուշ լացը ալիք-ալիք բարձրանում է:

— Քու էրիկին տեսանք. Ալե. ուրիշ ի՞նչ ունիս:

— Փառք աստծո, տղեք ունեմ, ախպեր Զորո,— և որոշեց զսպել լացը,— հարսներ ունեմ, ամուսնացած աղջիկներ ունեմ, թոռներ ունեմ: Դո՛ւ ինչ ունես, ախպեր Զորո:

— Փառք աստծո, տղեք ունիմ, Ալե, հարսներ ունիմ, կարգված աղջիկներ ունիմ, Ալե, բոլ թոռներ ունիմ, էս գինին էլ,— Զորոն էլի լցրեց պղնձե ամանը,— էս անուշ գինին էլ իմ փոքր տղի ուրախության համար է, հարսանիքի համար է, Ալե... Հըրի՛ի՛, Ալե, իմ հոգին:

Եվ սկսեց երգել:

Տանտերը, կարասի վրա խոնարհված, անթատակով բքեց Զորոյին և տակետակ ժպտաց— զնահատեց իր գինու ուժը:

— էս ի՞նչ անուշ գինի էր, Ալե,— երգի միջից ու երգահանգ կանչեց Զորոն:— էսքան ժամանակ էսպես անուշ գինի էղնի հոս, ու ես անտեղյակ: Հըրի՛ի՛, Ալեհե:— Եվ կցեց կտրված երգը:

Տանտերն ու որդին ավարտեցին գինու շափն ու հաշիվը: Զորոն երգում էր, տանտերը ծխախոտ վառեց ու նստեց կնոջ կողքին, Զորոն երգում էր, որդին գինով լի տիկ ու տակառիկները տարավ՝ տեղավորեց, դարձավ կանգնեց մառանի կենտրոնում, Զորոն ինքնամոռաց երգում էր: Պղնձե ամանը դատարկ էր արդեն. վերջին շափ գինին, երգելիս, շաղ էր տվել, ինքն էլ շիմանալով, թե ինչպես, ոտից-գլուխ օծել իրեն:

— Հըրի՛ի՛, Ալեհե:— Ինչպես սկսել էր, այնպես էլ ավարտեց երգը, աչքերը բացեց, սակայն ոչ մեկին շտեսավ, ոչ մոլորիկ Ալեին, ոչ խընդ-մընդացող տանտիրոջը, ոչ կողքին կանգնած որդուն, որ պղնձե ամանը առավ ձեռքից և մտավ թևը:

— Գնացի՛նք, բաբո:

Զորոն թևը փախցրեց և պինդ սեղմվեց պատին:

— Մարաթուկ վկա, իմ ոտքն էստեղից դուրս չի էլնի: Ալե՛հ...

Տանտերը առաջարկեց, որ գնան տուն. Զորոն պառկի, մի քիչ հանգըստանա:

— Հայ-հաա՛յ, էլ իմ աչաց քո՛ւն կգա:— Եվ բռունցքներով տրորեց աչքերը:— Ալե՛հ,— կանչեց Զորոն,— դու ո՛ւր կորար:

Հետո որդին նորից քաշեց, և Զորոն հրեց ու հայհոյեց, վիրավորեց նաև տանտիրոջը: Երեսայի պես կառչել էր պատից և չէր ուզում պոկվել և մեջ-մեջ կանչում էր,— Ալե՛հ...

Եվ տանտերը տեղին դիտողութուն արեց:

— Դու զիս կվճռե՞ս, հայ,— Զորոն ձայնի վրա չքշեց միայն նրա համար, որ կառչած տեղից չպոկվի, շհեռանա։— Հացն ու գինին, Տեր կենդանին, կգարկիմ ու քու կարասներ կանիմ շարդուխուրդ։ Զի՞ս կվճռե՞նդիս... Ալեե՛ն։

Ստիպված՝ որդին ու տանտերը քաշքշելով տարան, և Զորոն, կանչը շուրթերին, աչ ու ձախ որոնում էր Ալեին և չէր նկատում, և քաշքշելով ելավ մառանից։

Պառավր, որ հուզված կուշուրել էր, փլվեց ծնկներին և հոնգուր-հոնգուր լաց եղավ։ Դրսից լսվում էր կանչը,— Ալե՛ն,— ոչ ոք իրեն այդպես չէր կանչել՝ այդպես ջերմ, այդքան սրտանց, այդպես կարոտիկ, աղոթքի նման, երգի պես, հեռու լեռներից եկող արծազանքի պես...— Ալե՛ն,— գնալով հեռվից էր լսվում կանչը։

Զորոն մութ փողոցում կանչում էր, գյուղից դուրս ելան՝ նույնը, և մինչև քնելը։

Եվ քնած, շուրթերը խլվում էին,— Ալե՛ն...։

3

— Ալե՛ն... Ալե, իմ հոգին, Ալեեե՛ն...

Մերունին մահակին հենված երգեցիկ կանչում էր ու կանչում։ Լանչըն ի վեր մի մանչ ու մի աղջիկ էին բարձրանում։ Զորոյի թոռնիկներն էին, կրտսեր որդու երեխաները, նրա, որի հարսանիքի գինին Ալեեեց տնից բերեց։

Հարսանիքից հետո էլի մի երկու անգամ իջավ դաշտ. ի տես Ալեին, հետո ձմեռը վրա տվեց, հետո գարուն՝ Զորոն բան ու գործի, առօրյա հոգսերի հետ, երբեմն հիշեց՝ միտք դրեց իջնել դաշտ, և ամեն անգամ մի բան խանգարում էր... Եվ այդպես տարիներ անցան։

Վեց տարի։

Իսկ այսօր... Իսկ այս առավոտ Զորոյի հոգին տակնուվրա էր։

Մտհան էր արել գառները, իր տեղը, որ գյուղի թիկունքի սարն էր, իբ գոյությունը... Դիմացը երկնագույնով լցված ձորերն ու կիրճերն էին, Արարատյան դաշտը՝ ծավե շղարշի տակ և այդ ծովածուփ շղարշի վրա՝ արծաթ գոտի — ելման Արաքսը, դենը՝ տակը փոթորիկ մտած վրանների ելեէջ շարուկը — Հայոց լեռնապարը, բայց նրա համար գարնան մի ուրիշ առավոտ կար, աչքերի առջև գարնան հետ պսակադիր, է՛, մի ուրիշ աշխարհ՝ կապույտի մեջ սուզված ուրիշ սարեր, գծված մի ուրիշ գետ, արևի ու աշխարհի հետ ծանոթացող գառ և ուլերի մի ուրիշ հոտ կար, դալար վարոցով գառնարած մի տղա և ըննջարհավաք աղջնակ-

ների մի նախշուն բուլկ, և ծաղկեպսակով պսակիկ մի աղջիկ՝ քարեքար թռչկոտող:

— Ալեհ,— հայացքը հորիզոնին կանչում էր ծերունին,— Ալե, իմ հոգին, Ալեհեհ...

Սվ թոռներին նկատեց այն ժամանակ, երբ կողքին էին, և աղջնակը փխտոյի պես քամւում էր սրունքներին:

— Բա գառներն ո՞ւր են, պապ:

— Գառնե՞ր,— ծերունին ուշ հասկացա՞վ թոռան հարցը,— գառնե՞ր,— հեռու-հեռւից վերադարձած հայացքը պտտեց շուրջը շուրջը:— Գառներին ի՞նչ կպատահի, գառնուկ:

Մեկները նվաճ էին, գետինը քաշում էր, տնքալով նստեց, բայց հորիզոնը ձգում էր հայացքը, իսկ միտքը անընդմեջ նույնն էր կրկնում:

— Ուտենք,— աղջնակը շտապ բացեց հացի կապոցը,— բոլո՞րը կուտենք, պապ:

«Գաւաթ մի գինի կպիտեր:— Մտածեց Զորոն և տեղնուտեղը որոշեց:— Էլնիմ ու էրթամ Ալեի մոտ»:

— Գառներն ո՞ւր են, պապ:

«Աստվածն իմ խելքի տունն ավերեհ,— հայացքը դաշտին մտածեց Զորոն,— Ալեհ, հա՛ա, իմ աչաց դեմ, ու ես ինչքա՛ն ժամանակ չեմ տեսնուկ վինք: Էլնիմ ու էրթամ Ալեին ի տես»:

— Գառները չկան, պապ:

— Զկա՛ն,— Զորոն մահակին հենված ոտքի ելավ:

«Էրթամ Ալեին ի տես»:

— Գառներն, է՛, էնտեղ են,— անորաշ մեկնեց փայտը:— Գնա ժողվե բեր, քու քոռը հետ հաց կերեք, ես հասնիմ գեղն ու դառնամ:

Ճանապարհին, մինչև տուն հասնելը, Զորոն հա՛ մեղադրեց իրեն, որ այսքան ժամանակ Ալեին տեսության չի գնացել: Սվ զարմացավ. ինչո՞ւ չի գնացել. ժամանակ չկա, աչք ու ոտքի՞ց է տկար, կարողությո՞ւն չունի, ճամփա ու ավտո՞ չկա... Ախր, ինչո՞ւ չի գնացել, միտք բերած օրը ինչո՞ւ է հետաձգել այցելությունը:

Սվ, չգիտես ինչու, մեղավորը դուրս եկավ կինը: Ու երբ տուն մըտավ, կնոջ վրա զայրացած էր արգեն:

— Քու ձեռքի հացն հարամ է:— Ոտքը շեմից ներս գնելն ու կոխը մեկ եղավ:— Հարամ է,— կրկնեց Զորոն:— Դու քու աչ ձեռքով հաց ես սվե, ձախով իմ հոգին առե,— ասաց Զորոն:— Դու իմ հոգին իմ բերանն ես հասցրե: Կպիտի էս փես քու գլխին շարգիմ:

Սվ փայտը, բռունցքի հետ, խփեց իր գլխին: Խփեց ու նոր միտք ունեցավ:

«Աստվածն իմ խելքի տունն ավերե, Ալեին էլ ի՞նչ տեսություն... էլ ի՞նչ տեսություն... էրթամ զինք առնիմ ու գամ»:

Պառավր շփոթ ու շիվար կանգնել էր:

— Իմ խանգարիչ դու ես, — վերաձայնեց Զորոն:

«Մարդկանց խոսք ճշմարիտ է՝ հայի վերջին խելքն էղներ իմ գլուխ... էն օր, է՛ն գինու օր հարկ էր Ալեին առնել ու գայ»:

— Իմ խանգարիչ քու երեխեքն են: Քու աղջիկներն ու քու տղեք»:

«Հենց էն օր հարկ էր Ալեին նստեցնել ավտոն ու բերել»: Եվ մըտքով անցավ, որ տղան դեմ կկանգնե, թույլ չէր տա:

— Իմ խանգարիչ քու միջնակ տղեն է էղե, քու փոքր աղեն է, ու ես իր ձեռքի տակ կապրիմ... էս տուն բանտ է, իմ շունչ մեջ էս տան չի էլնի... Ես կբաժանվիմ: — Մեկեն ու հաստատ որոշեց Զորոն:

«Էսօր էն քողտիկ կարգի բերիմ, լուսան էրթամ Ալեին առնիմ ու գամ»:

— Երկինք դիպնի երկրին կբաժանվիմ ու կբաժանվիմ, — պնդեց Զորոն:

«Խաթրով չեղավ՝ կփախցնիմ ու կբերիմ»:

— Բավ է, խաթրով էղնի կբաժանվիմ, զոռով մնաց՝ կբաժանվիմ: Եվ պառավի զարմացած, շփոթված հայացքի տակ Զորոն փնշալով քշեց դուրս:

Նոր տան թիկունքին քողտիկ կար. հին տունն էր, դռուք մետաղալարով կապկալված: Հին իրեր էին լցված քողտիկում: Մեռացած օրորոց, այրված վառարան, խոփ, գերանդի, եղան... Տանելի մի վառարան ընտրեց, երկու աթոռ, մնացածը կրեց-դասավորեց քողտիկի թիկունքին, մաքրեց պատ ու առիք, գուռը ամրապնդեց... կարգի գցեց հին տունը:

Իսկ երեկոյան, երբ տղաները հավաքվեցին-հկան, հայրը տեղադրել էր արդեն իր մահճակալը, աճկողինը, աման-լաման էր բերել, մի պարկ ալյուր... Հայրը առանձին տուն էր ու դռանը նստած հանգիստ ծխում էր: Տղաները իրար անցան, — ո՞վ է վիրավորել բաբոյին, — միմյանցից հաշիվ էին պահանջում, մորն էին հարցուփորձում, հենց իրենից՝ բաբոյից էին ուզում պատճառն իմանալ, — ո՞վ է վիրավորել, — իսկ Զորոն կարճ էր կապում:

— Աշխարհքն է վիրավորե Զորոյին... Մեք աշխարհքին ինչքան մարդ կա՝ Զորոյին վիրավորանք է հասցրել: Ու Զորոն աշխարհքի հետ խոռով է ու... — «մենակ Ալեն... մեք աշխարհքին՝ մենակ Ալեն», — ու կբաժանվիմ:

Ինչ արին-չարին, տուն չգնաց և ոչ էլ՝ առանձին ծխատեր զույգ որդիներից մեկն ու մեկի հարկի տակ:

Բաժանումը հաստատ էր ու հաստատ:

4

Հաջորդ օրը կեսօրին Ջորոն արդեն դաշտի գյուղում էր: Մի քանի անգամ գնաց-եկավ Ալեի տան դիմաց՝ փողոցում էր ուզում հանդիպել, գնաց-դարձավ, կանգ տվեց ճյուղերը տան պատուհանին քսող թթենու տակ, թխկթխկացրեց պատուհանը և, թթենու բնի ետևը պահ մտած, սպասեց արձագանքի՝ Ալեն չի՞ երևա պատուհանի մոտ... Թե երևաց՝ ձեռքով նշան կանի-կկանչի: Գնաց-եկավ՝ թխկթխկացրեց, պահ մտավ, բայց Ալեն չկար ու չկար: Փողոցում երեխաներից բացի ոչ ոք չէր երևում. գարուն էր, ամեն մեկն իր բան ու գործին:

Եվ Ջորոն ստիպված էր մտնել բակ:

Բակ մտնելն ու Ալեին տեսնելը մեկ եղավ՝ նույն ծիրանենու մոտ էր, որ գինի տանելու օրը տեսավ (տաքդեղի կարմիր շարուկն էր հավաքում): Հիմա ծիրանենու շուրջբոլորը բանջարեղեն էր ցանված, և Ալեն փխրեցում էր անում:

Շատ պստիկ էր: Նստած էր թմբին, ուս ու պարանոցով թեքվել էր կողքի և իմիջիալոց, — Ջորոյին այդպես թվաց, — իմիջիալոց փխրեցնում էր ու ղնդնում, — Ջորոյին այդպես թվաց, — ոչ խոսք լսեց, ոչ ղրնդընոց լսեց, բայց նրան թվաց, թե Ալեն, իրոք, խաղ էր ասում, է՛, էրգրի հին խաղերից, գինին տանելու օրը ասած իր խաղերից մեկը Ալեն ղնդնում էր:

Ջորոյի ձայնի վրա պառավը տարիքին անսովոր կտրուկ նայեց:

— Իմ հո՞գին, Ալե: — Ջորոն փայտը հենեց ծիրանենու բնին և պառավի ձեռքերն առավ ափերի մեջ: — Բարով տեսանք... Փոքրացե՛ղարձե բուռ մի... է՛ն Ալեի չափ: — Եվ գլխով արեց լեռների կողմ: — է՛ն պստիկ Ալեի չափ: Կհիշի՞ս... Օրն էսօրվա պես գարնան օր էր... Կհիշի՞ս... Քանց էսօր՝ իմ աչաց դեմն է: Դու կհիշի՞ս... Քու գլխին ծաղկեպսակ կար, ու դու քանց ուլիկ՝ էս քարեն՝ էն քար, էս քարեն՝ էն քար: Կհիշի՞ս... Օր է՛ն նշանավոր օրն իմ սիրտ ճղփաց...

Եվ ստացվեց այնպես, ինչպես առաջին հանդիպման ժամանակ. Ջորոն՝ ձգված, մշուշոտ հայացքը հեռու լեռների, իսկ դիմացը կանգնած պստիկ պառավը՝ ծզվզած, աչքը էրգրացու կիսախուփ աչքերին:

— Էրթանք տուն, ախպեր Ջորո:

— Զէ, տուն չէ, տուն չէ, իմ հոգին,— աշխուժով վրա բերեց Զորոն,— ա՛յ,— այգու խորքում ջահել խնձորենի կար,— էն ծառի տակ։

Հետո պղնձե ամանով գինի խնդրեց և փայտն առավ, գնաց-նստեց խնձորենու տակ։ Գլխարկը հագցրեց ծնկին և նայեց լիռնորի կողմ։ «Իմ գործն արդար է, ու Մարաթուկն ինձ օգնական»։

— Իմ գործն արդար է, Ալե,— գինին առավ պառավի ձեռքից,— ու Մարաթուկն ինձ օգնական։— Խմեց գինին և գործնական շտկվեց տեղում։

— Դե հիմա հարց տուր, թե ինչի համար է էկե Զորոն։

— Մանոթ բարեկամ մարդ ենք, ախպեր Զորո, էրգրացի գնալ-գալն աշխարհի օրենքն է։

— Հըմը էդքա՞ն, Ալե... Նոր,— Զորոն ձեռքը մեկնեց ծիրանենու կողմ,— նոր քեզ բան ասի... Օր էսօրվա պես անուշ օր էր, ու իմ սիրտ ճզփաց քու վրա, Ալե։

Զորոն սպասեց պատասխանի, իսկ պառավը հարցական նայում էր։

— Հաց բերե՞մ, ախպեր Զորո։

— Հաց չէ, գինի կպիտի։

«Յա Մարաթուկ,— մտքում օգնություն խնդրեց Զորոն,— քու սուրբ ձեռքով բորբոքած կրակ, քու սուրբ ձեռքով թող հով ու զով դառնա»։

— էդ օր,— հենց պառավը հայտնվեց, Զորոն շարունակեց խոսքը,— էդ գարնան օր, որ Մարութա բարձրիկ վանք քու սերն ճիրեց մեջ իմ սրտին, Ալե, քու բո՛յ, ա՛յ, էսքան էր,— մի թիզ կտրեց գետնից։— Իմացա՞ր։ էն օր ես ուշքի եկա, որ Ալեն, բոբիկ ու շաղոտ ոտքերով Ալեն, ծաղկեպսակով Ալեն իմ Ալեն է։ Իմ Ալեն է ու իմ Ալեն է։ Իմացա՞ր... Լն օր Մարաթուկ սեր տվեց, հըմը մեկել օր անօրեններն խլեցին... Բո՛րենին ընկավ մեջ մատղաշներին, ավեր ու կոտորում, առ ու փախ ու ալան-թալան էղավ ու արևի խավարում էղավ... արևի խավարում էղավ, Ալե, ու ես ու դու կորցրինք զիրար... Իմ-խոսք ճշմարի՞տ է, իմ հոգին։

— Քու խոսքը կոտորումի մասին չէ՞, ախպեր Զորո։

— Կոտորումի մասին է ու... սիրո մասին է, Ալե։

Մերունին գինի խմեց, նոր ծխախոտ վառեց և սպասեց արձագանքի։ Պառավը լուռ էր, ուս ու պարանոցով կողքի թեքված, և մաշված մատները խաղում էին կանաչների հետ։

— Նորեն դու իմ Ալեն ես,— շնչաց ծերունին։— էն օրը չի կորե, Ալե, էն օրը կա, գարնան էն օր քանց իմ ալաց դեմն է... Ուլերն ու գառներ կխաղեն Մարութա փեշին, դու...

Նախորդ առավոտի հետ հայտնված, է՛, անցած-գնացած գարնան օրը, որ թավիշ ու գունեղ պարուրել էր ու պոկ չէր գալիս, Զորոն նորից պատմեց։

— Ըբը՛... Մարաթուկ կնքեց իմ սերն ու էն օրից չուրի էսօր էդ սուրբ մեղք մեջ իմ հոգուն է, Ալե... Ելի ու քու գոտին ժրն ու էրթանք, իմ հոգին:

— Ո՞ւր,— զարմացած նայեց պառավը:

— Կհարցնե՛՛ ո՞ւր... Ըբը էսքան հեքիաթ ո՞ւմ համար էր, Ալե. ելի ու հետ իրար էրթանք մեր գեղ: Իմ քուշից բաժանվեցի ու բաժանվեցի, քանի մի տարվա կյանք է մնացե՛ հետ իրար ապրինք ու թող Մարաթուկի սրտով էղնի:

— Խելա՞ն է,— ափն ի շուրթ, մեկուսի առավ պառավը և ակամա փորձեց գինին վերցնել Զորոյի դիմացից:

— Զէ՛, գինին չէ՛... Գինին էստեղ ի՞նչ մեղք ունի, գինին չէ, Ալե, էս է,— ափը դրեց սրտին,— էս է, իմ հոգին, էս է... Էն խորոտ հեքիաթն ո՞ւմ համար էր, Ալե: Էլ ինչի՞ էն լուս-առավոտ ծնվեց-եկավ աշխարհք, թե ես ու դու մեր գլուխ հետ իրար չղնինք մեկ բարձի...

Թե՛ չպիտի լինի... Թե՛ չպիտի լինեք, էն կապույտ առավոտը ինչո՞ւ ծնվեց, թե Զորոն էդ առավոտ իր պատիկ, նախշուն Ալեին պետք է գրտնեք ու իրիկուն չեկած կորցնեք, էդ լույս-առավոտը ինչո՞ւ եղավ, Ալե... Եղավ, որ գար էս մեղավոր աշխարհի մեղքը ավելացնեք ու էրթա՞ր, եղավ, որ գար դադեր Զորոյի հոգին ու էրթա՞ր, որ Զորոյին ասեք, թե աշխարհում էսպես-էսպես անուշ բա՛ն կա, ասեք ու էրթա՞ր, Ալե... Երա՞ւ էր... Խորոտիկ հեքիաթ էր... Զէ, էն լույս-առավոտը եղել է ու կա:

— Ելի ու քո գոտին ժրն ու երթանք,— պահանջեց Զորոն:

— Ախպեր Զորո, երկինք վկա, դու քո խելքը թոցրել ես,— Խեղաբոսեց պառավը:

— Կփախցնիմ,— Զորոն բռունցքը խփեց գետին:

Պառավը ափի մեջ խնդմնդաց:

— Ինչպիսի՞ կփախցնես, ախպեր Զորո:

— Պատլի՛կ, բուռ մի բան ես. կգցիմ մեջ պարկի ու... Դժվար չուրի գեղից դուրս գալն է: Հետո աշխարհք թափի-գա, Ալեն իմ Ալեն է: Կըփախցնիմ:— Պինդ կրկնեց Զորոն:

Բակից տղամարդու ձայն լսվեց. Ալեին էր կանչում: Եվ ձայնը Զորոյի ականջին հնչեց որպես հեռախոսահանչ,— ալո՞ո...

— Իմ մարդն է,— պառավը շտապեց ելնել:

— Քու էրիկ լավ մարդ է, հըմը՛ կփախցնիմ: Գիշեր է մնացե՛ կըփախցնիմ,— և քաշեց փեշից ու շնչաց:— Քու բերան քոց կպահիս ու ձեն-ձուն չես հանի:

Պառավը էլի խնդմնդաց և զոգնոցի ծայրով սրբեց բերանը:

— Ել, ախպեր Զորո, ել էրթանք տուն:

— Տունն ես ի՞նչ գործ ունիմ... Զիս կզցիմ գեղից դուրս, մութն բնկալ՝ էլի կդառնամ հոս ու իմ աչք քու ճամփին: Խոսք մեկ ու աստված մեկ:

Տանտերը նորից ձայն տվեց:

— էստեղ եմ,— պատասխանեց Ալեն,— ախպեր Զորոն է եկել:

Զորոն քաշեց պառավի փեշը, տղամարդավարի կրճտացրեց ու բըռունցք ցույց տվեց:

— Կփախցնիմ, Ալե,— շշնջաց,— կամիս-չկամիս՝ կփախցնիմ:

— Հաա՛,— տանտերը հայտնվեց,— դո՛ւ ես: Բարով ես եկել: Գի՛նի՞ ես ուզում,— ծիծաղեց տանտերը:

— Շատ կուզիմ, ախպեր:— Կոտրված խոստովանեց Զորոն:— Քու գինու պես գինի մեջ աշխարհքին չկա ու չի պատահի: Մեծ բրթելու ու իմ գլուխը շարժելու իրավունք ունիս:

Մինչ այս, մինչ այն, գերդաստանը հավաքվեց,— զույգ տղա, զույգ հարս, թոռներ,— հավաքվեցին և նստեցին սեղան:

«Շեն տան սեղան է,— մտքում գնահատեց Զորոն:— Քանց հարսանիքի սեղան... Մարաթուկ վկա, իմ ու Ալեի հարսանիքն է»:

Գերդաստանն, իրոք, ուրախ էր, իսկ Ալեի որդիները՝ ոգևորված: Գինին տանելու օրը տանը չէին:— Մի մարդ է եկել. իրենց մոր համերկ-րացի հետաքրքիր մի ծերունի, պղնձի չափով չգիտեմ քանի գինի է խմել, երգել է ու խմել, երգել է ու խմել, և դժվարությամբ են մառանից հանել գուրս: Դրանից հետո՝ էլի է հայտնվել, բայց, ափսոս, որ դարձյալ չեն տեսել:— Եվ, տես, այդ հետաքրքիր ծերունին իրենց հյուրն է. ճերմակ, թավ բեղեր ունի, պինդ կնճիռներ, խոսում է բարձրաձայն, հաճույքով մինչև տակ խմում է և անմիջապես լցնում բաժակը:

— Դու մեր մորեղբայրն ես:— Կրտսերը ավելի խանդավառ էր:— Մոր կողմից մենք ոչ մի ազգական-բարեկամ չունենք, դու, իսկապես, մեր մորեղբայրն ես:

«Օտար կհաշվիս գիս, թե քեռի, քու գործն է,— Զորոն մտքում պատասխան տվեց,— հըմը էս գիշեր քու մոր կփախցնիմ... Կփախցնիմ, լաո»:

Կրտսեր որդին մորը շատ էր նման:

«Ալեն է ու կա»,— մտածեց Զորոն և հարց տվեց.

— Քու նշանածն ո՞րն է, գառ:— Եվ տղայի կինը, որ հենց իր ուանկիցն էր, շատ դուր եկավ:

— Զեր կենաց:— Վրա-վրա երկու բաժակ գինի խմեց ու ավելի ուշագիթ նայեց տղային: Տղայի բիբերը ուրախ առկայծում էին, և աչ-

քերի մեջ երգ կար: Հա՛ երգ կար. Զորոն որքան նկատել է, այդպիսի աշըունքով երիտասարդները, բոլորը, ձայնեղ են լինում:

— Դու խաղ ասել գիտե՞ս:

— Գիտեմ,— ուրախ պատասխանեց տղան:

— Թե էդպես է, քու քեռու բաժակին մի խաղ ասա:

Տղայի երգի ընթացքում էլի խմեց ու զգաց, որ աշքերը մշուշվում են... Այդպես շո՛ւտ... փոքրիկ գավաթներով դեռ մի քանի գավաթ է խմել... Ուրեմն էլ խմել պետք չէ... Զորոն կերուխումի համար չի եկել... Տանտերը թող խմի... թող տանտերը խմի ու հարբի, որդիները թող խմեն... իսկ Զորոն նպատակ ունի... Ո՛ւր է Ալեն:

Պառավը մանրիկ ու չափուկ դուրս ու ներս էր անում և շուրթերին գողտուկ ժպիտ կար:

— Ապրիս, լաո!— Զորոն բաժակը մոտեցրեց շուրթերին և երկմբտեց՝ խմի՞, չխմի՞, բայց խմեց:— Ավելի շնորհք ունենաս... Հիմա դու ափանջ դիր, ես ասիմ իմ խաղ:

Եվ մինչև սկսելը Զորոն փակեց աշքերը և զխահակ ուս ու իրանով տարուբերվեց, օրորվեց, օրորվեց, հետո ձայն տվեց իր երգին,— Հըրիիի՛ աա՛խ,— և կանչի հետ ձեռքը բարձրացրեց գլուխն ի վեր ու սկսեց երգել... Երգում էր խուպոտ, ժերունական բեկբեկուն ձայնով, աշքերը գոց, ինքնամոռաց ու քանդվելով:

Երգը բնության մասին էր. նախշուն քարերով ու գույնզգույն ծաղիկներով սարերի և սարն ի վեր ելվերող սալլուղու ու սալլի, և դեպի երկինք ճախրող բոց լծկանների, սարի կրծքին՝ դեմ արեգական փոված կորեկի կլոր արտի...— Զորոն ձեռքը բարձրացրեց զխից վեր ու վար բերեց. մի շիշ տապալվեց, ուսնկից հարսը քաշվեց մի կողմ՝ ձերունու երգող ձեռքին ասպարեզ տալու,— երգը կանաչ վարոցներով հոտաղնների մասին էր և բանջարի ելած նախշուն գոգնոցներով աղջիկների...

Երգը բնության ու սիրո մասին էր...

Զորոն ավարտեց երգը, բայց, դեռ երգի հետ՝ տարուբերվում-ճոճվում էր, աշքերը դեռ գոց էին և այդպես ու հակված կանչեց,— Ալեեեեե՛...

Ե՛րբ էր, երգի վերջին ելևէ՞ջը, թե՛ իր պառավի անունը տվեց, տանտերը չհասկացավ:

Ալեն բան ու գործ թողած կուշ էր եկել սեղանի եզրին. չկար պահ առաջվա կայտառությունը, շուրթերի անկյուններում ծվարած գողտուկ ժպիտը չբացել էր, տխուր ու շիվար մի պատլիկ պառավ համերկրացուն էր նայում:

— Ալեեեեե՛,— Զորոն նայեց պատուհանից դուրս. լեռների վրա արևն արդեն հանգչում էր:— Արևմարք շեղներ մեջ աշխարհքին,— երգա-

հանգ շշնջաց Զորոն,— կեսօր ու արևմարք ու իրիկուն ու գիշեր շեղներ, ամառ ու ձմեռ շեղներ... Կպիտեր՝ թաք գարուն... Թաք գարուն ու առավոտ... Ու մեծնալ շեղներ, Ալե, էրեխան մնար էրեխա, ես՝ էն նախշուն քարի վրա, դու՝ շաղոտ կանաչների մեջ ու քու գլխին ծաղկեպսակ ու քու գլխին ծաղկեպսակ, Ալե...

— Մա, քեզ հետ է։— Բոլորը սուս արած լսում էին ծերունու մե-
նախոսությունը և տանտիրոջ կրտսեր որդին հուզվել էր։— Քեռի Զորոն
քեզ հետ է, մա... Նստիր քեռի Զորոյի մոտ։

Իսկ մայրը դժվարանում էր ոտքի ելնել։

Տղան օգնեց՝ մորը բերեց քեռի Զորոյի կողքին նստեցնելու։

— Ցա՛, Մարաթուկ։— Զորոն ոտքի կանգնեց ու պառավին գիրկն
առավ։

Հետո պառավը դեմքը սեղմել էր ծերունու կրծքին, իսկ Զորոն խո-
նարհել էր գլուխը, այտը հպել Ալեի մազերին և շեղ ու կիսախուփ նա-
յում էր պատուհանից դուրս ու երգեցիկ կանչում։

— Ալեեե՛ե... Ալե, իմ հոգին, Ալեեեե՛...

Քեռի Թորոսը

1

Մի առավոտ, իսկ այդ երկու տարի առաջ էր, Քեռի Թորոսը արթ-
նացավ և քշեց ուղիղ մարագ։ Կիսահագնվել, անլվա, ափալ-թափալ մը-
տավ մարագը և շվար կանգ առավ. մարագում ոչ մի գործ չունեի։ Ոչ
մի անելիք։ Ասենք ինքն էլ պարապ էր. գարնան կես՝ ոչ խոտ, ոչ դար-
ման. մի քանի շաբաթում դարմանե գաղջ մլուր էր գործվել պատ ու առի-
քին, և մարագը լցված էր խոնավության ու սարդոստայնի ծոծրակ խու-
տուտ տվող հոտով։ Եվ կիսամութ մարագի կենտրոնում կանգ տված Քե-
ռի Թորոսը ծոծրակը քորեց. ի՞նչ գործով շտապեց մարագ... Ո՛չ մի գործ։

Հետո աչքն առավ դիմացի պատն ի կախ հին ու մին իրերի թնշուկը,
իրար ագուցված մի քանի սամի ու գուլնզգույն սամաթեղ, մի կծիկ սրեմ
ու մի փոկ՝ բորբոսի կանաչ փառակալով։ Է՛, երբվանից էին, Քեռի Թո-
րոսը երբվանից ոչ լուծ ու լծկան էր բանեցրել, ոչ սամի, ոչ սամաթեղ, ոչ
սալ ու փոկ։ Եվ այլևս ոչ ինքն է բանելու, ոչ այդ հնոտիները, որ միմ-
յանց փաթաթված մարել էին։ Քեռի Թորոսի սիրտը ճմլվեց. այդ ճմլու-

տան սամին ու ճոճուան փողը աշքները մարագի դռանը երկտը սպասել էին, հուսահատվել և իրար գրկած հանգչել: Եվ մի պահ մտքով անցավ, թե հենց դրանց համար է մարագ մտել: Թնջուկը վար առավ. շուռումուռ տվեց, ապա փորձեց հանել կախիչը: Իսկ կախիչը պինդ էր խրված: Քեռի Թորոսը ուշադիր նայեց, շոշափեց՝ ափով մեկ սև փայտ էր, բայց շատ հետաքրքիր թվաց: Նորից փորձեց դուրս քաշել... Հինկեկ կապուկը դրեց մի կողմ՝ երկու ձեռքով փորձեց... Չէ՛ արտակարգ պինդ էր խրված: Եվ կախիչը ավելի հետաքրքրեց: Ի վեր, ի վար մի քանի բռնցքահարված հասցրեց և, ծունկը պատին, թափով քաշեց... Յա՛... կախացր... կախիչը իր սուրն էր... իր թուրն էր ու կար... Կարճեթ թուրը, որի կա ու չըկայի մասին մտհան էր արել: Վաղուց էր մոռացել, որ տուր տանի, այն օրից, երբ կարճեթ թուրը խրել էր մարագի պատը, այդ օրից... գտնե ինքը չէր հիշում, թե սուրը միտք բերած լիներ:

Փտե՛լ է, թե դեռ կենդանի է:

Արևի տակ շուռումուռ տվեց, ափով շփեց, շուռումուռ տվեց, շեղբը թեթև սեղմեց ծնկին... քիչ ավելի ամուր... ավելի ուժեղ... Չէ՛ կենդանի էր: Ժանգը պատել էր, բայց ողջ էր:

Քեռի Թորոսը այդպես՝ կիսահագնալի, արեկող արեց և թուրը մեկնեց ծնկներին: Հա՛ շուռումուռ էր տալիս ու հա ափով շփում, բայց սուրը անտարբեր էր. չէր ընդունում Քեռի Թորոսի ափը: Խռովել էր: Ոչ երբեմնի տիրոջ ձեռքի դողն էր ընդունում, ոչ արևի շողերը: Հիշողություն ու փայլ կորցրած ժանգոտ երկաթի մի կտոր էր, իսկ Քեռի Թորոսը շուռումուռ էր տալիս ու շփում... Գիտեր, որ ինքը մեղավոր է:

Ժանգոտ սուրը ծնկներին երկար նստեց արևի տակ:

Հարսը մի քանի անգամ հացի կանչեց, իսկ նա ուտել չէր ուզում: Հետո, երբ լավեց ինքնաթիռի ձայնը, ուղեց անպայման նկատել: Քեռի Թորոսը այդ օրը որոշեց անպատճառ տեսնել ինքնաթիռը: Եվ տեսավ: Եվ սուրը մեկնեց դեպի ինքնաթիռը, — է՛, է՛ն է, — ուղախացավ, որ տեսել է ու ոտքի ելավ:

Գործնական մտավ տուն, թուրը դրեց բարձի տակ, ապա լվացվեց, սրբվեց, սրբվելուց Քեռի Թորոսը հիշեց, որ երկու շաբաթ է չի սափրվել, դարձավ սափրվեց, դարձավ նորից լվացվեց, հագնվեց կարգին, հետո պահած տեղից հանեց վառվռուն մետաքսաշորը...

Որդան կարմիր նախշած մետաքսի այդ կտորը մի ժամանակ հին մի գիրք էր ծրարել, ավելի շուտ՝ բզկտված մի մատենիկ... Տարիներ առաջ Երևան տարավ՝ հանձնեց ում որ պետք էր: Այրված թերթերին հրաժեշտի համբույր տվեց՝ հանձնեց, իսկ մետաքսի կտորը պահեց: Խընամքով պահել էր, բայց մի օր հարսը գտել-լվացել-արդուկել էր. ուզում

էր վզնոց դարձնել իր համար, և Քեոի Թորոսը ափերից դուրս եկավ:— «Հացի տեղակ՝ նշխարք»:— Ողջ գիշեր չէր հանգստանում Քեոի Թորոսը, իսկ գիշերը անկողնում լացել էր ուզում:— «Նշխարք՝ մեջ սապնա» ջրիհն»:— Լվացվելուց շատ բան էր պակասել, այլևս չկար այն բույրը, որ ամեն անգամ խելքամաղ էր անում Քեոի Թորոսին:

Այնուամենայնիվ մետաքսաշորը նորից պահեց և, տես, որ պետք եկավ: Պահած տեղից հանեց. փաթաթեց սուրը և ձեռնափայտով կանգնեց բակում: Քեոի Թորոսն ուզում էր, որ նորեն ինքնաթիռի ձայն լսի, շնայած գիտեր, որ մեկ էլ իրիկնապահին է ինքնաթիռ գալու, բայց շատ էր ուզում նորից լսել ձայնը և նորից տեսնել ինքնաթիռը:

Հետո առույգ մի քանի քայլ արեց և տեղնուտեղը նկատեց, որ ձեռնափայտի կարիք չի գգում... Հա, ձեռնափայտն ավելորդ էր... Զարմանալի բան, արդեն քանի՞ տարի ձեռնափայտ էր օգտագործում, ձեռնափայտով էր իջնում գյուղ՝ գրասենյակ, հավաքատեղի, ձեռնափայտին հենված վերագառնում էր տուն, բայց տես, որ գավազանի պետք ամենեւին չունի:

Քեոի Թորոսը՝ բարձրահասակ ու ջղուտ, այդ առավոտ, ահա, քայլում էր առանց ձեռնափայտի, ուսերը հոտ էին գնացել, իրանը շտկվել էր, հայացքը հավաքվել գետնից, — մի գիշերվա մեջ որքա՞ն բան փոխվեց, — Քեոի Թորոսը՝ արժվաքիթ, խստությունը հոնքերի արանքում իրար զարկած կնճիռների մեջ, ահա, այս առավոտ վայրահակ ճամփով իջվարում էր շիտակ ու ձիգ և շիկակարմիր փաթեթը ձեռքերի հետ հետք դրած, — առավոտվա հետ քանի՞ տարի վար ընկավ ուսերից, — Քեոի Թորոսը՝ հայացքը գյուղն ի վեր կտրող, քայլում էր հանդարտ և հարձազանք ականջն ընկած բարենների, ծանր շարժում էր գլուխը, — ամեն օր՝ բարև, առավոտյան՝ բարի լույս, կեսօրին՝ բարի օր, երեկոյան՝ բարի իրիկուն, ինչ դատարկ բաներով են զբաղված մարդիկ: Փողոցը նեղ էր ու ծուռտիկ, մի ժամանակ ուղեկիցները երկկողմանի քարե պատաշարերն էին, ելնել-իջնելուց մի տեղ նստում էր. շունչ-քաշում. այն ե՞րբ էր Քեոի Թորոսը այդքան ծեր ու հոգնած, պատահում էր զրուցակից էր հանդիպում, և ճա՞փա ու տուն մոռացած զրուցում էին, որքա՞ն դատարկ բաներով է զբաղվել Քեոի Թորոսը: Հիմա ի տեղ քարե ցանկապատերի մետաղալարերն էին, փշալարերը, բետոնն հիմքի մեջ խրված մետաղացանցը և ցանց ու փշալարերով բանտարկված այդ փողոցով Քեոի Թորոսը՝ բարձրագնա հայացքով ու հանդարտաքայլ, վար իջավ, հասավ գյուղի կենտրոնական փողոցը, այնտեղից թեքվեց ձախ և ուղիղ մինչև դարբնոց:

Եվ կլոր մեկ տարի, երբ գլուղի գլխին գվվում էր ինքնաթիռը, գլուղի երկնքով ամեն օր նույն ժամին ինքնաթիռ էր անցնում, երբ հայտնվում էր ինքնաթիռը, Քեռի թորոսը գործնական ոտքի էր ելնում:

«Քու ծնողներ միևնույն թող պարծենան,— մտքում դիմում էր օդաչուին և որոնում ինքնաթիռը,— քու պապ միևնույն թող պարծենա, օդորմի իրեն,— շատ դեպքում ինքնաթիռը Քեռի թորոսի աչքին չէր ընկնում, երկինք շարտած կապույտ ու ձիգ պարանն էր,— զնա միևնույն դու պարծեցի,— դիմում էր օդաչուին,— քու համար ոչ սար, ոչ ձոր, ոչ պատ, ոչ ցանկապատ»։— Եվ պահ էր լինում, որ իր բոլոր թոռները՝ ուսուցիչ, բժիշկ, ինժեներ... բոլորը թվում էին փսլնքոտներ:

Ինքնաթիռի գվվոցը թե տանն էր ականջն ընկնում, ձմռանը կամ ամպ ու զամպ օրերին Քեռի թորոսը ո՞ւր պետք է լիներ. ճիպոտը մի կողմ գցած մարդ, կոլտնտեսության գործերին արդեն չէր խառնվում, մի տարի էր գրասենյակ չէր գնում, սկյամբիլ խաղալուց (որ գլուղի ծերունիների մխիթարանքն էր) ձեռ էր քաշել, իսկ պատմություններ՝ էրգրից, կոլվներից, դաշտ ու կալից լսելու ու պատմելու ցանկություն չունեի, արդեն պատմում էր ինքն իր համար, թե տանն էր՝ փայտե թախտին մեկնված, մատների արանքում «զղարան» ու թաղեհն, ինքնաթիռի ձայնի հետ հանդարտ վրա էր գալիս, բարձի տակից վերցնում փաթեթը և ծուռտիկ փողոցով իջնում գլուղ:

— Եկա՞ր, Քեռի թորոս:— Դարբնի համար Քեռի թորոսը անսպասելի հաճախորդ չէր. Քեռի թորոսը պետք է զար և պիտի զար օրվա այս ժամին, հենց հիմա, երբ գլուղի երկնքով ինքնաթիռ անցավ:

Քեռի թորոսը լուռ անցնում-նստում էր իր տեղը, կլոր տարին ամեն օր՝ նույն տեղը,— հիմա էլ դարբնոցի անկյունում դրված կոճղը Քեռի թորոսի անունով է,— անծպտուն նստում էր իր կոճղին և հանում ծխատուփը՝ արծաթե, կափարիչին ընծայագիր. «Քեռի թորոսիկին», Վաթաունհինգ տարի առաջ, թորոսը՝ տասնվեց-տասնյոթ տարեկան մի պատանի, թուրք ոստիկանապետին մերկ մատներով կրակ մատուցեց և այդ ծխատուփը ընծա ստացավ: Իհարկե՝ ոչ ոստիկանապետից:

Այնտեղ, էրգրում էր. աշնան մի օր շեհիտ Մեհմետ էֆենդին իր կատաղի խմբով մութուլուսին գլուղ էր մտել՝ զինվորահասակ տղաներին հաշվառելու: Կանգնել էր գլուղի կենտրոնում, թորոսենց ընկուզենու տակ և սպասում էր, որ ասկյարացու տղերքը հավաքվեին... Տարիներ առաջ թորոսը թուրք ոստիկանապետին էլի էր տեսել. նորից աշուն էր, թորոսը

յութ-ութ տարեկան երեխա, ընկուզենին թափ էր տվել և քրոջ հետ ընկույզ էր հավաքում-լցնում քթոցները, նույն շեհիտը հայտնվեց, մի քանի ընկույզ փորձեց՝ հավանեց և գլխով նշան արեց իր ոստիկաններին: Եվ նրանք վրա պրծան: Այդ ճպոտ կատաղիները տեղնուտեղը քթոցներում հավաքած ընկույզները պարտակեցին ուսապարկերում ու գնացին, իսկ... երեխա մի տղա, որ Թորոսիկն էր, թավալվում էր ընկուզենու տակ, վիրավորանքից թավալվում էր ու լաց լինում... Հետո հայրը եկավ. շալակեց-տոն տարավ տղային... Հիմա նորից Մեհմետ էֆենդին իր կատաղիների հետ հայտնվել էր, ցցվել ընկուզենու տակ, ծխամորճն էր լցնում և սպասում, որ գյուղի ասկյարացու ջահելները ներկայանան: Ոստիկանները հրացաններին հենված կանգնել էին թիկունքին, իսկ շեհիտը դանդաղ ու երկար լցնում էր ծխամորճը և գյուղատերին շտապեցնում: «Համբերե, աղա, ժողովուրդը թող քնից ելնի, աղա», — գյուղատերը մտախոհ էր. ինչպե՞ս վարվել, որ բոլոր ջահելները ցուցակի մեջ չմտնեն: Եվ Թորոսը, արդեն տասնվեց-տասնյոթ տարեկան, փայտի բոցկլտուն կրակը մերկ մատների արանքում, կրակը ցուցամատով ու միջնամատով բռնած մոտեցավ շեհիտին. «Վառե քու դալլոն, աղա, — ոստիկանապետը ետ-ետ գնաց, — մեկ ասկյարացու ես, քու դալլոն վառե, աղա, — Թորոսը սուր նայում էր շեհիտի աչքերի մեջ, — վառե, աղա, էլ ի՞նչ ասկյարացու, թե կրակ շառնե մեջ իր մատներուն, — ոստիկանապետը ետ-ետ էր գնում, — քու դալլոն վառե, աղա, — Թորոսը ատամները սեղմած նայում էր Մեհմետ բեյի աչքերի մեջ, — վառե»: — Շեհիտը ահաբեկված նայեց իր ոստիկաններին, և նրանք հասկացան, որ գյուղից հեռանալ է պետք...

Հաջորդ օրը գյուղապետը արժաթե ծխատուփ նվիրեց Թորոսին՝ «Քեռի Թորոսիկին» ընծայագրով: Եվ այն օրից «Քեռին» Թորոսի անվան կեսն էր:

Դարբնոցի անկյունում իր կոճղին նստած, նախշուն փաթեթը ծրելներին, Քեռի Թորոսը սուսուփուս ծխում էր: Եվ դարբինը չէր շտապում ճանապարհել նրան, խոսքը շուրթերին իր գործին էր: Քեռի Թորոսը հետևում էր կամ հակված էր ծնկներին, լսում՝ կես ու պոռատ պատասխան էր տալիս կամ մտքերի հետ էր: Դարբինը ավարտում էր ձեռքի գործը, նորն էր սկսում, միևնույն է, Քեռի Թորոսը չի շտապում, ուրիշ անելիք չունի, դարբնոցից ուղիղ տուն կգնա, տանն էլ անելիք չունի և հաջորդ օրը նույն ժամին նորից դարբնոց կգա:

— Տուր, — վերջապես հարկ էր համարում դարբինը:

Եվ Քեռի Թորոսիկը բացում էր փաթեթը. բացում էր հանդարտ, մի

տեսակ զգույշ, թվում էր, թե մետաքսաշորի միջինը ծիտ է, ապա հայտնրված կարճկոթ թուրը պահում էր աչքերի դիմաց, «հալավ ու մաշավ», — ամեն օր մտածում էր Քեռի Թորոսիկը և սուրը զույգ ձեռքով մեկնում էր դարբնին:

— հնամքով սրե, — ամեն օր պատվիրում էր Քեռի Թորոսը:

Դարբինը, բաց ժպիտը դեմքին, վա՛յ Քեռի Թորոս, Քեռի Թորոսիկ, վերցնում էր սուրը, մոտենում պտուտակ հեսանաքարին, իսկ Քեռի Թորոսը լարված հետևում էր... Շեղբը պարուրած կայծերը սրից անդարձ հեռացող մասնիկներն էին, և կայծերը Քեռի Թորոսի աչքերից էին պոկվում, և աչքերը ցավում էին, ու մետաքսաշորը սեղմվում էր բոխ մեջ:

— Բավ է, — և դարբնի ձեռքից վերցնում էր սուրը ու փորձում դաստակի մազերին:

— Հը՞, սրվե՛լ է, Քեռի Թորոսիկ, — դարբինը բաց ժպտում էր՝ վա՛յ, Քեռի Թորոս, վա՛յ Քեռի Թորոսիկ:

Քեռի Թորոսը լուռ փաթաթում էր սուրը և դուրս գալիս դարբնոցից:

Կլոր մեկ տարի Քեռի Թորոսիկը իր կարճկոթ թուրը հեսանել տվեց, ամեն օր, չհաշված ձմռան բացառիկ ցուրտ ու փոթորկոտ օրերը, երբ տեղից դուրս գալը դժվար էր և դարբնոցն էր փակ, կլոր մեկ տարի՝ ամեն օր, չհաշված պատահական այն օրերը, երբ դարբինը բացակայում էր գյուղից, կլոր մեկ տարի՝ ամեն օր, չհաշված այն օրը, որ բժիշկ թոռանը տղա էր ծնվել, և Քեռի Թորոսին Երևան տարան, որպեսզի իր անունը բնծայի ծոռին:

3.

Նույն երազը մի շաբաթում երեք գիշեր այցի եկավ Քեռի Թորոսին: Երեք անգամ՝ նույն սարսափելի երազը:

Երազում ինքն ու Մեհմետ էֆենդին նորից հանդիպեցին: Տերասաված, ոստիկանապետը այդ ի՞նչ կերպարանքով էր: Դեմքը, իհարկե, նույնն էր՝ նույն կլոր ու արնմխած աչքերն էին, նույն նենգադավ ժպիտը, իսկ մարմինը... մարմինը սև մի գունդ. ոչ կուրծք, ոչ իրան, ոչ ոտք, ոչ ձեռք, մարմինը խոշոր ու ճշտա՛ն մի գունդ էր, և այդ անճոռնի գունդը ուներ անհամար մագիլներ՝ երկար, օձանման, պիրկ, գալարուն: Սյդպիսի կենդանի Քեռի Թորոսը կյանքում չէր տեսել... Բայց, ախր, նա էր, շեհիտը, որին ահա երրորդ անգամ է հանդիպում և երեք անգամ էլ նույն տեղում՝ իրենց ընկուզենու տակ: Երազում Քեռի Թորոսը տեղը-տեղին հիշում էր՝ առաջին անգամ հանդիպեցին, երբ ինքը երեխա էր, իսկ ոստիկանապետը քառասունին մոտ, երկրորդ հանդիպմանը ինքը

արդեն կարգին ջահել էր, իսկ, ահա տարիներ են անցել, իր հաշվով վաթսունհինգ-վաթսունվեց, բայց շեհիտը... զարմանալի բան, շեհիտ Մեհմետի դեմքը չէր փոխվել։ Նա էր. երկրորդ հանդիպման ժամանակ, երբ մերկ մատներով կրակ մատուցեց, այդ օրը շատ մոտիկից ու սուր նայեց ուստիկանապետի աչքերի մեջ և արնապարտ այդ աչքերը մոռանալ չի կարող, շփոթել չի կարող... Նա էր ու կար կլոր աչքերի մեջ և փռչոտ դեմքին դարանած նույն դավադիր ժպիտն էր։ Իսկ մարմինը... ճիրանավոր անհաշիվ սև մազիկներով ճլստան ու անճոռնի այդ գունդը...

Նվ խտվտացող, կծկվող ու բացվող մազիկները տարածած ուստիկանապետը պտտվում էր ընկուզենու շուրջբոլորը, խարդախ ժպտում էր ու ոլորվում։ Մազիկները կառչում էին ընկուզենու բնից, ձգվում-փաթաթվում ճյուղերին, օձերի պես գալարվում սաղարթի մեջ... Ընկուզենին սրսփում էր և արմատների հետ երերում,— երազում Քեռի Թորոսը զգում էր, թե հողը ինչպես է դողում իր ոտքերի տակ,— իսկ ինքը քարացել էր և չէր կարողանում աչք կտրել Մեհմետի աչքերից։ Ամենասարսափելին հենց աչքերն էին, աչքերի ժպիտն էր. գիտեր, որ այդ սև մազիկների արմատները Մեհմետի աչքերի խորքում են,— երազում Քեռի Թորոսը նկատեց նաև, որ ճիրանները իրենց շարժումը՝ խտվտոցն ու գալարքը այդ ժպիտից են առնում։ Ա՛յ, եթե կարողանար թրատել այդ քստրմենլի ժպիտը, Քեռի Թորոսը երազում փորձում էր բացել մետաքսաշորի փաթեթը, որի մեջ սուրն էր, փորձում էր մերկ սուրը ձեռքն առնել— եթե կարողանար թրատել այդ ժպիտը, եթե կարողանար՝ պիրկ ճիրանները պարանների պես կփովեին ընկուզենու տակ, անշնչացած, կտոր-կտոր կկախվեին ծառի ճյուղերից... Հա՛ փորձում էր հանել սուրը, հա՛ փորձում էր, բայց մատները անշարժացել էին... Անզոր կատաղությանից լացը գալիս էր, և ինքը, կախարդված հայացքը ճիրանները տարածած շեհիտին, փորձեց ատամներով բացել կապ ընկած-հանգուցված փաթեթը և ընթացքում նկատեց... տեսավ... տեսավ, որ Մեհմետը իր անճոռնի մարմնով ու մազիկներով կծկվեց... կծկվեց, փոքրացավ, բայց ավելի կատաղի էր ոլորվում ընկուզենու շուրջբոլորը, ավելի փոքրացավ, դարձավ ողնու չափ, բայց միշտ սև, ճլստան և գալարուն մազիկներով,— դարձավ բուռնցքի չափ,— բայց մոլեգին շարժումներով, ավելի պուճուրացավ, երազում Քեռի Թորոսի աչքերի դիմաց Մեհմետը տեղում մոլեգին պտտվող ածուխի մի կտոր էր, խճճված մազիկներով, մազիկները կարիճի խայթոցի չափ էին, կարիճի խայթոցի պես կեռ,— հետո դա էլ աչքադեմից չքացավ և հանկարծ զգաց... զգաց,— երազում Քեռի Թորոսը հանկարծ նրան զգաց իր կոկորդում... կարիճի կեռ խայթիչների

նման ճիւղաններով այդ մուկին ածուխի կտորը, որը իբրև թե ոստիկանապետ շեհու Մեհմետ բեյն էր, զգաց իր կոկորդում:

Երազից հազով արթնացավ:

Քեռի Թորոսը մութ սենյակում աչք բացեց և անմիջապես ձեռքը տարավ կոկորդը: Ինչ-որ բան էր դեմ առել կոկորդին, շատ որոշակի գտնում էր: Երազը՝ երազ, բայց կոկորդում մի բան կար. ահա թոր է տալիս, ճանկոտում է, ծանրացրել է շունչը: Եվ ինչո՞ւ է հազում: Եվ հազն էլ բռնել, և Քեռի Թորոսը ինքն էր փորձում ավելի խորքից հազալ-մաքրել կոկորդը, ազատվել կոկորդի այդ տհաճ խավտոցից:

Քեռի Թորոսը պետք ուներ նաև շփելու փշաքաղված դեմքը, թևերը, կուրծքը: Բայց հազը խեղդում էր:

Սենյակում գոնե մեկը լինելու կնոջ մահից հետո, արդեն հինգ-վեց տարի, սենյակում մենակ էր քնում և առաջին անգամ մեկնումեկի անհրաժեշտութունը զգաց: Մեկը լինե՞ր՝ վառեր լույսը. խոր գիշեր էր, և քստմենքի երազը մթան հետ շաղված չէր ուզում սենյակից դուրս գալ. լույսը վառել էր պետք, իսկ ոտքն ու ձեռքը դեռ կաշկանդված էին, ինչպես երազում: Մեկը լինե՞ր՝ վառեր լույսը: Նրան թվում էր, եթե լույս լինի, և՛ կոկորդի ճանկոտոցը կանցնի, և՛ հազը:

Քեռի Թորոսը մի կերպ անկողնուց պոկվեց, ափսիքով վառեց լույսը և, դեռ փշմտած, նայեց շուրջը շուրջը... Կամաց-կամաց երազը սենյակից պոչը քաշում էր, բայց Քեռի Թորոսը զգաց, որ նա, նոզկալի պատկերով այդ երազը, ընդհանրապես հեռացողը չէ, մթան մեջ ինչ-որ տեղ ծպտվեց, ծառերի մութ սաղարթներում, դուռ ու պատուհանի տակ դարանել է և օձասառը հայացքով հետևում է իրեն... Հենց լույսը մարեց՝ ներս է խուժելու:

Սենյակի կենտրոնում կանգնած շփում էր կոկորդը և, հազից արյունքակալված, նայում էր հատակին, առաստաղին, փակ դռանը, բաց լուսամուտին, թախտի սալի, հետո հայացքը կանգ առավ բարձին, և Քեռի Թորոսը մեկնե՞ր բռնկվեց:

«Կշարդիմ»։— Եվ հերսոտ քայլերի հետ երազի շոշափուկները, որ երակների մեջ էին, երակների մեջ վխտացող սև մագիլները փրթիկ-փրթիկ եղան, և երազը արդեն սարսափելի չէր: Քեռի Թորոսը բարձի տակից հանեց փաթեթը, սուրը ձեռքն առավ և արհամարհանքով նայեց բոցկտացող շեղբին: Սուտ էր. պողպատի այդ հրեղեն լեզուն սուտ էր խոսում, խաբում էր Քեռի Թորոսիկին:

«Մեջ երազին նմանապես պետք չեկար»,— տնքաց Քեռի Թորոսը

և մի ահա ցանկացավ դուրս գալ — թրատել գիշերվա մութը, որի մեջ երազի սատանորդի ծպիտն էր դարանած:

Այնուամենայնիվ հագնվեց, վերցրեց փաթաթված թուրը և ելավ դուրս:

Մինչև լույս Քեռի թորոսը քայլեց բակում, տան շուրջըդուրը, ծառերի տակ, նստեց, վեր կացավ ու սպասեց լույս-առավոտին: Իսկ արևածագի հետ իջավ գյուղ, — այդ ժամին դարբնոցը երբեք բաց չէր լինում, — նստեց փակ դարբնոցի դռանն ու սպասեց:

— Խե՛ր է... էդքան շուտ ինչո՞ւ ես եկել, Քեռի թորոսիկ, — հետաքրքրվեց դարբինը:

— Էդպես պատահեց, — մռայլ պատասխանեց Քեռի թորոսը և մեկնեց սուրը: — Կարգին սրե, — ասաց, — կարգին սրե, — խիստ կրկնեց Քեռի թորոսը:

Հաջորդ գիշեր երազը նույն պատկերով նորից այցելեց Քեռի թորոսին:

Շաբաթվա վերջին՝ երրորդ անգամ...

Այլևս ամեն արևամուտ Քեռի թորոսիկի համար արևի խավարում էր՝ ահ ու փորձանք բերող: Մթից ու անկողնուց սարսափում էր. լույսը չէր մարում, անկողին չէր մտնում: Կլոր մեկ ամիս Քեռի թորոսը շորերը չհանեց հագից, ողջ գիշեր ոտքի վրա ներս ու դուրս էր անում, նստում, վեր էր կենում, հազում էր ու շրջում բակում, տնամերձում, սենյակում, հետո, հալից ընկած, մեկնվում էր չբացված անկողնուն, աչք էր կապընում ու հազով աչք բացում:

Գնալով հազը սաստկանում էր:

Եվ բժիշկ թողը Երևանից եկավ: Իսկ Քեռի թորոսը բժշկի գնալու միտք ու ցանկություն չուներ, հատկապես Երևան, պրոֆեսորի մոտ գնալը ավելորդ էր համարում:

— Իմ ցավն ինձ հայտնի է, ջանքմ, — խորհրդավոր տմբամբացնում էր գլուխը, — իմ թշնամին իմ աչքով տեսա. մկան չափ, սև-ճրստան բան էր՝ կարիճի խիթոցներով, ես ասիմ հրրիբ, դու ասա հրգար խիթոց... իմ աչքով տեսա. ծփաց ու մտավ մեջ իմ կոկորդին ու էսպե՛ս, — Քեռի թորոսը մատները խլվացնում էր, — էսպես կխավտա: Նստե իմ շնչին, կխավտա ու իմ ջիւր կթաշի:

Քեռի թորոսը այդպես էլ Երևան չգնաց: Բժիշկ թոռան հետ պրոֆեսորը եկավ գյուղ:

Եվ պրոֆեսորն ու հիվանդը բակում հանդիպեցին: Արևամուտ էր,

Քեռի Թորոսիկը դռանը նստած արևմաբքն էր նայում: Չնայած շունչը ընդհատ էր, վրա-վրա պոռթկում էր հազը, և հազալիս ջլերը փրթիկ-փրթիկ էին լինում, սակայն Քեռի Թորոսը չէր տնքում, չէր տրտնջում, և հազի միջոցին նույնիսկ արևը արցունքակալված աչքերում էր: Լեռան շեղբին արևը գլուխկոնծի էր տվել, ճառագայթները թռել էին դեպի երկինք և ամպե մի բարդոց բացավառվել էր: Քեռի Թորոսիկը, է՛, արևմաբք որքա՛ն էր տեսել, բայց առաջին անգամ էր նկատում, որ Արեգակի վերջին շողերը երկնքի բաժինն են, գնում են այնտեղ, որտեղից եկել են: Կլանված նայում էր և դժգոհեց, որ պրոֆեսորն ու թոռը հայտնրվեցին ու տեղավորվեցին իր կողքին՝ մեկը աջ, մեկը ձախ:

Արոֆեսորը, Քեռի Թորոսը միայն մի հայացքը դիպցրեց՝ երիտասարդ էր, հազիվ ճերմակած քունքերով, պրոֆեսորը որոշեց նախ կատակ անել. ասաց, թե իրենց հիվանդանոցում սիրուն, առույզ մի պառավ կա, որ Քեռի Թորոսիկի մասին լսել է՝ Քեռի Թորոսի բժիշկ թոռն է պատմել, լսել է՝ շատ է ցանկանում տեսնել և ինքը հիմա եկել է Քեռի Թորոսիկին պառավի մոտ տանելու:

Քեռի Թորոսը շարձագանքեց. կատակը շատ անհամ թվաց, նամանավանդ շատ անպատեհ: Նա հասկացավ, որ պրոֆեսորը դեռ Նրևանից է այգպես որոշել՝ հիվանդ ծերունու հետ զրույցը սկսել կատակով... Սվայո մաշված կատակով: Այնինչ նա, պրոֆեսոր մարդը, եթե, իրոք, պրոֆեսոր է, ուրիշ խոսք պետք է ասեր... ուրիշ բան... երբ տեսավ, որ ինքը, Քեռի Թորոսը, որ մթից ու անկողնուց փախչում է, ինչպես գիշերվա սատանայից— պրոֆեսոր մարդը այսքանը պետք է հասկանա— և դռներ նստած արևին է նայում, մայր մտնող արևի հետ է, պետք է խոսք բացեր հենց արևի մասին, միայն՝ արևի մասին: Իսկ եթե պրոֆեսորը այդքանը չհասկացավ, ուրեմն Քեռի Թորոսը թույլ չի տա, որ իր հիվանդությունից մասին իզուր հարցուփորձ անի:

— Իմ ցավն ինձ հայտնի է:— Ասաց և ոտքի կանգնեց:

Թոռն ու պրոֆեսորը, իրոք, խանգարում էին. Քեռի Թորոսն ուզում էր երկինք թռած շողերով հետ մենակ լինել: Բայց հարկ համարեց պատվիրել.

— Էդ մարդի համար,— կողքանց նայեց թոռանը,— մի գառի վիզ կտրեք:— Ասաց և խոսքի հետ ուղեղից տաք մի հոսք խուժեց-ձնշեց քունքերը, ճակատը, գանգը, և աչքերը մթազնեցին: Այգպես լինում էր, երբ հանկարծակի մի բան էր հղանում, շատ կաթևոր մի միտք: Նույնն էր... Քեռի Թորոսը ոտքը կախ գցեց, սրվեց, բայց հոսքը զարկեց ու անցավ: Նա քայլեց դեպի տան թիկունքը. ուզում էր բարձրանալ մարագի տանիքը և այնտեղից նայել արևմուտք, մոմատալով ու քղբալով գնաց և մըտ:

քում նորից կրկնեց,— մի գառի վիզ կտրեք,— փորձեց բռնել տեղ չհասած միտքը, բայց այս անգամ ուղեղը ոչ մի արձագանք չտվեց:

4

Այդ օր— աշնանամուտի օր էր— Քեռի Յորոսը արշալույսին իրեն անկողնուց դուրս գցեց:

Վերջին երկու շաբաթում գամված էր անկողնուն, արդեն չէր խոսում. խոսել չէր կարող— ձայնը կտրվել էր արդեն, շունչը հեծհեծ էր, ուժահատ, աչքերը փոս էին ընկել, և մահճին դամված խեղդվում էր հագից և մշուշոտ ու բորբոքուն հայացքով բաց պատուհանից նայում աշխարհին: Իսկ թե դուրս էր ելնում՝ որդու, հարսի կամ մեկնումների օգնությամբ:

Իսկ այդ լուսադեմին Քեռի Յորոսը ծնկներում ուժ գցաց և՛ ձեռնափայտը բաժլ էր: Ձեռնափայտին հենված ելավ դուրս:

Ոտքը շնաից դուրս դնելուն պես ջրվեժը խշշաց ականջների մեջ: Մի պահ նրան թվաց, թե իրոք՝ ջրվեժի ձայն է... Ջրվեժի ձայն է, և ինքը կարող է խոսել, արտաբերել— քարվազի ձեն,— Քեռի Յորոսիկի շուրթերը շարժվեցին, բայց ձայնը ականջը չբնկավ, ականջներում ջրվեժի խշշոցն էր... Իսկ որտեղի՞ց, ո՞ր սարի թիկունքից, ո՞ր ձորից է գալիս— հասնում գյուղ, որ ինքը առաջին անգամ է լսում... Հետո գլխի ընկավ, որ դա արշալույսի ձայնն է: Արշալույսի ձայնն էր... Քեռի Յորոսիկը, է՛, քանի տեղամ է դիմալորել արշալույս, իսկ ե՞րբ է պատահել, որ աղաթարածին օտքի վրա չի եղել, բայց հոր-նոր է լսում ձայնը:

Հետո նայեց երկինք: Գլուխը բարձրացնելիս ռուս պարանոցի ջրերը կարծես արջանով քաշեցին, սկսեց հազալ, բայց շատ էր ուզում տեսնել աստղերը, գոնե մեկ հատիկ, հազից արցունքակալվել էին աչքերը, սրբում էր ու որոնում, գոնե՝ մեկ հատիկ, իսկ աստղերը չբացել էին արդեն: Միայն լուսաստղն էր թրթռում Հայոց լեռնապարին, իսկ Քեռի Յորոսիկը ուզում էր սովորական աստղեր տեսնել. լուսաստղը նրան թվաց աստղերից տարբեր՝ կիսաստղ, կիսալուսին՝ նման մի բան: Մի՞շտ է այդպես եղել... Միշտ՝ լեռնապարին ու հենց այդպե՞ս... Ջրվեժի ձայնը... Նրկներում ու երկրի վրա դեռ որքա՞ն բան կա, որ Քեռի Յորոսիկը չի նկատել, չի զգացել... Աղոթարանի ձայնը... Մի՞շտ է այդպես եղել...

Հրաշք է աշխարհը:

Հրաշք էր երկինքը, որ պայծառ օր էր խոստանում, հրաշք էր երկիրը, բացկուրծք սարերը, որ լուսաբացի կապույտ հորձանքն էին արձակել— Քեռի Յորոսը կոկորդը դեմ էր արել հովին և զրթացնելով կուլ

էր տալիս— հրաշք էր մութ անձալներում խցկած ձորք, ձորով գետի պես արշալույսն էր հոսում, հրաշք էին իմաստուն քարերը, արշալույսի սարսուռով բռնված ծառերը, խոտերը, ընկուզենին՝ այդ գյուղում հիմնը-վելու առաջին գարնանը Քեռի Թորոսիկը իր ձեռքով տնկեց՝ տնամերձ հողամասի եզրին, ձորի կողմը, և ընկուզենին արդեն հիսունվեց տարեկան էր— հրաշք էր աշխարհի գետերի ու ջրվեժների տնազն անող թլուրիկ առվակը... Այսպիսի հրաշք-արշալույս Քեռի Թորոսիկը առաջին անգամ էր տեսնում:

Չնայած ողջ գիշեր արևի մասին էր մտածել. այնքան երկար էր գիշերը, արևը այնքան հեռու: Քեռի Թորոսիկը էրգրի շափ կարոտել էր արևին, և իրեն անկողնուց դուրս գցեց արևացայտը տեսնելու, բայց հիմա ուզեց, որ աղոթարանը երկարի:

Հրաշք էր արշալույսը՝ ջրվեժի նման հզոր, զմփզմփան, նորածնի պես անմեղ ու անարատ— կարծես աշխարհի առաջին լուսաբացն է— զուլալ ու անարատ, անմեղ ու անարատ... Այդ ինչպե՞ս է լինում: Քեռի Թորոսը ծանր շնչում էր, կուրծքն ու թոքերը ճոճում էին, ջլերը քանդվում, բայց նա, ձեռնափայտին հենված, առեղծված աշխարհի հետ էր. ինչպե՞ս է պատահում. ահա, արևը դուրս կգա, արևածագից առաջ ու հետո աշխարհը կլցվի մարդկանցով, հեղձուցիչ օրը կթավալվի երկրի վրա, արևի շողերը կթաթախվեն թույն ու փոշու մեջ, փոշի կմաղվի աշխարհի գլխին, մարդիկ օդի հետ աղու կշնչեն, ուրախության հետ՝ տխրության, սիրո հետ՝ դավ, կսպանեն ու կսպանվեն, մարդիկ կծնվեն ու կմեռնեն, կգտնեն ու կկորցնեն, կծիծաղեն ու լաց կլինեն, տեսակ-տեսակ հիվանդություն բուռն կդնի մարդկանց մարմնում... այս նողկալին, այս նողկալին.. գոնե ինքը, Քեռի Թորոսը գիտի, աչք-աչքով տեսել է, թե ինչ նողկալի տեսք ունի կարիճի կեռ խայթիչներով այս մոլեգին ածուխի կտորը... այդ նողկալին մագիլները կխրի մարդկանց կոկորդը — Քեռի Թորոսը մատներով աքցանեց կոկորդը — կպիտի խեղդիմ զինք — սեղմեց, բայց մատները անզոր էին — այդ նողկալու սև մագիլները նենգորեն կսուզվեն արևի շողերի մեջ և կկառնեն աշխարհի կոկորդին և շնչակտուր Երկիրը... և օրը... և երկիրը... և արևը շնչակրատուր կընկնեն լեռների վրա, մթնշաղը կթախծի օրվա կորուստը, հետո մթնշաղի աղնիվ, մանիշակագույն տխրությունը կպատանքվի սևով, հետո մարդիկ օձիքները պոկած անկողին կմտնեն՝ մի գիշերով-մեռնելու մոռանալու աշխարհը, բայց սարսափելի երազները վրա կբշեն: Հետո... հետո այսպիսի արշալույս... անմեղ, անվրդով, անարատ... Որտեղի՞ց է ծնվում այսպես անարատ, ո՞ւմ ծառանգն է: Ուրեմն... ուրեմն — Քեռի Թորոսիկը թող հոգուն մեղք գործի — ուրեմն արշալույսը խաբում է...

Արշալույսը նոր ծնված այն երեխան է, հենց նոր աշխարհ եկած այն երեխան է, որ բոլոր նորածինների նման անուշ ձայն ունի, բայց մեծանում-դառնում է հոգեառ... Քե չէ, ահա, Քեոի Քորոսիկը խեղդվում է, իսկ արշալույսը այսպես անմեղ ու անվրդով, անվրդով...

Քեոի Քորոսը, թիկունքը ծառին տված, խեղդվում էր հազից, չհն-վեր ծառին, ոտքի վրա չէր մնա, հազը կտապալեր: Հետո մի կերպ շունչ առավ, ճիգով բարձրացրեց գլուխը և արցունքակալված աչքերով նայեց աշխարհին... Գեղեցիկ էր արշալույսը, արցունքների միջից՝ գունեղ ու ալվելի խորհրդավոր... Շատ գեղեցիկ էր անտերը: Եվ շատ անմեղ: Քանց երեխան անմեղ, քանց երեխան անարատ... Իսկ արևացայտը... արե-վածազը... արևը, ահա նորածին Արեգակը... Տես մորե-մեռիկ, լողացած այս հրաշք մանկիկը... Ինչու՞վ է մեղավար:

Երկինքն ու գետին ի՞նչ մեղք ունին,— ցավերն ու հիվանդություն-ները... հիվանդություններն ու ցավերը ոչ երկնքի գործն է, ոչ երկրի, ոչ երկնքից են գալիս, ոչ երկրից: Հիվանդ մարդիկ սարերն են գնում, որ հովերն իրենց ցավը քաշեն, հիվանդ մարդիկ ծովերն են գնում, որ ջրերն իրենց ցավը քաշեն, արևի մոտ են գնում, որ շողերն իրենց ցավը քաշեն... Հիվանդ մարդկանց վերջին, ամենավերջին հույսը էլի բնությունն է... Երկինքն ու երկիրը ի՞նչ մեղավոր են. հիվանդությունն ու ցավերը մարդակերպ հոգեառների բանն է, հաղայեցների գործն է: Բնությունն ի՞նչ մեղք ունի: Քեոի Քորոսիկը շուրթ շարժեց, իմ ցավն ինձ հայտնի է. իմ աչքով տեսա, թե դրբն ուստից հասավ: Քեոի Քորոսը, աչքը արևին, խոսում էր, չէր մտածում, ինքը գիտեր, որ խոսում է, շուրթ է շարժում, բայց ձայնը չէր ընկնում ականջը:

Որդին նստել էր պատի տակ և ալեխառն գլուխն առել ափերի մեջ: Նա գիտեր, որ հայրը խոսում է... Եվ դա չէր ուզում տեսնել՝ անձայն խլվածացող հոր շուրթերը, բայց գիտեր, որ հայրը խոսում է, բան է ասում. բողբոջում է, ով գիտե, գուցե իմացած մի քանի բառ աղոթքն է արտասա-նում, գուցե խաղ է ասում,— ձայնը կտրվելու նախօրեին Քեոի Քորոսը գիշեր մինչ ի լույս երգում էր՝ ընդհատումներով, հազալով ու շունչը տեղը բերելով մինչև լույս խաղ էր ասում, Քեոի Քորոսիկը երգել չգի-տեր, բայց երգում էր, ալվելի շուտ՝ երգ չէր, այլ երգի արձագանք:

— Էս արդար Արեգակն ի՞նչ մեղք ունի,— խոսում էր Քեոի Քորո-սը,— հոս՝ լույս ու տաքություն, հոն՝ լույս ու տաքություն, էս սարի վրա կծաղկի, էն սարի վրա կծաղկի, էն...— Քեոի Քորոսիկը հիշեց էրգրի իրենց արևածագը՝ Մովասարի թիկունքից էր,— վեր Մովասարին կծաղ-կի,— Քեոի Քորոսիկին թվաց, որ այդ պահին իրենից մի մասնիկ, մի հյուլե տեղնուտեղը Մովասար հասավ. չէ՞ որ ինքը Արեգակին է նայում,

արևը իր աշքերի մեջ է, իր հալացքը արևի շողերին է խառնված, իսկ Արեգակը մեկն է, միակն է, նույն Արեգակը հիմա, հենց այս պահին Մովսասարին է նստած, նույն շողերը, որ իր հալացքը տարած, միեւնույն շողերը այնտեղ են փռված, էրգրում, իրենց սար ու ձորի գլխին, իրենց գյուղի վրա, ընկուզենու, էն ընկուզենու... Մարմնով դող անցավ. երագից հետո սարսափով էր հիշում իրենց ընկուզենին, Եվ Քեռի Թորոսը, որ թիկնած էր ընկուզենուն, փախում շոշափեց ծառի բունը— շատ զով էր— հետո ճիգով գլուխ բարձրացրեց— ծայրի ճյուղերը բոցավառվել էին արդեն,— Հիմա այնտեղ, էրգրի իրենց ընկուզենու կատարին նույնպես արև է դիպել... Մրսփոցը դեռ չէր անցել, և փշմտած դեմքը շփելու փոխարեն Քեռի Թորոսիկը ընկուզենու բունն էր շփում:

— Երկինքն ու գետին ու Արեգակն ի՞նչ մեղք ունին,— տաաց Քեռի Թորոսը,— իմ թշնամին հայտնի է. աչք-աչքով տեսա, դարձավ գունդ մի ու ծփաց մեջ իմ կոկորդին: Էս է,— Քեռի Թորոսը արցանեց կոկորդը,— կպիտի խեղդիմ գինք:— Եվ մատենքի անգործությունն էլի զայրացրեց նրան: Հետո...

Հետո ուղեղից տաք մի հոսք պակվեց-զարկեց քունքերին— նույնն էր, ինչ երկու ամիս առաջ, երբ թռուռն հետ պրոֆեսորն էր եկել, և ինքը պատվիրեց՝ «էդ մարդի համար մի գառի վիզ կտրեք»— տաք հոսքը ճնշեց ճակատն ու քունքերը և այս անգամ տեղ հասավ... տեղ հասավ, և հայտնված մտքից Քեռի Թորոսիկի աշքերը բոցկլտացին... Տեղ աստված, այս հասարակ բանը մինչև այսօր, մինչև այս առավոտ ինչպե՞ս չի անցել մտքով, ինչպե՞ս չի մտածել... փառք քեզ, Արեգակ, որ պայծառեցիր Քեռի Թորոսիկի ուղեղը, խառնիխառն մտքերի միջից գտար մեկնեցիր այն միակը, միակ ճշմարիտը, որ, հա՛, գալիս էր՝ զարկվում քունք ու ճակատին, գալիս էր ու տեղ չէր հասնում: Հազար փառք քեզ, Արեգակ, Քեռի Թորոսը այժմ և հավիտենից հավիտյան պարտք է, այն մյուս աշխարհից նույնպես քեզ կփառաբանի: Չլինեիր դու... եթե, բռն է, այսօր չլինեիր դու, հենց հիմա շփողների դու, Արեգակ, էգուց արդեն ուշ կլինեիր. գիշերը, հավանաբար հենց գիշերը, Քեռի Թորոսի թշնամին, որ մագիլները խրել է կոկորդի մեջ, կխեղդեր Քեռի Թորոսիկին և կհաղթեր: Եվ կհաղթեր... Հիմա արդեն ուշ է՝ չի կարող, Քեռի Թորոսի թշնամուն արդեն փրկություն չկա... Փառք քեզ, Արեգակ, հիմա արդեն Քեռի Թորոսիկը գիտի իր անելիքը... գիտի իր անելիքը և...

Շտապել է պետք, ի՞նչ իմանաս, թշնամին մի տենթարթում, մի քաջի վրա, Քեռի Թորոսի գողդոջ մի քայլի վրա, մի շնչի հետ. Քեռի Թորոսիկի վերջին կում շնչի հետ կարող է փրկվել... փրկվել. խեղդել Քեռի Թորոսին և ինքը մնալ կենդանի...

— Զէ՛, էլ քեզ փրկում չկա,— Քեռի թորոսը ցուցամատը պխով տարա՛վ-բերեց կոկորդին և դժվարությամբ հայացքը պոկեց Արեգակից։

— Անդո,— կանչեց Քեռի թորոսը։ Նա ուզում էր անմիջապես իր օննյա՛կը մտնել, իսկ որդին, գլուխը ափերի մեջ, նստած էր պատի տակ, հենց այն պատուհանի տակ, որ բաց նայում էր այգուն ու Քեռի թորոսին։— Անդո,— նրան թվաց, թե կարող է նաև ձայնել,— Անդո,— և ձեռնափայտը թափով ու անհամբեր խփեց ծառի բնին՝ մեկ, երկու, երեք...

Որդին վախեցած բարձրացրեց գլուխը, իսկ Քեռի թորոսը շարունակում էր հարվածել ծառի բնին։

— Անդո,— Քեռի թորոսը նայեց դիմացը խեղճ կանգնած որդուն և նայեց շատ պինդ, վճռական։

Որդին զարմացավ. հոր աչքերը արտակարգ խլրտուն ու աշխույժ էին, այդքան կենդանի հայացք հայրը նույնիսկ այս անիծյալ հիվանդությունից առաջ, ավելի վաղուց չա՛ներ։ Որդուն թվաց, թե հոր աչքերում նաև ժպիտ կա՝ մի տեսակ ինքնավստահ ու արհամարհական։

— Անդո,— Քեռի թորոսի շուրթերը խլվլացին,— տղա, գու ինչի՞ համար ես սևասգե ու նստե՛լ,— զգաց, որ որդին հասկանում է,— թող ու գնա քու գործին,— ձեռքը մեկնեց դեպի սաբերը։— Գնա, տղա, իմ թըշնամու հախից ես կգամ,— և աչքերը բոցկլտացին։— Էս թշնամին մի-նակ իմ կոկորդին չէ,— Քեռի թորոսի աչքերը ճշում էին։— Մինակ իմ թշնամին չէ. իմ թշնամին ճանկեր բովանդակ աշխարհքի կոկորդին է խրե՛լ, տղա, բովանդակ աշխարհքի։— Շուրթերը վրդով շարժվում էին, իսկ ձայնը աչքերից էր դուրս գալիս, խլրտում ու այրվում էին աչքերը։— Ու ես կապանիմ զինք։

Քեռի թորոսիկը այնքան էր ափսոսում, որ ձայն չա՛ներ, որ միտքը որդուն չի հասնում... Ափսոս, հազար ափսոս, գոնե տառաճանաչ լիներ. դրել իմանար ու գրեր, որ որդին իմանար... Թող բոլորը իմանալին, որ այն, ինչ քիչ հետո պետք է լինի, ինքնասպանություն չէ, բոլորովին էլ ինքնասպանություն չէ, հենց ինքնասպանություն չէ... Քիչ հետո Քեռի թորոսիկը սուրը իր կոկորդին չի գեմ անելու... Քեռի թորոսիկը քիչ հետո իր թշնամուն է սպանելու, կթրատի իր թշնամու լարծուն ժպիտը, որ նրազում չկարողացավ։

— Հասկացի, տղա։

Որդին հայացքը փախցրեց. անձայն խլրտացող շուրթերը գեռ ուլի՛նչ, բայց հոր աչքերը՝ խլրտուն, այրվող, և բոցով բռնկված հայացքը սարսափազդու էին։ Եվ նա հայացքը փախցրեց ու կախեց գլուխը։

«Էս որոշումն հարկ էր՝ մեկ-երկու ամիս առաջ,— մտածեց Քեռի

Թորոսը:— Էս խեղճ աղին շատ տանջեցի... բովանդակ քոշին տանջանք պատճառեցի ու անտեղի... Էս որոշումն հարկ էր՝ մեկ-երկու ամիս առաջ... ավելի առաջ,— մտածեց Քեռի Թորոսիկը,— էն գիշերն... էն երազի գիշերն, որ արթնացա ու թշնամին մեջ իմ կոկորդին, հենց էն գիշեր հարկ էր սպանել գինը... Հըմը՝ էն գիշեր... Անցավ... Անցավ ու իմ թշնամուն իրավունք տվեցի, որ ինք տանջե ու խեղդե զիս... Զուրի էսօր: Զուրի էսօր... Բայց էսօր...»:

— Փառք Արեգակին:— Քեռի Թորոսը նայեց արևին, հազաց և մտածեց, որ ուշանում է:— Գնա, տղա,— մատնացույց արեց ծիրանենու ճյուղից կախված գերանդին և ձեռքով արեց դեպի սարերը:— Գնա ու զիս մի խանգարե... Ուշ է:

Ոչ կարոտով նայեց որդուն, շնայած գիտեր, որ վերջին անգամ է տեսնում և ոչ վերջին խոսք ասելու պետք ունեցավ. Քեռի Թորոսը մեռնելու չէր գնում, այլ գնում էր կովի. գնում էր իր ոսոխին սպանելու, և ձեռքով քշեց որդուն և անհամբեր հայացքով պահանջեց, որ շուտ հեռանա:

Վերջին մեկ-երկու ամսում, որ արդեն դարձնոց չէր գնում կարճկոթ թուրը սրելու, ամեն առավոտ ու իրիկուն երկնային տիրոջից մի ափ հող էր խնդրել: Մի ափ հող... Ինչ սոսկալի բան կլիներ, եթե հանկարծ... հանկարծ ու երեկ Քեռի Թորոսիկը մեռած լիներ, երեկ, մյուս օրը, էն մյուս օրը, մի ամիս առաջ... Հանկարծ ու հիմա Քեռի Թորոսիկը շնչահեղձ լինի, կոկորդն իր ախոյանի մագիլների մեջ՝ պարտված ընկնի ծիրանենու տակ... Քեռի Թորոսին կթաղեն, իսկ այդ նողկալին կենդանի կմնա և հողի տակ նույնիսկ կծպտա նենգորեն: Շտապել է հարկավոր:

Որդին արդեն հեռացել էր. Քեռի Թորոսը կարող էր գնալ... գնալ մտնել իր սենյակը, բայց երկինքն ու երկիրը կալել-կապել էին, և ոտքը ոտքի առաջ չէր ընկնում: Բայց— հարկ է շտապել— թշնամին կարող է փրկվել, շտապել է պետք... Արևին ու աշխարհին նայելու դեռ ժամանակ կլինի. Քեռի Թորոսիկը Արեգակին ու Երկրին մեկ էլ պատուհանից կարող է նայել...

5

Քեռի Թորոսը մտավ իր սենյակը, դուռը կողպեց-ստուգեց, իրոք՝ փակել էր, հետո մոտեցավ իր թախտին— երազից... հիվանդությունից հետո այդքան հանգիստ ու անկաշկանդ, այդպես անդող չէր մոտեցել անկողնուն— բարձի տակից հանեց փաթեթը և բացելիս մտածեց, թե մետաքսաշորը ի՞նչ է անելու... Մատենիկի փաթեթոցն է հղել, տարուց ավելի թուրն է ծրարել, հիմա ի՞նչ է անելու...

Կարճկոթ թուրը ավելի հատու թվաց, հինգ-վեց շաբաթ դարբնի մոտ չէր տարել, բայց կարծես ավելի սուրսայր էր, քան երբևէ, որ ամեն օր հեսանելու էր տանում, ավելի ծանր էր և հատու, կտրուկությունը շեղբի մեջ զսպած: Ի՞նչ խելք, ինչպե՞ս է ձեռքը բռնել ու այս հրեղեն սուրը որպես կախիչ թաղել մարագի պատի մեջ, թե երբ, Քեռի Թորոսը նորից փորձեց հիշել, բայց չհիշեց: Իսկ եթե այն օրը պատահականորեն մարագ չմտներ, չնկատեր, սուրը կփտեր մութ մարագում, իսկ Քեռի Թորոսիկի խոսյանը այսօր, հենց այսօր...

— Ինչի՞ ես կծկվել:— Քեռի Թորոսը հանկարծ զգաց, որ կոկորդում ճանկոտոց ու տհաճ խտվոտոց չկա, ոչ քղկոց, ոչ հազ, և կարգին շնչում է: Թշնամին կուշ էր եկել:— Կվախենա՞ս,— սրի ծայրը դրեց կոկորդին:— Բայց գիտեր, որ դեռ ժամանակը չէ. Քեռի Թորոսիկը մի անգամ էլ պետք է աչք դիպցնի աշխարհին:

Եվ մինչև պատուհանին մոտենալը զգաց, որ կարևոր մի անելիք ունի... Ի՞նչն է... Ի՞նչ պետք է անի... Սուրը ձեռքին կանգնած նայում էր անկողնուն, ուղիղ՝ ներքնակին, կոահում էր, որ անելիքը թախտ ու անկողնու հետ կապ ունի, բայց... ինչ պետք է անի... Հա՛ա... Քեռի Թորոսը ձեռքը տարավ ներքնակի տակ և հանեց ծխատուփը... Արծաթե ծխատուփը ձեռքն առավ և փառավոր ժպտաց. մի անգամ, աշնան մի օր Քեռի Թորոսիկը մերկ մատներին արանքում առած կրակով քեզ, շեհիտ Մեհմետ, ընկուզենու մոտից քշեց, քեզ և քո կատաղի ոստիկաններին քշեց գյուղից: Քեռի Թորոսը շոյեց ընծայագիրը՝ «Քեռի Թորոսիկին», գիրը մոտեցրեց աչքերին, ինչ սիրուն տառեր են... «Քեռի Թորոսիկին», ինչ գեղեցիկ տառեր են... Ափսոս, որ Քեռի Թորոսիկը կարողա՞ր ու գրել չգիտի... Եվ ինչո՞ւ շտվորեց... Ինչո՞ւ լիկկայական չգնաց...

Հետո սիրտը ծխախոտ ուզեց: Մխել, Քեռի Թորոսը ծխախոտ պատրաստեց,— ամսից ի վեր չէր ծխել, չէր կարող և ծխախոտ դուր չէր գալիս, իսկ ահա սիրտն ուզում է— վառեց ծխախոտը, ապա ծխատուփը դրեց նախշուն կտորի վրա, դարձավ փաթաթեց մետաքսաշորի մեջ— թող պահեն... Ցանկանում են պահել, թող պահեն, չեն ուզում՝ թող դնեն Քեռի Թորոսիկի հետ... Իրենց գործն է, և սուրը ձեռքին կանգնեց բաց պատուհանի մոտ: Ինչ անուշ օր է: Եվ արդեն օրը ուրիշ ձայն ունի. ամռան օրը լցված էր մեղունների պարսի գվվոցով: Իրենք մեղրաճաճ չունեն— իզուր չեն պահում— բայց հարևանը— Քեռի Թորոսը չհիշեց, թե ով— բայց թաղում մեկը մեղրաճաճն ունի, մեղունները պարս են տվել. նոր ընտանիք են կազմում, մոտեքում մի ծառի գլխի հավաքված գվվում են: Լավ կլինեք, եթե պարսը իրենց այգու վրա լինեք, հենց գիմացի ծիրանենու վրա:

Թոռնիկը վեց-յոթ տարեկան բարալիկ մի աղջնակ, վազվզում էր այգում, ափերը առաջ մեկնած ծիծաղում ու վազում էր, թիթեռնիկ էր սնդում բռնել: Քեռի Թորոսը, ափսոս, թիթեռը շտեսավ, բայց համողված էր, որ թիթեռի ետևից է վազում Թոռնիկը: Եվ որքա՛ն նման է Քեռի Թորոսիկին... Թոռնիկի աչքերը կապույտ չեն, բայց, ինչպես խնձորը երկու կես անես... Եվ Քեռի Թորոսի վերջին թոռն է, մնացած բոլորը, որ նոր պետք է աշխարհ գան՝ ծոռներ են լինելու, որդու թոռներ, թոռան թոռներ, որդու ծոռներ, ծոռան ծոռներ... Քեռի Թորոսիկը դեռ որքա՛ն ճամփա ունի անցնելու, սաստանայի աչքը կույր, Քեռի Թորոսիկը դեռ որքա՛ն պետք է ապրի այս արդար արևի տակ: Միայն թե... միայն թե մարդու մեջ թաքնված սաստանան աչք չբացի, մարդը չպարտվի իր մեջ նստած սաստանայից և դուրս չգա մարդու դեմ, բնության դեմ... միայն թե անօրենները դավ չկազմակերպեն Քեռի Թորոսիկի արյան դեմ, Քեռի Թորոսի կոկորդը բռնած թշնամին մագիլները շոտեցնի Քեռի Թորոսիկի ցեղի երակներին:

«Թորոսիկի աչքերն ի՞նչ գույնի են»:

Քեռի Թորոսը հիշեց իր ծոռանը, բժիշկ թոռան որդուն, իր անվանակիր ծոռանը: Անվանակոչությանը գնաց. բաշխեց իր անունը, բայց տես, որ աչքերի գույնը չի հիշում:

— Ձկուկ,— Քեռի Թորոսը շնչաց ինքն իր մեջ,— ձկուկ,— կրկրենեց Քեռի Թորոսը: Այնպես ուզեց տեսնել իր ցեղի ամենամատղաշին, որը իրավունքով ամենամեծն էր, որովհետև իր տոհմակիցներից ամենաերկարը նա էր ապրելու այս աշխարհում. այս առավոտ՝ նա էր, և եթե Քեռի Թորոսը կա ու չկա վերջին խոսք պծաք է ասի, վերջին ցանկություն ունի, նրան՝ Թորոսիկին է ապսպրելու— Ձկուկ, մեծունաս ու չղառնաս Քեռի Թորոսիկ,— ինքն իր մեջ շնչաց Քեռի Թորոսը:— էղնի ու, ձկուկ, ետ դառնաս իմ եկած ճամփով,— ցանկացավ Քեռի Թորոսը:— էն ճամփեն, սար ու ձորի մեջ քանց թել խճճված կովի ու կոտորումի իմ մուր ճամփեն, դու կփխս ու ետ դառնաս, ձկուկ...

Հետո փորձեց հիշել իր մանկությունը, բայց միտք բերեց միայն մորսը մի պատահիկ. ինքն ու քույրը ընկույզները հավաքել-լցրել էին բթոցները, և հանձարժ հայտնվեց Մենմեսո քաղաքի քաղաքը...

Քեռի Թորոսը ձեռքը տարավ կոկորդը:

— Էլ իմ ձեռքից չես պրծնի:— Ասաց և մտածեց, որ դանդաղում է. ութսուն և ավելի տարի տեսել է այս աշխարհը, անուշ բան է անտերը, և հիմա նորից կալվել-կապվել է պատուհանի մոտ, իսկ... Հարսը ահա գալիս է:

Հարսը, ճիպտոր ձեռքին — գառներն էր հոտին հասցրել — ղանթա-
րը ուսած ելվեր փողոցով գլխահակ բարձրանում էր:

«Հալալ կաթնակեր դուրս եկա՞մ, — մտածեց հարսի մասին: — Շատ
լարձարեցի... Քու շարշարանքն ապաշխարանք, հարսնուկ: — Քեռի Թո-
րոսին դուր եկա՞մ, որ դուլները լիքն են: Հաջողության նշան է, և ցան-
կացա՞մ մի բաժակ սառը ջուր խմել և մեղադրեց իրեն: Հըմը զիս ետ է
կպահիմ...»:

Սուրը ձեռքի հետ մեկնված էր պատուհանի գոգն ի վար: Սուրը
ձեռքին էր, և ախոյանը ծպտուն չէր հանում:

Քեռի Թորոսը բարձրացրեց սուրը, պատուհանից դուրս քերեց, թրով
խաչ ձգեց երկնքին և հանդարտ մոտեցավ թախտին:

Հարգարեց անկողներ, ապա թախտի տակից քաշեց իր դգեստների
ճամպուրկը, ընտրեց մաքուր ու ճերմակ ներքնաշորերը՝ հագավ, մեկնը-
վեց անկողնուն և շոշափեց կոկորդը... Որան՞դ ես, դավադիր անօրեն,
ինչո՞ւ ես սակվել — Քեռի Թորոսն ուզում էր, որ իր թշնամին գլուխ բարձ-
րացնի, իրեն զգալ տա — վախենո՞ւմ ես, խաբո՞ւմ ես Քեռի Թորոսիկին:
Չէ՞, Քեռի Թորոսիկը քեզ լավ է ճանաչում, եթե հիմա սուրը փաթաթի
ու դնի բարձի տակ, դու օձի պես կկանգնես պարտիզ, և կարիճի խաչ-
թոցներդ կշոշափեն Քեռի Թորոսի կոկորդը, եթե հիմա Քեռի Թորոսիկը
վեր կենա և հիմարավարի սուրը տանի-խրի մարագի պատը ու ետ դառ-
նա, տուն չի հասնի, հա, չի հասնի, ճանապարհին դու կխեղդես Քեռի
Թորոսին... Քեռի Թորոսիկը քեզ նոր-նոր լպիտի ճանաչի — ցու վախկոտ
ու նենգ, նենգ ու վախկոտ մարդասպան ես:

— Հըլա կխաբի՞ս զիս... կպիտի քեզ երկո՞ւ կես անիմ, ճիշտ ու
ճիշտ՝ երկու կես: — Քեռի Թորոսը շոշափում էր կոկորդը. ուզում էր
ամենահարմար տեղը գտնել, ճիշտ տեղը, ամենաճիշտ տեղը... Ահա...

Քեռի Թորոսը սուրը բարձրացրեց:

Արևը ընկել էր մահճակալին, և թուրը կայծկլտաց քոցերի մեջ:

— Մեռնիմ քու զորության, — ժպտաց Քեռի Թորոսը...

Հետո... Հետո հաջորդ օրը, որ Քեռի Թորոսիկի թաղումն էր, հու-
զարկավորները — Քեռի Թորոսի թաղմանը հոծ բազմություն էր հա-
վաքվել — մարդիկ պետք է զարմանային, թե ինչպես պայծառ է ծպտում
Քեռի Թորոսիկը, կնճիռները ինչպես են ետ գնացել, և որքան խաղաղ է
Քեռի Թորոսիկի գեմքը:

Գլխավոր հաշվապահը գործնական ներս մտավ, մոտեցավ իր գրասեղանին, բայց չնստեց. նայեց օգնականին և ավերը հռանդուն շփեց իրար. լավ տրամադրության նշան էր:

— Տակաս,— հաշվապահը ուրախ աչքով արեց օգնականին:— էսօր լավ օր է:— Ապա վերցրեց անգրել մի թուղթ, դարձավ թուղթը փոխեց. դարակից հանեց «խաս» թուղթ, մեկնեց օգնականին:— Գրիր: Առաջինը՝ իմ անուն-ազգանունը: Երկրորդ... ոչ, սպասիր,— նա թուղթը օգնականի գրասեղանից վերցրեց — դրեց հաշվետար ներսեի գրասեղանին:— Քո ձեռագիրը սիրուն է: Գրիր: Առաջին՝ իմ անուն-ազգանունը:

— Ի՞նչ բան է,— հարկ համարեց Ներսեն:

— Կիմանաս: Գրիր իմ անուն-ազգանունը: Երրորդ,— մատնացույց արեց օգնականին,— անուն-ազգանունը: Երրորդ՝ քո անուն-ազգանունը:

— Զանրմ, ի՞նչ բան է:— Ներսեն հտ քաշվեց:— Զիմանա՞մ, թե զիմ անուն-ազգանունն ինչի համար է կգրիմ:

— Մի վախեցիր, անունդ դատարան չենք ուղարկելու:

— Կխնայիս ու չե՞ս ուղարկի,— վերավորվեց Ներսեն:— Ո՞ր մեկ մեղքի համար զիմ անուն հարկ է դատարան մտնի, ու դու՝ կխնայիս:

— Սկսվե՛ց...

Գլխավոր հաշվապահը շատ կուզենար ազատվել «ցիցգլուխ» իր հաշվային աշխատողից, բայց Ներսեն տեղափոխվելու կամ թողակի գնալու մտադրություն չուներ, չնայած յոթանասունն անց էր, իսկ ազատել... ինչպե՞ս պատճառաբանել, ի՞նչ անուն դնել՝ բանիմաց է և աշխատանքի ներկայանում է ժամանակից շուտ, չնայած գյուղից է գալիս, որ ջրջկենտրոնից ինը-տասը կիլոմետր հեռու է, սակայն գործատեղ է հասնում առավոտ շուտ և մինչև ներս մտնելը դեռ մի քանի պտույտ է անում հիմնարկի՝ շրջկոոպի շուրջըլորը: Քայլում է ձեռքերը քամակին դրած, միշտ մտազբաղ, մի տեսակ խռով ու հերսոտ: Հետո մտնում է հիմնարկ, գրավում քսան տարվա իր աթոռը — յոթ գլխավոր հաշվապահ է ընդունել ու ճանապարհել — և սուսուփուս սկսում իր գործը. հին թիվ ու հաշիվ է՝ համրիչի հատիկները թափով զարկում է իրար դիմ, իսկ գրում է հանդարտ ու բժախնդիր. որբանոցից սովորած ճոթավոր ու գեղեցիկ տառերով: Աշխատանքի ազատ պահերին դարակից հանում է գիրքը — սովորաբար՝ հայոց պատմություն է լինում — և

հոնքերը խառնած կարդում է ու փնշալով ընդգծում: Խոսեցնես՝ կես ու պոստ՝ կպատասխանի, իսկ եթե խոսողը գլխավոր հաշվապահն է, վեճ է ստացվում: Սկսում են հաշտ, վերջացնում՝ կովով:

— Սկսվե՛ց,— նորից մաղձոտվեց գլխավոր հաշվապահը, բայց որոշեց շխորացնել՝ տրամադրությունը պեղելու օր չէր:— Ա՛յ Ներսես, ի՞նչ անհամբեր մարդ ես, գրիր՝ հետո կիմանաս:

— Մինչև չիմանամ՝ չեմ գրի:

— Էս մարդը հեշ սյուրպրիզ չի սիրում:— Եվ հանդիսավոր հայտարարեց:— Էսօր մեր շրջկոոպի նախագահ Վիրաբ Եգորիչի ծննդյան օրն է: Պրծա՛նք:

— Ի՛նչ ես ասում:— Ոգևորվեց օգնականը:— Հրավիրե՛լ է մեզ:

— Ողջ կոլեկտիվին՝ մեկ մարդու պես: Դե, մենք էլ մարդ ենք՝ կազմակերպված ձևով, ինչպես որ պետքն է:

— Իհարկե... Իհարկե,— օգնականը ոտքի ելավ:— Ո՞րերորդ ամյակն է, Վիրաբ Եգորիչը քանի՞ տարեկան դարձավ:

— Դու էլ հո Ներսես չե՛ս, համբերիր. երեկոյան մեխակները կհաշվես՝ կիմանաս:— Եվ նորից դարձավ Ներսեսին:— Հիմա ամեն ինչ պա՛րզ է: Դե գրիր:

Ներսեսն աշ ու ձախ փնշմնչաց և երկմտեց՝ իր անունը գրի՞, թե ոչ: Ճիշտ է, որ նույն հիմնարկի աշխատողներ են, բայց միմյանց հետ ի՞նչ կապ ունեն, «նախագահի աշխարհն» ուրիշ, իմն՝ ուրիշ,— մտածեց Ներսեսն,— ամիսը մեկ՝ պատահականորեն հանդիպեն կամ չէ, հազարից մեկ միմյանց բարեկեն կամ՝ չէ: Նախագահը իրեն կարծես չի էլ նկատում, ավելի լավ, ով էդ ավազակից հեռու է, աստծո տանն է մոտ: Եվ արժե՞, որ իր ծանր տեղը թեթևացնի. վեր կենա — գնա՛ թե քո աշխատողն եմ, եկել եմ քո ծնունդը շնորհավորելու»:

Գլխավոր հաշվապահը հասկացավ Ներսեսի երկմտանքը և ցանկացավ, որ նա հրաժարվի — կգա, ուրախությունը կհարամի — և մտածեց բարեկամաբար խորհուրդ տալ. թե, ա՛յ Ներսես, դու մեծ մարդ ես, գյուղ պետք է գնաս, Վիրաբ Եգորիչն է՝ հյուրերին մինչև առավոտ բաց չի թողնի... Բայց հասկացավ, որ Ներսեսին բորբոքելու է, ավելի լավ է՝ թողնի իր կամքին:

«Փարեն կտամ, բայց չեմ էրթա», — որոշեց Ներսեսն և հոնքերը իրար զարկած գրեց իր անունը:

Ցուցակը գրեց-վերջացրեց, ապա գրպանից հանեց տասը ուրվի և ցուցակի հետ մեկնեց հաշվապահին:

— Շատ է ու քիչ չէ,— ասաց:— Կգամ, թե տուն կերթամ, էդ էլ իմ բանն է:

— Թե չես գարու, վերցրու փողը: Հո աղորմություն չե՞նք հաշվաշում,— վերափորվեց գլխավոր հաշվապահը,— վերցրու փողը:

— Տվել եմ ու ետ չեմ վերցնի:

— Գու եկողը չես, գիտեմ: Վերցրու փողը:

Եվ ներսեն զգաց, որ հաշվապահը չի ուզում, չի փամփեւում, որ ինքը երեկոյին մասնակից լինի:

— Կգամ,— կովարար պատասխանեց,— քեզից շատ կմտնեմ էդ մարդու տուն:

2

— Քանի՞ հատ եղավ,— նորից հարցրեց Ներսեն:

Գլխավոր հաշվապահի օգնականը, որ ներսերին ունեկից էր, տրտմեց շաղված աչքերը:

— Մինչև քառասունը հաշվում եմ, հետո անտերեսերը խառնվում են իրար:

— Բու էերածը հարամ է ու քու գրած թվերը՝ սուտ. փունջ մի ծագեկն ի՞նչ է, որ դու կհաշվիս ու կսխալվիս, կհաշվիս ու մինչև վերջ չես հասնի:— Ներսեն արդեն տաք էր: Նա որոշել էր ոտքի վրա մի բաժակ վերցնել՝ շնորհաժողով իրենց նախագահին ու թողնել-գնալ գյուղ, բայց նստեց ու մնաց նստած:

Ընդարձակ ճաշասենյակը հյուրերով լեցուն էր, բոլորն արդեն՝ տաք-գլուխ, և եթե Ներսեն դուրս գար, մանավանդ որ նվազախմբին ու դռանը մոտիկ էր նստած, ոչ ոք չէր նկատի: Բայց տեղից չէր շարժվում. խմել էր ուզում և ընդհանրապես այդ զմբզմբան ուրախությունը դուր էր գալիս:

— Էն նկար կտեսնի՞ս,— Ներսեն մատնացույց արեց «Անհայտ կնոջ» դիմանկարը, որ դիմացի պատից հպարտ ու առինքնող հայացքի տակ էր առել սեղանակիցներին:

Հաշվապահի օգնականը գլխով արեց: Նա կկոցած նայում էր Վիրաբ Եզրիչի դիմացը պոռթկած մեխակներին:

— Դիտե՞ս ում նկարն է:.. տիկին Արմենուհու,— բացատրեց Ներսեն:— Իմացա՞ր:

— Տիկին Արմենուհին ո՞վ է:

— Պարոն Կարապետի կնիկն է. մեր Հազվե քաղքի հայանի վաճառական պարոն Կարապետի կին տիկին Արմենուհին է:

Հաշվապահի օգնականը տարակուսած շարժեց ուսերը:

— Ըրբ՝— Ներսէն բաժակը օղի լցրեց:— Քու բաժակ վերցրու, խմինք... Դու իմ սրտին շատ դուր կգաս:

Այդ պահին Ներսէն բոլորին սիրում էր: Ուրախությանը մասնակից ով կար՝ պաշտոնավար ու անպաշտոն, սիրում էր: Հատկապէս՝ Վիրաբ Ծգորիշին, որ հային վայել տուն է կառուցել — առաջին անգամ էք շրջկոտպի նախագահի հարկի տակ — լայն ու բացսիրտ ճաշասենյակ՝ նախազարդ պատ ու առաստաղով: Ներսէին հատկապէս դուր էր գալիս «Անհայտ կնոջ» դիմանկարը, որը հանկարծ նրան հիշեցրել էր իր ծննդավայր Սասնո Հազվի քաղաքի վաճառական պարոն Կաբապետի կնոջը՝ տիկին Արմենուհուն: Հազվի քաղաքի հայ աղջիկներին դաշնամուրի անվճար դասեր էր տալիս: Համաձայնեց սովորեցնել նաև Մուհամեդ բեկի աղջկան... Տիկին Արմենուհին՝ ամուսնուն թեանցուկ, հպարտ անցնում էր փողոցով, հանդիպողները խոնարհվում ու հաթախքով ճանապարհ էին տալիս. հայ, քուրդ, թուրք, կին-տղամարդ դուռ ու լուսամուտներից ծիկակում էին — տիկին Արմենուհին է. անցնում — իրենք՝ երեսաները, խաղը թողած, թե կավում էին, կոխվը թողած, ձգվում էին և հայացքով ուղեկցում տիկին Արմենուհուն:

— Քանց էսօր կհիշիմ. տիկին Արմենուհին հենց էսպէս էր, — Ներսէն մաաը տնկեց դեպի դիմանկարը: — Առավաժ է վկա, տիկին Արմենուհու նկարն է... Խմենք: — Սակայն ոչ ոքի չսպասեց, հայացքը նկարին՝ խմեց, ափով սրբեց բեղերը և շարունակեց: — Բայց էն փետուրն ավելի է. տիկին Արմենուհու գլխին գլխարկ կար, գլխարկի վրա փետուր չկար. էդ փետուր սուտ-շանորդութուն է: — Ներսէն խոսում էր բարձրաձայն և ոչ մեկին չէր դիմում, հայացքը «Անհայտ կնոջ» դիմանկարին՝ խոսում էր և աղմուկ-աղաղակի մեջ իր խոսքը միայն ինքն էր լսում:

Հետո էլի խմեց, ուզեց մի բան վերցնել սեղանից, բայց չկողմնորոշվեց:

— Ախպեր, էսքան բան ինչի՞ են լցրել սեղանին, — դանդառովեց Ներսէն: — Մարդ կշիվարի՞ ո՞րն ուտի, որը թողն: Մարդուն ի՞նչ է պետք. կտոր մի հաց, աման մի ճաշ: Ոչ էն կա, ոչ էն: Հացն ո՞ւր է, — դարձավ հաշվապահի օգնականին, — կտոր մի հաց տուր: 4

— Սուս, — կամաց դիտողութուն արեց ուսնկիցը, — թամադան քեզ հետ է:

Ներսէն նայեց կանգնած թամադային, բայց նա ընդհանրապէս էր դիտողութուն անում. լուսնուն էր խնդրում՝ Մազմանյաժը խոսք է խեղդել, իսկ լառը չկա:

«Թե իմ լսած ձիշտ է. էս մարդ մեր նախագահի ամբողին աչք ունի, — մտածեց Ներսէն և որոշեց ակահջ պահել: — Ցանկանք ի՞նչ կխաբրեմ: —

Մի քիչ լսեց և զարմանքով գլխի ընկավ, որ, ի պատիվ Վիրաբ Եգորիչի, կենաց-մաղթանքները դեռ շարունակվում են:

— Հինգ ժամ է կխմինք ու էդ կենաց չարծա՞վ:

Ուսնկիցը քաշեց Ներսեսի փեշը և աչքունքով հասկացրեց, թե անհարմար է, մարդը խոսում է:

Իսկ Մազմանյանը խոսում էր կարելվույն շափ բարձրաձայն ու օգևորված: Եվ երկար խոսեց. հորեկարին գնահատեց բազմակողմանի: Նրա ճանաչած հորեկարը որպես մարդ ազնիվ էր ու բարի, որպես ընկեր՝ հավատարիմ ու անփոխարինելի, որպես տնտեսական աշխատող՝ ձեռներեց ու ճկուն, որպես ղեկավար՝ անաչառ ու սկզբունքային, որպես քաղաքացի՝ ակտիվ ու անհաշտ հասարակության մեջ դեռևս գոյություն ունեցող խորթ բարքերի ու երևույթների նկատմամբ, որպես հարևան՝ կամեցող և ուշադիր, ապա գնահատեց որպես հավատարիմ ամուսին, որպես սիրող հայր... վերջը...

Ներսեսն ուշադիր լսում էր և մեկ-մեկ աչք էր դիպցնում Վիրաբ Եգորիչին, որ ձեռքն ի ձակատ հակվել էր: Իսկ Մազմանյանը խոսում էր զիլ ու օգևորված, համարյա խանդավառ:

«Էս մարդն որ էսպես կիսոսա, էն մարդու աթոռին աչք չի ունենա,— մտածեց Ներսեսն:— Սուտ է: Մեղք առնել է: Մեր ժողովուրդ բամբասանք շատ կսիրե, ջանքմ»:

Ներսեսն ունկ պահեց նաև հաջորդ բարեմաղթողին... նույնն էր ասում: Ճիշտ է, Մազմանյանի պես օգեշունչ չէր, խոսում էր հանդարտ ու մի քիչ կմկմալով, բայց նույն գնահատանքն էր:

«Ջանքմ, թե բոլոր նույնն է կխաբրին, ուրեմն, ճիշտ է,— մտածեց Ներսեսն:— Հա, մեր ժողովուրդը բամբասանք շատ կսիրե: Մեր նախագահի մեղքն անտեղի էդքան կառնին: Համ ժողովուրդ կսխալվի, համ՝ ես: Մինչև էսօր էդ մարդու դեմ ես մեղք եմ գործե. ի՞նչ խեղճ մարդն ա՞մ հորն է սպանել:— Եվ ակամա նայեց «Անհայտ կնոջ» դիմանկարին:— Տիկին Արմենուհին է ու կա... Վիրաբ Եգորիչն ապրի, զորանա, որ մեջ իր տան էս նկարին տեղ է տվե... էն էլ՝ կենտրոնական տեղ»:

Եվ երբ թամադան էլի հարցրեց, թե ուրիշ ցանկացող չկա՞, Ներսեսն ոտքի ելավ:

Գլխավոր հաշվապահը, որ վերին շարքում էր, անհանգիստ շարժվեց և հեռվից աչքունքով խոսեց Ներսեսի կողքին փլված օգնականի հետ:

— Ժողովուրդ,— սկսեց Ներսեսն,— էս մարդ,— ձեռքը մեկնեց Վիրաբ Եգորիչին,— շատ հայրենասեր մարդ է: Հա՛, դուք ի՞նչ հարցրեք հայրենասեր ու պատվավոր մարդ է: Աշխատողների հանգնալ հարգանք

ունի, մեծ ու փոքր իր համար մեկ է: Աղնիվ, հայրենասեր ու արդար մարդ է:

Վիրաբ Եգորիչը ոտքի կանգնեց:

— Երբ ընկեր ներսեն է խոսողը, — ժպտադեմ ասաց նա, — պետք է կանգնած լսել:

Ներսեն գոհ մնաց, շոյվեց:

— Հա՛, ախպեր, հոգի ունիմ տալու, — շարունակեց և արդեն խոսք ու հայացքով դիմեց ուղիղ նրան, իրենց նախագահին: — Էսքան մարդ վկա, ու ես կհայտարարիմ՝ դու հայրենասեր, դու ազնիվ ու արդար մարդ ես: Շատերն գուցե չիմանան, բայց ես քու աշխատողն եմ ու գիտեմ՝ էդպես է. դու մեծի հետ՝ մեծ, փոքրի հետ՝ փոքր, ով կուզե թող խոսի, բայց դու լիաջք մարդ ես. շատ ու քիչ քեզ համար մեկ է, քու ձեռք միշտ բաց է քու ընկերոջ համար, քու հարեանի համար, քու մարդ ու բարեկամի համար:

Բոլորը լուռ լսում էին, միակ խոսքը, որ բոլորը սուս արած լսեցին, ներսեինն էր:

— Ապրես, ներսե, — գլխավոր հաշվապահը ոգևորվել էր:

— Մալադեց ներսեն, — մեկ-մեկ այս ու այն կողմից բացականչում էին, իսկ Վիրաբ Եգորիչը պարզապես հուզված էր: Ում, ում, բայց ներսեի խոսքը անսպասելի էր նրա համար: Երբ ներսեն բաժակը ձեռքին կանգնեց, նա ահաճ զգացում ունեցավ: Տե՛ս, որ սխալվել է:

— Քու դատածն ու ունեցած հալալ էղնի քեզ: Քու տունն էս շեն ու բոլ սենյակն, էն սիրուն նկարն իմ սրտին շատ դուր կգան... Առողջ ու շեն մնաս, օրհնանք քու տուն ու տեղին, քու սեղանին... Բայց բան մի ասիմ, քու սիրտ թող չմնա: Մարդուն ի՞նչ է պետք. կտոր մի հաց. աման մի ճաշ: Աշխարհն ինչ կա, չկա, թափել ես սեղանին ու մարդ կշիվարի՝ ո՞րն ուտի, ո՞րը թողնե:

Եվ ներսեն ծափ ու ծիծաղի, նվազի տակ խմեց օղին, ափով սրբեց բեղերը և վերցրեց մի կտոր հաց: Սակայն հաշվապահը պահանջեց, որ ներսեն լցնի իր բաժակը.

— Ներսեի բաժակին ես պետք է երգեմ: — Եվ ոտքի կանգնեց:

Ներսեն երբ տուն հասավ, կեսգիշերն անց էր: Կինը աչք դիպցրեց թե չէ, հասկացավ, որ էրկիը խմած է:

— Հա՛, վալլահ, — կռահեց կնոջ հայացքը, — խմեցինք ու լավ խմեցինք: Մեր նախագան պատվավոր մարդ է: Հա՛, Շատ հայրենասեր

ու պատվազար: Ես էլ ելա, բաժակաճառ մի ասեցի, բաժակաճառ մի, որ իր յոթը պորտին բաժ է:

— Դու ու բաժակաճառ,— Թերահավատ հայեց կինը:

— Ինչի՞, ներսեի հերն ո՞ւմ հորից էր պտկաս: Ասեցի ու լա՛վ ասեցի:

Հետո մի բաժակ Թանջուր խմեց և անկողին մտնելն ու քնելը մեկ եղավ:

Սակայն կինը դեռ չէր հասցրել աչք կազմել, ներսեն արթնացավ: Ներսեն աչք բացեց, տորեց դեմք ու ճակատ, ապա կիսախավաբում ճաճպացրեց աչքերը. զգաց, որ տհաճ ինչ-որ բան է հիշելու... Հա՛, բաժակաճառ... բաժակաճառը, հիշեց ու տնքաց:

— Քեզ վա՛տ կզգաս:

Ներսեն չպատասխանեց կնոջը:

— Թանջուր բերի՛մ:

— Կաքի քու ձեն,— հերստեց ներսեն, ջուռ եկավ մյուս կողքի և փորձեց մանրակրկիտ վերհիշել իր բաժակաճառը... Թարսի պեռ լքվ էր հիշում՝ տեղը-տեղին, բառ ու բառ:

«Քու հոգին ես ծախե»,— փնչաց ներսեն և ջուռ եկավ մյուս կողքի:

✓ Եվ ինչպես սավորաբար՝ երբ մարդիկ իրենք սխալը արգարացնող պատճառներ են որոնում. որովհետև սխալն ընդունելը ավելի դժվար է, քան ինքնախաբեությունը, ներսեն նույնպես փորձեց խաբել իրեն:

«Ջանրմ, էդ մարդ մեջ իր օջախին սեղան էր բացե, որ ուտենք-խմենք ու հայհոյե՛նք: Կէզնե՛ր: Ձէր էզնի»։— Բայց այդ միտքը երկար չգիմացավ. ախր, մազթանքի խոսք, հա՛, հասկացանք, բայց կարելի էր երկու բառ ասել, ողջություն ցանկանալ ու խմել: Վերջ: Կամ, ասենք, ո՞վ էր սպասում իր խոսքին, ո՞վ ստիպեց, թե՛ ներսե, վեր կաց, քտքի կանգնիր, բաժակաճառ ասա: Ո՞վ էր ստիպել... ո՞վ ստիպեց, որ Վիրաբ Եզդրիչի գովքն անի: Եվ այն էլ ի՞նչ գովք... Մնում էր, որ դռան մոտից գնար, հասներ սենյակի վերին գլուխը, Վիրաբ Եզդրիչի ճակատը համբուրեր:

«Ամո՞թ»,— փնչաց ներսեն:

— Ես էլ շնչավոր եմ քու կողքին, ա՛յ մարդ,— շամբերեց կինը,— քու յավն ի՞նչ է, ասա, իմանամ:

— Քու ձեն,— սաստեց կնոջը, բայց մտքում պատասխան տվեց:— «Իմ ցավն էն է, որ էդքան մարդու ներկայությամբ շուն-շանորդություն արի... Ես էդ մարդու մասին ի՛նչ կմտածիմ, ու էդ մարդ ճիշտ ու ճիշտ իմ մտածածն է, բայց բաժակն առա իմ ձեռքն, ելա քտքի. իմ մտածա-

ծին հակառակ խոսեցիւ Ամոթիւքըքան մարդու վկայությամբ... Էդքան մարդ հեշ. ցաւն էն է, որ ես իմ հոգին ծախեցի: Ամոթիւքըքան-շանորդություն արի, իմ հոգին ծախի ու ներկաներ ծախ տվեցին»:

Ներսէն նաև հիշեց, որ գլխավոր հաշվապահը «ժողկեցրեց» իր բաժակը. ի պատիվ՝ երգ ասաց:

«Բա ի՞նչ,— մտքում դիմեց հաշվապահին.— ես որ սառն խաւիմ, դու ուրախությունից կերգիս»:

Սվ, չգիտես ինչու, նա մտածեց, թե հաշվապահը առավոտյան անպայման ժպտալու է իրեն: Հա՛, կդիմավորի ժպիտով: Ներսէն նույնիսկ պատկերացրեց այդ երկդիմի, խնդմնդուն ու թափանցիկ ժպիտը,— էլ ո՛ր էիր էդքան բարձր թռչում, գլուխդ ցցած գալիս-գնում ես, որպէս թե՛ ինձպես ու Վիրաբ Եգորիչի պես պետ քեզ համար գոյություն չունի. որպէս թե՛ ես Վիրաբ Եգորիչի ձեռքերին ջուր լցնող եմ, իսկ գու քո բարեն էլ շատ ես համարում, տեղի-անտեղի հակադրվում ես ինձ, որպէս թե...— Ներսէն շատ որոշակի պատկերացրեց գլխավոր հաշվապահի խնդմնդոցը և զայրացավ:

«Էլի կհակառակվիմ»:— Բայց զգաց, որ էգուցմանից հաշվապահի և իր հարաբերությունը մի տեսակ ուրիշ է լինելու՝ այլևս անկաշկանդ ու ինքնավստահ հակադրվել չի կարող նրան:

Ապա, որտեղից որտեղ, մտքով անցավ, որ շրջկոտպի նախագահը առավոտյան կանչելու է իրեն... Մտածեց և տեղեւտեղը համոզվեց՝ էգպես է ու կա՛ կկանչի կարինետ, ձեռքով կբարեի, խոսք կբացի անցած գիշերվա կերուխումի ու հոգնածության մասին, կտեղեկանա, թե Ներսէն գիշերը ինչպես հասավ գլուղ, ընդհանրապես կհետաքրքրվի Ներսէնի կյանքով և մտերմաբար դիտողություն կանի, թե՛ ինչո՞ւ է մի տեսակ քաշված, ինչի՞ կարիք ունի. «գիֆիցիտ» ապրանք է, էս է, էն է... աշուն է, թեկուզ՝ ածուխ... Ով ասես, դիմում է, իսկ Ներսէն, որ «տխտեմի» աշխատող է, քաշվել է մի կողմ:

Ձէ, Ներսէն այլևս չի կարող նախագահի կողքով տեցնել սովորականի պես՝ անփույթ, ոռանց հարկադիր բարե օտալ ու տոնելու: Վերջացավ:

— Օհոոո՛,— բարձրաձայնեց Ներսէն և շարունակեց մտքում:— «Մի գիշերվա մեջ ինչքա՛ն բան փոխվեց մեջ իմ կյանքին, ու ես գլխի չեմ»:

— Ներսէն...

— Քու ձեն,— կտրեց կնոջ խոսքը և տեղնուտեղը որոշեց.

«Եր կանչին չեմ սպասի, առավոտ շատ ես կմտնիմ իր կարինետ...»:

Հենց այդպես. Ներսէն թույլ չի տա, որ գլխավոր հաշվապահը

խնդմնդա և ոչ էլ կնստի ու կսպասի նախագահի կանչին՝ առավոտյան կմտնի կաբինետը և ինչ որ պետքն է՝ կասի։ Այդպես։ Որոշված է։

Ներսեն հանգիստ շունչ քաշեց։ Նույնիսկ մտածեց մի երկու խոսք փոխանակել կնոջ հետ, հանգստացնել՝ առանձնապես ոչինչ չկա, բայց ավելորդ հարցուփորձից խուսափեց. ավելի լավ է քնել, որպեսզի առավոտ կանուխ...

«Ջանըմ, իրիկվա գործ լուավան չեն թողնի»։

Եվ գործնական հագավ շորերն ու ելավ դուրս։

— Տղա, ելի,— կինը լուրը հասցրեց որդուն,— քու խն հեղը գնաց։

Մինչև որդին հասավ, Ներսեն արդեն ասֆալտապատ ճանապարհին էր. ավտոյի էր սպասում։

— Ո՛ւր, բարո։— Բռնեց հոր թևը և մոտիկից ստուգեց... Ձէ՛ հարբած չէր, ինչպես մայրն էր ներկայացրել, շատ էլ լուրջ էր, զգաստ ու հանգիստ։— Էս գիշերով՝ ո՛ւր։

— Շրջկենտրոն կերթամ։

Եվ այլևս որդու հարցուփորձին չպատասխանեց, միայն պնդեց՝ երկինք ու գետին իրար գան, գնալու է և՛ առանց որդու։ Այնուամենայնիվ, որդին սպասեց. հույս ուներ՝ գոնե միասին կգնան։ Բայց Ներսեն իր խոսքի տերն էր՝ մենակ նստեց մեքենա։

— Տնի՞ց ես խռովել, բիձա,— հետաքրքրվեց վարորդը։

— Տնից չէ, լառ, ինձնից եմ խռովել։

4

«Դրա պալատն էս չէ՞ր»։— Ներսեն ուշադիր նայեց և համոզվեց, որ չի սխալվել. շիփ-շիտակ եկել-կանգնել է դռանը։

Ոչ լույսերն էին վառվում, ոչ էլ ձեն ու ձուն կար։

Ներսեն բռնեցքով թակեց դուռը և սպասեց... Նորից թակեց՝ ավելի երկար ու զիւ... պատասխան չկար։ Գուցե էլեկտրական զա՛նգ ունի։ Անպայման կունենա՝ առանց զանգի մնացող չէ։ Որոնեց զանգի կոճակը, բայց չգտավ։

«Ծսիմ ո՛ւր է թաքցրե, որ ամեն մարդ չգտնի»։— Եվ այս անգամ ինչքան ուժ ունեւր, բռնցքահատեց դուռը... լույսը վառվեց, և վերաբեզդրիչը ներսից ձայն տվեց։

— Ես եմ, Ներսեն է... հըլա բա՛ց, բա՛ց...

— Ներսե՛, — մարդը քնաթաթախ կանգնեց շեմին։— Ի՛նչ է պատճահել, ներս արի։

— Չէ, իմ ոտքն էլ քո շեմից ներս չի մտնի: Ես եկա զիմ խոսքն
ես առնիմ ու էրթամ:

Վիրաբ Եգորիչը զույգ ափով տրորեց դեմքը և նորից նայեց... Չէ,
երազ չէր, ներսեն ձիգ ու համառ կանգնած էր դիմացը, և կովարար
ասաց.

— Հասկացա՞ր... չեմ ուզի, որ իմ սուտ խոսքի վրա առավոտ բաց-
վի: Գիշերով եկա զիմ խոսքն ետ առնիմ ու էրթամ: Ով ինչ ճառեց, աստ-
ված իր հետ, բայց ես զիմ բաժակաճառն ետ է կառնիմ, զիմ գովքն ետ
է կառնիմ, ախպեր, հոգի ունիմ տալու... Դու ի՞նչ հայրենասեր, ժամա-
նակ-ժամանակ կճառիս ու մարդկանց աչքին թող է կփչիս...

— Դու հո գիշերով փորձանքը չե՞ս:— Շրջկոտպի նախագահը ան-
հանգիստ շարժվեց, և ներսեին թվաց, թե նա ուզում է ներս գնալ:

— Կխնդրիմ քչիկ մի համբերիս,— բռնեց թևը,— գիշերով էսքան
ճամփա եմ կտրե, թող արա զիմ խոսքն ասիմ ս: էրթամ: Հա: Դու ինչ
պատվավոր ու սկզբունքային մարդ,— շարունակեց ներսեն,— իրիկուն,
կերուխումի ժամանակ, Մազմանյանի հետ ջան ու զուրբան, առավոտ՝
թուր ու թվանք: Դու ի՞նչ ազնիվ ու արդար, քու շահն ինչ պահանջեց,
դու էն կանիս: Դու ի՞նչ լիաջք մարդ, միլիոն ունենաս, էլի քիչ կթվա...

Շրջկոտպի նախագահը այլևս չհամբերեց.

— Ի՞նչ ես գլխիցդ դուրս տալիս,— թևը կոպիտ ազատեց ներսեից:

— Հանգի՛ստ, հանգի՛ստ,— խրատեց ներսեն,— խնդրիս էլ, էլ չեմ
խոսի: Ես գնացի...

ԴԱՎՈՆ

1

Հողե հատակին բացված անկողնում պառկած է Դավոն: Խնամքով
սափրված է, հագել է բոլորովին նոր սպիտակեղեն — դեռ անցյալ տար-
վանից էր գնել՝ հատուկ այսօրվա համար — և, օրն է՝ հագել է ու մա-
քուր անկողնում մեկնվել թիկունքն ի վար: Աչքերը կիսախուփ են, թե-
վերը՝ ծաղկավոր վերմակին ձգած, շապիկի փողպատը բաց է, և կրծքի
ճերմակ մազերը խճճված եղյամի պես գլխահակ խորհում են:

Պատուհանից ներս փրթած լուսն մի թել եկել է Դավոյին երկինք
տանելու: Արևի փունջը շուլալվել է նրան, խաղում է կրծքի ճերմակ մա-

գերի, կոտորված ճերմակ բեղի հետ, կարմիր ու կապույտ կաթնկալում կիսախուփ աչքերի դիմաց, խուտուտ տալիս կոպերը:

Դավոն լուռ է: Միայն կոպերն են շողիկի հետ հարցուփորձի մեջ: Ճակատն ու աչքերը խուտուտ տվող լույսի շողք, կոպերի վրա պարս բռնած կարմիր ու կանաչ պեծերը ինչ-որ բան են հուշում՝ անցած մի օր, մի դեպք, ցանկալի մի բան... Եվ Դավոյի խլիվացող կոպերը, ճակատի առնական կնճիռները լարված որոնում են...

Համերկրացի ծերունիները շրջապատել են նրան:

Առաջոտյան, որը Դավոն պատվիրեց, որ նոր սպիտակեղենը հագցնեն, ապա և՛ անկողինը թախտից վաթ առնեն-բացեն գետնին և արդուն ուղարկեց Պշուկին կանչելու՝ իր համերկրացուն, անցած կռիվների գնքի իր ընկերոջը, բոլորը հասկացան, որ Դավոն ճամփորդ է... Եվ համերկրացի ծերունիները եկան-հավաքվեցին: Առաջինը եկավ տոհմիկ երկաթագործ Համզե Պշուկը, եկավ Գևորգ Չաուշի արնակից մթթենցի Գրիգորը, եկավ Բջե Ավին, եկավ խրբլջողա Մանուկը, եկավ խութա Միրոն, եկավ Տիգրանը, հիթենքի Մոսեն... Բոլորը եկան. Դավոն էր գնում: Մարութա վանքում խաշի փոխարեն սուրբ համբուրած տալվոր-ցի Դավոն գնում էր: Արևմարքի հետ Դավոյի շունը խառնվելու էր Մարութա սարի ամպերին, և Կաբլորաքարի կատարին ճախրող ծեր արծիվը կրծքից մի փետուր էր պոկելու, ու իրիկնապահի բոցերով այրվող փետուրը թաքտալու էր Տալվորիկի երկնքում:

Համզե Պշուկը ոտքը շեմից ներս դնելու հետ կանչեց.

— Դավո՛ո, ավեր տուն, կերթա՛ս... Կերթա՛ս:— Կրկնեց Համզե Պշուկը և ծունկ ծալեց ընկերոջ մահճի մոտ:— Զիս մենա՛կ է կթողիս, Դավո:

Դավոն գտավ, սեղմեց ընկերոջ ձեռքը, և Պշուկը զարմացավ.

— Մեջ քու երակներուն էդքան ուժ կա, Դավո, դու ո՞ր է կերթաս:

«Կոխվ է կերթամ, Պշուկ»,— Դավոն մտքում պատասխան տվեց և հանկարծ... հիշեց... Այն, ինչ այդպես լարված որոնում էր՝ գտավ, անցած-գնացած այն պատմությունը, որը աչքերին քնկած շողքն էր հուշում, կոպերի դիմաց թովաացող կարմիր ու կանաչ պեծերի պարսը, Դավոն հիշեց... Ժիցքարի կոբլն էր... Հիշեց ու ավելի ամուր սեղմեց ընկերոջ ձեռքը:

«Կհիշի՞ս, Պշուկ, Թիցքարի կոբլ քու մե՛տքն է»,— կնճիռները ողողվեցին ժպիտով:

— Փու ճակտին արախոթյուն կա, Դավո,— նկատեց Համզե Պշուկը,— դու էրգի՞ր է կերթաս:

«Յոսիվ է կերթամ, Պշուկ, կգա՞ս»։— Նրան թվում էր, թե կարող է բարձրաձայնել, բայց չէր հասկանում, թե ինչու բերան չէր բացում։

— Բու սիրան ի՞նչ կուզե, Դավո,— հիթենքցի Մոսեն անժամանակ հարց ավելց։

Դավոն գոգոհ տնքաց։

«Իմ սիրտ կուզե...— հետո ուզեց շուրթ չարժել, որ Մոսեն բախ է նրան թվաց, թե, իրոք, ձայնարկու ասաց,— զիս չիանգարիս, Մոսե, թող որ...— և սեզմեց ընկերոջ ձեռքը,— կոխվ է կերթամ, Պշուկ, կգա՞ս... Ով զարկվեց՝ գավաճան է... Ցիցքարի կոխվ քու մի՞տքն է... կհիշի՞ս...»։

2

Թշնամին բազմաթիվ էր։ Նեզում էր։ Նեզում էր հատկապես ձախ թևից։ Այդ կողմ, թշնամու ձախակողմյան ճակատի թիկունքին, գյուղ կար։ Բնակիչները հավաքվել էին գյուղեզրին, պարզ երևում էր, մեծ ու փոքրով, կին, տղամարդ հավաքվել՝ աղմուկ-կանչվտուրով խրախուսում էին ցեղակից զինվորներին։ Մեծազե իրերի շխկշխկոց, հրավառություն, ոռնոց, գյուղեզրի տան կտուրին կանգնած մեկը երգում էր՝ զիլ աւանդմեջ... Թալանչի ամբոխի ոռնոցը հեշ, բայց ռազմագաշտի գրվախին ծարացող այդ գանգառ ու արնաթաթախ երգը խենթացնում էր։ Եվ իրեն այնպես էր թվում, թե հենց այդ երգն է պատճառը, որ իրենց ձախ թևը թուլացել է, ձախակողմյան տղերքը այդ երգից փախչել են ուզում... Եվ ո՞ր է գորավար Անդրանիկը. աջի կամ կենտրոնի հաշվին, թեկուզ մի դասակով, ինչո՞ւ չի աժրապնդում ձախ թևը...

Ձախակողմից ճապաղ մի բլրակ էր դատում ճակատները և ով առաջինը գրավեր բլրակին ցցված ժայռաբեկորը, հաղթանակը նրանն էր։ Կովի ելքը որոշելու էր հարմար դիրքով այդ Ցիցքարը. գորավար լինել պետք չէր այդքանը հասկանալու համար... Պշուկին ուսնկից կովում էր, բայց ուշքն ու միտքը Ցիցքարն էր... Ուր է, թե ինքն ու Պշուկը հաշտ-դացներին քիթք բռնել այդ քարի թիկունքին։ Կինեք ու դառնային ճնճողուկ, լինեք ու գառնային թռչ, լինեք ու դառնային... Եվ քաշեց Պշուկի թևից... «Ուրիշ ելք չկա»,— համաձայնեց Պշուկը։

«Ու զարկվել չկա»։— Գոռաց ինքը ու նայեց Պշուկի աչքերի մեջ։— Ով զարկվեց՝ գավաճան է»։

Հետո... Քարի թիկունքից իր ու Պշուկի հրացանները որոտում էին անընդմեջ. «Ով զարկվեց՝ գավաճան է»,— փոխնիփոխ քոռում էին ինքն ու Պշուկը, և նշան բռնելու ժամանակ չկար։ Եվ հարկ չկար. սրտներում ցալարվող վրեժը հրացանների փողերից պոռթկում — պարպվում էր

թշնամու նամարդ ճակատին, շանթում ռազմադաշտին ծորացող երգը։
Իրիկնապահին թշնամին նահանջեց և մտան գյուղ։ Բնակիչները
գյուղը չէին լքել, նույնիսկ չէին թաքնվել, գիտեին, որ գյուղ մտնողը
Անդրանիկ փաշի բանակն է՝ ոչ ոքի մատով չի դիպչի։ Նրանք աղ ու հա-
ցով դիմավորեցին գյուղեզորին, հենց այնտեղ, ուր առավոտից հավաք-
ված ոռնոցով ոգեորում էին ցեղակից զինվորներին։ Դիմավորողները
ժերունիներ էին, կանաչք, երեխաներ և մի երիտասարդ՝ բարձրահա-
սակ, գեղեցիկ աչքունքով ու ինքնահավան կեցվածքով։ Նա, ամբոխով
շրջապատված, բոլորից մի գլուխ բարձր, քաղցր-մեղցր ժպտում էր զո-
րավար Անդրանիկին։

«Դու ինչո՞ւ գենք շես վերցրել,— փորձեց զորավարը,— և ինչո՞ւ
չես կոչում»։

«Ես գենքի մարդ չեմ, մեծ փաշա,— երիտասարդի շուրթերից ծո-
րում էր ժպիտը,— ես միայն երգել գիտեմ»։

Սա՞... ուրեմն սա՞ էր... սա՞... կատաղությունից լալկվեց ինքը,
աչքերի դիմաց թովռացին կարմիր ու կանաչ պեծերը, խենթացած քա-
շեց սուրը և լսեց Անդրանիկի սաստող ձայնը՝

«Դավո՞ւ»։

«Փաշա, զիմ թե մի բռնե, — գծված դարձավ զորավարին և դեմքը
հագիվ նկատեց. Անդրանիկի դեմքը նշմարվեց՝ պարուրված թովռացող
կարմիր ու կանաչ պեծերով։ — Իրավունք տուր, փաշա»։

«Դավո, փեղեկանկը գեղեցիկ է և երգել գիտե. պետք է ապրի»։

«Իմ տոհմի էգն ու որձը գեղեցիկ չէ՞ր, փաշա։ Ո՞ւր են։ Իմ տոհմ
երգ չունե՞ր, փաշա, ո՞ւր է իմ տոհմի երգ... Իրավունք տաս-չտաս՝ կըս-
պանիմ...»։

3

— Կսպանիմ, փաշա, — լսվեց Դավոյի կոչարար ձայնը։ —
Ներկաները անհանգիստ նայեցին Դավոյին, և Բջե Ավեն կանչեց.
— Նլի՛, ելի, Դավո, Տավորիկ կոի՛վ է, տնավեր, ինչի՞ ես պառկե։
Դավոյի հոնքերը դժգոհ զարկվել էին իրար, և նա ծանր շնչում էր...

4

«Կսպանիմ», — գծվել էր ինքը և նույնիսկ չզգաց, թե ինչպես թրոց-
րեց երիտասարդի գլուխը և... տեղնուտեղը ականջն ընկավ զորավարի
հրամանը՝

«Մահ Դավոյին»:

«Փաշա, — Պշուկը կանգնեց Անգրանիկի դիմաց, — Դավոն է»:

«Մահ Դավոյին»:

Սասունցի զինվորներից էլի միջամտողներ եղան. Մանուկը, Իսրոն, Չոլոն, Ախոն... Բայց զորավարը իր որոշման տերն էր:

«Դու քաջ զինվոր ես, Դավո, — ասաց զորավարը, — ես քեզ չեմ մոռանա: Բայց դու ստիպեցիր... — և աչքերը լցվեցին: — Ընդունիր վճիռը, Դավո»:

«Չեմ ընդունի, փաշա, քու վճիռը սխալ է»:

«Զինաթափ անել, — կատաղեց զորավարը, — կապկպել՝ գցել գետը»: — Եվ ընտրեց շորս զինվոր:

Իրիկնապահ էր: Պատժիչ զինվորների առաջն ընկած քայլում էր գեպի գետը՝ Արածանին: Գնում էր լուռ, գլխահակ: Եվ այնքան փափուկ ու դուրս է էր դարձնում իրիկնապահը, փորփոշտ գետինը... Արեգակի իրիկնապահի շողերը կոպերին ու ճակատի վրա գնում էր. իրիկնապահի շողերը ձգում տանում էին գեպի արևմուտք... Լինե՛ր ու այդպես գլուխկախ քայլ է, այդպես լուռ ու անշեղ գնար ու հասնե՛ր Մուշ ու բարձրանար Կեպի՛ն, ելնե՛ր Սիրնկատարի գագաթը ու բերան բացե՛ր, — էհէհէհէհէհ, Տալ՛որիկ, ես եկա...

5

1. էհէհէհէհէ, Տալվորիկ, ես եկա, — Դավոն նորից շուրթերը շարժեց. հուշերը ձայն առան: Դավոյի ձայնը լավեց հեռվից, բեկբեկուն, երգի արձագանքի պես: Համերկրացիները նայեցին միմյանց. Դավոն արդեն գնում է... Գնում է և իր վերջին խոսքն ասաց:

— էհէհէհէհէ, Տալվորիկ, Դավոն եկավ, — լցված ու երգեցիկ կանչեց մքթենցի Գրիգորը և սկսեց երգել:

Գլուխն չուրն էր իշնում

Մշո վերին սարերին...

Յրգը Դավոյի սրտին դուր եկավ. կնճիռները ժպտացին... Ուրեմն Դավոն չի գնացել, կա...

— Դավո՛ւ, — կանչեց Համգե Պշուկը, — թե էրգիր է կերթաս, հեռ իբար էրթանք, մինակ ո՛ւր է կերթաս, տնավիր:

«Մեջ ելման գետի քցվելու է կերթամ, Պշուկ, փաշի հրամանն է: Յհիշի՛ս...»: — Դավոյի կնճիռներն ու կիսախուսի կոպերը խլվոցով շոշափեցին արևի շողքը...

Սյուպես իրիկնապահի արևը ճակատին ու աչքերի մեջ՝ քայլում էր գեպի արևմուտք։ Լիններ ու այդպես լուռ ու անշեղ քայլեր ու հասներ Մուշ ու ելներ Կեպին ու...

Բայց Արածանիի ափին կանգ առան։ Պատժիչ զինվորները խուսափուկ նայեցին իրեն։ Նրանք խուսափում էին նաև միմյանց աչքերին նայել, և զինվորներից մեկը վազ ծխատուփը հանեց, ու նստեցին գետափին։

Գետը իման գծում էր։ Առանց կապկպելու էլ այդ կատաղի ալիքներից չէր պրծնի։ Կքշվեր-կմիանար նրանց, որ, ասում են, հաժաքվել-խցանել են գետի հունը, և գետը ափերից դուրս է եկել, հեղեղել Արարքուտանի անապատը...

Եվ մահապատժի հրամանի տակ նստած, ահ ու դողով չալում էր գետի պղտոր ու հուզված ալիքներին։ Չէ, ահուգողը մահապատժի հետ կապ չունեի։ Դավոն մեռնելուց չէր վախենում. Դավոյի ահն ու մահը վաղուց էր անցել. այն օրը, երբ Անդոկի գլխին, զինվորական խորհրդի ժամանակ, Փեթարա Ախոն առաջարկեց. եթե կա ու չկա՝ պարտութուն է, նահանջ է, լավ է Անդոկի գլխին խարույկ սարքել, մեծ ու փոքրով լցվել խարույկի մեջ, մեծ ու փոքրով այրվել, Անդոկի գլխին ծուխ դառնալ... Եվ ինքը Ախոյի հետ համաձայն էր... Ա՛յ, էդ օրից տալվորիկցի Դավոյի ահն ու մահը անցել էր... Բայց Արածանիի ափին վախից փռվել էր, գետի ալիքներին սարսուռով էր նայում — ուր որ է հայոց Արածանին շանչ արած մի ձեռք ցույց կտար իրեն, տալվորիկցի Դավոյին, սահմուկած մի աչք ցույց կտար իրեն, շեղիկ մազերով մի աղջնակ կշարտեր տալվորիկցի Դավոյի գիրկը...

Եվ խայթված վեր թռավ։

«Ինչի՞ եք նստե, — գոռաց, և պատժիչ զինվորները խառնված ոտքի ելան։ — Բանակն հիմի կերթա, ինչի՞ կուշանաք»։

Զինվորները շփոթված նայեցին միմյանց, և մեկը արձակեց գետին։

«Դավո, ներող կլնես, բայց... փաշի հրամանն է»։

«Փաշի հրամանը սխալ է։ — Պատասխանեց զինվորին։ — Բա թե էդ հրամանը կատարել կուզեք, չուքի ձեզնից մեկ-երկուս շտանիմ իմ հետ, չեմ էրթա»։ — Եվ քշեց զինվորների վրա, գիրկն առավ երկուսին ու քաշեց գեպի գետը։

Հետո այնպես եղավ, որ խճճված մեկնվել էին գետափին շատ մտտիկ, ելման ալիքների զարհուրելի շնչի տակ։

«Դավո, — հանքակտուր խոսեց զինվորներից մեկը, — էսպես պայման կապենք, զորավարին կզեկուցենք, թե՛ հրամանը կատարված է, իսկ դու զորավարի աշխին շերևաս»:

Եվ ոտքի ելան: Զինվորները գնացին, իսկ ինքը մնաց գետափին, երեսն ի վար մեկնված՝ դեմքը հպած գարնանաբույր հողին, աչքերը փակ: Արևը արդեն քաշվել էր, մթնշաղը դաշտ ու սարերին փափուկ թափի էր հյուսում, Արածանին գնալով մթնդում էր — ինքը պառկած էր աչքերը փակ, ոտքերը դեպի գետը, բայց զգում էր, որ գետը մթնդում է — և ալիքները ավելի հուզված էին, ավելի սաթսռազգու, գետի ահալի շունչը սողում էր ոգնաշարն ի վեր, դեպի ժոժրակը, գետի շունչը թունդարկվել էր ոտքերին ու ձգում էր... Մառս ելավ և նայեց զինվորների ետևից: Նրանք արագ քայլերով հեռանում էին, քիչ հետո կհասնեն բանակին... կմիանան բանակին և կշարժվեն դեպի արևմուտք... դեպի արևմուտք...

«Ով զարկվի՝ դավաճան է», — գոռաց զինվորներին: Էլի գոռաց...

7

— Ով զարկվի՝ դավաճան է: Դավոն իրերան բացեց, ձայնը լրսվեց քարանձավից: Համբի Պշուկը, որ ծնկած էր ընկերոջ մահճի մոտ, մի պահ շփոթվեց. նայեց շուրջը շուրջը, հետո՝ Դավային: Դավոյի ճակատին կնճիռները խառնվել էին իրար:

8

«Ով զարկվի՝ դավաճան է», — գետափին կանգնած գոռում էր, խոսքը որպես հայհոյանք շարտում զինվորների ետևից և ուրիշ ասելիք չէր գտնում:

Հետո երկու օր ու գիշեր թափառեց բանակի հետքով: Շուկվից մերժված — վտարված շուն էր՝ քարշ էր գալիս հոտի ետևից և շան պես հսկում բանակի թիկունքը: Բանակը դանդաղ, բայց առաջ էր խաղում, շարժվում էր դեպի արևմուտք, դեպի հարավ-արևմուտք: Եվ ինքը, արեւածագից արևմարք, լարված հետևում էր գործի գասավորությանը, փորձում հասկանալ զորավարի հրահանգներն ու հրամանները, գուշակեց կովի ելքը: Իրեն թվում էր, եթե ուշքն ու միտքը շեղի ուրիշ բաների վրա, բանակը, որի պահապան շունն ինքն էր, կարող էր հանկարծ նահանջել:

Իսկ երբորդ օրվա առավոտյան ճակատների գասավորությունը իրեն դուր չեկավ. թշնամին գիշերը ետ էր քաշվել — ամրացել աղեղնաձև մի

բլրակի վրա: Բավականին հարմար դիրք: Այդպիսի դեպքում Անդրանիկը փորձում էր պարզել՝ թշնամու թիկունքը լի՞քն է, թե՞ դատարկ...

Եվ զենաց կատարելու զորավար Անդրանիկի հրամանն: Սողաց թըշնամու թիկունքը և վերադարձավ իրիկնապահին: Վերադարձավ թանկ ավարով՝ թուր ու թվանքով և սանձակտոր մի ձիով: Հիմա արդեն լքված շուն չէր, այլ ծանր հետախուզությունից հաջողակ վերադարձած զինվոր: Իրիկնապահին ճակատների դիրքն ու դասավորությունը կարծես թե նույնն էր, ինչ առավոտյան, սակայն ինքը կրակոցներից հասկացավ յուրայինների թուլությունը. կրակում էին ընդհատ: Դա նշան էր, որ զորավարը փամփուռները խնայելու հրաման է տվել:

«Թե էդպես է՝ սրամարտ է պետք, փաշա»։— Եվ թուով դեպի բանակը:

Թուրը մերկացրած՝ սուրաց: Քշից զորքի մեջ, անցավ զորավար Անդրանիկի կշտով և ընթացքում գոռաց.

«Թշնամու թիկունքը դատարկ է, փաշա... Դատարկ է»:

«Դավոն է:— Ականջն ընկավ զորավարի խնդուն ձայնը:— Դավոն»։— Կանչեց զորավարը, և դա հնչեց հրահանգի պես. զորավարը, կարծես սրամարտի հրաման տվեց: Ընթացքում աչք դիպցրեց ուսն ի հտ... Թ, Մարաթուկի Տիրամայր... արևի տակ վառվում էին սրերը... Գալիս էին...

«Ով զարկվի՝ դավաճան է»,— գոռաց ուսն ի հտ և նորից մտավ ձիու ականջը: Դնդակները վժժում էին գլխավերևում, ականջի տակ, բայց ինքը համոզված էր, որ չի զարկվելու. Դավոն այդպիսի դավաճանություն չի անի, տալվորիկցի Դավոն դեռ վրեժ ունի լուծելու: Եվ թուրը ճակատին պահած՝ սուրում էր դեպի թշնամին, դեպի արևմուտք, դեպի հեռու լեռներին փշրված արևը:

9

Դավոն քամեց ընկերոջ ձեռքը, և Պշուկը նորից զարմացավ.

— Դավո, մեջ քու երակներուն էդքան ուժ կա, տղա, դու ո՞ւր է կերթաս:

«Կո՛վ է կերթամ, Պշուկ, կհիշի՞ս...»:

— Ըբբ քու սիրտն ի՞նչ կուզե, Դավո:— Հիթենքցի Մոսսեն էլի իրենն առաց:

— Ըբբ քու սիրտն ի՞նչ կուզե, Դավո,— նեղարտած հեգնեց խրբըլշողա Մանուկը:— Դավոյի սիրտ տանձ ու խնձոր կուզե, Դավոյի սիրտ մեղր ու կարագ կուզե, Դավոյի սիրտ շարբաթ է կուզե, Բաղդադու խուր-

մա է կուգե, Դավոյի սիրտ հնդու նարինչ է կուգե, Մոսե, Դավոյի սիրտ քանց քու գլուխ շոշ ձմերուկ է կուգե...

— Հըրիիի, ձմերուկ,— երգեցիկ կանչեց հիթենքցի Մոսեն։— Անտեր էրեվան, անտեր շուկա, ձմերուկ...

Դավոն տնքաց, Թեքեց գլուխը, ուզեց թողնել Պշուկի ձեռքը, բայց ավելի ամուր կառչեց, ապա դեմքը նորից շտկեց և արևի շողքն առավ աչքերի վրա։

— Անտեր ձմերուկ,— հոգոց հանեց հիթենքցի Մոսեն և հուզվեց։— Իմ աչքերն էլնեն, Դավո, ու էն օր քեզ էդպես շտեսնեն։

10

Ամռան միջօրեի արևի տակ փոշու մեջ թավալվում էր շուկան՝ գզգզված մի աղբարկղ, շուրջբոլորը վխտացող որբերով։ Որբերը՝ Թափառիկ շների նման լմկված, գողունի ու վախվորուկ հայացքներով, բայց միմյանց դեմ ատամ կրճտացնող ու անողոր։ Ձմերուկի կլեպ էին խլխլում իրարից, խաղողի շանչ, դեպի իրենց շարտվող մի հատիկ կորիզի համար թափվում գլուխ-գլխի, գզվալվում, թավալվում փոշու մեջ և փոշու մեջ կորած կորիզի համար սուր եղունգներով բզկատում իրար ու, փոշեթաթախ, արնլվիկ դեմք ու կրծքով, դառնում — նայում էին շուկայի կողմ։

Եվ այս բզկալված, անգույն ու անդեմք որբերի մեջ Դավոն որոնում էր տոհմակից, բարեկամ, ծանոթ... Անհույս էր, բայց փնտրում էր։ Եվ օրբերը, այդ թափառիկ, վախվորուկ լակոտները։ Ղգիտես ինչպես, հառկացան, թե մազ ու մուգի մեջ կորած այդ մարդուց պետք չէ վախենալ — շնայած սա իրենց տեսած մարդկանցից ամենավաղների, ամենահաղթու դեմքն ունեւր — և հավաքվեցին նրա շուրջբոլորը։ Ի՞նչ էին ուզում նրանից, չէին իմանում, բայց ճանճերի պես պարս կապեցին և սկսեցին դզդզալ շուրջբոլորը։

Եվ Դավոն քշեց շուկայի վրա... Դավոն քշեց շուկայի վրա, ետեից որբերի գզգզված թափորը։ Շուկան ահից դողաց ու քար կտրեց։ Շուկայում ով կար ահով ու շնչահատ Դավոյին էր նայում — ո՞վ է, ո՞ր աշխարհից հայտնվեց՝ այծի մազից գործած շալվարով, գոտին մազե երկար փաթթոցով պնդած, մերկ թիկունքին քաշած այծենիով, բաց կրծքից ժայթքած մազերով, այտ ու երես մազի մեջ կորած, ո՞վ է, ո՞ր աշխարհից հայտնվեց, արնմխած աչքերով, կատաղի հայացքով այդ վայրենին...

Իսկ Դավոն ոչ մեկի չէր նայում, ոչինչ չէր տեսնում, շուկան տրո-

քելով գնում էր՝ շուկաված սովալլուկ որբերով: «Գերե՞ք... գերե՞ք... գերե՞ք», — վայրենին տնքում էր, թե խոսում, ոչ մեկը չէր հասկանում և ոչ էլ՝ որբերը, նրանք գիտեին միայն, որ դա շուկայի վրա հարձակվելու խրախույս է: Եվ աչ ու ձախ ալիք էին տալիս, շանթում ինչ պատահի՞ կլլում, լցնում ծոցները, գրկում և շտապ խույս տալիս, շուկավում շուկայի տերերի հերն անիծած մարդուն: «Գերե՞ք... գերե՞ք... գերե՞ք», — տնքում էր Դավոն և տրորում շուկան: Եվ մեկ էլ թիկունքից վնասաց լսեց ու շուտ եկավ: Ինը-տասը տարեկան մի աղջիկ, ձմերուկը ամուր տեղած կրծքին, շան լակոտի պես վնաստում ու թավալվում էր, բայց ձմերուկը բաց չէր թողնում: Երբ Դավոն շուտ եկավ, ձմերուկի տերը ծըլկեց, նա փախչում էր ձայնը գլուխը գցած՝ օգնություն աղաղակելով: Դավոն չգնաց նրա ետևից. մոտեցավ, ծունկ ծալեց ձմերուկով լցված ջվալի տակ, և շուկայի ղված աչքի դիմաց ջվալը խլվաց ու շարժվեց տեղից: Քիչ առաջ, յոթը-ութը տղամարդով, ջվալը սայլից հագիվհաղ վար բերեցին — գեռ բերանն էլ շեն բացել — հիմա՝ այդ վայրենին շալակն առած տանում էր: Բեռի տակից Դավոն չէր երևում. ո՛չ նախամարդու այծենին կար, ո՛չ խոնված բաշն էր երևում, ո՛չ մազակալած գեմքը, ո՛չ զարգանդուն աչք ու հայացք... Մնում էր միայն մի ուժեղ բեռնակիր: Ձմերուկի շարժվող ջվալը, որ, տես, շուկայից դուրս եկավ ու գնում է, և մի ուժեղ բեռնակիր:

Եվ ամբողջ վրա տվեց ու տեղնուտեղը տապալեց բեռնակրին, իր բեռի հետ:

Եվ սարսափի կախարդանքից ազատված ամբողջ տրորում էր Դավային: Դավոն ոչ գիմադրում էր, ոչ շարժվում, երեսի վրա փռված էր փոշոտ փողոցում, իսկ խենթացած ամբողջ տրորում էր նրան: Շուկայի գծված տերերը ուղի տակ էին առել սեփական վախը, որ սպանեն, ետ գառնան՝ շուկայից քշեն թափառող շներին:

Որբերը այս ու այն կողմերից ծիկրակում էին, ծղրտում, որբերը, — լի բերաններով, շուկայի բարիքներից խեղդվող կոկորդներով — վնգռտառում էին, ու Դավոն միայն նրանց ձայնն էր լսում և, հարձազանք՝ քունքերը զարկում էին. «Գերե՞ք... գերե՞ք... գերե՞ք...»:

Շուկայի տերերը, իրար հրմշտելով, Դավոյին ոտքի տակ էին առել՝ տրորում էին, տրորում էին, տրորում էին... Իսկ Դավոն անշարժ ու լուռ էր:

Հետո մեկը ուղի եկավ, «հերիք է», — ասավ, և քիչ առաջ՝ իրենց ահն ու սարսափը փողոց շարտած, թեթևացած վերադարձան շուկա, իրենց բանին:

Փողոցում մնաց միայն Դավոն, երեսի վրա փռված: Անցորդները ուղի չէին դարձնում նրան, ավելի ճիշտ՝ չէին նկատում — այդ օր ու ժա-

մանակի, փոշու մեջ թարտացող գավառական այդ քաղաքի սովորական պատկերը — և Դավոյին չէին նկատում: Քսկ որբերը խառնվել էին իրար, միայն նրանք գիտեին, թե ով է փողոցում ընկած՝ քիչ առաջվա իրենց ազատությունը, իրենց համարձակությունը, ծոցերն ու կոկորդները հաճելիորեն խուտուտ տվող ամենաանուշ բանը... այնտեղ՝ փոշու մեջ ընկած: Եվ այս ու այն կողմից ձեն-ձենոց ողբում էին: Հետո, չգիտես ինչպես, հասկացան, որ իրենց՝ որբերի լացնուկոծը վտանգավոր է, իրենց աղմկել չի կարելի ու սսկվեցին, մեկեն ու միանգամից հասկացան, որ շուկային այդ օրը մոտենալը վտանգավոր է, և շաղ եկան քաղաքում:

Իսկ Դավոն շարժվելու, ելնելու փորձ չէր անում. չէր ուզում: Հողը ծծում էր ոսկորների տնքոցը, բարկ արևը սպեղանի էր մազում ջնջխմած թիկունքին, և այդպես հաճելի էր: Ինչո՞ւ աչք բացել, ո՞ւմ տեսնել, ի՞նչ տեսնել, ելնել ո՞ւր գնալ... ավելի լավ է մեռնել այդ տաք, սիրտ ու ոսկորների ցավը ներշնչող փոշու մեջ... Եթե վերջը այսպես պետք է լիներ, բարձ բոլոր կոիվների վերջը՝ պարտություն, ճիշտն այն կլիներ, որ Դավոն վերջին գնդակը մեխեր իր կրծքում և ընկներ այնտեղ՝ Անդուկի վրա, Սև սարում, Մովսսարի փեշին, Կարլորաքարում, Տավորիկ գետի անուշ ջրերի մեջ... Հենց՝ այդպես: Եվ այդպես էր պետք՝ վերջին գնդակը մեխեր կրծքում կամ ճակատը դեմ աներ թշնամու գնդակին և ընկներ այնտեղ: Անցավ... Ու մեղավորը ինքն է, տավորիկցի Դավոն է, որ սեփական կամք ու ձեռքով կորցրեց մեռնելու ամենաճիշտ պահն ու տեղը: Եվ արժե, որ հիմա շանսատակ լինի այս փոշուտ փողոցում: Եվ նա շարժվելու, ելնելու փորձ չէր անում: Զէր ուզում:

Հետո հեռվից, կարծես երազում, լսեց իր անունը՝ Դավո...

11

— Իմ աչքերն ելնեն, Դավո, որ էն օր քեզ էդպես շտեսնեին,— հուզվեց հիթենքցի Մասեն:

Դավոյի շուքբոլորը հավաքված համերկրացի ծերունիները գիտեին այս պատմությունը, բայց Մասեն փորձեց պատմել, սակայն Համգե Պշուկը հերստտեց:

— Բավ է էվել-պակաս խոսիս, Դավոն էդ մա՞րդն է ու դու է՞դ հիշեցիր: Դավոյի վերջին շունը մի հարամե, — նեղացավ Համգե Պշուկը և դարձավ մթթենքցի Գրիգորին: — Դավոյի համար երգ մի երգե:

Դավոյի կնճիռների մեջ նորից թրթռաց ծախտը: Հետո Պշուկը զգաց, որ Դավոն ձգում է իր ձեռքը և հակվեց նրա կրծքին:

— Պշուկ...

Ձայնը քարանձավից էր գալիս: Պշուկին թվաց, թե Կարլորաքարի քարանձավից լսեց Դավոյի ձայնը:

— Ձիմ ձեռքեր... չխաշիք,— ասաց Դավոն:— Ձիմ ձեռքեր թողեք... թող բաց մնան...

Դավոն գնում էր արդեն...

Պշուկը հագիւմ հագ զգաց, որ Դավոն իր ձեռքը սեղմում է: Բայց կոպերը դեռ շոշափում էին արևը: Պատուհանից ներս ընկած լուսն թեւը դեպի երկինք էր ձգում Դավոյին:

Սի Դավոն գնում էր: Ձիւն ականջը մտած, մերկացած սուրը ճակատին, Դավոն սուրում էր դեպի բլրակը՝ թշնամու դիրքերը... Իրիկնապահի արևը բոցկլտում էր մերկ սրին, համբուրում ճակատը, և աչքերի գիմաց կայծկլտացող կարմիր ու կանաչ պեծեր, Դավոն սուրում էր դեպի արևմուտք, դեպի հեռու լեռների վրա փշրված արևը:

ՇՈՎԱՍԱՐԻ ՕՋԱՆԸ

1

Օհանը աչքը կպցրել էր, թե չէ, լսեց կանչը՝

— Օհան...

Նա աչքերը բացեց և սարսուռաց:

Նստեց անկողնում և մթան մեջ խաչակնքեց:

— Իմ հոր ձեռն էք,— ականա պատուհանից նայեց դուրս,— իմ օղորմածիկ հոր ձեռն էր,— շշկլված հայացքը պտտեց սենյակում:

Թոռները խաղաղ քնած էին: Նա որոնեց հոր անվանակիր թոռանը, նշմարեց, իջավ մահճակալից, չիմացավ ինչու, ուզեց արթնացնել նրան՝ հոր անվանակիր թոռանը, բայց խնայեց և ափսիսելով գնաց ճաշասենյակ, տեցավ մյուս ննջարանը, ուր որդին և հարսն էին քնած: Որդին առանց կանչի արթնացավ: Հայրը, ոտից գլուխ ճերմակ՝ ճերմակ բեղ ու մազերով, ճերմակ ներքնաշորերով, անորոշ ահով էր լցրել սենյակը:

— Դու ձեն լսեցի՞ր,— հարց տվեց հայրը:

— Ի՞նչ ձեն, բաբո:

— Իմ հոր ձեն քու ականջ չընկա՞վ:

Որդին հասկացավ, որ հոր հետ անսովոր մի բան է կատարվում: Սի պահի մեջ զգաց՝ եկել է ժամանակը, որ հորը հայրություն անի: Ու հավաքեց իրեն:

— Բարո, քո հերը կա՞, որ ձենը լսենք: Դու մոռացե՞լ ես...

— Մոռացե՞լ ես! — Հայրը բարի քմծիծաղեց, ինչպե՞ս թե, ուրիմն Օհանը չգիտե՞, որ հայրը չկա: Ախր, հորը Օհանի աչքի առջև են սպանել, ինքը քանի՞ անգամ է պատմել՝ սպանվեց Սովասարի փեշին, իր աչքի դիմաց: Դա մոռանալո՞ւ բան է: Այն ժամանակ ինքը տասնհինգ-տասնվեց տարեկան էր և ամեն ինչ լավ է հիշում: Իսկ որ հիմա, մի քիչ առաջ, Օհանը իր հոր ձայնը լսեց, դա հաստատ ու հաստատ է: Որդին կարող է չհավատալ, հարսը (որ արթնացել ու շիվար մեկ սկեսրայրին էր նայում, մեկ ամուսնուն) կարող է չհավատալ, բայց Օհանը իր ականջներին հավատում է:

— Էս գարնան գիշեր վկա, — երգվեց Օհանը, — իմ հոր ձենն էր: Որդին ու հարսը տարակուսած նայեցին իրար: Հետո հարսը ջուր բերեց և, շնայած Օհանը ծարավ չէր, տեղի տվեց հորդորանքներին՝ խմեց մի բաժակ ջուր և որդու ու հարսի ուղեկցությամբ գնաց պառկելու: «Մտհա՞ն ես արե... Տղի խելք, մարդն իր հոր սպանվել կմոռնա՞»:

Օհանը այսօրվա պես է հիշում՝ հայրը ծոցից հանեց դանակը: Ոսկրե կոթով, լայնշեղք դանակ էր, հայրը նոր էր ձեռք գցել և պահում էր ծոցում:

«Թե մեռնել է, էլ խոխուալն ի՞նչ է»: — Հայրը հայհոյեց և բացեց դանակը: Առավոտ էր. ասկյարները նորից խումբ-խումբ «սանրում» էին Սովասարի փեշերը: «Կիրակո՞ւ... էլո՞... Սերո՞բ... Ռեհա՞ն... — ասկյարները հայերեն կանչում էին, — արե՞ք... արե՞ք, — որպեսզի թփուտ ու մացառների, քարերի մեջ թաքնվածները սխալվեն՝ խլվլան, մատնեն իրենց տեղը: Երեք ասկյար գալիս էին հենց իրենց թաքստոց-թփուտների վրա և մեկը կանչեց, — Օհա՞ն...»:

«Ձեր արնախում... — հայհոյեց հայրը: — Գերդաստանից պուտ մի արուն է մնացե, է՞ն կուղեք»: — Եվ որոշեց հարձակվել հենց այն ասկյարի վրա, ով կանչեց՝ Օհան: Հետո հայրը կարգադրեց, որ Օհանը տեղից շարժվի, ինքը կզբաղեցնի մարդասպաններին, իսկ Օհանը, առիթից օգտվելով՝ փրկության ճար գտնի: Եվ կարգադրեց խիստ... Եվ հոր վերջին համբույրը հերստտ էր, թվաց՝ ոչ թե համբուրեց, այլ ապտակեց... Մարդասպանները մոտենում էին: Եվ երբ զենքերը ուսներից վար առան. «սանրելու» թփուտը, հայրը, բաց դանակը ձեռքին, ծփաց... Ամեն ինչ կատարվեց ակնթարթում... Նա, որ կանչում էր՝ Օհան, տապալվեց, իսկ հայրը վազեց թփուտների հակառակ ուղղությամբ: Եվ վազում էր զիզ-զազ: Ասկյարները թիկունքից համազարկ տվեցին... Հայրը ծառս եղավ... Զարկվեց... Զարկված էր, բայց չէր ընկնում, ծալմվելով գնում էր. մար-

դասպաններին քաշում իր ետևից... Հետո ընկավ, փռվեց երեսի վրա, բայց ճիգով հավաքվեց և սկսեց գլորվել լանջն ի վար:

Ասկյարները վազեցին հոր ետևից: Հետո մեկը ետ դարձավ՝ խուզարկեց ընկած ընկերոջ գրպանները, հանեց փոքրիկ մի կապոց, շտապ ծանր ու թեթև արեց, կապոցից ոսկե մի ատամ ընկավ, ասկյարը վերցրեց, թքեց ատամի վրա, ապա կապոցի հետ հարմար տեղավորեց իր դրոպանում, առավ ընկածի հրացանը և նորից վազեց:

Հայրը գլորվում էր Մովսսարի փեշն ի վար: Ասկյարները հայհոյում ու կրակում էին, իսկ հայրը գլորվում էր, և կարծես, գնալով թափ էր առնում: Թվում էր, թե հայրը սարի կանաչ ու փափուկ փեշին խաղ էր անում՝ գլորվում, գլուխկոնծի տալիս... Եվ մի պահ այնքան հաճելի թվաց, կանաչների վրա գլորվելը այնքան ցանկալի, որ Օհանը ուզեց դուր-մուր իջնել հոր հետքով, մանուկ օրերի պես խաղ անել Մովսսարի լանջին:

«Ինչ անո՞ւշ կգլորվեր իմ հեր,— մտածեց Օհանը:— Թող որ մեռնելուց առաջ իմ հեր, քանց էրեխա, գլորիկ խաղաց Մովսսարի անուշ փեշին... Ինչ անո՞ւշ կգլորվեր իմ հեր,— կրկնեց Օհանը և ցանկացավ:— Բան չէ, հերիկ...— լինեի և Օհանը գլորիկ խաղար Մովսսարի լանջին, գլուխկոնծի տար, գլոր-մլոր իջներ, բարձրանար, գլոր-մլոր իջներ, ելներ... արևածագից մինչև արեւաուտոց խաղ անեի Մովսսարի անուշ փեշին... Գլորվեի, ելներ...»

Եվ Օհանը սկսեց երգել:

Կանաչ վարոց հոտաղներ,

Հոյ, նուբար,

Նախշուն գոգնոց աղջիկներ,

Հոյ, նուբար,

Գարնան կելնեն Մովսսար,

Հոյ, նուբար,

Հոյ, նուբար, նուբար, նուբար,

Հոյ, նուբար,

Սասնա սարեր քարուքար,

Հոյ, նուբար...

Որգին ու հարսը տազնապով ներս մտան: Որգին վառեց լույսը և կանգնեց հոր մոտ:

— Խաշո,— Օհանը հուզված նայեց որդուն,— իմ կյանքի մեջ էս երգն հազար անգամ լսած կամ, հազար անգամ երգած կամ, բայց նոր-նոր հասկացա, թե ինչքան ճիշտ ու ճիշտ է: Օղորմի էս երգն ստեղծողի հոր... ճիշտ ու ճիշտ էղպես էր, Խաշո: Գարնան բացվելուն պես...—

Օհանը ուզեց պատմել Սովասարի մասին: Բայց երկմտեց:— Պատմի՞մ, թե՞ երգիմ:

— Քնիր,— խնդրեց որդին,— կեսգիշերն անց է, բարո, քնիր:

Օհանը երեխայի պես տարուբերեց գլուխը:

— Իմ երգելն է կգա,— ասաց,— քնել կա ու կա, գառ: Մեծ քուն կա:— Եվ մեկեն ու կտրուկ դարձավ պատուհանի կողմն:— Յա՛ա,— որքան շունչ հերթում էր ձգեց՝ շշկլված, զարմանքով և կարևոր մի բան հասկացած տոնով:— Աստվածն իմ խելքի տուն շինե,— հայացքը աստղոտ երկնքին, ասաց Օհանը:— Իմ հոր ձենը նշան էր, թե իմ մահը մոտ է... իմ հերն ու Սովասար կկանչին զիս, ինչո՛ւ:— Եվ զարձակ որդուն ու հարսին:— Առավոտ կերթամ,— հաստատ ասաց Օհանը և շեշտեց,— առավոտ ճամփորդ եմ: Դե, քնեք, որ առավոտ շուտ էլնեք, հա՛նապարհեք զիս: Ես էլ քնիմ:

Օհանը վերմակը քաշեց գլխին և քիչ անց արդեն հանգիստ քնած էր:

Իսկ արևից առաջ ոտքի վրա էր՝ արտակարգ աշխույժ ու զործնական: Մի հարմար ձեռնափայտ ընտրեց, հնամաշ խուրջինը մարագի պուճախից բերեց-հանձնեց հարսին և պատվիրեց, որ տասնհինգ-քսան օրվա պաշար զնի՝ հաց և պանիր, ուրիշ ոչինչ պետք չէ: Հա, նաև՝ մի քիչ աղ: Էրգրի բանջարները, Սովասարի խավրժիլը՝ աղի հետ, անպատմելի բան է:

— Էսօր մնա,— փորձեց հարսը,— հաց թխեմ, քո շորերը մաքրեմ, էգուց կգնաս:

— Զէ,— կտրուկ մերժեց Օհանը,— իմ շորեր մաքուր են, հացն էլ ինչքան կա՝ բավ է: Զիս ճամփից ետ մի ձգե, հարմունկ:

— Բարո,— որդին, որ աստիճաններին նստած մոռյլ ծխում էր, ոտքի ելավ,— էդ ի՞նչ ես մտցրել գլուխդ, ո՞ւր ես գնում, սահման կա, սահմանապահ կա:

Օհանը սրտնեղեց. պատահում է, որ որդին երեխայի պես է մտածում — սահման կա, սահմանապահ կա — կարծես ինքը, Օհանը, չի իմանում: Օհանը հո փախստական չէ, հո գողեգող չի անցնելու սահմանը. շփշիտակ կգնա հենց սահմանապահների հրամանատարի մոտ. կբացատրի, կպարզի իր միտքը, և հենց հրամանատարը ուղեկից կլինի՝ կրոնի Օհանի թևից, Արաքսը կանցկացնի այն կողմ, թուրքին կհրամայի՝ թող էս հալևորը գնա Սովասարը տեսնի ու ետ գա:

— Թե ուուն հրամայեց, ասկյարն ո՞վ է, որ հրամանը չկատարի, աղա:

Եվ թող որդին հաստատ իմանա, որ Օհանը ճամփից ետ կանգնողը

չէ, ճանապարհի կեսից ետ դարձողը չէ: Իսկ հիմա՝ շտապ կբարձրանա գերեզմանոց. պառավին լուր տալու, որ էրգիր է գնում և մինչև ետ գալը, խուրչինը պատրաստ լինի:

2

Գերեզմանոցը գյուղից դուրս, բարձունքի վրա էր: Օհանը կայտառ ու փութալուն ելավ դարը, բարձրաձայն հանգստություն մաղթեց բոլոր ննջեցյալներին, ապա կանգնեց կնոջ շիրմաքարի մոտ:

— Պառավ, էրգիր կերթամ,— շտապեց հայտնել,— կղարմանա՞ս...

Գիշերը, ախր, հալը ձայն տվեց կանչեց, և Օհանը այսօր ճամփաբեղ է. Բան է, թե տերը կամեցավ, Օհանը հենց այնտեղ Սովասարի անուշ փեշին կընդունի իր հավերժ քունը, թե՛ չէ, մի քանի օր ման կգա սար ու ձորերում, բանջար կուտի, աղբյուրներից ջուր կխմի, ծաղիկ կհավաքի, Սովասարի փեշերին գլորորիկ կխաղա, գլոր-մլոր կիշնի սարի կանաչ ու փափուկ լանջով, կբարձրանա, գլոր-մլոր կիշնի, կբարձրանա մինչև Սովասարի կատարի լճակը...

— Կհիշի՞ս, պառավ, գարնան բացվելուն պես...

Եվ նա էլի մտաբերեց երգը:

— Օղորմի էդ երգն ստեղծողի հոր... էդ երգն ինչքա՛ն էիշա է, պառավ, անցած գիշեր նոր-նո՛ր հասկացա:

Եվ պատմելու փոխարեն երգեց.

Կանաչ վարոց հոտաղներ,
Հոյ, Նուբար,
Նախշուն գոգնոց աղջիկներ,
Հոյ, Նուբար,
Գարհան կելնեն Սովասար...

— Ուշ է,— Օհանը աչք դիպցրեց արևին,— էրթամ-գամ, նոր պատմիմ... Թե գամ՝ քեզ համար ի՞նչ բերիմ: Ի՞նչ բանջար՝ խավրժի՛լ, նուխի՛կ... ի՞նչ ծաղիկ բերիմ... Սովասարի գլխի լճակից՝ ջո՛ւր...— Հետո դարձավ ձայն տվեց իր համերկրացի ննջեցյալներին:— Էրո՛, Մանո՛ւկ, Մուրդի՛կ... էրգիր է կերթամ, տղեք, ձեզ համար Սովասարի հոգ կբե՛րիմ...

3

Երբ Օհանը գյուղ իջավ, դռանը ավտոմեքենա էր կանգնած:
Նա հեռվից նկատեց ավտոն և ուրախացավ:

«Հաջողութեան նշան է: Մինչև շրջկենտրոն ավտոյով կերթամ»:

— Խաչո,— հեռվից ձայն տվեց,— ավտոն չթողիս էրթա, մինչև՝ հասնիմ:

Հարեանի դռանը կանայք գլուխ-գլխի հավաքված նայում էին Օհանին, անծանոթ մարդկանց կողմն և քչփշում: Քիչ այն կողմ, փողոցը Լրիզող պատաշարի մոտ էլի մարդիկ կային, բայց Օհանը ուշադրութուն չդարձրեց, ավելի ճիշտ՝ չուզեց նկատել. հարկավոր է սուսուփուս գնալ, թե չէ, տեսար՝ տարեկիցները ոտքի ելան, գոտինները պնդեցին, թե՛ մենք էլ ենք ուզում... Քանի՞սն են: Յոթը... Կարգին մի խումբ... Իսկ սահմանապահ հրամանատարը խումբ մարդկանց էրգիր գնալու իրավունք չի տա, Օհանը սուսուփուս պետք է գնա: Եվ որքան լավ է, որ ավտո կա: Հենց դռանը կանգնած է: Եվ այն էլ՝ որդու ընկերոջ ավտոմեքենան:

Օհանը ուրախ ողջունեց և շտապ որդուն ասաց, որ խուրջինը բերի:

— Ո՞ր ես գնում, քեռի Օհան:

— Էրգիր է կերթամ, ախպոր տղա: Իմ օղորմածիկ հերն է կանչե զիս, Մովսսարն է կանչե... Կերթամ:

— Գնացի՞նք, քեռի Օհան:

— Իմա՞լ: Դո՞ւ էլ միտք ես դրե, տղա: Զեղավ, ախպոր տղա, հեշ չեղավ: Զիս կթողին, հըմը քեզ...

— Քեռի Օհան, ես քեզ մինչև սահմանը կհասցնեմ ու ետ կդառնամ:

— Էղավ:

— Խաչո,— Օհանը խառնվեց իրար:— Խուրջին բեր, հարսնուկ...

Հարսը, որ հագվի էր զսպել լացը, փաթաթվեց սկեսրայրին և փրղձկաց, — բաբո...

— Կնկա խելք,— Օհանը շոյեց հարսի մազերը,— փոխանակ ուրախանա, որ բաբոն էրգիր է կերթա, լաց կէղնի: Անխելք, խաղաղ աշխարհ է, բաբոյին ի՞նչ կպատահի: Խուրջին բեր, գաւո:

— Խուրջինը մեքենայում է,— միջամտեց որդու ընկերը:

Օհանը տեսավ, որ որդին էլ է ավտո նստում. ուրեմն ուզում է իրեն ճանապարհել. դրա համար հուզվեց. բայց փորձեց որդուն ետ պահել. իզուր ինչո՞ւ կտրվի բանուզործից, ի՞նչ է, Օհանը էրգրի ճամփան չե՞ իմանում:

— Մինչև շրջկենտրոն թող ուղեկցի,— միջամտեց որդու ընկերը:

— Թող ձեր խոսքն էղնի,— համաձայնեց Օհանը.— Յա տեր,— աչք դիպցրեց երկնքին և ուրախ ու գոտեպինդ նստեց «Շտապ օգնութեան» ավտոմեքենան:

Ասացին, թե Փողփուշ՝ Մելոն մահացել է:

Ես նրան վաղուց գիտեի:

Մի ժամանակ մեր գյուղում դպրոցը յոթնամյա էր, և ով ուզում էր միջնակարգն ավարտել՝ պետք է շարունակեր հարեան գյուղում: Զմռանը դժվար էր, բայց, ընդհանրապես գնում ու վերադառնում էինք կարճ ճանապարհով: Անցնում էինք գյուղի ձորը — այն ժամանակ ձորը գյուղից ահագին հեռու էր — բարձրանում գյուղահայաց դարբ, շարունակութունը մինչև Դժնձոր քարակուտակներով ծանրաբեռնված արտեր էին, արտերի դարուփոս միջնակներով հասնում էինք Դժնձոր, իժաշարուկ իջնում-ելվերում, ապա մեր բացած կածանը կտրում էր ձորապռնկի արտը և բարձրավանդակի փեշին ճյուղավորվում, դառնում քանդված, տուտերը իրարից զնացած պարան: Այգտեղից՝ Դժնձորի հետ վերից վար ձգվող-ուլորվող այդ բարձրավանդակի փեշից ամեն մեկը սարավանդում էր ինչպես հարմար էր գտնում: Շաղ եկած ելնում էինք և բարձրավանդակի գլխին, ուս-ուսի նստած քարերի մոտ, հավաքվում: Դա մեր «կայարանն» էր, ճանապարհը կես էր անում:

Թիկունք-թիկունքի թառում էինք քարերի վրա, և ես դեմքս միշտ դեպի հյուսիսակողմն էի անում. այդ կողմի վրա, բարձրավանդակի շեղբին ինձ տոհմակից մի տղամարդ էր թաղված: Զարկվել էր այնտեղ և հենց տեղում էլ թաղվել:

Առաջին օրը, երբ միացա կածանով դասի գնացող-եկողների խումբին, բարձր դասարանցիները մեզ առաջնորդեցին, ու հասանք «կայարան»: Բարձունքից նայեցի շուրջբոլորս, և իմ արնակցի՝ գերեզմանը քաշեց հայացքս. ես հանկարծ գլխի ընկա, որ բարձրավանդակի հյուսիսակողմում, քարերի մեջ, ինձ ծանոթ քարակուտակն եմ որոնում: Ծվ ինձ թվաց, թե տեսնում եմ, երևում է:

Տունդարձին, «կայարան» չհասած, թեքեցի ճանապարհս:

Ծամփես թեքեցի դեպի մեր տոհմակից տղամարդու գերեզմանը և տեղնուտեղը հասուն զգացի ինձ... Ավելի հասուն էի, քան նախորդ օրը, քան առավոտյան, քան նոր՝ միջնակարգ դպրոց ոտք դնելու պահը, քան այն պահը, երբ որոշեցի այցելության գնալ և հիշել նրա մասին իմացածս բոլոր պատմությունները:

Առասպելներ էի լսել նրա մասին: Բայց այդ բոլորի մեջ այն ժամանակ ինձ ամենաշատը դուր էր գալիս մի պատմություն՝ այնքան տե-

սանելի, որչափ էկրանով շարժվող պատկերը: Ահա տասնվեց տարեկան կապուտաշ, բարակ ու չղուտ մի տղա՝ ոտքերին թաղիքե մուճակներ, գոտուց կախ սուր մի դանակ, ունի ի կախ ճապտուն խուրջին՝ մի աչքում երկու բուռ գարի, պարան ու սանձ, մյուսում՝ չորս կտոր թաղիք ու այծի մազից ոլորած լարան, Սասնո սարից իջնում է Մուշ քաղաքը: Նա թողել է Առաքելոց վանքի մոտով տանող ճամփան, թողել է մյուս բոլոր կածանները և ընտրել է նոր ուղղություն՝ Արզգլորի ծերպերով կորյունի պես ճկուն ու փափուկ իջվարում է: Մինչև իսկ ինքը չի լսում թաղիքե ոտնամանների քստփստոցը:

Շունչը պահած անլուսին գիշեր է:

Մշո գետակը վշշում է քնած քաղաքի ականջի տակ և ավելի խորացնում գիշերվա լուսթյունը: Տղան ձոր ու ձոր, գետի հետ, կտրում-անցնում է Ձորի թաղը, ապա՝ Սուրբ Մարինեի թաղը և Տաշո թուրքական թաղում ելնում է ձորից: Այս թաղում է ապրում այն բեկը, որ պուտպուտուրիկ մի ձի ունի... Նա մագլցում է գոմի կտուրը, երդիկն ի վար պարան ձգում, իջնում գոմը: Ձին խլշտած փռնչում է, փորձում է կտրել կապը, իսկ տղան փաղաքուշ խոսքեր է ասում, շշուկով փաղաքշում է ու մոտիկ-մոտիկ անում... ահա՝ շոյում է արդեն, շոյում է, և բռով գարին մոտեցնում դնչին, խուրջինը կախում ձիու պարանոցից, շոյում է և փորձում բարձրացնել սմբակը, շոյում է և թաղիքի մի կտոր դնում սմբակի տակ, շոյում է և սմբակը առնում թաղիքի մեջ՝ կապկպում լարանով, շոյում է և սմբակները փաթաթում թաղիքով... Հետո սանձում է, դուրս քաշում ձին, ծփում մեջքին և ականջը մտած՝ փափուկ վարգում է դեպի Վերին թաղը. այս անգամ՝ այգիների միջով, Առաքելոց ճամփով՝ դեպի Մին-կատար, դեպ Սասուն...

Ահա և բացատր: Արշալույս է, և հայդուկները գննք են կապում... Եվ տասնվեց տարեկան մի տղա ձիու հետ կանգնել է Գևորգ Զաուշի դիմաց ու սպասում է վճռի: Գևորգը սանձն առնում է տղայի ձեռքից: Փորձնական հանձնարարությունը կատարված է: «Բեկի ձին գեղեցիկ ձի է, — ասում է Գևորգ Զաուշը, — լավ աշխետ է, բայց մեզ պետք չէ, — խփում է ձիու դնչին: — Իսկ տղային զենք տվեք: Փամփուշտ տվեք: Փամփշտակալ կապեք: Արժանի է»:

Առաջին անգամ, երբ լսեցի այս պատմությունը, հիշում եմ, խորը շունչ քաշեցի և հարցրի հորս, թե ես հոխպեր Իսրոյին նմանություն ունե՞մ: Հայրս մտածեց-մտածեց, ինձ թվաց, թե չլսեց կամ պատասխանել չի ուզում, և առանց ինձ նայելու ասաց. «Իսրոյի աչքերն նմանապես կապուտ են»:

Երբ թեքեցի ճամփաս դեպի հոխպեր Իսրոյի գերեզմանը, աչքերիս

առջև այդ պատմութիւնն էր: Եվ երբ բարձրացրի գլուխս, տեսա ոչխարի փոքրիկ հոտը: Խոյեր էին: Բոլորը կեռ, զորեղ պողկեմով, ինչպես մեր գյուղի խոյերը: Ակամա կանգ առաւ Մեր գյուղում հարու տվող խոյեր կային, երբ երեխա էին տեսնում, պոկվում էին հոտից և վրա քշում: Ես գնում էի «վագրի սիրտ կերած» մի մարդու մոտ և ամառացի, որ խոյերի ահից կանգնել եմ: «Թող գան», — վիրավորված մտածեցի ևս և, իրոք, ցանկացա, որ խոյերից մեկը... երկուսը պոկվին՝ գան ինձ վրա:

Գերեզմանին մոտիկ, հարմար մի քարի նստած է խոյարածը: Այն ժամանակ արդեն տարեց էր, ճերմակած մազ ու բեղով: Սեպտեմբերի 1-ն էր, միջօրե, երկնքից դեռ ամռան կրակ էր թափվում, իսկ նա բամբակյա բաճկոն ու շալվար ուներ հագին: Եվ փափախ Բարենցի, բայց նա չպատասխանեց, կարծես չլսեց, թվաց նաև, թե չնկատեց ինձ: Մտա մոլոր, մշուշված հայացքով նայում էր գերեզմանի կուտակ քարերին:

Ես նստեցի նրանից քիչ հեռու, մի ուրիշ քարի և փորձեցի կենտրոնանալ, միտք բերել — հիշել Իսրայի մասին իմացածս բոլոր պատմութիւնները: Որոշել էի նաև երգել նրա լսած երգերից և ամսուսացի, որ ծերունու ներկայութիւնը պետք է խանգարի: Ինձ ամենից շատ դուր եկած պատմութիւնը ճանապարհին հիշել էի արդեն: Հիմա որտեղի՞ց սկսել...

Հանկարծ նկատեցի, որ ծերունու ծնկներին մեկնված ճիպոտը ծխում է: Ուշադիր նայեցի: Ծիպոտի ծայրին ծխախոտ կար... Ուրեմն՝ ճիպոտ չէր, ձեռնափայտ չէր, այլ՝ չիբուխ... Այդպիսի երկար ծխամորճ չէի տեսել: Երկար մեկնված էր ծնկներին, իսկ ծայրի «ջղարան», թերթի, թե գրքի թղթով պատրաստված ծխախոտը, մարմանդ ծխում էր:

Նա ձեռքն առավ չիբուխը, տարավ շուրթերին. իրար վրա ձգեց, նորից մեկնեց ծնկներին, ապա բացեց գոտուց կախ կաշվե «քիսիկը», հանեց ծխախոտ, թերթի կտոր և սկսեց նոր «ջղարա» փաթաթել: Խշրանք ծխախոտ էր՝ փաթաթելուց բթով տրորեց պինչը ու փռշտաց: Փռշտոցի վրա մի խոյ պոկվեց՝ վազելով եկավ: Ահա, եկավ հարու տալու, դիմադրել է պետք: Ես ոտքի ելաւ Բայց խոյը ինձ ուշադրութիւն չդարձրեց, մլմլալով պտույտ արեց ծերունու շուրջը: Բայց և ճակատը քսեց նրա ծնկին: Եվ, տեսա, ծերունին ծխամորճի ծայրը դրեց խոյի բերանը: Խոյը, ինչպես աղ ուտելիս, չփշպացրեց շուրթերը, ծխեց, էլի էր ուզում, բայց խոյարածը թեթև հարվածեց նրա դնչին, և խոյը գնաց՝ գլուխը թափ տալով, փռշտալով:

Եկավ մեկ ուրիշը... եկավ մյուսը... մյուսը... Հետո պոկվեցին-եկան խումբ-խումբ: Եկան, իրար համշտելով բոլորեցին ծերունուն, և նա հերթով ամեն մեկին ծխել տվեց և՛ մի թեթև ապտակ:

Մխախտտն արդեն չիբուխի շուրթն էր այրում. խոյարածը նոր պատ-
րաստած ծխախոտը ականջակոթից առավ, վառեց, ամրացրեց ծխամոր-
ճին, մի քանի անգամ թունդ ձգեց և ծխամորճը նորից մեկնեց ծնկներին:

Կանգնած նայում էի այդ տարօրինակ ծերունուն և նրան շատ էի
սիրում՝ հանդիպել էի ցեղակցիս գերեզմանի մոտ. ահա մտասույզ ու
մշուշոտ նայում է գերեզմանի մամռոտ քարակուտակին... Սա համոզ-
ված էի, որ նա Իսրոյին տեսել է, ճանաչում է. նրա մասին եղած բոլոր
առասպելները գիտեի: Ինձ թվաց, որ այդ պահին խոյարածը Իսրոյի մա-
սին է մտածում և մտաբերում է այն բոլոր պատմությունները, որ ես
պետք է հիշեի: Գուցե նաև երգել է ուզում և նեղսրտել է, որ ես հայտ-
նըվեցի: Դրա համար էլ չի ուզում ինձ նկատել, մտածեցի ես:

Այդպես էլ նա ինձ չնկատեց, և ես հեռացա: Անընդհատ ետ էի նա-
յում. սպասում էի, որ երգ պետք է լսեմ և Դժնձորն իջնելիս թվաց, թե
լսում եմ, ծերունին արդեն երգում է:

Երեկոյան որպես նոր՝ միջնակարգ դպրոցի շառչին օրվա տպավո-
րություն, պատմեցի խոյարածի մասին, որ նա ձեռնափայտի շափ երկար
չիբուխ ունի և խոյերին ծխել է սովորեցրել:

— Փողփուշ Մելոն է,— ասաց հայրս:

Սա մտովի նորից տեսա չիբուխը և, իրոք, ինչպե՞ս չէի նկատել, չի-
բուխը հենց սրնգի երկարությունն ուներ և սրնգի տեսք:

— Ծիշտ է,— ասացի ես,— նրա մուշտուկը սրնգի նման էր:

— Փողփուշ Մելոն է,— մի տեսակ հեռու տեղից վերադարձած ձայ-
նով կրկնեց հայրս:— Էրգրի Կուսգետ գեղից էր... Մելոյի փողի ձենն
ամբողջ Սասունն էր բռնեի:— Հայրս ծնկներին հակված լուցե: Դա հորո
սովորական նստվածքն էր. այդպես՝ թևերը ծնկներին խաշած, հակված
ու համրացած՝ հայրս էրգիր էր գնում:

— Ժամանակ-ժամանակ Մելոն կելներ սար՝ տղեքի քով... կելներ
սար. տղեքի համար փող կփչեր... Գևորգ Զառչի տղեքի...— հայրս մի
պահ լուցե և ավելացրեց, — Իսրոն կսիրեր զինք... շատ կսիրեր զինք...
Մելոն փողփուշ էր...

Հայրս «փողփուշ» ասաց մի տոնով, որի մեջ և՛ գնահատական
կար, և՛ ափսոսանք, և՛ հուշ, կորուստ, կարոտ և չգիտեմ էլի ինչ, և ա՛յն,
որ Փողփուշ Մելոն հիմա, կարծես թե սրինգ չի նվագում: Սա այդպես
համադրեցի:

— Հիմա փող փչո՞ւմ է:

— Կփչեր,— կողմնակի պատասխանեց հայրս ու լուցե:

Հաջորդ օրը դպրոցում Փողփուշ Մելոյի համագյուղացի աշակերտ-
ները նույնպես հաստատեցին, որ իմ տեսած խոյարածը Փողփուշ Մելոն

է: Այդ օրը նրանք հա՛ ժպտում էին ինձ, որ ես իրենց գյուղացի Փողփուշ Մելոյով հետաքրքրվում եմ, ճանաչում եմ նրան: Իսկ դասից հետո նրանցից մեկը ինձ քաշեց դպրոցի անկյունը և գաղտնիք ասելու պես շշնջաց. թե՛ Փողփուշ Մելոն իմ տեսած շիբուխով նաև նվագում է. այդ երկար ծխամորճը միաժամանակ սրինգ է: Լսողներ են եղել. քեռի Մելոն էդ շիբուխով նվագում է: Ես մտովի նորից տեսա Փողփուշ Մելոյի շիբուխը... Նախորդ օրը շատ ուշադիր էի նայել, շիբուխի վրա ոչ մի անցք չկա՛ր ինչպե՛ս է նվագում: Իմ տեսածը ծխամորճ էր ու կար, միայն թե՛ սրնգի չափ երկար և սրնգի տեսքի:

Ցունդարձի ճանապարհին որոշեցինք հանդիպել Փողփուշ Մելոյին: Մերոնք, մեր գյուղի աշակերտները, չէին հավատում, որ խոյերը ծխում են: Մտաւարդ ծխամորճը հեշ. բայց չէին հավատում, որ խոյարածը իր խոյերին ծխել է սովորեցրել:

— Հիմա կապացուցենք, որ դու փշա՛ն ես,— կրքոտ ու համոզված ասում էր տասներորդի մեր պեպենոտ գերազանցիկը: Նա դպրոցի բացարձակ գերազանցիկն էր, նրա անունով մեր ուսուցիչներն ու ծնողները մեզ խրախուսում-խրատում էին, մեզ ամոթանք էին տալիս: Նա, իրոք, գերազանցիկ էր և խիստ կարգապահ: Շատը տարում ոչ մի ծամ չէր բացակայել և բոլոր աշակերտներին հաճել էր իր դեմ, հատկապես՝ մեր գյուղի: Նա ավելի շատ ուսուցիչ էր, քան՝ աշակերտ: Մեզ այդպես էր թվում:

— Հիմա կապացուցենք,— մի տեսակ ոխով կրկնում էր, առաջ ընկած նայում շուրջբոլորը և ափսոսում, որ խոյերն ու խոյարածը չէին երևում:

Տեսանք նրկու շաբաթ հետո: Եվ առաջին նկատողը գերազանցիկն էր:

— Վերջապե՛ս,— ուրախացած մատնացույց արեց:

Եվ մենք «Այալարանից» բարձրավանդակի լայն շեղքով գնացինք գեպի խոյարածը:

Փողփուշ Մելոն նույն քարին, նույն դիրքով նստած էր՝ ծխացող շիբուխը ծնկներին երկարած, մշուշոտ հայացքը գերեզմանի կուտակ քարերին: Ինձ թվաց, թե նա այդպես էլ տեղից չի շարժվել:

Մենք բարենցի՞նք բարձրաձայն ու խմբովի կանգնեցինք: Եվ այս անգամ լսեցի նրա ձայնը՝ թավ էր ու երգեցիկ:

— Աստու բարին,— պատասխանեց ու հետաքրքիր նայեց մեզ:

Խումբը լուռ ու սպասողական կանգնած էր: Այդ պահին բոլորը ենթարկվել էին պեպենոտի տրամադրությանը. նրանց սպասողական հայացքներում նաև խիստ պահանջ կար, հարցապնդում,— ճի՛շտ է, որ

խոյրերն ծխել եւ սովորեցրել... Յոյց տալի տեւանենք:— Խեղի լուռ, բայց
անտրոք հարցապնդումը յկտիութեան էր հասնում. խոյարածը պետք է
որ վերապնդվեր: Մեղադրին՝ Փողփուշ Մելոն, ինձ հաժար շատ հարազատ
մի մարդ էր, որքն ահա երկրորդ անգամ եմ տեսնում և կլի իմ ցեղակցի
գերեզմանի մոտ... Եվ զղջացի, որ պատմել էի նրա մասին: Ինչուր էլ
պատմել: Արժեք, որ երկար չիքուխով խոյրի հետ ծխող հցաջ ծերու-
նին մնար իմ գաղտնիքը:

— Գնանք,— ասացի ես:

— Սպասիր,— տասներորդու և գերազանցիկի իրավունքով սա-
տեց պեպենոտը:— Ի՞նչ ապացուցեցիր, որ գնանք:

Խումբը համառորեն սպասում էր, և Փողփուշ Մելոն ստիպված էր
հարցուփորձել: Եւ դա ճիշտ հասկացա. նա ստիպված հարցրեց, թե ով-
քե՞ր ենք, ո՞ր գյուղացի ենք... Եվ երբ իմացավ մեր գյուղը, անմիջապե-
սաբ զիպցրեց գերեզմանին, նորից նայեց մեզ, այս անգամ՝ զննող: Եվ եւ
այնպես հասկացա, թե Փողփուշ Մելոն ասաց՝ այս գերեզմանն էլ ձեր
գյուղացի է: Գիտե՞ք: Եվ հանկարծ զլխի ընկա, որ խմբից ոչ մեկը իմ
ցեղակցի գերեզմանին չի նայել, չի նայում, մինչև իսկ աչք չի դիպցնում:
Դա շատ վիրավորական էր:

— Գնանք,— կրկնեցի ես:

— Այստեղ ծխող խոյ չկա,— հայտարարեց գերազանցիկը:

— Կա՛:— Եվ տեղնուտեղը ափսոսացի, որ երկու օր առաջ պաշտ-
պանի եմ նրան. տղաների մի մասը ուզում էր Դժնձորում նրան ղնգստել,
իսկ ես դեմ կանգնողների թվում էի. մտածում էի, թե նախանձից ծեծել
են ուզում... ոչ մի նախանձ, սա ծեծի արժանի է, դրան ծեծել է պետք:—
Կա՛,— պատասխանեցի կովարար,— բոլորն էլ ծխում են:

Փողփուշ Մելոն հետաքրքրվեց, թե ես է՞լ նույն գյուղացի եմ:

— Հա՛... սա իմ հոխպոր գերեզմանն է:

Այս անգամ նա հետաքրքիր նայեց ինձ, մի բան շնչաց, որ լսեցի,
հետո բացեց կաշվե ծխատուփը, հանեց ծխախոտի փշրանք, թերթի մի
կտոր և փռտաց... Հենց այնպես փռտաց. և խոյերից մեկը պոկվեց
ու վազելով եկավ...

Աչքերս մեկնեցի:

Բայց նրան, այդ քինոտ գերազանցիկին արտասուք ցույց տալ պետք
չէր: Եվ պետք չէր նրան ունկից նայել, թե հերթի կանգնած խոյերը
ինչպես են ծխում: Դա արդեն ինձ չէր հետաքրքրում: Եւ քաշվեցի մի
կողմ, նստեցի մի քարի և, որպեսզի լաց չլինեմ, հիշեցի իմ սփրած պատ-
մութիւնը:— Ահա, տասնվեց տարեկան մի տղա Մանու սարից իջնում
է Մուշ քաղաքը...

— Իսկ դու դրանով նվագո՞ւմ ես:

Հանկարծ լսում եմ պեպենոտի ձայնը և սրվում՝ ի՞նչ կպատասխա-
նի... Փողփուշ Մելոն ի՞նչ կպատասխանի... ի՞նչ կասի... Իսկ նա լուռ է:

— Նվագո՞ւմ ես... դա սրի՞նգ է, — պոկ շի գալիս և կամակոր հա-
յացքով ինձ է որոնում:

Ես ատամներս սեղմած ոտքի եմ ելնում. դրան պետք է ծեծել... ծե-
ծել է պետք... ծեծել...

— Սրինգ չէ, — փոխարենը ինքն է պատասխանում՝ կես ծերունուն,
կես ինձ: Եվ շարախինդ հարցապնդում: — Ասա, դա սրի՞նգ է...

2

«Հը՞, Մելո, էդ փո՞ղ է...»

Մելոն կտուրին կրակ էր արել, շուղերը շարել կրակի մեջ և շիկա-
ցած շուղերով սրնգի երկարությամբ մի փայտ էր ծակում:

«Փող է կշինի՞ս, Մելո», — հետաքրքրվում էին ներկաները, իսկ Մե-
լոն անծպտուն փայտն էր ծակում:

Դա վաղուց էր. գաղթից հետո, այդ նոր գյուղում հաստատվելուց
հետո առաջին գարնանն էր: Ձմեռնամուտին էին եկել-ծվարել լեռնային
այդ խարխուլ գյուղում, գարուն էր բացվել, և մի իրիկնապահի տեսան,
որ Փողփուշ Մելոն տանիքին կրակ է արել ու նստել կողքին: Մարդիկ —
Սասնո աշխարհից կային, Մուշից, Խնուսից, Ալաշկերտից... — որ այս
ու աշնանը՝ օտար պատ ու ցանկապատերի տակ նստոտած՝ մոլորվել էին՝
լուծ ու լծկանի, սերմացուի մասի՞ն մտածեն, թե՛ ելնեն կորցրածը գտ-
նելու, Փողփուշ Մելոյին տեսան կտուրին նստած և հավաքվեցին-գնա-
ցին նրա մոտ. հիմա Մելոն կփշի իր փողը...

Թող Մելոն փշի իր փողը, և թող թոհուրոհից, լաց ու կականից
խլացած ականջները բացվեն հեռացած-մոռացված հնչյունների առջև...
Գարնան իրիկնապահին Սովասարից գյուղ իջնող ուխտարներն ու գառնե-
րը ինչպե՞ս էին մայում-կանչում իրար՝ հիմա Մելոյի սրնգի շրթից կլսեն:
Հովը ի՞նչ էր շշնջում սարում ծաղիկների հետ գիշերող յալավորների
ականջին՝ Մելոյի սրնգի շրթից կլսեն: Աղբյուրների արծաթե գլգլոցը,
կիրճում գալարվող Տալվորիկ գետի վշտոցը, մութ անձավներում մոլոր-
ված Զենով Օհանի կանչը հիմա սրնգից կլսեն: Արշալույսի սարսուռով
բռնված դեղին արտերի շրջյունը, լուրերի մանվող ֆոռոցը կորեկի փա-
փուկ արտերում՝ կլսեն: Հիմա Մելոն կփշի իր փողը, և մշուշոտ աչքերի
գիմաց կհայտնվեն հեռացած-կորած պատկերները... Թող Մելոն նվագի,

և թող քարացած սրտները փափկեն. թող ետ գան, հայտնվեն կորած արցունքները...

Մարդիկ, որ պատ ու ցանկապատերի տակ մոլոր նստոտած էին, տեսան, որ Փողփուշ Մելոն կտուր է բարձրացել, ելան-գնացին նրա մոտ։ Գնացին, տեսան, որ Մելոն կրակ է արել և շիկացած միլերով սրնգի երկարությամբ, սրնգատեսք մի փայտ է ծակում։

«Մելո, բա քու փողն ո՞ւր է»։

Գիտեին, որ նա իր ծիրանի փողը հինգ տարի՝ թե՛ կոիվների մեջ, թե՛ փախեփախին գոտին խրած պահել է։ Ո՞ւր է։ Ծիրանի փողը ո՞ւր է։ «Քու ծիրանի փող կորե՞լ է, Մելո»։

Մելոն, գործի հետ, զլխով արեց՝ կորել է։

«Նոր փող կշինիս»։

«Աստված էվելի շնորհք տա, Մելո, փող չինե, փող փչե, թող մեր հոգին քրքրվի...»։

Ոչ մեկի մտքով չէր անցնում, որ Մելոն չիբուխ է պատրաստում։ Մելոն, ախր, ծխող չէր։

Հաջորդ օրը և էլի մի քանի օր Մելոն դարձյալ նույն գործով էր զբաղված։ Իսկ շաբաթ հետո կտուրին հայտնվեց տարօրինակ շիբուխով։

Մելոն տանիք ելավ՝ շիբուխը սրնգի պես պահած, հետո շիբուխը խրեց գոտին, նորից կրակ արեց, անվարժ մատներով անճոռնի մի «ջղարա» փաթաթեց-վառեց, ամրացրեց մուշտուկի ծերին և, կրակի կողքին նստած, ծխեց ու փչեց, ծխեց ու փչեց։ Գարնան իրիկնապահ էր, Փողփուշ Մելոն ծխեց ու փչեց դեպի մայր մտնող արեգակը...

3

Ասացին, որ Փողփուշ Մելոն մահացել է։

Եվ ես որոշեցի գնալ կրճատ, այն ճամփով, որով երեք տարի դըպրոց էի գնացել-եկել, շնայած գիտեի, որ կածանը արդեն չկա, արահետը փակվել է, ինչպես լեռներով ու դաշտերով ոլորվող առուն է լցվում հողով ու սեզով, երբ ակունքից կտրում են ջուրը։

Բայց ես գնում էի անշիթ, չսխալվելու համար կողմնորոշվելու պետք չկար, և ինձ թվում էր, թե ոտքերիս տակ արահետը բարախում է՝ զարթնել է կածանի հիշողությունը, և ծայրեծայր հոսում է թրթիռը։

Մեր «կայարանից» թեքվեցի բարձրավանդակն ի վեր։ Եմ ցեղակցի շիրմաքարի մոտ պետք էր մի բաժակ օղի խմել, և նստեցի այն քարին, որի վրա առաջին անգամ տեսել էի Փողփուշ Մելոյին։

Եվ վերջին անգամ, տարի առաջ, այդտեղ էի հանդիպել ընկերոջս,

աքջ հենց Փողփուշ Մելոյի համադրուողացին էր։ Այստեղ, շիրմաքարի մոտ նրա՞նք զրուցում էինք, նկատեցինք, որ մեկը Դժնձորից ելա՞վ և դեպի մեզ է գալիս։ Ո՞վ կլինի. կածանը վաղուց փակվել է, իսկ մարդը հովիվ չէ՞ք, դաշտառարա՞ն չէր։ Այդ կողմերը վաղուց հանդադարա՞ն շանեն։ Ո՞ւմ մարդո՞վ է անցել լուսած արահետը։

— Ըիիի, Մելոն է։— Դեռ հեռվից ճանաչեց ընկերս։— Փողփուշ Մելոն է։

Նա էր։ Զիրուիքը ձեռնափայտի տես առաջ դրած, հակված ու ծանր բարձրացած գոտքը, եկավ։ Մենք ոտքի ելանք, բարևեցինք, և ես գիշեցի իր քարը։ Մի պահ զլուխկախ կանգնեց, և թվաց, թե մեզ չի նկատել, ապա նստեց իր քարին ու պատասխան տվեց.

— Աստու բարին։

Եվ ամբը ճակատին պահած նայեց։ Նայում էր, և շուրթերը դժգոհ խլվում էին. ո՞վքեր են, ի՞նչ մարդիկ են, այստեղ ի՞նչ գործ անեն, ինչո՞ւ են եկել։ Ապա քացեց ծխատուփը։ Նույն կաշվե «քիսիկն» էր, որ ես, է՛, տարիներ առաջ տեսել էի։ Եվ սկսեց «չղարա» փաթաթել... Հիմա կիսաշուա, և հոտի խոյերից մեկը կաշվովի-կգա, Փողփուշ Մելոյի ծնկին կքորի ճակատը, և նա չբուխը կդնի խոյի շուրթերին։ Բայց խոյերի հոտ չկար. կոտնետեսությունն արդեն քանի տարի է խոյ չէր պահում, և Մելոն արդեն խոյաբաժ չէր, բայց առաջվա նման արշալույսին դուրս էր գալիս գյուղից և վերադառնում մթնշաղին։ Ես դա գիտեի։

— Որտեղի՞ց ես գալիս, քեռի Մելո,— հարցրեց ընկերս։

Մերունին ուշացումով պատասխանեց։

— Դու ո՞վ ես, որ զիս կճանչնաս,— հայացքը կախ ասաց Փողփուշ Մելոն։

— Ես ձեր գյուղացի եմ, քեռի Մելո, ինձ չե՞ս ճանաչում։

Նա բարձրացրեց գլուխը և փորձեց որոշել, թե խոսողը ո՞վ է։

— Ես եմ, քեռի Մելո,— ընկերս ասաց իր անունը,— ինձ չե՞ս ճանաչում։

— Զէ, լատ։— Մի քիչ լռեց։— Ուտից ճանչնամ... Քու հերն ո՞վ է... էրզրի ո՞ր գեղից է։

Եվ ընկերս շուտ պատասխանի վրա դարձացավ՝

— Զա՛... Քոլոսկա Պետրոս հո՞ս կրնակվի,— ժխտող չիբուխը սաղից ունի ի ետ, դեպի իրենց գյուղը։ Հետո մեկնեց լռեց, չիբուխը երկաթեց ծնկներին և կախեց գլուխը։ Տմբամբացնում էր, և փափախի շարդված ականջները ճոճվում էին։

— Քու հեր կապրի՞,— հարց տվեց և պատասխանի շապատեց։— Քու հոր կճանչնամ... Քու հերն ինձնե քսան տարի փոքր է... կճանչնամ. մեզ

Քոլոսկիկն եմ առեալ... մեջ հարսանիքին եմ առեալ... Ետխով կխաղերու
Ջահել տղա էր, հըմը լավ կխաղեր... Յարխուշտա չէ, հըմը Գորանի շա-
խով կխաղեր... Կերգեր ու կխաղեր...

Փողփուշ Մելոն գլուխկախ խոսում էր Երկար խոսեց։ Մոռացավ,
որ քոլոսկեցի Պետրոսի մասին էր պատմում, անցավ ուրիշ հիշողության,
հեռո՛ Սև սարի բացատի պատմությունը, թե ինչպես մի անգամ բարձ-
րացել էր սար՝ «տղեքի» համար փող փչելու, ապա բացատում՝ «տղե-
քը» Յարխուշտա պարեցին... Սպաղանաց Մակարն ու Իսրոն էին դեմ-
դիմաց, Սպաղանաց Մակարը ծեր էր։ «Տղեքից» ամենամեծը Սպաղա-
նաց Մակարն էր, իսկ Իսրոն՝ ջահել, և պարելուց Մակարի ափը... աջ
ձեռքի ափը ճաք տվեց՝ արյուն ելավ...

Փողփուշ Մելոն, ծխացող չեբուխը ծնկներին, գլուխկախ երկար խո-
սեց։ Թուով պատմությունից պատմություն, խոսքից խոսք... Անսկիզբ
ու անվերջ խոսում էր։

Եվ հանկարծ գլխի ընկա, որ նա մոռացել է մեր գոյությունը։

Մոռացել էր մեզ, մոռացել էր իր տեղը, մոռացել էր, որ խոսում
է... Նրան թվում էր, թե ինքն իր մտքերի հետ է, ամեն օրվա պես՝ հի-
շում է...}

ԹԱԹՈՆ

1

— Սերոբ, գեղացիք բոլոր իրենց արտերն հերկեցին-ցանեցին, իմը
մնաց։— Դեռ արևը չծագած Հլոյի Թաթոն կանգնեց հարեա՞նի դռանը։—
Գարունն անցավ-կանցնի ու իմ թաք արա մնաց, Սերոբ։

Սերոբը հասկացավ, որ ծերունի Թաթոն լծկաններն է խնդրում։ Եզ-
ները... Այսօր կան, ահա ուս-ուսի կապված են գոմում, էգուց-էլօր պետք
է քշի-տանի կոլտնտեսություն... Իր լեզվով պետք է թելադրի դիմում, թե՛
խնդրում եմ, ուրիշ ինչպե՞ս, շատ եմ խնդրում, որ ինձ, իմ հող ու ջրով,
իմ ընտանիքով, իմ եզներով, սալով, արարով, իմ հավ ու ձգով... ըն-
դունեք կոլտնտեսություն։ Իսկ ծերունի Թաթոն, որ մի լաթ արտից բացի,
որ... որ մի խութ՝ բեղից բացի ուրիշ ոչինչ չունի. ոչ ընտանիք-բանող
ձեռք, ոչ լուծ ու լծկան, ինքն է ու իր չոր գլուխը, նույն խաղվունքով պի-
տի կոլտնտեսություն ընդունվի և նույն իրավունքով՝ օգտվի բարիքնե-
րից։

Սերոբը ձեռքի ցախավելը շարտեց արևածագը ազդարարող աքազադի վրա և հանեց ծխատուփը:

Թաթոն, որ պատասխանի էր սպասում, վիրավորվեց:

— Սերոբ,— ծանր տմբամբացրեց ծերունին,— թե էրզրի մեր Արդվոնք գեղից պատահի ու մեկն հանդիպի քեզ...

Հուր ու սրից պոկված լինի ու՝ հանդիպի, տղամարդ լինի, թե կին՝ մեծ լինի, թե փոքր, միևնույնն է. Սերոբը թող հարց տա. եղե՞լ է մի գարուն, որ Հլոյի Թաթոն լուծ ու լծկանի համար խեղճացած լինի:

— էս մանուկ արեգակ վկա, իմ ցավն ու կարոտ վկա, չի եղե, Սերոբ: էսօր էլ... գարունն անցավ-կանցնի ու իմ թաք արտ մնացե առանց ցանքի:

Ոչինչ, Թաթո, նեղսրտած մտածեց Սերոբը, հոգ մի արա, մի քանի ամիս հետո, աշնանը, Սերոբը, դիմումի հետ, եղները կհանձնի կոլտրետեսությանը և այն ժամանակ Սերոբն ու Թաթոն կհավասարվեն: Այնպես որ, հաշվիր, թե այսօրվանից Սերոբը եզ լունի՝ ոչ զույգ, ոչ կենտ, հաշվիր, թե եղներից մեկը քոնն է, եղներից մեկի մի ոտքը, մի կճղակը, մի պոզը, մի մազը քոնն է. տար, ինչպես ուզում ես այնպես վարվիր՝ ուզում ես լծկանների հերն անիծիր, մորթազերծ արա...

— Մեր հարևան գյուղում,— Սերոբը գլխահակ ծխում էր և ձեռքը անորոշ մեկնեց,— մի մարդ իր եղները մորթել է:

Սերունին հարցական նայեց. հարևանը ինչ-որ բան է ակնարկում... Ի՞նչ է ուզում ասել: Նա փորձեց բռնել հարևանի հայացքը, բայց Սերոբը հակված ծխում էր և, կարծես ինքն իր համար, շարունակեց՝

— Չույզն իրար հետ զարկել է գետին, իր ձեռքով մորթել:

— Զի՞նչն է մորթե, — հարցրեց ծերունին:

— Եղները:

— Եղները: — Այդպես էլ Թաթոն շիփ-շիտակ չէր հասկանում կատարվածը: Գուցե հարևանը երկդիմի՞ է խոսում, գուցե՝ խաղերով է մերծուում...

Է՛, հարևան, հարևան, Հլոյի Թաթոն այնքան ընկած-կորած մարդ դարձավ, որ դու շիտակ պատասխանն էլ շատ ես համարում:

— Կոլխոզ տանելու փոխարեն, — Սերոբը նորից խոսեց և դարձյալ ինքն իր մտքի հետ, — զույգ եզը մորթել է:

— Յա՛, Մարաթուկ: — Սերունին ըմբռնեց: Հասկացավ: Պատկերացրեց... Եվ մարմնով դող անցավ: — Յա՛, Մարաթուկ: — Խաչակընքեց ծերունին: Նա փորձեց էլի ինչ-որ ասել, բայց ոչ մի բառ չգտավ:

Իսկ հարևանը ծանր ոտքի կանգնեց և բացեց գոմի դուռը...

Նոր գյուղից դուրս ելավ — եզները լծի տակ, լուծն ի կախ արորը, շալակին պարանով կապկալած կես պարկ սերմացուն ու կես խուրձ խոտը — ծերունին մի պահ կանգ տվեց. փորձեց իր արտի ուղղութիւնը բռնել-գնալ անսխալ ու կարճ ճանապարհով: «Նրեացող է՛ն բլուր կանցնինք,— բացատրեց ինքն իրեն և եզներին,— բլրից է՛ն կողմ ձորակ մի կա՛ կանցնինք, ձորակն անցանք, քշիկ մի կերթանք, կենինք բլրակ մի...— Բլրակի անունն ի՞նչ էր,— մտածեց ծերունին,— էլի մտահան արի... տասնչորս-տասնհինգ տարի է հոս կրնակվիմ ու էս սար ու ձորի անուն շտովորեցի: Հոս՝ լսի, հոն՝ մտահան արի: էդ բլրակն էլանք-իջանք,— շարունակեց ծերունին,— քշիկ մի կերթանք, կհասնինք ձորին: Հոն, ձորաբերանին իմ արտն է... Հո, դուրբան, էրթանք... Յա՛, տեր», — ուզեց երկնքից օրհնութիւն խնդրել, բայց հիշեց, որ հարեան գյուղում մեկը իր եզները մորթել է:

«էդ մարդու հացն ուտելու չէ,— մտածեց նա,— հոգին շարքերին ծախած էդ անօրեհի հացն հարամ է»:

— Հո, դուրբան,— արտակարգ ջերմութիւն զգաց լծկանների նկատմամբ:— Գառ ջան, ախպեր ջան, հեր ջան... Հեր ջան:— Կրկնեց կրքոտ և ոտքը կախ գցեց:— Հրիի՛ր,— հայացքը կապույտով մշուշված Հայոց լեռնապարին, քակվեց Հլոյի Քաթոն:— Իմ ջոջ եզ, Հլո... Իմ ջոջ եզ, իմ հեր:— Հիշեց էրգրի իրենց ջոջ եզին, նրան որ Հլո հոր անունն էր կրում՝ թե ինչու և երբմանից, ինքն էլ չգիտեր: Իրենց ջոջ եզան անունը Քաշե էր, բայց գյուղում Հլո էին ասում: Այդպիս էր կոչում նաև ինքը՝ Հլո հայրը: Եվ կոչում էր շոյված, որովհետև իր անվանակիր եզը ուժեղ էր և աշխատասեր:

— Իմ ջոջ եզ՝ իմ հեր, դու ինչպե՛ս իմացար, թե էդ գարնան աչք փակելն ավելի լավ էր՝ քու երեց տիրոջ հտեից էրթալն ավելի լավ էր...

Հոր մահվան առիթով (Հլո հայրը 105 տարեկանում ձմռան մի արշալույս ելավ դուրս, երկար, երկար նայեց աշխարհին, դարձավ՝ քնեց ու մնաց քնած)... և հոր մահվան առիթով Քաթոն յոթ օր գոմ էլէր մտել: Իսկ ութերորդ օրը, մութուլուսին, երբ բացեց գոմի դուռը, անասունները՝ կովը, երինջը, արջառը, զույգ եզը մզգոցով ու մի աչք դարձած նայեցին Քաթոյին: Չէ, անասունների ձեն-ձենոցն ու համախումբ նայվածքը խոտ ու դարմանի պահանջ չէր, Քաթոն դա հասկացավ, նրանք կարոտած

ողշունում էին իրենց տիրոջը և փորձում հասկանալ պատահածը: (Թաթոյին թվաց նաև, որ անասունները ամեն ինչ հասկացել են, գիտեն՝ իրենց երեց տերը չկա... գնացել է): Հետո ջոջ եղբ բռնեց տիրոջ հայացքը, և Թաթոն ցնցվեց. նրան թվաց, թե Հլո հայրն է նայում իրեն... ճիշտ ու ճիշտ հոր նայվածքն էր՝ հոգնած, մի քիչ տխուր, բայց պատրաստակամ: Նա խաչակնքեց, որ պատրանքը անցնի, բայց եզան աչքերից համառորեն նայում էր հայրը: Նա էր՝ հենց Հլո հայրը... Եվ մի՞շտ է այդպես եղել, թե՞... Կպատահի լուսահոգի հոր հոգին անցած լինի...

«Մեղա, տեր»:— Սիրտ շարեց ավարտել միտքը:

Իսկ ջոջ եզան աչքերից նայում էր հայրը:

«Դու իմ Հլո հերն ես,— շնչաց Թաթոն:— Իմ հեր չկա,— բարձրաձայն հայտարարեց նա:— Իմ հեր գնաց իր օղորմածիկ հոր կողքին ննջելու, բայց դու, իմ ջոջ եղ, դու իմ Հլո հերն ես»:— Եվ ջոյեց եզան ճակատը:

Եղբ հնազանդ երկարեց վիզը ու տխուր մզգաց: Եվ ծոված հայացքում սպասում ու տառնալ կար: Մյուսին Հլո հայրն էր նայում Մարաթուկին կուտակվող կարկտաբեր ամպերին:

4

— Քու հոգին արդար ու իմաստուն էր, իմ ջոջ եղ:— Բարձրաձայնեց ծերունին: Հուշերի ու բեռի տակ հակված գնում էր: Շտկվեց, որքան տարիքն ու բեռը՝ կես պարկ սերմացուն ու կես խուրձ խոտը թույլ էին տալիս, շտկեց մեջքը և հայեց մշուշով պարուրված լեռնապարին:— Իմ Հլո եղ...

Դու ինչպե՞ս իմացար, որ գարունը արնոտ պետք է լիներ... Որ մեր բարձրիկ երկնքից, մանանայի տեղակ, արյուն պիտի ցողվեր մեր անուշ սար ու ձորերին, խելառ-Դավթի որձ գետերի մեջ: Դու ինչպե՞ս իմացար, որ էդ գարնան ու չուրի հիմա իրար հետ ակոս չենք բացի Մարութա սարի փեշին, կորեկ չենք ցանի, ու Մարաթուկի սիրուն սարյակները կմնան առանց կորեկի ու Արզվանքա անտառի արջերն ու քոթոթները էդ տարին ու չուրի հիմա կմնան առանց կորեկարտի... Դու ինչպե՞ս իմացար, որ լուսահոգի իմ հորից հետո խև Դավթի ցեղից ուրիշ մեկը էդ գարնան ու չուրի հիմա մեր կանաչ, մամռոտ հանգստարանում էլ չի ննջի, մեր անուշ հողի մեջ հող չի դառնա... Դու ինչպե՞ս իմացար, որ քո լծրնկերները էդ գարնան իրենց արդար վզերին լծի տեղակ անօրենի յաթաղանք պիտի առնեն... Դու ինչպե՞ս իմացար... էդ բոլորը դու ինչպե՞ս իմա...

ցար, իմ ջոջ եզ, իմ հերո Քո սիրտն ավետարան էր: Իմ Հլո հար հագի՛ն կանչեց քեզ... Իմացար ու գնացիր քո երեց տիրոջ ետեկից...

Սերունին գնում էր՝ խոհերի ու բեռի տակ կթած:

Նորից ուղղեց շալակը՝ միմյանց ազդեցված խոտն ու սերմացուն, աչք դիպցրեց արևին, լծկաններին շտապեցրեց և շարունակեց գրույցը.

— էդ օրն աստված զիմ խելքն առել էր, իմ Հլո եզ, ու քու խոսքն էդ օր չհասկացա: Էդքան տարի մենք հետ իրար վար ու ցանք արինք ու մեջ իրար աչքերի նայելով հասկացանք իրար: Բայց էդ օր աստված զիմ խելքն առել էր, և ես քու աչքերի խոսքը չհասկացա:

5

Մի շաբաթ եզը բերանը շմտեցրեց մսուրին: Գերդաստանը սզի մեջ էր. երեկ-մյուս օր հեռացավ օջախի մեծք և, տես, երկրորդ կորուստն է վրա տալիս՝ ջոջ եզն է գնում: Ամեն մեկը իր հերթին ջուր է հրամցնում եզին, տաք հացի իր բաժինն էր հրամցնում. մեկի չէ, մյուսի ձեռքից կընդունի, ու թե մի պատահ կերավ՝ փրկված է: Բայց եզը բերան չէր բացում: Բեկված հայացքը գոմի դռանը, տխուր մզզում էր: Նվ չնայած արծակ էր. ազատություն էր տրված, բայց նա տեղից չէր շարժվում. մի շաբաթ է նստած էր՝ գլուխը կողերին ձգած, բեկված հայացքը՝ գոմի դռանը:

Թաթոն յոթը օր անկողին չմտավ, գոմի անկյունում նստած՝ հըսկում էր: Իսկ կիրակի արշալույսին, երբ ծանրացած կոպերը կպցրեց ու բացեց, եզը կանգնած էր դռան մոտ և փորձում էր պոզերով բացել դուռը:

«Յա՛, տեր», — ուրախացավ Թաթոն, բայց եզան մզզոցից հասկացավ, որ ամեն ինչ վերջացած է. եզը մեռնելուց առաջ ուզում է աշխարհը տեսնել: Ջոջ եզը տխուր մզզում էր և փորձում պոզով դուռը բացել:

(Այդպես Հլո հայրն էր երկու շաբաթ առաջ, արշալույսին, ափըլփում տան դուռը: «Թաթո գառ, դիմ հանեք դուրս... աչք դիպցնիմ աշխարհին, դառնամ զիմ աչքեր գոցիմ»):

Թաթոն բացեց գոմի դուռը, և եզան պարանոցը գրկած՝ ելան դուրս ու կանգնեցին բակում: Թաթոյի թևի տակ գողում էր եզան պարանոցը՝ բանած-ողորկ-ճաքճքված-սևաթույր ու առաք... Ու եզան մաշկի տափով հասում էր դռը:

Գարնանամուտի ծվյան արշալույս էր: Հալվել էին աստղերը, Մաբաթուկի գլխին մնում էր միայն լուսառաղը՝ սարի ճերմակ, կայծկլտնող կատարից թռած ձյունի մի պեծ: Գյուղահայաց լեռնալանջը իր քար

ու թփուտներով դեռ ձյունածածկ էր, լանջի ճակատն ի վար սև ափսոսի պես իջվարում էր հեղեղատի հունը, և տեղ-տեղ ձյունածածկը ճաք էր տվել։ Չուրը բնկել էր ձյան տակ։ Զորով դեռ հեղեղ չէր անցնում, բայց դարնան արշալույսում հեղեղատի հոտն ու խշշոցը կար... Եվ սարյակները եկել էին արդեն, ճկճկում էին քիվերին, տանիքներին, կիսատ դեզերի վրա։

Թաթոն եզան սրթսրթուն պարանոցը գրկած՝ նրա հետ և նրա փոխարեն նայում էր աշխարհին և գիտեր, որ նա էլ գարնան նույն նշաններն է տեսնում, նրա ծոված աչքերում էլ նույն պատկերներն են, թորշոմ ականջներում՝ գարնան արշալույսի ձայնը։

Հետո եզան ոտքերը ծավեցին, և նա փլվեց բակում։

Արևածագից առաջ գյուղը արդեն դրնգում էր՝ Հլոյի տան ջոջ եզն է մեռնում... Սերունդները եկան-հավաքվեցին Թաթոյի բակում։ Եվ մինչև իրիկնապահ, թիկունքները՝ որձաքարե պատերին, արդվոնքցի ծերունիները խոսքը շուրթից շուրթ առնելով օր ու դեպք հիշեցին պապ Հլոյի և Հլո եզան կյանքից։ Հիշեցին, թե ինչպես, դեռ ամիսներ առաջ, զառիվար՝ երկնքից կախված է՛ն, էն մյուս ու մեկել ճամփով Հլոն ու Հլո եզը խոտի տակ ճկռած սայլը գյուղ էին հասցնում անվթար։ Թե ինչպես Հլոյի տան ջոջ եզը Հլոյի կամ Թաթոյի խրախուսիչ ձայնը առնում էր թե չէ՝ կրակ էր կտրում և զառիվեր՝ երկինք ձգվող է՛ն, էն մյուս ու մեկել ճամփով ճախրում էր դեպի երկինք... Արդվոնքցի ծերունիները մեռնող եզան շուրջբոլորը նստոտած օր ու դեպք հիշեցին Հլոյի և նրա եզան կյանքից։ Եվ միտք բերեցին նաև, թե գյուղի ջրաղացքարը ինչպես հանեցին Տավորիկի ձորից։ Զրաղացքարը Տավորից բերեցին յոթը տղամարդով և յոթը զույգ եզով։ Տղամարդկանցից մեկը Հլոն էր, իսկ եզներից մեկը Հլո եզն էր...

6

— Թե աստված կամեցավ ու նոր եզ ունեցա, կանվանիմ Հլո,— որոշեց Թաթոն։

Նա բեռի տակ խոնարհված քայլում էր՝ հայացքը շուլալած ոտքերին։ Այծի մազից գործած մուճակները մաշված էին. հարկ էր մի զույգ տրեխ ճարել։ Եվ տրեխի մասին մտածելիս նորից հիշեց, որ հարևան գյուղում մի մարդ իր եզները մորթել է... էգուց չգնա՝ հարևան գյուղ...

— Զէ,— ինքն իր դեմ ելավ ծերունին,— էդ անօրենից առած կաշին հարամ է։ Էդ անօրենի ձեռք դիպած կաշին կդառնա օձ ու կփաթաթվի իմ ոտքերին։

Հետո նա շալակի տակից աչքեց շուրջընտրը և գլխի ընկավ, որ անցել է իր արտը: Եվ դարձավ, կանգ տվեց արտի գլխին:

Թաթոն կանգնեց արտի գլխին, ծնկեց՝ զգուշ իջեցրեց խոտն ու սերմացուն, հետո թիկն տվեց բռնին և նորից տնտղեց իր արտը: Զորափին կպած մի լաթ էր՝ քարակուտակներով ծանրաբեռ և ճերմակ խճերի խիտ ցանքով:

— Մինչև արևը կոտորվի՝ կպրծնինք:— Ասաց լծկաններին:— Շընչիկ մի առնիմ, ապա մի երկու բացինք ու ձեզ կեր տամ:— Ավելացրեց ծերունին:

Նա ճաքճքված մատներով ծխախոտի փշրանքից «ջղարա» փաթաթեց, հանդարտ ծխեց և լծկաններին պատմեց էրզրի Սեմալ, Շենիկ ու Փեթար գյուղերի «անուշ թութունի» մասին ու ոտքի ելավ:

Մերունին արորը ագուցեց լծին, սեղմեց մաճը, գլուխը բարձրացրեց՝ երկնքից օգնություն առավ, ապա ճոճեց ճիպոտը և շվարեց:

— Բա եզների անունն ինչպե՞ս է:— Թաթոն շփոթված նայեց լծկաններին:

Եվ մաճը թողած, դարձավ նայեց գյուղի կողմ:

— Սերոբ, անաստված մարդ, — դժգոհ դիմեց լծկանների տիրոջը, — դու եզներն առանց անունի՞ տվեցիր: Աստված զիմ ուշքն ու միտքն է առն ու մտահան արի՛ չհարցրի, դո՞ւ ինչի՞ չբաշխեցիր:

Եվ այդ թյուրիմացություն համար Թաթոն, չիմացավ ինչու, հայհոյեց հարևան գյուղացուն, նրան, որ իր եզները մորթել է:

Հետո նա հարցական նայեց լծկաններին. փորձեց գուշակել անունները, բայց չգտավ ոչ մի նշան. ոչ արտակարգ գույն, ոչ ճակատներին ճերմակ ծաղիկ, ոչ ընդգծված պոզեր... անունները հուշող ոչ մի նշան չկար:

— Հարկ էր, որ աստված ձեզ լեզու տված էղներ:— Բողոքեց ծերունին, լծկաններն արձակեց, սերմացուն ու խոտը զատեց իրարից. սերմացուի պարկը ծրարեց քարերով, իսկ խոտը դրեց եզների դիմաց և պատվիրեց:

— Կերեք... Ես հասնիմ գեղ. ձեր անուններն իմանամ ու դառնամ...

ՁԵՌՆՔԱՇ ՀԵՐՈՆ

1

Կեսօրին Հերոն այլևս չհամբերեց: Պարկը սեղմեց թևի տակ ու ելավ դուրս: Վաղ գարուն էր: Եղանակը եթե այդպես տաք գնար, եթե շուշանար գարնան առաջին անձրևը, մի տասը օրից ձյունը կգնար, սար ու

դաշտ կբացվեին: Տասը օր... տասնհինգ օր... բայց կովը կհամբերի՞, պուշից ընկած էն երկու ոչխարները կհամբերե՞ն: Կես օր բան չեն կերել, մսուրներն են կրծում:

Աշնանը շատացվեց՝ Հերոն հիվանդացավ. լուր ուղարկեց քաղաք՝ տղային, որ գա ժամանակին անասնակերի հարցը լուծի, իսկ տղան եկավ, բժիշկ կանչեց, դեսից դենից դեղորայք ճարեց-լցրեց հոր կողքը — իսկ մի ավտո ծղոտի եղածն ի՞նչ է, երբ ասես, կբերեմ — հուսադրեց՝ էսօր-էգուց գցեց, բայց չբերեց:

«Հարկ է, որ մարդն իր տղի ձեռքին էլ չնայե»:— Հերոն անցավ հարևանի դոնով, աչք գցեց մարազի փակ դռանը — հարևանի մարազն էլ սրբվելու վրա էր, բայց շաբաթ առաջ՝ մի քթոց դարման տվեց, Հերոն գոհ ու շնորհակալ է, ապա կանգնեց փողոցում ու նայեց վեր ու վար: Նա գիտեր իր գնալիք տեղը՝ ուղիղ կալ... ուղիղ կոլտնտեսության կալ՝ ուրիշ ճար չկա: Բայց կանգնած վեր ու վար էր նայում, որպես թե՛ ո՞ր գնալ, ո՞ր կողմի վրա: Մի տղա էր թովռալով գալիս: Երբ մոտիկացավ, Հերոն ասաց.

— Կերթամ դաշտ, դեպ ձոր. քիչ մի խշվաշ-մշվաշ հավաքիմ-բերիմ... Ուրիշ ճար չկա...

Իսկ տղան չնկատեց էլ քեռի Հերոյին, գարնան հոտը պնշներում, խայտալով անցավ-գնաց:

Մինչև գյուղից դուրս գալը, կոլտնտեսության կալը գյուղից վար էր, ով հանդիպեց՝ կին, տղամարդ, երեխա, Հերոն հարկ համարեց բացառություն տալ.

— Կերթամ դաշտ, դեպ ձոր. խշվաշ-մշվաշ հավաքիմ-բերիմ...

— Հերո, դաշտում հիմա ի՞նչ կա:

— Ինչ կա-չկա, կերթամ հավաքիմ-բերիմ:

Եվ երբ դուրս եկավ գյուղից, կալի վրա մեկնն չքեց, թեթվեց-գնաց գեպի ձորը և ինքն իրեն կրկնում էր.

— էրթամ դեպ ձոր. խշվաշ-մշվաշ հավաքիմ,— բարձրաձայն կրկնում ու գնում էր, կրկնում ու գլուխկախ քայլում էր, ետ դարձավ քեց գեպի կալը, նույնն էր բարձրաձայնում,— խշվաշ-մշվաշ հավաքիմ-բերիմ... ուրիշ ճար չկա:

Պահակը, որ ներքին թաղեցի Գևոն էր, չկար. փոխարենը երեխ էլի տղային էր ճամփել, իսկ երեխան ինչ-որ տեղ իր համար խաղ էր անում: Ասենք, Հերոն չնայեց էլ. գլուխ բարձրացնել — շուրջը շուրջը նայել չէր կարող, իր խոսքը խլված շուրթերին, հայացքը կախ գնաց ու ծնկեց դարմանի շեղջի առջև: Կաշվե ձեռնոցներ ունե՞ր՝ հանեց-դրեց մի կողմ,

բացեց պարկի բերանը ու սկսեց լցնել. «խշվաշ-մշվաշ հավաքիմ... ուրիշ ճար չկա... խշվաշ-մշվաշ...», — ասում էր ու լցնում, ինքն իրեն ասում էր, չխոսել, չասել չէր կարող, և սեղմում էր պարկը...

Այդպես էլ Գևոն շերեաց:

— Գևո, օղորմի քու հոր: — Հերոն պարկը շալակեց, բայց գլուղ գնալու փոխարեն քայլեց ձորի կողմ: Եվ երբ կալից ահագին հեռացել էր, նոր դարձավ դեպի գլուղը:

Փողոցում առաջինը դանթարը ուսած մի կին հանդիպեց: Ո՞ւմ կինն էր, ո՞ւմ հարուն էր, Հերոն ե՞րբ շիտակաչք նայեց: Բայց հարկ համարեց խոսել:

— Հարս, — ասաց, — ձորից կգամ...

Կինը մտքի հետ գնում էր, Հերոյի խոսքի վրա ոտքը հարկադիր կախ գցեց:

— Խնչ ասիր, քեռի Հերո, — հարցրեց կինը:

— Ձորից կգամ, — կրկնեց Հերոն: — Քիչ մի խշվաշ ժողվեցի-բերի:

— Խշվաշ:

Կինը զարմացած նայեց. Հերոյի դարմանոտ ոտն ու գլուխը դեռ հեշ պարկի բերանը բաց էր և պարզ երևում էր, որ շալակինը դարման է:

— Հա, խշվաշ-մշվաշ, — վայրահակ ու կոպկախ կրկնեց Հերոն: — Ձորից ժողվեցի-բերի: Շատ կար...

— Գժվե՞լ է, — մեկուսի ասաց կինը և հետաքրքիր նայեց Հերոյի ետևից:

Հերոն գնում էր պարկի տակ խոնարհված, ավելի վայրահակ, քան պետք էր, և ինքն իրեն խոսելով, «խշվաշ-մշվաշ», — կինը միայն այդ քանն էր լսում:

Եվ այնուհետև, մինչև տուն հասնելը, մեծ հանդիպեց, թե փոքր, Հերոն կրկնեց իր խոսքը և միշտ ավելացրեց. «էլի կերթամ... ուրիշ ճար չկա»:

Ամեն ինչ բարեհաջող էր... Մարագում զգույշ իշեցրեց պարկը և շիտակաչք նայեց... Ահագին դարման էր... Կարելի էր ավելի սեղմել պարկը, իզուր շտապեց. ո՛չ Գևոն կար, ո՛չ մարդ ու մուրդ, պարկը պինդ սեղմած պետք է լիներ... բայց եղածով պետք է գոհանալ: Փառք, մի երեք օր կարելի է յուրա գնալ: Երեք օր հետո մի բան...

«էլի կերթամ», — մտածեց Հերոն և ձեռնոցով սկսեց թափ տալ վրա-գլուխը: Եռանդուն թափ տվեց և զխի ընկավ, որ ձեռնոցի մեկը չկա: Նայեց կողքոլորը, ստուգեց զրպանները՝ չկար: Որտե՞ղ կլինի: Գուցե պարկի՞ մեջ է. պարկը լցնելիս դարմանի հետ... Եվ ափսոսաց, որ ձեռ-

նոցը մի երկու բուռ դարմանի տեղ իզուր կորցրել է։ Որոշեց պարկը դատարկել, մինևույն է, դարմանը օրերի պետք է բաժանել։

Ձեռնոցը պարկում էլ չկար։ Իսկ ո՞ւր կլինի։ Կորե՞լ է։ Գնալիս կար, կալում, լավ հիշում է՝ զույգը միասին գրեց մի կողմ, ետ գալիս... Հերոն երկմտեց, ուղեց տեղնուտեղը հիշել, բայց լսեց կովի բառալը և շտապեց գոմ։

Այդ երեկո Հերոն սկյամբիլ խաղալու չգնաց... հավաքատեղին ձգում էր, բայց ինքն իրեն համոզեց, թե սկյամբիլ խաղալու ժամանակն արգեն անցնում է. գարուն է։ Ավելի լավ է պառկել, ծխել ու մտածել։ Եվ, առանց զգեստները հանելու, մինչև ուշ գիշեր թիկունքն ի վար մեկնվեց մահճակալին ու ծխեց։

2

Հաշորդ օրը Հերոն մտավ ակումբ և առաջինը նկատեց պահակ Գեոյին։

Եվ պահակի ձեռքին՝ իր կորած ձեռնոցը։

— Ըհը՛,— ուրախացավ Հերոն,— իմ թաթման գտա։

— Ես էլ իմ դարմանի գողին գտա,— հանգիստ պատասխանեց պահակը։

Հերոն բերանբաց կանգնեց։

«Դարմանի շեղչի մոտ եմ թողի»,— հասկացավ։

Սայթաքել էր. թաթմանը պահակի ձեռքին տեսնելիս՝ տեղնուտեղը պետք է գլխի ընկներ... դեռ՝ իր մոտ մնացած թաքը ծրարեր... իսկ ինքը ի՞նչ արեց, տեսավ ու վռազ տեր կանգնեց։

«Դդում»,— ինքն իրեն ասաց Հերոն և փորձեց պահակի խոսքը ականջի ետև գցել. նստեց ձեռնոցի թաքը ծածուկ, իր հաշվով՝ ծածուկ, գրեց տակը, նայեց պատուհանից դուրս և ասաց.

— Անձրևը կամ դուռն է, կամ երդիկ։

— Քու թաթմա՞նն է,— պահակը մեկնեց ձեռնոցը։

Հերոն սուսուփուս մեկնվեց վերցնելու, բայց պահակը ձեռնոցը ետ քաշեց։

— Քու թաթմա՞նն է,— կրկնեց պահակը։

— Ախպեր, վալլահ, իմ թաթմանն է։ Տուր։ Տուր ու զօղորմին ստացի քու հոր համար, Գեո,— խնդրեց Հերոն։— Ուստի՞ց գտար։— Հերոն նորից սայթաքեց՝ «ուստից գտա՞ր», սխալվեց, ասաց և նոր գլխի ընկավ. ախր, Գեոյի հարցապնդումը հենց նրա համար էր, որ կամաց-կամաց ձեռնոցի ճանապարհը բերեր-կանգնեցներ շեղչի մոտ, իսկ ինքը Գեոյին

օգնեց, որ տեղնուտեղը մատնացուցց անի՝ շեղչի մոտից գտաւ Ասի էլ, մեղավոր չէ մարդը:

Իսկ Գևորգ, կարծես, խնայեց.

— Ուր թողել էիր, էնտեղից գտաւ,— ասաց:

Եվ Հերոն թեթեւացած շունչ քաշեց:

— Զանքմ,— ժպտերես խնդրեց Հերոն,— իմ թաթմանը տուր, պրօնի-էրթաւ:

— Զեմ տա: Մնա հիշատակ,— պատասխանեց պահակը և կեսուրդ-կեսկատակ ավելացրեց,— ձեռքաշ Հերոյից: }

Հերոն սառեց... ձեռքաշ... էս տարիքին լավ անուն վաստակեցիր, Հերո... ձեռքաշ... Գե, գնա մեռի... ձեռքաշ... անօրեն Գևորգ, բա Հերոն...— Նա ելավ, որ թաթմանը խլի Գևորգի ձեռքից, թաթմանով մի հատ հասցնի վզակոթին ու թողնի-հեռանա, բայց շատ թեւթափ էր:

— Աստված է վկա,— շշնջաց,— Հերոն ձեռքաշ չէ:

Հասավ տուն և անմիջապես անկողին մտավ:

Կինը ինչպես ուզում է թող պահի անասուններին, Հերոն այլևս տեր է: Ուզում է՝ կեր ճարի — պահի, ուզում է գոմից դուրս վազի և ով կամենում է՝ թող տեր դառնա, Հերոն այլևս տեր է, ուզում է... Իսկ ավելի ճիշտ, կինը թող լուր տա էն լակոտին. թող էն փուշ լակոտը, որ խոստացավ անասնակեր ճարել ու մինչև էսօր դեռ հույսով է կերակրում, քաղաքից գա՝ տանի-վաճառի՝ վերջանան-գնա, Հերոն տեր է:

Բայց կինն ու կովը հանգիստ չէին տալիս, և հաջորդ օրը կեսօրին Հերոն հասկացավ, որ իր արածը անխելքություն է:

«Զանքմ, Գևորգի մեկ խոսքի համար պառկիմ ու մեռնիմ»:

3

Եվ ելավ գյուղամեջ — ի՞նչ կա, ի՞նչ չկա — գարուն է. հովիվ, նախորդը ընտրելու մասին մտածո՞ւմ են, թե չէ: Բայց չուզեց ակումբ գնալ — շան կաթ ծծած Գևորգ երեխի ձեռնոցի թաքը տնկած նստել է վառարանի մոտ — թեքվեց դեպի գրասենյակ և հովից նկատեց, որ մի խումբ ջահելներ գրասենյակի դռանը կանգնած՝ խոսում-ծիծաղում են:

«Ինչի՞ կծիծաղին», — մտածեց Հերոն:

Բայց տղաների տրամադրությունը դուր եկավ: Այդ վարորդ Անդրուշը շատ խնամդուտ, հանաքչի տղա է. ով կանգնեց մոտը, փորը կրքունի: Հենց տղերքի... Անդրուշի մոտ պետք է գնալ, Գնալ, մասնակցել ջահելների խոսք ու զրույցին և մի քիչ ծիծաղել: Հենց այդպես՝ ծիծաղել:

— Ձեռնքաշ Հերոն եկավ,— քչփշաց Անդրուշը, և ծիծաղը նորից պոռթկաց:

— Միծաղեք, լաո,— բարևի փոխարեն ասաց Հերոն,— ում վրա կուզեք՝ ծիծաղեք... ուրախացեք:— Եվ ձեռնոցի թաքը դրեց անթատակրն ու ծխախոտ հանեց:

— Քեռի Հերոն մեզ պես ջահելների հերն է անիծել,— Անդրուշը ակնարկեց կաշվի ձեռնոցը:— Հըլա տուր, փորձեմ:

— Ա՛ռ, լաո, էս մեկն էլ քեզ էղնի:

— Բա մյո՛ւսն ուր է, քեռի Հերո,— խոսք բացեց Անդրուշը:

— Գևոյի մոտ է ու չի տա:

— Գևոն ի՞նչ մարդ է որ, ափսոս ձեռնոցը տվել ես:

— Իմ կամքո՞վ տվի, լաո, ես կորցրի, ինք գտավ ու չի տա:

— Դարմանի մեջ ասեղ կորցնես, Գևոն կգտնի: Որտեղի՞ց է գտել, քեռի Հերո:

— Լաո, վալլահ, գլուխ չեմ հանի: Գևոյի ասելով՝ կալ, դարմանի շեղջի մոտ է գտել: Ջրեր կտանին ու կբերին զիս. իմ թաթման կալ, դարմանի շեղջի մոտ ի՞նչ գործ ունի, քամի՞ն քշեց-տարավ, ինչպե՞ս էղավ, ինչի՞ գնաց հասավ կալ ու Գևոն գտնի ու չտա: Անդրուշ, լաո, պատուհի ու տեսնիս զինք, իմ թաթման առ, բեր,— խնդրեց Հերոն:

— Հայ, հաա՛յ,— Անդրուշը դարձավ ընկերներին,— մարդիկ հատուկ վարչության նիստ են գումարել, քեռի Հերոն ձեռնոցի մասին է մտածում:

— Ի՞նչ վարչության նիստ:

— Կոլտնտեսության վարչության նիստ:— Եվ Անդրուշը ձեռք ու գլխով ցույց տվեց գրասենյակը:— Հաա՛, մարդիկ տաքացել-կպել են իրար:

— Ձի՞նչ կբաժանին, ի՞նչ կուզին իրարից:

— Հայ-հաա՛յ, բանից անտեղյակ մարդ... Տո, քո հարցն են քննում, քեռի Հերո, դու չգիտե՞ս:

— Ձիմ հա՛րց:

— Սյո, քո հարցը: Դարմանի հարցը: Գևոն...— Անդրուշը միջոն-կյալ հայտոյեց Գևոյին,— Գևոն քո ձեռնոցի թաքը տարել-դռել է նախագահի սեղանին: Հիմա էլ վարչության նիստ է, ու մարդիկ տաքացել-կպել են իրար:

— Օհոոո՛, դընդ ու դըհոլի ձեն է,— գլուխկախ ջջնջաց Հերոն, իր հաշվով մտածեց:— Դընդ ու դըհոլ է, ու ես՝ անլուր:

— Ա՛յ մարդ, անօրենք բան են անում. հարցը քննում են և չե՞ն բարեհաճում մարդուն տեղյակ պահել, մասնագից դարձնել: Իրավունք

լունեն,— կրթութեան բողոքեց Անդրուշը:— Ես կրթութեամբ Քեռի Հերո, շատ մի մտածիր, տեսնենք ինչ են որոշում, էն ժամանակ... տղերք, բողոքելու ենք,— կոչ արեց վարորդ Անդրուշը, և բալորը համաձայնեցին:

Հերոն կանգնել էր գլխահակ: Մխախտաւ արգեն մատներն էր այրում, իսկ նա ուշքի չէր: Հետո գցեց ծխախոտը, ձեռնացով շփեց ձեռքը և մտամադր սկսեց խաղալ ձեռնոցի հետ: Մինչև անցյալ տարի Հերոն երբեք ձեռնոց չէր ունեցել. ո՛չ բրդե, ո՛չ կաշվե, և չէր մտածել այդ մասին, բայց նախորդ գարնանը նվիրեցին, գյուղի թիկանքի սարում երիտասարդ մի երկրաբան կաշվե նոր ձեռնոցներ նվիրեց, և Հերոն սիրով կրում էր ու միշտ ջերմութեամբ հիշում նրան: Իսկ հիմա մտքում մեղմ կշտամբեց երկրաբանին. սկստ, էս անտեղ թաթմանն ինչի՞ կայցրիր իմ փողպատը:

— Դուք սպասեք,— ասաց վարորդ Անդրուշը,— ես գնա՞մ ականջ դնեմ. հըլա տեսնենք ի՞նչ են խոսում:

Անդրուշը գնաց, քիչ հետո վերադարձաւ, հայտնեց, թե Մխակ քեռին է խոսողը: Մխակը՝ Հերոյի հաժեերկրացին, էրգրի Հերոյի համագյուղացին:

— Մխակի ասածն ի՞նչ է,— հետաքրքրվեց Հերոն:

— Ասում էր՝ ամոթ չէ՛...

— Ամոթ քեզ,— չհամբերեց Հերոն և ձեռքը խոսքի հետ ուղղեց դեպի գրասենյակ՝ համերկրացի Մխակին:— Ամոթ քեզ,— կրկնեց Հերոն,— Մարութա սա՞րն է իմ թիկունքին, ու ես չեմ բարձրանա իմ ժողոված խոտն ու տերև բերի ու կերթամ կոխողի կա՛լ: Հա՛... Հա՛, Մխակ,— հարցապնդեց Հերոն:— Մյուսները ջահել են ու չեն տեսն ու չգիտեն, որ՝ ինչի քու խելճ կծախիս:

Ապա նա դարձաւ տղերքին, պատմեց, թե ինչպես ելնում էին Մարութա սար — այսօրվա պես հիշում է — տուն-տնովի բարձրանում էին սար, կուտակում անասնակերը: Ում ինչքան պետք էր՝ կուտակում էր և տեղնուտեղը թողած — ամռանն ու աշնանը՝ տեղափոխելը դժվար էր — իջնում գյուղ և սպասում ձմռանը: Չմռանը սահնակներով — սալի մեծութեան սահնակներ էին, տակը՝ լայն դահուկներ — այդ սահնակներով ելնում էին Մարութակ, բարձում խոտն ու տերևը և քանց փոթորիկ իջնում գյուղ:

— Մտահա՛ն ես արե՛, անաստված:— Հերոն խոսքը նորից ուղղեց դեպի գրասենյակ՝ համերկրացի Մխակին և վարորդ Անդրուշին խընդրեց:— Տես, էլ ի՞նչ կխոսա:

Անդրուշը գնաց, եկաւ, թե՛ հիմա կուսկազմակերպության քարտուղար Վասիլյանն է խոսում: Ասում է, որ Հերոն խախտել է հասարակա-

կան համակեցության կանոնները, որ վարկաբեկում է մեր հասարակությունը:

— Զառե՛-ճառե՛,— Հերոն խոսքն ուղղեց Վասիլյանին,— մեջ լեզվին օսկոր չկա. հանգիստ կպտտի, ճառե՛... Օրն էն օրն էր, որ քու հեր, մեշոկ թևի տակ, կկանգնեիր իմ դռան: Լառ,— և դարձավ տղաներին,— դրա հեր, հողեր լուր չտանին, դրա հեր թամբալ մարդ էր: Անհատ ժամանակ, դուք փոքր եք, չեք հիշի, անհատ ժամանակ դրա հոր արտերից երկուսը խոզան էր. մեկել երկուս՝ մեշ մուխոտերին կորած ու ինք, մեշոկ թևի տակ, խալխի դուռ... իմ դռան,— շեշտեց Հերոն:— Ու էդ հոր տղեն էսօր քարոզ կկարդա Հերոյի գլխին... Զառե՛-ճառե՛,— դեմքը գրասենյակին արած կանչեց Հերոն, որ Վասիլյանը լսի,— քու իրավունքն է:

— Շատ հոգ մի արա, քեռի Հերո,— նորից հուսադրեց վարորդ Անդրուշը,— մենք քեզ կպաշտպանենք: Տեսնենք հըլա ինչպես կվերջանա:— Եվ նորից գնաց լուր բերելու:

Գնաց և վերադարձին հեռվից ձեռքերով ու դիմախաղով հասկացրեց, որ գործերը լավ են: Վերջին խոսքը, հասկանալի է, նախազահին է պատկանում, իսկ կոտնտեսության վարչության նախագահ Դավթյանը պաշտպանում է:

— Ասում է՝ մեծ մարդ է, ոչինչ, արել է, արել, երևի ստիպված է եղել: Ասում է՝ եթե քեռի Հերոն էղքան նեղն է, պետք է օգնություն կադմակերպել: Էդ մասին պետք է մտածել: Մեր պարտքն է:

— Օղորմի ուր հոր:— Հերոն հանգիստ շունչ քաշեց և սիրտն ուզեց տղերքի ֆիլտրով ծխախոտից ծխել: Ափը շնորհակալությանը դրեց աչքերին՝ առավ, շուռումուռ տվեց ֆիլտրով ծխախոտը, գնահատեց. առաջ, որ աշխարհում լավ բան շատ կա:— Լավ մարդ էլ շատ կա,— ավելացրեց Հերոն:— Դավթյանի հեր, զինք լավ կհիշիք, բարի մարդ էր: Մտածող ու բարի ու կամեցող: Հազար օղորմի: Լավ մարդ էր ու լավ ժառանգ թողեց: Արուն ջուր չի դառնա, լառ:

Հերոն հաճույքով ծխում էր և փառավորված տմտմբացնում գլուխը: Ապա օրհնեց Անդրուշին և նորից խնդրեց, որ գնա, նոր լուր բերի:

Այս անգամ վարորդ Անդրուշը վերադարձավ հերսոտ:

— Էդ Միսակի ձեռքից պրծում չկա, ա՛յ մարդ, կանգնել է, թե... Հերոն չհամբերեց, որ խոսքն ավարտի:

— Հըմ, թողեք դիս,— դիմացը կանգնած տղերքին հրեց մի կողմ,— թաղեք դիս,— և հայհոյելով քշեց գրասենյակի վրա:

Միջանցքի դուռը բաց էր, հայհոյելով մտավ, թափով բացեց գրասենյակի դուռը և... շփոթված կանգնեց շեմին:

Գրասենյակում ոչ ոք չկար:

— Յա՛,— դարմացած ձգեց Հերոն,— էսպես խաբե՞լ կէղնեք, որ խաբեցին զիս:— Եվ լսեց տղերքի քրքիջը:

— Հա՛-հա՛-հա՛,— ձայնակցեց Հերոն և որոշեց դառնալ՝ տղերքի հետ մի լա՛վ ծիծաղել, բայց մտաւ դատարկ գրասենյակը:

— Հա՛-հա՛-հա՛,— ծիծաղեց Հերոն,— Անդրուշ, աստված քեզ էվելի շնորհք տա... Հա՛-հա՛-հա՛... աստված քեզ ուրախություն տա, լաո... Հա՛-հա՛-հա՛...— Հերոն քայլում էր դատարկ գրասենյակում, օրհնում Անդրուշին ու ծիծաղում:— Հա՛-հա՛-հա՛... էրզրից հետո էսպես ծիծաղած չկամ, լաո... հա՛-հա՛-հա՛...

Հետո մեկեն լրջացավ, ափով սրբեց դեմք ու շուրթերի ժպիտը և գլուխկախ ասաց.

— էրթամ դեպ ձոր. քիչ մի խշվաշ-մշվաշ հավաքիմ-բերիմ... Ուրիշ ճար չկա:

ԱՂՈՐԻՔ

1

Կլոր քսանհինգ տարի խալեն բնակվում էր սարին թառած այդ փոքրիկ գյուղում, բայց տնամերձ-հողամասը երբեք այնքան ցորեն չէր տվել, որքան այդ տարի:

Պատերազմի հաղթական տարին էր:

Հա՛, տնամերձի բերքը առատ էր և կոլտնտեսությունից էր սպասվում կարգին բերք:

Փառք, գարնան հետ և՛ փայփայած հաղթանակը եկավ, և՛ առատ ու բարի անձրև, կալուկութի ժամանակ նույնիսկ այդ գյուղի, շրջակա գյուղերի, բոլորուն քարախեղդ լեռների համար անձրևը անպատեհ չէ, ժամանակին առատ անձրև եկավ, փառք տարվա տիրոջը, որ Չուկն էր, ճիշտ ժամանակին խալեն երեք անգամ ոռոգեց իր արտը և, բացառիկ հաջողակ տարի էր, ոչ մի հատիկ կարկուտ չընկավ արտ ու գյուղի գլխին, և խալեն առոք-փառոք հնձեց ու կալսեց, չուլ ու փալատով ծրարեց թեղը, և երկու ցերեկ ու գիշեր մեծ ու փոքրով պահակ կանգնեցին, որ հավերժ չփոտկեն թեղը, անասունները վրա չքշեն, քամին չտանի, մի շաբաթ խալեն գիշերեց տաք թեղի մոտ և, ահա, անցած գիշեր քամհար մեքենայի հերթը հասավ...

Իսկ արևածագին հալին պանծացավ. ցորենի այդպիսի առատ շեղջ մեկ էլ էր գրում էր ունեցել. գաղթից չորս տարի առաջ:

Ամբարը արդեն պատրաստ էր. վերանորոգված, մաքուր, հիմա կկրի՝ կլցնի ամբարը, բերանը կփեփի ու կգնա կոլտնտեսության կալ... Ամբարը բերեն-բերան կլցվի, հաստատ ու հաստատ է — հալին աշքաչափ ունի — դեռ մի երկու կոտ էլ կավելանա:

«Կրիմ՝ լցնիմ մեջ ամբարն ու էրթամ գործի»:

Բայց չէր շտապում. ծխում էր ու պտտվում շեղջի շուրջբոլորը: Արևը — ամռան վերջն էր և առավոտի մեջ աշնան շունչ կար — արևը այնպես փափուկ էր ու ջերմ, ինչպես աղորիքի շուրթերից սուրսորացող ալյուրը: Խալեն՝ տարիքը զելված տրեխի պես ոտքի տակ գցած — յոթանասունն անց էր, բայց պինդ թևոթիկունքով — թավ հոնք ու ընչացքը մղեղոտ, փափախի տակից դուրս պրծած մազերը քրտինքով ու մղեղով շաղված թաղիք, դեմք ու պարանոցի կնճիռների արանքում մղեղ, ծոցը մղեղ, տրեխների մեջ դարման ու ցորեն, հաճույքով ծխում էր ու պտտվում ցորենի կոնաձև կուտակի շուրջբոլորը, և շեղջը ծիածանի գույններով փողփողում էր մղեղոտ թարթիչների դիմաց:

«Քանց արևով անձրև»:— Ջերմ մի ալիք կուրծքն ի վեր սահեց դեպի ճակատը, և նա տաք գլխապտույտ ունեցավ:

Կինը ներս ու դուրս էր անում և ամեն անգամ աշք էր դիպցնում ցորենին: Աղջիկն ու հարսը... Հարսը... — Հե՛յ գիդի, լինե՛ր ու որդինե՛րից մեկը, կռվի դաշտում կորած որդիներից մեկը... մեկը, գոնե Սաթհատը, որ ջահել կնոջն ու մատղաշներին թողած կռիվ գնաց ու չկա, լինե՛ր ու վերադառնար... Մյուս երկու որդիները գոնե պսակված չէին, լավ է թե վատ՝ գոնե պսակված չէին. ջահել կին ու երեխաներ չթողեցին անտեր... Խալեն թե բախտ ունի. թե կորած որդիներից մեկն ու մեկը պիտի հայտնվի, այդ մեկը թող լինի Սարհատը: — «Մեղա, տղեք», — Խալեն ներողություն խնդրեց մյուս որդիներից... Սարհատը գա, Խալեն անարատ ու արդար այս ցորենից տաք հաց կբաժանի գյուղով մեկ, գինի կբերի, ուրախություն կանի, այս արդար ու անարատ ցորենից...

Խալեն կանգ տվեց, նայեց շեղջին ու մտածեց.

«էս շեղջը... երկինքն էս արդար ու բոլ ցորեն մխիթարանք է ուղարկե՛մ»:

Կինը ներս ու դուրս էր անում, հարսն ու աղջիկը ծխախոտ հավաքելու էին գնացել, դպրոցահասակ երեխաներն ու թոռները՝ նույնպես, մանրիկ թոռներ թովում էին կտուրի վրա: Նրանց խաղ ու ձայնի մեջ ցորենի խնդույթունը կար. ցնծալի աղմկում էին, բայց շեղջին մոտիկ չէին գալիս — պապը այդպես էր պատվիրել — աջ ու ձախ քար էին

շարտում կշկշան հավերին. պապը այդպես էր պատմիրել՝ մինչև ցորենը չկրի-չլցնի ամբար, ոչ ճիժ ու պժի ոտք մտնի կալը, ոչ հավ ու ճիվ:

«Ուշ է՝ կրիմ-լցնիմ մեջ ամբարն ու էրթամ գործի»:

Խալեն հա՛ շտապեցնում էր իրեն ու հա պտտվում շեղջի բոլորը. ցորենի կույտից բաժանվել չէր կարող: Այսպիսի լի ու բոլ շեղջը...

՛ Զա՛, ցորենի այդպիսի շեղջ մեկ էլ էրգրում է ունեցել... }

Ողջ գիշեր դարմանը քամուն տվեց — քամհար գոյություն չունեի — հովշունչ երկու գիշեր թեղը հովին տվեց, դարմանն ու ցորենը զատեց իրարից, իսկ առավոտյան ցորենի շեղջը ծանր ու մեծ նստած էր արևի տակ: Փողփողուն շեղջը, արևածագն ու կանչը մեկ եղան՝

— Եկա՛ն, — ընկավ Խալեն ականջը:

Եվ Խալեն փոթորկվեց.

— Զարդած հատիկ մի չեմ տա, — պատասխան տվեց կանչին, մոլեգնած մտավ մարագը. թաքստոցից վերցրեց «չախմախի» հրացանը, պատրույգը, հրահան քարն ու պողպատի կտորը և ելավ սար և գիրք բռնեց ճամփեզրին:

— Զարդած հատիկ մի չեմ տա: — Որոշումը հաստատ էր, հարկահանները յոթը կլինեն, թե քառասուն, թուր ու թվանքով կլինեն, թե թիկնապահ ասկյարներով, միևնույն է, Խալեն ջարդված մեկ ցորենահատիկ չի տա, մի մաղ հավկուտ չի տա: Որոշված է: Հարկահանները ցորենի շեղջին կարող են մոտենալ միայն... միայն Խալենի դիակի վրայով: Այդպես:

Խալեն աչքն ի ճամփին, ոլոր-մոլոր կածանը՝ Մշո կողմից էր ելվերում, աչքը ոլորանին լցրեց հրացանը, հրահանով կրակ արեց-կպցրեց պատրույգը ու սպասեց:

— Չեր կրոն... — հայհոյեց ու հայացքով խուզարկեց ոլորանը, — ձեր անօրեն կրոն... — հայհոյեց ու սպասեց. բոունքը խփեց քարին ու սպասեց, քարը զարկեց քարին ու սպասեց... Իսկ հարկահանները ուշանում էին... Արևածագից մինչև կեսօր — արևը կախվեց Սև սարի վրա, այրեց թիկունքը — մինչև կեսօր հայհոյեց ու սպասեց, հետո մտքով անցավ, թե անօրենները ճամփին թողած ծերպերով են գյուղ մտել, որ հանկարծակիի բերեն: Եվ խայթված վեր թռավ: Հեռվից որոնեց շեղջը... Ցորենի կուտակը, կարծես, տեղում էր... Զա՛, ցորենը տեղում էր շրջապատված գերդաստանի մեծ ու փոքրով՝ հանկարծակի անհայտացած Խալեն էին սպասում... Իսկ ո՛ւր են հարկահանները... Աղմուկ-աղաղակ, իրարանցում չկար, գզրի կանչ չկար, գյուղի գեղեցիկները չէին զարկվում,

գյուղը խաղաղ ծխում էր... Որտե՞ղ են հարկահանները... Ախր, ինքը շատ պարզ լսեց՝ եկա՛ն...

Այդպես էլ, մինչ էսօր, Խալեի համար մութ մնաց, թե դա ինչ կանչ էր...

«Ուշ է՝ կրիմ-լցնիմ մեջ ամբար ու էրթամ գործի»:

Բայց ծխում էր ու պտույտ գալիս ցորենի կոնաձև կուտուկի շուրջը: Հայացքի դիմաց արեով անձրևն էր՝ ծիածանի գույներով օծուն, շեղ-շից հաճելի գոլ էր ծլլում, և Խալեի կողը տաքացել էր, Խալեն որոշակի զգում էր. ցորենակողմի այտին, ուսին, կողերին դուրալի մի տաքություն էր պլլել:

— Քշա-քշա:— Թոռնիկներից մեկը փորձում էր պապի ուշադրությունը գրավել, բայց Խալեն չէր թեքվում, ոչ մի կողմ չէր նայում. հանդարտ ու համաշափ պտուղում էր աշխարհի առանցքի շուրջը:

— Պապի,— թողը անվստահ մոտեցավ,— պապ... գեղի մեջ խաղող են բերել:— Եվ սպասեց, որ պապը նայի:— Գեղի մեջ խաղող են բերել, պապ:— Խնդրաձայն կրկնեց տղան:

— Խաղո՞ղ... Խաղողն ի՞նչ է:

— Խաղող:— Մոթոշեց տղան:— Ցորենով՝ երկու ու մեկ:

Խալեն կանգ տվեց և վռազ, ինչպես թիկունքից հայտնված հավին են քշա անում, կտրուկ թեքվեց թոռան կողմը:

— Թոի կոտն առ ու արի:— Չէ, իրոք՝ ուշ է, ցորենն ամբարել է պետք:— Դե՛ շուտ... Խաղո՞ղ,— հեգնեց Խալեն,— աշխարհքի շենն ու ավերն սրա վրա է,— ձեռքը մեկնեց ցորենին:— Խաղո՞ղ... Կոտն առ ու արի:

Հետո Խալեն կրում էր ցորենը, կրում ու հաշվում էր՝ ամեն կոտի հետ մաղի մեջ մի քար էր ավելացնում, ամբարի շուրթն ի վար խշշացող ամեն մի կոտ ցորենի հետ Խալեն մաղթում էր. «Առ ու ուրախություն տուր»,— բարձրաձայն էր ասում, որ ամբարը լսի, իսկ երեխաները բոլորուն ու խելոք նստել էին ցորենին մոտիկ և հատ-հատ գցում էին բերանները, հատ-հատ՝ ինչպես խաղողի ողկույղից պոկած հատիկները:

Խալեն կրեց՝ լցրեց ամբարը, հաշվեց և աղոթաձայն մաղթեց ու լցրեց ամբարը և երբ վերջացնելու վրա էր, լսեց բրիգադիրի կանչը. «Խալե՛ն»,— կոլտնտեսության կալից էր կանչում:

— Էգա՛, էգա՛:— Ամբարի գլխից Խալեն տեսնում էր՝ կալում դար-

մանն են վրա տալիս, իսկ ինքը ուշացել է: Վերջին կտոր բուռ-բուռ լցրեց, կարելի էր նաև ավելի, բայց բաշխեց թոռներին:

Երեխաները խառնվեցին իրար:

— Հատիկ մի ցորեն շմնա գետին:— Խիստ պատվիրեց Խալեն:— Քչիկ մի հող խառնեք... Ճանկ մի-երկու էլ հավի կուտ խառնեք ու տա-
հեք ձեզ համար խաղող առեք:

— Խալեն՛ե,— բրիգադիրը կանչում էր, հա կանչում:

— Պրծա՛, էգա՛...

Խալեն ամբարի բերանը շուղ ու փալատով ծրարեց, բերնկալ սալ-
քարը վրա բերեց, ափալ-թափալ ցեխ սարքեց, ծեփեց ամբարի բերա-
նը, հետո, շնայած ուշանում էր, սիրտն ուզեց նստել լիքը ամբարին ու
ծխել:

Գլուխը տաք պտտվում էր: Մի շաբաթ, գիշերները, Բեդին պահա-
կություն էր արել — աչք էր կպցրել ու բացել, անցած ողջ գիշեր՝ քամ-
հարի պոչը ձեռքին, ահա մի ամբար ցորեն կոտ-կոտ կրեց, բայց հոգ-
նածություն չէր զգում: Չէ, դադրությունից չէր գլխապտույտը. երկինքը
կապույտ ագորիք էր, և արևը, որ արդեն կտրվել էր լեռներից, փափուկ
ու տաք ալյուր էր մաղում Խալեի գլխին:

2

«Հարսնուկ բոբիկ... հարսնուկ բոբիկ ու չիփլախ:— Եթե ոչ մեկին
ոչ մի մազ չգնի, հարսին, ճիտքը ծուռ մնացած հարսին Խալեն ոտից
զլուխ հագցնելու է:— Ազնոն չիփլախ, նախշուն բոբիկ ու չիփլախ,—
Խալեն իր հաշիվների հետ էր: Եղանը ձեռքին, մինչև ծնկները դարմանի
մեջ խրված, աշխատում էր ու հաշիվ-մաշիվ անում: Շուտով կոլտնտե-
սությունը բերք է բաշխելու և, որքան Խալեի ականջն ընկել է՝ աշխո-
րին չորս կիլոգրամ... Այսպես շեն կոլտնտեսությունը երբեք չի եղել՝
չորս կիլոգրամ... Գերդաստանով ունեն... կունենան... որքա՞ն աշխօր...
Հա փորձում էր մինչև վերջ իր աշխօրի ու հասանելիք բերքի հաշիվը
անել, բայց ոչինչ չէր ստացվում: Իսկ որ ահագին ցորեն ու գարի է ստա-
նալու՝ հաստատ է ու հաստատ: Երկուսուկես կոտ հաշվապահի հորը
պարտք է՝ կտա, ձմռան աղունը կառանձնացնի, մնացածը կտանի շու-
կա: Իսկ ամբարը... Չէ՛, ամբարին ձեռք չի տա, մինչև գարուն ամբարի
բերանը չի բացի. կոլտնտեսությունից սպասվելիքը բավ է և՛ աղունի
համար, և՛ այլևայլ կարիքների:— Ազնոն բոբիկ ու չիփլախ:— Ազնոն
հասած աղջիկ է. Ազնոյին նմանապես պետք է կարգին հագցնել, ինչ
հարսի համար գնեց, նույնը՝ աղջկան:— Մուրդիկ բոբիկ, Քնոն բոբիկ

ու չի փլախ, — դպրոց են գնում, ամոթ է, — Նախշուն բորիկ, Սմբոն բորիկ, Աբեթնակ... Չէ, Աբեթնակը դեռ մատմիս երեխա է, դպրոց էլ չի գնում... Պատիկ թոռների համար հալեն սու չի առնի, տրեխ կկարի, պատիկ թոռներին միայն շոր՝ կապույտ դեգենալից, դիմացկուն, կեղտակորուս»:

Եվ մղեղով, դարմանով, կալի խտուտ տվող բույրով ու արևով պարուրված հալեն հանդարտ ու համաշափ դարման էր վրա տալիս — արեւի շողերից դեղին ու փայլփլուն կտոր էր գործում — դեռ արևածագից թերթերունքներն ի կախ ծիածանը փողփողում էր հայացքի դիմաց:

Երբեմն բրիգադիրի վերվերի ձայնն էր անցնում ականջի մոտով, հանձնարարություններ էր տալիս կալվորներին, մի երկու անգամ էլ հալեին մոտեցավ՝ գովեց-խրախուսեց, երբեմն աչքը դիպչում էր կալեզրի խումբ գործավորներին, սիլոսի խրամատ էին փորում և բարձրախոսում: — Խալեն տեսնում էր, բայց չէր նկատում, լսում էր ու չէր հասկանում. իր գործ ու մտքերի հետ էր:

«Իմ խղճուկ պառավին նմանապես փոթ մի պետք է: — Կնոջ համար, է՛, երբվանից՝ ոչ շոր, ոչ սուլ: Պատերազմից առաջ, երբ Սարհատ որդու հետ գնացին քաղաք հարսին պսակաշոր, նշանի մատանի ու զգեստ գնելու, այն ժամանակ կնոջը նույնպես շոր ու մոր առավ: Էդ էր ու էդ... Եվ միտք բերողն ու նախաձեռնողը որդին էր, Սարհատն էր... Լիներ ու այս առատ աշնանը հայտնվեր... Կորած տղերքից մեկն ու մեկը երևար... Ա՛յ, այդ առիթով արժեր ամբարի բերանը բացել... Հա՛, զարուն չեկած, Խալեն մեն ու միայն այդ առթիվ կբացի ամբարի բերանը, դահու ու զուռնայով կբացի, ինչպես նպատակով պահած յոթը տարվա գինու կարասն են բացում... Հրաշք լիներ ու հայտնվեր որդիներից մեկն ու մեկը: — Անօրեններ դիմ տղեք խլեցին — Խալեն հայհույեց Հիտլերին — զիմ ասլան տղեք խլեցին ու երկինքն էս շեղչ մխիթարանք ուղարկեց: — Նրա աչքերի առջև էլի ցորենի կուտակն էր: Կրել էր՝ ամբարել, բայց հայացքի դիմաց էլի շեղչն էր ու կար: — Էս արդար շեղչ մխիթարանք է: — Բայց այդ մտքի վրա այս անգամ մեղավոր զգաց իրեն. որդիներ է կորցրել և հացով պետք է ամոքվի, է՛, եսիմ որտեղ շաղ եկած արյան փոխարեն որպես սփոփանք մի կուտակ ցորեն. մեղա, տղեք, մեղա, ի տեղ սիրով ու բարությամբ լի ջահել ու եռանդուն որդիների որպես սրտհիվանք տաք հա՛ց, մեղա, տղեք, մեղա: Ցփնված — սառած քրյան ամոքելը դալար երակների մեջ բողբոջող արյունն է... Սարհատ որդու տեղը կանաչ է. Սարհատը ժառանգ թողեց... Ուր է թե, մինչև կոիվը, մյուս երկու որդիները նմանապես կարգված լինեին... Խալեն գիշեր կաշխատեր, ցերեկ կաշխատեր, եզի փոխարեն լուծ կքաշեր. քաղ կա-

ղար, հող կմաղեր, երկնքից աղոթք ու աղաչանքով, անեծք ու հայհոյանքով ջուր կբերեր, խալեն... խալեն ձեռնքաշություն կաներ և կպնէր իր ժառանգների ժառանգներին, իր արյան արյունը... Թե չէ՝ մարդ տղեք կորցնի ու հացով մխիթարվի: Բայց արշալույսի հետ տան կշտին ճոթերը հավաք բազմած ծիածանը՝ ցորենի շեղջը խալեի համար մնում էր: Կար... Ու թե դա մխիթարություն չէ, այդքան ցորեն երկինքը որպես հովություն չէ ուղարկել խալին, ապա՝ որպես ի՞նչ... Այս լեռնային քարեմսուր գյուղում, ուր քսանհինգ տարի ապրում է խալեն, այսպիսի առատություն չի եղել: Պատահեց... Նդավ ու հենց այս նշանավոր տարվա հետ: Հավատալու բան չէ:— Տարվա հետ՝ համ հաղթություն, փառք, համ հաղթություն, համ խաղաղություն, համ առատություն... Էղենլու՞ բան է... Էս շեղջ թե մխիթարանք չէ... Ու մխիթարանք չէ,— պնդեց խալեն,— ուրեմն... ուրեմն փորձանք մի կա... Հա՛, երկու երանի հետ իրար խալեին չի հանդիպի ու չի հանդիպի, ջանք, փորձանք մի կա:— Աստված թե մի բան տվել է խալին, մեկ ուրիշ բան է խել, երբ խալեն սխալվել է ու ծիծաղել, նույն օրը լալու պետք է ունեցել, թե առավոտյան է ծիծաղել, իրիկուն չեկած լացն է վրա տվել, թե իրիկունն է ծիծաղել՝ առավոտյան լացել է: Միշտ ու միշտ էդպես. խալեի բախտը հա մի կողմի վրա է պտտվել, միշտ՝ մի կողմի վրա, ինչպես աղորիքը: Թե աղորիքն իր պտույտի ուղղությունը փոխեց, կփոխվի նաև խալեի ճակատագիրը:— Աղորիք մեկ կողմի վրա կպտտվի, ջանք... Շեղջ մի ցորեն ու անփորձանք վայելու՞մ... Չէ՛, փորձանք մի կա»:

Խալեն եղանը խրեց դարմանի մեջ, դադրած հենվեց եղանին ու նայեց շուրջը: Կալեզրին սիլոսի խրամատ պատրաստողները գլխանց խոսում էին, աղմուկ-աղաղակ էր և, մեկ էլ, խալեի ականջը ընկավ,— հեղե՛ղ...

— Հեղե՛ղ...— խալեն ցնցվեց:

Նվ չիմացավ, թե ինչպես հասավ գործավորների մոտ, ո՞ւմ ձեռքից խեց բահը, ո՞ւմ ձեռքից քլունգը խեց, ո՞ւմ հրեց, որ քլունգը ձեռքից բաց չէր թողնում, ո՞ւմ հայհոյեց, որ ատամները բաց հռհուում էր... Նվ չիմացավ ինչպես հասավ ամբարի մոտ:

3

Հայլենե՛ն... Հեղեղ է ու կատաղի հեղեղ... Սարից պոկված գյուղի վրա քշած այդպիսի ամեհի սելավ խալեն չի տեսել: Որքան աժդահա է այդ անիծվածը, որ ճոթ տալով, գյուղի առու ու փողոցներով բաշխվելով, բաշխվելով այսքանը բաժին է հասել խալին, և քշում է ուղիղ ամ-

բարի վրա, հենց՝ ամբարի... Խալեի հայացքի դիմաց պղտոր ու կատաղած ալիքները զարկվում էին ամբարին, գալարվում ու զարկվում էին ամբարի պատերին: Եթե շթուլանա, եթե չդադարի՝ ամբարի պատը չի դիմանա:

— Հատիկ մի ցորեն չես տանի— Հայհոյեց Խալեն:— Խալենին կտանիս ու հատիկ մի չես տանի— Եվ քլունգը ձեռքին նետվեց հեղեղի մեջ ու զգաց, որ սխալ արեց. բա՛հ ու քլունգով այդ հրեշի հունը փոխել չի լինի: «Քու ուշք քու գլուխ պահե, Խալե,— մտքում խիստ զգուշացրեց իրեն,— էս հուշապի գլուխը հարկ է քարերով ջանջխիս»:

Եվ կից պատաշարից քարեր կրեց ու զարկեց հեղեղի գլխին, կրճետոցով հայհոյեց ու քարերը թափով շարտեց դեպի ամբարը թռչող ալիքները,— հատիկ մի չես տանի,— կրեց ու զարկեց, բայց տազնապով, կովով ու վճռականությամբ բռնկված ալքերի դիմաց քարերը կուլ էին գնում, հեղեղը քանց տաշեղ քշում էր շարտած քարերը և ավելի կատաղի հարձակվում:

— Քու ուշք քու գլուխ պահե, Խալե,— ձայնարկու և ավելի խիստ զգուշացրեց իրեն,— քու բերած քարերն առվակ մի ջուր չեն կալի, էս անիծվածը հուշապ է:

Եվ պատաշարից ընտրեց մեծ քարերը: Մեծ, որքան կարելի է՝ մեծ... Խալեն փափախը շարտեց մի կողմ, այծենին հանեց-շարտեց ու գրկվեց մեծ մի քարի: Որձաքար էր ու խոշոր, բայց հենց դա էր պետք, հենց դրանով Խալեն պետք է ջնջխի վիշապի գլուխը, որձաքարով... դժվարը գետնից կտրելն է,— յա՛, տեր:— Զէ, Խալեի թևութիկունքի ուժը քամին դեռ չի քաշել, որ հեղեղը ամբարը քշի... Երկտակված, կուրծք ու ծրնկներով հասցրեց քարը, բայց շարտել չէր կարող, հարկ էր ճեղքել հեղեղը... Օհոո՛հոո՛հոոո՛ո... ծունկն ի հար է... Մեկ է՝ մի հատիկ չի տանի:

Քարը թիկունք արած հենվեց ամբարին, կուրծքը՝ մուկգին ալիքներին դիմադիր:

— Դե զարկ:— Խալեն փնշաց հայացքի դիմաց փրփրած ալիքներին: Պետք են միայն այդպիսի քարեր, միայն այդպիսի խոշոր որձաքարեր... Ահա:— Յա, տեր:— Ուժ տուր, Խալե, քո թև ու թիկունքի զորության տեղը եկել է, եղած-չեղածը թե հենց էսօր, հենց հիմա ծախսես ու սպառվես, արժի. ծախսելու ժամը հասել է... Ահա:— Յա, տեր:— Փորձանքի ժամ է, վերջին շունչ տալու կամ շունչ փրկելու ժամ է... Օհո՛հոո՛հոոո՛ո... պակասելու, կտրվելու միտք չունի՝ ծնկահար էր ու ծնկահար էլ կա... Փութալ է պետք ու մեծ քարեր... այդպիսի խոշոր քարեր,— յա, տեր:— Թե աղիքի ուրրում էլ ստանաս՝ գրկիր. մեռնել-ապրելու ժամ է, ծունկ ծալիր ու վերցրու... Այդպես... Թե աղիք պետք է կտրվի, իզու՞

տեղ չէ. հրեշի գլուխ ես չախշախում,— յա, տերու— Ու թե պատահի ու աղի կտրվի, միևնույն է, խալեն շարունակելու է կռիվը՝ քարի փոխարեն ինքը իրեն քաշ-քաշ կտանի, կճեղքի սելավը, ի տեղ որձաքարի հալեն ինքը թրկունքը կտա ամբարի պատին, կուրծքը՝ ալիքներին։— Տա, տեր...

Եվ պատահած խոշոր քարի առջև ծունկ ծախեց, ուժը պատում էր թե չէ՝ կուրծքը տվեց և երկտակված տարավ՝ դեմ արեց ամբարի պատին։

— Դե վարկ,— խալեի հայացքի դիմաց հեղեղը փշրվում էր ուսընկից ու պինդ կանգնեցրած որձաքարերի կրծքին,— դե վարկ,— հեղեղի գլուխը արդեն փշրվել էր. հորձանքը փրփրած գալարվում էր ամբարի պատի տակ և քաշվում դեպի փողոցը։ Հիմա արդեն ստիպված է օգնել այդ նղովյալին։ Որտե՞ղ է քլունգը... Ո՞ւր գցեց բահը... Այդպես... Հորձանքը հազիվ կոճերն է ծածկում՝ հավաք-ուռած մեջքով չէ, շաղ է եկել։ Քիչ հետո խալեն եղածն էլ կուղարկի գրողի ծոցը։ Քլունգը ուժգին ու փութկոտ իշնում էր, թափով ու վրա-վրա, և մի ափ հող թռավ դեմք ու ճակատին, լցվեց աչքերը։ Ուղեց հեղեղաջրով մաքրել, բայց թշնամի էր այդ տնաքանդ անօրենի հետ ու թևքով սրբեց դեմքը։

— Զիմ շե՞ղջ կտաներ։— խալեն այնպես հաղթական փնչաց, ինչպես ծունկը ցուլի պարանոցին սեղմած ցլամարտիկը։

Հետո նա աչք-աչքով տեսավ, թե ինչպես շաղ եկավ փողոցում, և երեխաները թռվոտում էին գետնատարած սելավի բզկտված մարմնի վրա...

«Էս փորձանքից նմանապես պրծանք,— խալեն խոր շունչ քաշեց։— Ու բարին էն էր, որ փորձանքն երկնքից էր ու մարդուց չէր»։

Եվ նայեց շուրջը շուրջը։ Կոլտնտեսություն կալի կողմից ձայներ էին լսվում, փողոցում վազվզում էին երեխաները,— էդ սատկածի հետ կխաղան,— մտածեց խալեն, հետո աչք դիպցրեց երկնքին, և թերթերունքներից կախվեց մետաքսե քողը։

— Արևով անձրև է,— ժպտաց խալեն։

Եվ մի պահ զարմացավ երկնային հրաշքի վրա. քիչ առաջ գոռուն-գոռուն էր, մտածեց խալեն, երկինքը պատուվել էր ու քանց կժի բերան բացես՝ հեղեղ էր թափվում, աշխարհանցում էր, մտածեց խալեն, ու հիմա՝ արևով անձրև...

«Կպիտի դիմ փոթերն հանիմ ու կանգնիմ էս անուշ անձրևի տակ»։ Եվ փորձեց շփել թաց ճակատն ու երեսը, բայց ձեռքը ծանր կախվել էր, և ծնկներն էին զոդում...

Երբ տուն մտավ, գերդաստանը հացի էր նստել: Մխախտտի դաշտից ճաշվահացի եկած հարսն ու աղջիկը, երեխաներն ու թոռները շրջապատել էին հացի սեղանը:

— Հայ-հա՛յ, աշխարհքն իրարանցում է, դուք՝ անդա՛րդ ձեր հացին:

Հենց ոտքը շնից ներս դրեց, դեռ բերան էլ չէր բացել, գերդաստանը ոտքի թռավ: Բարոն առանց փափախի էր, առանց այծենու, առանց կոճակների, վերնաշապիկի թևքը պատռված, դեմքին, կուրծք ու պարանոցին քրտինքով շաղված հող ու մղեղ, թիկունքը ճղփում էր քրտինքի մեջ... արտակարգ մի բան պատահել էր. մեծ ու փոքր վեր թռան:

— Անձրև՝ քանց կժի բերան բացիս, հեղեղ աշխարհքն առե բերանն ու կերթա, կհարցնին՝ ի՞նչ է պատահե:

— Ի՞նչ հեղեղ, բարո:

— Հեղեղ... հուշապրերան սելավ... Մեջ գեղին կպտտվի... Ուշ հասնեյ, շեղչն ու ամբարը կառնեն բերանն ու կիջնեն ձոր:

Տնեցիները դռների մեջ իրար զարկվելով դուրս թռան ու ծփացին գեպի մարագի թիկունքը, ուր ցորենի ամբարն էր: Շնչակտուր հասան և շփոթված կանգ առան...

Ամբարի պատն ի հետ կողք-կողքի քարեր էին շարված, խոշոր-խոշոր որձաքարեր, և քարերի կուտակ կար ամբարի թիկունքին և աջ ու ձախ շաղ եկած քարեր կային, զիգզագ ու խորը մի առու էր բացված՝ ամբարի պատի մոտից ոլորվում էր դեպի փողոցը, տնամերձի պատաշարը հաճախ տեղ փուլ էր եկել, քանդ ու քարափ էր, իսկ հեղեղ...

Իսկ հեղեղ չկար:

Ոչ հեղեղի ձայն:

Եվ ոչ հեղեղի հետք:

Ոչ տեղատարափ, ոչ արևով անձրև՝ ոչ գյուղի վրա, ոչ սարերի գլխին:

— Խա՛լ, ավեր տուն, ի՞նչ անձրև,— կինը չէր հասցրել դուրս գալ՝ աբմանք-զարմանք էրիկին էր նայում,— ի՞նչ սելավ... Հըլը տես:

Արևը երդիկից ներս էր խուժել, միջօրն էր, և արեգակի ոսկեսյուներ կանգնել էր տան կենտրոնում: Խալեն շմած նայեց կնոջը, արևն սյունը շողափեց, թևով թաղեց արևի խուրձը և աչքերը տրորելով ելավ դուրս:

Հետո, բզկտված ու անդտակ Խալեն, շշկված նայում էր. շոգ ամառ

էր կանգնել օրվա գլխին, առավոտյան օրվա շունչը աշնանային էր, հիմա՝ էլի ամառ, երկինք ու գետին բարկ, օդը խարկված:

Եվ երկնքում գոնե աղավնաթև ամպ չկար...

ԳԻՆԱՐԲ ԾԱՂԻԿ

1

Տրակտորները եկան...

Մինչև ճամփաբաժանը ասֆալտը նախշելով եկան, հետո թեքվեցին ելվերիկով, ճամփի հետ փոշուովեցին, ճամփի հետ ծռնվեցին ու ծառս եղան, ճամփի հետ շունչ քաշեցին սարի գլխին, ու երևաց գյուղը: Առավոտ էր, և Արագածի համար փեշ, իրենց համար զագաթ այդ լեռները ճամփի վրա հանց կորեկ-արև էին փռել, այդ օրվա արևն էին տաքացնում քարերի գոգերում, օրվա խաղաղության խորհուրդն էին բացել երկնքի տակ: Տրակտորները օղակ-օղակ աղմուկ կրակեցին. լեռների լուսթյան թելը կտրվեց, և իր տան դռանը՝ նստած Բարսեղ ծերունին խլվաց, ափը աչքերին հովհար արեց...

— Պապի, տրակտոր է, տրակտոր: Մեկ, երկու, երեք... վա՛ա, շատ են, պապ, շա՛տ:

— Յա՛:— Բայց զարմանք չէր:

Թող լինի վայրի մի երկիր և իր տոհմիկ Բաբսեղ անունը այս լեռները բերած, թող լինի իննսուն տարեկան ու տառերին անծանոթ, լինի էրզրի նախկին նախրորդ, այս նոր գյուղի նախկին նախրորդ, բայց Բարսեղը շտես չէ. գյուղը տրակտոր ունի՝ ձայնը ականջին ծանոթ, գյուղով ու իր դռնով հերու տանկեր անցան՝ գնացին աչքից հեռու մի տեղ դատարկ փամփուշտներ կրակելու, գյուղի ու իր տան երկնքով օրական սավառակ է անցնում, Բարսեղը Երևանում «Վարդանանք» ներկայացումն է տեսել...

— Տասը, պապ, տասը հատ են:

— Յա՛:— Զարմանք չէր, հենց այնպես պատասխան էր: Բայց ելավ, ափի մեջ առավ թոռան ձեռքը, դնդնում էր՝ կտրեց. երզը տրակտորի աղմուկից փախցրեց-տարավ տան թիկունքը՝ կարտոֆիլի թփերի հետ դեղին-դեղին փռելու տնամերձի գաղթած հողին: Իսկ տրակտորները ուր ուզում են թող գնան, մի տեղ գործ ունեն, թող անցնեն գնան:

Հետո, երբ տրակտորների աղմուկը գյուղի գլխին դարձավ ծուխ, Բարսեղ քեռին կցեց կտրածը.

Աղշի, Հայկո, Հայկո,
Գոշերդ մի բանա...

Շարունակից՝ ինչպես կիսատ մնացած զրույց, կիսատ մնացած միտք ու երազ է՝ էրգրից սկսած նախորդ է եղել, օրերի զրույցը խաղն է եղել, զրուցակիցները՝ սարերն ու ձորերը: Մի ժամանակ, երբ նախրապան էր, երբ դաշտերում էր ասում խաղ՝ բոլորը մարդկանց մասին էր: Հիմա, երբ ջահել օրերի զրուցակից լեռները մնացել են, է, յոթը սարից այն կողմ՝ ջահել օրերի զրուցակից լեռները կորել են, հիմա, երբ այս նոր գյուղի նախիրն էլ չի քշում, և գյուղի շրջակա սարուձորերն էլ հեռացել են, հիմա նույն ու բոլոր խաղերը մարդկանց չէ, նրանց մասին է՝ կորած... կորած ու հեռացած լեռների: Եվ Բարսեղ ծերունու ձայնը հեռու հեռվից, սարերի թիկունքից է գալիս՝ ամպոտ ու խոնավ և ոլոր-ժոռն է, և մաշված ու պատառ-պատառ: Դնդնում է՝ մերհիշում իբ ու սարերի զրույցը, երգում է՝ իր կցկաուր զրույցն անում սարերի մասին, իսկ լսողներն ասում են՝ քեռի Բարսեղը լավ է երգում:

...Գոշերդ մի բանա,
Ասկյար իմ՝ կերթամ.
Սալգատ իմ՝ կերթամ...

- Գապի, ասկյարն ի՞նչ է:
- Ասկյար սալգատ է:
- Բա սալգատ ի՞նչ է:
- Սալգատ ասկյար է:

2

Տրակտորները կանգնեցին խուչերով արտերի մոտ:

Տղաներն իջան, դեմքներն այդ լեռների երկինքն արած, ծմկտացին— թիկունք ու ողնաշարներից քամեցին հոգնածությունը, տղաները ականջներից թափեցին շնչված աղմուկը՝ ծտերը կտցահարեցին, տարան: Ծնճղուկները իրենց աշխարհի տազնապի ազդանշան տարան, իսկ տրակտորիստներին թվում էր, թե նրանք, ծտերը, աշնանային իրենց երգն են ասում: Ծնճղուկները խառնվել էին իրար, խմբով գնում, թաք-թաք դառնում էին, մեկ-մեկ գնում, դառնում էին խմբով, ճկճկում. ի՞նչ կա, ինչու՞ եք եկել: Իսկ միջնակներով կտրված արտերում քարակույտները (Բար-

սեղ ծերունին ասում է՝ խուշ) խաղաղ արևկող էին արել և քար ամրության մը այդ տարվա աշունն էին մաշում: Աչքամոտ քարակույտերի արանքներում լաթ-լաթ հող կար, գնալով տղաների հայացքի դիմաց քարակույտերը մոտենում էին, և լաթերը բարակում-դառնում էին հողով լցված-ծռոված առու, գնալով քարակույտերը շատանում-մոտենում էին, և առուն դառնում էր գիծ, հետո այդ գիծն էլ էր կտրվում, մնում էին միայն քարակույտերը՝ իրար ձուլված: Այնտեղ արևի շողերն ու մշուշը թրթռում-խաղում էին և, թվում էր՝ թե քարակույտերը քլքլթում են:

Տրակտորները մտան արտերը...

Խուշերը խլխլացին, շարժվեցին, քարերը ծեծեցին իրար: Է, երբ վանից՝ հաշտ-հաշտ, այդպես հավաք մնում էին: Իրարից արև ու հով, ջուր ու մամուռ չէին ուզում, ոչինչ չէին ուզում և չունեին կոփվ: Հիմա քարերը վիճում էին, գլուխ-գլխի խփում, իրար հրում բուլղոզերի բերանը: Խուշերով արտերում կռվող քարերը շփոթված էին. տրակտորների ու տրակտորիստների հետ կռվելը դժվար էր՝ իրար էին ծեծում:

Մինչև իրիկուն քարերը ծեծեցին իրար:

Մինչև շաբաթավերջ աղմկեցին շփոթված քարերը:

Ամսվա վերջ էր՝ արտերից հազար-հազար քարակույտ, գլխների տեր ծտերի պես, ծտերի հետ, թռել-գնացել էին:

Չմեռնամուտ էր, տրակտորիստ տղերքը ձեռնոց էին հագել, հուսալքված ճնճղուկները իրարից բույն էին խնդրում. ճնճղուկները կրտսցահարում էին արտերի վրա թափառող ծուխը, ծխի ճոթերի հետ շարժվում՝ տաքանում էին: Չմեռնամուտին քարակույտերը դարձան աղմուկ ու մարեցին: Քարակույտերում թաքնված ճնճղուկները եղան ծուխ ու խառնվեցին ամպերին, և ձորապոնկին քառասուն արտի տեղակ փոփեց մեկը:

Խուշերով արտերի նախորդ ձմեռը ալիքավոր էր՝ թվում էր, թե արտերին նստած ձյունն սավանի տակ քամի է մտել, մոլորվել է. գալար-գալար պտտվում է:

Հիմա քարակույտերը չկային, և ձմեռը արտին դուրան նստեց: Քարակույտերը չկային, և գարունը չճմրթվեց, եկավ ու ընկղմվեց արտում:

3

— Էրթանք Խուշերով արտերն. իմ թոռան գինարը ծաղիկ քաղիմ: Բարսեղ ծերունին առավ ձեռնափայտը, բռնեց Մանուկ թոռան ձեռքից, ելավ դուրս: Գիշերը անձրև էր եկել, լողացել էր գյուղը, արևկող արած ծխում էր, և ծերունին փափո՜ւկ, փափուկ անցավ գյուղամիջո՜ւ:

եղևերով դեպի Խուչերով արտերը: Արևը ցող հավաքող մանկտիք էր ուղարկել Երկիր, մանկտիք էր ուղարկել, որ Բարսեղի թիկունքն ու ծոժրակը խուտուտ տան, և նա ճերմակ բեղերի տակ ժպտում էր ու գնում: Չկար իննսուն տարեկան ոսկորների վեճը, չկային ձնաբուքի պես կըտրակցվող, ձնաբուքի պես վնասաացող ձմեռվա խոհերը: Եվ տարիներից ու հուշերից էր դատարկված: Երազի մեջ էր. երազում ինքը գոլորշի էր, Բավալվում-եղնում էր սարերը:

Չէ՛, ուղղակի գարուն էր, երկու երեխա ծաղկի էին գնում: Այսքանը՝ Միայն թե մեկը անհամբեր էր՝ պատահած ամեն ծաղկի ձեռք էր մեկնում, մյուսը համոզում էր.

— Հասնինք Խուչերով արտերն. իմ թոռան Գինարը ծաղիկ կթաղիմ:

Քառասունյոթ-քառասունութ տարի առաջ, երբ իրենց կորցրած էրգրի անունով վրան խփեցին այդ լեռներում, աշուն էր: Երբ ձորափը բաժանեցին, քարերը հավաքեցին՝ արին կուտակ-կուտակ, և ձորափը կրեքեցին՝ Խուչերով արտեր, աշուն էր: Իսկ գարնանը Բարսեղը վերցրեց փայտը և շարունակեց էրգրում կիսատ թողած նախաբողոթյունը: Եվ այդ գարնան Խուչերով արտերում նա հանդիպեց, հանկարծակի հանդիպեց ծանոթի... Գինարը ծաղիկն էր: Աչքերին չէր հավատում. ախր, Գինարը էրգրի սարերում մնաց, չգաղթեց՝ մնաց: Լինելու բան է... Չէր հավատում: Իսկ Գինարը խատուտիկ աչքերով ժպտում էր—

— Քու անուն Գինա՞րք է:

Ծաղիկը գլխով արեց:

— Քու անուն Գինարք է, չէ՞:— Ծնկեց, շնչեց բույրը: Կասկած չկար՝ նա էր: Պոկեց՝ դրեց ծոցը: Նախիրը թողեց. Գինարը որոնեց, հավաքեց՝ փունջ արեց, հավաքեց՝ ամրացրեց գլխարկին և աչք ածեց արեւին՝ շթեքվե՞ց, իրիկուն չէ՞. ախր, էրգրից ծանոթ է եկել, գյուղ պիտի տանի:

Այդ իրիկուն Բարսեղը գյուղ իջավ՝ գլխին համբուքելու հյուրը: Իջավ երգելով.

Միծեռնակը ծիւծիւ եկավ,

Հայոց երկրից լուր բերեց...

Այդ իրիկուն գլխարկի փոխարեն գլխին Մովսեսարից մի կտոր չափի, էրգրից մի կտոր նշխար՝ իջավ գյուղ: Բաժանելով անցավ գյուղամիջով, մթնշաղի հետ թաց ուրախություն մաղեց, հասավ տուն՝ վերջինք մեկնեց կնոջը.

— Կճանաչի՞ս:

— Լըիի՛, մեր Գինարբն է:

Նախրապան Բարսեղն ու գյուղի հովիվները ուրիշ տեղ չհանդիպեցին Գինարբի, միայն հուշերով արտերում կար:

...Հիմա նորից գարուն էր, Բարսեղն արդեն հայացքը ձեռնափայտին թելած մի պատիկ, ճերմակ ծերունի, երկրի ու երկնքի արանքում կապույտ ցնորք, գնում էր:

Հասավ ջրամբարը, անցավ, հետո էլի՝ մի քիչ աչքերն ու գետինը համբուրեցին իրար, և հայացքը ծանոթ սալաքարի փոսաշրի մեջ լող տվեց: Հա, ուրեմն՝ հասել է: Գլուխը բարձրացրեց ու նայեց... նայեց... նայեց... Աչքերի դիմաց ձգվում էր սև մի շերտ: Աչքերը տրորեց, ճպճեպացրեց... Դիմացը թրթռում էր սև մի շերտ:

— Մանուկ, պա՛տ է...

— Հա՛, պապ:

Մարմնով դող անցավ: Շվարած նայեց շուրջըսուրը՝ ծիածան էր փլվել, գույները թել-թել խճճվել էին, և սև շերտը գետնատարած ուրվում էր փլված ծիածանի միջով:

Ճանապարհը անցել էր գլուխկախ, և ոտատակի գետինը՝ քարերը, խճերը, ճիմը, արտերն ու միջնակները, գոլը, արևը... ոտատակի գետինը ճանաչել էր եղել, ու գիտեր, թե ոտքերը իրեն ուր են տանում: Ուրեմն ոտքե՛րն են սխալվել:

— Մանուկ, մենք գեղի առուն կտրեցի՛նք-անցանք:

— Հա, պապ:

— Զրամբարի մոտով անցա՛նք:

— Հա, ջրամբարը էն է:

Նայեց թոռան պարզած ձեռքի ուղղությամբ և տեսավ միայն գույների պարը... Բայց եթե ոտք ու ոտատակ խաբել են, թող խաբում է, սա հո սալքա՛րն է: Ախր, նա է, ջրափոսով սալքարն է, ինչպես թող իրական ու մերձ: Ձեռնափայտը թխկթխկացրեց քարին ու լսեց ծանոթ պատասխանը: Խոնարհվեց, ինչպես տարիներ առաջ՝ հացաշորը վերցնելիս, և առավ նաև քառասուն տարվա իր հացընկերոջ բույրը: Չէ՛, սխալմունք չկա. քալերը շիտակ են բերել: Միայն թե իր ու հուշերով արտերի արանքում կանգնած էր իրական մի պատենշ՝ իրար վրա թափված քարերի՛ գիզգազ շարոց:

Ամեն ինչ պարզ էր... Անցած աշունքվան գյուղ մտած տրակտորների ազմուլը խառնվեց քարերի ձայնին, տաքացրեց ականջները և խըշշոցով բարձրացավ քունքերը:

Պատաշարի քարերը գեռ կարգին չէին տեղավորվել՝ նրա լանկրոտոցից դադարապահ, և Բարսեղը հաշվեց, թե՛ քարերը բողբոջում են. փա-

Թաթվեց նրանց, քամակելով, քարերը շփել-շոյելով ելավ... Աշքերի դիմաց մթնդեց դառաարկ մի տարածութիւն:

«Խուշերով արտերի տունը փեր է, Մանուկ»,— ասաց մտքում և ափսոսելով իջավ ու նստեց օտարացած արտի փեշին:

Հողամասը դեռ ոչնչով զբաղված չէր. շաբաթ առաջ ավարտել էին գարնանահերկը՝ միջնակները, քարակույտերի տեղերն ու փոսերը քանդել-խառնել իրար, նոր քարեր էին դուրս եկել, և հիմա գոլը մարմանդ-մարմանդ արածում էր հերկի մեջ, Չէ՛, Գինարբ որոնելը միտք չուներ. Բարսեղ ծերունին արտ չմտավ, նստեց-մնաց:

...Հնձից հետո Խուշերով արտերը գյուղի ամենալավ արոտատեղին էր: Գյուղի հովիվներն ու նախրապանները արտերը բաժանում էին: Հետո պակասում էր արոտը, ջնջվում էին սահմանները, և Բարսեղի նախիրը ռոտատակ էր տալիս բոլոր արտերը: Կովերը անցնում էին քարակույտից քարակույտ, միջնակից միջնակ և արածած, էլի արածած, հա՛ արածած գետնից իրենց հոտն էին առնում և էլի ուտելու մի բան, իսկ Բարսեղը խուշին նստած՝ իր խաղերն էր ասում՝ մոլորվում հուշերի մեջ, ննջում էր, հետո կովերից մեկը բառաշում-իմաց էր տալիս, թե՛ նախիրը գնաց, ես ու գու մնացինք, կովը իմաց էր տալիս, գլուխը թափահարում գնում՝ ոտքերին շուլալված փողի:

...Բարսեղ քեռու ականջներում զրնգաց բառաշը. ռունգները փոշուց խուտուտ առան, նա գլուխը բարձրացրեց ու նայեց... Արտով մեկ գալարվում էր նախրի պոչից քարոշ եկող փոշին: Տրորեց աշքերը՝ պատրանքը ցնդեց, և հերկում ծխաց գոլորշին: Պատրանքի հետ երգը հասել էր շուրթերը, և հուշերից մի բան ետ բերելու համար երգեց.

Ազդի, Հայկո, Հայկո,

Գոշերդ մի բանա,

Գոշերդ մի բանա...

— Անոթի ե՛մ:— Մանուկը նորից քաշեց պապի թևից, հետո ձեռքով ծածկեց պապի շուրթերը: Ծերունին ուզեց ձեռնափայտով հասցնել թոռան նստատեղին, բայց խնայեց և, փայտին հենվելով, ելավ ու քայլեց ծեծված երեխայի պես: Հետո քայլերի հետ թափվեց խռովութիւնը, և տեսավ, որ ոտքերի տակ նույն ծանոթ քարերն են, ծանոթ խճերը և ծիլերն ու շայիրն են ծանոթ, և արտերն ու միջնակները, և գյուղի ջրամբարն ու առուն, արևը, գոլորշին... Բոլորը ողջունում էին, ամեն մեկը իր լեզվով զրուցում էր, և նա բոլորին պատասխան ուներ: Չէ՛, աշխարհում ոչինչ չի փոխվել, գարնան այդ օրվա ու արևի պես մնում է նույնը:

Եվ Խուչերով արտերը կային, մնացին թիկունքում՝ Խուչերի ու Գինարբ
ծաղկի հետ:

— Պապի՛, անոթի եմ:

— Իմ թոռան Գինարբ ծաղի՛կ կնվիրեմ...

Երգեցիկ ասաց, թողեց թոռան թաթը, ձեռքը գլխարկը տարավ...
Հետո ոտքը, ձեռնափայտի հետ, դիպավ քարին, քայլերը ետ ու առաջ
բնկան, ավելի խոնարհված ու ծոված գնաց, դեմքը ավելի մոտեցավ հո-
ղին. մոտ, շատ մոտ զգաց հողի շունչն ու շշնջոցը՝ կանչում էր, սիրտն
ուզեց, որ գլորվի, գլորվի՝ հրեանիվար մեկնվի այդ գթասիրտ հողին,
բայց, չիմացավ ինչու, չգլորվեց: Եվ, հողի շշնջոցը ականջում, նորից
բռնեց թոռան ձեռքը:

— Գինարբ ծաղիկներ կթողնիմ իմ թոռանն ու կերթամ:

4

Հասավ գյուղ, թողեց տուն տանող ճամփեն, գնաց կոլտնտեսության
գրասենյակ, ձեռնափայտը մեխեց գրասենյակի կենտրոնում, Ժա՛նր-
ծանր նայեց նախագահին և ծա՛նր-ծանր շարժեց գլուխը:

— Խ՛նչ է պատահել, քեռի Բարսեղ,— հարցրեց նախագահը:

— Կհարցնի՞ս... Բա քո արածն արա՞ծ էր:

— Խ՛նչ եմ արել:

— էն ափսո՛ս խուչերն ինչո՞ւ ես ավրե...

ՊԱՏՐԱՆՔ

1

Բազե Առաքելը արթնացավ արշալույսին: Ութսուն տարվա սովոր-
ույթ էր. զարթնում էր լուսելուսին, և աչքը բացելու հետ հայացքը թռ-
չում էր երգիկն ի բաց. «յա՛, բարի լուսո աստղ»։— Լուսաստղը, է՛,
էրգրի տուն երգիկին էր ծաղկում, նոր երգիկին ուրիշ երկինք էր բաց-
վում, արշալույսին մանր-մուր աստղեր էին մարմրում երգիկի երկըն-
քում և դրանցից ոչ մեկը Լուսաստղը չէր, սակայն Բազե Առաքելը երդու-
մը ցուցամատին պնդում էր՝ է՛, էն է Լուսո աստղը: Եվ նոր տուն կա-
ռուցելուց հետո էլ երգիկից, հացատնից, հողե հատակից ու երգիկից ձեռ
չթաշեց:

— Յա՛, բարի կուսո աստղ,— աչք բացելու հետ սովորականի պետ շնչաց, բայց զգաց, որ անսովոր՝ հաճելի մի բան խլրտում է ներսում... Հա՛ա, եղբոր որդու հարսանիքն է այսօր, Վաղարշակի հարսանիքն է, ախր Փառք աստծո:

Բազն Առաքելի եղբայրը երբ պատերազմ գնաց, եղբոր Վաղարշակ որդին գրկանոց էր, և Բազն Առաքելը հարսին գրկանոցի հետ իր տուն բերեց: Եղբայրը կողից շվերադարձավ, Վաղարշակը մեծացավ հորեղբոր տանը, հորեղբոր տնից բանակ գնաց և երբ վերադարձավ ծառայությունից՝ Բազն Առաքելը ունեցվածքը կիսեց՝ էս քեզ, եղբոր տղա, էս ինձ, էս քեզ, էս ինձ, էս քեզ, էս ինձ... Հիսուն ուխտաքուններ (խոշոր անասուն) չէր պահում, բայց ամենաշատ ուխտարը միշտ էլ Բազն Առաքելն ուներ) Հիսուն ուխտաքուններ՝ ախարաբաժին արեց: Բայց եղբոր որդին մեկերկու տարում քամուն տվեց ունեցվածքը՝ ուխտարները ծախեց-ծախմխեց և անհայտացավ ու, քանի՞ տարի, մորը մենակ թողած, թափառում էր: Եվ լավ է, որ հայտնվեց. գլուխը մտած քամին կարծես դուրս է եկել, փառք աստծո, վերջապես հայտնվեց և ահա ընտանիք է կազմում:

Բազն Առաքելը, մաղթանքը խլվացող շուրթերին, կանգնեց բակում: Ձմռան արշալույսի առնական շունչը ասեղնափայլ կայծկլտաց: Աչքերի դիմաց թովաացող կայծերը Արեգակի սուրհանդակներն էին՝ օրը արևոտ է լինելու: Եվ թող արշալույսի թևավոր հավքերը այսօրվա ուրախության լուրը հասցնեն նահատակ եղբորը: Եվ թող կուսո աստղ...

Մաղթանքը Բազն Առաքելի շուրթերին կիսատ մնաց. նա գլուխահայաց լեռան լանջին, ձյունների մեջ ուխտարի հոտ նկատեց: Այ քեզ հրաշք. ձմռան կեսին, լուսելուսի հետ այս հոտ ո՞ւր է գնում: Այդպես իծաշարուկ, մի մարդ ելվերող հոտի առջևից: Բազն Առաքելը կկոցեց աչքերը— հա, էլի, մեկը՝ առջևից, մեկը՝ ետևից և՛ կողքից շունը... այո, սեղմ ու ձիգ հոտի կողքից շունն է վազում... ձմռան կեսին, ձյան միջով այս հոտը ո՞ւր է բարձրանում... Բազն Առաքելը տրորեց աչքերը և ընթացքում գլխի ընկավ՝ «Աստվածն իմ խելքն է առել, ախր՝ հոտ չէ, դա քանդած պատաշար է... է՛, ե՛րբ, կուլեկտիվացումից առաջ, սաբալանջում արտեր էին, ցանկապատերով զատված: Հետո կամաց-կամաց արտերը լքվեցին, կմախքացան, պատաշարերը փլվեցին, շող եկան, իսկ սա — ուխտարի հոտ — իսկ սա Համբոյի ցանկապատն էր: Այո, երանը: Համբոն հողակից հարևանի հետ տարին բոլոր վեճի մեջ էր և բարձր էր քաշել քարե ցանկապատը: Լայն ու բարձր:— Հոտ:— Բազն Առաքելը ուրախ ժպտաց, տեսիլը դուր էր եկել. ուխտարի հոտ. մի մարդ՝ առջևից, մեկը՝ ետևից, շունը կողքից ձնահյուս լանջով ելվերում է: Աստված վհա,

գեղեցիկ պատրանք էր:— Բազե Առաքելը ուշադիր նստեց լանջի քանդված պատաշարին...— Եվ, տես, խաբեկանքն ու իրականն պատկերը որքան նման են. ահա...»:

Սակայն սթափվեց և մեղադրեց իրեն. այսօր մեծ հարկի, մեծ ուրախության տեր է, իսկ ինքը, ահա, դատարկ բաներով է զբաղված: Եվ շտապեց դեպի գեղը, ձմռան արշալույսի առաջին գործը ոչխարներին կեր տալն էր, բայց լանջը ձգում էր: Կտարից էլի հայեց՝ «հետը գնում էր»: Եվ հանկարծ Բազե Առաքելը լարվեց — համբոս, համբոս — այդպիսի մի բան ոնց որ ճղծլ է, ալդպիսի մի պատկեր ինքը, տխր, տեսել է... տեսել է...

«Հըրբի՜ր...», — և մշուշի միջից փափուկ լողալով հայտնվեց պատկերը:

Մի տարի — էրգբում էր, և ինքը արդեն կարգին շահել — մի ձմեռ, ձմռան կեսին հրդեհեցին ասրում կուտակած խառն ու տերեւը: Առավոտյան ավազ եղբոր հետ սահնակները քաշեցին—բարձրացան սար և դեռ հեռվից տաքօրինակ մի բան նկատեցին. համառարած ճեքմակի մեջ սև, մեծ մի փալաս էր փռված՝ բղկտված եղբորով... Պսակեան Ալին, որ աշնանը շորսը ոչխար պահանջեց, բայց շտապեցով, Ալին գնաց ժառել էր: Խոտն ու տերեւը, ալոված էին, իսկ հոտը ձմեռան տակից դուրս բերել էր պետք: Հայրը երկար չմտածեց. միակ հույսը մորեղբայրն էր, որ ամեն տարի երգու ձմռան անտեսեալներ էր կուտակում: Եվ առանձնացրեց ծանրած ոչխարները. նրանք, որ էսօր-էգուց ծնելու էին, գտանց հայրը, մնացածը, կարգին մի հոտ՝ Լուսաստուղի հետ քշեցին: Փետու գլուղը Ծակաստարի թիկունքին էր. սաքը կտրել էր պետք՝ քանի դեռ ձյան կեղծվը պինդ էր, և արշալույսին քշեցին հոտն ու բարձրացան: Ահա

2

Լուսաստուղ... Երեքսան արշալույս... Ֆեռհյաւ տար... ձնքմակ լանջն ի վեր ձգվող հոտ... Հոտի տղեկից մի ջահել, ձախ տախն հրացան, աչին՝ խուրչին... Հոտի հառից մազմզոտ մի մարդ՝ կտրճքը բաց, մահադը ձեռքին և հոտի շուրջը շուրջ ծփացող մոխրագույն մի գամփա...

Ծեղից մինչի ուշ գիշեր, ողջ հարսանիքի բնթացքում առա պատկերը չհեռացավ Բազե Առաքելից: Եվ սարալանջի փլված պատաշարին էր ձգում. ննամու տանը հա շտապեցնում էր՝ ուշ է, ասում էր, հարսին արեով օջախ հասցնելն է կարգը, ուշ է: Եվ խնամու դռնից առաջին դուրս եկողը Բազե Առաքելը եղավ ու ոտքը շնմից դուրս դնելուն պես վռազ ապրալանջին նայեց: «Հոտը գնում էր»: Եվ մոտ կանչեց լանջանակիք

թոռանը — Առաքելը թոռներից ավագն էր. արդեն համալսարանի վերջին կուրսի ուսանող ու խորամանկեց, թե՛ աչքերը լավ չեն ջոկում, լանջում, ձյունների մեջ երեւացող սև շարուկը ոչխարի հոտ է:

— Վա՛յ, պապ,— Առաքելը տաք էր. վրա պրծավ պապին,— էդ ինչ սիրուն բան ասիր, պապ ջան, դու բանաստեղծ ես, պապ:

Բազե Առաքելը հազիվ պրծավ թոռան գրկից և հավաքեց իրեն. այսօր պետք է երեխա դառնար, հենց այսօր, հարսանիքի տերը, այս ուրախության տերը ինքն է, ախր...

Ուրախ ու շեն հարսանիք էր, Բազե Առաքելի սրտով: Լուսաստղի հետ հայտնված ճերմակ ու փափուկ պատկերը ապրշումն խանձարուրով փաթաթվել-կառչել էր կոպերից, իսկ նա ամուլ քշում էր ու գծված ուրախանում, խնդրում, որ բոլորը ուրախ ու տրամադիր լինեն:

Փորձեց նաև երգել, շնայած երգել չգիտեր: Եվ պարեց: Ձեռնափայտը շարտեց ու «Յարխուշտա» պարեց Վաղարշակի հետ: Իսկ երբ Համբոն ոտքի ելավ նորապսակներին մաղթանքի խոսք ասելու, ճերմակ ու փափուկ պատկերը թրթռաց Բազե Առաքելի հայացքի դիմաց: Եվ նա իրավունք տվեց. ախր, սարալանջի «հոտը» Համբոյի երբեմնի ցանկապատն էր, այդ փլված պատաշարն, ախր, հիշեցրեց անցած-մոռացվածը: Եվ ինչպե՞ս էր մոռացել. այդպես պայծառ մի արշալույս, այդքան գեղեցիկ մի պատկեր ո՞նց էր մտնան արել... Արշալույս էր, սարը՝ պեծպեծացող ճերմակ, ոտքերի տակ ճռճոտում էր սառած ձյունը, հետքից, ձյան կեղեվը կճմտելով, հոտի շարուկն էր գալիս, իսկ երբ ամբ խուրչինում աղոթում էր և պահում՝ շարուկը քանդվում էր. ոչխարները մղվում էին, այդ ժամանակ ինքը վազում էր, հտեկից՝ հոտը: «Վազե, Առաքել, վազե», — կանչում էր հայրը: Այտ ու երես այրող ցուրտ էր. աչքերը արցունքակալվել էին և մի պահ, երբ ուն ի ետ նայեց, խճճված հոտը երևաց որպես ձյան վրա փռված գորգ...

— Ճիշտ է... Ճիշտ է, Համբո... Քո խոսքը ճշմարիտ է:

— Ի՞նչ է: — Բազե Առաքելը սթափվեց, նայեց տաք սեղանակիցներին, ապա Համբոյին: Համբոն բաժակը ձեռքին հպարտ ծպտում էր. խոսքը արձագանք էր գտել: Եվ նա ավելորդ չհամարեց կրկնել՝ այս անգամ հատուկ Բազե Առաքելի համար:

— Ասում եմ՝ աղանց հալ ու մալի, առանց ունեցվածքի ի՞նչ երջանկություն: Վաղարշակին եմ ասում: Թաք տղա է, նոր ընտանիք է կազմում, բայց ծուռը նստենք, շիտակ խոսենք՝ մեր Վաղարշակն ի՞նչ կարողություն տեր է: Ցանկանանք, ուրիմն, և սրտանց ցանկանանք...

Արյունը զարկեց գլուխը, և Բազե Առաքելը վիրավորանքից կարմրատակած, գծված ոտքի ելավ: Բազե Առաքելը ոտքի ելավ, փայտը

բարձրացրեց և պահանջեց, որ Համբոն դատարկի բաժակը և նստի: Եթե խոսքի վրա խոսք ավելացնի, թե մի բառ ասի՝ ձեռնափայտը գլխին է իջնելու:

Համբոն շփոթված բաժակը վար դրեց ու խոռված նստեց: Հարսան-բավորները խառնվեցին, որդին ու Առաքել թողը մեջ ընկան, իսկ Բազե Առաքելը ձեռնափայտը թափ տվեց ու պահանջեց՝ թող Համբոն անծրպտուն ոտքի ելնի, անծպտուն դատարկի բաժակը ու անծպտուն նստի:

Հետո Բազե Առաքելը բաժակը ձեռքն առավ և դիմեց Վաղարշա-կին:

— Ախպեր տղա,— հանդարտ ու հանդիսավոր ասաց և մի պահ լռեց: Եվ կարծես սարից կանչեց՝ «Վաղարշակը անտեր չի եղել, Եվ հուզվեց՝ աստված է վկա, գյուղն է վկա, Վաղարշակը անտեր չի մեծացել և անտեր չէ: Վաղարշակը հոր սիրո, հացի և ջրի կարոտ չի եղել և՛ չի մնա: Բազե Առաքելը մեռած չէ: Բազե Առաքելը մի հոտ ոչխար ունի, Բազե Առաքելի գոմում հարյուր ոչխար կա և այդ հարյուր ոչխարը Վաղարշակինն է: Լույս առավոտի հետ, Լուսո աստղի հետ Բազե Առաքելը հոտը իր ձեռքով կթշի ու կկանգնեցնի Վաղարշակի գոանը: Այդպես:

3

«Լուսո աստղի հետ, ասի, հոտն իմ ձեռքով կթշիմ ու կկանգնեցնիմ քու գոան... Իմ բերնի խոսքն հըմը՝ ու էդ էր», — Բազե Առաքելը ջանում էր պնդվել անկողնուց, բայց ականջներում-դեռ ծղրտում էր զուռնան, գլխում պատեպատ էր զարկվում դահուլի դմփրտոցը. գլուխը տրաքվում էր... Գիշերը որքան խմեց. հերսոտեց ու խմեց:

— Շան կաթ կերած,— հայհոյեց Համբոյին, բայց անկիրք ու մեղմիկ. այդպես նա իր թոռնիկին էր հայհոյում:

Իսկ ո՞ւր է Լուսաստղը: Որտե՞ղ է... Ոչ, Բազե Առաքելը չի ուշացել. նոր-նոր արշալույս է և պարզկա՝ արշալույս է: Որտե՞ղ է Լուսաստղը: Հատկապես այսօր շատ էր ուզում տեսնել: Եվ հորինե՞ց, թե նկատեց, դա իր գործն է, Բազե Առաքելը տեսավ Լուսաստղը — յա՛, բարի Լուսո՛ աստղ: Եվ սկսեց հագնվել:

Շապիկի վրա հագավ խամրած, կոլոված օձիքով վերնաշապիկը, վրան քաշեց երկրորդը — Վաղարշակի գինվորական վերնաշապիկը քանի՞ տարի էր հագնում և հերթականությանմ՝ երկրորդը — վրան քաշեց երրորդը՝ որդու վերնաշապիկն էր, զուլավոր՝ կրծքին գրպան և ջարդված միակ կոճակով — վերնաշապիկներից ոչ մեկը կոճակ չուներ: Բազե

Առաքելը կոճակ ու կոճկվել չէր սիրում. վերնաշապիկների փողպատները բերում էր իրար, վերնաշապիկները պնդում շալվարի տակ ու վերջ — և փոխանի վրա քաշեց իրար հագած զույգ շալվարները ու սկսեց պնդել՝ մեկ փաթ, երկու փաթ — լուսհոգի կնոջ գործած գոտին՝ շալե ու նախշուն, բարակիկ էր. ձգվել, ոլորվել ու բարակել էր — երեք փաթ, չորս փաթ... Բազե Առաքելը պինդ ձգում էր, և գնալով վերնաշապիկների փողպատները հեռանում էին, փողպատները խառնվում ու ծալվում էին իրար վրա, և ճերմակամազ ու նիհար կուրծքը բացվում էր — հինգերորդ փաթի վրա գոտու ծայրը խրեց գոտու տակ, կոշիկները գցեց ոտքերը, դրեց փափախը՝ ականջակալներից մեկը կախվեց փոփոակին, մյուսը՝ խաղաղ ճակատին, բամբակյա բաճկոնը նետեց ուսերին, վերցրեց ձեռնափայտը և բացեց դուռը:

Յուրտը մեկեն ու հանկարծակի շքիկաց դեմքին. Բազե Առաքելը գլխապտույտ ունեցավ, աչքերը մթնդեցին — երբեք ցուրտը հանկարծակիի չէր բերել նրան — հա-հա զլորվելու էր, հենվեց պատին, քարերի զև թիկունքի արանքում խշրտաց եղյամբ, և եղյամի խշրտոցի հետ զգաց թիկունքի տաքությունը, կռներում խլրտաց ուժը և զգաստացավ ու նկատեց, որ շունը դիմացը կկգած է: Եվ շունը հարցական նայում էր:

— Լուսո աստղը վկա, դու իմաստուն կենդանի ես, — Բազե Առաքելը, աչքը սարին, փայտով շոյեց շանը: Շեմի մոտից լանջի «հոտը» շերկաց: — Ես ու դու էսօր ճամփորդ ենք: — Իսկ շունը ի՞նչ անել... Հոտի հետ տալ վաղարշակին: Առանց հոտի շունը իրեն լավ չի զգա: Առտեց ոչխարների. առանց Բազե Առաքելի շունը կտխրի: Կկարոտի ոչխարների՝ կվազի ոչխարների մոտ, կկարոտի Բազե Առաքելին՝ կվազի Բազե Առաքելի մոտ, մեկ՝ հոտի մոտ, մեկ՝ իր, մեկ՝ այստեղ, մեկ՝ այնտեղ և վազվզոցի մեջ կդառնա փողոցի շուն: Ուրեմն, ուրեմն... Այդպես էլ չէր փտաբերում՝ վերադարձին շունը բերեցի՞ն, թե... Ասենք, շատ բան չէր հիշում, ինչպե՞ս հասան գյուղ, քեռին ինչպե՞ս ընդունեց հոտը, քանի՞ օր մնացին, ե՞րբ վերադարձան... չէր հիշում: Միայն այսքանը՝ Լուսաստղի հետ քշեցին հոտն ու ելվեբան...

Լանջի «հոտը» երևաց, և Բազե Առաքելը ոտքը կախ գցեց... Վա՛հ, այսօր որքան հստակ է երևում՝ քանզված պատաշար է ու կա: Իսկ երեկ աչքը սարալանջին դիպցնելն ու տեսիլքը մեկ եղավ: Ինչո՞ւ այդպես եղավ... Մահակին կռթնած նայեց, հա նայեց. աչքերը շաղվեցին, ձյունածածկ լանջը թրթռաց հայացքի դիմաց, հոտը զիզվազ շարժվեց... Բայց դա արդեն ծալածալ մշուշի քուլաների մեջ լողացող ձախատասարն ու հոտն էին:

— Ուշ է,— սթափվեց Բազե Առաքելը: Այսօր մեծ գործի տեր են, ախր:

Նա գնաց դեպի դեզը, բայց արտակարգ ցանկություն ունեցա՞վ նախ գո՞մ մտնել: Ոչխարների գոլը պարուրեց նրան: Նա թիկնեց դռանը և շնչաց. «էսօր ես ու դու ճամփորդ ենք»:— Ոչխարները մղվեցին— սեղմվեցին Բազե Առաքելին, լուսամութի մեջ ծփաց հասը՝ քանզվեց ու բացվեց նախշուն գորգը, և Բազե Առաքելը կարծես նոր հասկացա՞վ, որ այս նախշուն հոտը արդեն իր հոտը չէ:

«Ախպեր, ես էլ չհասկացա, թե՛ ինչպես եղա՞վ»:

Իսկ դեզի մոտ բարձրաձայնեց.

— Աստված է վկա, ես էլ չհասկացա, թե՛ ինչպես եղա՞վ:— Եվ մարգի կտուրից խոռված երեխայի պես նայեց Համրոյի տան կողմ... Այդ շան որդին կյանքում թե մի լավ բան է արել՝ լանջի պատաշարն է: Հետո դեզից խուրձը պոկեց-նետեց ուտիչը: Մեկ խուրձ, երկու խուրձ, երեք խուրձ... սովորականից մի խուրձ ավելի գցեց. հոտը թող կուշտ հեռանա գոնից: Եվ գոտեպինդ իշավ կտուրից, — եղածն եղած է, չափե՞րմ, — գոտեպինդ մոտեցա՞վ գոմին ու բացեց դուռը:— Դուրս եկ, նախշուն հոտ, դուրս եկ, Առաքելն այսօր քեզ ճանապարհելու է:

Ապա մոտեցա՞վ թակեց պատուհանը:

— Ժողովուրդ:— Տեսնես որդին հիշո՞ւմ է, Բազե Առաքելի խոսքն ու պայմանը հիշո՞ւմ է:— Տղա:— Հիշում է ու հանգիստ քնե՞լ է:— Ելի՛: էսօր քնելու օր է, տղա:— Եվ շտապ դարձա՞վ ու ձեռնափայտին կոթնած կանգնեց հոտի գլխին: Սանրածները, շատ ծանրածները հարկ է զատել. ճանապարհին հանկարծ կծնեն... Զուռն՝ մեկ... Քոլեն՝ երկու... Փորձեց հիշել, թե այն օրը հայրը քանի՞սն առանձնացրեց: Բացց դա բոլորովին հիշելու բան չէր:

Դուռը սառած ճոռաց, և Բազե Առաքելը առանց հոտից կտրվելու խնդրեց, որ որդին մի բաժակ օղի բերի:

— Մենք ուրախության տեր ենք, տղա, ուրախությունն հարկ է շարունակել:— Աչքը երկնքին՝ խմեց օղին և նայեց որդուն:— Մենք ուրախության տեր ենք ու մեծ գործի տեր ենք էսօր:— Նա հայացքով ականարկեց հոտը:— Դու ընկերոջ-բարեկամի քեֆ-ուրախություն խոստացած կա՞ս:

Որդին լուռ էր:

— Թե խոստում տված կաս՝ մի դռն ջոկիր:

— Գիշերն ինչքան օյին սարքեցիր, հերիք է,— խառ՞վ ու կո՞վարար խոսեց որդին:— Հըս մի հարցնող լինի. Համբոն ի՞նչ առաց, որ փըրփըրեցիր:

Որդին սպասում էր պատասխանի, իսկ Բազե Առաքելը ճակատն էր տրորում, ախր, ինքն էլ չի հասկանում, թե ինչու տաքացավ: Հետո մտածկոտ, կարծես ինքն իր համար ասաց.

— Եղածն եղած է:— Ճիշտ թե սխալ՝ հոտը խոստացել է արդեն:

Գիշերը, երբ հայրը «նվիրեց» հոտը, որդու մտքով չէր անցնում, թե առավոտյան նա հետամուտ կլինի իր խենթ ու խելառ խոսքին: Զայրացավ և խոսք էր՝ շարտեց: Քիչ առաջ, երբ հոր կանչի վրա արթնացավ ու՝ հիշեց, երբ կանգնեց հոր կողքին և սկսեց տաք-տաք հանդիմանել՝ էլի չէր հավատում, բայց, տես, որ հայրը իր խոսքին տեր է կանգնում: Խելա՞ն է: Համոզել է հարկավոր:

— Հայրիկ, ախր, դու խմած էիր: Համ խմած էիր, համ զայրացած և մի բան ասիր:

Ոչ, Բազե Առաքելը խմած չէր: Հետո խմեց. զայրացավ ու խոսեց: Այս մեկ: Եվ ապա, ընդունենք, թե՛ խմած էր և շատ խմած, և շատ զայրացած...

— Էդ խմած ու հերսոտած մարդն էլի Բազե Առաքելը չէ՞ր, տղա:

Որդին երկար համոզում էր. ախր, ի՞նչ է պատահել. Համբոն գրելից դուրս խոսում էր, հայրը զայրացավ և մի խոսք շարտեց: Այսքան մի բան: Եվ հիմա եկ ու Համբոյի պատճառով, խմած ու հերսոտ շարտած մի խոսքի պատճառով զրկվիր հոտից: Անմուտթյուն չէ՞: Ասենք թե՛ քառասուն-հիսուն տաքզուխներ լսեցին ու էգուց կասեն՝ խոստացավ ու չկատարեց: Ասենք թե Համբոն խնդմեղա՝ խոստացավ ու չկատարեց: Հետո՞: Զրկվե՞լ հոտից:

— Համբոն ո՞վ է, տղա: Նրան ո՞վ է ինչ խոստացել, հարսանքավորներին ո՞վ է երգում տվել: Ով ինչ ուզում է թող ասի՝ Բազե Առաքելին այնքան էլ չի հետաքրքրում: Իսկ ի՞նչ կասի Առաքելը Առաքելին, տված ու չկատարած խոսքի համար Բազե Առաքելը ի՞նչ կասի Բազե Առաքելին: Ահա: Այսքան հասարակ մի բան դժվա՞ր է հասկանալ: Որդին հո նորելուկ չէ, տղամարդ է, ճերմակած քունքերով այրմարդ է:— Դե գնա ու հարսին կանչե, ու եկեք: Ուշ է:

Որդին խռոված տուն մտավ, իսկ տնից դուրս թռավ կինը՝ կիսահագնվել, ծղրտոցը դեմքին:

— Հարս,— Բազե Առաքելը հանգիստ դիմավորեց,— քու խոստացած մատաղացուն ո՞ր մեկն է:

— Ինչո՞ւ,— հարսը կովարար թևերը կանթեց:

— Հարս, դուրբան,— Բազե Առաքելը ճերմակամազ ծնոտն առավ ամփի մեջ և խնդրեց, շատ խնդրեց, որ հարսը աղմուկ-աղաղակ չանի:— Քու մատաղացուն ցույց տուր, հարս:

Հարսը փոթորկվեց հոտի մեջ.

— Էս, էս, էս է, էս է... Բոլորն էլ մատաղացու են, ա՛յ հերիկ, քու ուզածն ի՞նչ է:

Հետո եկան՝ շարվեցին թոռները:

Թոռները լուռ ցանկապատել էին հոտը և, շփոթված ու խռով, մեկ ոչխարներին էին նայում, մեկ՝ գլուխկախ պապին: Բազե Առաքելը խեղճացել էր. հարսի ողբի տակ, թոռների հանդիմանող ու խռով հայացքի տակ կոթնել էր մահակին, կուշ էր եկել ու կախել գլուխը: Անխիղճ բան է պրածը, բայց ուրիշ ելք չկա... եղածն եղած է:

Միայն մեկը, թոռներից միայն պապի անվանակիր Առաքել թոռն էր շիտակահայացք նայում պապին: Կանգնած էր ձիգ ու հպարտ և զվարթ ու հետաքրքրի նայում էր. կարծես առաջին անգամ էր տեսնում պապին՝ Ասիսոս, Բազե Առաքելը չէր նկատում: Բայց երբ շտկվեց Լուսաստողին նայելու, աչքը դիպավ Առաքել թոռանը... Ժպտո՞ւմ է, Առաքելը ժպտո՞ւմ է... Բազե Առաքելը բռունցքով տրոհեց աչքերը և էլի նայեց՝ ժպտում էր... Առաքել թոռը ժպտում էր և որքան խնդուն ու զվարթերես էր Առաքել թոռը:— «Իմ ասլան թոռ... մոտիկ արի, մոտիկ արի, քո ճակատն համբուրելու է»:

Եվ Առաքել թոռից թեւավորված ձգվեց,՝ անկաշկանդ նայեց շուրջբոլորը, ապա աչք դիպցրեց աղոթարան: Հոտը քշելու ժամանակն էր:

— Էրեխեք, ձեզնից ո՞վ կօգնի իր պապին:

Հարսը, որ մորմոքը ափերի մեջ սեղմած, հոտի կենտրոնում շփաթել էր, հասավ, թեքի տակ առավ երեխաներին՝ հրեց-հրմշտեց դեպի տուն, թափով հրեց նաև Առաքել որդուն, բայց Առաքելը շեղ նայեց մորը և մոտեցավ՝

— Ծա կօգնեմ, պապ:

— Մեռնիմ իմ ասլան թոռան,— Բազե Առաքելը աշխուժացավ:— Դե, մատաղացուն զատե... Ապրես... Չունոն ծանրած է. տեսար ու ճամփին ծնեց՝ զատե... Քոլեն զատե...

Եվ անհանգիստ շարժվում էր. ձեռնափայտը աչ ու ձախ փոխանցելով, բաճկոնը վեր քաշելով, փափախը գլխին պնդելով, հայացքը հոտին անհանգիստ շարժվում էր և մի պահ կանգ տվեց, ճպճպացրեց և թոռանն առաջ.

— Առաքել, քու հավանած ղոշերից մեկն էլ զատե. ես ու գու քե՞ք պետք է անենք... Ապրես: Հիմա Առաքելը թող վռազ հացատուն մտնի. որսորդական հրացանն ու խուրջինը սնից կախված են՝ հրացանը վերցնի, խուրջինը վերցնի, երկու-երեք բուռ աղ լցնի՝ խուրջինի աչքը ու վռազ դուրս գա: Ուշ է:

Եվ Առաքելի թողը՝ հրացանը ուսին, խուրջինը ուսին, ժպիտը դեմքին զգաստ կանգնեց պապի դիմաց:

Այդպես... Իսկ այժմ՝ ամենակարևոր պատվերը: Ամենակարևորը: Ուրեմն, հոտը Վաղարշակի տուն պետք է հասցնել լանջով: Այո, այո, կա ու չկա՝ սարալանջով: Մեկ է, որ Վաղարշակի տունը գյուղեզրին է, ծուռտիկ-մուռտիկ փողոցները կծկելու փոխարեն դիմացի փողոցով ուղիղ կզնան, դուրս կգան գյուղից, կշարունակեն սարալանջն ի վեր՝ մինչև... մինչև, ա՛յ, էն քանդված պատաշարը: Այնտեղ, քարերի վրա մի քիչ շունչ կառնեն, հոտը աղ կուտի, ապա նոր կթեքվեն աջ՝ լանջի հորիզոնականով կզնան և հոտը կիջեցնեն ուղի՜ղ Վաղարշակի տան թիկունքը:

— Իմացա՞ր, Առաքել:

Թողը հետաքրքիր նայում էր. լանջի, փլված պատաշարի, պապի հրեկվա խոսքի. «էն երևացողը հոտ չէ՞», և այս իրական հոտի կապն էր ուզում հասկանալ, բայց դժվարանում էր: Ազնիվ խոսք, շատ հետաքրքիր մարդ է պապը:

— Իսկականից դու բանաստեղծ ես, պապ:

— Հրմը ու քու ասածն է... Յա՛, բարի լուսո ասող:— Եվ հայացքը լանջին՝ թոռանն ասաց:— Կանգնի ճամփին, մեկ անգամ աչք դիպցրու Լուսո ասողին, կանչե շանն ու... կանչե հոտին:

Գյուղեզրին, լանջի փեշին, ոչխարները չենթարկվեցին Առաքելի կանչին:

— Աղ տուր, աղ տուր, Առաքել,— փութկոտ ու գործնական պատվիրեց Բազե Առաքելը,— քու ափն աղ արա՝ դիպցրու մեկ-երկուսի դնչին ու վազե... Վազե՛, Առաքել,— ջահելավարի կանչեց Բազե Առաքելը:— Վազե՛...

Խճճված հոտը քանդվեց և լանջն ի վեր ձգվեց թոռան հետքով:

Ճերմակ ու սառած լանջով Առաքելը ելնում էր ջահել բաշը թափ առնով, հետքից ոլորվում էր սեղմ ու հավաք հոտը, շունը ծփում էր աչ ու ձախ, Բազե Առաքելը ոտք էր փոխում շափուկ ու ժիր, մահակը կայտառ թափ էր տալիս և մի պահ նրան այնպես թվաց, թե Լուսաստղի հետ, Առաքելի հետ, հոտի հետ, շան հետ, ահա, Ճակատասարն է բարձրանում:

Պատաշարի մոտ, պապի պահանջով, Առաքելը աղ ցանեց ձյան վրա:

— Տես,— Բազե Առաքելը ակնարկեց բոլորուն հոտը,— գորգի նման է... Գորգ է:

Թողը նորից ոգևորվեց. ազնիվ խոսք, ինքը հրաշք պապ ունի, ուսանող ընկերներին պատմելու է պապի մասին: Իսկ Բազե Առաքելը գնաց դեպի «քարե հոտի» «քարե առաջնորդը»:

Եվ որքան մոտենում էր, սիրտը այնքան անհանգիստ էր խփում։ Բազե Առաքելը հուզվում էր։ Եվ դողացող ձեռքով շոյեց քարը — ցից ու մամուռ քար էր — ապա նստեց ու թիկնեց քարին։

— Օխա՛աշ! — Իսկ հայացքի դիմաց փլված պատաշարն էր, շաղ եկած քարերը։ Ահա, որքան ուզում ես և ինչպես ուզում ես նայիր. բաց-աչք նայիր, կիսախուփ նայիր, ափդ հովհար արա և կկոցած նայիր՝ սովորական քարեր են ու կան... Քարը քար, բայց, աստված վկա, շատ գեղեցիկ են. առավոտից երեկո նայես՝ չես հոգնի... Հե՛յ գիդի, հա՛, այն օրը, անուշիկ այն լուսածագին, երբ հոր հետ, հոտի հետ, շան հետ ելնում էին Ճակատասարը, հրաշք լիներ ու տեղնուտեղը քարանային։ Հա՛, հա՛, երկնքից թող այդպիսի մի հրաշք լիներ և Ճակատասարի ձյունե լանջին քար կտրեին... Քարե հոտ, քարե շուն, քարե հովիվներ։ Գրողի ծոցն այն կյանքը, որ այդ օրն ի հետ ապրեց հայրը, ապրեց հոտը, ապրեց շունը, որ հետո գայլերի բաժին դարձավ, գրողի ծոցն այն կյանքը, որ այդ օրն ի հետ ապրեց ինքը, Բազե Առաքելը։

— Կրակե՛մ, պապ։

Բազե Առաքելը ուշացումով պատառխանեց... Ափսոս, որ այն օրը ինքը չկրակեց։

— Կրակե, Առաքել։

Հրացանը երկփողանի էր և վրա-վրա որոտաց։

— Օխա՛աշ! — Հազար ափսոս, որ այն օրը ինքը չկրակեց։ — Առաքել, մեկ անգամ էլ քու պապը թող կրակե։

Վերջրեց լցված հրացանը, թիկունքը սեղմեց քարին, ապա միտքը փոխեց. կկրակի կանգնած, ինչպես Առաքելը։ Բամբակե բաճկոնը ուսերից սահեցրեց. փափախը դրեց քարի գլխին, ծնկեց և ընթացքում հայացք նետեց երկինք — լուսաստղը հենց գլխավերևում էր. և... և գլխավերի երկինքը ինչո՞վ Ճակատասարի երկինքը չէր — հենվեց խզակոթը ձյան մեջ խրած հրացանին և, այն է պետք է ելներ, հրացանը որոտաց։ Թողը ճչաց, թոցրեց հրացանը և, ինչպես օձն են շարտում, շարտեց խրտնած հոտի ետևից և երբ ծնկեց, պապի կոպերը արդեն փակ էին։ Բայց Առաքելը չհավատաց, որ պապը արդեն չկա. որովհետև պապի փակ կոպերին ժպիտ կար։

Բազե Առաքելը, գլուխը ուսին ձգած, հենված էր քարին, փակ կոպերը ժպտում էին, և կնճիռները կամաց-կամաց լցվում էին ժպիտով։

Գլուղում քիչ տներ էին մնացել առանց տախտակե հատակի։ Այդ քչերից մեկը խութեցի Ափրեհինն էր։ Նոր տուն էր կառուցել, տանիքը շիֆերապատել, հինգ-վեց տարի արդեն ապրում էր նոր տանը, բայց հատակը տախտակամածել չէր դասավորվում. երբ տախտակ էր պատահում՝ ձեռքին գումար չկար, իսկ խութեցի Ափրեն պարտք անել չէր սիրում, երբ գրամ ուներ՝ տախտակ չկար։ Ահագին տախտակ էր պետք. ճաշասենյակ, շորս ննջարան՝ մեկը իր և պաժուպի համար, մեկը՝ աղջկա, երկուսը՝ քաղաքաբնակ զույգ որդիների, որոնք ամեն ամառ հովեկներ էին։

Ճշմարիտն ասաց, Ափրեն առանձնապես մտահոգ էլ չէր, որ կարմրատուֆ պատերով իր նոր տունը հողե հատակով է։ Դա նույնպես դուր էր գալիս, հատկապես, երբ հատակը ջրցանված-ավելված էր լինում, և պատուհանից ներս ընկած շողերի մեջ փոշու զուներդ հատիկները խայտում էին, ունչը խուտուտ տալիս։ Դա նրան հիշեցնում էր էրզրում կիսատ մնացած իր մանկությունից հուզիչ մի պատկեր՝ կավածեփ պատերով մեծ հացատուն, երգիկից իջած արևի խուրձ, գրգռիչ բույրով ավել, արծաթագույն այդ ավելով ու երկար փեշերով հատակը մաքրող մի կին և լուսե սյան մեջ խալտացող փոշու խատուտիկ հատիկներ... Այնտեղ, էրզրում, փլատակ դարձած իրենց տունը և մորը՝ Ափրեն ահա, այս պատկերով էր հիշում. երգիկից խուժած արևի խուրձը սյան պես կանգնել էր հացատան մեջ, մայրը— ծաղկավոր ու գետնաքարշ փեշով— ջրցանած հատակն էր ավելում, փոշու պես-պես հատիկները լուսե սյան մեջ թովրոտում էին, ինքը՝ պնչներում խոնավ փոշու ու ավելի գրգռիչ բույրը, ցատկոտում էր շողքի մեջ, մոր փաղաքուշ ու խրախուսող խոսք ու ձայնի տակ ցատկոտում էր. փորձում բռնել լույսի մեջ թովացող այդ լուսատիկները։ Բայց նրանք չարաճճի ծիծաղում էին և լուսե սյունն ի վեր փախչում դեպի երդիկը...

Խութեցի Ափրեհի բզկտված մանկությունից այս հուզիչ պատկերն էր մնացել, որը երբեմն այցի էր գալիս։ Հանկարծ Ափրեն բացում էր դուռը և, ո՛վ հրաշք, տան կենտրոնում՝ արևի շողերի մեջ ցատկոտում էր պորտաբաց մի մանչ։ Դա ավելի հաճախ պատահում էր հին տանը, որը էրզրի իրենց տան նման երգիկ ուներ ու կավածեփ պատեր։ Եվ այնտեղ, հին տանը, մի անգամ Ափրեն տարօրինակ զգացում ունեցավ. զուրը բացելուն հետ՝ արևի շողերի մեջ հայտնված այն մանչը իրեն թվաց որ պես թուռ, իսկ արծաթագույն ավելով ու երկար փեշերով հատակը մաք-

բող մայրը թվաց որպէս իր հարսը: Իհարկե, դա միակ դեպքն էր, որ երեխա Ափրեն հայտնվեց որպէս Ափրեի թոռ և մայրը՝ որպէս հարս: Դա զարմանալի բացառութիւն էր: Մանավանդ որ այդ դեպքից հետո շուտով տեղափոխվեցին նոր տուն, իսկ նոր տանը Ափրեի ուղեղում ննջող այդ սրտաշարժ պատկերը երբեմն է միայն աչք բացում. նոր տունը ճաղապատ սլատուհաններով է. տուն մտած արեւը սյուն չէ, այլ՝ սփռոց, և հատակին շաղ եկած լույս ու արեւի վրա պատուհանի երկաթյա ճաղերը քառակուսի վանդակներ են գծում: Իսկ երբ առաջին անգամ նոր տանն էլ, այնուամենայնիւ, հայտնվեց մանկութեան պատկերը, Ափրեն շատ հուզվեց: Եվ ճակատը տրորելով, որ հիշել է, գնաց-կանգնեց շողերի միջև, սկսեց ափերը իրար բերել: Կինը, որ ջրցանել էր ու հատակն էր ավլում, ձեռն առավ:

— Ծա՞նճ ես բռնում, Ափրե:

Այդ պահին Ափրեն նույնիսկ ուրախացավ, որ հատակը փայտ չէ, այլ հող, որ գետին կա, ջրցանել ու ավլել կա... Եվ ընդհանրապես՝ ինչո՞ւ անպատճառ տախտակամած հատակ, կարևորը այն է, որ տանիքը շիֆերի տակ է, և աշնանն ու գարնանը առաստաղը չի կաթում, մրկաթ չի անում, ինչպէս հին տանն էր, կարևորը այն է, որ տունը լին ու բոլ է. սրահ, մի ննջարան իրեն ու պառավին, մեկը՝ աղջկան, երկուսը՝ տղաներին... Թե՛ ուզում են: Երբ ուզում են՝ թող բարով գան, ամեն մեկը իր սենյակն ունի: Հին տունը չէ, որ գերդաստանով ծվարում էին թոնրի շրթին: Զհաշվենք դեռ...

— Մի՞տքդ է, — ստիպված էր հիշեցնել կնոջը, — թաղա որ նշանվեցինք, մեր տունն ու տեղը Եփրեմի մարագն էր:

— Եփրեմի մարագն անցավ. էն ուրիշ ժամանակ էր, ա՛յ մարդ, ժամանակները փոխվել են:

Կինը հանգիստ չէր տալիս. առավոտ-իրիկուն բռնում էր Ափրեի փողպատը, թե՛ գլուղում հատուկենտ տներ են մնում առանց տախտակե հատակի, և այդ տնատերերից մեկը ինչո՞ւ իրենք պետք է լինեն, գլուղի խեղճ ու կրակը իրե՞նք են, Ափրե՞ն է, խեղճ ու կրակը խութեցի Ափրե՞ն է:

Ափրեն չէր պատասխանում — ընդհանրապէս Ափրեն սակավախոս մարդ է — լուռ ծխում էր:

— Զույգ հարսի տեր ես, — ամեն անգամ հիշեցնում էր կինը, — զույգն էլ քաղցքի, քաղցքու աղջիկ, գալիս են ու՝ հողե հատակ, գալիս են ու՝ հողե հատակ: Ամոթ չէ՞:

«Թու հոր գանգը... — մտքում հայհոյում էր Ափրեն, — քու տղեքի ու իրենց վարձով տան տիրոջ հոր գանգը... քու քաղցքի հարսների հոր գանգը...»: Ափրեն ծխում էր ու նախշում, իսկ կնոջը թվում էր, թե՛

մտածում է, ելք է որոնում. ահա, ոտքի ելավ Ափրեն, թող գնա գյուղ-
մեջ, հարցուփորձի՝ ճար գտնի:

Ափրեն ոտքի էր ելնում, բամբակյա բաճկոնը գցում ուսերին— աշուն,
թե՛ ամեն Ափրենի օձիքը բաց է, բաճկոնը իմիջիպալոց ուսերին ձգած— և
գլուխն առած գնում գյուղի հավաքատեղին, աղբյուրի մոտ: Աչքը աղբյու-
րին, ահանջը տարեկիցների «փուլ» գրույցին, հակված ծխում էր ու մտա-
ծում, որ աշխարհում հող ու ջրից լավ բան չկա: /

Բայց հանկարծ մեկը հիշում էր.

— Ափրեն, տունդ պուկեցի՞ր:

Միշտ զարմանում էր, որ մարդիկ իր հողն հատակը շեն մոռանում:
Հիշում են: Նրանց ի՞նչ գործն է: Հողն հատակը իր ո՞ր պակասությունն
է, ո՞ր մեղքը և միտք բերողի ու հարցնողի ո՞ր հոգսը: Սովորաբար պա-
տասխան չէր տալիս, և դրանից հարց տվողը չէր վերավորվում. Ափրեն
է՛ ալարում է խոսել: Բայց եղավ մի օր, բերան բացեց, ինքն էլ չիմա-
ցավ, թե ինչու պատասխան տվեց՝ մեկնեմ, առանց ճրկար ու բարակ
մտածելու:

— Ահարոն,— դարձավ հարցնողին,— քու տունը պուլած է, ու գո՛-
ւրախ: Բա էգուց թե մեռնելու էղար, շունչ փշելուց քու թիկունքն ո՞ր
կզարկիս. թիզ մի գետին, բուռ մի հող ման կգաս ու շեռ գտնի:

Ջրուցակիցները տարեկից-հասակն առած մարդիկ էին և Ափրենի
անսպասելի պատասխանի վրա խուլշտ-միուշտ նայեցին միմյանց, Ահա-
րոնին: Իսկ Ահարոնը խուսափուկ նայեց աչ-ու ձախ. կարծես ստուգեց՝
հո ուրիշ լսող չեղա՞վ, հետո շտկեց վերաբեկում, փողպատները իրար
բերեց, որ ցուրտ չառնի ու սակվեց: Լուռ մնացին նաև մյուսները: Եվ
այդ շփոթ լռությունից հետո միայն Ափրեն անդրադարձավ իր խոսքին
ու որքան մտածեց, պատասխանն այնքան տեղին թվաց, ճշմարիտ: Եվ
այդպես է ու կա: Ետայսու ով ուզում է թող հետաքրքրվի այդ չեղած
տախտակներով, Ափրեն արդեն իր պատասխանն ունի.. Ե՛րբ է, այդ
օրվանից զրուցատեղիում չարչրկված հարցն ու Ափրենի գտած պատաս-
խանը կամաց-կամաց կատակի բնույթ էին կրում, բայց, այդուհանդերձ,
պատասխանը Ափրենի համար չէր կորցնում իմաստը: Միայն թե ափսոս,
որ այդ գտածուրիկ խոսքը կինը չէր հասկանում, դեռ ծաղրում էր, ավե-
լին՝ անճարակությունն արդարացնելու խորամանկ փորձ էր համարում
Ափրենի խոսքը: Եվ Ափրեն հոգու խորքում երբեմն համաձայնում էր— Ե՛ն
որ ճիշտ է՝ ճիշտ է, հոգեառ կինն է ասողը, թե տղամարդը, ճշմարիտը
ճշմարիտ է— եթե հնարավոր լինի, Ափրեն հողն հատակը տախտակնե-
րով կպատի, օձիքը կազատի կնոջից և հանգիստ խղճով կգնա զրուցա-
տեղի:

Եվ եկա՞ւ այդ օրը:

Ափրեն տախտակները բերեց-թափեց դռանը, այն էլ մաքրած-հարթած տախտակներ: Մնում էր գերանները շարել— գերանները վաղուց էր բերել-դասավորել ձեղունում— գերանները շարել-ուղղել հատակին ու տախտակները մեխել: Եվ գնաց վարպետի մոտ: Գնաց կամ ու կաց. վճարելու կռպակ շուներ ձեռքին: Մնում էր, որ վարպետը կեսգնով համաձայնէր. տախտակները, ախր, մաքուր հղկված են, պատրաստի, և համբերե՞ր՝ մինչև փող ընկներ Ափրեի ձեռքը. աշուն է՝ կոտանտեսութունից սպասելիք ունի, ոչխարներ ունի վաճառելու:

Վարպետը իր հատակն էր տախտակապատում:

«Տա»,— Ափրեն շատ զարմացավ. մտքով իսկ չէր անցել, որ այս վարպետ մարդու տունը այդքան ժամանակ հողե. հատակով է եղել, ինչպես իրենը: Իսկ ինչո՞ւ գյուղում ոչ ոք չի հետաքրքրվում, թե, ա՛յ վարպետ, տունդ ե՞րբ ես պողելու: Գոնե ինքը չի լսել, որ մեկնումեկը հետաքրքրված, հարց տված լինի:

«Կպատահի՞ չգիտեն»,— մտածեց Ափրեն և հարգանքով նայեց երիտասարդ վարպետի ականջկոթի մատիտին:

— Կպոլեմ, քեռի. Ափրե,— գործի հետ պատասխանեց երիտասարդը,— հանգիստ գործ է:— Նա արդեն գիտեր, որ Ափրեն տախտակները բերել է:

Մի ժամ ղկար, որ բերել էր, իսկ ուստեն գիտեր նաև, որ տախտակները հարթված են:

— Դրանց ունդածը ի՞նչ պետք է լինի,— իր կարծիքը հայտնեց երիտասարդ վարպետը,— նորից պետք է ունդել:

Խոսքը Ափրեին դուր չեկավ. նա հասկացավ, որ կեսգին վճարելու մասին ականարկելն ավելորդ է: Բայց, ախր, տախտակները դուրած են, մնում է մեխել, գերանները շարել ու մեխել: Իսկ ի՞նչ կլինի, եթե... եթե ինքը, հենց՝ ինքը...

Ափրեն աչքի պոչով հետևեց ուստի շարժումներին: Պահ առաջ նայում էր շիփ-շիտակ, հիմա, շիմացավ ինչու, վարպետի բանուգործին հետևեց գողունի: Եթե երիտասարդը գլուխ բարձրացներ, Ափրեն կփախցներ հայացքը, կշփոթվեր, կխառնվեր իրար:

Վարպետը զուգահեռ շարված գերանների գլուխները սեպերով կիպկպցրեց պատերին, պնդեց — հասարակ բան՝ Ափրեն ինքն էլ հարող է— ապա պատուհանի գոգից վերցրեց թելի կնգուղը — այդ կանեփթելից Ափրեննց տանը որքան ուզես կա. աղջիկը ծխախոտի շորանոցից բերել

է — հետո վարպետը թելը ձգեց գերանների վրա. գերանները հավասար հարթության վրա՝ են՝ ստուգեց հարթաշափով... — Ա՛յ, այդ մեկն արդեն իրոք, վարպետի գործ է, երևի վարպետությունը հենց դա է որ կա: Եվ որտեղի՞ց ճարել հարթաշափ... Դե՛, հարթաշափի հերն էլ անիծած, կարելի է նաև առանց հարթաշափի՝ մի մազ բարձր, մի մազ ցածր կամ թեք, նշանակություն չունի:

Ափրենն արդեն շիփ-շիտակ նայեց վարպետի շարժումներին և անկաշկանդ ասաց, որ հիմա վճարելիք չունի, պարզապես եկել էր խորհրդակցելու և դուրս եկավ: Վարպետը նրա ետևից կանչեց — ասաց, թե անհանգրստանալու, շտապելու հարկ չկա. գործավարձը երբ եղավ՝ եղավ, բայց Ափրենն չլսեց: Փորձառու հայացքով քննեց լեռներին կուտակված ամպերը — անձրևը կամ դուռն էր, կամ երդիկը — և շտապեց:

Հասավ տուն, տախտակները ներս քաշեց, ձեղունից վար բերեց գերաններն ու սկսեց...

Ամեն ինչ ստացվում էր անսպասելիորեն հաջող: Եթե այդ էր հատակը տախտակապատելու վարպետությունը, Ափրենն վարպետ էր ու հար: Ուրիշ բան է, որ կինը չէր համոզվում, պատեպատ էր ծեփվում, փեշերը թափ տալիս գործով կլանված Ափրենի գլխին, ախր, Ափրենն ո՞ր օրվա վարպետն է, որ թեևրը քշած մեջ է ընկել: Տարիներով սպասելուց հետո, տախտակները մի կերպ ձեռք գցելուց հետո, տես ու՛ր փշացնում է: Իսկ Ափրենն սուսուփուս իր գործին էր. մտքում հանդարտ հանգով հայհոյում էր վարպետին, բոլոր վարպետներին, կնոջը և խփում մեխերը: Երկրորդ օրը կինը նկատեց, երևի ճարահատ էր ու նկատեց, որ «կարգին պու» է ստացվում, համարյա այնպիսին, ինչպիսին Ահաբոսինն է և սկսեց գովել Ափրենին: Ֆոֆոում էր շուրջբոլորը, շաղակրատում, գովում-խրախուսում, վարպետին վայել ճաշ եփում, խնդրում, որ Ափրենն շտապի, շունչ քաշի, հանգստանա: Իսկ Ափրենն անծպտուն իր գործին էր, ծեփեց մինչև ուշ գիշեր՝ թըխկ ու թըխկ, երբ գործը ստացվում է, հոգնածությունը չի զգացվում: Իսկ գործը ստացվում էր, իրոք, ստացվում էր՝ վկա կնոջ ոգևորությունը:

Չորրորդ օրվա կեսօրին տան հատակը արդեն տախտակապատ էր՝ վերջապես:

Ափրենն խփեց վերջին մեխը, մուրճի մի հարված էլ իջավ ընդհանուր հատակի գլխին — տախտակամածը համաձուլյ զմիայն — և դատարկ

աննյակի արծազանքի վրա կինը ուրախ աղմուկով ներս ընկավ, փարվեց ամուսնուն, փորձեց համբուրել, բայց Ափրեն արգելեց:

— Դու կարգին վարպետ ես եղել ու մինչև հիմա չեմ իմացել, Ափրեն:— Կինը ֆոֆոտմ էր ու շաղակրատում:— Տո, դու, որ էսպես վարպետ ես, ինչո՞ւ ես բահի պոչը բռնել, ա՛յ Ափրեն, ա՛յ մարդ:

— Քու պապու պառեկ...— հայհոյեց Ափրեն:— Իմ պիջակ բեր, շատ մի խոսա:

— Էս րոպեիս:— Կինը թռավ կարգադրությունը կատարելու: Կնոջ խոսքն ու պատրաստակամությունը, թեկուզև՝ խաղբ ու խնդմնողոց, Ափրենին դուր եկավ. նա քթի տակ ժպտաց ու հաճույքով ծխախոտ վառեց:

— Դու գնա գրասենյակ, — կինը բաճկոնը գցեց ամուսնու ուսերին և դեռ մեղմիկ շոյեց թիկունքը, — մի քիչ զրից արա, մինչև գա՛մ մենք մաքրած-դասավորած կլինենք: Էն Ահարոնը էնտեղ կլնի, թեից բռնած քարը տուր էստեղ, — պատվիրեց՝ Կինը:— Թող գա՛ իր աչքով տեսնի: Մի բաժակ էլ արաղ կտամ էդ դառդառին, միայն թե՛ բեր:

— Մի երկու շիշ արաղ կառնես, — հանկարծ վճռեց Ափրեն, — մի երկու հավ կմորթես, — կարգադրեց ու դուրս ելավ:

Չորս օր ոտքը բակից դուրս չէր դրել: Կարգին անձրև էր եկել ու մաղմղում էր: Ափրեն գլուխը բարձրացրեց ստուգելու՝ երկինքը բացվելու միտք չուներ: Եվ լավ է, որ այդպես է. ամառը չորային անցավ, գոնե հիմա հողը, սարն ու ձորը խոնավություն առնեն: Թող գա, որքան ուզում է թող անձրև գա, ոչ տունն է կաթելու, ոչ տախտակներն են դրսում, անձրևի տակ, ոչ... և ընդհանրապես անձրևը երբ էլ գա, որքան էլ գա՝ վնաս չունի: Օգուտ է: Ու, տես, կարգին անձրև է եկել ու գալիս է: Ափրենի ոտքերի տակ ճոփում էր ցեխը: Եվ մի պահ Ափրեն երեխա դարձավ. սիրտն ուզեց քայլել հենց այն տեղերով, ուր ցեխը ավելի շատ է, հենց՝ ցեխի միջով — չըմփ... չըմփ... չըմփ... — և ցեխակոլոլ բանվորական սապոգներով ու զուսպ ուրախությամբ բացեց գրասենյակի դուռը:

— Մ'օօ, — այս ու այն կողմից խնդմնդացին, — Ափրեն... ուստո Ափրեն:

Ոչ ոք չէր այցելել, բայց բոլորը գիտեին, որ Ափրեն ինքն է հատակը տախտակապատում: Եվ ահա հայտնվեց:

— Պոլը պրծա՛ր:

— Պրծա, — հայտարարեց Ափրեն:— Պոլից էլ պրծա, ձեր հարցուփորձից էլ: Ուրիշ ասելիք ունի՞ք:

— Գնանք՝ տեսնենք, — հարկ համարեց մեկը:

— Կերթանք: — Ափրեն այդ պահին խոսում էր անսովոր տոնով:

կեսովեճ-կեսկատակ, սովորականից բարձրաձայն և պատասխանում էր անմիջապես:— Իրիկունն իմ հյուրն եք:

Նա օրակարգը համարեց փակված, առկարճ հավաքվածները հարցափորձելու շատ բան աճեին — տախտակները հո չպակասեցի՞ն... Լավ է, որ չեն պակասել... Իսկ ավելացած այդ մի քանի տախտակը Ափրեն թ՛նչ է մտադիր անել... Կարելի է մեղվի մի երկու փեթակ պատրաստել, կամ... Ոչ՝ պահել, պետք է պահել. գուցե տախտակները թաց են, կշորանան, կքաշվեն իրարից և նոր տախտակի հարկ կլինի... Բայց, իբր՞ք, տախտակները չոր էին: Հագիվ թե: Ափրեն իզուր այդպես շտապեց իրիկունը տախտակները բերեց, առավոտյան կացրեց: Սովորաբար՝ ամիսներով շորացնում են: Օրինակ, Ահարոնը ողջ մի ամառ տախտակները շարել էր արեփ աակ: Եվ այդպես էր պետք...

Բայց Ափրենն արդեն կես ու պուտ պատասխան էր տալիս և, մի տեսակ, անհանգիստ էր. ինչ-որ բան էր ուզում անել: Հետո նա զգաց, որ տուն զնալ է ուզում. տախտակն հատակը ձգում է... Կզնա ման կգա իր տախտակնպատ հատակին, կինը ջահելավարի կֆոֆոա շուրջընդոը, կշաղակրատի— Ափրեն, գու կարգին վարպետ ես... Ափրեն... Մուրաբայով թեյ կուզե՞ս, Ափրեն...

Եիզուր ընդհեցի պաքեր զիս...:— Ափրեն ոտքի կանգնեց:

— Ով կուզե տեսնել զիմ պալ, իրիկուն թող աուն գա:— Ասաց ու նշով գուրս:

3

Իրիկնապահ էր: Անձրեք դռագարել էր, բայց էլի էր գալու, լիքը, ծանր ամպերը թափառում էին երկնքում, և ամպերի ճեղքերից ծիկլակում էր Արեգակը: Ափրեն— լըմփ... լըմփ... լըմփ— ցեխն ու ցեխաջրերը բավականություն բերեցին, հասավ տուն: Դուրը կրնկի վրա բաց էր: Կինն ու աղջիկը ճաշատենյակի հատակը խնամքով լվացել էին, և պատուհանից ներս ընկած շողերը սուզվել էին փայտե խոնավ հատակում: Ափրենի հայացքի դիմաց մի պահ փայլատակեց մանկության պատկերը՝ մանկության երգիկից արևի փոշոտ ու գունեղ սյունը մի պահ բռնկվեց ու մարեց, և նա տրորեց աչքերը ու ներս մտավ— Թրխկ... Թրխկ... Թրխկ— աչքը տախտակն թաց հատակում սուզված շողերին, չափեց տենյակը. քայքեց երկարություն, քայքեց լայնություն, զնաց անկյունագծով, ետ դարձավ, բայց ոչ մի անկյունից արևի փոշոտ սյունը հայտնվել չէր կարող:— Թրխկ... Թրխկ... Թրխկ— դատարկ տենյակը գիլ արձագանք էր առնի, և Ափրենն սրտնեղեց.

«Դրա ձեն»:

— Հոյ-հոյ-հոյ,— կինը ննջարանից նկատեց ու ծղրտալով հասավ-կանգնեց Ափրեի դիմաց:— Ա՛յ մարդ, խելքդ հո չե՞ս թոցրել. բա էսպես տո՞ւն կմտնեն: Սրա սապոգները, ցեխը: Աղջի,— ձայն տվեց,— հըլա արի հորդ խելքին մտիկ:

Աղջիկը աղմուկի վրա հայտնվել էր շեմին և, ասին ի շուրթ, նայում էր հոր ցեխակոլոլ ոտքերին, հատակին դաջված ոտնահետքերին:

«Յա՛,— Ափրեն բերանբաց նայեց կնոջը, մի պահ թվաց նրան, թե անծանոթ մարդ է դիմացինը,— յա՛»,— օդի պակաս էր զգում:

— Վայրենին էլ էս տեսակ բան չի անի, կարծում է գետինն է: Սա պոլ է, պոլ, հասկացիր: Սրանից հետո — կինը կովարար մատնացույց արեց շեմի մօտ գցած լաթը — կոշիկներդ էնտեղ կհանես, հետո կմտնես ներս: Դե, հանիր... Սապոգներդ հանիր, ա՛յ մարդ, ի՞նչ ես շշմել: Հանիր:

«Հիմա... զիմ սապոգներ կհանիմ»:

Ափրեն բաճկոնը հանդարտ ուսից վար նռավ, դրեց պատուհանի դոդին, ելավ դուրս, բակից վերցրեց լինգը, մուրճն ու աքցանը և ներս մտավ:

Որտեղի՞ց սկսել... Ո՞ւր է խփված վերջին տախտակը... Ահա... Ինչքան էլ պինգ է մեխված անտերը: Այս մեկը պիտի ջարգել, ուզի-չուզի այս մեկը պետք է ջարդել...

Կինն ու աղջիկը սսկված ու տագնապսվ նայում էին:

Ուրեմն, առաջին տախտակը ջարդել... մնացածը հանդիստ է:— Թըրախկ... Լինգի սուր ծայրը խրվեց՝ ծայրից ծայր ձևեց տախտակը:

Կինը ճշաց ու նետվեց դեպի ամուսինը, բայց Ափրեն հրեց նրան: Կինը գլորվեց ու ափսիսելով սողաց դեպի ամուսինը, բայց Ափրեն առանց նայելու ոտքով հրեց նրան:

— Թըրախկ... — տախտակը ջարդվեց: Ափրեն հանդարտ քաշեց՝ մեխախառն շարտեց մի կողմ:

Գետինը մի շերտ բացվեց: Ահա: Հողի զով բույրը պարուրեց Ափրեի գեմքը, և նա հանկարծ զգաց, որ հողե հատակին կարոտել է...

Լինգը գցեց հաջորդ տախտակի տակ: Արդեն դժվար չէր. ճոնշալով ելավ տախտակը:

Կինը բակում կանգնած աղմկում ու կոծում էր, օգնություն էր կանչում, իսկ Ափրեն հանդիստ քանդում էր տախտակամածը, լինգը գցում էր թե չէ՝ տախտակները ճոնշալով թռչում էին...

Նվ մինչև հավաքվեցին-եկան, Ափրեն ճաշասենյակի հատակը քանդել էր արդեն: Վրա պրծան. «Ափրե, գովե՛լ ես... ի՞նչ է պատահել... Ինչո՞ւ ես քանդում, Ափրե...»:

Ափրենն լուռ մոտեցավ բաճկոնին, հանեց ծխատուփին ու լուցկին, ծխախոտ վառեց և դարձավ հավաքվածներին.

— Դուք ոչ պոլը շինելուց օգնեցիք, ոչ քանդելուց օգնեք: Մենակ թողեք զիս: /

ՇՈՒԿԱՆ

1

Տոնեն դռանը նստած ծխում էր և հետևում հարևան բակի եռուզե-
սին— դրկիցը, կնոջ ու երեխաների հետ, վաճառքի ոչխարներ էր ընտրում
և, հարձագանք ծերունու հայացքի, հենց այնպես կանչեց՝

— Քեռի Տոնե, ծախու ոչխար չունե՞ս:

— Չէ՛, ջանը՛մ:— Մերունին հանկարծակիի եկավ:— Եվ պատասխա-
նեց անմեղ զարմանքով: Բայց և տեղնուտեղը լրջացավ— դրկիցը ձե՞ռք
է առնում... Դրկիցը, ախր, գիտի, որ Տոնեն ծախու ոչխար չունի, գիտի,
որ Տոնեի ունեցած-չունեցածը մեկ հոփք է... Գիտի և ձեռք է առնում...
Հե՛յ, գիդի, հա՛ա, դրկիցը, որ հիմա կարգին տղամարդ է, շին տան տեր,
մի ժամանակ ծիկլակում էր՝ հաշվելու Տոնեի ոչխարները, ծկլվղում-
համրում էր ու խառնում հաշիվը: Այսօր էլ, ահա, այսպես՝ Տոնեի ունե-
ցածը թաք մեկ հատիկ է:

Գարնանը չորսն ուներ՝ երկու ոչխար և երկու գառ: Գառներից մեկը
պառավը մատաղ էր խոստացել հիվանդ թոռան համար: Ամռանը, որդին
իր գերդաստանով, որդու հարևանը իր գերդաստանով, էլի մի քանիսը
իրենց ճիժ ու պժերով քաղաքից եկան, մատաղը կերան ոտքի վրա, և
սեղան բացելու համար Տոնեն մյուս դառն էլ մորթեց: Մնացած երկու
ոչխարներից մեկը ընկավ քարափից, դռանը պառկած երկու օր տնքաց
և կոլտնտեսութ՜յան վարորդներից մեկը փրկեց խեղճին ու տիրոջը:— Քե-
ռի Տոնե, իզուր ինչո՞ւ ես չարչարում՝ լավացողը չէ: Մորթիք՝ տանեմ
տղիդ:— Հասցրե՞ց որդուն, չհասցրե՞ց, Տոնեն չիմացավ, բայց գոհ ու
շնորհակալ մնաց վարորդից: Եվ մնաց իր պառավի ու միակ ոչ-
խարի հետ:

Հիմա աշնան երեկո էր, պառավը շեմին փլված ննջում էր, իսկ Տո-
նեն, աչքը տնամերձում արածող իր հոփին, ծխում էր և փորձում հիշել, թե
վերջին անգամ ե՞րբ է վաճառել ոչխար: Մտածեց-մտածեց և վերջը գլխի
ընկավ՝ ուզում է հիշել մի բան, որ չի եղել. ախր, ինքը ե՞րբ է շուկա

գնացել։ Ոչխար, իհարկե, վաճառել է, բայց ոչ ինքը, այլ՝ որդին։ Թե չէ ինքը ե՞րբ է ոտք դրել շուկա... Մի անգամ... Միայն մեկ անգամ. է՛, երեխա ժամանակ՝ այնտեղ, էրգրում... Մուշ քաղաքի շուկան... Հոր հետ մի ոչխար էին տարել Մուշ քաղաքի շուկան, թաք մի ոչխար։

— Է՛, հերիկ, հերիկ,— տնքաց Տոնեն։— Էն օրն, աշնան էն օրն ինչ անուշ օր էր։

Առաջին անգամ էր ոտք դնում քաղաք, առաջին անգամ էր տեսնում շուկա՝ գույնզգույն մրգերով, տաքդեղի կարմիր շարուկներով, կուժ ու կուլաներով, դուքանների շարքով, դուքանների ճակատներն ի կախ նախշուն չթեր, ալվան աբրեշում, դուքանների դռներին իրեն հասակակից տղաներ՝ մաքրազգեստ-մաքրաերես և սանրված, երգեցիկ ձայնով գնորդներ էին կանչում, շուկան լցված էր հրավերք կանչվուտությով, փող ու սրնգի կանչով, դափ ու դահուլի կտկառոցով, շուկայի երկնքում գվվում էին մեղուները, օդը շաղված էր մրգերի ու գինու բույրով, անծանոթ մի բույր պնշները խուտուտ էր տալիս, և ինքը մտածում էր, որ դա՝ անծանոթ ու հաճելի այդ բուրմունքը, դուքանների դռներից առձայնող աշակերտների խառ զգեստներինն է...

Այնպես վերակենդանացավ անցած-գնացած աշնանային արևոտ օրը, ճանապարհը։— Առաքելոցի ճամփով մտան Մուշ քաղաք — գունեղ շուկան, որ տեսնելուն պես, չգիտես ինչու, հիշեց իրենց հարևանի աղջկան՝ նախշուն շորով, կուժը ուսին և ծիծաղը շուրթերին, գունեղ շուկան և շուկայում՝ իրենց տեղը, շուկա մտած կանգ առան հայրն ասաց, որ իրենց տեղը դա է, Հայրը նստեց մի քարի և ծխախոտ փաթաթեց, իսկ ինքը, ոչխարի կապը ձեռքին, բերանբաց նայում էր և ճպճպում կուպերը։ Եվ ճպճպոցի հետ արտևանունքներին թրթռացող շողերի հետ ծածանվում էր գույնզգույն շորով աղջիկը՝ կուժը ուսին, կարկաչը շուրթերին։ Մուշ քաղաքն էր... Մշո շուկա՞ն էր, թե՞ գունավոր երազ... Եվ այդ գունավոր երազը կտրակցվեց այնքան ժամանակ, քանի ղեռ չէր հայտնեւվել առաջին գնորդը...

Մի մարդ եկավ, հին ծանոթի պես բարեկեց հորը և հարցրեց.— որտեղացի՞ ես։— Մառնիկ։— Ապա պտտվեց ոչխարի շուրջը շուրջը։— Ի՞նչ արժի։— Իսկ հայրը կարճ կապեց։— Երեք։— Մի ուրիշն եկավ՝ ձեռքով կշռեց ոչխարի՝ դմակը։— Ի՞նչ արժի, — հարցրեց։— Երեք մանեթ, — պատասխանեց հայրը։

— Պակա՞ս։— Երեք մանեթ, — ծխելով և աչքը շուկային պատասխանեց հայրը։

— Հայ, ինձ նայիր, — պահանջկոտ խոսեց մարդը, — ինձ Պետրոս աղան է ուղարկել... Պետրոս աղան գիտե՞ս ով է. Մուշ քաղաքի առաջին

հարուստը:— Մարդը խոսում էր վրա-վրա և առանց պատասխանի սպասելու:— Ես էլ Մշո շուկայի առաջին միջնորդն եմ. ինձ քաղցր աչքով շնայեցիր, քո ոչխարը չի վաճառվի: Իմ վարձն էլ, եղած-չեղած, կես արասի է:— Եվ վռազ անհայտացավ շուկայում և հայտնվեց Պետրոս աղայի հետ՝ Մուշ քաղաքի առաջին հարուստի: Ուսնկից միջնորդը՝ զուսպ ու գործնական, ետևից մշակը՝ գլխահակ և մի կտոր պարան ձեռքին, Պետրոս աղան մոտենում էր հանդարտ, ձեռքերը ետևը դարսած և մատների արանքում տերողորմյան խաղացնելով: Սև-սրածայր բեղեր ուներ, սև կապա, սև ֆես, սև օձիքակալով ճերմակ օձիք, և կրծքին վառվում էր ժամացույցի ոսկի շղթան: Պետրոս աղան բարեկեց հորը, ձեռք մեկնեց, թուցիկ աչք դիպցրեց ոչխարին, ապա ահագին ժամանակ լուռ ու գլխահակ խաղաց թաղբահի հետ: Հետո հարցրեց հոր անունը, հարցրեց իր անունը և արեշատություն ցանկացավ, հարցրեց երեխաների թիվը և բոլորին արեշատություն ցանկացավ, հետաքրքրվեց, թե՛ Մառնիկում առա՞տ էր տարին, արտերը հո չկարկտահարվեցի՞ն, անասունները հո դարաղ չե՞ն ընկել, հարկահանության օրերին հո միջադեպեր չեղա՞ն... Մշակը, պարանը ձեռքին, թաքնվել էր աղի թիկունքին, միջնորդը լուռ քաշվել էր մի կողմ, իսկ Պետրոս աղան, տերողորմյայի հետ խաղալով, երկար հարցուփորձում էր՝ հանդարտատուն և հատիկ-հատիկ բառերով ու տքտմբացնելով:— Մեկ խոսքով ասած, անփորձանք ու աղեկ եք ապրում:

«Գեշն ու աղեկն ուստի՞ց իմանանք, աղա Պետրոս,— պատասխանեց հայրը:— Գեղացի մարդ ու աշխարհից անլուր ու աշխարհի մարդկանց կյանքին անծանոթ: Մենք ու՝ մեր սարն ու ձոր, մենք ու՝ մեր մալն ու գերդաստան: Ըհը ու քաղաք իջա: Տեսնիմ ինչ կա-չկա ու լուր տանեմ գուռ ու դրկիցին»:

Պետրոս աղան տմբտմբացնում էր, հետո համրիչը գցեց գրպանը, ծխախոտ հանեց, ծխախոտով հյուրասիրեց հորը, ապա ոչխարի շուրջ-բոլորը հանդարտ մի պտույտ գործեց և հարցրեց արժեքը:— Երեք մանեթ,— պատասխանեց հայրը:— Գինն ասա:— Երեք մանեթ,— կրկնեց հայրը:— Ամեն ապրանք իր գինն ունի, հայ, քո ապրանքը երեք մանեթ չարժի: Գինն ասա:— Միջնորդն արդեն աշխուժացել էր, անհանգիստ շարժվում էր և, Պետրոս աղայից ծածուկ, նշանով հասկացնում էր հորը, թե՛ պինդ մնա:— Իմ ոչխարի գինն երեք մանեթ է,— պնդեց հայրը:— Երկու մանեթ,— Պետրոս աղան մեկնեց ձեռքը: Թիկունքից միջնորդը տափնապով սաստեց հորը, և հայրը շրջողունեց աղա Պետրոսի ձեռքը:— Երեք մանեթ,— կրկնեց հայրը:— Երկու մանեթ,— Պետրոս աղան փորձեց խլել հոր ձեռքը: Եվ հայրը տաքացավ:— Պետրոս աղա, դու Մուշ քաղաքի առաջին հարուստն ու մեկ մանեթի համար էդքան կսակարկիս:— Պետրոս

աղան քմծիծաղեց:— Հայ, Պետրոս աղայի հարստութիւնը շուրջ չի բերել, Մառնիկի սարերի հեղեղը չի բերել ու լցրել Պետրոս աղայի սունդուկը, Մուրադ գետի հետ չի եկել, հայ: Մեկ մանե՛թ... Պետրոս աղան մեկ մանեթով է ասպարեզ մտել:— Եվ գրպանից հանեց ոսկյա ժամացույցը:— Ուշ է: Ապրանքիդ գինն ասա:— Հայրը տարակուսանքով նայեց ոչխարին, նայեց միջնորդին, և միջնորդը հասավ՝ Պետրոս աղայի և հոր ձեռքերը քաշեց-բերեց իրար, — կես-կես մանեթ բաշխեք մեկ-մեկու: Երկու ու կես մանեթ:— Աղեկ, — համաձայնեց Պետրոս աղան:— Աղեկ:— Կրկնեց Հայրը:— Ոչխարն ուրախութեան համար էղնի:— Փողը ուրախ օղտագործես, — Պետրոս աղան կրկնակի հաշվեց դրամը և վերջում ավելացրեց մեկ արասի:— Էս էլ իմ կողմից քեզ նվեր:— Հայրը առարկեց:— Նվեր մերժելը անպատվութիւն է, հայ:— Եվ արասին խցկեց հոր բուռը, — երեխաների համար շամիչ կառնես:— Հետո հայրը ոչխարը հանձնեց մշակին:— Կապդ հանիր, — ասաց Պետրոս աղան:— Կապն ինձ պետք չէ:— Պետք չէ, — քմծիծաղով կրկնեց Պետրոս աղան, — էս աշխարհում անպետք բան չկա, հայ, — և մշակին ակնարկով հասկացրեց, որ կապը վերադարձնի: Ապա մի մետաղադրամ սահեցրեց միջնորդի գրպանը և ինչպես եկել էր՝ հանդարտաքայլ, ձեռքերը ետևը դարսած, մատների արանքում տերողորմյան, այնպես էլ գնաց:

Հայրը, այնուամենայնիվ, ոչխարի կապը շարտեց, ապա նվեր ստացած արասին ավելց միջնորդին, և մտան շուկա:

Աղմուկ ու խառնաշփոթ էր շուկան:

Եզրից շատ էր գեղեցիկ՝ գունեղ, հեքիաթային: Իսկ ծիածանով պարուրված պատրանքը, որ հայտնվեց հենց աչքը շուկային դիպնելու պես և անհայտացավ առաջին գնորդի հետ, չկար ու չկար նույնիսկ կին չկար շուկայում: Իսկ ինքը այնպես էր ուզում, որ նորից փողփողա շթե նախշուն շորով աղջիկը՝ կուժը ուսին, կաթկաշը շուրթերին: Բայց կին էլ չկար շուկայում, զարմանալի էր՝ ոչ մի կին, ոչ մի աղջիկ, ոչ գույնզգույն խնձորներ, ո՛չ տաքդեղի կարմիր շարուկի մոտ, ո՛չ արվան մետաքսի ու ծիծաղկոտ շթերի, ո՛չ կուժ ու կուլայի մոտ: Եիլաշփոթ էր շուկան, կանչվըռոտց, ամեն կողմից կանչում ու քաշում էին հոր փեշը: Իսկ հոր որանածը...

— Քեռի Տոնե:

Հանկարծաս կանչի հետ ծերունին ցնցվեց: Իրականութունից վերացած և պոկված իր ճերմակ տարիքից, Տոնեն՝ կանաչվորած մի տղա, հոր հետ պտտվում էր Մուշ քաղաքի շուկայում, և հարեանի կանչի հետ Մշո շուկան միանգամից մթնեց-հուշը թռավ, ինչպես նետված քարից՝ ծիւղը:— Իսկ հոր որոնածը... շուկայում հոր որոնածը...

— Մաքիդ մեղ հյուր է եկել, քեռի Տոնե, ուղարկե՞մ, թե՞ մնա:

Տոնեն դժգոհ նայեց հարևանի բակի կողմ և, ձեռնափայտին հենված, ծանր ոտքի ելավ:— Էդ հոիգի ձեռքը կրակն է ընկել. մենակությունից անտերը տուն էլ չի գալիս. մեկ սրա ոլխարների պուխց է կաշտամ, մեկ՝ նրա: Դե եկ ու ամեն իրիկուն քարշ-քարշ տուն բեր և գիշերը մինչ ի լույս ականջ պահիր բոբոսցին: Էսպես՝ դեռ հիմա: Ձմռանը, ամեն առավոտ ու իրիկուն, մեկ հոիգի համար ուտիչ բաց արա ու հսկիր: Խելոք մարդը թաք ոլխար կպահի՞: Մարաթուկ վկա, չի պահի:— Եվ մինչև գրկիցի մոտ հասնելը վճիռը արդեն կար՝ վաճառելու է ու վերջ:

— Քեռի Տոնե, եկար տանելո՞ւ:

— Չէ:

— Թող մնա, քեռի Տոնե, մնա թող մեր ոլխարների հետ,— աշխույժ վրա տվեց հարևանը:— Չարչարում է քեզ: Ուզում ես, ձմռանն էլ ես կպահեմ. որտեղ քսանը՝ էնտեղ էլ քսան ու մեկը:

— Չէ: Մախել...— կմկմաց Տոնեն,— ծախելն է ճիշտ:

— Մախելո՞ւ ես: է, շատ լավ,— վրա տվեց հարևանը:— Էգուց տասը ոլխար եմ տանելու, որտեղ տասը՝ էնտեղ էլ տասն և մեկը:

— Չէ, չէ, ես... ես...

— Հըր, ուրեմն հարևանիդ շնա վստահում, քեռի Տոնե:

— Չէ, չվստահել, չէ,— ծերունին խառնվեց իրար,— վստահելու ու չվստահելու հարց չէ... Դործ կա... Տղի հետ գործ ունեմ:— Եվ մտածեց, որ շուկա հասնելուց առաջ, լավ կլինի, մտնել որդու տունը. թոռանը վերցնել օգնական. երեխա-տղա է, կրունի ոլխարի կապը...

— է, շատ լավ, միասին կգնանք:— Հարևանը գործնական մոտեցավ. ձեռքով կշռեց Տոնեի ոլխարը:— Քանիսո՞վ ես մտադիր վաճառել:

— Քանի մանե՞թ... Շուկա է՝ նայած առնող, նայած միջնորդ... էսպես՝ երկ... երկու,— կմկմաց,— երեք:

— Այսինքն՝ քսանհինգ-երեսո՞ւն:

— Հըմը էդքան: Երեք կասեմ, երկուս ու կեսով կտամ-կերթա:

— Թե էդպես է՝ ինձ տուր,— ծիծաղեց հարևանը:— Քեռի Տոնե, քո ոլխարին հարյուր ռուբլի մի կոպեկի պես կտան:

— Հայ-հայ-հայ... Էդ մարդկանց փարեն ջո՞ւրն է բերե, էդ մարդկանց փարեն մեր Մառնիկա սարի հեղձո՞ղն է բերե-լցրե սնդուկն, էդ մարդկանց փարեն Մուրադ գե՞տն է բերե:

— Էդ քո գործը չէ: Դու ինձ թող, քեռի Տոնե, սկզբում քո ոլխարը կվաճառեմ, հետո իմը:

— Չէ, չէ:

— Քեռի Տոնե, ինչ ասեցի, առարկեցիր՝ չէ, չէ:

— Զնեղանայ, լաո, շուկա է՝ ամեն մեկն իր գործին... Միջնորդ կա...

— Միջնորդն ում է:

Հարեանի միամտութեան վրա Տոնեն ներողամիտ ժպտաց— միջնորդն ում է... Աստված քեզ բարին տա, մի ոտքը գյուղում է, մեկը՝ շուկայում, բայց, տես, որ միջնորդի մասին գաղափար էլ չունի:

— Միջնորդը շուկայի ամենքից կարևոր մարդն է,— բացատրեց հարեանին:— Առանց միջնորդի ոչխար ծախողի ձեռքն ու առնողի ձեռքն իրար չեն գաւ: Հասնինք քաղքի շուկան, քու աչքով կտեսնին:

2

Բեռնատարի խցիկը զիջել էին Տոնեին:

Վարորդը շատախոստում էր, իսկ Տոնեն կարճ էր կապում և փորձում հիշել՝ վերջիվերջո, հայրը ի՞նչ գնեց Մուշ քաղաքի շուկայում: Գիշերը նա երկար մտածեց: Մխեց ու շուռումուռ եկավ անկողնում, ծխեց ու մոմտաց, հիշողութունը էլի ու էլի սկսեց սկզբից, բայց, ինչպես ջրի շիթը, որ կանաչ առվակի հետ գալիս է ու առվակի հետ սուզվում ավազի մեջ, հիշողության այդ հատվածը կորչում էր. հարեանի կանչի վրա թռել էր ու չկար: Եվ հիմա, վարորդի կողքին նստած, այնուամենայնիվ, փորձում էր հիշել:— Ուրեմն, Պետրոս պղան՝ ձեռքերը. քամակին, թաղքեհը մատների արանքում գնաց, ետևից՝ մշակը— կապը ձեռքին— ապա հայրը նվեր ստացած մեկ արասին տվեց միջնորդին, և մտան շուկա... Ամեն կողմից կանչում-հրավիրում-քաշում էին հոր փեշից, իսկ հայրը, հայրը... Հայրը ի՞նչ էր որոնում շուկայում... ի՞նչ գնեց... ինչպե՞ս դուրս ելան շուկայից... ինչպե՞ս գնացին գյուղ... ե՞րբ հասան տուն և ի՞նչ տարան տուն:— Հա մոմտում էր, իսկ վարորդը հա շատախոստում էր:— Բայց որ չվաճառեիր՝ ճիշտ կլիներ, քեռի Տոնե:— Զէ:— Ետ տանենք գյուղ:— Զէ:— Մի հատ էլ կգնես՝ կղառնա երկուս:— Զէ:— Երկու ոչխար պահելն արդեն հանգիստ է, քեռի Տոնե:— Զէ:— Փողի կարի՞ք ունես:— Զէ:—...:— Զէ...:— Զէ:

Վարորդին պարզապես ծերունու տոնն ու պատասխանն էր դուր գալիս— խաղալիքը գրկին մի երեխա էր նստած կողքին, և նա այդ երեխայի հոգու հետ խաղ էր անում. փորձում համոզել-վերցնել խաղալիքը, իսկ երեխան դժգոհ ու խռովկան դիմադրում էր՝ չէ, չէ...

Այդպես էլ ծերունին չկարողացավ կլորել հուշերը, և հասան:

Քաղաք ըմտած մեքենան կանգ առավ:

Վարորդը իջավ, իսկ Տոնեն, ոչխարի կապը ծնկներին հավաքած,

սպասեց— այնուամենայնիվ, լավ կլիներ, շուկա հասնելուց առաջ մտնել որդու տունը և թոռանը օգնական վերցնել:

— Իջիր, քեռի Տոնե:— Վարորդը հազիվ էր զսպել ծիծաղը. ուր որ է, ծերունին կպատասխանի՝ չէ:

Իջնի՛մ:— Ծերունին տարակուսեց, բայց իջավ:

Հարևանն արդեն ոչխարները մեքենայի թափքից հրում էր վար:

— էստեղից ոտքո՞վ էրթանք:

— Ո՞ւր, քեռի Տոնե:

— Քաղքի շուկան:

— Քաղաքը շուկաներ շատ ունի, քեռի Տոնե:

— Զանրմ, շուկան, քաղքի շուկան,— նեղսրտեց Տոնեն:— Ոչխար ծախելու շուկան:

— Ոչխարի շուկան էս է:

Տոնեն տարակուսանքով նայեց շուրջընտրը. դիմացը քաղաքն էր, ուր դեռ ոտք չեն դրել, իսկ ասֆալտապատ ճանապարհի երկու կողմերում խաղողի այգիներն էին: Զու... Իսկ որտե՞ղ է շուկան: Կամ ինքն ու հարևանը իրար չհասկացան, կամ... այնուամենայնիվ, նա մոտեցավ կապը ոչխարի վիզը գցելու, կամ...

— Քեռի Տոնե, ինչո՞ւ ես կապում՝ հանգիստ թող արածի:

— Արտաի չենք բերե, ջանրմ,— ...կամ հարևանը, վարորդի հետ խոսքը մեկ արած, իր հոգու հետ է խաղում:— Պրծի-էրթանք շուկա:

— Լավ, քեռի Տոնե, նստիր, ա՛յ, էն ծառի տակ, մի քիչ հանգստացիր, հետո կգնանք շուկա:

Նվ Տոնեն բաշեց ոչխարը ու նստեց հենց հարևանի ցույց տված ծառի տակ:

Հուշից պոկված-թուած պատառը ցավի պես տնքում էր ներսում, բայց տեղը կորածը որոնելու տեղ չէր:

Քիչ այն կողմ, ճանապարհի եզրին, մի կուտակ տաք ասֆալտ էր ծխում, և ժանդագույն արտահագուստներով կանայք ճանապարհն էին կարկատում. լայնաթաթ բահերը լցնում էին տաք ասֆալտով և, դեմքները պոռթկուն ու բարկ ծխից փախցրած, ճկուած տանում-դատարկում էին փոսերում, տփտփացնում բահով և նորից դառնում դեպի ծխացող կուտակը: «Արագ-արագ-արագ»,— կարգադրում էր աշխուկեղ՝ կուտակից հեռու քաշված, ճամփից դուրս քաշած իր մեքենայի մոտից: «Քու պապու պառեկ...— մտքում հայհոյեց Տոնեն:— Զանրմ, ե՞րբ կհասնինք շուկա»:

Ավտոները վզզալով գալիս էին և ճանապարհի այդ հատվածում դանդաղում-խճճվում, դայրացած ազդանշան տալիս, քշում իրար վրա,

քշում ասֆալտը կարկատող կանանց վրա։— Արագ-արագ-արագ,— միմյանց ծվատող ազդանշանների միջից, վարորդների անհամբեր կանչվուտուքի միջից և ասֆալտի բարկ ծխով պարուրված կանանց ծղրտոցի միջից կարգադրում էր աշխղեկը։ Եվ՝ վերվերի մի ձայն,— Ի՞նչ արժի։— Հարյուր,— պատասխանեց հարևանը։ Տոնեն մեկ խճճված ավտոներին նայեց և փորձեց որոշել, թե հարցը որտեղի՞ց եկավ. մեկ՝ հարևանին և փորձեց որոշել, թե խոսքը ո՞ր ոչխարի մասին էր, բայց հարցն ու պատասխանը արդեն կորել էր ճամփի ջնջված աղմուկում։— Արագ-արագ-արագ։— Թիկունքին փշալարե ցանկապատն էր և խաղողի այգիներ, մի խումբ կանայք այգեթաղ էին անում, և մի կին կանչեց,— ո՞ր գյուղից եք։— Տոնեն սպասեց, որ հարևանը պատասխանի, իսկ նա շարձագանքեց կանչին— ոչխարները փշալարի տակ հավաքած հարևանը ավտոներից նետված հայացքներն էր որսում։— Ի՞նչ արժի։— Հարյուր-հարյուր։— Վայ թե հարևանը չի կատակում. վայ թե ոչխարների շուկան հենց այս է ու կա։— Տոնեն հանեց ծխախոտը, բայց չվառեց. մայթաձութի հոտը խեղդում էր։

Հետո ասֆալտի կուտակը չբացավ, աշխղեկը ինչ-որ պառավիրեց ասֆալտագործներին, ապա նստեց մեքենան ու գնաց, ավտոները սկսեցին սուրալ, կանայք դեմքներն ազատեցին գլխաշորերից, հանեցին բրեզենտե ձեռնոցները, վզվզացող ավտոներին շանչ անելով՝ ճանապարհը կտրեցին-եկան և լուռ նստեցին Տոնեի ու նրա ոչխարի շուրջը-լորը։ Մի ավտո դանդաղեցրեց ընթացքը, և մեկը ձայն տվեց,— Ի՞նչ արժի։— Հարյուր։— Տոնեն նայեց հարցնողին, նայեց հարևանին և էլի փորձեց որոշել, թե խոսքը ո՞ր ոչխարի մասին է, բայց հարցն ու պատասխանը շատ էին վերացական։— Այդպես էլ պետք է լիներ. չէ՞ որ դեռ շուկայում չէին. ահա այգեգործ կանայք ձայն են տալիս,— ո՞ր գյուղացի եք։— Ձէ, ջանքմ, շուկա չէ,— պարզապես հարևանը ոչխարներին արածեցնում է, որ շուկայում նիհար չերևան և, ընթացքում, փորձում է մեկ-երկուսը վաճառել։ Իսկ շուկան, քաղաքի շուկան... Եվ դարձավ մոտիկ նստած կնոջը՝

— Քաղքի շուկան ո՞ր կողմի վրա է, հարս։

— Հարս։— Հեզնեց կինը։— Հողը իմ նման հարսի գլխին։— Կինը բրեզենտե ձեռնոցով թափ տվեց արտազգեստը։— Դու հարս ունե՞ս։

— Ունեմ։

— Երանի քո հարսին։ Քանի՞ ոչխար ունի հարսդ։

Տոնեն լռեց։ Փոխարենը պատասխանեց հարևանը։

— Քեռի Տոնեի հարսը քեզ պես քաղքցի է, քույրիկ։

— Հողեմ գլուխը։— Կինը անորոշ ուղղությամբ շանչ արեց։

Տոնեն կողքանց աչք դիպցրեց կնոջը և նորից կախեց գլուխը: Հա ուզում էր վառել ծխախոտը, բայց քթի տակ բուրող մազութի հոտը խեղդում էր:— Ջանքմ, ե՞րբ կհասնինք շուկա:— Եվ այդպես՝ ոտքերը մեկնած, ոչխարի կապը փաթաթած ոտքին և մատների արանքում տորովող ծխախոտին հակված, Տոնեն նկատեց մոտեցող ոտքերը, անմիջապես՝ մյուսը և երրորդը՝ շալվարի փողքերը ծալած:— Ջրվորենե՞ր են:— Եվ, մինչև կբարձրացնեն գլուխը, ծալված փողքերով ոտքը աքացի տվեց ոչխարին:

— էս ո՞նց է:

Տոնեն բարձրացրեց գլուխը: Դիմացը ցցված երիտասարդը բուրոովին ջրվորի նման չէր— այսպիսի ջրվոր կլինե՞ր հարգարված մազերով, ճերմակ երեսներով, փափլիկ ու ճերմակ ձեռք ու թևերով... Եվ սրան ուսնկից կանգնած մյուս երկուսը՝ նույնը: Եվ իրեն ու ոչխարին չեն նայում, համախումբ դարձել են ճամփեկորին կանգնած իրենց ընկերոջը: Ճամփեկորին մի ավտո է կանգնած, կողքին տերը՝ տարիքին անվայել գեր, կրկնակզակով և այնքան անգույն, որ, կարծես, արև չի տեսել: Թևերը կրծքին ծալած ծխում է և հոգնած ու անորոշ նայում՝ ոչ այն է ոչխարը շրջապատած ընկերներին, ոչ՝ ոչխարին:

— Դուրդ գալի՞ս է:— Կամքին խոնարհ՝ նայում են, իսկ նա, ի պատասխան, ծոմոտ է շուրթերն ու ծխախոտը և հոգնած ու անտարբեր ուսերն է շարժում՝ ոչխար է, էլի:

— Ի՞նչ արժի:— Փողքերը ծալած երիտասարդը նորից է քացահարում ոչխարին և շտապ թափ տալիս շալվարը:

— Հարյուր:— Հարեանը արդեն վրա է հասել:

Գինը հարցնողը, անմիջապես նաև մյուս երկուսը, միաշունչ դառնում են նրան: Իսկ նա թքում է ծխախոտը, հեգնանքով ծոմոտ շուրթերը և ձեռքը հոգնած տանում է գրպանը:

— Վեր կաց, քեռի Տոնե, — հարեանը հրում է ծերունու ուսը:— Փողդ ստացիր:

— Յա՛ա... Հըմը էդպե՞ս:— Տոնեն շվարած մեկ հարեանին նայեց, մեկ՝ աքացիների տակ հրճալող ոչխարին:— Հըմը... էսպե՞ս:

— Ել-ել:— Հարեանը օգնեց, որ ծերունին ոտքի կանգնի:

— Յա՛ա...

Եվ մինչ ծերունին ոտքի կեներ, նրանք ոչխարը քաշքշելով, ոտնահարելով հասցրին ավտոյի մոտ և իրար հայհոյելով (լո՛ւրջ, թե կատակ՝ իրար հայհոյելով), ոչխարին հայհոյելով՝ «կեղտոտ անասունը» շարտեցին ավտոյի բեռնախցիկը: Իսկ գերը, անտարբեր հայացքը անո-

որոշ մի տեղ, թղթադրամն էր մեկնել, թե՛ ում, չգիտեր և հետաքրքիր չէր՝ ով ուզում է վերցնի:

— Յա՛ա... Հըմը էդպե՛ս:— Տոնեն բերանբաց սառել էր:

Հարեանը շտապեց վերցնել գրամը: Եվ երբ փողը խցկում էր ծե-
րունու բուռը, նա ուշքի եկավ:

— Չէ՛:— Հրեց հարեանի ձեռքը և փայտով բռնեց դեպի ավտոն:—
Մախու չէ: Ոչխարն ծախու չէ:

— Խի՞ ես բալամուտ անում, այ բիձա:— Երիտասարդներից մեկը
հրեց նրան:— Մի սատկած ոչխարով ուզում ես միլիոնչի դառնա՞լ...—
և անվայել մի բառ ասաց ու բռունցքը մտցրեց ծերունու աչքը:— Կյան-
քում չհավատաս:

— Յա՛ա...

Ասֆալտագործ կանայք աղմկեցին, թղթադրամը պինդ պահած մո-
տեցավ հարեանը, այն կողմից նաև՝ դեր ու հոգնած երիտասարդը: Ըն-
կերները տեղ բացեցին նրա համար: Նա ցցվեց ծերունու դիմաց և փըն-
չաց:

— Փողի կարիք ունե՞ս, արա:— Ձեռքը տարավ գրպանը, հանեց
ձոճոան մի թղթադրամ և շարտեց ծերունու գեմքին:— Առ, գնա ապրի:

Ծերունին ակամա նայեց՝ էն ինչ դիպավ ճակատին... Ոտքերի
մոտ անծանոթ մի թղթադրամ էր ընկած: Եվ նա, Տոնեն, հայացքը թրդ-
թադրամին, հանկարծ հիշեց— գինի...— այն, ինչ երեկվանից և ողջ
գիշեր մտմտում էր ու չէր գտնում, հիշեց՝ Մշո շուկայում հայրը գինի էր
որոնում, արդար գինի... անարատ գինի...

Ժանգագույն արտահագուստներով կանայք՝ ոտքի ելած ծղրտում էին
(ի պատասխան ստանալով լուտանքներ), հարեանը դրամը ձեռքին սա-
ռած կանգնել էր, իսկ Տոնեն՝ ուսերը կոտրված և հայացքը ոտքերի մոտ
ընկած թղթադրամին, հիշում էր— ուրեմն, Պետրոս աղայից նվեր ստա-
ցած մեկ արասին միջնորդին տալուց հետո մտան շուկա, և հայրը մո-
տեցավ մի գինեվաճառի:

«Գինին արդա՞ր է»,— հարցրեց հայրը:

«Արդար է ու անարատ»:

«Մեկ բաժակ արդար ու անարատ գինի տուր»:— Խմեց և դժգոհ
մնաց:— Արդար չէր:— Անցավ մյուս գինեվաճառի մոտ:— Գինին արդա՞ր
է:— Արդար է:— Մեկ բաժակ արդար գինի տուր:— Խմեց և դժգոհ ան-
ցավ մյուսին:— Արդա՞ր է:— Խմեց և դժգոհ անցավ մյուսին... Խմեց և
դժգոհ անցավ... Խմեց և հերսոտ անցավ... Խմեց ու հերսոտեց... Հայրը
Մշո շուկայի բոլոր գինեվաճառներին նույն հարցը տվեց, նույն պատաս-

խանք ստացաւ, ամեն մեկին զճարեց ու խմեց, անցաւ՝ վճարեց ու խմեց, վճարեց ու խմեց, խմեց ու դժգոհ մնաց, խմեց ու հերսոտեց, խմեց ու կատաղեց և շուկայի կենտրոնում ոտքը խփեց գետնին ու կանչեց՝

«Մեկ բաժակ անարատ գինիի՛... Մեկ բաժակ արդար գինիի՛...»:

— Քեռի Տոնե:— Հարեանք վերջապես բերան բացեց՝ ընկճված, փուշը թողած:

Նրանք արդեն չքվել էին, ճամփեզրի ծառի տակ կանայք նստոտել էին լուռ, խոռվածների պես երեսներն իրարից թեքած, ճանապարհով վզվզում էին մեքենաները, մի ավտո դանդաղեց. «Ի՞նչ արժի»:— Հարեանք շտապեց և կակաղեց:— Հար... հարյուր:— Եվ հրեց ծերունու ուսը:

— Քեռի Տոնե:

Տոնեն բարձրացրեց գլուխը, մշուշոտ նայեց հարեանին և շնչաց.

— Մեկ բաժակ արդար գինի:

ՄԻԱՅՆԱԿ ԾԱՌԸ

1

Գերանը ճկված տեղից ճաք էր տվել:

Գերանը վաղուց էր ճկվել, իսկ ճաքը նոր էր: Հացատան առանցքային գերանը դեռ անցյալ գարնան անձրևների ժամանակ կքեց. գուցե՝ ավելի առաջ, բայց Հազրոն գարնանը նկատեց և որոշեց հենակել: Եթե որդին հույս չտար— որդին գարնանը հայտնվեց՝ խոստացաւ ու գնաց— եթե քաղաքաբնակ որդին չխաբեր, Հազրոն սյունը վաղուց ճարած-կանգնեցրած կլիներ՝ ամռանը, հարմար ժամանակ: ¶

Արդեն ուշ աշուն էր. մառախուղը ճվաղում էր գյուղում, թափառում գյուղի շուրջկալ լեռներում, լիզում քարերը, լիզում շիֆերածածկ կտուրները, իսկ Հազրոյի տանիքը հողն էր, մի շաքաթ էր սառը անձրև էր մաղմղում— կտուրի հողը ծանրացել էր— և գերանը ճկված տեղից ճաք էր տվել:

Հազրոն փայտե թախտին պռնկած ծխում էր ու հայում միտո գերանի ժանգառն ճաքին: Ճկվածքի կենտրոնից ճաքը թեքությամբ խուլ հոսում էր դեպի հեծանները: Հենց հասնի հեծաններին, պարզ է... Երեկ առավոտյան երբ նկատեց՝ մազված էր: Մի ցերեկ ու մի գիշեր էր անցել,

և արգեն գերանի մբն փաթեթը պատուել էր, և մութը թերթ-թերթ կախ-վել ճաքի շրթից:

Արագ էր գործում ճաքը: Շտապ հենակել էր պետք:

Հազրոն հայացքով որոշեց սլան տեղը՝ ճիշտ թանրի մեջ. գերանը կենտրոնաձիգ է, թանիրը՝ տան կենտրոնում, ճկվածքն ու ճաքը՝ հենց թանրի գլխին, ուրեմն սյունը պետք է կանգնեցնել թանրի մեջ:

Թանիրը լցված էր մոխրով— պառավի մահից հետո ո՞վ էր վառե-լու— և մոխրի վրա Հազրոն օջախ էր սարքել: Կրակարանը կանգափոխի պատի տակ. ծուխը պատ ու առիք լիզելով-ծալմվելով կհասնի երգիկին, բայց, ինչ արած, օջախը կսարքի պատն ի հետ, թանիրը կդատարկի մոխ-րից և կկանգնեցնի սլանը: Եվ՝ էսօր-էգուց. հետո ուշ կլինի:

Իսկ սնացու չկա:

Երկու օր Հազրոն տալիս-տանում էր. խնդրե՞լ նախագահին, թե՛ ոչ: Եվ հիմա, այս առավոտ, որոշեց չգիմել՝ նախագահը մացձուռ է՝ կրակ-թի. քթեթի Հազրոն, քաղաքաբնակ որդիք մի՝ սյուն ճարելու շնորհք չու-նի՞»,— նախագահը եթե չդիպչի էլ Հազրոյի վերքին, եթե չմերժի էլ, սլան փոխարեն միայն հույս կտա: Եթե որդին է խաբում՝ ումի՞ց նեղանա...

Որդուն էլ երեւի ուրիշներն են խաբում: Խաբվածներն են խաբում, նա-խագահը հույսով կքնեցնի Հազրոյին, իսկ մի գիշեր ծածկը կնստի, և օր ծերություն Հազրոն կդառնա շան սատակ:

Դեռ լույսը ըրացված էր հազնվել Հազրոն և թախաին մեկեղած ծխում էր ու սպասում, որ օրը լրիվ բացվի: Իսկ օրը նորից թոն ու թուխպ էր. երգիկի երկնքում սահում էին գորշ ամպերը, անձրևը դադար էր ալել, բայց երգիկը դեռ մաղմղում էր՝ սառը փայլատ. դա անձրև չէր, այլ ուշ աշնանային օրվա սառնությունը:

Կատուն կուշ էր եկել Հազրոյի երկար ու նիհար սրունքներին, տխուր մոռում էր և հոնքերի տակից հետախուզում տիրոջ հայացքը: Տիրոջ հետ մեկ գերանին էր նայում— և գիտեր, որ գերանը ճաքած է— մեկ՝ կաթկթացող շուրթերով երգիկին և երբ կտրակցոն հայացքը դիպչում էր թաց մոխրով լցված օջախին, կատուն մլավում էր և նորից կառչում տիրոջ հայացքից: Կարելի էր օջախը վառել կառավ համար, բայց բոց չէր բռնի. երգիկը թոն, իսկ օջախի խոնավությունը երեւի մինչ ի թոնրի հատակն է ներծծվել:

Հազրոն կացինը վերցրեց թախտի տակից, հետանը խրեց գետին և գուրս ելավ: Դուռ ու բակից գյուղը չէր երևում. գյուղը տան թիկունքին էր. Հազրոյի տունը վարը՝ գյուղափեշ ճապաղ բլրակին էր. շրջկենտրո-նից լեռնային գյուղը մտնող ճամփի պոնկին: Ցածրիկ, կուշ եկած մի հացատուն՝ անկողի քարերով, ի միջի ալոց, մի տեսակ ոտքի վրա շար-

ված, տան թիկունքին՝ փոքրիկ մի գոմ, իսկ մարագի միայն պատերն էին, մարագը այդպես էլ ծածկ չունեցավ— Հազրոն կարծում է, թե ինքը ճամփորդ է... Հինգ տարի տնանկ թափառելուց հետո, քսանի գարնանը հոր հետ երբ հայտնվեցին և գյուղի փեշին հիմք փորեցին, կարծում էին, թե էսօր-էգուց վերադառնալու են էրզիր, Հայրը ծեր էր արդեն, շուտ մեռավ, իսկ Հազարապետը, Հազրոն, ահա ապրում է և խաբում իրեն, թե ինքը ճամփորդ է։ Մեծ աշխարհամարտին մասնակցելուց, կռուվից վիրավոր վերադառնալուց հետո էլ դեռ իրեն խաբում է. եթե տունը իր տեղում կարգին նստած չէ, այսպես՝ ոտքի վրա է, ուրեմն Հազարապետը—Հազրոն՝ ճամփորդ է։

Հազրոն, կացինը ձեռքին, հեսանը գոտին խրած, կանգնեց ճամփին և նայեց գյուղին, շուրջբոլորը։ Գյուղի շուրջկալ լեռներում մտամոլոր թափառում էր մառախուղը՝ մեկ ուզում էր գյուղ մտնել, մեկ՝ մտափոխ, թափալվում էր լեռներն ի վեր։ Գյուղը լուռ ու խաղաղ էր։ Հազրոյից բացի ոչ ոք ձմեռնամուտի այս մզամած առավոտ սյան կարիք չուներ. բոլոր տները թիթեղապատ-շիֆերապատ էին— մառախուղի շնչից ծխերը ծալվվում էին թաց տանիքներին— կային երկհարկանի տներ, բոլորը ապակեպատ պատշգամբներով, բոլորը լուսավոր պատուհաններով, բայց գյուղը մերկ էր, թրջված ու կուչ եկած։ Դե, գյուղին շեն տեսք տվողը ծառերն են, իսկ լեռներում սեղմված այս գյուղին, քարախեղդ լեռներին Տերը ծառ չէր կամեցել։ Տնամերձերում նոր-նոր տնկել են ցրտադիմացկուն խնձորենիներ՝ կծաղկե՞ն, պտուղ կտա՞ն, դեռ հայտնի չէ։

Ք Հե՛յ գիտի, հա՛ա, Գրլեգուզան— Գրլի... Ծառերի մեջ կորած էր։ Ընկուզենիների հետ, ձորն ի հետ երկկողմանի գնում էին տները, բոլորը՝ ընկուզենիների հովանու տակ, անխտիր ընկուզենիների հովանու տակ։ Եվ ձորն էր լցված ընկուզենիներով։ Հեռվից նայողը տները չէր տեսնում՝ միայն ընկուզենիներն էին... Եվ ձորն էր լցված ընկուզենիներով։

Հազրոն, հեսանաքարը գոտին խրած, կացինը ուսին, ծուռտիկ ու ցեխոտ ճանապարհով իջվարեց։ Հեռու չէր գնալու. ծառը, բարդենին, երեվում էր՝ վարը, կիրճի գլխին, շրջկենտրոնից գյուղ կկող ճանապարհի շրջադարձին։

Կիրճն իջնող ճանապարհի աջ ու ձախում քլթքլթացող բլրակներին մի ժամանակ լաթ-լաթ արտեր էին կպած, բոլորուն քարե պարիսպներով, և ճանապարհին ուղեկից առու էր ոլորվում։ Կոլեկաիվացումից առաջ, մի գարնան, շրջանի հողաշափը, եռանդուն մի երիտասարդ, վարի գյուղերից բարդենու շվեր բերեց-տնկեց առուն ի հետ։ Երիտասարդը շվերը տնկեց, պատվերներ տվեց և գնաց ու գնաց։ Հազրոն չի հի-

շում, թե դրանից հետո այդ ջահել հողաշափը գյուղում հայտնված լինի, ասես ստվեր անհայտացավ։ Եվերից մի քանիսը շորացան, իսկ շատերը կանաչեցին։ Հետո, երբ քարե պարիսպները փուլ եկան, երբ լանջերի արտերը քայքայվեցին— կմախքացան, և առուն փակվեց՝ ծառերը շորացան, իսկ մեկը մնաց, համառեց ու անշուր ապրեց։ Մեկը՝ ա՛յ, այն միայնակ բարդենին, որի մոտ հիմա գնում էր Հազրոն։

Վարը, Հազրոյի հայացքի դիմաց, հավաք ու ձիգ թավալվում էր միաձուլուր։ Գետնասող մուժը բարդենու բնի կեսն էր բռնել, իսկ կեսբունն ու սաղարթը երևում էին։ Հետո մուժը քանդվեց-ծավալվեց և, հորիզոնն ու ճամփան բռնած՝ քշեց դեպի Հազրոն։

Տեսնես այնտե՞ղ էլ, էրգրո՞ւմ էլ նույն եղանակն է այսօր... Հիմա, այս պահին հայրենի գյուղո՞ւմ էլ թո՛ն է ու մշուշ... Մուժը մտնում էր գյուղը, թավալվում ձորում, մոլորվում ծառերի մեջ, խճճվում ընկուզենիների սաղարթներում, իսկ երբ քաշվում էր՝ ծվենները ծառերի սաղարթներում խճճված-մոլորված մնում էին... Տեսնես այնտե՞ղ էլ այս առավոտ միգամած է... Այնտեղ ամեն օր, այնտեղ տարին բոլոր դուժան է...

Գրեգուղան դուժան էր,
Գրին մեքին կվառվեր,
Ելի կանգնի, Սերոբ ջան,
Ելի կանգնի, ախպեր ջան,—
Ելի վերցու հրացան...

— Ելի վերցու հրացան, ելի վերցու հրացան... Աղբյուր Սերոբը մեռնելու իրավունք էլ չուներ, նենգությունը սպանեցին, բայց մեռնելու իրավունք չուներ... Աղբյուր Սերոբը... առյուծ տղերքը... համբերությունից դուրս եկած— գլխներից ձեռք քաշած այրեր... ինքնազոհություն... առասպելական-հեքիաթային հերոսություն... մեկը հազարի դեմ՝ կռվել... գերությունից դուրս գալու հավատ... հույս, սերնդեսերունդ փոխանցվող հույս... հույս... և այդ ամենի արդյունքը և արդյունքը՝ մշուշով լցված ավերակներ... Որքան խորհրդավոր է աշխարհի բնույթը՝ մութ, խորհրդավոր, և որքան անստույգ է մարդու ճակատագիրը...

Մառախլապատ— մռայլ աշնանային օրվա տրամադրությունը փոխանցվել էր Հազրոյին։ Նա մշուշով պլլված, ճնշող խոհեքի հետ ճամփեզրով գնում էր գլխահակ։ Թվում էր, թե անսահման է մառախուղի սահմանը, թվում էր, թե մառախուղը սար ու ձորերից այլևս հեռացողը չէ, և կորած է Արեգակը՝ այլևս չի հայտնվելու, քար ու ցեխով շաղված ճանապարհը թվում էր անվերջ, անսցիզբ ու անվերջ և միշտ էլ

մտապառառ ու ստոր աշխատանքներն է եղել օտքի տակ, և Հազրոն եղել է այդ խաղարկ ամսի ինչ-որ հասկացում, ոչ ակզբում, ոչ վերջում: Եվ հիմա էլ առավաժ գիտե, թե այդ ամսապարհը ուր է տանում:

Հազրոն բարձրացրեց գլուխը և շփոթված ոտքը կտխ գցեց. ծառը, բարդենին, չէր երևում: Հայացքի դիմաց համառարած մշուշ էր: Ծառը չկար, և Հազրոյին այնպես թվաց, թե ինքը, իրոք, անծանոթ ամսի ժամ է: Ապա թիկունքից ավտոմեքենայի շարժման լսեց և սթափվեց: Բայց ետ չնայեց. անցիր, ամսիկներն կանգնած Հազրոն քեզ ինչո՞վ է խանգարում: Ավտոմեքենան հավանարվեց:

— Բարև, քեռի Հազրո:

Ո՞վ բարեկեց, ո՞վ ճանաչեց Հազրոյին, պարմանալի է, որ աշխարհում ծանոթ կա: Հազրոն չնայեց. ամսիկներն կանգնած նայում էր վարձու միայնակ ծառը պես է լինել, բարդենին: Իսկ ծառը չէր երևում:

Մեքենան թաղվեց մշուշի մեջ, և Հազրոյի հայացքի դիմաց սեղանի թուփով լույսերը՝ զույգ հայծոռիկները: Կողք-կողքի թովում էին, միշտ կողք-կողքի և՛ վեր ու վար, հետո լուսատուիկները թեքվեցին աջ և անհայտացան: Դա ամսապարհի շրջադարձն էր. ուրեմն ծառը այնտեղ է: Մոտ է:

Եվ քիչ հետո գծազրկեց ծառը: Հազրոյին թվաց, թե երազում է տեսնում. երազները նրան հայտնվում էին այդպես՝ մշուշոտ, միշտ մշուշապատ: Այդպիսի մի երազ, անորոշ ու անմարմին մի պատկեր, կարծես, անցյալ գիշեր նույնպես այցի էր եկել: Ի՞նչ երազ էր... Թե՛ Հազրոյին է թվում... Հերն անիծած, գոնե երազները պարզ հայտնվեին, բարձր, հաճելի, պայծառ ու պարզ, որ Հազրոն անհամբեր ապաստել գիշերվան և գլուխը սիրով դնել բարձին: Հազրոյի պայծառուհի երազները ի՞նչ եղան, ո՞վ պատեց մշուշով... Տարի՞ք... Կատո՞ւն, որ գիշեր ի լույս ականջի տակ մոռնում է: Իսկ... Իսկ Հազրոն ընդհանրապես պայծառ երազներ տեսնո՞ւ է, թե՛ միշտ էլ այդպես են եղել՝ անմարմին ու մշուշոտ: Ո՞չ՝ եղել են: Պատահել է, որ Հազրոն պարզապես է տեսել երազը: Մեկը, գոնե մեկը չի մոռացել և մինչ ի մահ չի մոռանալու— Գարնան պարզ կա գիշեր էր, և ինքը, Հազրոն, լեռան լանջին, մի քարի նստած ծխում էր: Ոչ թե երազն էր խաղարկ և գիշեր էր թվում, այլ, իրոք, գիշեր էր՝ լիալուսին կար, երկինքը լցված էր աստղերով. լանջում զարնան պարզ կա գիշերն էր՝ մութ ու լուսով շաղված, լանջում գարնանային գիշերվա ցողն էր՝ ծաղիկներին, կանաչներին, թփերին, քարերի ու մամուռների վրա: Լեռան փեշով գետ էր հոսում, և ինքը, Հազրոն, տեսնում էր, թե լուսնի ու աստղերի ցլթերը ինչպես են բռնկվում ու մտրում գետի ալիքներում: Մարալանը էրգրի սարալանջն էր, գետը էրգրի

գետն էր, երկինքը էրգրի երկինքն էր, և ինքը, Հազրոն, էրգրում էր: Ծրագը այսպես պետք է վերջանար, հենց այստեղ և այսպես՝ Հազրոն լանջի քարին նստած ծխում էր ու նայում ցոլարձակ գետին, բայց երազը շարունակվեց, շարունակութուն ունեցավ: Երազում հանկարծ լույսի մի խուրձ պլվեց Հազրոյին, և Հազրոն, չգիտես ինչու, այդ լույսից խուսափեց. փախավ, իսկ լույսի խուրձը հետապնդեց: Հազրոն շնչակտուր քարեքար էր նետվում-թաքնվում քարերի թիկունքում, իսկ լույսի խուրձը գտնում ու հալածում էր Հազրոյին, հալածում ու գտնում էր: Ահա պարզաչք տեսած երազը: Տարիներ են անցել, բայց կարծես անցած գիշերն է տեսել: Եվ երբեք չի մոռանա:

Հազրոն կանգնեց ծառի մոտ և անորոշ նայեց շուրջըլորը. ասես բարդենու կողքին մեկն էլ պետք է լիներ, մի ուրիշ բան էլ պետք է լիներ, որ չկար: Ապա շուռ եկավ, նայեց գյուղի կողմ, գյուղը պատած էր մշուշով, և ցանկացավ, որ դեռ ճանապարհին լիներ: Կարժես շուտ հասավ ծառին, հիմա տնից նոր-նոր դուրս եկած լիներ— իրոք, շուտ հասավ ծառին— իսկ ամենացանկալին այն էր, որ Հազրոն հիմա երազում լիներ. այն երազը ինչու՞ նորից այցի չի գալիս, մի օր նորից թող հայտնեվի, թող գա և թող՝ հալածող լույսի խուրձն էլ հետը: Ապա ուզեց շփել ծառի բունը, բայց ձեռքը ետ քաշեց և նորից մալոր հայեց շուրջըլորը...

Ծանոթ քարը ձգեց Հազրոյին: Նա մոռնցավ, կացինը դրեց կողմ, նստեց քարին և հանեց ծխախոտը: Հազրոն այդ քարին որքա՞ն է նրստել: Երբեմնի առաւն հենց այդ քարի դեմով էր անցնում: Բայց ո՞վ կասի, թե այստեղ, մի քանի քայլ այն կողմ, առաւ է եղել: Առուն գյուղի տարեց մարդկանց հիշողության մեջ է միայն, առաւն հենց հիմա Հազրոյի միջով քշքշալով հոսում է, իսկ, ահա, հետքն իսկ չկա: Հայացքի դիմաց դեղին ու լուռ տերևներն էին: Քամին ինչպե՞ս չի քշել... Եվ լավ է, որ չի քշել: Եվ որքան լավ էլիներ, որ այս տերևները անգնառ ու անշարժ մնային, գարնանից աշուն, աշնանից գարուն՝ այստեղ մնային՝ թող որ դեղին, թաց, մրսած: Զմռան տակից դուրս գային այսպես ու մնային՝ գարունըվանից աշուն, աշունըվանից գարուն:

Քարի շուրջըլորը շարգված շշերի կառուներ էին թափթփված: Հազրոն հետևեց կառուներին և տեսավ, որ շատ են՝ տնխառ սփռված են ծառի շուրջըլորը: Ծառին մոտիկ օջախ կար— մինչև հիմա ինչպե՞ս չի նկատել— շան վառարանները կրակաբաշտ շատ մոտ էին սաքքել բնին, և կրակը լիզել էր բունը: Երեսմ էր, որ բոցը հենց մեկ անգամ չէ բռնն առել բերանը: Հաճաքած նկատեց, որ բնին նաև կացնահատքեր կան: Նա շփոթված նայեց շուրջըլորը և ոտքի ելավ... Այս, մեկը— տեսնես ով

է— մեկը փորձել է ծառը կտրել և տակենտակ— տեսնես ո՞վ է։— Ո՛ր, Հազրոն կկտրի... կկտրի ծունկն ի հետ, ավելի բարձրից... Հերն անի-
ծած, վերջիվերջո այս ծառից մի բան պե՞տք է մնա, թե ոչ։ Մենմենակ,
անշուր, անխնամք այսքան դիմացել է, այսքան ապրել է և... Ոչ, Հազ-
րոն կկտրի գոտին ի հար. վերջիվերջո այս ծառից մի բան պե՞տք է
մնա, թե ոչ։

Հազրոն շփեց ծառի բունը։ Բնի կեղևը ճաքճաք էր, կտոր-կտոր.
այդ կեղևը, ասես ծառն ինքը չէր ծնել, այլ կարկատան-կարկատան հա-
վաքել էր— ծածկել իր բունը։ Եթե պոկես այդ կեղևը և փոես, հայաց-
քիդ տակ կհայտնվի ծարավից ճաքճաքած մի լաթ հող։

Ծառը թաց էր, և բնի սեաթույր ճաքերի մեջ կուտակվում ու քանդ-
վում էին ջրի կաթիլները։ Հազրոն հայացքը սահեցրեց բունն ի վեր։
Առո՛ր գլխավոր ճյուղերից մեկը չորացել էր։ Ծյուղը վաղուց էր չորացել։
Հազրոն նոր էր նկատում. չորուկի փտած կեղևները կախվել և սարգոս-
տայնի պես ճոճվում էին։ Մյուս գլխավոր ճյուղին չորուկների կային, բայց
ճյուղը դեռ կենդանի էր։ Իսկ կենտրոնաձիգը առողջ էր, սլացիկ և այն-
քան կենսունակ, որ այս ուշ աշնանը դեռ լրիվ տերեաթափ չէր եղել,
կատարին նույնիսկ դեղնականաչ տերևներ կային։ Որքա՞ն համար ու
դիմացկուն է միայնակ ծառը։

Հազրոն նորից նստեց քարին, կացինը ձեռքն առավ և սկսեց սրել։
Կացինը սուր էր, բայց ժանգոտ. վաղուց չէր բանել, և Հազրոն սրաքա-
րով բնդամենը ժանգն էր հեռացնում՝ երկար ու մանրակրկիտ։ Մի երկու
անգամ փորձեց ոտքի ելնել, բայց էլի կաթ-կաթ ժանդ նկատեց շեղբին։

— Բարե, քեռի Հազրո։

Հազրոն թեքվեց, բայց մարդատար ավտոն արդեն շրջադարձն ի
վար իջնում էր՝ թեթև, թովալով։ «Վարորդը ջահել է»,— մտածեց Հազ-
րոն, ապա նոր անդրադարձավ՝ ախր, ձայնն էլ էր ջահելի։ Եվ սրա, և
նրա, որ ձանապարհին հանդիպեց։ Բարեում են ու վռազ անցնում—
շան կաթ կերածները— Հազրոյի պատասխանը նրանց պետք չէ. կամ
ձեռք են առնում, կամ ուզում են, որ Հազրոն իրենց ավտոյի ետեից
նայի։

Հազրոն բամբակյա բաճկոնը հանեց-դրեց քարին, հետանը դրեց
բաճկոնին, կացինը ձեռքն առավ և երբ շտկվեց, քարը քաշեց փեշից,
կարծես թե՛ քաշեց. նա ասես ակամա փլվեց քարին, նոր ծխախոտ վա-
ռեց և թեքվեց գյուղի կողմը։ Իսկ գյուղը մշուշի մեջ էր։ Փորձեց գոնե
ուրվագիծը նկատել, բայց մառախուղը խիտ էր։ Անուամենայնիվ...
այնուամենայնիվ, երևի պե՞տք էր նախազահին հայտնել կամ, թեկուզ,
ակնարկ անել, թե այսպես ու այսպես, Հազրոն մյսպիսի միտք ունի։

Բայց այդ մտքի վրա քմծիծաղեց, Մարաթուկ վկա, նախագահը այս ծառի գոյութեան մասին մոռացել է։ Որ այստեղ, կիրճի գլխին, ճանապարհին կյած ծառ կա, թաք մի բարդենի կա, նախագահը չգիտի։ Նա, այդ շան որդին, այս ծառի մոտով ամեն օր շրջկենտրոն է սլանում և ծառի մոտով ետ դառնում, բայց ծառը չի նկատում։ Մարաթուկ վկա, Մարաթուկ վկա, Հազրոն չի սխալվում։ այս խեղճ ծառը, բարդենին, նախագահին ի՞նչ է տվել, ի՞նչ կարող է տալ, որ նկատի և չմոռանա և չկորցնի տեղը։

Աստված վկա, այս ծառը մեղք է. ահա մատախուղով պլլված, լքված ու մենակ դողում է։ Հազրոն կառնի-կտանի տուն՝ կտնկի իր թոնրի մեջ և ինքն ու ծառը միասին կապրեն։ Քանի կա Հազրոն... քանի Հազրոն այստեղ է՝ միասին կապրեն...

Հազրոն կիսատ ծխախոտը շալտեց, վերցրեց կացինը, կանգնեց ծառի մոտ և գոտկատեղից կացինը ուղիղ տարավ ու բնին նշան արեց. բունը գոտկահար թող մնա... եթե արմատները առողջ են՝ նորից շիվ կտա-կաճի, իսկ մնացածը Հազրոն կտանի տուն, կտնկի թոնրի մեջ և միասին կապրեն։

Նվ կացինը թափով վրա բերեց— հըրդը... միասին կապրենք...

Սառը ցնցվեց։ Անձրեակաթերը շփշփացին կարկուտի նման, ծեծեցին նաև Հազրոյի թիկունքն ու գլուխը, բայց նա ուշք չդարձրեց։— Հըրդը... միա-սին կապրենք... միա-սին կապ-րենք... միա-սին կապ-րենք...— խոսքը ինքն իրեն տնքում էր Հազրոյի ներսում, կամաց-կամաց սուզվում երակներում, խոսքը դառնում էր ռիթմ և փոխանցվում կաց-նին— միա-սին կապ-րենք... միա-սին կապ-րենք... ապա մի տաշեղ... Հազրոյի ճակատին մի տաշեղ շրխկաց-ընկավ ոտքերի մոտ։ Տաշեղի վրա նա արյան հետք նկատեց։ Դադար տվեց և ավել տարավ ճակատը։ Արյուն չկար։ Իսկ տաշեղի վրա... Նա տաշեղը ձեռքն առավ... Տաշեղին վարդագույն մի շերտ էր ձգվում և վարդագույն մազմզուկներ կային... Հա, ծերութունն է մտել ծառի բունը, ծերութունը բուն է դրել ծառի բնում։ Նվ ինչո՞ւ է այդ անտերը այդպես գունեղ... վարդագույն։ Որպեսզի մոլորեցնի ու խաբի՞ ծառին...

Հազրոն, տաշուկը ձեռքին, թևաթափ կանգնեց։ Երակները դատարկվում էին ռիթմից, ռիթմը մարմրում էր ներսում, և նա զգաց, թե որքան զարշելի է ծառին խաբում— միասին կապրենք։ Նա մեղավոր ու կոտրված՝ ճակատը հպեց ծառին ու շշնջաց.

— Թե դու շօգնես Հազրոյին, ուրիշ ո՞վ օգնես։

— Բարի աջողում, քեռի Հազրո։

Հազրոն ցնցվեց։ Բայց գլուխ չբարձրացրեց՝ չնայեց։ Ինչ անողոր

ձոյն էր... և ինչ լիտի ձայն էր... այդ շան որդին կացինը չնկատե՞ց...
Հազրոյի ձեռքի կացինը չնկատե՞ց... չտեսա՞վ, որ Հազրոն... Հազրոն
կտրում է ծառը... Դա արդեն... արդեն շատ էր վիրավորական: Շատ
Եվ վիրավորական ծառի համար:

Հազրոն ճակատը ավելի պինդ սեղմեց ծառին: Բոլորը սատանի ձի
հեծած թռչում են, բոլորը՝ ծառի մոտով, բոլորը տեսնում են, բայց
ոչ մեկը չի նկատում այս խեղճ ու միայնակ ծառին: Եթե ուռքով
կտրեին այս ճանապարհը, եթե հոգնեին, ծառը երևի գոյութիւն կունե-
նար: Մառը... ո՛չ, ծառի ստվերն ու հովը մեկնումեկը հիշում է այն ժա-
մանակ, երբ կիրուխումի ցանկութիւն ունի:

Ճակատը ծառին հպած, տապալը աջն ի կտի կանգնել էր Հազրոն:
Ոտքերի մոտ ծառին մոտիկ պատրաստած կրակարանն էր, կոպկախ
հայացքի տակ՝ բնի այրվածքն ու հին կացնահետքերը: Հազրոյից առաջ
տեսնես ո՞վ է ծառը կտրելու փորձ արել: Եվ... և ինչո՞ւ է ձեռք քաշել...
Հին կացնահետքերը շատ թեք, մի տեսակ սայթաքուն էին, և Հազրոն
գլխի ընկավ, որ ծառի բունը տաշտշել են կաշանի համար. շոր կեղև-
ները պոկել են օջախը վառելու: Մարաթուկ վկա, այս ծառը Հազրոյից
բացի ուրիշ ոչ մեկին պետք չէ: Եվ այսպես՝ անշուր ու անխնամք, այս-
պես ու այսքան ապրելուց հետո, եթե ոտքի վրա պետք է կաշան դառ-
նա, ոտքի վրա ընկնի կրակի բերանը, ավելի լավ է դառնա սյուն: Այս
ծառից վերջապես մի բան պե՞տք է մնա, թե ոչ:

Թող դառնա սյուն:

Եվ կացինը տարտամ բարձրացրեց, անկիրք վրա բերեց ծառին,
բայց կոթը բռնեցնելու միջոցով՝ կացինը բնին տափակ զարկվեց-
զրնգաց, և հտհարվածի ուժը զիգզագվեց ու տաք գալարվեց քունքերում:
Օխա՛աշշ:— Հազրոն սիրով ընդունեց ծառի հարվածը:

3

Մտքի հետ, գործի հետ, Հազրոն հանկարծ զգաց, որ մի ստվեր է
թովում թիկունքում: Կացինը ձեռքին շուռ եկավ, շտկվեց և... իր ստվե-
րը երկար ձգվեց ծառի ստվերի կողքին:— Վա՛հ, Արեգակը ե՞րբ է բաց-
վել:

Մառախուղը ե՞րբ էր քաշվել, արևը ե՞րբ էր հայտնվել, որ Հազրոն
էր նկատել:

Մշուշը լեռներից կիրճ էր իջել, թավալվուր լցվել էր ձորը, լեռ-
ների գլխին հիմա գորշ ամպերն էին ճոճվում, երկնքում միմյանց էին
որոնում ցրիվ ամպերը, և զգզված ամպերի արանքից ծիկվում էր Արե-

գակը: Հազրոյի հայացքի դիմաց լույս ու ստվերի հետաքրքիր խաղ էր. ծառի շուրջը լորը ողողված էր արևով, իսկ քիչ այն կողմ ստվեր էր՝ խոնավ, մութ. լույսը ստվերն էր շեշտել, իսկ ստվերը՝ լույսը: Արտակարգ պայծառ էին շողերը՝ գունեղ, թրթռուն, թվում էր, թե ծառի շուրջը լորը ծիածաններ են քանդվում ու հյուսվում: Գյուղի մի մասը ողողված էր արևով— Հազրոն ափսոսաց, որ իր տունը արևի տակ չի ընկել. կտուրը մի քիչ կշորանար— իսկ մյուսը մութ ծխում էր, և ծխերը հազիվ էին զատվում ստվերից: Գյուղից վեր, լեռնալանջին Արեգակը դեղին մի արտ էր փռել, իսկը ցորենի հասուն արտ, օղակված սևահողի հերկով, ապա կտր արտը ձգվեց, սահեց վեր, խամրեց ու սահեց դեպի գորշ ամպերը, արտը հնձվեց ու բարդացվեց լեռան շեղքին և բռնկվեց բոցերով: Իսկ գյուղը լրիվ արևեց. ապակեպատ մի պատշգամբ բռնկվեց, լեռան փեշի բարձրանիստ տան կտուրին փայլվեց հեռուստացույցի անտենան, և լույսով ցողված տանիքներին փողփողացին ծխերի կապույտ ժապավենները:

Հազրոն կացինը հենեց բնին. նստեց քառին ու հանեց ծխախոտը: Քարը բարդենու սաղարթի ծածրված ստվերի տակ էր, և ստվերը ճռճվում էր Հազրոյի գլխին: Մասը անշարժ էր թվում. բարդենու միայն վերին շվերն էին դողում, իսկ Հազրոյի գլխին տարուբերվում էր ողջ սաղարթի ստվերը: Նա հետևեց դիմացը երկարած բնի ստվերին և նկատեց, որ նա էլ՝ բնի ստվերն էլ դողում է:

Բունը արդեն խորը կտրված էր. կացնի հարվածները հոսում էին ծառն ի վեր, և ստվերը դողում էր: Մի պահ ստվերը խամրեց-կարճամեց և նորից խտացավ ու դողաց:

— Բարի աջողում, բռնի Հազրո:

Հազրոն մինչև թեքվեց, ավտոն արդեն սլանում էր դեպի գյուղ: Գյուղը դարձյալ արևի տակ էր: Հազրոն գտավ իր տունը... Տեսնես կատուն հիմա ի՞նչ է անում: Երևի դառնը, արևի տակ նստած լվացվում է ու նայում ճանապարհին: Սպասում է: Կատուն Հազրոյին է սպասում, և Հազրոն կգնա: Իսկ Հազրոյին ո՞վ է սպասում... Իսկ Հազրոն ո՞ւմ է սպասում...

Հենձվում, Արարատյան դաշտում, լույս ու ստվերի փոխնիփոխ խաղ էր. մի տեղ քաղվում էր արևը, ստվերում՝ բռնկվում, տեսար՝ ստվերը ծածրվում էր, իսկ լույսի շերտը կարկատանվում ստվերով, և դեղին ու սև կարկատանները շուտ-շուտ փոխում էին տեղները: Իսկ այն կազմ, Հայոց լեռնապարում, ճերմակ ու բարդ-բարդ ամպերի ճոճքն էր: Մի տեղ ամպերի քարավանը լեռնապարից պոկվել-ձգվել էր երկինքն ի վեր. կորուղի նորից ետ դարձել լեռնապարը և ճերմակ ու փափուկ շրջափա-

կի մեջ առել կտավատի կապույտ մի արտ: Իսկ արտի կենտրոնում մի
ծառ կար: Կտավատի ծաղկած կապույտ արտ՝ փռված արծաթավուն ծա-
ռի շուրջը շուրջը: Հաստաբուն էր ծառը և տարածուն սաղարթով. ծառը
լեռնապարհին: Հազրոն կկոցեց աչքերը... Այդպիսի մի ընկուզենի Հազրոն
էր գրում ունի, այնտեղ՝ լքված տան լքված բակում: Այդպիսի հզոր և
ավելի հզոր և ավելի հրաշք, այնքան հրաշք, որ ուզում էին ոսկով գնել: Մի
տարի— հաղթից երկու տարի առաջ էր դա— աշնանը Մշո կողմերից նկատ
օսման ոստիկանը մի ամերիկացու հետ շրջում էին իրենց գյուղում. ամե-
րիկացին տնտղում էր գյուղի ընկուզենիները և վերջում կապվ իրենց
բակի ընկուզենուն: Գնել էր ուզում: Ոսկով գնել էր ուզում: Ընկուզենու
բնին դեպի խորքը աճած մի պալար կար, նա, ամերիկացին, այդ խլիկն
էր ուզում— թե այդ շան որդու ինչին էր պետք աստված գիտի— բնի այդ
հատվածը՝ երեք-չորս թիվ, այդ հատվածն էր ուզում: Տները Հազրոն էր,
Հազրոյի հայրն էր, Հազրոյի պապը, Հազրոյի ապուպապը— նա էր տնկել
ընկուզենին— իսկ ամերիկացին՝ ափում երկու ոսկեդրամ, օսմանի մի-
ջոցով համառորեն պահանջում էր, որ հայրը ոսկիները վերցնի և կա-
ցին տա օսմանին: Քո հավատն էլ օսման ոստիկանի հավատն էլ...

Կտավատի ծաղկած-կապույտ արտը դնալով քնդարձակում էր սահ-
մանները, իսկ ընկուզենին անփոփոխ մնում էր՝ հզոր բուն ու սաղար-
թով, արծաթափայլ և Հազրոն նորից մտածեց, որ ընկուզենին կարող
է և իրական լինել՝ աճած հենց լեռնապարհին... Տեսնես ընկուզենին...
իրենց բակի ընկուզենին հիմա լրիվ տերևաթափ է... Տեսնես էրգրո՞ւմ
էլ նույն եղանակն է... Հայրենի գյուղում էլ երևի նույն եղանակն է...
Հիմա, այս պահին, տան դիմացի ձորը լցված է մառախուղով, գետի
շնչից քլթքլթում է և քշվում գետի հետ: Հիմա դռան ընկուզենին թաց է.
բնի կնձիռներով անշշուկ հոսում է անձրևաշուրը, ընկուզենին պարուր-
ված է արևով, թաց ճյուղերը փայլում են, սաղարթին հատուկենտ տե-
րենք են մնացել՝ դեղին, դեղին, այնքան դեղին, որ կոթունները չեն
երևում և, թվում է, թե տերևները ճյուղերի հետ կապ չունեն՝ արևից
պոկված թերթեր են՝ սաղարթում թռվոսացող: Հիմա երամից ետ ընկած
մի ծվեն մըժ է խձձվել ընկուզենու սաղարթում և բզկտում է իրեն: Մա-
ռախուղի ծվիկի մեջ մի տերև դեղձանիկի պես խառնվել է իրար. ուզում
է պոկվել-նստել արևոտ ճյուղին: Իսկ բակն ու կտուրը... տան կտուրը
պատած են բազմեղանգ տերևներով: Տերևները բաց ափերով անձրևա-
կաթեր են պահել շողերի տակ, և մեծ ու միակ Արեգակը սուզվել է՝
ամեն կաթիլում առանձին-առանձին: Ընկուզենին լուռ է: Տունը լուռ է:
Ձորի երկու ափերով ձգված գյուղը լուռ է: Լեռները... Մովսարը, Ան-

դուր, Սև սարը... Լեռները լուռ են... երկնքում, գյուղի երկնքում գորշ ամպերի ու արևի կռիվն է, համր գյուղում և համր լեռներում արևի ու ստվերի խաղը: Եվ ձորով... տան դիմացի Ընկուզաձորով թավալվում է դումանը...

Հետաքրքիր մի պատկեր կտրեց հորիզոնը, կտրեց Հայոց լեռնապարը թռած Հազրոյի հայացքը և զարկվեց Հազրոյի աչքերին: Հրաշք էր. կտուրի չափ հացատան կտուրի պես կլոր մի լույս վազում էր կիրճով: Լույսը մեկնեւ բռնկվեց կիրճի ափին. ծաղկեց ստվերոտ-մութ ժայռերի վրա, հետո ափից թռավ կիրճը, սահելով կտրեց կիրճի ստվերոտ հատվածը, անհայտացավ լուսավոր շերտում: Հազրոն շունչը պահեց. լույսի միջից բոլորուն լույսը դուրս թռավ, ցուաց ստվերի վրայով, ապա մի պահ անհայտացավ ձորում՝ մշուշի մեջ, հետո պոկվեց-զարկվեց կիրճի մյուս ափի մութ ժայռերին և թռավ կիրճից դուրս... Թվաց, թե լույսը երկինք թռավ:

Հազրոյի շունչը կտրվում էր: Նա հայացքը նորից սահեցրեց լույսի վազած հետքով, հետո լույսի սուսերեն որոնեց երկնքում: Բարդենու ստվերը տարուբերվեց դեմքին, աչքերի՝ մեջ, ստվերը կտրակցեց երկինք ուղղած հայացքը: Հազրոն մի պահ գլխապտույտ ունեցավ: Նա կոշտ ափով սղալեց ճակատն ու աչքերը և նայեց ծառին:

Մառը նայում էր կիրճին:

Բնի կտրվածքը— արդեն կեսից ավելը կտրել էր— կտրվածքը Հազրոյի կողմն էր, քարի կողմն էր, Հազրոյի հայացքի դիմաց էր. ուրեմն այդ կողմը ծառի թիկունքն էր— ծառը թիկունքից են կտրում— իսկ ծառի դեմքը ուղղված էր դեպի կիրճը, նայում էր կիրճին: Մառը նայում էր կիրճին, և Հազրոն մտածեց, որ պահ առաջ ծառն էլ տեսավ այն, ինչ ինքը տեսավ՝ կիրճով ցուած լույսի սուսերեն, լույսը... Այո, լույսը. տեսիլը չէր, բնության հրաշք էր. բնությունը այդպիսի հրաշքներ շատ ունի, ամեն օր ունի, ամեն օր՝ նորը և մեկը մյուսից գեղեցիկ ու զարմանալի: Այն, ինչ այսօր, հիմա տեսավ Հազրոն, կյանքում չէր տեսել: Եթե այսօր, հիմա չլինե՞ր այստեղ, կիրճի պռնկին, ծառի մոտ, այդ հրաշքը չէր տեսնի: Այսօր չէր տեսնի և այլևս չէր տեսնի. որովհետև բնությունը մեծ է, շոալ է, և պատկերները, նույնիսկ զարմանահրաշ պատկերները, չի կրկնում: Եթե հիմա այստեղ չլինե՞ր՝ չէր տեսնի: Ինքը չէր տեսնի, իսկ ծառը կտեսներ, որովհետև ծառը միշտ է այստեղ... !

Հազրոյի դեմքով ստվեր անցավ: Նա կնճռոտվեց և բռնեցրով տրոհեց ճակատը: Ինչը որ անցավ մտքով, ինչ հասկացավ Հազրոն, ծանր էր, ցավոտ էր: Լավ կլինե՞ր, որ գլխի ընկած չլինե՞ր, հասկացած չլինե՞ր, բայց հասկացել էր արդեն:

Նա հասկացել էր, թե ինչու է ապրել ծառը: Այսպես՝ ճամփեզրին լքված, այս տժացող կիրճի պոնկին, այս քարերի մեջ ծառը ինչու է համառել ու կանգնել այսքան ժամանակ:

Հրաշք տեսնելու համար:

Երկնքի ու երկրի հրաշագործությունները տեսնելու: Ահա:

Ովքե՞ր են այս ճամփով անցողարձողները, որ չեն նկատում ծառին— սատանի ձի հեծածները: Եվ թող չնկատեն միայնակ ծառին. երկինքն ու գետինը ծառի համար հրաշքերի ունեն պահած՝ արևածագից արևամուտ և գիշերվա մութ ծալքերի մեջ: Եվ միշտ գեղեցիկ և միշտ անկրկնելի և միշտ զարմանալի... Ահա լույս ու ստվերի հետաքրքիր խաղը, երկնքում ծաղկած կտավատի կապույտ արտը, երկնքում աճած ընկուզենին, ահա ընկուզենու սաղարթում խճճված մառախուղի բզիկը, դեղին տերևների բուրում՝ մի կաթ ջրի մեջ ծաղկած մեծ Արեգակը, քարքարոտ լանջում՝ այս ձմռանմուտին ցորենի բարկ արտը, լեռներում բռնկված ամպերի հրդեհը... և այս ամենը, և այս ամենը՝ մի պառտ օրվա մեջ: Եվ օրվա հրաշքների հրաշքը՝ լույսը-լույսի սուփրեն, որ վազում էր կիրճով...

Հազրոն բռնցքը խփեց նիհար ծնկին և նայեց բնի կտրվածքին: Խորն էր կտրվածքը: Մառը մի քիչ, շատ քիչ հազիվ նկատելի թեքվել էր դեպի կիրճը, և մի պահ նրան թվաց, թե ծառը հակվել՝ լույսի ցուլն է որոնում՝ այս կիրճում տեսած հրաշքներից վերջինը... Երևի հայանվեց հատուկ ծառի համար, որպեսզի տապալվելուց... տապալվելուց առաջ ծառը հովհարվի: Այս ինչ արեց Հազրոն:

Մառի ստվերը սրթարթում էր գլխազերեում, ստվերը Հազրոյի հայացքը ճոճքի մեջ էր առել, նա ճոճացանցից պոկեց հայացքը և էլի նայեց կտրվածքին... Ուշ էր: Շատ ուշ էր:

Կտրվածքի դողը բնին կանգուն շերտով հոսում էր ծառն ի վեր. ճյուղերը սրսփում էին, ճյուղերը արդեն կապերը կտրել էին իրարից՝ գողում էին զատ-զատ, ամեն մեկը իր համար, դեռ հրաժեշտ չոված տերևները ուրու տեսած ծառերի նման ալեկոծվել էին. տերևները լսել էին կացնի ձայնը, գիտեին, որ բունը կտրված է:

Բնի կանգուն շերտն ի վեր կտրվածքի սարսուռն էր հոսում ու ճյուղավորվում, իսկ վերից հավաքվում-զալիս և բնի հատվածից պարպվում էր կացնի սարսուռը: Այս ինչ արեց Հազրոն. դժվար ապրած այս ծառը ի՞նչ հանգիստ կտրեց Հազրոն: Սա, այս համառ ու միայնակ ծառը անտառի ծառերից մեկը չէր, սա ջրերի հետ խաղացող գետափի ծառերից մեկը չէր, այգիներում գուրգուրվող ծառերից մեկը չէր... Ինչ արեց Հազրոն: Միայն այսօր, հենց այսօր, հենց Հազրոյից ստացած կացնի դողը

չէր, որ բռնել էր ծառին. նոր չէր կացնի ահը՝ ծնված օրից էր բուն դրել՝ մենաեկության հետ, ի ծնե և մենակության հետ ու աճի հետ աճել էր։— Սա գուրգուրանքը անցուդարձողների լանտարներ հայացքներում որոնող համատարած ծառ էր, գետը քարե ընդերքում որոնող համառ ծառ էր, անտառից վտարված-վիրավորված ծառ էր, սա հրաշքներով ապրող երազկոտ ծառ էր... Այս ի՞նչ արեց Հազրոն։ Մառը սպասում էր այսօրվան. գիտեր, որ ծառի պես չի մեռնելու. կանգնած չի մեռնելու. գիտեր, որ օրերից մշուշապատ մի օր սակրը մոտենալու է բնին, միայն թե չէր ապաստում, որ սակրավորը Հազրոն է լինելու։ Ե՛վ այս ճանապարհին, և՛ այս տոճացող կիրճին ծառը վաղուց հրաժեշտ տված կլիներ, եթե չլինեին երկրի ու երկնքի հրաշքները։ Եվ նա զսպել էր իր մեջ բուն դրած կացնի սարսափը ու որոնել հրաշքներ, օրն ի բուն էր որոնել. օրը կարող էր վերջինը լինել, և ծառը օրն ի բուն էր որոնել և գտել հրաշքներ, գտել ու որոնել և օրն ու կացնի ահը խեղդել հրաշքների մեջ։ Այսպես էր ապրել ծառը։ Ի՞նչ արեց Հազրոն... Եվ ուր էր ծառի պաշտպանը... Այս ծառի միակ բարեկամն ու պաշտպանը արեն է եղել։ Արեգակը, Իսկ ո՞ւր էր անհայտացել առավոտյան և ինչո՞ւ իր ծառին չպաշտպանեց Հազրոյից։ Եթե լիներ, եթե առավոտը արևով բացվեր, Հազրոն հանցագործ չէր դառնա։ Ո՞ւր էր կտրել արեւը... Եվ ինչո՞ւ էր Հազրոն մոռացել արևի մասին։ Որքան անհավատարիմ ու ապերախտ է մարդը։ մի պահ, միայն մեկ պահ անհայտացավ Արեգակը, կարծում է արդեն այրվել-հանգել է, մոխիր է դարձել։ Զկա։ Եվ որքան նեղսիրտ է Հազրոն։ Միամիտ ու նեղսիրտ։ Երբ արեւը կա՝ մոռանում է ամպ ու մշուշի գոյությունը, երբ հայտնվում է մշուշը, Հազրոն-Արեգակն է կորցնում տեղնուտեղը և ընդմիշտ։ Առավոտը մշուշապատ էր, և արեւը մեռել էր արդեն Հազրոյի հոգում։ Հազրոն չկարողացավ կես օր, գոնե կես օր Արեգակը պահել իր հոգում և անձնատուր եղավ մառախուղին և մշուշը՝ փաթաթվեց Հազրոյին, խցկվեց Հազրոյի աչքերը, թավալվեց Հազրոյի հոգում, հոսեց երակներով, և Հազրոն կացինը ձեռքն առավ... Մշուշը արդեն խեղդվում է ձորում, բայց ծառը արդեն կտրված է, Արեգակը արդեն ճեղքել է ամպերը, բայց Հազրոն արդեն հանցագործ է։ Առավոտյան ո՞ւր էր ծառի միակ պաշտպան Արեգակը։

Արեւը պարուրել էր ծառին— ծառի շուրջբոլորը շաղ եկած մութ ստվերները ավելի էին շեշտել աշնան արևի դեղինը— արեւը գուրգուրում-սփոփում էր ծառին, վերջին մի կյանք էր խոստանում նրան, բայց ծառը դողում էր շողերի մեջ. ծառը գիտեր, որ արեւը մնաւ բարեւ է ասում, գիտեր, որ Արեգակը հրաժեշտի դեղին շապիկ է հագնում իրեն։

Մառը նկատելի թեքվել էր դեպի կիրճը։

Հազրոն արդեն ծառին չէր նայում: Ծառի ստվերի մեջ, ստվերից էր զգում, որ ծառը գնալով ավելի է թեքվում դեպի լեռնանցքը, գլուխն ի վար սոթ տվող ստվերից էր զգում՝ ծառը գնում է:

Ծառը գնում էր, բայց Հազրոն այնպես էր համոզված, որ նա, ծառը, այդպես հակված դեռ որոնում է կիրճով ցուած լույսը: Ուր է թե՛ նորից կրկնվեր, ուր է թե՛ կրկնվեր, և տապալվելուց առաջ ծառը նորից տեսներ հրաշքը: Գեղեցիկ հրաշք էր և թող կրկնվի ծառի համար: Արեգակը բարի է. հիմա Հազրոն էլի կնայի լեռնապարհին, և կիրճի մութ քարափին էլի կհայտնվի լուսեղեն հրաշքը՝ կրճնկվի քարափին, կկտրի Հազրոյից հայացքը և, ի տես ծառին, կցուլա կիրճով:

Հազրոն հայացքը պոկեց ստվերի ճոճքից, կկոցեց աչքերը և նայեց Հայոց լեռնապարհին:

Ճերմակ ամպերի քարավանը քանդվել էր, լեռների երկնքում ցիր ու ցան լողում էին գունաթափ ամպերը, կտավատի կապույտ արտը չքացել էր, արտի հետ՝ ծառը, ընկուզենին:

Հանկարծ Հազրոյի մտքով անցավ, որ օսման ոստիկանը իրենց բակի ընկուզենին կտրած կլինի... Մտքի վրա ծառի ստվերը կտրեց Հազրոյի հայացքը, ապա ստվերը զարկեց Հազրոյի դեմքին, ճյուղի ստվերի զարկից շուրթերին մոտեցրած ծխախոտը դողաց, և սաքսունը ճյուղավորվեց Հազրոյի մարմնում:

Կտրել է... Օսման ոստիկանը ընկուզենին կտրել է... բակի ընկուզենին կտրել է... Այն ժամանակ, դեռ այն ժամանակ, երբ տերը, որպես թե տերը ընկուզենու կողքին էր՝ ուզում էին կտրել, հիմա... անտեր ծառ, անպաշտպան ծառ, միայնակ ու խեղճ ծառ... կտրել են: Օսման ոստիկանը վաղուց է կտրել, իսկ Հազրոն— միամիտ Հազրո— իսկ Հազրոն իր հուշերում ընկուզենուն տեսնում է այնպես, ինչպես թողել է՝ աներեր բնով և տան ու ձորի վրա տարածած հզոր սաղարթով: Հազրոն այդպես է թողել և այդպես հիշում է արդեն քանի՜ տարի և սպասում է... և սպասում էր, թե մի օր, մի հրաշք օր, պետք է գնար՝ հանդիպելու և տեսներ այդպես՝ արծաթափայլ հզոր սաղարթով և աներեր բնով: Անտեր բուն, անպաշտպան բուն... օսմանը վաղուց է կացնի բերան տվել... Հիշել է, որ ամերիկացին ուզում էր ոսկով գնել, քմծիծաղել է ու կացնահարել, հայհոյել է տիրոջը, ընկուզենուն, որ այդպես հաստ բուն ունի ու կացնահարել, ոխով հայհոյել-կացնահարել ու տապալել է...

Ընկուզենին տապալվել է: Ընկուզենին չկա:

Հազրոն՝ ծառի սրսփուն ստվերի տակ, բռնվել էր դողով: Զղերը կայերը կտրել էին իրարից. ոտքերը դողում էին առանձին, ձեռքերը առանձին, մատները առանձին, ծնոտը, շուրթերը... կոպերը թրթռում

էին առանձին, Հազրոն՝ ծառի ստվերի մեջ, ստվերի հետ դողում էր, և ճոճացանցի մեջ ընկած նրա մշուշոտ հայացքը ստվերի հետ անխմաստ երերում էր ոտքերի մոտ, քարի շուրջբոլորը:

Հանկարծ ծառի ստվերը մի պահ կարկամեց, ստվերը մի ակնթարթ անշարժացավ և բաց թողեց Հազրոյի հայացքը: Եվ Հազրոն աչքերը փակեց: Մառը խուլ ճրթճրթաց՝ կարճ, կտրուկ և խուլ. երակ կտրվեց բնում: Ժրթճրթոցը Հազրոյին հասավ կարծես երազում, հասավ ճանապարհի շրջադարձից շարտված բարևի և մեքենայի աղմուկի հետ խառը: Իսկ Հազրոն, աչքերը փակ, փորձում էր իրենց տունը տեսնել առանց ընկուզինու:

Հազրոն փորձեց առանց ընկուզենու պատկերացնել տունը, և տունը երևաց խղճուկ հյուղակ, անծանոթ, օտար, շատ օտար: այդպիսի տուն Հազրոյին անճանաչ էր, դա Հազրոյի տունը չէր: Եվ ձորափն էր մերկացած ու օտար, և ձորը, և գյուղը՝ Գըլին, և շուրջբոլորը, և՛ սարերը, և՛ երկինքը... Դա Հազրոյի տունը չէր, դա Հազրոյի գյուղը չէր, դա Հազրոյի երկիրը չէր, դա Հազրոյի երկինքը չէր: Եվ արդեն մի տեսակ անհասցե էր Հազրոյի երազը, և անբուն էր Հազրոյի կարոտը:

— Մառը, — տնքաց Հազրոն և բացեց աչքերը:

Դիմացը արդեն սաղարթի ստվերի մեծ մասն էր: Եվ շատ ալեկոծ: Նա հասկացավ, որ ծառը շատ է թեթվել, բայց դուրս չբարձրացրեց՝ չնայեց: Ստվերը հիմա չէր ճոճվում, այլ թպրտում էր և լաթ-լաթ շպրտվում Հազրոյի դեմքին. բզկտում հայացքը, ալեկոծ ստվերը Հազրոյի տակից փախցնում էր քարը, քարը, Հազրոյի ոտքերը, ձեռքերը, նա արդեն կառչել չէր կարող և հենարան չունեւր, ուշորապտույտից, ստվերի ծեծկոտուքից նա կարող էր պաշտպանվել միայն աչքերը փակելով, բայց դա արդեն չէր ուզում... Հետո, ոտքերի մոտ, բռնցքաշափ մի քար ստվերի տակից պոկվեց-զարկվեց հայացքին: Հազրոյին թվաց, թե ինքը այդ քարն էր որոնում... այդ քարը... հենց այդ քարը... Նա ձեռքը մեկնեց, բայց այդ պահին ծառի ստվերը նորից կարկամեց. մի ակնթարթ անշարժացավ, և ծառը ճարճատեց՝ վրա-վրա, և ստվերը սոթ տվեց վար, դեպի կիրճը:

Մառը գնում էր:

— Մառը, — տնքաց Հազրոն և, դողը ատամների տակ սեղմած, կառչեց բռնցքաշափ քարից, իսկ քարը խորընկա էր՝ չէր պոկվում:

Մառը երակ-երակ կտրատվելով, խուլ ճթտալով գնում էր, քաշում արևի մեջ թպրտացող իր ստվերը և գնում դեպի կիրճը:

Մառը նորից կտրուկ ճարճատեց, և այս անգամ Հազրոյի դիմացից քամու բերան ընկած-բզկտված մի լաթ թռավ դեպի կիրճը:

— Մա՛ւր,— գոռաց Հազրոն և շորեքթաթ գնաց ստվերի ետևից։
Եվ, ասես հրազում, ափիլիկից բնի կանգուն հատվածը, որ արդեն կոճղ
էր և կացիներ ձեռքն ընկավ։

— Մա՛ւր,— Հազրոն կացիներ շարտեց, կոճղին փաթաթված ոտքի
ելավ և տարտամ բարձրացրեց հայացքը։

Մտը հրկնքում չէր։

Պառ արդեն երկնքի հետ կապ չուներ. երկիրն էր ձգում նրան,
կախվել էր կիրճն իջվարող թեքության վրա և ճոճվում էր։ Ծխված մի
ջիղ մնում էր դեռ, և ծառը Երկրի ուղղաձիգ կանչին դիմադիր խոսա-
փուկ շարժումներ էր անում՝ աջ ու ձախ, աջ ու ձախ...

Հազրոն այնպես նայեց խոնարհված ժառին, կարծես ծառն ինքն
էր մեղավոր, որ տապալվում էր։

Լքում է, մենակ է թողնում Հազրոյին։

— Բարի աշողում, քեռի Հազրո։

Բայց դա արդեն Հազրոյի համար չէր. աշխարհի ձայները, անցած-
գնացած և գալիք բոլոր ձայները խուլ գվժում էին Հազրոյի տկանջնե-
րում։ Հազրոն ընդերքում էր, կանչերը համբացել էին. չկար հեռու երկրի
անձամներում մոլորված զանգի ղողանջը, որ քուն ու արթուն զնգում էր
Հազրոյի տկանջներում, չկար հեռու երկրի կիրճ ու ձորերում մոլորված
ճամփան, որ քուն ու արթուն թրթռում էր ծնկածալերում, ճանապարհը,
որով պահ առաջ սլացավ աժտոն, բոլոր ճամփաները հիմա քակվում էին
Հազրոյի ծնկածալերում, և ձեռնափայտը, որին հենված էր՝ կոճղն էր,
որ պիտի անշարժ փտեր. Հազրոն արդեն ճաճփորդ չէր։ Զկար կանչ, չկար
ճամփա, չկար հորիզոն, չկար Հայոց լեռնապար, չկար երկնքում աճած
բնկուղենու հրաշքը, չկար ընկուղենին, չկար հրաշք օր... Հազրոյի կա-
րոտի թևերը հիմա ճեճղկան ջարդված թևեր էին, որ բեղի փոխարեն
կախվել էին ծնոտին։ Աշխարհի կողմերը խառնվել էին իրար, թունշուկ-
վել ճակատին— Հազրոն կորցրել էր իր տեղը— աչքերը դատարկվել էին
բոլոր հորիզոններից, մշուշապատ հալացքի դիմաց միայն ճոճորդող
ծառն էր։

Հազրոն դատարկվել էր աշխարհից։

Աշխարհը հիմա անձուկի գլխին կախված— ճոճող մի ծառ էր...
Ուր որ է տապալկելու է։

Եվ եթե գոցվել է աշխարհը և, եթե համբարձվել են հրաշքները, Հազ-
րոն ո՞ր է ապրելու և ինչո՞ւ է ապրելու |

Ինքն իրեն ուղղած հեզնական մի ժպիտ աղավաղվեց դժբերն։ Նա
գլխարկը շարտեց-բացեց ճեղմակ գլուխը, օլորվելով գնաց-կանգնեց
ծառի տակ և կանչեց՝

— Արի:

Կիրճը ձգում էր ծառին, իսկ ծառը խուսափում էր՝ աչ ու ձախ, աչ ու ձախ: Դժգոյար ապրած ծառերը դժգոյար են մեռնում:

— Արի, — կանչեց Հազրոն:

Մառը Հազրոյի գլխավերևում խռով ճոճվում էր. Հազրոյի կանչը օտարի կանչ էր, և ծառը չէր ուզում լսել, դեմքը շուռ էր տալիս՝ աչ ու ձախ, աչ ու ձախ...

— Արի, — գոռաց Հազրոն, — ես կտրեցի քեզ: Արի: Եկ ու տակով տրա Հազրոյին, և կ'ուշախիր Հազրոյի հիմար գլուխը... Հազրոն շատ ապրեց այս աշխարհում, լքած ու մենակ երկար ապրեց, շատ հրաշքներ տեսաւ, շատ հրաշքներ կորցրեց և էլի ապրեց հրաշքներ տեսնելու հուսով, բայց օր-ժերություն կործանեց ամենամեծ հրաշքը: — Արի, — գոռաց Հազրոն: — Ես Հազրոն չեմ, արի, ես Հազարապետ չեմ, Հազրոն չեմ, ես կացնահար եմ: Արի:

Հազրոն հայացքով կախվել էր ծառից, ճոճվում էր ու կանչում, իսկ ծառը խռով տարաբերվում էր Հազրոյի գլխավերևում և ուզում էր Հազրոյի հայացքը պոկել-հեռացնել իրենից: Բայց Հազրոն հայացքով կախել էր իրեն և ծառի հետ ճոճվում էր ու կանչում:

— Արի:

Ես գիտեմ, որ ծառը խռով է: Խռով է և չի տեսա իր կանչին՝ չի գա և գիթկընդիտառ չի մեռնի իր հետ. ծառը կպատժի՝ Հազրոյին կթողնի ոտքի վրա և կընդունի Երկրի կանչը: Երկիրը մի վերջին, դեռ վերջին հրաշք երևի պահել է ծառի համար, և ծառը տապալվելիս կտեսնի: Իսկ Հազրոյին կթողնի ոտքի վրա, այսպես՝ աշխարհից դատաբեկված, առանց աշխարհի, առանց հրաշքի, ախպես՝ դատարկ հայացքով դատարկ երկնքից կախված ճոճվելու: Այսպես կպատժի ծառը:

— Արի: — Ծերմակ գլուխը բաց խնդրում էր Հազրոն: — Արի:

Մառը Հազրոյի գլխավերևով սահեց դեպի ձախ, հասավ ճոճքի ձախակողմյան սահմանը, մի պահ դադար տվեց: Հազրոն գիտեր, որ այդ է սահմանը, հենց այդքանը՝ հիմա կսահի աչ. Հազրոն ինքը թեքվեց, բայց ծառը չեկա՞. ծառը խաբեց, սահեց էլի ձախ, Հազրոյին խառտ տվեց՝ սահմանը խախտեց, կտրեց Հազրոյի հայացքը և գնաց էլի ձախ, քիչ, շատ քիչ: Եվ մի պահ բունը անշարժացավ, մի ակնթարթ բունը կարկամեց, իսկ սաղարթը թպրտաց: Եվ պահի մեջ թվաց, թե բունն ու սաղարթը զատված են. բունը համրացավ, իսկ սաղարթը արևի մեջ թպրտաց, մի քանի շորուկներ ճրթճրթալով թռան, իսկ ծառի, ամենածայրի շվերը ծառս եղան, և ծառը ցնցվեց ու ճթռտաց:

Մառը ուսին հավաքած ստվերը շարտեց կիրճը և տապալվեց:

— Ահա՛ա, — ոռնաց Հազրոն և գրկվեց ծառին:

Մառը թպրտում էր: Երկնքի սովոր սաղարթը գետնի հետ չէր հաշտվում: սաղարթը ծեփվում էր քարերին. սաղարթը ուզում էր ստվերի հետքով թռչել, իսկ բունը զսպում էր. բունը մոտ էր ապրել երկրին և գիտեր երկրի օրենքը՝ երկրում ծնվածը որքան էլ երկինք թռչի, երկիր է վերադառնալու:

— Մառը: — Բնին գրկված տնքում էր Հազրոն:

Նա գիտեր, որ ծառը մերժում է իր գիրկը, ծառը ցնցվում և զոզ-զոզ ապտակներ է գիպցնում Հազրոյին. գիտեր, որ ուշացած է իր գիրկը՝ ուշացած է, կեղծ է և տհաճ է ծառի համար: Այս ջերմ փարված կտրծքը, այս պինդ փաթաթված թևերը, այս տաք-գուրգուրող այտերը առավոտի հետ էր պետք, մշուշով բռնված առավոտի հետ. երբ ծառը պլվված էր մառախուղով, և բնում բորբոքվել էր կացնի ահը: Այն ժամանակ էր պետք, որ Հազրոն ջերմ-ջերմ փաթաթվեր, մշուշի միջով առանց կացնի գար՝ գրկվեր և միասին սպասեին արևին: Հիմա արդեն ուշ էր՝ ուշացած էր, կեղծ էր և տհաճ: Գուրգուրանքն ու ողբը ծառին պետք չէին:

Բայց ողբով բացված գիրկը՝ Հազրոյին էր պետք. նա մխիթարություն էր հայցում: Նա ուզում էր, որ ծառը փարվի իրեն և մխիթարի:

— Մառը: — Ոչ ոք, ծառից բացի, ոչ մեկը Հազրոյին մխիթարել չէր կարող: — Մառը: — Եվ որքան մարում էին ծառի ցնցումները, որքան ապտակները զոզզոզ էին հասնում այտերին, Հազրոն ավելի պինդ էր փաթաթվում: — Մառը:

Այդպես երկար մնաց Հազրոն:

Կիրճում դարձյալ լույս ու ստվերի խաղ էր, երկնքում ու երկրում հայտնվում ու համբառնում էին հրաշքները, բայց դրանք արդեն Հազրոյի համար չէին:

Հրաշքը Հազրոյի համար չէր:

Եվ ծառի համար չէր:

Ցնցումները դադարել էին, և ծառը հիմա սալստում էր՝ դատարկվում կացնի սարսափից: Սարսուտը շվերից հոսում էր ճյուղերը, ճյուղերից հոսում էր բունը և բնից հոսում էր կտրվածքն ի բաց:

Մառը չէր մեռել: Մառը տապալվել էր, բայց չէր մեռել և չէր մեռնելու՝ մինչև լրիվ չպարպվեր սարսափից: Երկար, շատ երկար էր պարպվելու. երկար էր ապրել զոզը և երկար էր պարպվելու, քանի դեռ գետնից չէին մտել մաշկի տակ, քանի դեռ չէր մաշկվել, քանի դեռ չէր ճաքճքվել, քանի դեռ մղմեղը չէր մտել բջիջների մեջ, քանի դեռ ամեն հյուսվածք թել-թել չէր ընկել քամու բերանը:

— Մառք։

Հազրոն բերան չէր բացում, շուրթ չէր շարժում, բայց ներսում տրնքում էր, — ծառը։ — Մառի սրտունքը ջիլ ու երակ բռնած՝ հոսում ու մալում էր կղված ծնկածալերում։ Ապա դողը դարձավ սեփական՝ սկսվում էր ծնկածալերից և երակ ու ջլերով հոսում-պարպվում էր ծառի մեջ։

ԴԱԾՏԱՊԱԼԸ

1

Մոսեին ագռավի կոկոսը դուրս հանեց։ Մութուլուս էր դեռ, Մոսեն անկողնում պառկած ծխում էր, երբ կոսը ընկավ ականջը...

— Քու լեշակեր... — հայհոյեց և շամաշորով քշեց դուրս։

Ագռավը կտուրին էր, հենց՝ հեռուստացույցի անտենային։ Մոսեն գծվեց. ագռավ չէր սիրում։ Տանել չէր կարող։ Ատելությունը պապից էր գալիս։ Տասնյակ տարիներ են անցել, է՛, պապը ո՞ւր... էրգիրը ո՞ւր, պապը ո՞ւր, Մոսեն ո՞ւր, բայց կարծես իրեկ, աչքի առաջ է՝ ագռավի տեսք ու կոնչոցից պապը խենթանում էր. պատեհ-անպատեհ հայհոյում էր, քարկոծում-հալածում-հայհոյում։ Եվ երեխաների հետ պայման ուներ. ով մի ագռավ սատկացներ՝ մի լավ պարստակ նվեր էր ստանում։ Ագռավը շանը չէր տալիս (շունն ինքն էլ չէր ընդունում), սատկած ագռավը պապը շարտում էր ձորից այն կողմ — գալլերին բաժին։

— Քու կոկոս... — Մոսեն քար վերցրեց, բայց չհասցրեց զարկել. ագռավը թռավ դեպի ձորը։ Զբվեց։ Բայց, դե՛, լույս առավոտի հետ, պղտորեց Մոսեին։

Հայհոյելով հագնվեց, հայհոյելով կանգնեց բակում և վրդով նայեց ագռավի գնացած հետքով։

Գարուն էր, մայիսի կես։ Զորից այն կողմ բլրաշարուկը թաց նիրհում էր. գիշերը էլի անձրև էր եկել, և երկինքը էլի մաքրվում էր ամպերից։ — Երկինքը այս գարնան կարծես բարի է. ինչպես սկսել է, էլի մի ժամանակ շարունակի՝ գիշերը անձրև, ցերեկը արև, սարերը նորից կշնչավորվեն։ Նախորդ տարվա երաշտից արմատներն անգամ փչկեցին։ Բայց, տես որ, փառք, բացառիկ նպաստավոր է տարին։ Հայացքը թաց լեռներին, Մոսեն կամաց-կամաց մեղմանում էր և որոշեց, որ դաշտապահի ձեռնափայտը վերցնելու ժամանակն է։

Եվ մարագի անկյունից վերցրեց դաշտապահի իր մահակը ու փոշին թափ տվեց։

Երեսուներեք-երեսունչորս տարվա սովորութեամբ գյուղից դուրս ելլալ և ուղղութեան վերցրեց զեպի ձորը:

Բայց ձոր չհասած՝ միաքը փոխեց. նախ կարեկի է գյուղամեջ դնալ. նախագահը գուցե հանձնարարութիւններ ունենա:

Տարիներ, է՛, տարիներ առաջ, երբ Մոսեն նոր էր դաշտապահի փայտը ձեռքն առել, օ՛, այն ժամանակ և դեռ քսան-քսանմեկ տարի առաջ, դաշտապահ Մոսեն ամեն առավոտ, ամեն առավոտ նախագահից հանձնարարութիւններ էր ստանում և ամեն երեկո զեկուցում էր: Ամեն երեկո: Իսկ ահա, քանի՞ տարի է դաշտապահի ու նախագահի հանդիպումը պարտագիր չէ՞ Պարտագիր չէ՞, թե՞ անհրաժեշտ չէ, Մոսեն զլուխ չի հանում: Թե հանդիպում են՝ պատահական, և ինքք, Մոսեն, աչ հանձնարարութիւն է ստացել և աչ զեկուցելու բռն ունի, այնպե՛ս՝ հարևան գյուղացի-ծանօթների պես հանգիստում են պատահական և բաժանվում: Գաշտապահ Մոսեն չի էլ հիշում, թե վերջին անգամ երբ է հանդիպել նախագահին:

Գյուղի կենտրոնում նախագահը մենակ էր կանգնած:

Հավաքատեղին, իհարկե, մարդաշատ էր. շրջկենտրոն և չգիտես թե ուր տանազ ասփռւտապատ ճանապարհի եզրին՝ խումբ-խումբ ջահելներ, առանձին շրջկենտրոնում ծառայութեան գնացողների խմբեր, առանձին՝ հանք աւ թունել բանվորութեան գնացողների խմբեր (Մոսեն որոնեց որդուն և տեսավ՝ բռնաւատար ավտոյի մոտ կանգնած), առանձին՝ զբոսաշրջելու, թե՞ վազքի մրցումների գնացող բարձր դասաբանի աշակերտներ, պատերի տակ արեկողած թռչակառուներ...

Գյուղի կենտրոնը մարդաշատ էր, իսկ նախագահը մեն-մենակ էր կանգնած՝ խռով կեցվածքը հավաքվածներին ի տես:

Գաշտապահ Մոսեն բարենց և կանգնեց կողքին: Նախագահը բարեին պատասխանեց: Բարեի՞ն պատասխանեց, թե՞ հայհոյեց... Եվ էլի ինչ-որ փնթփնթաց:

— Զլանցի.— Մահակին կոթնած՝ ձգվեց դաշտապահը:

Նախագահը կողքանց նայեց. այնպես, կարծես նոր նկատեց Մոսեին և ի միջի այլոց փնթփնթաց.

— էդ ո՛ւր:

Ինչպես թե՛ ուր. բռն գարուն է, և Մոսեն՝ գաշտապահ:

— Հանդ:

— Հանգում ի՞նչ կա:

Այս ո՛վ է խոսում Մոսեի հետ: Նախագահը չէ՞:

— Դու ասա, թե ինչ կա. ես հանդապահ մարդ...

Մոսեն դեռ պետք է շարունակեր խոսքը, բայց նախագահը կտրուկ ու մի տեսակ հանկարծակիի եկածի պես, դարձավ դաշտապահին՝

— Դու դեռ հանդապահ ես:— Եվ խեթ նայեց դաշտապահի ձեռնափայտին:— Ինչքան զիտեմ, մենք հանդապահ չունենք:— Եվ նորից դժգոհ հայացքը կախեց գլուղի գլխին:— Հանդապահ,— քմծիծաղեց,— դաշտապահ... Ինձ դաշտապահ պետք չէ:

Այդ ի՞նչ ասաց նախագահը... Կարո՞ղ է Մոսեն սխալ լսեց:

— Ինձ պետք չէ՞:

— Ինձ հանդապահ պետք չէ:

Մոսեն զգաց, թե արյունը ինչպես է խուժում քունքերը: Ուրեմն... ուրեմն այսքան ու այսքան տարվա դաշտապահին այսպե՞ս են հրաժեշտ տալիս: Վոնդո՞ւմ են: Եվ ո՞վ: Այսպես արհամարհանքով Մոսեին ո՞վ է վոնդում: Գլուղ ու գլուղացու համար պատուհասի մեկը, որ իր տնամերձ ու խոհանոցից այն կողմ աշխարհ և իշխանություն չունի, մաղձոտ մի թանձրամիտ, որ իր ասածը չի հասկանում՝ «Ինձ հանդապահ պետք չէ»:

— Քե՞զ հանդապահ պետք չէ, թե՛ հանգին,— սրվեց Մոսեն:

Իսկ նախագահը հարկ չհամարեց պատասխանել: Կանգնած էր՝ քիթը ցցած, քթի տակ փնթփնթաց, խռով ու վերվերվ հայացքը գլուղի գլխին:

— Իմ հարցին պատասխան տուր,— բարբորվեց Մոսեն,— հանդապահ քե՞զ պետք չէ, թե՛ հանգին պետք չէ:

— Գլուխ չունեմ:— Նախագահը առանց Մոսեին նայելու հեռացավ:

Քիչ մնաց, հա, պահ մնաց, որ Մոսեն հասներ ու մահակի տակ առներ նախագահին, բայց զսպեց իրեն և բորբոք նայեց շուրջբոլորը:

Իսկ հավաքվածներից ոչ մեկը լուր չունեի, թե իր կողքին, հենց հիմա, գարնան այս կապույտ առավոտ ինչ տխուր բան կատարվեց— գլուղը արդեն դաշտապահ չունի: Գլուղի շրջակա սարերն ու ձորերը, դաշտերը այլևս պահակ չունեն: Պետք չէ: Նախագահն է տալիս. դաշտապահ պետք չէ:

Մոսեն ինքն էլ չիմացավ, թե ինչպես տուն հասավ՝ վիրավորանքից ու կատաղությունից մշուշված:

Եվ ինչո՞ւ տուն եկավ:

Հերսոտ գնաց-եկավ բակում, մտքում ու ձայնարկու հայհոյեց նա-

խագահին, բաժնում պատեպատ զարկվեց և փլվեց սանդին: Գլուխը պտտվում էր:

Դ Այդպիսի վերավորանք... այդպիսի անարգանք, այդպիսի... այդպիսի նենգ-թիկունքից եկող հարված Մոսեն մեկ էլ... մեկ էլ բանակում է ստացել՝ այնտեղ, Արաքսի ափին, այն օրը, այն առավոտ, երբ թիթիզ մի լեյտենանտ մի տուփ պահածո հիմարավարի գլորելով, ոտքի տակ առած մի տուփ պահածո և ձեռքին կես բոբոն խաղացնելով մոտեցավ... մոտեցավ հենց իրեն, Մոսեին: «Զինվոր Կիրակոսյան, առ ու, հայտե տուն» — Եվ իրեն թվաց, թե թիկունքից դաշունահարեցին. գլուխը պտտվեց, հայացքի դիմաց լեյտենանտը ճոճվեց, հորիզոնը, լեյտենանտը, երկինքն ու գետինը խառնվեցին իրար, երկինքը փուլ եկավ գլխին և չգլորվելու համար՝ ծնկեց:

Պատերազմական հինգը տարում Մոսեն այդպես ծանր չէր վերավորվել:

Այդպես եղավ:

Այդպես զորացրվեց Մոսեն:

Եվ տունդարձի ճանապարհին հիվանդացավ:

Մոսեն, հերոս գինվոր Կիրակոսյանը, որ հինգ տարում օֆ չէր արել, միշտ՝ ճակատում, միշտ պինդ ու ձիգ-բացված թրի նման, սրտեղից որտեղ հիվանդացավ, ինքն էլ չիմանալով, թե ինչպես և ինչով: Պարզապես ծնկները չէին պահում: Եվ երկար պառկեց, մինչև գարուն: Իսկ գարնանը բժշկական հանձնաժողովը գտավ, որ նախկին ճակատային Մովսես Կիրակոսյանը երկրորդ կարգի հաշմանդամ է:

Այսպես եղավ:

Մոսեն այսպես դարձավ դաշտապահ:

2

Նույն օրը մենք իմացանք, որ գյուղի դաշտապահը քեռի Մոսեն է: Իրիկնապահին, երբ կատարածուն հենց գրասենյակի կտուրից ձայն տվեց-կանչեց, և կանչը փոխանցումներով տեղ հասավ, և քեռի Մոսեն ձեռնափայտով հայտնվեց ու մտավ գրասենյակ, հասկացանք, որ դաշտապահը նա է լինելու:

Դպրոցի գարնանային արձակուրդների օրերն էին, մենք արդեն «սանրել» էինք գյուղամերձ դաշտերը, ձորում սավղուկ ու սավղուկի արմատ չէր մնացել, ձորից այն կողմ, բլրալանջերի արտերում, քյաթմաթ

չէր մնացել, սնձի առաջին ծիւերը թոցրել էինք՝ ազատ, անկաշկանդ, առանց տափեւտափի, առանց ծիկլակելու ու ծլկելու. դաշտապահ չկար: Իսկական սնձի ժամանակը դեռ նոր էր գալու, սնձի, գոգիկի, կոճղեղի, թթվառոշի, սիբեխի... ճիշտ է, գարունը երաշտ էր, բայց դե մի բան կճարեինք. քարերի տակից ինչ դուրս գար՝ մեզ համար էր, մեղ էր կանչում: Ահա և՛ դաշտապահ: Սար ու ձորերի նոր պահապանը և մեր նոր «թշնամին»: Ինչպիսի՞ն է... Հերսոտ է: Դա հո հաստատ ու հաստատ. մեր տեսած, մեզ հանդիպած բոլոր դաշտապահները հերսոտ էին: Բայց գիտեինք նաև, որ քեռի Մոսեն հիվանդ է, վաղել չի կարող՝ մահակի տակից ծլկեցինք, պրծած ենք: Բայց դե, կովից է վերադարձել. ի՞նչ իմանաս, թե ինչ «ֆինտեր» կունենա:

Նվ որոշեցինք առավոտ շուտ գյուղեզրին հավաքվել-փորձել նոր դաշտապահին:

Նրբ հայտնվեց, մենք, որ ճամփի երկու կողմերը բռնած նստոտել էինք քարերին, խաղացինք, որպես թե ուղում ենք ծլկել: Դաշտապահը քթի տակ ժպտաց ու անցավ: Զինվորական համազգեստով էր՝ գալիֆն շալվար, կիսաճիտք ծանր կոշիկներ, զինվորական բաճկոն և՛ մինչև վերջ կոճկած, զինվորական գոտին պնդած և գոտին ի կախ՝ զինվորական տափաշիչ: Միայն դիտարկն էր կեպի և ձեռնափայտ ուներ: Քթի տակ ժպտաց մեզ ու անցավ:

Գնում էր գլուխկախ ու տնարտամ քայլերով, անկամ և ոտքը կախ գցեց: Թվաց, թե շուտ է գալու դեպի մեզ, բայց ձեռնափայտով մի բուն խաղացրեց գետնին և վերցրեց:— Էդ ի՞նչ գտավ, որ մինչև հիմա մենք չենք տեսել:— Պարկուճ էր: Կրակված գնդակի պարկուճ: Թխկթխկացրեց մահակին՝ թափ տվեց-դատարկեց հողից և փչեց մեջը: Պարկուճը սուլեց: Ուղեց շարտել, բայց էլի սուլեց: Հենց այնպես սուլեց, մենք դա հասկացանք: Ապա՝ փորձեց բարձր... զի... ավելի զի... որքան կարելի է՝ բարձր... ողջ շնչով: Հետո... հետո դաշտապահը ձեռնափայտը շարտեց, պարկուճը շուրթերի մոտ պահեց զույգ ձեռքով և փչեց այնպես, ինչպես մենք ֆուտբոլի գնդակն էինք փչում:

Նստնվեցինք իրար. մտածեցինք, թե դաշտապահի սուլոցը մեղ հետ կապ ունի: Անորոշ վախ էինք զգում և սլափափախ էինք, իրար, ծլկելու: Բայց նա մեղ չէր նայում, սուլոցը հաստի մեղ չէր ուղղում, երկար հասկով մեկ զսպանակվում էր— թոքերի օդը լցնում պարկուճը՝ Երկար սուլում, ապա մեկնվում էր— խորը արտաշնչում և նորից ու նորից ու

նորից սուլում էր և՛ վրա-վրա: Քեռի Մոսեն, ճամփի կենտրոնում կուշ գալով ու մեկնվելով, սուլում էր ճամփեն ի վեր՝ գյուղի կողմ, սուլում էր ճամփեն ի վար՝ դեպի ձորը, դառնում սուլում էր աջ, սուլում էր ձախ, քեռի Մոսեն գալարվում էր ու սուլում: Այդ գալարումների մեջ հթալտելով շրջապատը, կմտածեինք, թե գլխազար է:

Եվ փլվեց: Թրմփաց փողոտ ճամփին, բայց պարկուճը զույգ ձեռքով պահել էր շուրթերի մոտ և հեռում էր պարկուճի մեջ:

Երևի օգնել է պետք: Անվստահ շարժեցինք դեպի քեռի Մոսեն, Բայց շմոտեցանք. մենք վախենում էինք ոչ թե դաշտապահից, այլ հիվանդ զինվորից: Ուրեմն, որ ասում էին՝ հիվանդ է, ուրեմն՝ ախպիրսի հիվանդ է:

Քեռի Մոսեն, ճամփի կենտրոնում փլված, պարկուճը զույգ ձեռքով պահել էր շուրթերի մոտ և հեռում էր: Հետո բռնեցք դառած ձեռքերը թրմփացին, կամաց-կամաց շտկվեց, տարտամ նայեց շուրջըստը, ճամփին, ապա մեկնվեց ձեռնափայտը վերցնելու ու նկատեց, կարծես նոր նկատեց բռնեցքներում սեղմած պարկուճը:— Թյո՛ւու,— թքեց պարկուճի շրթին, և պարկուճը նորից սուլեց:— Թյո՛ւու:— Եվ ցուցամատով սպառնաց:

Պարկուճը աջում էր, քեռի Մոսեն ձախ ցուցամատով սպառնաց, և հանկարծ նկատեցինք, որ նա ցուցամատ չունի: Ձախի ցուցամատը տեղում չէր: Թուճ էր: Նա մեկ էլ փորձեց շարտել պարկուճը, բայց դրեց գրպանը և ձեռնափայտին հենված ոտքի ելավ:

Ելավ ծերունու պես և գնաց ծերունական քայլերով՝ մանրիկ ու զգուշ:

Մենք լուռ նայում էինք դեպի ձորը գնացող դաշտապահին, նայում էինք միմյանց և առանց խոսքի իրար հասկացանք՝ քեռի Մոսենին զայրացնել պես չէ. մեղք է քեռի Մոսեն: Բայց նաև չէինք կարող դաշտ չգնալ... Ուրեմն պետք է չքվել արտերից ու դաշտապահի աչքից հեռու:

Եվ որոշեցինք գնալ Դժնիձոր լողանալու: Քեռի Մոսեն այդ կողմ չի գա:

Եվ ոչ մի դաշտապահ Դժնիձոր չէր գալիս: Հազարից մեկ՝ չէին գալիս. ի՞նչ ձոր էր, որ դաշտապահները աչքը վրան պահեին. Դժնիձորը քարերից բացի ուրիշ պտուղ չունի: Եվ դեռ... և դեռ Արագածի ձնհալից խլած պարապ-սարապ քշում էր: Արագածն ի Արարատ իջվարող մեր Կողմերի բոլոր ձոր ու ձորակների շարուկում Դժնիձորը միակն էր, որ հեղեղաջուրը ոչ մեկին չէր տալիս՝ ոչ մի գյուղի, ոչ մի դաշտի: Բոլոր ձոր ու ձորակները սելավը մի տեղ բաշխում էին, իսկ սա, ափսոս, ջուրը ժայռեղեն ափերի մեջ սեղմած քշում էր դեպի դռերը, դեպի Արաքս:

Եւ մեր կողմերի հերսոտ դաշտապահները և մեր գյուղի հերսոտ ջրվորները Դժնիձորին մականունն էին կպցրել՝ Արաքսի վտակ:

Երբ քեռի Մոսեն հայտնվեց լողափում, մենք անակնկալի եկանք, ավելի շատ՝ ձորակապցի մեր ընկերները: Նրանք առաջին անգամ էին տեսնում քեռի Մոսեին և դաշտապահ՝ զինվորական համազգեստով:

Ահագին ժամանակ նա լուռ կռթնեց ձեռնափայտին: Մահակը այդ տարօրինակ դաշտապահին անվայել էր, չէր բռնում, մահակը նրա համար նաև կարճ էր, և նա աղեղվել էր ձորափին:

Մենք սպասման մեջ էինք: Կեսս սալերի վրա, կեսը ջրում անշարժացած սպասում էինք. դաշտապահը ի՞նչ է ասելու: Ինչպե՞ս է խոսելու, ինչ է ասելու: Իսկ նա, ձեռնափայտին կռթնած, անորոշ նայում էր. կարծես մեզ չէր էլ նկատել: Հետո շտկվեց՝ և ձեռքը տարավ գրպանը: Մենք վախեցած իրար նայեցինք. հիմա պարկուճը կհանի և... Բայց հանեց մախորկայի տուփը:

Քեռի Մոսեն ծուռ ժպտաց մախորկայի տուփին, ափով ու հզգնանքով կշռեց մախորկայի տուփը, «ջլարա»՝ պատրաստեց, սկսեց դրպանները քրքրել և, էլի առանց մեզ նայելու, կանչեց՝

— Տղա՛ւ:

Բոլորս զգաստացանք. ո՞ւմ է կանչում:

Դաշտապահը վերջապես նայեց մեզ: Բոլորիս և երկար նայեց: Հատկապես՝ մոտիկ կանգնածներին: (Առաջին անգամ էր, որ քեռի Մոսեին աչք-աչքի տեսնում էի՝ սուր հայացք ունեւր, բորբոք ու կտրուկ: Նրա հայացքի տակ գնալով ձգվում էինք: Մեզ հետ նաև ինքը՝ դաշտապահը):

Մեր դիմաց արդեն մի զինվոր էր կանգնած՝ բարձրահասակ ու ձիգ: Այդ զինվորին միայն կեպին էր խանդարում և ձեռնափայտը:

— Վազբով՝ ինձ մոտ:— Հրամանով կանչեց քեռի Մոսեն:

Վերջապես: Բայց էլի անորոշ էր՝ ո՞ւմ է կանչում:

— Բոլորը:— Հրամայեց քեռի Մոսեն և ավելացրեց:— Ժիվոյ-ժիվոյ:

Եւ այնպես զորեղ էր ձայնը և այնպես կտրուկ. ոնց որ մեր թիկունքին մտրակով շրմփացնես:— Աղնիվ խոսք, սրան հրացան է պետք, դաշտապահի մահակը ինչո՞ւ է ձեռքի առել:

Մերկ կանգնեցինք դաշտապահի դիմաց:

— Հագնվե՛լ...— մեր զգեստները մահակի տակ էին, այս ու այն

կողմ շաղ եկած,— հագնվե՛լ, թե՞ սպասել հրամանի։— Իսկ նա լուռ նայում էր՝ խիստ, կտրուկ, բայց աչքերի խորքում գուրգուրանք կար. մեզ ուղղված սեր ու գուրգուրանք։— Մեզ սիրում է, նա մեզանով հիացած է, մեզ ոչ մի վտանգ էլ չի սպասվում,— ամենքս հասկացանք դա, բայց կաշկանդված սպասում էինք. քեռի Մոսեի հայացքը, կեցվածքը տիրապետող էր։

— Հագնվե՛լ,— Հրամայեց դաշտապահը։ Նա լավելացրեց՝ ժիվոյ-ժիվոյ, բայց ձայնի մեջ դա կար։

Միացինք աչ ու ձախ (շտապելուց մեր խղճուկ շորերը փոխս էին բնկնում), ափալ-թափալ հագնվեցինք և սպասեցինք նոր հրամանի։— Հիմա ի՞նչ է հրամայելու դաշտապահը։

Եվ հրամանը եղավ ուսերեն։ Չհասկացանք, թե ինչ պահանջեց։ Բայց խառնվեցինք իրար. պարզապես հրամանին չենթարկվել, քեռի Մոսեի ձայնի տակ անտարբեր կանգնելը հնարավոր չէր։— Այ թե ով է զինվորը, իսկական զինվորը։— Ողջ պատերազմի ընթացքում մենք կռվ-կռվ էինք խաղացել՝ տանիքների վրա, փողոցներում, դաշտում, բոլորս հրամանատարներ էինք, հերթով, բայց ոչ մեկիս և ոչ մի անգամ չհաջողվեց այնպես հրամայել, որ բոլորը ենթարկվեն։— Այ թե ինչ է նշանակում լինել իսկական զինվոր։— Քեռի Մոսեն ժպտաց մեզ և հրամանը կրկնեց հայերեն՝

— Ըստ հասակի մեկ շարք՝ շարվե՛նք...

Եվ անցավ շարքի երկարությամբ, ուշադիր գննեց, մի քանիսին տեղաշարժեց, իսկ ինձ, որ կենտրոնում էի, բերեց-կանգնեցրեց շարքի սկզբում։

— Քու աչքերն կապուտ են ու քու մազերն՝ շեկ,— այս անգամ խոսեց մեր գյուղի լեզվով,— հարկ է, որ դու շարքի սկիզբ կանգնիս։— Եվ հայացքը աչքերիս լոնց։ Ինձ թվաց, թե պետք է հարցնի՝ ո՞ւմ տղան ես։ Բայց քեռի Մոսեն նորից դարձավ կտրուկ զինվոր։— Հասկանալի՞ է։

Այդ հարցի, թե հրամանի մեն ու մենակ պատասխանը գիտեի, բոլորը գիտեին. բանակից, կովի դաշտից եկել-հասել էր մեր գյուղը։ Եվ ես ձգված պատասխանեցի.

— Տակ տոչնա։

Դաշտապահը ժպտաց ինձ, ապա անցավ շարքի երկարությամբ (մի քանիսս ոտքներիս շանթ-մանթ ունեինք), մեր շանթերը հանել տվեց, որ հավասարապես բոբիլ լինենք, հին ու մին մեր շորերի վրա դժգոհ փնթփնթաց, ապա մի պահ գլուխկախ մտածեց և կտրուկ բարձրացրեց գլուխը.

— Հանվե՛լ։

Դա արդեն մեզ դուր չեկավ,— հագնվել... հանվել,— ձեռք է առնում մեզ: Բայց հրամանը հրաման էր:

Եվ նույն «համազգեստով» — բոլորս մերկ, նույն կարգով շարվեցինք ձորափին:

— Այդ դժբաղդ:

Ճակատով դարձանք դեպի ձորը:

— Այդպես:— Դաշտապահը խնդուն ու խրոխտ նայեց, ուզեց փեղբու շփել իրար, բայց ձեռնափայտը խանգարեց: Խեթ նայեց ձեռնափայտին, ձեռնափայտը շարտեց, հիշեց, որ գլխին կեպի կա, կեպին շարտեց ձեռնափայտի ետևից, ապա զինվորական բաճկոնը մինչև վերջ կոճկեց և կրունկը թափով շրխկացրեց կրունկին:

— Զգա՛ստ:

Առանց դաշտապահի մահակի և առանց կեպի, մեր դիմաց արդեն խսկական զինվորն էր՝ ձիգ, բարձրահասակ ու ձիգ և առնական և բորբոք ու խրոխտ հայացքով և համարձակ ճակատով: «Ազնիվ խոսք, մեր գյուղում քեռի Մոսեի պես ուժեղ մարդ չկա», — մտածեցի ես և մտածեցի նաև, որ այդ մարդուն քեռի Մոսե ասելը սխալ է՝ ոչ քեռի Մոսե, ոչ դաշտապահ... բո՛ւ՜վ է: Զինվոր: Անհաղթ զինվոր: Հրամանատար... Այ թե կովիլ է, հա՛. հայացքով է ֆաշիստներին քշել, հենց այս հայացքով, հենց այս աչքերով. այս ճակատով:— Շիկացած ճակատը կայծկլտում էր և անհնազանդ-ալիխառն մազերը հա քշում էր ճակատից ու խոսում:— Ուրեմն... ուրեմն մենք... մենք՝ մերկ երեխաներս, որպես թե զինվորներ էինք. հզոր և արվար և հաղթական մի բանակի մարտիկներ էինք՝ մեր թիկունքում թողած հեքիաթային հաղթանակներ — առասպելական պատմություն: Մենք ծունկի էինք բերել աշխարհի ամենամեծ-ամենադաժան-ամենագեշ-ամենա... թշնամուն և մեր անցած ճամփաներին կործանել էինք շարք ու հաստատել բարին:— Մենք՝ ձորափին մերկ ու զգաստ կանգնած երեխաներս: Նա էր ասում և՛ առանց ձեռք առնելու, հաղթած զինվորն էր ասում, մեր հրամանատարը, մեր զնդապետը՝ կրքոտ ու բորբոք և աչքերը բոց և ճակատը քրի պես բոցկլտուն և խոսքը հրեղեն: Մենք անպարտելի զինվորներ էինք: Եվ անպարտելի, որովհետև արդար ենք: Բայց ահա անիրավ, նենգ և վախկոտ մի բանակ ձորից այն կողմ դարանակալել է՝ գետից այն կողմ, ձորից այն կողմ:— Եվ ուսերեն բառեր էր որոտում և ձախ ցուցամատը ուսն ի հտ թափ էր տալիս դեպի թշնամին: Ցուցամատը տեղում չէր. ցուցամատը չկար, բայց երբ ոխով թափ էր տալիս, ցու-

ցամառը կարծես տեղում էր, կարք և սպասումում էր թշնամուն։ Եվ մեզ, փառապանծ բանակի մեր գնդին, ահա, քախտ է վիճակվել ջախջախել ալգ նենգ բանակը։ գրոհով իջնել ձորը, գրոհով կտրել գետը, գրոհով բարձրանալ ձորից և կայծակի պես շրխկալ թշնամու նամարդ ճակատին և ճեղքել ճակատը, վախկոտ բանակը բզկտել-ցրիվ տալ և մըր-բիկի պես հետապնդել...

— Դե, հրաման տուր, հրաման տուր, գնդապետ։— Ներսեսյան փոթորիկ էր. ես ուզում էի պոկվել— ամոթամատի կրակով իջնել ձորը, կրակով կտրել գետը, կրակով ելնել և սուրալ բոցեղին գնդակներով նտեվից։— Դե, հրաման տո՛ւր, հրաման տո՛ւր, հրամայի՛ր, գնդապետ։

Եվ քաշեց թուրը ու դարձավ դեպի թշնամին։— Ով քնած է՝ արթո՜ն կացե՛ք, ով արթուն է՝ ելե՛ք կեցե՛ք, ով կեցել է՝ սուր կապեցե՛ք, սուր եք կապել՝ ձի թամբեցե՛ք, ձի եք թամբել՝ ելե՛ք հեծե՛ք— հետո շարե՛ք, թե մենք քեռած, Դավիթ գող-գող եկավ-գնաց։— Եվ թուր կեծակով թրատեց երկիները, — Հացն ու գինին, տե՛ք կեծդանին, — կանշեց։— Ի մա՛րա...

Եվ մեր պոռթկուն գունդը տարավ...

Ինչպե՛ս իջանք ձորը, ինչպե՛ս կտրեցինք գետը, ինչպե՛ս բարձրացանք... և, ահա, ճեղատուր։

— Ի մա՛րա...

Հիմա, երբ հիշում եմ այդ օրը և իշի շատ օրեր, սք մեր մերկ և սոված և գեղեցիկ գունդը համարվում էր Դժոխձորի արթին ու սպասում իր հրեղեն գնդապետին, կոկորդա սեղմվում է։ Դաքիս էր ձեռնափայտը քաշ տալով, մենք զգաստ շարքով ողջանում էինք, նա ձեռնափայտը շարքում էր մի կողմ, կապույտ կեղերն՝ մահապի ետևից։ գինավարական բաճկոնք միմյեց վերջ կոնկրետ էր, խրոխտ կանգնում զգաստ շարքի դիմաց և գունդը պատրաստառի գրոհի։

Մեր պողպատե գունդը միշտ հաղթում էր, և մեր գնդապետը իր շեղած ցուցամատով շեղած շքանշաններ էր կոցնում մեր մերկ ու հիշար կրծքներին։

Մենք որքան էինք սիրում մեր գունդը։

Մենք որքան էինք սիրում մեր հերոս գնդապետին։

Ինչքան էի սիրում քեզ, քեռի Մոսե։

«Ինձ դաշտապահ պետք չէ»... Հարամ կաթնակերներ... Հարամ կաթնակերներ... — Դաշտապահը չէր հանդարտվում:

Ուրեմն... ուրեմն Մոսեն ձեր թաշկինակն է. պետք եղավ՝ ձեր քիթը կմաքրեք, մաքրեցիք՝ կշարտեք մի կազմ... «Ինձ հանգապահ պետք չէ»։ Շան ծիծ կերած, Մոսեն երեսուն-երեսունըստ տարի քեզ համար է չափչափել՝ քեզ համար և քեզնից առաջ եկած ու գնացած մյուս նախապաշտերի։ Զեր մշտն է եղել Մոսեն։ Եվ ի՞նչ եք վճարել ձեր «մշակին»։ Հատկապես դու, մաղձոտ շանաբքի, դու ի՞նչ ես վճարել չքաղապահին։ Իր աշխարհի հաստցիով Մոսեն առաջ հով չի կարող պահել։ Իսկ Մոսեի քերթապանը տասը ջանչ է։ Եթեկիմա արդ ու մենակ Մոսեն, քառք տատոն, այսօր տասը ջուռն է... Այնպես, որ Մոսեն իր համար էլ, հենց իր համար էլ չի աշխատում։ Պարզապես չի ուզում լքել այն խեղճ ու կրակ ապր ու ձորերը։ Այո, այո՝ խեղճ ու կրակ և լքված և որբացած։ Մոսեն հո գիտի։ Մոսեն զարնանից ձմռանմուտ չափչափում է հանդերում և գիտի, որ դա այդպես է։ Եվ այդպես է՝ հենց քո պատճառով, փաշ նախապահ։ Քեզ ո՞վ փաթեցիք գլուխի պարանոցին, քեզ պես ստրկամտին ո՞վ իջեցան կարգից այն սարերին։ Հանկարծ Մոսեն դիմի ընկավ, որ իր վիրավորանքը կատաղությունն ու վիրավորանքը ոչ այնքան իր համար է, իր՝ դաշտապահ Մոսեի, որին նախապահը վաքնդում է, որբան՝ սարերի, կրծքներին քաղ սեղմած խեղճ ապր ու ձորերի, լանջերին կմախքացած արտերի, լանջերում հեղեղված ու փակված առանների, առաքացած... և նախապահի համար արդեն անշահ դաշտերի։ — Շահավետ դաշտ չկա և դաշտապահն կարգի չկա, արեմն։ Այդ անօրեն նախապահն ինչու քո չէ՞ր։

— Մարաթուկ վկա՝ էս էր։

Թե չէ... Թե չէ, Մոսենն ո՞վ կարող է արգելել, որ ձեռնափայտն առնի ու չափչի՞ր՝ որպես հանդ ու շուին սովոր մի հալսոր։

Ոչ, Մոսեն սարերը պետք է գնա որպես դաշտապահ։

Մոսեն կոշումով է դաշտապահ և անունով պետք է լինի դաշտապահ։ Եվ երբեք ու երբեք չղակա ապր ու ձորերը պահապանի այնքան կարիք չեն ունեցել, որքան հիմա, որքան այսօր, որքան այն առավոտ։ Նույնիսկ և նույնիսկ մահալը քիչ է՝ այսօր և այսօրն ի հետ դաշտապահ Մոսեն սարերը պետք է գնա հրացանով։ Հա, հա՝ զենքով։

Մոսեն ձեռնափայտը շարտեց, կտրուկ ոտքի ելավ, թափով մտավ տուն (որդու որսորդական հրացանը պատից կախված էր), վերցրեց

հրացանը, կապեց փամփուշտակալը և գոտեպինդ քշեց դուրս:— էս անիծյալ ագուստը հիմա հայտնվեիր...

Գյուղեգրին, ասֆալտապատ ճանապարհից դուրս կանգնած ավտոյի շուրջըլուրը, ինչպես մեղրի վրա հավաքված ճանճեր, դզդզում էին երեխաները: Իսկ մեքենայի տերը՝ մի տղա, նորաձև զգեստներով ու երկար մազերով սիրունիկ մի ջահել, ավտոյի ուղիորենդունիչը բացել էր մինչև վերջ և ծորուն մեղեդու տակ օրորվում էր:

Դաշտապահ Մոսեն ոտքը կախ գցեց: Երեխաները նկատեցին դաշտապահին: Երեխի՝ նկատեցին, բայց ուշադրութուն չեն դարձնում. դի, դաշտապահն է, թող իր գործին գնա:— Երեխաները թաց շնչոցներով ու եռանդով կպել էին ավտոյին: Իսկ ղեկի մոտ նստած ջահելը ծխում էր և ծխի քուլաների հետ և ծխաքուլաների նման գանգուր մեղեդու հետ ճոճվում էր:

— Դրա ձեն կտրե՛:

Ջահելը, դեմքը պարուրած ծխի միջից, նայեց դաշտապահին:

— Կտրե՛ դրա ձեն,— որոտաց դաշտապահը և հերոստ մոտեցավ:— Իր ավտո՞ն, իր հագուստ-կապո՞ւստ, իր մազե՞րն ու իր ե՛րգ,— հեգնեց Մոսեն,— ու իր ե՛րգն... Ո՞ւմ թոռնիկն ես:

Ջահելը խոռված խաղում էր ղեկի հետ:

— Ո՞ւմ տղան ես:

— Քեզ ի՞նչ պատահեց, քեռի Մոսե:— Ջահելը, դժգոհ, հոնքերը վեր ձգած, դարձավ դաշտապահին:

— էս էրեխեքին ինչի՞ ես հավաքել ավտոյի գլխին:

— Ե՞ս եմ խնդրել:

— Տուն չունե՞ն, տեղ չունե՞ն, դաս չունե՞ն:

— Կիրակի է,— վրա տվեցին մի կողմ քաշված երեխաները:— Դաս չունենք... Կիրակի է:

— Կիրակի է՝ գնացեք շուր, գնացեք սարերն, գնացեք... Գնացեք ծաղիկ հավաքելու: Դուք երեխա չե՞ք. ի՞նչ գործ ունեք սրա հետ:— Եվ հրացանով հրեց ավտոն:— Ձեր ծաղիկն է՞ս է, ձեր սարն է՞ս է, ձեր ձորն է՞ս է, ձեր հանդն է՞ս է, էս երկաթ ու ժեշտի կտո՞րն է ձեր սիրելի ծաղիկն ու ձեր սիրելի աղբյուրն ու ձեր սինձն ու ձեր գոգիկն ու ձեր խաղն ու ձեր սերն ու ձեր ուրախությունն ու ձեր... է՞ս է:— Դաշտապահը գժվել էր. կրակելու պատրաստ հրացանը պահեց ավտոյի գլխին:— Կպիտի առաջին գնդակն էս անզգամի ճակատին բացիմ:

Ավտոն մեկեն պոկվեց— ճզալով ելավ. ասֆալտապատ ճանապարհ
և սուրաց դեպի գյուղ:

Իսկ երեխաները շաղ էին եկել և շշկված նայում էին դաշտապահ-
հին, որ հրացան ունի, փամփուշտակալ ունի և հրացանի պես որոտում է՝

— Դե, շո՛ւտ,— կարգադրեց դաշտապահը,— դե, շուտ հավաքվեք ու
իմ հետքով էգեք սարերն... Շո՛ւտ:— Խիստ պահանջեց ու քայլեց:

Եվ գնում էր ուսն ի հտ նայելով— երեխաները չե՞ն գալիս: Մինչև
ծորաբերան ոտքը կախ գցելով գնաց: Երեխաները չկային: Եվ ծորա-
փին նստեց. դեռ սպասում էր: Այսօր նա շատ էր ուզում, որ երեխա-
ները՝ բոլորը-բոլորը, գյուղում որքան երեխա կա, բոլորը հավաքվեն-
գան-անցնեն ձորն այն կողմ և շաղ գան սար ու ձորերում: Առավոտ շուտ
երեխաները, բարձր դասարանի աշակերտները, ինչո՞ւ էին հավաքվել
գյուղի կենտրոնում... ո՞ւր էին գնում: Զբոսաշրջելո՞ւ: Խելոք դասատու-
ներ... Այդ խելոքները իրենց աշակերտներին ամեն տեղ կարող են տա-
նել զբոսանքի, բացի շրջակա սարերից: Այդպես է: Դաշտապահ Մոսեն
հո լավ գիտի. արդեն քանի՞ տարի, երեխաները ոչ քյաթմաթ հավաքե-
լու են գալիս, ոչ սնձի, ոչ գոգիկի, ոչ թթվաշոռի, անգամ... անգամ
ծաղկի չեն գալիս... Ոչ երեխաները ցանկություն ունեն ձորն այն կողմ
անցնելու, ոչ դասատուներն են խրախուսում: Թե աշակերտներին դաշտ
են տանում՝ դա ծխախոտի դաշտն է— ծխախոտ հավաքելու: Ամեն սեպ-
տեմբերի նախագահը մի «սեղան» է խոստանում դպրոցի դիրեկտորին,
և դիրեկտորը աշակերտներին առած, դասատուներին և աշակերտներին
հավաքած քշում է դեպի ծխախոտի դաշտը: Ծխախոտ հավաքելու: Այդ-
պես է: Դաշտապահ Մոսեն հո լավ գիտի. երեխաների ոտքը ծխախոտի
դաշտից այն կողմ չի անցնում:

Մոսեն հտ նայեց... երեխաները չէին երևում: Վազել են ավտոյի
հսկից:

— Ես ձեր դաստիարակողի...

Նա հրացանը մեկնեց ծնկներին և շփեց հրացանի փողը:— Հե՛յ գի-
դի, հա, տարիներ-տարիներ առաջ Մոսեն ավտոմատ ուներ. Մոսեն զին-
վոր էր և ավտոմատ ուներ... Արաքսի ափին օրն ի բուն քանդում-յու-
ղում-հավաքում էր ավտոմատը, մախորկա էր ծխում և սպասում գետն
անցնելու հրամանին: Նա ծխախոտ վառեց: Մի տուփ մախորկա լինե՞ր...
էդ անտերի մեջ ուրիշ զորություն կար, ծխախոտից ավելի մի բան. մի
տեսակ... ինչպե՞ս ասել՝ կարծես ծխելիք չէր, այլ զենքի մաս. ծանր մի
բան գրպանդ վար էր քաշում՝ մի տուփ վառող կամ գնդակ կամ... ձեռ-
քի ռումբ... էդ անտեր մախորկան զինվորին ավելի էր զինվոր դարձ-
նում... Այ թե՛ մի տուփ լինե՞ր: Դաշտապահը շփում էր հրացանի փողը,

ծխում էր ու հա շփում հրացանի փողը: Էն ագռավը ո՞ւր չքվեց... Զարկեր ու շարտեր գայլերին կեր... Իսկ գայլ որտեղի՞ց... Գայլ էլ չկա: Գայլերն էլ ոտքները կտրեցին էս խեղճ սարերից: Մի ժամանակ՝ պատահեց ու մի ոչխար հոտից ետ ընկներ-մոլորվեր ու մնար, ա՛յ, այնտեղ, տեղն ու տեղը գայլի բաժին կդառնար: որտեղից որտեղ գայլը կծփար-կբռն-կըտեր ոչխարին և ոսկորները շաղ կտար: Իսկ հիմա... Հիմա ողջ սարալանջը բզկտված, ոսկորները շաղ եկած ոչխարի նման է: Հենց այդպես է ու կա: Այս սարալանջին, բլուր-բլուրակների փեշերին մի հոտ ոչխարի համրանքով մեկ արտեր կային, ամեն մեկը իր տիրոջ անունով: Եեն ու անուշ արտեր՝ անուշ ու թանկ անուններով: Մի հոտ ոչխարի համրանքով մեկ արտեր՝ քարե ու նախշուն ցանկապատերով, նախշուն քարակուտակներով, թաց շուրթերով, ոլործուն առուններով... Ո՞ւր են արտերը, ո՞ւր են արտերը գրկած ցանկապատերը, ո՞ւր են քարակուտակները, ո՞ւր են առունները... Ոչխարի անհովիվ-անտեր մի հոտ թուփալ աշնան մի գիշեր դուրս է մնացել՝ այնտեղ, ձորից այն կողմ՝ սարալանջին և... և գայլերի մի ոհմակ վրա է տվել և բզկտել հոտը: Մինչև վերջին ոչխարը բզկտել է, և ոսկորները շաղ տվել: Հենց այդպես է ու կա:

— Մի հատ գել էղներ:— Մոսեն ծխախոտը շարտեց և հրացանը ձեռքն առավ:— Դըրըմփ:— Կրակեց ձորն այն կողմ և հրացանը նորից լցրեց: Դըրըմփ... դըրըմփ... դըրըմփ...

Մոսեն կրքոտ կրակում էր ու վռազ լցնում հրացանը, վռազ լցնում ու կրակում ձորն այն կողմ: Զորը լցվել էր դմփողոցով, հեռվում խուլ թավալվում էր արձագանքը, ձորի գլխին երակ-երակ քանդվում էր ծուխը՝ ծավալվում ու ծավալում վառողի բուլլը: Ինչ անուշ հոտ ունի էս անտերը, Մոսեն երբվանից չէր շնչել բարութի առնական բուլլը: Նորից լցրեց հրացանը, բայց զսպեց իրեն, չկրակեց. շտապ ոտքի ելավ և գնաց՝ իր կրակածի հետքով: Հին զինվորը արթնացել-թարտում էր Մոսեի ներսում. նա շտապում էր— որտեղ գնդակը հասնում է և ետհարված չի գալիս, այդ տարածությունը զինվորը գրավել է. այդ տարածությունը պետք է ոտքով կտրել: Եվ գործնական, անհամբեր և ջահելավարի կրտսեց ձորը: Նրան թվում էր, թե սարալանջին մի բան... մի բան փոխվեց. հենց կրակոցի հետ ինչ-որ բան փոխվեց այնտեղ: Եվ երբ ձորից գուրս ելավ, կանգ տվեց ու խուզարկու նայեց:

Աղբյուրը բռնեց Մոսեի հայացքը: Աչքի՞ն է երևում, թե մարդ կա աղբյուրի քարին նստած: Եվ գնաց դեպի աղբյուրը:

Դեռ չմոտեցած, անձանոթը կանչեց.

— Բա՛րե, բա՛րե, ախարացու:

Ձայնը դաշտապահին դուր չեկավ: Քեզ ո՞վ բարենց, որ քաղցր ու հղթարար պատասխան ես տալիս:

— Համա թե կարգին վախեցրիր, հա՛, ախպրացու:

Միջին տարիքի մեկն էր աղբյուրի քարին նստած, գեմքին՝ քաղցր-մեղցր ժպիտ: Ոնց որ սարդի հյուսած սարդաստայն: Մոսեն սուր նայեց, և ժպիտը ավելի ծավալվեց, ավելի խճճվեց անծանոթի գեմքին: Իսկ աչքերի խորքում Մոսեն ժպիտ չտեսավ: Չկար:

— էս կողմերում ի՞նչ կա, ախպրացու, որ դու էլ սրսռողական հրացան ես վերցրել: Մեր մարդ ես... Ես ծերերին շատ եմ հարգում: Մեր մարդ ես, իզուր քեզ մի չարշարի:

Աստված սիրես, այս ո՞վ է, որ մտերիմ-մտերիմ շատախոսում է և դեռ խորհուրդ է տալիս և... և հերթ չի տալիս, որ Մոսեն հարցուփորձի:

— Ես հրացան ունեմ, բայց ես հոտ էլ ունեմ. ա՛յ, էնտեղ,— անծանոթը ձեռքը մեկնեց դեպի Դժնիձոր:— Ընկերոջս առի՛ դու կաց, ես գնամ տեսնեմ էն կողմերում ի՞նչ կա-չկա: էս կողմերն ավելի լավ է... Ինչ աղբյուր է. անմահական ջուր ունի: Մենք էլ վերցրել ու մեր վրանը շոր կիրճում ենք խփել: Տեղափոխվել է պետք: Նստիր, ախպրացու, ինչո՞ւ ես կանգնել: Երևում է, մենք շատ կհանդիպենք, կբարեկամանանք: Մինչև աշուն էս կողմերում ենք: Աշնանը էլի կիջնենք դռերը: Տեսնենք: Աշուն գա, բարին՝ հետը: Նստիր:— Եվ հովիվը շարժվեց. ուսն-կից տեղ բացեց Մոսեի համար:

Շարժվեց և... Մոսեի աչքերը մեկնեց կայծկլտացին. մի պահ նրան թվաց, թե աղբյուրի քարը արնոտ է... Բայց քարը փորփրված էր: Նոր էին փորփրել... Երբեք Մոսեի մտքով չէր անցել, որ աղբյուրի քարը՝ արծաթավուն և գունեղ մամուռներով զարդարուն, որ աղբյուրի քարը, խորքում, այսքան կարմիր է և այսքան փափուկ: Այդքան կարմիր և այդքան փափուկ:

— էս ի՞նչ ես արե:— Հայացքը քարի ծուռտիկ ու կարմիր կտրուկ-վածքներին, հարցրեց դաշտապահը:

— Հե՛լ,— ժպտաց հովիվը,— երեխա ժամանակից մնացած սովորովի լին. որ քարին նստեցի՝ անունս գրում եմ: Դպրոց կարգին չգնացի, բայց անունս կարգին գրել գիտեմ: Հերիք է:— Ժպիտը հովիվի գեմքից անպակաս էր:

— Քարն ինչի՞ ես նշտարի բերանն առե,— կարմրաթուկեց Մոսեն:

— Նշտա՞ր... Նշտարն ի՞նչ է, ախպրացու, սրանով եմ փորել:

Դաշտապահը չէր նկատել հովիվի գոտին ի կախ գտնակը:

— Տուր տեսնիմ:

Հովիվը տատանվեց:

— Դանակն ինձ տուր,— որոտաց Մոսեն և, անհամբեր, դանակը ինքը պոկեց հովվի գոտուց, բացեց և հրացանի փողի վրա շարդեց դանակը ու շարտեց:

Հովիվը ոտքի էր կանգնել, բայց դեռ փորձում էր ժպտալ:

— էս կողմերն ինչի՞ ես աղտոտե:

Հովիվը հավ էր կերել, ոսկորները շաղ տվել շուրջընտրը, իսկ ազրյուրի ակում ձվի կլեպներ էին լողում:

— Մաքրե քու կեղտերն:

Հովիվը անծպտուն կատարեց հրամանը: Հավաքում էր շաղ տված ազրը և աչքի պոշով հետևում, թե փրփրած դաշտապահը ինչպես է տրորում-փորձում կրունկներով ջնջել քարին փորած իր անունը:

— Քու հավատ...— հայհոյեց Մոսեն:— էստեղ արի:

Հովիվը կամուկաց մոտեցավ:

— Այ, էս կճեպ նմանապես վերցրու:

Հովիվը մեկնեց ձեռքը, և դաշտապահը ձեռքը տրորեց:

— էս էլ քեզ խրատ, որ մեկ էլ, մեկ էլ դանակ շառնիս քու ձեռքն ու էս խեղճ քարեր չվիրավորիս:

— Բայց քո արածը մարդկություն չէր, ախպրացու,— բողբոջեց հովիվը, բայց դեռ փորձում էր ժպտալ:— Քեզնից էդպիսի բան սպասելի չէր:— Եվ ուզեց հեռանալ:

— Սպասի: Քու հոտն ու քու վրանն ու քու ընկերն ո՞ւր են:

— Ասացի՞ էն սարի թիկունքին,— խռով պատասխանեց հովիվը:

— էն սարի թիկունքի կիրճն ու էն կիրճի թիկունքի ուրն նմանապես դաշտապահ Մոսեի տիրության տակ են:

Հովիվը զգաց, որ մեծ փորձանքը դեռ առջևում է. այս շորշուկ ու խելառ ծերունուց ինչ ասես կարելի է սպասել: Եվ նա ձեռքը դրեց անթատակ, կնճռոտվեց— ցույց տվեց, թե՛ շատ է ցավում:

— Լսեցի՞ր:— Խիստ հարցրեց Մոսեն:

— Լսեցի:— Տնքաց հովիվը:— Լսեցի:— Ցավը ատամների տակ սեղմած, շշնջաց հովիվը:— Բայց մենք հենց մեր գլխին չենք եկել էս կողմերը:— Հովիվը խոսում էր ի միջի այլոց և կնճռոտվելով. այնպես թե՛ ողջ մտահոգությունը ցաված ձեռքն է:— Մենք իրավունք ունենք:

— էդ իրավունքն ո՞վ է տվե, — հեզնեց դաշտապահը:

— Ձեր նախագահից թուղթ ունենք:

Մոսեն կարկամեց: Մի պահ մտածեց, թե ինքը սխալ լսեց: Բայց ականջներում մրջյունի պես տհաճ խլվում էր «նախագահը»: Եվ հրացանը բռնեցներում սեղմած՝ քշեց հովվի վրա:

— Ի՞նչ ես ուզում, ա՛յ մարդ:— Հովիվը ետ-ետ գնաց:

— Թուղթ:— Կրճտացրեց Մոսեն, — Թուղթ, — պահանջեց անհամբեր
ծվ անհամբեր շանթեց հովվի ձեռքից, բայց չնայեց-չկարդաց՝
ճամփեց-խցկեց հրացանի փողը և կրակեց:

— Թուղթ... Դե հիմա նոր գնա: Գնա, ու ես քու հետքից կգամ:
Շուտ-շուտ գնա ու շուտ-շուտ հավաքվեք ու շուտ-շուտ շքվեք: Մինչ իմ
հասնելն ձեր հոտն ու ձեր վրան էդ կողմերում չէլնի: Թե եղան ու թե
տեսա, Հացն ու գինին, տեր կենդանին, քեզ ու քու ընկերոջն ու ձեր
հոտն ու ձեր շունն ու ձեր վրան հրացանի բերան կառնիմ: Դե գնա:

Հովիվը արդեն հեռանում էր, իսկ դաշտապահը չէր հանդարտվում՝

— Շուտ-շուտ գնա:

Ներսը փոթորկվում էր: Վաղուց այդպես չէր ալիկոծվել Մոսեն:
Անհանգիստ շարժվում էր, հրացանը փոխում ձեռքից ձեռք, նայում էր
հովվի ետևից և հայհոյում, նայում էր շուրջբոլորը և հայհոյում, լցված
դարձավ գյուղի կողմ և բարձրաձայն հայհոյեց նախագահին. «Քու
թուղթ... Հացկատակ շանորդի, դու ո՞վ ես, որ սարն ու ձորը նվիրում
ես հովիվներին: Ո՞վ է քեզ իրավունք տվել, նախագահ ես: Սարերի
այսօրվա տե՞րը: Այս սարերը... սարերը և դաշտապահ Մոսեն հարյուր
նախագահ են օտարել, բայց իրենք մնացել միասին, իրար հետ ուս-ուսի:
Այս սարերի տերը դաշտապահ Մոսեն է: Հա՛, դաշտապահ Մոսեն է: Եվ
Մոսեի տերը այս սարերն են: Դու կա՛ս, չկա՛ս, փուչ նախագահ:— Քու
թուղթ...»:— Հետո հրացանը ուղղեց աղբյուրի քարի փորվածքին, բայց
զսպեց իրեն: Հիմա էլ ինքը պետք է վիրավորի խեղճ քարին: Եվ անունը
չնշխեց քարով: Զնշխեց-չնշխեց, ապա մի թուռ խոնավ հող բերեց-կա-
պեց քարի վերքը և նորից հրացանը ձեռքն առավ: Հարկ է շտապել հովվի
հետքով: Ոչ, շտապել պետք չէ՝ թող փաստփուսերը հավաքեն-հեռանան-
շքվեն: Թե չէ... Թե չէ, տեսար, Մոսեն չհամբերեց ու... Ո՛չ, Մոսեն
մարդասպան չէ, Մոսեն պարզապես հանդապահ է: Դաշտապահ: Երե-
սից ընկած այս սար ու ձորերի, դաշտերի պահապանն է Մոսեն: Նա
ծխախոտ հանեց և էլի հիշեց՝

— Ախ, մի տուփ մախորկա էղներ:

Դաշտապահը կանգնեց բլրի գլխին և սրտատրոփ նայեց դեպի կիր-
ճը:— Աստված շանի, տերը չկամենա, թե՛ հոտ երևա, վրան երևա, հո-
վիվներ ու շներ երևան: Մարաթուկ վկա, Մոսեն էլ չի դիմանա. գլխի
որդերը, հա-հա, շարժվում են: Աչքերը մթնդում էին: Չնայած հոտ չէր

երևում, բայց այն միտքը, որ կիրճում կարող է հաս լինել, խենթաց-
նում էր:

Իսկ հոտ չկար, վրան չկար, հովիվներ ու շներ չկային:

Դաշտապահը տրորեց աչքերը և արդեն հանգիստ ու հանդարտ հա-
յեց... Ոչ, չկան: Գնացել են: Չքվել են:

Եվ հեռվում, դեպի դռները իջվարող բլրաշարուկին շարժում եկա-
տեց. քարերը կարծես խլվում էին: Հոտն էր: Գնում էր դեպի դռները:
Իր եկած ճանապարհով հեռանում էր: Այդպես: Անտեր սարեր են գտել՝
արոտավայր են դարձնում:

Բայց այս փնչ բան է, այս անիծյալները որտեղի՞ց հայտնվեցին:

Հովվի ու հոտի դեմ բռնկված, Մոսեն չէր նկատել, որ կիրճը լցված
է ագռավներով: Ագռավները՝ խումբ-խումբ, գլուխ-գլխի հավաքված,
բզկտում էին կիրճում շաղ եկած աղտեղությունը: Կոնչում էին ու բզկը-
տում: Կոնչոցով ուրորվում էին կիրճի գլխին և կոնչոցով խուժում: Եվ
կիրճն ու կիրճի երկինքը լցված էր ագռավներով ու կոնչով: Որտեղ
ագռավներն են կոնչում, այնտեղ բարու շուշը հոգեվարքի մեջ է... Ձեր
գուժկան... Բուում:— Խումբ ագռավներից մի քանիսը թրմփացին՝ երե՞քը,
չո՞րսը:— Ձեր մահաբեր... Բուում... Հարկ է վրա-վրա կրակել. թե չէ
անիծվածները ցվրվում են: Ձեր լեշակեր... Բուում...}

Եվ հեռվից, Դժնիձորի կողմից, դաշտապահը լսեց երեխաների ար-
ձագանք-կանչը— ռոռա՛աաա:— Թուլեքը եկե՛լ են... Մտածում էր, թե
ավտոյի պոչից չեն պոկվի:

Ագռավները շաղ էին եկել, ավելի շատ կիրճի երկնքում էին կոնչ-
ում, գաշտապահի գլխավերևում:— Արդեն ամեն մեկին հատուկ մի
գնդակ է պետք: Եվ գլխավերևում կոնչացող ագռավներից մեկին նշան
բռնեց:— Բուում: Ագռավը քարի պես իջվարեց, բայց Մոսեն աչքն ուշք
չզարժրեց. վռազ դարձավ Դժնիձորի կողմ: Հետաքրքիր է, երեխաները
կրակոցին կարձագանքե՞ն:

— Ուռա՛աա՛ա...

— Շան թուլեք:— Դաշտապահը ծպտաց և իջավ դեպի Գժնիձոր,
դեպի լողափ:

— Օհո՛հոհոո՛ո՛... ծովափ են եկել:

Բոլոր երեխաները լողազգեստներ ունեին՝ գույնզգույն ու ձիգ, ու-
լերին դասդասված զգեստների կողքին՝ լիմոնադի— լիմոնադի՞, թե գա-
րեջրի լիքը և դատարկ շշեր, փայլիլուն ռադիոընդունիչը գիլ ծղրտում էր

ձորի գլխին, ռադիոընդունիչի վրա՝ մի տուփ ֆիլտրով ծխախոտ և հետաքրքիրը, ամենահետաքրքիրը հեծանիվներն էին։— Սար ու ձորով քար ու մացառների միջով ինչպե՞ս են վարել... Վարե՞լ են, թե՞ շալափել... Միայն թե՛ «ազտոյով» լինեն, միայն թե՛ ոտքները գետնից կտրվի։ Ձեր դաստիարակողի... Սրանց մայրերը՝ ուսուցչուհի, մանկապարտեզի վարիչ ու դաստիարակչուհի, բժշկուհի, հաշվապահ ու գանձապահ, վաճառող, ակումբի ու գրադարանի վարիչ և դերասանուհի, և օդաչու, և... տիեզերագնաց... սրանց մայրերը ինչպե՞ս են թույլ տվել, որ իրենց «բալիկները» այս սառը և պղտոր հեղեղաջրում լողանան։— Դաշտապահը կտրեց ռադիոընդունիչի ճղճղոցը և կանչեց՝

— էրեխեք... Վազքով՝ ինձ մոտ։

Երեխաները խռով նայում էին դաշտապահին, և կանչին աչքերը չենթարկվեց։ Մոսեն կրկնեց կանչը՝ ալիլի պահանջկոտ և ալիլի դորեզ։ Երեխաները դժկամ շրջապատեցին դաշտապահին։

— էս ո՞ւմն է։— Հրացանի փողով գլուխն օխախոտը։

— Բոլորիս... Բոլորիս...

Երեխաները ճակատ էին կազմում։

Դաշտապահը խոժոռ նայեց։

— Թե բոլորինն է, ուրեմն՝ անտեր է։— Եվ ծխախոտը դրեց գրքայանք։

— էս ո՞ւմն է։— Հրացանի փողով հրեց ռադիոընդունիչը։

— Իմն է։— Մեկը շտապեց տեր կանգնել։

— Գու հրգ չունի՞ս, տղա, որ էս ժեշտի կտորն առն ու քնկեչ ես լուրեր։

Տղան չհասկացավ դաշտապահին, թե՞ պատասխան չէր գտնում։

— Քու հոգու մեջ հրգ չկա՞, տղա, որ կանգնիս էս սարի գլխին ու երգիս... Ձեր հոգու մեջ հրգ չկա՞։— Դաշտապահը բորբոք նայեց երեխաներին և հրացանով նորից հրեց ռադիոընդունիչը։— էս ո՞վ է, որ ձեզ համար հրգ հրգի, ձեր փախարեն ձեր ձաթի գլխին, ձեր սաթի գլխին հրգ հրգի։ Ամո՞թ։

Տղաները լուռ էին։

— էս ի՞նչ է։— Հրացանի փողով խառնեց շշերը։— էս քաղցր ջուրն ի՞նչ է, որ գեղից լուրի էստեղ շալափե-բերել եք։ Թե ծառավ եք՝ ըհը,— հրացանը մեկնեց հեղեղատը։— Կա ու չկա քաղցր ջուր է պետք։ Դուք տղա չե՞ք... Կա ու չկա ալտո՞ է պետք։— Եվ հրացանով ու ահամար-հանքով հրեց մոտիկ հեծանիվը։— Ձեր ստաց տակ, ձեր բարիկ ստաց տակ հարկ էր որ սար ու ձոր դմփար... Դուք ի՞նչ տղա...

Տղաները լուռ էին, և Մոսեն զգաց, որ «գունդը» հաժախվում է։

— Ձեզնից ո՞վ պարսատիկ ունի:

Տղաները իրար նայեցին և հոնքերի տակից՝ դաշտապահին:

Երևի չգիտեն նաև, թե պարսատիկն ինչ է:

— Դավիթ տղան պարսատիկով վիրու էծ կորսար, գել կորսար, արջ կորսար, Դավիթ տղան պարսատիկով իր սարերի թշնամուն յոթը գազ գետնի տակ կանցկացներ, դուք պարսատիկ անուն լսած չկաք: Դուք ի՞նչ տղա... Ագռավներն, հա՛ա— հրացանը մեկնեց բլրի կողմ— ձեր աչքերն է կհանին: Դուք ի՞նչ տղա... Շարվե՛լ:— Հանկարծ որոտաց դաշտապահը:

Երեխաները հասկացան, որ դաշտապահի հրամանը չկատարել չեն կարող:— Հասկացան նաև, որ քար ու մացառների միջով դեպի բլուրն են վազելու: Բայց բոբի՞կ:

— Թույլ տվեք բարձովկաները հագնենք:— Պահին ու հրացանակիր դաշտապահի կեցվածքին վայել՝ թույլտվություն խնդրեց մեկը:

— Բարձովկա ի՞նչ ասել է:

— Սպորտ-կոշիկները հագնենք:

— Հագնե՛լ:

Եվ երբ երեխաները շարվեցին՝ բոլորը լողազգեստներով և բոլորը «բարձովկաներով», դաշտապահ Մոսեն հիշեց, է՛, դաշտապահության առաջին օրվա իր գունդը:— Այստեղ, հենց նույն տեղը— սալաքարերին շարված էր գունդը... Ինչքան խեղճ ու ինչ անուշ երեխաներ էին... Ո՛ւր գնացին... Ո՛ւր շաղ եկան... Ոչ մեկը գլուղում չէ, երևի՝ ոչ մեկը: Սրանք ոչ անոթի են, փառք աստօժ, ոչ մերկ, ոչ բոբիկ: ՎՍրանք, երբ թևեր առան, ո՛ւր են թռչելու:

— Իմ հտեից՝ վազքով դեպի բլուրը:

Ագռավները նորից իջել էին կիրճը և կիրճն ու կիրճի երկինքը լցրել կռկռոցով:

Կիրճի գլխին շարք կանգնած երեխաներին դաշտապահը ահագին ժամանակ նոր հրաման չէր տալիս: Թող տեսնեն, թե ագռավները ինչպե՞ս են միմյանցից խլխլում աղտեղությանը և աստե՛ն այդ լեռակերներին:

Հետո, հրացանով և գլխաբաց, ձգվեց շարքի առջև: Նզովյալներ են գրանք: Ի զարմանս երեխաների, դաշտապահը խոսեց մաքուր գրականով:— Արյունոտ մագիլներ ունեն, շար աչքեր, թունավոր կտուց և գուժկան ձայն: Որտեղ անշունչ կամ տկար մարմին տեսան՝ մագիլները

խրում են, ում նայեցին՝ նրա ճամփեն օձն է կտրելու, կտուցները ինչին դիպավ՝ ավիրում է. քարը ճաք է տալիս, ջուրը ակունքից կտրվում է, կանաչը չորանում, հողը զրկվում պտղից, որտեղ կոնչացին՝ ափսոսեղ քարին տկարանում է և շար՝ գորանում:

Տղաները ուշադիր լսում էին, ոչ մի դասի այդպես լուռ ուշադիր ու համախումբ չէին եղել, ոչ մի դասատուից այդպիսի տարօրինակ բաներ չէին լսել և ոչ մեկի մտքով չէր անցել, թե դաշտապահը կարող է գրականով խոսել և այսպես կրթոտ: Նրանց հայացքի դիմաց դաշտապահն էր, համագյուղացի քեռի Մոսեն էր, Մոսե պապը և նա չէր, այլ՝ որտեղից որտեղ հայտնված մի որսորդ, բարձրահասակ, նիհար և տարիքին անսովոր ձիգ:— Իմ պապը իմաստուն մարդ էր: (Ով հարյուր տարի և հարյուրն ավելի ապրեց՝ իմաստուն կդառնա): Իմ պապը իմաստուն էր և ասում էր՝ ով այդ նշովյալներին հանդուրժում է, նա շարն է հանդուրժում, քարին մերժում է և շարն է հանդուրժում և աշխարհի ու մարդու հանդեպ մեղք է գործում: Իմ իմաստուն պապն էր ասում: Եվ ազոավ զարկող մանչերին հատուկ նվեր էր տալիս:

— Կրա՛ակ...

Դաշտապահը կրակեց, և քարերով, զինված «գունդը» ուժեղացավ:

— Ուռա՛աաա՛...

— Կրա՛ակ...

Սկզբում դաշտապահը իր հրամանի հետ նաև գնդակ էր արձակում: Բայց այդպես գնդակները չէին հերիքի: Թող տղաները քարկոծեն, թող տղաները կռվեն: Եվ կրակում էր մեջ-մեջ. աչն ժամանակ, երբ տղաների եռանդը պակասում էր:

— Կրա՛ակ...

Մի դասածամ, ուղիղ մի դասածամ դաշտապահը մարտը վարեց՝ կրթոտ ու հին զինվորի հմտությամբ և զինվորական կարգ ու կանոնով:

Երեխաները հոգնել էին, բայց շարունակում էին քարկոծել՝ արգեն կիրճի երկնքում կոկոացող ազոավներին:

Դաշտապահը դադարի հրաման տվեց:

Տղաները հոգնած, բայց ուրախ շրջապատեցին իրենց հրամանատարին և սկսեցին շաղակրատել. ամեն մեկը պնդում էր, որ իր քարից, իր գնդկից ազոավ է ընկել և ամեն մեկը վկայակոչում էր քեռի Մոսեին: Իսկ դաշտապահը, գլուխշարժումով, բոլորի հետ համաձայն էր և հայտարարեց, որ բոլորն էլ անձնուրաց կռվեցին, և ինքը իր գնդից, իր հերոս զինվորներից և մարտի ելքից շատ գոհ է:

— Ասեմն մեկիդ՝ մեկ պարաստիկ նվեր։— Նրա աչքերից գեռ գին-
վորն ու հրամանատարն էր նայում՝ խիստ, բայց գոհ։

Հետո նստեց, հրացանը մեկնեց քարի հետ, գլխարկը դրեց և հա-
նեց ծխախոտը։ Երեխաների ֆիլտրով ասեմն էր։ Գաշտապահը շարունակ
և խնդմենդալով հայհայեց՝

— Դրա խեղ...

Երեխաները ուրախ ծիծաղեցին։

Եվ, ծխախոտ փաթաթելիս գալատուհներին հայհայեց՝ կեպուղ-
կեպուղալով և էլի քարառով։

Քարին նստածը արդեն գաղապահն էր, քեռի Մասեն, Մոսե պա-
պը, ձերմակ մաղերով, փոսոված ձերմակ բնդով, կնճռոտ ու մտախոհ հա-
կատով։

— Էս գիշեր ձեզ համար պարաստիկ կապալատեսեմ։

Տղաները աշխուժացան։

— Ու էգուց կեսօրին, հըմց էս քաղի մոտ, կապալիմ ձեզ։

Մի պահ լուռ լուռ էր, և երեխաներից մեկը հեղեց՝

— Բայց էգուց մենք դաս ունենք։

— Ձեր դասի խեղ...

Ապա լրջացավ, խիստ նայեց երեխաներին և գտավ նրան, ով պա-
տասխանել էր։

— Տղա, էն դասն... էն դասն, որ էս չոր քարի հետ կապ չունի, էս
չոր օտրի հետ կապ չունի, էս անտեր հանգ ու լուրի հետ կապ չունի, էն
դասն, որ էս լեշակեր ագուսնների հետ կապ չունի, էն դասն փոշի է,
աղա, էն դասն փոշի է ու փոշ է։

Տղաները լուռ նայում էին։— Ազնիվ խոսք, քեռի Մասեն, Մոսե պա-
պը Գետաքրքիր մարդ է։

— Ես կգամ, քեռի Մոսե։

... Ես էլ կգամ...

... Բոլորդ էլ կգար։— Առանց նայելու, համոզված տմբումբացրեց
դաշտապահը։— Դե հիմա գնացեք։ Անոթի եք։

Երեխաները վազեցին դեպի լողափը։

Գաշտապահը խնդուն նայեց։ Տղաները վազում էին քեռի, աշխույժ
և հաշտ։ Տղաները դաշտապահ Մոսեի ետևից եկան ակամա, մի տեսակ՝
խռով, իսկ ահա գնում էին ուրախ։ Արախ և հաշտ։ Այս քարքարոտ լանջի
հետ հաշտ, սարերի հետ, կիրճի հետ, ճանդերի հետ և իր՝ դաշտապահ
Մոսեի հետ դաշտ։

Բայց գլխափրկում մի ագուսնի գահա էր տանում։— Հիմա Մոսեն
քո կոկոսը կկտրի։— Կցրեց հրացանը և նկատեց, որ գնդակը վերջինն
է

է— ճարկավոր է որդուն ասել, որ գնդակներ բերի, գնդակներ, պատյաններ և մանրագնդակներ: Շատ: Հիմա Մոսկն քո կռկոցք...— բարձրացրեց հրացանը, բայց միտքը փոխեց,— ոչ, այս վերջինը Մոսկն չի կրակի:

Եւ էն զինվորն զինվոր չէ, որ վերջին գնդակն իր համար չի պահու-

ՄԵՂԱՊԱՐՏԸ

1

Իրիկնապահ էր, զորք Տիգրանց ընդունեց հերթափոխը: Ասվորու-
թյամբ, նախ հրացանը ստուգեց՝ վասիլին նորից լցրել էր: Զեռ հասկա-
նում այս մարդուն, հազար անգամ ասել է; որ դրա կարիքը չկա: Եթե
կրակելու պետք լինի, որպես թե՛ դժվար է լցնել: Եվ գնդակները հանեց-
դեցեց գրպանը:— Յոթը ամիս է պահակ է, բայց կրակելու առիթ չի
եղել, յոթը տարի էլ մնա, այդպիսի տհաճ պատահալիցուն չի հայտնվի:
Ե՛ր հիմարի, ե՛ր խենթի մտքով կանցնի կողոպտել ուժանակի պահեստ-
ները: Ուժանակ... Պարզապես պետք է ուշադիր լինել, որ երեխաները
մոտերքում կրակ չվառեն: Երբեմն նաև փողոցները մաքրողներն են ակ-
տիվանում: Քաղաքի աղբը թողած, հասնում են այս արվարձանների
չոր տերևները այրելու: Նա ստուգեց նաև պահակատան հեռախոսը: Աշ-
խատում էր: Հնոտ հրացանը ուսեց ու, երկյալակված, պահակատնից
դուրս ելավ, ապա երկաթյա դարբասից դուրս ելավ, կողպեց դարբասը
և քայլեց աղյուսաշար պարիսպն ի հետ: Ուժանակի պահեստների շուրջ-
քողորը քաշված ցանկապատի հետ պտույտ գործեց և նորից կանգնեց
դարբասի մոտ: Կասկածելի ոչինչ չկար: Եվ հանելին այդ դարբասի
մայթն էր՝ ջահել կեշիների շարքով ու արևատ:

Եվ ծխելով սկսեց վերումար անել:

Փողոցը խաղաղ էր:

Այդ փողոցով ո՛չ տրամվայի գիծ էք տեսնում, ո՛չ տրոլեյբուսի, ո՛չ
երթուղային ավտոբուս: Արվարձանի այդ փողոցի երկու կողմերում
միայն պահեստներն էին և մայթերի հետ ձգվող աղյուսե պարիսպները՝
երկաթյա դարբասներով:

Իրիկնապահ էր. պահեստներում արգեն դադարել էր ելումուտը:

Դիմացի մայթին բարձրահասակ ու չորչորակ մի մարդ հայտնվեց:
Մարդը քայլում էր ձեռքերը ետևը գրած, ձևառը կրծքին սեղմած և սև-

ռուն հայացքը մայթին: Զգիտես ինչու, Տիգրանը փորձեց որոշել, թե այդ մարդը ինչացո՞ւ է, ով կլինի: Տեսողեց և կարգեց հաշվապահ— պահաստներից մեկի հաշվապահն է:

Հետո մի դարբաս ճռնչաց, մի գնդիկ աշխույժ դուրս պրծավ և շուրջընդո՞րը նայելով շտապեց: Դարբասի մոտ կանգնած պահակը հարգանք-հայացքով ուղեկցում էր նրան, և Տիգրանը որոշեց, թե խլվւան գլխով այդ գնդիկը պահեստապետն է և, դուրս գալուց առաջ, մի բաժակ հյուրասիրել է պահակին:

Հետո նա ժպտաց իր խաղի վրա, պարապութիւնն ինչ խաղի մեջ առես կբաշխի մարդու: Սակայն խաղը նրան դուր էր եկել:— էլի ո՞վ կհայտնվի:

Դիմացի մայթին ճմռթված վերնաշապիկով մի ջահել երեաց: Եվ գնում էր ոչ թե փողոցն ի վեր, դեպի քաղաք, այլ քաղաքից էր գալիս և ուղղութիւն էր վերցրել դեպի մթերապահաստները: Քայլում էր կամուկաց, մի երկու անգամ փորձեց հտ դառնալ, բայց ձեռքը թափ տվեց ու շարունակեց: Տիգրանը երկար տվեց-առավ և վերջը որոշեց, որ ջահելը մթերապահաստի պահակի որդին է... Չնայած պահակի որդին կարող էր լինել նաև ինժեներ:— ահա՛ ի՞ր որդին: Բայց դա պահակի որդին էր:

Հետո մի կին հայտնվեց: Հնամաշ պայուսակ ուներ և, ժամանակից շուտ, հագել էր ռետինե երկարաճիտք կոշիկներ: Տիգրանը տեղն ու տեղը գտավ՝ կինը պահեստներից մեկի հավաքարարն է:

Այնուհետև ահագին ժամանակ փողոցում ոչ ոք չերեաց:

Իսկ Տիգրանը սպասում էր:

Հրացանն ուսած քայլում էր դարբասի արևոտ մայթով և սպասում: Փողոցն ի վեր-ի վար թե մարդ երևար՝ նա հեռվից կնկատեր, իսկ հանկարծակի կարող էր հայտնվել միայն դիմացի մայթի հետ ձգվող պարբսպի անկյունից՝ պահեստների փողոցին ուղղահայաց նեղլիկ փողոցից: Եվ նա շուտ-շուտ նայում էր պարսպի անկյունադարձին: Երբ պարսպի ուղղութիւնը էր քայլում՝ աչքը անկյունադարձին էր, իսկ երբ հտ էր դառնում՝ ուսն ի հտ շուտ-շուտ աչք էր դիպցնում:

Իսկ մարդը ուշանում էր:

Եվ այնքան նայեց, որ մի պահ նրան թվաց, թե, իրոք, պայմանավորված է: Իսկ երբ խաբեկանքն անցավ, նա մտածեց. այնուամենայնիւ, մի մարդ այդ փողոցով գալիս է: Ճամփա է ընկել և գալիս է: Բայց ինչո՞ւ է ուշանում: Արդեն նեղսրտում էր և ուզեց անցնել դիմացի մայթը ու հենց պարսպի անկյունադարձից նայել... Եվ այդ պահին հայտնվեց մարդը:

Կիսատ քայլի վրա Տիգրանը գայթեց: Եվ, մի պահ, մարդը երևաց

խճճված— կի՞ն էր, տղամա՞րդ էր, ծե՞ր էր, թե ջահել— մի պահ, և Տիգրանը տեսավ... տեսավ Մգրեի ծերունուն... Տեսավ և ցավոտ ու տճաճ մի ալիք կրծքի տակ գալարվեց, կատաղի ծեփվեց պատեպատ, ճնշեց քունքերը, և մշուշված աչքերի դիմաց պոռթկաց տեսիլքը— սաբ ու ձորերում թավալվող ծուխ, ծխի մեջ խեղդվող բոցեր, ճարճատյուն, կրակոց-տրաքոց, վայրի բրբիջ, բոցերի բերան ընկած ճիւղ ու ծղրտոց, վայրի բրբիջ և ծխով փաթաթված, բոցերով պարուրված, ճիւղ ու ծղրտոցի միջով և վայրի բրբիջի տակ գալիս էր ծերունի Մգրեն... /

Տիգրանը տրորեց աչքերը և էլի նայեց:

Ծերունին՝ նիհար, խամրած գգակով, ձեռքերը խամրած պիջակի գրպանները խրած և ուսերը հավաք, անծանոթ ու մոլոր, խճճվել էր մայթին. շփոթ քայլ էր անում աջ ու ձախ և կտրակցոն հայացք էր նետում իր կողմ:— Այո, մգրեններից մեկն է... ծերունի Մգրեն է: Եվ տաքացած կոպերի տակ ծավալվեց ու անշարժացավ՝ գյուղը, Քարազուխ գյուղը, հողն տանիքներով, խղճուկ տները, գյուղեզքին՝ Մգրեի ծերունու խրճիթը, խրճիթի ձմռան գիշերը, խրճիթի պատին պլպլացող ճրագը, ճրագի ու ծխախոտի ծխի մեջ հողն հատակին խոնարհ ու գլուխկախ նստոտած մարդիկ, կենտրոնում՝ Մգրեի ծերունին և ինքը՝ թիկունքը խրճիթի պատին... Իրեն տեսավ ջահել, Տիգրանին իրեն տեսավ ջահել, ինչպես այն ժամանակ, իսկ Մգրեին՝ նույնը. ծերունին խրճիթի կենտրոնում հակված պատմում էր, պատմում էր, պատմում էր...

Տիգրանը շուտ եկավ՝ թիկունք արեց, բայց շրջվելիս նորից աչք դիպցրեց դիմացի մայթին մոլորված ծերունուն: Այո՝ մգրեններից մեկն է... Քո Մգրե հերն անիծած... Որտեղի՞ց հայտնվեց... պատմում էր, պատմում էր... Տեսիլք-պատմության ավերակ բույնը ծերունի Մգրեի խրճիթն էր, և Մգրեն՝ պատմության ջարդված կարասը: Անծեփ պատերով, դատարկ և անթոնիր իր քողտիկի կենտրոնում փլված, աչքերը մարած օջախներ, ականջները ողբ ու կականով լցված և շուրթերին արյուն ու ծխով շաղված պատմություններ: Պատմում էր, պատմում էր, պատմում էր... Խրճիթը լցվում էր ծխով. բոլոր ունկնդիրները ծխողներ էին, բոլորը՝ ավեր էրգրից, բոլորն ալրված գյուղեր էին թողել, մարած օջախներ. սաբ ու ձորերում՝ անթաղ նահատակներ, բոլորը հինգ տարի (մինչ այդ նոր բնակատեղին), հինգ տարի անկտուր, անկրակ թափառականներ էին եղել, և ոչ մեկի համար պատմությունը նորություն չէր, բայց լսում էին, ամեն մեկը նույնը կարող էր պատմել, բայց բոլորի փոխարեն պատմում էր նա՝ Մգրեի ծերունին: Պատմում էր, պատմում էր, պատմում էր— ոչ ոք չէր միջամտում— ծերունի Մգրեն ամեն ինչ հիշում էր, ոչ ոք չէր ընդմիջում, ի՞նչ պետք է ավելացներ, ոչ ոք

լաց չէր լինում, ոչ ոք չէր տնքում, լուռ, լուռ, ծխի տակ խոնարհված, ինչպես ծերունի Մզրեհն և նրա պես ծեր։ Մեծ ու փոքր շկար, բոլորը ծերեր էին։ Այդ խրճիթում, այդ գիշերներին, երեսան էլ ծերունի Մզրեհ տարիքն ուներ. երիտասարդն էլ և ինքն էլ, որ այն ժամանակ շահել էր Թուրքն էլ նույն կյանքն էին տեսել— ապրել և նույն տարիքն ունեին։ Եվ այդ կյանքի մասին պատմում էր մեկը՝ ծերունի Մզրեհ։ Պատմում էր, պատմում էր... Տիգրանը ոտքը կախ գցեց. նա համոզված էր, որ մայրին մոլոր կանգնածը մզրեհներից մեկն է։ Որտեղի՞ց հայտնվեց այդ խեղճը։ Ուսն ի ետ նայեց՝ ուզեց հանչել։ Պատմում էր, պատմում էր... **Շուշու շարունակվում էր ճեքում**— աշունքվանից—գարուն՝ ամեն օր, երկար ձմեռան երկար գիշերներին պատմում էր, պատմում էր... Եվ հանկարծ կտուրի ձյունը ճռճում էր, և կտուրին... կտուրին... ուզում էր ձայն տալ—կանչել, բայց դեմքը կտրուկ թեքեց— հերն էլ անիծած—... կտուրի ձյունը ճռճում էր— լրտես մի ականջ կաշում էր երդիկի շրթին, և Մզրե ծերունին գլուխից լուռ էր...— Տիգրանը հրացանի ուսափակը սեղմեց բռնում— ձեր հերն անիծած— ձգվեց և քայլեց՝ ինչպես հրացանի տակ առած զերի։

Գնալով լարվում էր։

Եվ առանց նայելու տեսա՞ր, որ Ծերունին կտրում է փողոցը։ Ահա՛ ոտք դրեց իր մայրին։ Պարանոցին, կարծես, սառը մի պապուկ թրքմփաց— տհաճ մի դող սողաց թիկունքին, ողնաշարն ի վար, և նա զգաց, որ դա ծերունու հայացքն էր։ Ահա՛ հայացքով թիկունքից կառչած, հետքը բռնած գալիս է։ Եվ, ինչպես հեռվի հրդեհից քամու փախցրած բոցերի թերթեր, աչք ու ճակատին շարվեցին անցած տհաճ պատմությունների հորձանքից պոկված պատառիկներ՝ անմիտ և մութ և դաժան, նաև՝ ծովում և աղաճաղված գիմքեր և որտեղից որտեղ՝ Փարազուխ գյուղից. լրտեսող աչք ու ականջով բռնված երդիկից սկսած մինչև, է՛, մութ ու խոնավ անտառները։— Ձեր հերն անիծած... Այս հիմար ծերունին որտեղի՞ց հայտնվեց ու բորբոքեց ցածերը... Թող աչքից հեռանա։— Տիգրանը կտրուկ շուռ եկավ, և ծերունին ընկրկեց, ինչպես թափառիկ շուն՝ շփոթված ու հարվածի սպառող։— Այո, այո, սա մզրեհներից է... Մզրունի Մզրեհն է։ Տիգրանը կախեց գլուխը։ Այնուամենայնիվ, թող իր բանին գնա։ Եվ որոշեց գնալ— փակվել պահակատնում։ Բայց անդի՞ ու տեղը զգաց, որ թիկունքից կառչած խեղճ հայացքի տակից պակճոտ չէ։ Եվ, դարբասի մոտ, ինքն իրեն խաբող մի քայլ արեց— հիմա կբացի դարբասը և, այդ Մզրեհի բթի տակ, ճռնալով կփակի ներսից, հիմակվի պահականոցում և կհիշի իմացած հեթաթներից մեկը։ Իսկ այդ Մզրեհն ուր ուզում է թող գնա։ Դեպի դարբասը մի քայլ արեց և առանց

նայեալ տեսաւ, որ ծերունու քայլերը խառնվեցին:— Քո խեղճ ու կրակ հերն անիծած:— Եվ հրացանի ուսափուկը ձգած՝ լարված քայլեց: Արդեն բաւ էր ծերունու ոտքերի քաջաստացը, և ծոծրակ ու պարանոցին բռնելով ու մարում էր նրա պեծոպեծ հայացքը: Եթե շատ զա՛կ տեսնի Մգրեի հպնայացող աչքերը... Կհասնի պարսպի վերջը, ետ կդառնա-կնայի... Հերն անիծած, ինչպես գիշերվա խավարում լուսարձակից կուրացած նապաստակ, բշտում է այս խեղճի հայացքի տակ և հիմա, կախարդ-ված, պիտի դառնա ու քնկնի գիրկը: Եվ պարսպի հետ թեքվեց... Թեք-վեց և զգաց, որ ծերունու քայլերը նորեք շփթնվեցին: Թող հույսը կտրի— գնա իր բանին: Բայց համոզված էր, որ այդ Մգրեն իր հետքը քողովող չէ, և իրենք աչք-աչքի հանդիպելու են:

Պարսպի անկյունադարձից երբ հրացանակիր պահակը թեքվեց-ծրարվեց ծերունու աչքից, փողոցը մեկնեւ օտարացավ: Պահ առաջ փո-ղոցը դառնուրիկ էր՝ քաղաքի ամենախաղաղ փողոցն էր, և մայթը՝ ամենաարևոտը: Այս քաղաքը ոտք դնելու օրից նա այսպիսի մի փողոց էր որոնում: Եվ այս մտերմիկ մայթը:

Երբ փողոցը մտավ, և հայացքը դիպավ հրացանակիր պահակին, մանկություն մի հուշ պոկվեց նրանից: Այնպես մեկնեւ ու ձիասին կա-տարվեց՝ փողոցը-մարդը-հուշը (կարծես ոտքի տակից թռած ծիւծ), որ ծերունին գլխապտուկտ ունեցեալ: Եվ գլխապտուկտի մեջ նա հիշեց. էրգրի դուռ, փողոց, փողոցով ծփացող ութ-ինը տարեկան մի տղա (որ ինքն էր) և ցածրիկ տան անկյունից հայտնված զորնդեղ ու զո-րեղ բեղերով մարդը: Հուշի հետ երբ գլխապտուկտը անցավ, ծերունին նայեց դիմացի մայթի հրացանակիր պահակին: Զգաստ կեցվածքը, բեղերը... փալաբեղը... Որքան նման է: Կա ու չկա՝ էրգրացի է: Ուզեց փողոցը կտրել-գնալ դեպի պահակը, բայց կաշկանդվեց. հրացանակիր պահակը այնպես ձիգ ու զգաստ էր կանգնած և նայում էր տաքօրի-նակ: Փողոցի դատարկությունը նույնպես շփոթեցրեց: Անսովոր բան. քաղաք, դատարկ ու լուռ փողոց, մայթերի հետ ձգվող խորհրդավոր պարիսպներ և հրացանակիր պահակ: Գուցե ընդհանրապես՝ այս փո-ղոց մուտք գործելն արգելված է: Եվ ոչ կարող էր ետ դառնալ— էրգրա-ցին ձգում էր— և ոչ կարող էր գնալ դեպի նա— հրացանակիր պահա-կը կաշկանդում էր: Իսկ երբ պահակը շրջվեց, և ծերունու հայացքը դիպավ նրա մտախոհ ու ծանրաբեռն թիկունքին, նա արդեն կասկած

շունեք, որ պահակը էրգրացի է: Եվ զգուշ ու մանրիկ կտրեց փողոցն ու բռնեց հետքը:

Եվ հիմա, երբ էրգրացին ցանկապատի հետ թեքվեց-անհայտացավ, դատարկ փողոցի օտար և սառը շունչը մեկնեց փաթաթվեց ծերունուն: Նա շփոթված նայեց շուրջբոլորը, ապա փութկոտ հասավ, պարսպի անկյունադարձից նայեց, և հուզմունքից աչքերը տաքացան: Ահա՛ էրգրացին... Հա՛, հա՛, էրգրացի է, ուրիշ ոչ մեկը, հրացանակիր պահակը էրգրացի է, էրգրացի... Եվ հրացանը... հրացանը որքան վայելում է: Մտքում ջերմ խոսքեր ասաց բարձրահասակ ու թիկնեղ էրգրացուն և գնաց հտեկից: Իրիկնապահի արևը խաղում էր մոսիկի սվինին. սվինը մի շողք անդրադարձեց, բոցեղեն շողքը թռավ դեպի ծերունին, և նա կանգ առավ: Վերջիվերջո, պահակ է, թող իր գործն անի. ահա՛ կհասնի պատաշարի վերջը, պատաշարի հետ կթեքվի և մյուս՝ դեպի փողոցը թեքվող պատաշարի հետ նորից դուրս կգա փողոց: Ավելի լավ է սպասել մայթին, հենց՝ դարբասի մոտ. պահակը... էրգրացին ուր էլ գնա, որ կողմից էլ հայտնվի, դարբասի մոտ է գալու: Եվ դեմդիմաց կհանդիպեն, աչք-աչքի կդիպնի և... կճանաչեն իրար: Հա՛, հա՛, կասկած չկա՝ նա է, էրգրացի է:— Մառի տակ կանգնած նա էլի հիշեց էրգրի գլուղի գորնդեղ ծերունուն և, ինչպես այն ժամանակ, է՛, այն օրը, երբ վազքի մեջ շփոթվեց ու կորցրեց համագլուղացի հսկա ծերունու անունը, չհիշեց նաև քիչ առաջ հայտնված հուշի մեջ և չհիշեց հիմա: Իսկ պահակ-էրգրացու անունը ի՞նչ կլինի... Եվ ինչպե՞ս է հասել այս քաղաքը՝ աշխարհի ծայրը... Քշած կլինեն... Քաշ տված կլինեն, ինչպես իրեն. որդին բերած կլինի կամ՝ թոռը... թոռը: Կամ, ով գիտի, հայի բախտ, հայի ճակատագիր, հայի...

«Մարաթուկ վկա, աստծու ողորմությունն է... Հա՛, աստվածն է ուղարկե, որ ես մենակ չմնամ»:— Ծերունին հուզմունքից դողաց, պարսպի անկյունից հայտնվեց պահակը: Տես որ, աչք դիպցրեց՝ տեսավ... Տեսավ և մոտենում է: Հայացքը չէր կտրում պահակի հակված դեմքից: Ահա-ահա՛ կբարձրացնի գլուխը, կնայի... կնայի, ու կգրկվեն: Նա արդեն ժպտում էր և պատրաստ փաթաթվելու: Հենց նայեց՝ ընկնելու է գիրկը: Պահակը արդեն շատ մոտ էր: Ահա-ահա՛ կհավասարվեն... Բայց ինչո՞ւ չի նայում:— Հայացքով ավելի պինդ կառնեց պահակի ծրարված կուպերից: Մեկ քայլ— շունչը կտրվում էր— երկու քայլ— դեմքին զգաց նաև պահակի տաք շունչը— երեք քայլ— ծերունու շունչը կտրվում էր, և երբ պահակի հրացանն ու թիկունքը մնացին հայացքի տակ, նա խորը տնքաց.

— Օ՛ֆ-օ՛ֆ, մերիկ...

Այնպես խորքից տնքաց՝ քակվելով, երգեցիկ և այնպես հարազատ հնչեց՝ շերմ բարևի պես, մտերմիկ խոսքի պես, հին երգի հանգվուն, որ Տիգրանի սիրտը թպրտաց: Երբվանի՜ց չէր լսել: Նա մտքում կրկնեց. «օ՛ֆ-օ՛ֆ, մերիկ»: Բայց լսածն ուրիշ էր. ծերունու վիրավոր ու տաք շունչը սրտի պես տրոփում էր ներսում:— Ձեր անմեռ ցավի հերն անիծած:— Նա ուզեց շուտ գալ-կանչել էրգրացուն, բայց նրան արդեն իր կողքին էր զգում. հին մի պատմություն էին սկսել, ավարտեցին տնքալով և հիմա կողք-կողքի, գլուխկախ, քայլում են: Այնուամենայնիվ, պարսպի անկյունադարձից նայեց: Մառի տակ կուշ եկած փոքրիկ մի ծերունի՝ ձեռքերը պիջակի գրպանները խրած, ուսերը հավաք, գլուխը տմբտմացնում էր և ինքն իրեն խոսում: Խոսո՞ւմ էր, թե՞ դնդնում:

Տիգրանը երբ էլի մի պտույտ գործեց և նորից կանգնեց մայթին, ծերունին նստած էր դարբասամերձ փոքրիկ նստարանին, խոնարհվել էր ծնկներին և գլուխն առել ափերի մեջ:— Մգրեն է ու կա:— Եվ հեռվից, շատ հեռվից տաք մի հնչյուն պարուրեց նրան: Մի պահ թվաց, թե դա ծերունու տնքոցն է. «օ՛ֆ-օ՛ֆ, մերիկ»,— որ այդպես երգահանգ, տաք հնչում է ներսում ու ծավալվում, բայց ինչ հասնում էր ականջին, ուրիշ էր: Եվ կամաց ու անշուշտ գնաց դեպի ծերունին: Երգը մոտենում էր... Նա էր երգում. «Խուլնգո, խուլնգո»,— այսինքն. «Կռունկ, կռունկ, հեռավոր ու խորունկ տեղերեն կուգաս»,— ծնկներին հենված, գլուխն ափերի մեջ, երգում էր ծերունին. «Խուլնգո, խուլնգո, բույնդ շինիր ավերակ բերդի պարիսպների մոտ»:— Երգում էր ու երգի հետ օրորվում:

Ավարտեց երգը և, դեռ երգի հետ երե՛րուն, նայեց դիմացը կանգնած պահակ-էրգրացուն և ցավով տմբտմբացրեց,— բբբ,— կարծես անցած-գնացած մի պատմություն էր սկսել էրգրացու համար, ահա՛ ավարտեց,— բբբ,— այսպես ու այսպես եղավ:

✚ Մեջ Սասնո աշխարհին իմ հոր նման երգ կապող ու երգող չկար: Իմ օղորմածիկ հերն խաղասաց էր: Մուշից կենեն-կհասնեն իմ հոր մոտ, Վանից կենեն-կհասնեն իմ հոր մոտ, Բուլանուխից, Խնուսից, Մոկսից, Ալաշկերտից, Կողպից, է՛, հեռու-հեռու աշխարհներից կենեն-կհասնեն իմ հոր մոտ՝ հայ, քուրդ, ասորի, ու իմ հերն խաղ կկապեր ու իմ հերն կերգեր ու կսովորեցներ ու երգով ճամփու կդներ մարդկանց: Ու էս երգն՝ «Խուլնգոն» կապեց քրդերեն: Դիմացը կանգնած հրացանակիր պահակը բերան չէր բացում, արձագանք չէր տալիս, և ծերունին մի պահ կասկածեց՝ կարո՞ղ է էրգրացի չէ... Ո՛չ, ո՛չ, կասկած չկա... Եվ էլի շարունակեց:— Ուրեմն, այդ երգը, «Խուլնգոն», հորինեց քրդե-

բեն, Եվ ոչ միայն դա, հայրը քրդերեն երգեր էր հորինում սիրուց վիրավոր հոտաղ մի քրդի մասին, Շեկո տան ասպետ թոռունների մասին և՛ ի սեր բարեկամութեան, և՛ ի հույս միասնութեան, որ հայն ու եզդին քուրդը նույն հողի վրա ապրեն հաշտ ու խաղաղ, ուս-ուսի: Եվ որովհետև Տարոն աշխարհում բոլոր հայերը քրդերին գիտեին, իսկ բոլոր քրդերը հայերին չգիտեին, հայրը շատ երգեր հորինում էր քրդերեն: Նաև՝ բնութեան երգեր և հային, և քրդին հարազատ:— Բարանե, բարանե հուրկ,— այսինքն անձրև, մանրահատիկ անձրև, մաղմղիր դաշտերի վրա, մաղմղիր ձորերի վրա, մաղմղիր սարերին, անտառներին մաղմղիր, մանրահատիկ անձրև, դու մաղմղիր որպես մանանա... Որպես օրինակ երգեց և էլի կասկածոտ հայացք նետեց դիմացը լուռ կանգնած հրացանակիր պահակին:

— Նստիր, էրգարցի, ինչո՞ւ ես ոտքի վրա:

Եվ երբ պահակը նստեց կողքին, նա հանգիստ շունչ քաշեց, շոյեց էրգարացու ծունկը և բռնեցքով տրորեց աչքերը:

— Մեկ-մեկ կպատահի, իմ աչքերն իրենց-իրենց կլցվին:— Եվ երեխայի պես աչքերը տրորելով և շունչը դառացնելով՝ թեքվեց դեպի էրգարացին:— Ուրեմն, հայրը «Խուլնգոն» նույնպես կապեց քրդերեն: Հորինեց՝ տվեց հայ ու քրդին և՛ վերջում, ի՞նչ եղավ. երգը դարձավ վեճի առարկա: Ահա թե ինչպես. գյուղում (ոչ էրգրի) իր հարևանը քուրդ Մրազն էր, կտուր-կտուրի կաած: Եվ ամեն երեկո, դռանը նստած, երբ ինքը երգում էր «Խուլնգոն», քուրդ Մրազը շարունակում էր, հենց ինքը ավարտում էր երգը, Մրազն էր սկսում: Երգելը՝ երգել, հալալ լինի, հայրը հորինել է, որ և՛ հայը երգի, և՛ քուրդը, բայց ցավն այն է, որ քուրդ Մրազը երգում էր ու, դեռ երգը չավարտած, կանչում. «Հակե, բրե մըն»,— այսինքն, իմ ախպեր, նեղանաս-չնեղանաս, «Խուլնգոն» իմ հոր երգն է:— Դե եկ ու դիմացիր: Եվ՝ հաղթեց, ցավն էլ այն է, որ քուրդ Մրազը հաղթեց: Հաղթեց և ինչպես հաղթեց. «Խուլնգոն» սովորեցրեց իր որդուն, սովորեցրեց իր մյուս որդուն, սովորեցրեց մյուս ու մյուս որդիներին, և որդիները սովորեցրին իրենց որդիներին և, այսպես, հիմա ամեն մեկը մի սարի գլխի կանգնած երգում է. «Խուլնգոն, խուլնգոն, բույնըդ շինիր ավերակ բերդի պարիսպների մոտ»:— Մրազի որդիներն ու թոռները սարերի գլխին կանգնած երգում են իր հոր երգը, իսկ ինքը, Հակե, երկու որդի զոհ տվեց Մեծ հայրենականին, մի աղջիկ ունեւ, որ ամուսնացավ— գնաց (և աղջիկները «Խուլնգոն» երգո՞ղ են), մի որդի ունեւ, որ վթարի ենթարկվեց և խելքը քամուն տված մի թառ ունի, թաք մի թոռնիկ, որ հալւոք պապին քաշեց-հասցրեց այստեղ՝ աշխարհի ծայրը: Ահա, Վ

— Էս իմ պատմութեանն, էրզրացի:— Մերունին ձեռքը դրեց Տիգրանի ծնկին:— Իմ անունն, ուրեմն, Հակե է: Դե դու էլ քո անունն բախշե քու էրզրացուն ու ասա՝ քե՞զ որ քամին է քշե-հասցրե հոս:

Եվ ամեն անգամ, երբ Տիգրանը հերթափոխի էր գալիս, Հակեն արգեն դարբասի մոտ սպասում էր՝ ձեռքերը պիջակի գրպանները խրած, ուսերը հավաք և խոնավ աչքերում՝ լացի պես ժպիտ և ժպիտի պես լաց:

— Գու իմ էրզիրն ես:— Երեխայի պես քամւում էր Տիգրանին:— Դու իմ էրզիրն ես, Տիգրան:— Երեխայի պես բռունցքներով տրորում էր աչքերը:— Քաղաքն օտար, քաղքի լեզուն ու մարդիկն օտար, փողոցն օտար ու տունն օտար ու հարսն օտար, թոռնիկն իր խելքը կնոջ ու գինու տված ու անծանոթ ու տան մանրիկ երեխքի լեզուն օտար ու անծանոթ... Դու իմ էրզիրն ես,— ասում էր Տիգրանին:— Քու կողքին՝ ինչպես էրզրի «Կառնկի աչք», աղբյուրի կողքին հով ու գով է, ու իմ շունչ կբացվի, հրճե կհեռանաս՝ իմ աչքերն կմթնդին, ու իմ շունչն կկտրվի: Դու իմ էրզիրն ես, Տիգրան:

Եվ Տիգրանը գիտե, որ Հակեն շաղակրատ չէ:

Այդ օրը, երբ Տիգրանը եկավ, Հակեն ու Վասիլին դարբասի մոտ կողք-կողքի նստած էին: Վասիլին խնդամնդալով ինչ-որ բան էր ասում, իսկ Հակեն՝ ձեռքերը ծնկներին, թիկունքը աղյուսե պատին, զգաստ, ձիգ ու լարված լսում էր և, հարձագանք, մեկ-մեկ գլուխը կտրուկ շարժում,— դա՛... դա՛...

Տիգրանը վերավորվեց: Եվ, դեռ չմոտեցած, ձայն տվեց՝

— Վերջ տուր հիմարութեաններիդ, Վասյա:

Վասիլին քահ-քահ ծիծաղեց.

— Ինչ ասում եմ, ասում է՝ դա, հայհոյում եմ, ասում է՝ դա:

Իսկ Հակեն խնդուն առքի ելավ և ձեռքերը խրեց գրպանները:

Հենց դարբասի մոտ էլ Վասիլին հրացանը հանձնեց Տիգրանին և ծիծաղելով գնաց:

— Վասիլի կողքին՝ քանց փշի վրա նստած, Տիգրան:— Փանգառվեց Հակեն:— Ախր, լեզուն չեմ հասկանա:

Եվ կողք-կողքի տեղավորվեցին դարբասամերձ նստարանին:

— Օխա՛աաա, — հակվեց ծնկներին և գլուխն առավ ափերի մեջ:— Օ՜Ք-օ՜Ք, մերիկ... Վասիլին, ախր, հայերեն չգիտի: Ո՛չ հայերեն, ո՛չ քրդերեն: Թե իմանա՛ր... Հայ հոռո՛յ, էնքան հարցեր տալ ու էնպես բա-

հեր ասե՛յ՝ քրտինք տար ճակատին... Կհիշի՞ս ուս սալդատների մուտքն Մուշ քաղաք, Տիգրան:

— Կհիշիմ:— Տիգրանը անձնոցիկով փաթաթված հաց ու երշիկ մեկնեց:— Դու կեր, ես մեկ պտույտ անիմ ու գամ:

Ինչպես միշտ, Հակեն էլի հրաժարվեց հացից: Եվ Տիգրանի հետ ստքի ելավ ու նրա հետքով քայլեց պարսպի հետ: Նրան դուր էր գալիս նայել հրացանակիր էրզրացու թիկունքին:— Հե՛յ գիդի, հաա՛, այն ժամանակ էր պետք հրացանը, կոտորումի ժամանակ հայ ամեն տղա-ժարդու ձեռքին այդպիսի մի մոսին էր պետք:— Եվ, հայացքը հրացանակիր էրզրացու թիկունքին, հրացանին, նրանք բոլորեցին պարիսպը:

Երբ նորից նստեցին, նա շոյեց Տիգրանի ծնկներին մեկնված հրացանի փողը:

— Էս հրացանն էն ժամանակ էղներ քու ձեռքին, Տիգրան:

Տիգրանը կտրուկ նայեց. այդպիսի ցանկություն նա ունեցել էր այդ հրացանը ձեռքն առնելու պահին, յոթը ամիս առաջ, պահակության առաջին օրը, հենց հրացանը ձեռքն առնելու պահին: Եվ հենց պահի մեջ էլ հիշել էր տասնյակ տարիներ առաջվա մղձավանջային այն օրը, երբ մի հրացան ձեռքն ընկնելու ցանկությունից գժվում էր: Եվ հիմա, Հակեի խոսքի հետ հիշեց...— Օրը, ծամը, որ միջօրեի ժամ էր, տեղը, գյուղը, որ Մշո դաշտի Սուլուխ գյուղն էր, գյուղեզրի մարագը՝ լցված երեխաներով, ծերերով, կին ու աղջիկներով... Երեխաների աղեկատու ողբը, կանանց ճիչն ու ծղրտոցը, անզոր կատաղությունից ծռմուկած ծերունական դեմք ու աչքերը և... լույսը... խարխուլ պատից մարագն ընկած լույսի շողբը: Եվ շողբի շոշափած կլոր քարը, որ պոկեց պատից, հետո՛ պլուկված ու արունլվիկ մատները, մարագի պատին մի թզաչափ բացված անցքը և... և հայացքի դիմաց բացված պատկերը... Մշու դաշտը... Մեղրագետը... Դաշտը, գետը, աղջիկը, ասկյարը, ասկյարների քրքիշը... Մի աղջնակ էր փախչում դեպի գետը, բարակիկ մի աղջիկ՝ իրեն հասակակից, պաանշորս-տաանհինգ տարեկան, բարակ-մարակ, պատառոտված շորերով և շաղ եկած մազերով... Աղջիկը շնչակտուր փախչում էր դեպի գետը, ետևից՝ մուկեմած-ասկյարը, և մարագի փակ դռան ետևում, ինչ-որ տեղ խմբված ասկյարները քրքշում էին...— Ա՛խ, մի հրացան լինե՛ր:— Մարագն ընկած լույսի փոշոտ շողբի տակ գալարվում են մահապարտները և քշում դեպի պատին բացված թզաչափ անցքը... Քաբերին կառչած արունլվիկ մատները, սեղմած ատամների տակ ճխլվող տնքոցը. «Ա՛խ, մի հրացան լինե՛ր»,— դաշտը, դեպի գետը խենթացած փախչող աղջիկը, ճերմակ շապիկով ասկյարը. «Ա՛խ, մի հրացան լինե՛ր»,— ընթացքում ասկյարը սև փափախը շարտում է, ասկյարները

հռհուում են. «Մի հրացան լինե՛ր»,— ընթացքում ասկյարը արձակում է ճերմակ շապիկի կոճակները... ասկյարի քրտնած թիկունքը. «Մի հրացան լինե՛ր»,— աղջիկը փախչում է հեիհե, ծռմռված, հակված, գետը արդեն մոտ է... ասկյարը մոլեգնում է. «Ա՛խ, հրացան լինե՛ր»,— գետը շատ մոտ է, և աղջիկը գնում է թևերը բաց, թևերը գիրկ արած դեպի փրկարար ալիքները. «Ա՛խ... ա՛խ...»,— ասկյարը մոլեգնում է... ասկյարը... ասկյարի քրտնած թիկունքը...

Բուում...

Տիգրանը ցնցվեց:

Մերունին նույնիսկ շտնբաց: Անշշուկ ու կամաց թեքվեց և գլուխը գրեց էրգրացու ուսին: |

2

Երբ մեղադրյալը ներս մտավ, քննիչը՝ գլուխը չբարձրացրեց, ուղեկից միլիցիոներին ձեռքշարժումով հրավիրեց դուրս, իսկ մեղադրյալին թողեց ոտքի վրա— թող հասկանա, որ քննիչը փոխվել է: Միլիցիայի քննիչը նրան զգուշացրել էր՝ ծերուկը շատ կամակոր է: Նա թաուցիկ աչք դիպցրեց: Գեղեցիկ էլ ծերուկ է և մարտական բեղեր ունի: Ոտքի վրա թող մի քիչ շփի բեզը և հասկանա, որ դատախազության քննությունը ուրիշ բնույթ ունի:

Իսկ մեղադրյալը երկար չսպասեց. նստելու իր տեղը գտավ՝ ահա պատի տակ դրված միակ աթոռը, քննիչին դեմ-դիմաց: Եվ նստեց առանց իրավունքի: Նստեց զգաստ, լայն ափերը դրեց ծնկներին, դեմքը դարձրեց դեպի բաց պատուհանը և մայթեզրի կեշիներն ի վեր, շենքերն ի վեր և բարձրահարկերի արանքներով նայեց հեռու-հեռու, ուր ուժաւնակի պահեստները պետք է լինեին— լուռ փողոցը, աղյուսե պարիսպները, արևոտ մայթը, դարբասը, նստարանը...— Հայացքի դիմաց Հակեն էր՝ ձեռքերը անդույն պիջակի գրպանները խրած, ուսերը հավաք, աչքերում լացի պես ժպիտ ու ժպիտի պես լաց, իսկ ականջներում տաք զբնգում էր Հակեի գանգատը. «Տիգրան, Վասիլի կողքին՝ քանց փշի վրա. ախր, լեզուն չեմ հասկանա: Թե՛ լեզուն հասկանայ...»:

Քննիչը խոժոռ նայեց, փորձեց բռնել մեղադրյալի հայացքը և հայացքով նրան ոտքի հրավիրել, բայց նա շընդունեց քննիչի խայթող հայացքը:

— Ես կարող եմ ձեզ ոտքի հրավիրել:

Հանցագործը մնաց անշարժ ու լուռ, հայացքը պատուհանից դուրս:

Լարված ու խիստ էր կեցվածքը, կիսագեմը, խռով ճակատը, հայացքը։
Եվ ընդհանրապես ազդեցիկ էր նա։

— Բայց խնայում եմ ձեր ծերությունը։— Իրենցից՝ երիտասարդ-
ներից պահանջում են հարգել տարիքը, բայց, տես, տարեցյակներ կան, որ
հենց իրենք չեն հարգում ծերությունը։ Ահա՛ մի ոտքը գերեզմանում,
մարդ է սպանել։ Հիմար ծերունի... Եվ ընդհանրապես հիմար. ընդու-
նում է, որ ինքն է կրակել, ոչ թե հրացանը պատահական է բացվել, այլ
ինքն է կրակել, բայց ոչ գործով տուժող հանգուցյալին սպանելու միտու-
մով։ Ձի էլ հասկանում, թե բացատրությունը որքան հակասական է՝
եթե սպանելու միտում չես ունեցել, ապա ինչո՞ւ ես կրակել, և եթե եր-
րորդ անձը բացակայել է (և բացակայել է), ապա ո՞ւմ վրա ես կրակել։
Ահա այս հարցը պետք է ուղղել և ստիպել, որ պատասխանի։ Բայց դա
միլիցիայի հարցաքննության ուղին էր (ճակատային, մերկ հարցեր՝ կի-
սատ-պուտ պատասխաններ), որը ոչ միայն չէր մոտեցրել հանցագոր-
ծության բացահայտմանը, այլև ավելի էր խճճել գործը։ Պետք է սկսել
ուղբից, ուղղել անմեղ թվացող հարցեր, խճճել ամբաստանյալին և բա-
ցել կծիկը։— Քննիչը հոնքերի տակից խուզարկեց։

Մեղադրյալը մնում էր նույն դիրքով՝ զգաստ, խռշտ ափերը ծնկնե-
րին, լարված հայացքը պատճառներից դուրս։ Բռնեց հավաք, ձեռքերը
պիշակի գրպանները խրած, Հակեն քայլում էր կողքից, խոսում էր ու
գնդնում, դնդնում էր ու խոսում. «է՛, էրգիր, ավեր ու անտեր ու անուշ
էրգիր...»։

Ուր է նայում և ինչու է նայում այդպես լարված— քննիչը հետախու-
զեց փողոցը։ Իսկ դրսում կասկածելի ոչինչ չկար. փողոցը առանձնա-
պես բանուկ չէր, ծանոթ կամ անծանոթ մեքենա չկար կանգնած, մայ-
թերին կասկածելի մարդիկ չկային, աշնան օր էր, կեշիներն արդեն դեղ-
նել էին, և գլխահակ կեշիների դեղին վարսերին քննիչը ժպտաց. դրանք
այն ծամերն էին, որ երեկոյան շոյում էր։ Այլևս այս ու այն կողմ զարկ-
վել չկա՝ ամուսնանալ և վերջ։ Աշխատանքից հետո հանդիպելու են՝ կա-
ռաջնորդի ուզիդ աուն՝ ծնողներին ի տես։ Նա պատկերացրեց ընկե-
րուհու և ծնողների հանգիստը, ավելի բաց ժպտաց, բայց անմիջապես
հավաքվեց և խիստ դարձավ դեպի մեղադրյալը— հո չնկատե՞ց ժպիտը։

— ... Հայրենիքն անուշ է, ես չեմ մոռանալ,— գնդնում էր Հակեն
ու խոսում։— Տիգրան, էրգիր մեր գյուղում քանց դու զորնդեղ մի մարդ
կար, զորնդեղ ու փալաբեղ քանց դու։ Հըմը իմ աչքն դիպավ քեզ, էդ
մարդուն հիշեցի (անունն եմ մտահան արե), էդ զորնդեղ ու փալաբեղ
մարդուն հիշեցի, ու դու դարձար իմ էրգիրն... Հայրենիքն անուշ է, ես
չեմ մոռանալ, կաթնադու մայրիկ ջան, քեզ չեմ մոռանալ... ॥

«Դժվար ծերուկ է,— խուզարկու հայացքը մեղադրյալի կիսադեմին, մտածեց քննիչը,— բնչեւէ, պետք է լինել կտրուկ և խիստ»։— Եվ բացեց մեղադրական գործը։

Սկզբում հանցագործությունն ապացուցող ֆոտոփաստերն էին՝ Սատանան տանի, ձեռքի տակ հենց այս գո՞րծը պետք է լիներ, այս ար-
յունոտ լուսանկարնե՞րը և՛ հենց այսօ՞ր... Մնողներն ինչպե՞ս կընդու-
են քնկերուհուն։ Եվ լուսանկարները հավաքեց-շարտեց չհրկիզվող պա-
հարանը։ Լուսանկարներն ինչո՞վ կօգնեն գործի բացահայտմանը։ Մա-
նավանդ որ մեղադրյալը ընդունում է սպանությունը... Ընդունելը՝ բն-
գունում է, բայց սպանության պատճառի մասին՝ ոչ մի խոսք։— Ուրեմն,
Տիգրան Բաղդասարի նահապետյան, ազգությամբ հայ։ Անհանգիստ
մարդիկ են այս հայերը, ուր գնաս՝ կհանդիպես։ Ահա,— ծնված հազար
ինն հարյուր թվականին, Սասնո գավառում (Թուրքիա)։ Եվ հարցա-
կան դրեց. նախ՝ ինչպե՞ս է պատահել, որ ծնվել է Թուրքիայում և ապա՝
սույն գավառի ո՞ր գյուղում կամ քաղաքում։ Ահա մեղադրյալին ուղղվե-
լիք առաջին հարցը։ Հետաքրքիր է նաև, որ՝ գործով տուժող հանգուցյալը
նույնպես Թուրքիայում է ծնվել։ Եվ՝ նույն գավառում։ Գուցե նաև՝ նույն
գյուղում կամ քաղաքո՞ւմ։ Այդպես... անկուսակցական։ Դատված չի եղել
Քննիչը հարցական դրեց՝ սա հայտարարություն է։ Ընտանիքի կազմը՝
որդին, հարսը, հինգ թոռ։— Օ՛յ, օ՛յ, օ՛յ,— նա ժպտաց պատուհանի
դիմաց գլուխն օրորող կնիչների դեզին հյուսերին։ Հի՛նգը... Մուսուլ-
մանները ինչքան շատ երեխաներ են ունենում։ Այդպես։ Հազար ինը
հարյուր տասնհինգին հեռացել է ծննդավայրից։ Ինչո՞ւ։ Պատճառը
Հազար ինը հարյուր քսանին բնակություն է հաստատել Հայաստանի
Թալինի շրջանի Քարազուխ գյուղում։ Հետաքրքիր է. ուրեմն՝ տասնհին-
գին ծննդավայրից ճամփա է ընկել և միայն քսանին է հասել նոր բնա-
կատեղի։ Հինգ տարի։ Շատ հետաքրքիր է։ Հինգ տարի որտե՞ղ է թա-
փառել։ Այդ ընթացքում հանգուցյալի հետ հանդիպումներ ունեցե՞լ է
Հետաքրքիր է նաև, որ հանգուցյալը նույնպես վերաբնակվել է Հայաս-
տանի նույն շրջանը՝ և նույն թվականին։ Այդպես։ Հազար ինը հարյուր
երեսունվեցին վերաբնակվել է Ուսուրիա։

Քննիչը կտրուկ հայացք նետեց հանցագործին։

«...Ու խե մեկ աղջիկ կար մեջ մեր գյուղին, Տիգրան։ Ու էդ խե
աղջիկն ձմռան ցրտին կհաներ իր փոթերն ու կհագցներ ծառերին.
կհագցներ՝ թե ծառերն չմտին... Քամին էգամ էրան-լերան, ճերմակ
թիթեռն քամու բերան... Հըմը ինձ էնպես կթվա, Տիգրան, թե էդ աղջիկն
էն չէր... Զերմակ վարդերն քամու բերան. քամին էգամ էրան-լերան...

Ու թե ասեմ՝ իմ սիրտն տաքացել էր էդ չլուտ աղջկա վրա, չզարմանաս...
Խուլնգո, խուլնգո, հեռավոր ու խորունկ տեղերեն կուզաս...»:

«Ուրեմն, ասում ես, դատված չես եղել,— քննիչը մտքում դիմեց մեղադրյալին,— պարզապես տեղափոխվե՞լ ես— վերաբնակվե՞լ»... Ուրեմն՝ վերաբնակություն... Թող այդպես լինի, բայց չի՞ կարող պատահել, որ այդ տեղափոխություն-վերաբնակության պատճառը լինի գործով տուժող հանգուցյալը. չէ՞ որ նրանք կից գյուղերի բնակիչներ են եղել... Եթե սպանությունը պատահական չէ (մեղադրյալն ինքն է բացատրում), եթե հարբածությունը բացառվում է (վկա՝ բժշկական եզրակացությունը), աշխատանքային լարված հարաբերություններ, շահերի բախում, հարևանական վեճեր-կոնֆլիկտներ և նման բաներ բացառվում են (գործով տուժող հանգուցյալը միայն մեկ ու կես ամիս առաջ է վերաբնակվել այստեղ), ապա չի՞ կարող պատահել, որ նրանք հենց այս՝ վերաբնակության հողի վրա թշնամացած լինեն: Կամ գուցե ավելի հեռավոր եկող թշնամություն... Կովկասցիներ են, ո՞վ է հասկանում՝ սերնդի սերունդ փոխանցվող արյան վրեժ, ոխակալություն, խուսափում, հետապնդում... Մանավանդ որ ծնունդով նույն երկրից են (Թուրքիա): Ուրեմն՝ միջոտհմային թշնամություն, որ վաղուց ու հեռվից սկիզբ է առել ու շարունակվում է մինչև այսօր, մինչև այստե՞ղ... Այդպե՞ս: Հազար ինը հարյուր քառասունմեկին կամավոր մեկնել է ռազմաճակատ Հիանալի է: Հազար ինը հարյուր քառասունհինգին նորից բնակություն է հաստատել Հայկական ՍՍՀ Թալինի շրջանի Քարազուլիս գյուղում: Հարց՝ այդ գյուղում ի՞նչ ազգակից-բարեկամներ ունի: Հազար ինը հարյուր քառասունինին վերաբնակվել է Ալթայի երկրամասի Մամոնտով ավանդ: Նորից վերաբնակություն: Արևավառ Հայաստանը թողած ի՞նչ գործ ունենա Ալթայ: Հազար ինը հարյուր հիսունչորսից բնակվում է Բառնաուլում: Վերջապես, այս թափառումների պատճառը, բնից բույն թռչելու նպատակը... Պարզ է՝ անաշխատ ու բարեկեցիկ կյանք ստեղծելը չէ. ուր էլ տեղափոխվել է նա, որմնադիր է աշխատել: Անտառահատ կամ՝ որմնագիր... «Վարպետ Տիգրանը...»,— ձեռքի տակ շինարարության բնութագիրն էր,— թոշակի է անցել, բայց մարդիկ իրենց իրավունք են վերապահել բնութագիր ներկայացնել: Եվ ի՞նչ հարգանքով են գրում՝ «Վարպետ Տիգրանը...»: Վարպետն էլ՝ մեծատառով: Մարդ է սպանել, բայց այս բարեպաշտների համար մնացել է Վարպետ Տիգրան: Եվ հարևանների համար է Վարպետ Տիգրան, և քաղաքի պահակախմբի պետի՝ «Ուժանակի պահեստների պահակ Վարպետ Տիգրանը...»: Դե ինչ, Վարպետը դարձել է մարդու ազգանունը, երևի պետք է, որ ինքն էլ այդպես դիմի: Քննիչը հոնքերի տակից հետախուզեց:

Ամբաստանյալը լարված նայում էր դուրս: Փողոցը, կեչիների արեւ-
վոտ մայթը, աղյուսե պարիսպը, պահակ Տիգրանը հրացանն ուսած քայ-
լում էր պարսպի հետ, ետևից՝ Հակեն:— Առավոտ քար ձգելի մեր ձորն,
էդ քարի ձենն չուրի իրիկուն կգմփղմփար մեջ ձորին, քամին սխալվե-
ր ու մտներ մեր անտառն, էդ քամին կմոլորվեւր ու կմնար: Ու գյուղի դի-
մացի սարեն գլոր-մլոր մի առու կիջներ, Տիգրան... Գլուխն ջուրն էր
իջնում վերին-վերին սարերեն, ծիծեռնակներն ծիվ-ծիվ եկան՝ գարնան
գալը երգելեն...

Լարված է՝ դուրս է նայում, բայց սպասում է հարցաքննությանը, մտա-
ծեց քննիչը, լուծյունը էլի մի քիչ ձգել (հոգեբանական գրոհ), ապա
սկսել հեռվից՝ ուղղել անմեղ թվացող հարցեր, խճճել ծերուկին և ան-
նկատ մոտենալ հանցագործության բուն պատճառին: Նա ուզեց զան-
գել ընկերուհուն, բայց ձեռքը լսափողից ետ քաշեց— հանցագործի ներ-
կայությամբ չի կարելի. այսքան լուծյուն և հանկարծ՝ սիրազրույց:
Պետք է լինել կտրուկ և խիստ: Բայց դժվար-ծերունի է:

— Մեղադրյալ նահապետյան...

«Բայց չարն ե՞րբ թողեց, թե խնդանք մեր անուշ սարուձորերով:
Տիգրան...» Դեհ, ծիծեռ, երգդ վերք է՝ քամուն տուր և պատվիրե մանուկ-
ներին— շմոռանան հիշատակ...»:

— Ինձ նայեք, — պահանջեց քննիչը և սպասեց, որ մեղադրյալը
հայացքը դրսից կտրի:— Աշխատեք այլևս ինձ նայել և եղեք ուշադիր:
Ուրեմն այսպես, ձեր ծննդավայրը ինչո՞ւ որոշակի չեք ասել. ո՞ր գյու-
ղում կամ քաղաքում եք ծնվել:

Մերումու քունքն ի ճակատ պրկված կապույտ երակը զիգզագվեց,
զոդը թավ հոնքերի տակ կորավ ու հայտնվեց ընչացքներում: Քննիչը
միայն դա նկատեց՝ բեղերի թպրտոցը: Նրան դուր էր գալիս մեղադրյալի
զորեղ բեղը. այգպիսի փառահեղ բեղ միայն կինոներում էր տեսել, և
ահա իսկականը, որը կարող է նաև տիրոջ փոխարեն պատասխան տալ:
Դե, իհարկե, խիստ, խիստ, որոշում է խիստ լինել և՛ դուք, ձեր, ձեր
ծննդավայրը... Ահա և մարդասպանի հարցաքննության տոն: Բնութա-
գրերը երևի ազդեցին՝ Վարպետ Տիգրանի հետ է խոսում: Դե ինչ, ի ան-
իրավական օրինականության և ի պատիվ այս փառահեղ բեղի, կարելի
է նաև հոգնակի դիմել:

Ամբաստանյալը ուշացնում էր պատասխանը, և քննիչը կրկնեց
հարցը:

— Ո՞ր գյուղում կամ քաղաքում եք ծնվել:

— Սեփդ:

— Ինձ նայեք և կրկնեք:

— Սեփդ— Նայեց և շարտեց քարի պես: Նա խոսում էր անախալ, բռռերը արտասանում էր ճիշտ, բայց կոշտ և կռպիտ. բռռերը քարերի պես շարտում էր:

— Գա... Սեփդը գլխով է, թե՛ քաղաք:

— Գյուղ:

Եվ գարծավ գնդի պատահանը. Հակեն կանչում էր...

— Ուրեմն՝ գլուղ Սեփդ:— Քննիչը գրեց և հետևեց ընդգծված հարցերի հերթականությանը: Մի փոքր վրիպել էր. առաջին հարցը այլ պետք է լիներ՝ ինչպե՞ս է պատահել, որ մեղադրյալը ծնվել է Թուրքիայում: Գա պետք է լինի առաջին հարցը, բայց որոշեց շանդրագառնալ, որովհետև այդ հարցը ավելի ջատ մեղադրյալի հոր հետ կապ ուներ: Այդ և հաջորդ հարցը. թե՛ ինչո՞ւ է թողել ծննդավայրը: Այն ժամանակ, ուրեմն, հազար ինը հարյուր տասնհինգին ամբաստանյալը եղել է 14—15 տարեկան և սեփական որոշմամբ ու սեփական նախաձեռնությամբ ծննդավայրից հեռանալ չէր կարող: Այնտամենայնիվ:

— Մեղադրյալ Նահապետյան, ինձ նայե՛ք... Գուք ինչո՞ւ եք հետացել ձեր ծննդավայրից:

Մեղադրյալը ծրարուն և հեգնոտ մի ժպիտ նետեց քննիչի գրասեղանին: Այդ ժպիտը, որ հեգնանք պետք է պատահայտեր, հոգնած էր և ախքան փաթը, որ տեղն ու տեղը կտրավ բեղերի տակ: Եվ ավելի շուտ՝ ու թե քննիչին էր ուղղված, այլ՝ իրեն: Ո՞վ է ինքը... ո՞վ էր Հակեն...— Անտեր է մեր ցավն, Տիգրան, ծեղ ու անտեր, մեզ պես ծեղ ու մեզ պես անտեր... Մեր մաշված մարմինն ու՝ մեր վերքն, մեր տկար հոգին ու՝ մեր ցավն... Մեր ցավն աշխարհի ցավն է, Տիգրան, բայց աշխարհից աննկատ: Աշխարհի չափ մեծ ու աշխարհի ցավն ու աշխարհից աննկատ— լուսքի քու անուն Տիգրան է ու իմ անուն Հակեն...

— Նո՛ւ, ինչո՞ւ եք թողել ձեր ծննդավայրը:

«Բու ծննդավայրն ինչո՞ւ ես թողեմ»,— մաքում խոցված կրկնեց մայրենիով: Մայրենիից և հեռվում՝ քարերի ու փշերի մեջ թաղած մայրենի քարքառից վազուց էր հեռացել, մայրենին հայտնվել էր Հակեի հայտնվելու հետ և հիմա նեղում թպրտում էր ու տնքում: «Բու ծննդավայրն ինչո՞ւ ես թողեմ».— Այդ հարցը շատերն են ավելի: Այդ շատերից շատերը որմնադրի ձեռքին ցեխ ու քար ու աղյուս հասցնողներ էին, և ինքը մտածում էր՝ դեռ նորելուկներ են, այդ շատերից շատերը աշխարհից անտեղյակներ էին, և ինքը մտածում էր՝ սրանց աշխարհը ստտկած ճանճի պես իջել է գինու կարասի հատակը, այդ շատերից շատերը հարցրել էին ի միջի այլոց և պատասխանի չէին սպասել, և ինքը մտածել էր՝ անմտորեն մարդկանց հոգին պղտաբող թեթևոցիկներ են,

բայց տես, թե ով է նախ հարցը ուղղում՝ իրավաբանը... քննիչը... դատավորը։ Ուրեմն ինչքան փոքր է ինքը, ինչքան ու ինչքան աննշան, որ իր ցավը՝ աշխարհի շափ մեծ և աշխարհի ցավն է նաև (այդպես էին մտածում ինքի ու Հառիեն), սրան էլ չի հասել՝ իրավաբանին, քննիչին, դատավորին։

— Ստատանան տառի, ինձ նայեք, վերջապես։

Մերոսին դարձավ և երկար ու խոր և խոցված նայեց. նա դեռ հույս ուներ, թե քննիչը կհիշի «իր մեղադրյալի» ցեղի արյունառ պատմությունը և կասի՝ լավ, հասկանալի է։

Բայց քննիչը հերսոտ կկոցել էր, փափեց ձերտունու համառ հայացքի ճամփեն։

— Պատասխանի եմ սպասում։

— Ախր դու... — ահա-ահա խոտելու էր հայերեն, բայց հասցրեց շուտ տալ, — դու քննիչ ես։

— Դուք հանցագործ եք, բայց ձեզ հետ ես դուրով եմ խոսում։ — Թե մեղադրյալը ինչ էր ուղում ասել, դա իր հերթին, բայց նրա հայացքը (կարծես մեղադրող է և ոչ մեղադրյալ), հայացքը, կեցվածքը, տոնք արդեն ջղայնացնում էր։

— Քաղաքացի քննիչ, չէ՞ որ դուք իրավաբան եք։

— Ես գիտեմ, որ իրավաբան եմ։ Հետո՞։

— Հետո... — նա ուզեց մեկնել միտքը, բայց լայն ափով շփեց ճակատ ու աչք և մտածեց, թե բարակ-մարակ այդ ջահելը որքան հզոր ձայն ունի։ — Հետո... Հետո... — և որքան միթող է հայացքը և որքան արհամարհող տոնը։ — Հետո, ոչինչ... Դուք իրավաբան եք և գիտեք, որ մարդասպանին սպանություն է հասնում։

Դարձյալ նույնը. դարձյալ քնդունում է, որ ինքն է սպանել, իսկ թույլ չի տալիս մոտենալ պատճառին։

— Բոլոր դեպքերում պետք է պատասխանել, ծերուկ։

Մերուկի փախարեն թող շուն ասեր, հոգնակի պետք չէ, թող եղակի դիմի, բայց ոչ այդպիսի տոնով։

— Նո՛ւ... Հարցը հիշո՞ւմ եք. ձեք ծննդավայրը թողնելու պատճառը։

— Պատե՞րադմ։ — Քաթի պես շարտեց և տնքոցով դարձավ դեպի պատուհանը... Այնտեղ, ուժանակի պահեստի աղյուսե պարիսպն է հեռալլում էր հրացանակիր պահակը, ետևից՝ տնքացող մի ծերունի... (Չէղներ էդ գարուն, Տիգրան...)։

Ախ, հա՛ա, առաջին համաշխարհայինը չէ՞ որ այդ թվականներին է եղել... Որքան շուտ եմ մոռացվում պատեցազմները... Պատե՞րադմ,

ուրեմն, էվակուացիա:— Քննիչը հիշեց մորը (ակնթարթում նաև՝ ընկերուհուն այսօր ծանոթացնելու է մոր հետ), հիշեց մորը, որ Մեծ հայրենականի ժամանակ լենինգրադից էվակուացիայի է ենթարկվել և, մանկատնից մանկատուն ընկնելով, պատերազմից հետո հասել է այստեղ՝ Բառնաուլ:

— Այդպես... Պատերազմ, ուրեմն, էվակուացիա:— Հայացքը ծերունու ճերմակ մազերին՝ քննիչը մտածեց, որ էվակուացիայի ժամանակ մայրը եղել է 14—15 տարեկան, այնքան, որքան ծերունին առաջին համաշխարհայինի ժամանակ:— էվակուացիա, ուրեմն: Այդպե՞ս:

— Այդպես:— Հայացքը պատուհանից դուրս տնքաց ծերունին, — «... էն գարուն ձյան տակից դուրս չգար...»:

— Մանկատներում եք եղել, ուրեմն: Այդպե՞ս:

— Ու:— «էն գարուն փոթորիկի մեջ խեղդվե՞ր ու մնար»:— Կամաց-կամաց կարծես կորցնում էր Հակեի ձայնը, և հրացանակիր պահակն էր երևում մշուշի մեջ: Այնտեղ, մշուշոտ պարիսպն ի հետ, մշուշով պարուրված քայլում էր հրացանակիր պահակը, էտեից՝ տնքացող պստիկ մի ծերունի... Մզրե ծերունի՞ն էր, Հակե՞ն էր: Նա զգում էր, որ տեսիլքը մոտենում է՝ կրծքի տակ ուտինն մի ժապավեն էին ձգել, ժապավենը լարվել-պրկվել և զվվոցով թրթռում էր կրծքի տակ... Ահա-ահա՝ կտրուվելու է... Կտրվելու է— պոկվելու է— պոռթկալու է կրծքի տակ:

— Ո՛ւ:— Քննիչը տարակուսեց՝ եթե մանկատներում չի եղել, ապա, մինչև նոր բնակատեղիում հիմնվելը, որտե՞ղ է եղել:— Մեղադրյալ նահապետյան, հազար ինը հարյուր տասնհինգին էվակուացվել եք և միայն քսանին եք հաստատվել նոր բնակատեղիում, արանքում անհայտացած հինգը տարի կա, այդ տարիներին որտե՞ղ եք եղել:

Ռեհտինն պիրկ ժապավենը պոկվեց-պոռթկաց, ցավոտ ու տհաճ մի ալիք գալարվեց կրծքի տակ, կատաղի ծեփվեց պատեպատ, ճնշեց քունքերը, և մշուշոտ աչքերի դիմաց հայտնվեց տեսիլքը...:

— Հարցը հասկանալի՞ է, թե՞ կրկնեմ:

...Սար ու ձորերում թավալվող ծուխ, ծխի մեջ խեղդվող բոցեր, — ճարճատյուն, կրակոց-տրաքոց, վայրի բրբիշ, բոցերի բերան ընկած ճիլ ու ծղրտոց, վայրի բրբիշ, և ծխով փաթաթված, բոցերով պարուրված, ճիլ ու ծղրտոցի միջով և վայրի բրբիշի տակ գալիս էր ծերունի Մզրեն... Մզրե՞ն, թե՞ Հակեն...:

Տեգրանը բռնեցքով տրորեց աչքերը և կարծես հեռվից լսեց՝

— Հինգ տարի որտե՞ղ եք եղել:

— Չու՛նք:

Եվ գլխի ընկավ, որ պատասխանել է մայրենիով, մայրենի բարբա-

ուով։ Ուզեց կրկնել ոտաներն, բայց հաճապատասխան բառը չէր գտնում։— Պոլե... պոլե...— բայց դա չու չէր։

— Չուեր, — ակամա կրկնեց։

— Քեզ քննելու համար, պարզվում է, քս լեզուն պետք է սովորեր «Պոլե...»։— Մեղապարտը բռնեցքով տրորում էր աչք ու ճակատ, փորձում գտնել պատասխանը՝ չուերին փոխարինող բառը, արտահայտությունը, բայց ուղեղի մշուշում խեղդվել էին բառերը։ Հիշելու համար նախց պատուհանից դուրս, և նորից պոսթկաց կոպերի տակ դարանակաված տեսիլքը։

— Սատանան տանի, ինձ նայեք, վերջապես։— Քննիչը բռնեցքը խփեց սեղանին։

«Գլխանց... գլխանց գոռ», — և դարձավ ու քննիչին նկատեց մշուշապատ ու որոնեց նրա աչքերը։— Հրդեհով բռնված իր հայացքը թող մարի քննիչի սառը աչքերի մեջ, թող քննիչի հայացքը նշտարի պես խրվի և շրջի աչքերի խորքում կայծկտացող ամուխի կտորները, և թող այդ պողպատե ձայնը խլացնի ականջներում շիկացած ճիչն ու ծղորտը։

— Դուք թարգմանի կարի՞ք ունեք։

Մեղադրյալը տարուբերեց գլուխը՝ ոչ։

— Թարգմանիչ պահանջո՞ւմ եք։

Քննիչը ձայնարկու պատասխանի էր սպասում։

— Եթե մարդը մարդուն չհասկանա, թարգմանիչը ինչո՞վ կօգնի։

— Ոչ թե՛ մարդը մարդուն, այլ մեղադրյալը՝ քննիչին և քննիչը մեղադրյալին։ Կարելի է մտածել, թե դուք մոռացել եք, որ նստած եք մեղադրյալի աթոռին։ Դուք չեք եկել ինձ հետ զրուցելու, ձեզ բերել են, որ պատասխանեք իմ հարցերին։ Հասկանալի՞ է։

Մեղադրյալը գլխով արեց՝ այո։

— Դուք մեղադրյալ եք, իսկ ես՝ քննիչ։ Հասկանալի՞ է։

Մեղադրյալը գլխով արեց՝ այո։

— Այդ իմաստուն տմբամբոցը պատասխան չէ, հասկացեք վերջապես։

— Այո, հասկանալի է։

— Ահա այդպես։ Այդ դեպքում պատասխանեք՝ որտե՞ղ եք եղեջ հինգ տարի։

«էս տղեն ի՞նչ կուզե իմ տկար հոգուց»։— Աչքը քննիչի պահանջկոտ աչքերին՝ մտածեց նա։— Պոլե... չու... չու... պոլե... որտեղի՞ց գտնել հարմար խոսքը... Պոլե...

— Դաշտերում...

Քննիչը գրասենյակին հակված-զսպանակված սուր նայում էր և ավելի սրվեց:

— Անտառներում, գազանների հետ:— Աչքը քննչի պահանջկոտ աչքերին՝ ավելացրեց մեղադրյալը:

— Չորերում,— ավելացրեց մեղադրյալը:

— Քարանձավներում:— Մերունու քունք ու ճակատին պրկված կապույտ երակը թրթռում էր:

— Չուր,— մայրենիով ու մայրենի բարբառով ավելացրեց մեղադրյալը,— չուր... չուր,— շարտեց քարերի պես,— չուր...

— Բավական է խեղկատակություն անել:

Քննիչը ոտքը խփեց հատակին և ելավ ոտքի: Ապա վերցրեց հեռախոսի լսափողը. «Այս կամակորին մշակել է հարկավոր, որ խելքը գլուխը գա»,— բայց լսափողը նորից շարտեց տեղը:

«Ա՛խ, թող գա, թող հայտնվի Մգրե ծերունին,— մեղապարտը դարձավ դեպի պատուհանը,— Մգրե ծերունին, Հակե ծերունին, Հակեն, թող հայտնվի կրակոց-տրաքոցի տակ, ճիշ ու ծղրտոցի միջով, վայրի բրբջի տակ, և թող ճիշն ու ծղրտոցը խլացնեն իր ականջները, որ այս մերժիչ ձայնը չլսի, թող գա, թող հայտնվի մոլեգնած բոցերի հետ, և Հակենին պլլած բոցերը թող այրեն իր հայացքը, որ չտեսնի այս մերժիչ աչքերը, թող գա, թող հայտնվի փաթաթված ծուխ ու մխով, և թող գանգը լցվի մուժով, և ուղեղը մթագնի, որ այս անմիտ հարցերը, դաժան խոսքերը չհասնեն ուղեղին: Թող գա, թող հայտնվի տեսիլքը...»:

«Սատանան տանի, այս որքան դժվար ծերուկ է: Ինչպե՞ս վարվել:— Խստությամբ արդյունքի հասնելը անհույս բան էր:— Ցավն այն է, որ հարցաքննության ելքը չի հետաքրքրում սրան, ճակատագրի նկատմամբ անտարբեր է:— Քննիչը ծխախոտ վառեց և խռով մոտեցավ պատուհանին:— Այսօր՝ իզուր սկսեց այս հիմար ծերուկի հարցաքննությունը... Մուժ ու տրամադրություն փշացնող գործ է... Ընդհատե՛լ... Ո՛չ: Պետք է շարունակել, բայց որքան հնարավոր է՝ մեղք և... Հենց այսօր է պետք հասնել արդյունքի: Այդպես:— Նստեց և հետևեց անկետային տվյալների հարցականներին— ո՞րն էր հաջորդ հարցը: Ահա՛ երեսունվեցին վերաբնակվել է Ուսուրիա... Ուրեմն՝ վերաբնակվել է: Ախր, իրոք, կասկածելի բացատրություն է՝ վերաբնակվել է և ուրիշ ոչինչ... Եվ արդյոք սա, այս տեղափոխությունը, գործով տուժող հանգուցյալի հետ կապ չունի՞»:

— Մեղադրյալ նահապետյան:— Դիմեց մեղմ և սպասեց, որ նախի՞ Մեղադրյալը դանդաղում էր:

— Խնդրում եմ ինձ նայել:

Մեղադրյալը խոռվ հայացքը կտրեց պատուհանից, բայց քննիչն չնայեց. ձեռքերը ծալեց ծնկներին և գլուխկախ խոնարհվեց:

— Դուք հայտարարել եք, որ երբևէ դատված չեք եղել: Պնդո՞ւմ եք ձեր հայտարարությունը:

Մեղադրյալը գլխով արեց՝ այո:

— Ուրեմն պնդում եք, որ դատված չեք եղել:

Մեղադրյալը գլխով արեց՝ այո:

Քննիչը դարձյալ ձայնարկու պատասխանի էր սպասում, և նա բարձրացրեց ճերմակ գլուխը և խորը նայեց:

— Նո՛ւ:

— Քաղաքացի քննիչ, թույլ կտա՞ք մի հարց ուղղել ձեզ՝ քննիչն:

— Խնդրեմ:

— Հնարավո՞ր է առանց դատի ու առանց դատարանի մեծի մարդու ազատազրկել:

— Ո՛չ:

— Եթե այդպես է, ես նորից պնդում եմ՝ դատված չեմ եղել:

— Լավ: Այդ դեպքում ասացեք, խնդրեմ, ձեր գլուղից... Քարա-
ջուլի գլուղից ինչո՞ւ եք տեղափոխվել Ուլուրիա:

Մեղադրյալը տխուր քմծիծաղեց. «Բա դու քննի՞չ ես,— և դարձյալ հակվեց:— Մենակ դո՞ւ, Տիգրան, մենակ դո՞ւ, իմ ախպեր, ցավն հիշե-
լու համար, ցավն պատմելու համար, պատմողին ականջ կախելու հա-
մար, ցավն ապրելու ու տնքալու ու ախ քաշելու համար ու կարոտի հա-
մար, Տիգրան, ու կարոտի համար մենակ դո՞ւ դարձար քնավեր...»

...
Մեր ցավն ու մեր կարոտն մեր հոգու մեջ ինչո՞ւ կկամեն խեղ-
դել, Տիգրան, ի՞նչ պահանջ էր, թե՛ մենք ու մեր ցավն բաժանվենք-հե-
ռանանք իրարից ու անտեր թողնենք մեր խեղճ ու անտեր ցավն: Դուռն
ու երդիկն ինչո՞ւ կողպեցին ցավի վրա, իմ ախպեր, ցավն ինչո՞ւ բան-
տարկեցին: Ինչի՞ համար: Ի՞նչ նպատակի համար, Տիգրան»:

— Պատճառը:— Քննիչը համառում էր:— Վերաքննիչության նպա-
տակը, պատճառը:

— Պատճառ չկա,— հակված ու խոռվ պատասխանեց ամբաստան-
յալը:

Քննիչը սպասում էր, որ շարունակի:

— Պատճառ չկար,— կրկնեց և մի տեսակ՝ ինքն իր համար:— Իսկ
նպատակը անտառ կտրելն էր:

— Անտառ կտրե՞լը:

— Այո: Անտառ կտրելը:

— Ուրեմն դուք գեաօցել էիք աշխատելու. անտառ կտրելու Այդպե՛ս:
Մեղադրյալը գլխով արեց՝ այդպես:

— Լավ: Թող այդպես լինի:— Մոտենում էր բուն խնդրին, ուղղելու իր հարցերի հարցը և ընտրեց ազդու կեցվածք ու ազդեցիկ տոն: Նա թեքը ծալեց գրասեղանին, ձգվեց դեպի ամբաստանյալը, — հիմա ինձ նայեք, — և շեղհայաց և համառ ու երկար նայեց նրան: Եվ քմծիծաղով, որպես թե՛ իմացիր, ծերուկ, երեխայի հետ չես խոսում:— Մեղադրյալ նահապետյան... — ստացվեց այնպես, ինչպես ուզում էր՝ գաղտնիմաց ու խորհրդավոր տոն: Եվ դադար տվեց, որ ամբաստանյալը լարվի, — իսկ... իսկ հանգուցյալ Հակոբ Տոնոյանը բոլորովի՛ն կապ չունի գյուղից ձեր հեռանալու, այսպես կոչված վերաբնակության փաստի հետ:

— Ո՛վ, Հակե՛ն:

— Գործով տուժող հանգուցյալ Հակոբ Տոնոյանը: Նա, որին սպանել եք:

Մերունին տնքաց, խոնարհեց ճերմակ գլուխը և բռնեցքով արորեց ճակատը: Հակեն որքան լուռ, որքան անծպտուն-անշշուկ ու հանդարտիկ թեքվեց և գլուխը դրեց իր ուսին... Գոնե մի բառ ասեք...

— Կապ չո՛ւնի:

— Ոչ, — շշնջաց նա:

— Խնդրում եմ ինձ նայել:— Եվ բռնեց ամբաստանյալի հայացքը, այնպես թե՛ ես քննիչ եմ և ինչ-որ գաղտնիքներ ինձ արդեն հայտնի են, ծերուկ:— Ուրեմն, ասում եք՝ կապ չունի՞:

Մեղադրյալը գլուխը տարուբերեց՝ ոչ: «...Գոնե մի բառ ասեք, գոնե անմիջապես շունչը չփչեր Հակեն...»:

— Փառասունինին դուք նորից եք հեռացել Փարագուիս գյուղից և ընտանիքով բնակություն հաստատել Ալթայի երկրամասում: Այս վերաբնակությունը նույնպե՛ս կապ չունի հանգուցյալ Հակոբ Տոնոյանի հետ:

Մերունին փորձեց քմծիծաղել, բայց տխուր ու աննշան մի ժպիտ երևաց ու տեղն ու տեղը կորավ: Եվ նա մշուշոտ հայացքը դարձրեց գեպի պատուհանը: «Տեղն ու տեղն իր շունչ չփչեր Հակեն, ու ես զիմ ճակատն սեղմեյ Հակեի վիրավոր սրտին ու կանչեյ՝ Հակե, իմ հոգին քու վիրավոր սրտին...»:

«Ու ես կանչեյ՝ մի էրթա, զիս մենակ մի թող, իմ տխուր, իմ էրգիր, Հակե...»:

— Սատանան տանի, ինձ նայեք վերջապես:— Քննիչը տփերից զուրս եկավ և նորից բռունցքը խփեց գրասեղանին:

— Ի՞նչ է, տղա,— կտրուկ շուռ եկավ և զգաց, որ էլի վրիպեց՝ հայերեն է խոսում: Բայց լցված վրա տվեց. «Քու ուզածն ի՞նչ է, իմ վերքերն մի փորփրե, խիղճ ունիս... Առավ իմ հոգին,— հուզված թեքվեց և այնպես՝ կարծես ուանկից մեկը կար նստած՝ և նրան գանգատվեց:— Առավ իմ հոգին: Հակեն ի՞նչ մեղք ունի, Մգրեն ի՞նչ մեղք ունի, մեղքն ինչի՞ կձգին ցավի մեջ ծերացած էդ խեղճերի վրա»:

Քննիչ զարմացած հայացքի տակ նա էլի ինչ-որ բաներ շարտեց և գանգատվեց՝ մայրենիով ու հուզված, ապա հերսոտ ծխախոտ վառեց և հակվեց ծնկներին: Մխախտոր, ձեռքի հետ, դողում էր խռով դեմքի մոտ, և ծխելու համար նա բուխը սեղմեց ծնոտի տակ և դողացող շուրթերն ու ծխախոտը միայն այդպես հասցրեց իրար:

Ինչպե՞ս վարվել այս խենթ ձերուկի հետ... Երևի իզուր բռնցքահարեց սեղանը... Որպես թե՝ որոշեց մեղմորեն հարցաքննել, բայց... սատանան տանի, այն հանգամանքը, որ դու քննիչ ես՝ օրենքն իրագործող, իսկ նա մեղադրյալ՝ օրենքին պատասխանատու, փափկությունը աննկատ հրում է մի կողմ, և ձեռքդ ինքն իրեն դառնում է բռունցք:

Մեղապարտը ծնկներին հակված դողդողալով ծխում էր:

Բռունցքը՝ բռունցք, տոնը՝ տոն, բայց հարցը վրդովեց ծերունուն... Հարցերը: Նա մոտավորապես գլխի էր ընկել, թե մայրենիով ու այդպես հուզված ինչ էր ասում մեղադրյալը, ինչի դեմ էր բողոքում՝ հարցերի: Իսկ ի՞նչ, հարցեր չտա՞լ... Մարդ է սպանել՝ չհարցաքննե՞լ, չբացե՞լ խճճված կծիկը: Ի՞նչ վճռել հենց իր՝ այդ հիմար ձերուկի բախտը: Իսկ գուցե ուզում է ուրիշ քննիչ տնօրրնություն հանձնել գործը... Կամակոր ձերուկ է:

— Զուր ազո՞ւմ եք:— «Քննիչը, ով էլ լինի, նույն հարցերն է տալու, ձերուկ»:

Մեղադրյալը հակված տարուբերեց գլուխը՝ ու:

Գուցե իրո՞ք հետաձգել հարցաքննությունը... Ախր, տառապանքով, նույն հարցը հազար անգամ կրկնելով, այս կամակորի ատամների տակից արթանով մի բառ պոկելով, ահա, ինչ-որ կեսի արդեն հասել է: Էդուց նույնը սկսել սկզբից:

— Հիմա ձեզ հանգի՞ստ եք զգում:

Ծերունին, հակված, գլխով արեց՝ այո:

— Ուրեմն կարելի է շարունակել: Խնդրում եմ ուշադիր եղեք և աշխատեք չհրճվել: Միեկնույն է՝ այսօր, թե վաղը, ինձ կամ մեկ ուրիշի, դուք պարտավոր եք պատասխանել, ձերուկ: Իսկ այժմ, ահա, այսպիսի

հարց՝ դուք երբվանի՞ց եք ճանաչում գործով տուժող հանգուցյալ Հակոբ Տոնոյանին: Երբվանի՞ց եք ծանոթ:

Ամբաստանյալը ակամա բարձրացրեց գլուխը, աչք դիպցրեց պատահանին և նորից հակվեց: Փողոցը... պահեստների շարուկը... մայթերի հետ ձգվող պարիսպները... կեշիների արևոտ մայթը... աղյուսե պարսպի թիկունքից դիմացի մայթին հատվող փոքրիկ փողոցը...— այնքան հեռու էին թվում՝ կարծես մի ուրիշ քաղաքում, մի ուրիշ աշխարհում— աշնան իրիկնապահ էր, աղյուսե պարսպի անկյունից դիմացի մայթին հայտնվեց պստիկ մի ծերունի— ընդամենը մեկուկես ամիս էր անցել, բայց թվաց հեռու-հեռավոր մի օր՝ ուղեղի ծալքերում մշուշի մեջ լողացող: Եվ ինչպես այն օրը, հիմա նույնպես մայթին հայտնված պստիկ ծերունին նախ հայտնվեց որպես ծերունի Մգրե, և Մգրե ծերունին ու մայթին մոլորված պստիկ ծերունին, որ Հակեն էր, նույնացան-դարձան մեկ: Եվ ինչպես այն օրը, հիմա նույնպես ձեռքերը պիջակի գրպանները խրած պստիկ ու մոլոր ծերունու հետ, որ մգրեններից մեկն էր, հայտնվեց Քարազուխ գյուղը, խրճիթը, տեսիլը, էրգիրը... Այնպես մեկ ու միասին ու նույնն էին՝ Մգրե ծերունին, Հակե ծերունին, հեռու լեռներում կորած Քարազուխ գյուղը, ծխի մեջ խեղդվող խրճիթը— տեսիլքը, էրգիրը— ցավը, կարոտը— ցավք...

— Օ՜ֆ-օ՜ֆ, մերիկ,— և ինքը: Նույնն էին: Մեկ ու նույնն էին:

— Նո՛ւ, երբվանի՞ց եք ծանոթ:

— Վաղո՛ւց:— Ուշացումով և գլուխկախ պատասխանեց մեղապարտը:

— Կոնկրե՛տ:— Նորից քննիչը խոսեց՝ խփատ և կտրուկ:— Կոնկրե՛տ, ծերուկ:

— Մնված օրից:

«Մնված օրից»,— կրկնեց մտքում:— Ես ու դու մեկ մարդ ենք, Տիգրան, մեկ ու նույն մարդն: Ասա ինչո՞ւ. թե քու տեսածն ու իմ մեկ է, թե քու ապրածն ու իմ մեկ է, թե քու կորուստն ու իմ մեկ է, թե քու կարոտն ու իմ մեկ է, թե քու ցավն, Տիգրան, քու ցավն ու իմ ցավն մեկ է, ուրեմն, ես ու դու մեկ ու նույն մարդն ենք: Ես ու դու ձեր գեղի օղորմածիկ Մգրեն ու մեր գեղի օղորմածիկ Կիրակոսն ու... ու թե ճիշտ կուզես իմանալ՝ քու հերն ու իմ հերն, քու պապն ու իմ պապն ու իմ պապի պապն նույն ու մեկ մարդն ենք. շուեթի մեր ցավն նոր չէ, հին է մեր ցավն, Տիգրան: |

— Մնված օրից,— կրկնեց մեղապարտը:

«Հըլա ծնվելուց էլ տուաջ»,— ավելացրեց մտքում:— Հակեի դեմ-

քով ցավը՝ արյունոտ ցնցոտիներ հագած խեղճ ու կրակ այդ պատմութ-
յունը հեռվից է գալիս, տեսիլքը... տեսիլքը հայտնվել է նաև հորը,
հայտնվել է նաև պապին, նաև՝ ապուպային: Ապուպայից ժառանգել
է պապը, պապից՝ հայրը, հորից՝ ինքը, իրենից ժառանգել է որդին և որ-
դուց՝ որդին, և տեսլահար է իր արյունը: Իսկ ինքը կարծում էր...

...կարծում էր թե՛ ազատագրվել է. հեռացել է պուշից, մզրե-
ներից, Մզրե ծերունու խրճիթից—ցավի ավերակ բնից և՛ փողպատը պր-
կել է... Չարմիտ-չարակամները զժառանգել են իրեն իր ցավի հետ, խռովեց-
րեն իրեն իր ցավից, և ինքը միացավ նրան՝ այդ անմիտներին և հսկեց
իր ցավը, ինչպես նրանք: Հսկեց ու փորձեց խեղդել:

— Իսկ երբեք չի՞ճե՞լ եք:

Մեղադրյալը լուռ էր. թե՛րը ծնկներին ծալած-խոնարհված, և աչ-
քերը փակ՝ ճոճվում էր:— Տեսնես, ի՞նչ է մտածում: Գուշակ դառնալը
երբեմն այնքան է պետք:

— Վիճե՞լ եք:

Մեղադրյալը գլխով արեց՝ այո: «...Հսկել է ու հալածել...»:

— Իսկ ի՞նչ հողի վրա եք վիճել:— Մերունին կարծես, բուցվում է:
...հսկել է ու փորձել խեղդել: Սակայն պարզվում է, որ ցերեկը
ինքն է նդել իր ցավի հսկիչը, իսկ գիշեր՝ հակառակը, արթմնի եղել է
իր ցավի հերն անիծող Վարպետ Տիգրան, իսկ քնած ժամանակ՝ ծերունի
Մզրե, ծերունի Հակե, տեսլահար...

...Մուխն ու մուժը սողացել-գալարվել-մոլեգնել են գանգում, իսկ
ինքն իրեն խաբել է՝ գլխացավ է, կանցնի, ճիշն ու ծղրտոցը ականջ-
մտուկների պես խլվլացել են ականջներում, իսկ ինքն իրեն խաբել է՝
ականջացավ է, կանցնի, բոցերը ձուլվել-դարձել են ածուխի շիկացած
կտորներ և այրվել, ակնակուռքներում, իսկ ինքն իրեն խաբել է՝ աչքա-
ցավ է, կանցնի... Տեսլահար է իր արյունը... արյունը: Երակներում սուղ-
ված ցավը իր հետ տանջվել է, իր հետ հոգնել է, իր հետ ծերացել է և
իր հետ գերեզման կգնա... Ոչ... ոչ, ցավն էլ այն է, որ անմեռ է ցավը՝
ժառանգել է արդեն. արյան հետ ժառանգել է որդուն: Եվ որդին... որ-
դին...

Նա կտրուկ բարձրացրեց գլուխը.

— Ես ուզում եմ որդուս տեսնել:— Հարկավոր է որդուն ասել, որ
թանավորված է...

— Նախ հարցիս պատասխանեք:— Տես, թե որտեղ է ապրում ընդ-

հատել հարցաքննությունը:— Նախ հարցիս պատասխանեք, ժերուկ,— քննիչը մեղմացրեց տոնը,— հետո կբացատրեք նաև, թե ինչու եք ուզում տեսնել ձեր որդուն:

«Դու թունավորված ես, տղա:— Շաղված հայացքը քննչին, մտքում խոսքն ուղղեց որդուն և նորից խոնարհվեց:— Քու տղեն, իմ թոռն, նմանապես թունավորված է»... Արյունը... Տեսլահար ու ցավից գերված է արյունը... Փողպատը պոկե՛լ-ազատագրվե՛լ... Ծ՛րր կտրեց երակը, որ մարմինը դատարկվեց արյունից, և արյան հետ ցավը հոսե՛ր բաց երակըն ի դուրս: Միայն այդպես՝ երակները դատարկելով միայն կարող էր դատարկվել ցավից: Ազատագրվե՛լ... Ուրեմն ինչի՞ համար էին անզոր ճիգերը, ցավը խեղդելու այդ անհիմաստ փորձերը... Ինքնախաբեություն... Ինքնախաբեություն, թե՛...

— Մեղադրյալ Նահապետյան...

Քննիչը սպասում էր, որ մեղադրյալը շտկվի, նայի, իսկ նա դանդաղում էր - ինքնախաբեություն, թե՛...

— Ի՞նչ հողի վրա եք վիճել:

— Ո՞ւմ հետ:— ...թե՛ դավաճանություն...

— Գործով տուժող հանգուցյալ Հակոբ Տոնոյանի հետ:— Կապսիկ չբռնող բամբ և հատ-հատ շեշտեց քննիչը:

— Չեմ վիճել:

— Մեղադրյալ Նահապետյան,— քննիչը ծուռ ու խղիւր նայեց,— պարզվում է, որ դուք կարող եք նաև խոսքից ետ կանգնել: Մեր եք, բայց կյանքի համար դեռ դողում եք:

Մերունին քմծիծաղեց:

— Զրադացք կորցնելուց հետո չախշախի մասին մտածելն անմտություն է: Է

— Եթե այդպես է, ձեր խոսքից ինչո՞ւ եք հրաժարվում:

— Ո՞ր խոսքից:

— Քիչ առաջ ասացիք, որ Հակոբ Տոնոյանի հետ վիճել եք:

«Հակոբ Տոնոյան...— Այնպես օտար հնչեց, այնպես անծանոթ,— ո՞վ է Հակոբը, ո՞վ է Տոնոյանը, ո՞վ է Հակոբ Տոնոյանը... Իր բացած գեղակից, ուրեմն, նա՞ է սպանվել՝ Հակոբ Տոնոյանը... Արանի այդպես լինել, երանի անիծյալ գեղակից սպանված լինել նա՞՝ Հակոբ Տոնոյանը... Այդպես լինել, և Հակեն լինել հիմա... Լինել:— Նա թեքվեց ղեպի պատուհանը:— Հըմբ ու իմ աչքից կծրարվիս, կկարոտիմ քեզ:— Հակե՞ն էր ասում իրեն, թե՛ ինքը Հակեին...»

— Ինձ նայեք:— Եվ ծերունու հայացքին դիմավորեց հեզնոտ ծախտով. որպես թե՛ վախենո՞ւմ եք:— Ուրեմն հրաժարվում եք ձեր խոս-

քից:— Նա արդեն զգացել էր՝ ժերունին շուտ է վերավորվում, իսկ ով շուտ է վերավորվում և բռնկուն է, նա ճշմարտութուններ է շարաւում:— Վախենում եք:

— Հակոբ Տոնոյանը ինձ անծանոթ է:

Քննիչը, որ գրասեղանին հակված շեղահայաց ու հեղնոտ ծայտում էր, հանկարծակիի եկավ. ինչ-ինչ, բայց ալդպիսի պատասխանի չէր սպասում:

— Այո, անծանոթ է: Ալդպիսի մարդու ես չեմ ճանաչում: Մեղադրյալը բորբոք նայում էր՝ հարցապնդողի պես, ոչ թե պատասխանողի:— Իսկ Հակեն... Հակեն...— և ցավով տմբտմբացրեց, — Հակեն, երիտասարդ...— ասե՛լ... ասե՛լ, թե ոչ, — ի՞նչ պետք է ասեմ, դու չես հասկանա, բայց ասեմ... Իսկ Հակեն իմ ցավն էր. Եվ իմ ցավն է: Եվ իմ ցավի հետ վիճել եմ, վիճել եմ ու խռովել: Վիճել եմ ու երես թեքել, — տնքաց ծերունին:— Թե որ կովացրեց, ով ինձ իմ ցավի դեմ հանեց, թե մեղավորներն ով ու ովքեր էին, դա ուրիշ հարց, վերջին հաշվով մեղավորը ես եմ:— Նա բռունցքը խփեց կրծքին:— Ես: Ես եմ դավաճանել իմ ցավին: Իմ խեղճ ցավին, իմ որբ ու անտեր ցավին, իմ ծեր ցավին, ինքս ինձ դավաճանել եմ: Ու հիմա, հիմա, թե տղամարդ ես, թե իսկական քննիչ ես, դատիր ինձ դրա համար՝ իմ ցավին դավաճանելու համար: Դրա համար հարցեր տուր և պահանջիր, որ պատասխանեմ և մպասիր, թե ինչ պատասխան պետք է տամ, դրա համար գոռա իմ ծեր ու հիմար գլխին, դրա համար բռունցքդ խփիր սեղանին, դրա համար հեղնանքով ու քմծիծաղով նայիր իմ աչքերի մեջ: Դրա համար՝ թուլամորթության, իմ ցավին դավաճանելու համար: Ու թե արդպես լինի, ես վեր կենամ ու համբուրեմ քո ճակատը, համբուրեմ ու խոնարհվեմ: Ես, հալեորս, այստեղից մինչև քո ոտքերը շոքեշոք գամ... Ա՛խ:— Քակվեց ծերունին և ձեռքը տարավ գրպանը, տնքալով ու ճերմակ գլուխը օրորելով՝ ծխախոտ վառեց և դարձավ դեպի պատուհանը:

«Ա՛խ, ինչո՞ւ էսպես էլավ...», — ինչո՞ւ այսպես անմիտ ավարտվեց կյանքը... Ինչո՞ւ ինքն իր դեմ ելավ իր որբ ցավի դեմ: Ումի՞ց էր փողպատը պոկում՝ այս դաժան աշխարհում անտեր ու մենակ մնացած մի երեխայից: Ում էր խեղդում իր երակներում մի որդի: Չարի պահանջն էր... Ոչ, աշխարհում շարք միշտ էլ եղել է, մարդն ինքը չպետք է ննթարկվի շարի կամքին, մեղավորը ինքն է, ինքն է մեղավորը: Գոնե հիմա... հիմա, երբ մեղադրական աթոռին է նստած, պետք է ընդունել: Դատում են շեղած մի բանի համար՝ Հակոբ Տոնոյանին սպանելու, բայց ինքը հո գիտի. այլ է իր մեղքը, ուրիշ է և մեծ է իր մեղքը՝ դավաճանութուն:

Քննիչը, հայացքը ծերունու խոռով կիսադեմին, փորձում էր կռահել, թե այդպես հուզված ու կրքոտ ինչ ասաց նա: Մերուկը իրոք բռնկվեց և ինչ-որ ճշմարտություն բացեց... Գաղտնիք չպատեց: Բայց ի՞նչ, նա միայն այնքան հասկացավ, որ մեղադրյալը խոսքից ետ չի կանգնել. հարձականք (մտքի հետ) պարզապես գլխով է արել՝ այո:— Իսկ, հետաքրքիր է, ինչո՞ւ է ուզում տեսնել որդուն: Երևի որդու միջոցով ուզում է բողոքարկել, փոխել քննիչը:

— Զուր ուզո՞ւմ եք:— Ռոբան անհասկանալի Փերուկ է:

Մեղադրյալը տարուբերեց գլուխը՝ ոչ:— Թույլատրություն-ինքնախաբեություն-դավաճանություն... Ա՛խ, ինչո՞ւ այդպես եղավ... Եթե չարը գծտեց իրեն իր ցավի հետ (և այդպես էր), ապա եկավ այն օրը, երբ թուլացավ շարի կամքը, շնչավորվեց բարին, և ինքը արդեն կարող էր հալածված ցավին տեր դառնալ: Իսկ ինչո՞ւ չգնաց-չվերադարձավ Քաղաքապետի գյուղ, իր ցավի բույնը՝ Մզրեի խրճիթը... Ինչո՞ւ չգնաց: Ինչո՞ւ խաբեց իրեն, թե ինքը արդեն Մզրե չէ, այլ Վարպետ Տիրաման...

«Ինչո՞ւ էսպես եղավ, Հակե՛»:— Եվ այնպես ստացվեց, որ հարցը արդեն ցավին էր ուղղված. ծերունի Հակեին ուղղված հարցը ուղղված էր ցավին...

Եվ, կարծես անակնկալ կահլից, նա կտրուկ բարձրացրեց գլուխը և նայեց պատռահանից դուրս:— Սուրբ Մարաթուկ, ահա և քեզ ուշացումով հայտնված հարց՝ ինչո՞ւ եղավ... ինչո՞ւ եղավ... Իրոք, բոցերից լիզված, փարնոտ ցնցոտիներ հագած այդ խեղճ ու կրակ պատմությունը ինչո՞ւ եղավ... Տեսիլքը ինչո՞ւ հայտնվեց: Պատճառը:

«Պատճառն, Հակե, պատճառներն ու պատճառն»:— Հերն անիծած, զօր ու գիշեր ձեն-ձենոց պատմում էին, պատմում էին, խեղճ պատմությունը միմյանց շուրթերից խլելով պատմում էին ինքն ու Հակեն, հիշում էին, թե ինչպես եղավ, ինչպես և ինչպես, և ինչպես եղավ, բայց չմտածեցին՝ իսկ ինչո՞ւ եղավ, հարց չովեցին, ոչ ինքը՝ Հակեին և ոչ Հակեն իրեն՝ ինչո՞ւ այդպես եղավ: Պատճառը: Իսկ չէ՞ որ դա էր կարևորը, կարևորը ~~գա էր՝~~ պատճառը, պատճառը, Հակե, պատճառը:

Եվ դարձավ դեպի քննիչը.

— Գուցե այսօր հետաձգե՞նք քննությունը:— Խիղճ ունենար և այսօր, հիմա ընդհատեր հարցաքննությունը, և ինքը ծեր ու հիմար գլուխն ափերում սեղմած նստեր խցիկում ու մտածեր՝ պատճառը...

Քննիչը նայում էր մայթնգրի կեշիների դեղին վարսերին, ուշացումով դարձավ և, կարծես, ժպտում:

— Պայմանով, ծերուկ, որ ասես, թե ինչո՞ւ ես ուզում տեսնել որդու:

«Պատճառն, Հակե՛ս:— Տնքոցով հակվեց և բռունցքները քունքերին սեղմած և աչքերը փակ՝ ճոճվեց:— Սուրբ Մարաթուկ, այս հասարակ ճշմարտությունը հիմա՞ պետք է հասկանար... Պետք էր, ուրեմն, իր ցավի հետ հալածվելը, պետք էր, ուրեմն, փախչել ու նորից գրկվել իր ցավին, կարոտած փաթաթվել ու գծվել ու... Դ՛ի ինքնասպան դառնար և որպես մարդասպան նստեր մեղադրական աթոռին՝ քննիչի մտրակող ձախի տակ և նո՞ր հասկանար և հասկանար... հասկանար մի ոտքը գերեզմանո՞ւմ, երբ օր չունի իսկ մեղքը քաղելու:

— Նո՞ւ:— Քննիչը նայում էր պատուհանից դուրս:

Դուրսը այնքան հաճելի էր— այսպիսի արևոտ ու երկար աշուն մեկ էլ ե՞րբ է եղել— գրավող-հրապուրող, գուցե, իրո՞ք, ընդհատել հարցաքննությունը... Չզանգահարի՞՞ ընկերուհուն... Արժի հիմա ընկերուհու հետ թափառել փողոցից փողոց, դուրս գալ քաղաքից, ընտրել արևոտ մի բացատ և մեկնվել արևի տակ: Այսպիսի արևոտ աշուն մեկ էլ ե՞րբ կլինի... Վայելել է հարկավոր... Իսկ ահա թե ինչով է զբաղված... Արեւը վայելել է պետք...

— Նո՞ւ, ծերուկ:

Այս մեղմատուն հրավերով մեղադրյալը պետք է որ բարձրացներ գլուխը, բայց չարձագանքեց, թվաց, թե լսեց նույնիսկ: «Ա՛խ, Հակե, բու մեղքն ու իմն մեծ է— մենք մեր ցավին տեր չեղանք, Հակե, ո՛չ ես, ո՛չ դու: Զիս հանեցին իմ ցավի դեմ, ու ես աշխարհն թողած կո՛ւմ տվի էդ որբուկի՞ հետ, իսկ դու բու վիզն ծոնցիր ու դարձար ցավին գերի... Գերի, Հակե, տեր չէ, գերի, իմ ախպեր»։— Այո, այո՞ գերի— երբ ցավը ընդունում ես ու հարցաքննում՝ որտեղի՞ց եկար և ինչո՞ւ կա ու չկա՞ ինձ մոտ, դու ես նրա տերը, տերը դու ես, իսկ երբ պարանոցդ ծոռւմ ես՝ իմն ես, ախպեր, եզած-կատարված բան է, ուզի-չուզի իմն ես, նա է քո տերը, ցավը... Ա՛խ, եթե այսքանը հասկանար այն ժամանակ, գյուղում, Մգրե ծերունու խրճիթում... Եթե հասկանար... Կամենք այդ ավերակ խրճիթը ոչ թե ծերունի Մգրեի կողքին փրկելու, այլ գեմ-դիմաց կանգնելու, ոչ թե ահանջը կախելու արյունոտ ու տխուր պատմություններին, այլ հարցնելու՝ ինչո՞ւ այդպես եղավ: Ինչ որ պատմում ես, գիտեմ, այս խեղճերը նույնպես գիտեն, բայց ոչ մեկը չգիտի, թե ինչու այդպես եղավ, ո՞րն է պատճառը: Պատճառները, պատճառը, քեռի Մգրե: Եվ թող պատասխաներ, որպես մեծ մարդ, որպես կյանք տեսած-իմաստանացած մարդ թող բացատրեր:— Այս արյունոտ պատմության մեղավորները մեր արյան թշնամիներն են: Միայն նրա՞նք: Աղխա՞րհքն է մեղավոր... Բոլորը մեղավոր են, բացի քեզնի՞ց, քեռի Մգրե, բացի ինձ-

նի՞ց, բացի այս խեղճ ու կրակներին՝, որ խոնարհ պկանջ են պահել:
Պատճառը, պատճառը, քեռի Մգրե...

— Նո՛ւ, ծերուկ:— Քաղաքն ի վեր թռած հայացքի տակ, հեռվում
արևոտ մի բացատ կար, և դիմեց ի միջի այլոց:— Նո՛ւ:— Այդպես ի
միջի այլոց կառապանն է դիմում գլուխքարը բռնածինուն:

...պատճառն ու պատճառներն ասա և քո մեղքի բաժինը գտիր:
Գտիր և ընդունիր: Դու քո մեղքի բաժինը ընդունիր, ես՝ իմը և մնացած
բոլոր քո բախտակիցներն ու ցեղակիցները այս տխուր պատմության
իրենց մեղքի բաժինը թող գտնեն և ընդունեն: Բոլորը: Չէ՞ որ եղածը
մի մարդու գլխին, մի գերդաստանի գլխին եկած փորձանք չէր, այլ ժո-
ղովրդի ողբերգություն: Այդ ողբերգության պատճառները, գլխավոր
պատճառը: Եվ ամեն մեկը մատը թող դնի իր երակին և հարց տա՝ ին-
չո՞ւ այդպես եղավ, մատը դնի իր երակի վրա և պատասխան պահան-
ջի՝ այնքան և այնքան և այնպես պահանջկոտ և այնպես անհաշտ, որ
տեսչահար արյունը շփոթվի երակներում: Ամեն մեկը մատը նշտարի
պես իր երակին թող դնի և բոլորը միասին՝ ցեղի երակին: Այդպես, քե-
ռի Մգրե, միայն այդպես: Եթե քո պատմության կողքին հարց չպետք է
դրվի, վերջ այդ պատմությանը, այդ պատմությունը թույն է: Եվ եթե
այդ հարցը նախ քեզ չպետք է ուղղես, աշխարհին ուղղելը իզուր է՝
ձյան փաթիլ... Այս հասարակ ճշմարտությունը եթե այն ժամանակ հաս-
կացած լիներ՝ այնտեղ, գյուղում, եթե հասկացած լիներ... Երիտասա՞րդ
էր... Իսկ Մգրե ծերունի՞ն... Այն ժամանակ նա, ախր, այսօրվա իր տա-
րիքն ուներ... ավելի ծեր էր: Ուրեմն, Մգրե ծերունուն պետք էր քշել իր
խրճիթից, պետք էր խռովեցնել իր ցավի հետ, Մգրեն ինքն իրեն խա-
բելու համար հեքիաթներ պետք է հորիներ, վերջ... վերջը նստեր մե-
ղադրական աթոռին, նո՞ր հասկանար...

«Ա՛խ, հայի վերջին խելքն իմ գլխում էղներ»:— Հայի վերջին խել-
քը... Հայտնվում է այնքան ուշացումով, այնքան ուշ՝ կյանքն ապրելուց
հետո, մահից առաջ և հայտնվում է որպես... Որպես ի՞նչ: Որպես զրդ-
ջում և որպես ափսոսանք: Ահա՛ դատավճռից առաջ... մահից առաջ...
Եվ ո՞ւմ է պետք:

— Ես ուզում եմ որդուս տեսնել:— Հուսով նայեց, բայց քննիչի
հայացքը դրսում էր:

— Ինչո՞ւ:— Եվ չկտրվեց պատուհանից. հեռվում, քաղաքից դուրս,
կեռիների արևոտ մի բացատ կար՝ լցված աշնան դեղին արևով... էգուց-
էօր, շատ-շատ մեկ շաբաթ, և բացատում կմոլելանի փոթորիկը:

Ամբաստանյալը ինքն էլ դարձավ դեպի պատուհանը: Որդուն պետք
է ասել, որ վերադառնա գյուղ: Գնա և մտնի ծեր ցավի ավերակ բուրձը:

Մեր Մզրեն դեռ կա... կա, ապրում է դեռ, Հակեն, որ իր հասակակիցն էր, Մզրն էր, գյուղում իր հասակակիցներից դեռ կան՝ բոլորը Մզրն, և հիմա նստած պատմում են։ Աշուն է. և հիմա մեկը խրճիթի կենտրոնում փլված պատմում է, պատմում է, պատմում է... Եվ որդին թող գնա, քշի ուղիղ այդ խրճիթը, շրխկոցով բացի խրճիթի դուռը և ասի,— ինչո՞ւ։— Երբ էլ ներս մտնի, պատմության որ հատվածում էլ վրա հասնի, հարցը կլինի տեղին։— Ինչո՞ւ։— Ես Տիգրանի որդին եմ, թող ասի, ես ծերունի Տիգրանի որդին եմ, իմ հորը այս խրճիթից վտարեցին, և նա իր ցավից խռովեց, իսկ ես որդուս հետ եկել եմ՝ տեր դառնալու, տեր դառնալու նաև հորս փոխարեն և հարցնում եմ՝ ինչո՞ւ այդպես եղավ։— Եվ Մզրեին թող հանի իր տեղից։— Վեր կաց, ես եմ պատմելու։— Եվ նստի Մզրեի տեղն ու հարց տալ։— Ինչո՞ւ։ Պատճառը Մարյան թշնամիների հերն անիծած, աշխարհի հերն անիծած, մատդ քո երակին դիր, քեռի Մզրն, և հարց տուր՝ ինչո՞ւ այդպես եղավ։ Պատճառը՝ «էղպես... Հըմը էղպես»։— Ցավը Մզրեի շուրթերին անտեր էր ու քրք էր։ Եվ այդպես էլ մնում է։ Որդին որդուն առած թող գնա. որդեգրի այդ ծեր ու դադրած ցավը, ընդունի որպես որդի և որպես որդի դաստիարակի, կրթի և դաստիարակի։ Ահա այդպես։

«Հայի վերջին խելք...»։

— Քաղաքացի քննիչ,— մեղադրյալը պահանջկոտ դարձավ և սպասեց, որ քննիչը պատահանից կտրվի,— ես ուզում եմ որդուս տեսնել։

— Ինչ ունես ասելու՞ ինձ ասա, ես կփոխանցեմ. միևնույն է, այսօր որդուդ հետ հանդիպելու եմ, ծերուկ։

Մի տեսակ, ի միջի այլոց ստացվեց. խորամանկելուց հետո պետք էր հետևել արձագանքին, բայց արևոտ մի բացատ ձգում էր նրան։— Հարցաքննությունը հետաձգել է պետք և... ճիշտ կլինի նաև, իրոք, հանդիպել ծերունու որդուն, նաև՝ գործով տուժող հանգուցյալի թոռանը։ Հենց այսօր ծանուցագրեր կուղարկի։ Վերջիվերջո, եթե հանցագործությունը թշնամական հոգի վրա է կատարվել, ապա նրանց նույնպես հայտնի է։ Եվ նրանք երիտասարդ մարդիկ են, կովկասցի են, բայց նոր սերունդ և հին պատմություններին, ավանդական սովորություններին վերևից նայող...

— Որդուց բացի ուրիշ ո՞վ ունես քաղաքում։

— Զուռնեմ։

— Իսկ...— քննիչը ուզում էր հարցնել՝ իսկ գործով տուժող հանգուցյալը թոռից բացի ո՞վ ունի այս քաղաքում. Բայց տեղն ու տեղը հայտնվեց մեկ ուրիշ հարց և հարցի հետ նաև անակնկալ մի միտք։ Հայտնված միտքը շփոթեցնելու լավ անակնկալ էր,— իսկ Հայաստան...

նում... գյուղում,— գյուղ Քարազլիի անունը մտացել էր, շտապ աչք դիպցրեց գործին, բայց ոչինչ չնկատեց և շորոնեց՝ ծերուկը կհասկանա, թե խոսքը որ գյուղի մասին է,— գյուղում ազգակից-բարեկամներ ունե՞ք...

Ամբաստանյալը ուշացնում էր պատասխանը. «Ասե՛լ, որ ոչ մի բարեկամ և ոչ մի ազգակից չունի, ասե՛լ, որ ինքը, որը մի տղա, մենակ է հասել Քարազլուի»:

— Ունե՞ք:— Մեղադրյալի պատասխաններից ոչ մեկին այդպես լարված ու անհամբեր չէր սպասել:

— Ունեմ:— Տնքաց ծերունին:

«Մեկն Հակեն էր»:

— Ունես, ուրեմն:— Քննիչը հանգիստ շունչ քաշեց:

Հայացքը մայթեզրի կեչիներն ի վեր և բարձրահարկերի արանքներով հեռու-հեռու, մեղադրյալը գլխով արեց՝ այո:

«Ունիմ,— կրկնեց մտքում,— շատ ունիմ... Ամենքն էլ իմ արնակիցներն են. մեկ ու նույն քաղաքում ունեցող բոլոր մարդիկ բարեկամ ու ազգակից են»:

— Իսկ հանգուցյալը գյուղում հարազատներ ունի՞ր:

Մեղադրյալը գլխով արեց՝ այո:

— Այդպես... այդպես, ծերուկ, այդպես:

Այնպես մտերմիկ էր տոնը, այնպես ջերմ, որ ամբաստանյալը ակամա նայեց: Խանդավառ ու հեռագնա ժպիտ կար քննիչի դեմքին, իսկ ձեռքերը, չգիտես ինչու, շփոթվել էին և գրասեղանի խառնափնթոր թղթերի մեջ ինչ-որ բան էին որոնում:

— Այդպես, ծերուկ, այդպես:

— Ես որդուս եմ ուզում տեսնել:

— Որդուդ կտեսնես, ծերուկ, հասարակ բան է դա, շատ հասարակ: Թ դեպ, որդիդ ի՞նչ է աշխատում:

— Որդիս ինժեներ է: Շինարար:

— Օ՛, շինարար, վարպետ Տիգրանի որդին է... Շինարար: Հենց այսօր ես կտեսնեմ որդուդ, վարպետ Տիգրան: Իսկ... իսկ...— իրենից զատված, դուրս թռած հայացքով և հեռագնա ժպիտով ու ներշնչված նայում էր մեղադրյալին և, և գլխի ընկավ, որ նրան ուղղվելիք հարց չունի: Իսկ ձեռքերը գտան որոնածը՝ հեռախոսի լսափողն էր: Եվ, համարը հավաքելիս, աչքով արեց և գլուխշարժումով խրախուսեց մեղադրյալին և պաղտնիքի պես շշնջաց.

— Լավ կլինի, ծերուկ,— Եվ լսափողի ու աթոռի հետ շրջվեց դեպի պատուհանը:

Այնուամենայնիվ, հետաքրքիր էր, քննիչի մաքով ի՞նչ տնցավ-դարձավ, որ այսպես շառագունել է և այնքան է կորցրել գլուխը, որ իրեն, մեղադրյալին, աչքով է անում և... Վարպետ Տիգրան թասաց... ի՞նչ պատահեց:

Քննիչը հակվեց լսափողին և սկսեց առանց նախաբանի:

— Կարո՞ղ ես գուշակել, թե ես ու դու ուր ենք գնալու...

— Ա՛խ,— Տիգրանը խորը տնքաց ու փակեց աչքերը:

Ամեն ինչ հասկանալի էր:— Քննիչը գնում է Հայաստան... Գնում է գյուղ... Գնում է Քարազուխ... Քարազուխ:— Եվ ծրարված կոպերի տակ խլրտաց գյուղը:— Անկոխ քարերով և հողե կտուրներով տները, կտուրներին՝ դեզեր և թիկունքներին՝ աթարի ամբարներ, պատաշարերի մեջ սեղմված ծուռտիկ փողոցները, ձորապուկին՝ Մգրեի խրճիթը և իր տունը... իր տունը՝ մերկ, առանց դեզի և առանց աթարի կռասպի և դռանը՝ ծանգոտ փականք:— Իր տունը... գյուղի տները, Մգրեի խրճիթը և իր տունը նա տեսավ այնպես, ինչպես թողել էր երեսուն տարի առաջ, հազար ինը հարյուր քառասունինին: «Զիս քեզ հետ տար»:— Խնդրեց մըտքում և պահի մեջ քննիչը որդու պես հարազատ թվաց: Եվ ականջն ընկնող ձայնը, կարծես, քննիչի ձայնը չէր (—...չգուշակեցիր... ոչ, չգտար... ոչ, ոչ, սիրելիս, հեռու, շատ հեռու մի՛ տեղ):— Աշուն է, ծերունի Մգրեի լաթ-արտում շաղգամի բազմերանգ փոերը հոգնած մեկնվել են արևի տակ, Մգրեն արտեզրին նստած ծխում է ու սպասում ձմռանը, խրճիթի անկյունից մի տղա ծիկրակում է հողից դուրս մղված մանուշակագույն գլխիկներով շաղգամներին, տնամերձի փորփռշտ հողերի մեջ երեխաները գլուխկոնծի են խաղում և գառների պես և գառների հետ կրծմրծում կաղամբների ճերմակ գլուխները, գյուղի բարակ ու տերևափառ առուներում ուռչում են տակառները, զանթարներն ուսած հարս ու աղջիկները ձորի աղբյուրից ջուր են բերում, բերնբերան լի գուլյերի ջրե հայելիներում լողում են փայտե խաչերն ու կաղամբի թփերը, Նհոն... Նհո պապը փշե խրճի տակ հակված քայլում է ձորապուկնով...— Տիգրանը, աչքերը գոց, Քարազուխ գյուղն ու գյուղի մարդկանց տեսնում էր այնպես, ինչպես թողել էր երեսուն տարի առաջ: Նհո պապը փուշխրճի տակ հակված, հայացքը ոտքերի տակ և ատամների տակ տնքոց՝ քայլում էր ձորապուկով, գյուղեզրին Վարդո մարեն՝ ափը աչքերին հովհար, կանչում է դաշտապահ Մոսեին— Մոսեեեե... դու Թուխ Մանուկի կո՞ղմ կերթաս, Մոսեեեե... էս մոմերն իմ տեղակ հասցրու ու վառե Թուխ Մանուկին, Մոսեեեե...— «Զիս քեզ հետ տար, տղա»:— (— ...Հեռու, ավելի հեռու, սիրելիս, էկզոտիկ մի աշխարհ): Գյուղեզրին կանգնած Վարդո մարեն կանչում է ձորի կողմ,— Մոսեեեե— ձորեզրի քարերի մեջ տնքում է մշեցի

Կրպեն՝ նոր արտ է՝ պատրաստում։ Շորը արձապանքում է մուրճ ու սեպերի զրնգոցին, անձավները տնքում են Կրպեի տնքոցի հետ, ձորից այն կողմ, լեռան լանջին, նախշուն քաղերի մեջ խլալտում է Ավգիի հոտը, հովիվ Ավգին, մահակին հենված, խլվացնում է խուրձ-բեղերը, — հուռի-հո՛ո... ցը-ցը-ցըը... հուռի-հո՛ո..., — իսկ լեռան թիկունքին «խուլնգո» արտերն են — աշուն է — մերկ ու դադրած արտերի ցողունները հիմա նախիրն է լիզում, իսկ նախրապան Բարսեղը... քեռի Բարսեղը քարակուտակին նստած երգում է. «Աղջի, Հայկո, Հայկո, դռներդ մի բանա, դռներդ մի բանա...»:

Նվ աղանջներում զրնգաց Հակեի երգը, «խուլնգո, խուլնգո, հեռավոր ու խորունկ տեղերեն կուգաս...» — «Զիս քեզ հետ տար ու էլի ետ բեր, տղա»։ — (— ...Ոչ, այդքան էժան չէ, որ հեռախոսով ասեմ... Կես ժամից կհանդիպենք, իսկ մինչ այդ, դու փորձիր գուշակել, հիմարիկս...) — «Տար ու զիմ դատն հոն արա, տղա, մի գնդակ բաց իմ անարժան ճակտին, ու ես թող ընկնիմ ու թաղվիմ հոն, էն անուշ քարերի մեջ»։ — Նվ հանկարծ գլուղ Քարագլուխն ու գլուղ Սևիդը, էրգիրը, ծննդավայրը՝ Սևիդը, նույնացան, փաթաթվեցին ծուխ ու դումանով, և նա հասկացավ, որ այլևս չի տեսնելու պռատ այն կյանքը, որ դեռ մնում է, քարշ կտա ով իմանա ո՞ր ծմակում, որ գրողի ծոցը և ցավն ու կարոտը սրտում մի օր կփակի աչքերը։ «խուլնգո, խուլնգո...»:

— Այդպես։ — Քննիչը ափերը եռանդուն շփեց իրար, իսկ հայացքով արգեն հավաքում ու սրբում էր գրասեղանին թափթփված հիմարությունները։ — Մերուկ։ — Այդպես՝ ափերը եռանդուն իրար շփելը և այդ ջահելավարի ու անմիջական տոնը միասին մի-մի թաս օղի խմելու հրավեր էր, կարծես, բայց Տիգրանը գլուխը չբարձրացրեց։

«խուլնգո, խուլնգո, հեռավոր ու խորունկ տեղերեն կուգաս... Ինչ անուշ կերգեր Հակեն...»:

— Շատ հոգ մի արա, ծերուկ, ամեն ինչ լավ կլինի։

Հետո քննիչը մոտեցավ և ձեռքը դրեց մեղադրյալի հակված ուսին։

— Վարպետ Տիգրան, Հայաստանում հիմա ինչպիսի՞ եղանակ է։

— Անուշ եղանակ է։ — Ուշացումով և աչքերը փակ ու մայրենիով շշնջաց Տիգրանը։ — Անուշ, շատ անուշ եղանակ է...

«Ինչ անուշ կերգեր Հակեն... խուլնգո, խուլնգո, հեռավոր ու խորունկ տեղերեն կուգաս, բույնդ շինիր ավերակ բերդի պարիսպների մոտ...»:

Տարիներ, է՛, տարիներ-տարիներ առաջ, երբ Մլեհը՝ Մուշ քաղաքի Վերին Թաղի տղան (այդպես աշխատանքային ընկերներն էին կատակով դիմում և ինքն էր իրեն կոչում՝ խմած ժամանակ), երբ վարպետ Մլեհը երիտասարդ էր, մի օր, գարնան մի առավոտ, մի արծիվ մտավ քաղաք, տարօրինակ բան, բարձրիկ սարերը թողած՝ արծիվը քաղաք մտավ և նրստեց որմնադիր Մլեհի դեմ-դիմաց։ Դե՛, արծիվ էր, հայացքը կտրել էր՝ ահա այնտեղ, քարակուտակի վրա, ցից մի որձաքար կա, և թևեց ու իջավ որձաքարին և նստեց որքան սիրտն ուզում էր (շատ պետքն էր, թե ինչ խոհերի մեջ պիտի գցի որմնադիր Մլեհին) և թևեց ու գնաց, երբ սիրտը ուզեց (և շատ պետքն էր, թե որքան երկար-երկար տառապանք պետք է թողնի Մուշ քաղաքի Վերին Թաղի տղայի համար)։

Այսպես եղավ. աշխատանքի ժամանակ, հենց քարը պատաշարին նստեցնելու պահին, ստվեր սահեց վարպետ Մլեհի գլխավերևով։ Եվ նստեսավ, որ մի արծիվ իջավ քիչ հեռու՝ շենքի ապագա քիվի համար առանձնացված քարակուտակին և նստեց ցցված որձաքարին։ Սկզբում իմիջիպալոց ընդունեց և անմիջապես շանդրադարձավ, որ դա, ախր, հավքերի արքան է, իսկ հավքերի արքան հազարից մեկ մարդկանց մոտ չի գալիս։ Իսկ երբ արծիվը նստեց ու մնաց, որմնադիր Մլեհը մուրճը դրեց քարին, ծխախոտ վառեց և պատին նստած ծխեց ու մտածեց հավորթիների արքայի մասին։

Արծիվը երկար նստեց, և Մլեհը, աչքը արծվին, ծխեց ու հազար ու մի բան մտածեց։ Զարմանալի էր, որ արծիվը քաղաք մտավ։ Սարերը թողած, տաք ու զով քարափները թողած, բարձունքի իր բույնը թողած՝ ինչո՞ւ քաղաք մտավ։ Գուցե՛ թշնամուց հալածվա՞ծ... Եթե թշնամուց հալածված թողել է սարերը, թողել է քարափները, թողել է բարձրիկ իր բույնը և փախել մարդկանց մոտ՝ հօգնություն, ապա հիմար է այս արծիվը։ Բայց նա, հավքերի արքան, երկնքի տերն է. ոչ մի հավորիք երկնքում չի կարող հալածել նրան... Ուրեմն՝ երկրի իր թշնամուց է հալածվել... Իսկ երկրի վրա ո՞վ է արծվի թշնամին... Կարող է լինել օձը։ Կարող է լինել... կարող է լինել... Զի կարող չունենալ. արևի տակ կենդանի չունչ կա, որ հալածող չունենա, — մտածեց Մլեհը, — որ հալածող չլինի և հալածող չունենա... Ո՞վ է հալածել արծվին... Վայ թե՛ օձը, վայ թե... Շատերը կարող են լինել և բոլորը օձի պես նենգ։ Եվ այս արծիվը փա-

խել է ոչ թե թշնամու ուժից, այլ նենգութունից, ոչ թե ուժեղ թշնամուց, այլ թույլ թշնամու մեծ նենգութունից: Փախել-եկել է մարդկանց մոտ իմանալու, թե իր թշնամիները ինչո՞ւ են նենգ: Այս արծիվը վայ թե ծեր արծիվ է, ծեր արծիվ է ու հա՞ ուզել է հասկանալ իր թշնամիների խարդախությունը, հինգ հարյուր տարի իզուր փորձել է հասկանալ երկրային իր թշնամիների դավերը և հիմա, մեռնելուց առաջ, եկել է մարդկանց մոտ... Վերջապես, ուզում է հասկանալ՝ նոր մեռնել: Այս արծիվը իմաստուն արծիվ է... Արծիվները երևի ընդհանրապես իմաստուն են, որովհետև երկար, շատ երկար են ապրում... Իսկ տերը ինչո՞ւ է արծիվին այդքան երկար կյանք կամեցել,— մտածեց Մլեհը,— հատկապես՝ արծիվին: Որ արծիվը ի՞նչ անի այս աշխարհում... Իսկ սա, այս արծիվը, քանի՞ դար է ապրել և ինչե՞ր է տեսել... Իսկ տեսածները հասկանո՞ւմ են արծիվները: Տեսնում-նկատում-հասկանում և մտածո՞ւմ են: Եվ հիշո՞ւմ են: Հիշո՞ւմ են... Եթե հիշում են, ապա որքան դժվար են ապրում արծիվները: Այս դաժան աշխարհի անցուղարձը տեսնել-հասկանալ-մտածել ու հիշել ու հիշել ու հիշել ու... հինգ հարյուր տարի ապրե՞լ... Եթե այդպես է. եթե տեսածները հիշում են, ապա արծիվի ամենամեծ թշնամին հիշողությունն է: Այո, հիշողությունը: Երկնքում արծիվը թշնամի չունի, իսկ երկրի վրա արծիվի ամենամեծ թշնամին հիշողությունն է... Եվ եթե այս արծիվը ծեր արծիվներից է, ծեր է, դարավոր հիշողություններով ծանրաբեռն, ապա նա փախել է հուշերով խճճված իր բնից... Որքան դժվար են ապրում արծիվները և որքան դժվար են մեռնում... Այնուամենայնիվ, քանի՞ տարեկան կլինի այս արծիվը... Արծիվի տարիքը որոշելը դժվար է:

Արծիվը չէր գնում: Նստել էր ապագա քիվի որձաքարին և շեղարծվենի նայում էր: Մլեհը փորձեց բռնել հայացքի ուղղությունը, գոնե՝ ուղղությունը, բայց դա նույնպես դժվար էր:— Արծիվի հայացքը որսալու համար արծիվ պետք է ծնվել... Բայց ո՞ւր է նայում արծիվը, ո՞ւմ է նայում: Տեսե՞լ է իրեն: Նկատե՞լ է:

«Կարո՞ղ է... կարո՞ղ է,— Մլեհի սիրտը թպրտաց,— կարո՞ղ է էս արծիվն էրգրի արծիվներից էղնի»:

Սև սարի արծիվներից լինի... Միրնկատարի արծիվներից... Արշղուրի արծիվներից... Կարո՞ղ է այս արծիվը Մշո գետի քարափների արծիվներից լինի, և ինքը՝ Մուշ քաղաքի Վերին թաղի տղան, էլի է տեսել այս արծիվին՝ այնտեղ, Մշո գետի քարափներին... Աչքը բացում էր թե չէ,— հիշեց Մլեհը,— պատուհանից նայում էր թե չէ, ձորի քարափին արծիվ էր տեսնում: Կարո՞ղ է այս արծիվին տեսած լինի այնտեղ, Վերին թաղում, Մշո գետի քարափին, և... արծիվը տեսած լինի իրեն... Տեսած լի-

նի և հիմա տեսավ, երկնքից տեսավ՝ ճանաչեց և իջավ ու նստած իրեն է նայում, Մուշ քաղաքի վերին թաղի տղային:

— Ես Մուշ քաղաքի վերին թաղի տղան եմ:— Շշնջաց արծվին:—
Հաշի Պետրոսի որդի Մլեհն եմ... Մուշ քաղաքի ու վերին թաղի տղան...

Արծիվը երկար նստեց:

Իսկ երբ թևեց, Մլեհի սիրտը թռավ արծվի հետ: Մի բան հանկարծ պոկվեց սրտից և գնաց արծվի հետ:

Արծիվը դեպի Հայոց լեռնապար էր թռչում և, որտեղից որտեղ, Մլեհը հիշեց հեքիաթը՝ այն տղայի մասին, որ արծվի փրկարար թևերին նստած սավառնում է. կտրում է ցամաք ու ծով, մթով ու շարքերով լցված աշխարհներն ի վեր ապահով թռչում է դեպի իր աշխարհը, դեպի իր ավեր՝ արևոտ ու լուսավոր և շերմ:

Արծիվը այլևս չերևաց:

Մլեհն ամեն օր սպասում էր, բայց արծիվը այլևս չէր երևում:

Եվ այնքան նայեց այն քարին, որին նստել էր արծիվը, այնքան ու այնքան նայեց, որ քարը դարձավ արծիվ:

Եվ երբ շենքը գլխավում էր, երբ եկավ քիվի քարերը տաշելու օրը, նա առանձնացրեց արծիվ-ործաքարը և սկսեց տաշել:

Քիվի վարդաբանդակների շարակում հավքերի արքա նախատեսված չէր. և ինժեները փորձեց վարպետ Մլեհին մտքից հտ պահել, բայց Մլեհը, Մուշ քաղաքի վերին թաղի տղան էր, իսկ ոչձաքարը վաղուց արդեն արծիվ էր նրա համար, ու այդ արծիվը թևատարած պետք է պսակեր շենքը:

Եվ նա քանդակում էր արծիվ՝ թևատարած:

Աշխատում էր վերացած: Որտեղի՞ց էր հիշում արծվի մանրամասները, որ այդպես տեղը-տեղին հայտնվում էին՝ պիրկ թևերը, լարված ճապուռները, կոր պարանոցը, աղեղված կտուցը, սուր աչքերը, կոպկախ ու շեղ հայացքը... Ե՞րբ էր բռնել արծվի հայացքը, այդ բոլորը ե՞րբ էր նկատել... Պարզապես որձաքարը քնած արծիվ էր և կամաց-կամաց արթնանում էր, բացում թևերը:

Եվ մի օր սրաշք ու թռիչքի պատրաստ արծիվը բաբախեց շենքի քիվին:

Վարպետ Մլեհը նայեց հեռվից, և սիրտը թպրտաց, ինչպես այն օրը, երբ արծիվը թռչրեց իր սիրտը և թռավ դեպի լեռնապարը: Եվ ինչպես այն օրը, Մլեհը նորից հիշեց հեքիաթը՝ տղայի մասին, որ արծվի

թւերին նստած կտրում է ծով ու ցամաք, մթով ու շարքերով լցված աշխարհներն ի վեր թռչում է դեպի իր աշխարհը, դեպի իր կապույտ ասիւն՝ արևոտ և լուսավոր և տաք:

Նա, հայացքը քիվի արծիվին, ծխախոտ վառեց և գլխի ընկավ, թե այն օրը ինչու հայտնվեց արծիվը, իր սարերը թողած, շիկացած ու զով իր քարափները թողած, բարձունքի իր բույնը թողած՝ գարնան այն օրը արծիվը ինչու՞ քաղաք մտավ և նստեց իր հայացքի տակ:

Եկավ, հայտնվեց, որ ինքը հեքիաթներ հորինի արծվի մասին: Ահա՛ այս արծիվ:

Օրն ի բուն հեքիաթներ պետք է հորինել՝ աշխատանքի ժամանակ, աշխատանքի հետ, փողոցում, տանը և քնած ժամանակ...

Օրերը պետք է լցնել հեքիաթներով:

2

Լինում է, չի լինում, մի տղա է լինում: Ձայնեղ մի տղա, ճարտար և միամիտ և շատ մոռացկոտ— Եվ, գործի հետ, օրն ի բուն հեքիաթներ էր հորինում:— Եստ ձայնեղ, ճարտար և միամիտ և շատ մոռացկոտ այդ տղան սիրում է թափառել սարերում: Թափառել ու երգել և տնակներ ճարտարել իր համար: Եվ ամեն անգամ, երգ ու խաղով տարված, այնքան է հեռանում գյուղից, որ կորցնում է գյուղի ուղղութիւնն ու տունդարձի ճամփան: Եվ ամեն անգամ մոլորված տղային ծնողները որոնում-գտնում են և տուն բերում:

Ենորհաշատ և շուտ մոլորվող այդ տղան օրերից մի օր էլի տնից դուրս է գալիս, երգելով գյուղից դուրս է գալիս և երգելով, դաշնելով ու երգելով թափառում է սար ու ձորերում: Երգում է ու ծաղիկ հավաքում, ծաղիկների մասին երգ է կապում ու երգում, վազում է թիթեռների ետևից, վազում է ճնճղուկների ետևից, թիթեռնիկների ու ծիտիկների մասին երգեր է եղանակում ու երգում, աղբյուրի հետ խաղ է անում և աղբյուրի ծաղկուն քարերի ու զանգակ աղբյուրի մասին երգ է երգում ու աղբյուրի գլխին ճարտարում տնակ և, խաղ ու երգով տարված, այնքան է հեռանում գյուղից, որ էլի մոլորվում է: Այս կողմ է վազում՝ գյուղը չկա, այն կողմ է վազում՝ գյուղը չկա, ձայն է տալիս-կանչում՝ պատասխանող չկա, և մութը վրա է տալիս: Նստում է աղբյուրի մոտ և սպասում. ուր որ է մայրը կգա... ուր որ է հայրը կգա: Սպասում է, սպասում է, բայց մայրը չկա, սպասում է, սպասում է, բայց հայրը չկա: Եվ քունը տանում է:

Տղան քնի մեջ դեռ ծնողներին է սպասում, բայց շարքերն են հայտնը-

վում: Գիշերվա կեսին, երբ լուսինը կորչում է ամպերի տակ, շարքերը վրա են հասնում և գողանում տղային:

Առավոտյան, երբ տղան աչք է բացում՝ օտար աշխարհում է:

Մուրիկ-մուրիկ թափառում է, հարցուփորձ է անում՝ պատասխանող չկա, երգում է՝ ուշք դարձնող չկա, տղան որք ու մենակ թափառում է երկրե-երկիր և մի օր էլ հասնում տուֆաշեն մի քաղաք: Եվ բարձր ու գեղեցիկ մի շենքի քիվի նկատում է քարացած մի արծիվ: Մարդկանցից հուսահատ, թափառիկ տղան դիմում է արծիվին:— Արծիվ, արծիվ,— երգում է շրջմուխիկ տղան,— երգս խլացել է՝ տուր ինձ քո զորեղ ձայնը, ոտքերս մոլորվել են՝ ցույց տուր քո կապույտ ճամփեն, ծնկներս հոգնել են, արծիվ, տուր ինձ քո թևերը, աչքերս խոռվել են՝ տուր ինձ քո աչքերը, արծիվ: Արծիվ, արծիվ...— երգում է օտարիկ տղան և, հանկարծ, քարացած արծիվը բաբախում է, շարժվում, թափ տալիս թևերը և քիվից թռչում է տղայի մոտ:

— Նստիր թևերիս,— ասում է արծիվը,— ես քեզ կհասցնեմ քո մայրիկի մոտ:

...Գործի հետ վարպետ Մլեհը հեքիաթներ էր հորինում՝ բոլորը նույն թափառիկ տղայի և նույն արծիվի մասին: Իսկ բոլոր հեքիաթների հյուսվածքը նույնն էր. երգով տարված տղան մոլորվում էր, հափշտակվում շարքերից, դառնում շրջմուխիկ և նորից իր մայրիկի գիրկն էր հասնում նույն արծիվի թևերով:

Դժվար խնդիր:

Հեքիաթի առաջին մասը հանգիստ էր հյուսվում. տղան առանց Մլեհին շարլարելու ինքն իրեն մոլորվում էր ու մնում մթան մեջ: Եվ դառնում շարքերի բաժին: Հեքիաթի երկրորդ մասն էր դժվար՝ քարացած արծիվին շնչավորելը: Ահա: Ի՞նչ հրաշքով արծիվը քիվից պետք է իջներ և թևերը բացեր տղայի համար:

Առաջին հեքիաթում այդ հրաշքը հայտնվեց տղայի երգի հետ: Բայց այդպիսի հրաշք կարող էր պատահել մեկ անգամ: Իսկ հեքիաթներ շատ պետք է հնարվեին: Ամեն օր: Տղայի փրկության ի՞նչ հրաշքներ պետք է հորինել:

Եվ պրպտում էր, տառապում, տնքում, լարում երևակայությունը և, ինչպես ձայնեղ տղան էր երգի հետ ինքնամոռաց, այդպես ինքնամոռաց որոնում էր հրաշքը: Եվ գտնում էր:

Մի հեքիաթում ձայնեղ տղան երգում է ու խնդրում, ողջ օրը երգով խնդրում է, բայց արծիվը այլևս չի լսում նրա երգը: Եվ մթնշաղին, քիվի արծիվն ի վեր հայտնվում է մի ծերունի՝ ամպե շորերով, ամպե մորուքով և ոսկե գավազանով:

— Պապիկ, պապիկ,— խնդրում է տղան,— արծվին ասա, թող ինձ իմ մայրիկի մոտ տանի։ Ասա, խնդրում եմ։ Ես քեզ համար կերգեմ, պապիկ։

Եվ ամպն շորերով ու ամպն մորուքով ծերունին ոսկե դավազանով հարվածում է արծվին, և հավքերի արքան քիվից իջնում է ու թևերին առնում տղային։

Բայց այդպիսի հրաշք մեկ անգամ կարող էր լինել, մի հեքիաթում։ Իսկ հեքիաթներ շատ պետք է հորինվեին։ Ամեն օր։

Մի հեքիաթում հուսահատ տղայի կողքին, հանկարծ, մի աղջնակ է հայտնվում, կապույտ աչիկներով և արևաշող մազերով լուսերես մի աղջնակ։

— Քուրիկ, քուրիկ, ի՞նչ կլնի, արծվին ասա, թող ինձ իմ մայրիկի մոտ տանի։ Ասա, խնդրում եմ։ Ես քեզ համար կերգեմ։

— Ախպերիկին իր մայրիկի մոտ տար,— հրամայում է աղջնակը, և հավքերի արքան քիվից իջնում է ու թևերին առնում տղային։

Բայց այդպիսի հրաշք մեկ անգամ կարող էր լինել, միայն մի հեքիաթում։ Իսկ հեքիաթներ շատ պետք է հորինվեին։ Ամեն օր։

Իսկ հրաշքը... Հրաշքները այդքան շատ չէին։

Եվ մի օր վարպետ Մլեհը մտածեց փոխել հեքիաթի հերոսները։ Բայց արծվին հեքիաթից վտարելու մտքից տեղն ու տեղը հրաժարվեց. արծիվն իր արծիվն էր և իրենը պետք է մնար ողջ կյանքում։ (Նա արդեն ուրիշ շենք էր կառուցում, արծվից հեռու, բայց հայացքի տակ նա էր՝ պսակաարծիվը, տաշվող ամեն քարի վրա, պատին դրվող ամեն քարին թառած էր նա՝ արծիվը)։ Հավորքների արքան հեքիաթում պետք է մնար, կա ու չկա՝ պետք է մնար, իսկ տղան... տղան... Չայնեղ ու ճարտար և միամիտ և մտամոլոր ու մուրիկ տղան մեղք էր. հեքիաթում շատ էր շարժարվում։ Բայց Մլեհը արդեն շատ էր կապվել որբուկի հետ։ Եվ ձեռք քաշեց հեքիաթի հերոսները փոխելու մտքից։

Ելքը դարձյալ շրջմոլիկի փրկությունն էր։ Եվ՝ արծվի թևերով։ Միայն ու միայն՝ արծվի։ Եվ՝ քիվի արծվի։

Ելքը միայն հրաշքն էր։

Եվ վարպետ Մլեհը՝ լարված որոնում էր, պրպտում, տառապում և գտնում հրաշքը։

Քիվի արծվին շունչ տալու հրաշքը կար, և հեքիաթը արդեն պատրաստ էր։ Եվ Մլեհը տուն էր գնում գինով։

— Ես Մուշ քաղաքի Վերին թաղի տղան եմ։— Ճամփին ով բարեվում էր, նա այսպես էր պատասխան տալիս։— Մուշ քաղաքի,— ոտքը կախ էր գցում ու շեշտում,— ու Վերին թաղի տղան։

Հրաշքը կար՝ հեքիաթը կար, և տուն գնալը ցանկալի էր:

Իսկ տունը Զանգվի ափին էր, քարափին կպած՝ անկուփ քարերով և, մի տեսակ, տեղում հարմար չնստած: Քարը քարի էր դրել անիրավունք, ընդմիջումներով: Որբանոցից ծլկելու արանքներում: Եվ որբուհիներից մեկին ընկեր էր ընտրել, որ մենակ չգիշերի խրճիթում:

— Բաց, Աստղո, դուռը բաց, — գինով բախում էր դուռը, — ես եմ, Աստղո, Մուշ քաղաքի Վերին թաղի տղան է... Բաց դուռը, Աստղո, ես քեզ համար հեքիաթ եմ բերե...

Այսպես՝ տարիներ շարունակ:

Այսպես՝ մինչև Հայրենական պատերազմը:

Պատերազմում, կռվի դաշտում, Մլեհը հեքիաթներ հորինելու ծամանակ չունեիր:

Եվ քաղաքում չունեիր:

Եվ պետք չունեիր:

Պատերազմն ինքն էր հեքիաթ՝ շարքերի, շարքերից գերված տղայի և քարե արծվին շունչ տալու հրաշքի մասին:

Իսկ եթե, այնուամենայնիվ, հիշում էր հեռու-հեռվի քիվին քարացած իր արծվին, հիշում էր ավտոմատը կրծքին սեղմած և ժպտով, և հայացքի դիմաց որձաքարե արծիվը տեղն ու տեղը բաբախում էր, իշնում քիվից և թևերը բացում շրջմուխ տղային:

Այդպես՝ մարտական ողջ ճանապարհին, այդպես՝ մինչև Բեռլին:

— Բաց, Աստղո, դուռը բաց, — Բեռլինում, այնուամենայնիվ, Մլեհը կորցրեց աչ ձեռքի մատները և տուն եկավ կռուփով և կռուփով բախեց դուռը, — դուռը բաց, Աստղո, ես եմ, Մուշ քաղաքի Վերին թաղի տղան է:

Աշխատանքային ընկերները, նրանք, որ վերադարձել էին կռվից և անվնաս ոտք ու ձեռքով, որմնադիր ընկերները կարծում էին, թե Մլեհը արդեն մուրճ չի կարող բռնել՝ աչը, ախր, կռուփ է: Բայց նա որմնադրի մուրճը վերցրեց ձախով և հենց առաջին օրը, ցտավ հեքիաթային հերթական հրաշքը:

Եվ տուն եկավ գինով:

— Բաց, Աստղո, դուռը բաց, ես եմ, Մուշ քաղաքի Վերին թաղի տղան է, դուռը բաց, Աստղո, քեզ համար հեքիաթ եմ բերե:

Այսպես՝ տարիներ, է՛, տարիներ-տարիներ երկար:

Լինում է, չի լինում, ձայնեղ մի տղա է լինում...— Գարնան գիշեր էր, հին դուռը կրնկի վրա՝ ի դիմաց հեղեղի խշշոցի, վարպետ Մլեհը բարձին թիկնած ծխում էր և փորձում նոր հեքիաթ կապել:

Զանգվի քարափին կպած հին տանը արդեն մենակ էր ապրում, Մինուկ էր, և զօր ու գիշեր դուռը կրնկի վրա բաց, ամեն պահ վարպետ Մլեհին թվում էր, թե մեկնում եկը, ահա-ահա, հայտնվելու է: Աստղոն արդեն չկար: Զավակներն առանձին ծուխ էին կազմել-շաղ եկել քաղաքում, իսկ վարպետ Մլեհը, որ արդեն անցել էր հանգստի, հին տնից ձեռք չէր քաշել: Փոքրիկ միջանցք, սենյակ, հին զգեստապահարան՝ սրտածե հայելիով, եղեգնահյուս խշխշան աթոռներ, թախտը և թախտի դիմացի պատին՝ քանդակած արծվի մեծադիր լուսանկարը: Մլեհի խնդրանքով փոքր որդին էր լուսանկարել և՛ վարպետ ձեռքով:

Փոքր որդին մոտիկ շենքում էր ապրում և ամեն առավոտ, աշխատանքի գնալու ճանապարհին, կանգնում էր շեմին.

— Մուշ քաղաքի Վերին թաղի տղա,— զվարթ կանչում էր որդին:

— Կենդանի եմ:— Կարծես քարանձավից, պատասխանում էր վարպետ Մլեհը:

— Ինչի՞ կարիք ունես:

— Կենդանի եմ,— կրկնում էր վարպետ Մլեհը:

— Նոր խրատ, նոր հեքիաթ՝ քոչդ հավաքեմ-բերեմ:

— Գործիդ գնա,— պատասխանում էր վարպետ Մլեհը:

Զավակներին ու թոռներին արդեն հեքիաթ չէր պատմում՝ սիրով չէին լսում, չէին հուզվում, չէին ապրում շրջմուլիկ տղայի ճակատագրով, և վիրավորվում էր վարպետ Մլեհը: Եվ վերջին տարիների հորինած հեքիաթները միայն իր համար էին:

Լինում է, չի լինում, ձայնեղ մի տղա է լինում...— Գարնան գիշեր էր, դուռը կրնկի վրա՝ ի դիմաց հեղեղի խշշոցի, վարպետ Մլեհը թախտին մեկնված և հայացքը արծվի լուսանկարին՝ հեքիաթ էր հյուսում: Հասել էր հեքիաթի բարձրակետին ու խճճվել. քարե արծվին թևավորող հրաշքը չկար ու չկար:

— Էդ անտեր հնարքներ խլա՞ն:— Նեղսրտած դուրս ելավ, նստեց գոմար և, աչքը մթով ու վշշոցով լցված ձորին, ծխեց ու շարունակեց պրպտել հեքիաթային հրաշքը:

Գնալով նյարդայնանում էր:

Շարտեց ծխախոտը, բայց ձեռքը ինքն իրեն գնաց գրպանը:

— Թյու, սատանի պտուղի— Որ հրաշքը չի հայտնվում, որ... դժվար... շատ դժվար է հայտնվում՝ ծխախոտն է պատճառը՝ ուղեղը մշտնապես է... Հարկավոր է քիչ ծխել կամ հենց՝ թողնել:— Բայց ձեռքը ինքն իրեն հա գնում էր գրպանը: Եվ ձեռքը խաբելու, ձեռքերը զբաղեցնելու խաբելու համար հանեց դանակը, մի փայտ գտավ և սկսեց տաշմշել:— Ուրեմն... ուրեմն, լինում է, չի լինում...

Դռանը երկար նստեց: Հեքիաթը սկսում էր սկզբից, հա սկսում էր սկզբից, խեղճ տղային տեղն ու տեղը մոլորեցնում (հանգիստ բան)— զարձնում թափառական, երկրե-երկիր, պտտում-հասցնում պսակաարծվի մոտ ու, տղայի հետ, շվարում:

Բոլոր հրաշքները հեղեղը քշել էր:

Հետո ցուրտ զգաց, դողը սողաց շղերում, վարպետ Մլեհը սրսփաց և ներս մտավ ու առանց հանվելու մեկնվեց թախտին:

Եվ այդպես էլ՝ դանակն ու տաշմշկած փայտը ձեռքին, փակեց աշքերը:

Աչք կայցրեց ու բացեց:

Վարպետ Մլեհը աչք կայցրեց ու բացեց, և հայացքը դիպավ դանակին:

Եվ աչքը բացելու հետ, հայացքը դանակի փայլուն շեղքին դիպնելու հետ թվաց, թե մեկը շշնջաց ականջին: Եվ նա շփոթված ու զարմացած արձագանքեց շշնջոցին:

— Հայլեհ...— Այս դանակը... դանակը ինչու տեղ չի գտել հեքիաթում... Այսքան ժամանակ (է՛, որքան ժամանակ) դանակը... նշտարը ինչու չի դարձել հեքիաթի հերոսներից մեկը... Եթե շարքերը եղել են... շարքը, շարքը եղել է, եղել է ու գործել ամեն հեքիաթում, ապա դանակը... նշտարը պարտագիր պետք է լիներ: Լիներ ու գործեր: Եվ գործեր որպես գլխավոր հերոս:

Վրդով ոտքի ելավ, և ձեռքն ինքն իրեն գնաց դեպի գրպանը: Հեքիաթ խփեց գրպանի ծխախոտին և սկսեց հուզված քայլել:

— Հիմար, դու հիմար:— Հորինած բոլոր-բոլոր-բոլոր հեքիաթներում էն խեղճ տղան ինչու պետք է երգով տարվեր-միամտանար-մոլորվեր-կորցններ գյուղի ու տան ճանապարհը և գերվեր շարքերից, երգով տարվեր-միամտանար-մոլորվեր-գերվեր շարքերից, երգով տարվեր-մոլորվեր-գերվեր շարքերից, բոլոր, բոլոր-բոլոր հեքիաթներում՝ երգով տարվեր-միամտանար-մոլորվեր-կորցններ տան ճանապարհը և գիշերով գերվեր շարքերից և գիշերով գերվեր շարքերից, գիշերով գերվեր շարքերից, գերվեր շարքերից, գերվեր շարքերից...

— Հիմար, դու հիմար:— Տես որ, հորինված բոլոր հեքիաթներում

չարի կամքը կատարվել է: Այո, կատարվել է՝ չարքը գերել է էն խեղճ տղային... Եվ ո՞վ է բոլոր ու բոլոր հեքիաթները այդպես հյուսել: Ի՞նքը... Մուշ քաղաքի Վերին թաղի տղա՞ն... Վարպետ Մլեհ՞ը... Ի՞նքը, թե չարիքը: Չարի մատը խառն է, խառն է, իհարկե, բայց հեքիաթների հեղինակն ինքն է. չարը այդպես է կամեցել, և ինքը հլու-հնազանդ կատարել է չարի կամքը և հեքիաթները այդպես հյուսել:

— Հիմար, դու հիմար:— Այնինչ... այնինչ, հասարակ բան, մի հեքիաթում, միայն ու միայն մի հեքիաթում պետք է գերեր երգ ու խաղով տարված տղային: Եվ այն էլ՝ ի խրատ: Միայն մի հեքիաթում պետք է տղային դարձներ շրջմուխիկ, միայն մի հեքիաթում քարե արծվին շնչավորեր (հրաշքը մեկ անգամ է լինում), արծվին շունչ տար, ու տղային հասցներ իր մայրիկի մոտ ու վերջ: Այսպես՝ միայն ու միայն մի հեքիաթում: Իսկ մնացած բոլոր-բոլոր հեքիաթները պետք է հյուսվեին այն մասին, թե ինչպես ձայնեղ տղան կապույտ առավոտով հիացած երգում է ու թափառում սարերում, խաղ է եղանակում և երգելուց առաջ նշտարով ծակում է կրունկը, նշտարով ծակում է... ա՛յ, այսպես, և դանակով ծակեց իր կրունկը, նշտարով ծակում է, որ ոտքերը չմուրվեն-չմոռանան գյուղի ճանապահը: Թե ինչպես ձայնեղ տղան, Արեգակով հրապուրված, կանգնում է սարի գլխին, որ երկնի, բայց արաբազործելուց առաջ շուրջբոլորը նշտարով շրջագծում է. ա՛յ, այսպես, ա՛յ, այսպես, — և դանակով հերսոտ գծածեց շուրջբոլորը, — ա՛յ, այսպես շրջագծում է. իսկ այն սահմանը, որ նշտարով է գծված, այդ սահմանից ներս չարքերը ոտք չեն դնում: Թե ինչպես ձայնեղ տղան ձորով և ձորում խշշացող քնտով և քարափներով հիացած, կանգնում է քարափի գլխին, որ ձորին ու քարափին դաշն տնակ սարքի, բայց տնակը ճարտարելուց առաջ նշտարը հեսանում է քարափին. ա՛յ, այսպես — և դանակը հեսանեց օդում, ա՛յ, այսպես, հեսանեց և էլի հեսանեց. ա՛յ, այսպես. իսկ այն քարափը, որը նշտար է հեսանել, այդ քարափին չարքերը չեն մոտենում: Թե ինչպես ձայնեղ տղան...

Հեքիաթի տարբերակները, շրախիկ-շրախիկ, իրար հոսեից գալիս էին՝ առանց ճիգի, առանց տառապանքի: Վարպետ Մլեհը լցված քայլում էր (նա զգաց, որ սիրտը ծակում է, բայց ուշք չդարձրեց), դանակը ձեռքին հուզված քայլում էր, ընթացքում հրմշտում աթոռները՝ ասպարեզ բացում և վրա-վրա, շունչն ի բերան կապում հեքիաթներ: Նոր հերոսով նշտարով այնպես արագ էին հայտնվում տարբերակները, որ նա չէր հասցնում հեքիաթը մինչև վերջ հյուսել: Եվ չէր համբերում՝ կիսատ թողած անցնում էր մյուսին: Վարպետ Մլեհը շտապում էր:— Թե ինչպես... Թե ինչպես... Թե ինչպես ձայնեղ տղան նստում է աղբյուրի գլխին

արարչագործելու, և արևի տակ շիկացած նշտարը զովացնում է սառը ջրում.
խսկ այն աղբյուրը, որի ակունքում նշտար է թշնացել, այդ աղբյուրին
չարքերը շեն մոտենում: Թե ինչպես... Թե ինչպես... Եվ թե ինչպես մի
օր էլ...

Մի օր էլ հրգով տարված տղան գյուղի ճամփան թող էլի կորցնեի,
և գիշերը վրա տար, և տղան աստղերի մասին երգ թող ստեղծեի, աստ-
ղերով հրապուրված երգեր դաշներ ու երգեր ու սպասեի մորը ու սպասեի
հորը և սպասման մեջ քնեի՝ նշտարը գլխի տակ դրած, նշտարը գլխի տակ
դրած... Իսկ երբ նշտարը գլխիդ տակ ես դնում, չարքերը մոտ շեն գա-
լիս:

Այսպես և այսպես: Առաջին հեքիաթից հետո այսպես և այսպես, և
այսպես պետք է հյուսվեն մյուս բոլոր հեքիաթները: Հրաշքով այդ խեղճ
տղային փրկելուց հետո մնացած բոլոր-բոլոր-բոլոր հեքիաթներից քարե
արծիվը պետք էր դուրս շարտել: Քարը մեկ անգամ կարող էր դառնալ
արծիվ. այդպիսի հրաշք կարող էր մեկ անգամ լինել, իսկ նշտարն ինքն
է հրաշք: Հրաշք: Թալիսման: Եվ թալիսման-նշտարով տղան ինքը կփրկ-
վեր իրեն:

Ձայնեղ տղա:

Թալիսման-նշտար:

Եվ տղայի մոլորվելուն՝ թալիսմանը կորցնելուն հետամուտ չարքեր:
Ահա սրանց մասին և այսպես ու այսպես պետք է հյուսեի հեքիաթ-
ները և պատմեր... պատմեր Աստղոյին, պատմեր որդուն և զավակներին,
և թոռներին և այդպես՝ որդվոց որդի:

— Հիմար, դու հիմար...

— Մուշ քաղաքի Վերին թաղի տղա՝— Որդին շեմին կանգնած կան-
չեց, բայց պատասխան չստացավ: Քնա՞ծ է հայրը:

— Ինչի՞ կարիք ունես:— Կանչեց որդին և ներս մտավ:

Ներս մտավ և, ժպիտը դեմքին սառած, կանգնեց. հայրը՝ զգեստները
հագնի և գլխի տակ դանակ, թիկունքն ի վար մեկնվել էր հատակին:

— Հայրի՛կ:— Շշնջաց որդին և ծնկեց հոր մոտ:— Հայրի՛կ:—
Ջգույշ շարժեց հորը:— Հայրի՛կ:— Շշնջաց որդին:

Շուրջբոլորը, կարմրաներկ հատակին, ծուռտիկ-մուռտիկ շրջագծած,
և գլխի տակ բաց դանակ, խաղաղ քնել էր Մուշ քաղաքի Վերին թաղի
տղան:

Մամփրենն ահագին ժամանակ հետևում էր, թե երրորդ դասարանցի թոռնուհին ինչպես է այբուբենը սովորեցնում եղբորը, որպես թե՛ նախապատրաստում է, որ տղան գալ տարի այբուբենը սերտած գնա դրպրոց։ Եվ, տես թե ինչպես է սովորեցնում։ շուտասելուկի պես,— Ա—բ—գ—դ—ե—զ...,— առանց հնչեցնելու, առանց ներդաշնակելու։ Բա Մամփրենի սովորած այբուբենը ա՛յդ էր, այդպե՛ս էր։ Վարժապետ Տեր Հարությունը նահատակվեց, այբուբենը հո չփոխվեց՝

Իսկ երբ թոռնուհին ճլոտեց թոռանը, Մամփրեն էլ չհամբերեց.

— Աղջի, շան կաթ կերած։— Եվ հերսոտ ոտքի ելավ։— Սխալմիսալ կզրուցե քիչ է, հըլը տղին էլ կճլոտե։— Եվ այբուբենարանը խլեց-շարտեց մահճակալին, իսկ տղային քաշեց ծնկների արանքը։

— Քու քուրն սուտասան է, ձգուկ, էդ փապոնճի՛ զրուցին ականջ մի պահե։

Ապա հերսոտ դարձավ թոռնուհուն՝

— էդ ի՞նչ սուտ ու փուտ է կսովորեցնիս տղին։

— Սուտը...— թոռնուհին ուզեց շշպոել պապին, բայց զսպեց իրեն։— Գրքում է էդպես գրված։

— Բեր տեսնիմ,— խիստ պահանջեց պապը։

Թոռնուհին տարակուսած նայեց. պապը, ախր, տառաճանաչ չէ, ճիշտն ու սխալը էդ ինչպե՛ս պետք է ստուգի և այն էլ, այն էլ՝ գրքով։ Եվ փոթկացրեց ափի մեջ։

— Գիրքն հոս բեր... Շան կաթ կերած... Դե բաց ու ինչպես մեջ գրքին է, էդպես զրուցե։ Կարդա հատիկ-հատիկ,— խիստ պահանջեց Մամփրեն,— կարդա մեկիկ-մեկիկ ու մեկիկ-մեկիկ ցուցամատե։— Եվ աչքը բաց էջին լարված՝ սպասեց։

— Այբ-բեն-գիմ-դա-ե-զ-զա...

Մինչ Մամփրենն փորձում էր աշալուրջ հետևել, թոռնուհու ցուցամատը ցուլաց, և նա շուտասելուկով կտրեց այբուբենի երկու շարքը։

— Համբերի։— Նեղսրտեց Մամփրեն։— Քեզ ասի հանդարտիկ կարդա։ Հատիկ-հատիկ կարդա ու ցուցանե։

— Այբ... բե՛ն... գի՛մ... դա՛...

— Համբերի։ Գիմ-ից հետո նորեն կարդա։

Փապոնճ — Ասվում է զզզված, փառնված, շտախտված մազերով աղջիկներին։

Թոռնուհին շփոթվեց և սկսեց նորրից.

— Ա՛յր... բե՛ն... գի՛մ... — հարցական նայեց պապի աչքերին:

Մամփրեն լարված սպասում էր

— ...դա՛,— Թոռնուհին մատնացույց արեց և ուզեց շարունակել, բայց Մամփրեն ընդհատեց:

— Համբերե՛,— լարված նայում էր տառերի շարուկին: — Հըլը գի՛մ-ն ցուցամատի:

— էս է՛:

— Գի՛մ-ից հետո հարկ է, որ էղնի՛ ել, Հովակիմ:

— Ի՛նչ:

— Ել, Հովակիմ, — նեղսրտեց Մամփրեն:

— Ել, Հովակիմ: — Ափի մեջ փոթկաց Թոռնուհին: — Այդպիսի բան չկա:

— Լավ նայե՛:

— Չկա, ա՛յ պապ, չկա: — Չիք: — Եվ ասիբը հաղթական շրբխկ-շրբխկացրեց: — Տեսար, որ սուտ ու փուտ չեմ սովորեցրել: Դե, արի: — Եվ քաշեց եղբոր Թևից:

— Համբերե՛,— Եվ Թոռանը ծնկների արանքում սեղմած, մտածկոտ հայացքը այբբենարանին, Մամփրեն շշնջաց: — Թե էդպես է. գիրքն է սխալ կիսարե... գիրքն է սխալ կգրուցե:

Թոռնուհին քաշում էր եղբոր Թևից:

— Համբերե՛,— հերսոտեց Մամփրեն և Թոռանը պինդ սեղմեց ծնկ-ների արանքը: — Այբուբենը ես կսովորեցնեմ իմ ձգուկին:

Ա՛յր, բե՛ն, գի՛մ,

Ե՛լ, Հովակիմ:

Դա՛, ե՛լ, դա՛,

Լծի՛ր եզան:

Վարժապետ Տեր Հարությունը արտասանում էր, և իրենք խմբով կրկնում էին: Տեր Հարությունը հայոց տառերն էր ասեղնագործում ճերմակ պաստառին, հետո էլ արտասանում այբուբենը, և իրենք խմբով կրկնում էին: —

է՛, ը՛թ, թո՛,

վե՛ր կաց, Թաթո,

Ժե՛, ինի՛, լո՛ւն,
Կապիր քո շուն:

Տեր Հարությունը մեծ ու ճերմակ պաստառը կախել էր Տիրամոր նկարի կողքին և վառ կարմիրով հյուսում էր տառերը: Հայոց տառերը կարմիր են, բացատրում էր Տեր Հարությունը, քանզի սուրբ Մաշտոցը իր սրտից է հանել ի լույս: Եվ կարմիր են, քանզի թրծվել են արդար արեգակով: Եվ կարմիր են, քանզի սրբազան կոիվների են մասնակից եղել: Եվ ասեղնագործում էր հանդարտիկ, հեռվից ու մոտիկից ուշադիր զննելով, երբեմն այնպես վերացած, որ իրենց թվում էր, թե հայոց տառերը նոր-նոր հորինվում են, և Տեր Հարությունն է ստեղծողը: Օրը՝ մեկ տառ: Եվ օրեր շարունակ իրենք կրկնում, հա կրկնում ու սերտում էին այբուբենը—

Խե՛, ծա՛, կե՛ն,
Ո՛ւր է Հակեն:
Հո՛, ձա՛, դա՛տ,
Մի՛հրան, Մի՛հրաւ:
Ճե՛, մե՛ն, հի՛,
Կգանք հիմի:

Գյուղում բոլորը գիտեին, որ Տեր Հարությունը ճերմակ պաստառին կարմիր տառեր է ասեղնագործում և, որպես թե՛ ի հիշատակ մշեցի այն ուսուցչի, որին սուլթանը, ասում են, կախաղան է հանել: Մահապարտ այդ ուսուցիչն է հայոց այբուբենը հանգավորել այսպես,— Ա՛յբ, բե՛մ, գի՛մ, Ե՛լ, Հովակիմ,— ներդաշնակել այնպես, որ երեխաները շուտ սովորեն այբուբենը և բոլորովին չմոռանան—

Նո՛ւ, շա՛, ո՛,
Պրծի, Շավո,
Չա՛, պե՛, ջե՛,
Ուշ է, Վաշե:

Ասում էին նաև, որ Տեր Հարությունը շուտով Հնդու աշխարհ պետք է գնա, և գրեթե տանելու է Հնդու աշխարհի հայերին: Ուրիշները թե՛ տառերը ասեղնագործում է ի սեր աշխարհի ծայրը հասած մեն ու մինուկ մի հայի, ճերմակ պաստառին հյուսած հայոց կարմիր գրերը նրան է ուղարկելու՝ աշխարհի ծայրը հասած ու մոլորված մինուկ ու մինուճար

պանդուխտ հային: Նրան է ուղարկելու Ռշ, բոլորին առարկում էր գյուղի ամենատարեցը և գյուղի ամենահզոր ընկուզենու տեր Օհան պապը (ասում էին, որ նա, Օհան պապը, և իր հսկա ընկուզենին տարեկիցներ են): Ռշ, առարկում էր Օհան պապը, Տեր Հարությունը գրերն ուղարկելու է սուլթանին նվեր: Այո՛, այո՛, նվեր, սուլթանին նվեր՝ ի հեճուկս— Դու մշեցի ուսուցչին կախաղան հանեցիր, իսկ սուրբ Մաշտոցի գրին ի՞նչ կարող ես անել,— Այս մեկ, Եվ ապա:— Դու սուլթան ես, բայց քո սեփական տառերը չունես և քո արյունոտ հրամանները գրում ես այլոց տառերով: Իսկ մենք թագավոր չունենք, բայց ունենք սեփական գիր: Եվ, իմացած եղիր, որ սուրբ Մաշտոցի գիրն էլ մեր թագավորն է: Եվ մենք քո արնոտ ձեռքը մերժում ենք և մեր արդարախոս ու արդարամիտ թագավորի ձեռքը համբուրում ու դնում ենք մեր գլխին: Ա՛յ, այդպես:— Ամեն մեկն իրենն էր ասում, իսկ Տեր Հարությունը լուռ ու խորհրդավոր ասեղնագործում էր տառերը, օրը՝ մեկ տառ: Երբեմն նաև պատմություններ անում սուրբ Մաշտոցի և նրա արարչագործ, անպարտելի, ասպետ գինվորների— գրերի մասին: Հրաշք բաներ, որ լսում էին բերանբաց և ընկնում հեքիաթների աշխարհը... Բայց ամենաշատը, ամենաշատը աչքուրենն էին սերտում. կրկնում, հա կրկնում ու սերտում էին—

Ռա՛, սե՛, վե՛վ,
Մագեց արև
Տյո՛ւն, րե՛, ցո՛,
Մարդ աստծո:

Հետո մի մամիկ լուր տարածեց, թե Տեր Հարությունը երազ է տեսել. երազում ճերմակ ձիավոր սուրբ Սարգիսը հայտնվել է ու ասել՝ շուտով ջրհեղեղ է լինելու: Ճերմակ ձիավոր սուրբ Սարգիսն է ձին կանգնեցրել ու ասել Տեր Հարությունին: Եվ նա հիմա շտապում է ասեղնագործել հայոց կարմիր տառերը և ծոցը դրած բարձրանալ Արարատ: Դրա համար էլ մեծ-լայն սավանի վրա է հյուսում և գլխա-գլխա-տառերով... Եվ գյուղը հավատաց: Եվ հավատացին իրենք, երեխաները, հավատացին, որովհետև վարժապետը այդ օրը եկավ և հայտարարեց,— զավակներս, այսօր մեր վերջին դասն է. սուլթանը պատերազմ է հայտարարել աշխարհին Ռուսիո: Եվ ես աճապարում եմ ավարտին հասցնել ասեղնագործ գիրն իմ:— Իսկ նախնական պայմանավորվածությունը այլ էր՝ քանի դեռ ինքը, վարժապետը, տառերն է հյուսում, այդ ընթացքում իրենք պետք է ամեն օր, չհաշված կիրակի օրերը, ամեն օր արտասանեին,

կրկնեին ու սերտեին այբաբները և ապա, գործն ավարտելուց հետո, վարժապետը տառ առ տառ պետք է սովորեցնէր գրերը: Այդպես էին որոշել, բայց եկավ և ասաց:— Պատերազմ է, զավակներս, և ձեր հայրերին, հարկավ, ասկյար կտանեն: Գնացե՛ք ձեր հայրերի մոտ: Եթե տերը կամենա՝ նորեն կհավաքվենք, և ձեզ կուսուցանեմ սուրբ Մշտոցի գրերը: Իսկ այժմ, զավակներս, վերջին անգամ միասին հնչեցնենք այբուբենը հայոց:— Եվ այբուբենի վերջը այնպե՛ս էին ձգում, այնպե՛ս էին ձգում, առանց պայմանավորվելու բոլոր երեխաները միաշունչ (և վարժապետն ինքն էլ, վարժապետն էլ) վերջը այնպե՛ս էին ձգում... Չէին ուզում, որ այբուբենը վերջանա—

Վյո՛ւն, փյո՛ւտ, քե՛,

Քելի սրքի,

Ե՛վ, օ՛, ֆե՛,

Օ՛, ինչ զով է:

— Դե, զավակներս, տերն ընդ ձեզ:

Առավոտ էր, բայց գյուղը լուռ էր: Այբուբենի դաշնած կանչերը, որ իրեն թվում էր, թե մշեցի վարժապետը իրենց գյուղից, հենց իրենց գյուղից է վերցրել, բարձրաձայն ու բարձրախոս իրենց գյուղացիներից՝ կտուրից կտուր, թաղից թաղ, արտից արտ, ձորից ձոր միմյանց ձայն տվող բարձրագույն գյուղացիներից, այդ կանչերը չկային: Այն, ինչ ամեն օր կար, այդ առավոտ չկար, իսկ այն, ինչ չպետք է լիներ, կար՝ գյուղի շներն էին խառնվել իրար, կտուրներին կանգնած, դնչներն ի երկինք կատաղի հաչում էին: Շները ինչպե՛ս էին հասկացել, որ թուրքաց սուլթանը պատերազմ է հայտարարել ռուսաց ցարին: Շները արևոտ ու զուլալ օրով և օր ցերեկով ձեն-ձենոց ոռնում ու հաչում էին, իսկ գյուղի այրերը հավաքվել էին Վարի թաղում, Օհանի ընկուզենու տակ... Մի մասը ուրախ էր, որ սուլթանը պատերազմ է հայտարարել՝ արյունով ներկված գահի վերջն է եկել, ուրեմն, և աստված մոլորեցրել է սուլթանին, և նա ռուսաց ցարին կոխվ է հայտարարել: Ռուս սաղաթատների սվինները այս անգամ կփայլեն Միրնկատարին, կշողշողան Անդոկ լեռան հատարին: «Քեռին» այս անգամ անպայման կգա:

Իսկ մյուս մասը նոր պատերազմը գտնում էր որպես նոր աղետ. ռուսը, իհարկե, կհաղթի, կասկած չկա. սաղաթաթի սվինից ասկյարը դողում է, ռուսը միշտ է հաղթել և էլի կհաղթի: Ռուսաց սվինը կհաղթի, այո, բայց վերջում, վերջում, ամենավերջում կհաղթի Եվրոպայի դիվանագիտութունը: Այո, Եվրոպայի նենգ քաղաքականությունը հաղթող

գուրա կգաւ Ա՛յ, այդպես կլինի: Այդպէս եղել է և այդպես կլինի: Եվ անիշխան ու անզեն ժողովուրդը կպատժվի իր երազի, հույսի և ռուսա-սիրութեան համար:

Գյուղ հասած լուրը ավետի՞ս էր, թե՞ բռթ... Ավետիս է, թե՞ բռթ... Օհանի ընկուզենու տակ հավաքված այրերը այդպես էլ չորոշօցին, բայց որ գյուղը սուլթանի անարդար բանակին զինվոր չի տալու, դա արդեն քննելու բան չէր: Ո՞վ, հայորդին դառնա յաթաղանակի ասկար և կովի ռուս սալդատի դեմ... Չի եղել և չի լինի: Պատմութեանը այդպիսի մի օրինակ, գեթ մի փաստ չի արձանագրել:

Եվ մտախոհ ցրվեցին. ով «շախմախի» թվանք ունի՝ թող լիցքավորի, ով թուր ունի՝ թող սրի, ով մի կարգին շախու ունի՝ թող սրի:

Հոր հետ քայլում էին լուռ, ելվերում էին իրենց թաղը՝ Վերին... Վերին թաղ, Վերին թաղ և Վերին թաղի վերին տուն... Տան թիկունքին սարալանջն էր, լանջին՝ շաղգամի արտը և շաղգամի արտն ի վեր՝ Մհհհհհհհ լողը: Առավոտյան ինքը Մհհհհհհհ լողի ջուրը կապեց շաղգամի արտին և ապա գնաց այրուբներ սերտելու: Իսկ, ահա, ջուրը կտրվել էր... Օսմանի լակոտ, Օսման, աղբյուրի ջուրը էլի նա է կտրել, այդ ճպտա լակոտը: Որտեղի՞ց հայտնվեցին ու հարամեցին գյուղը: Գյուղը, փողոցը, հողը, ջուրը, աղբյուրը: Էն խեղճ պառավի (անունն ինչպե՞ս էր) պառավի հիմար որդին զարիպոթյան գնաց, գնաց հիմարը ու էլ չերևաց, և պառավը մեռավ և պառավի հիմար որդու փոխարեն, որտեղից որտեղ, այդ հարամ Օսմանը հայտնվեց ու տիրացավ տանը: Իր անունը Օսման, լակոտի անունը Օսման, աշխարհում էլ ուրիշ անուն չկա: Հայտնվեց, տիրացավ պառավի տանը և ասում է, թե տունը գնել է. գայմագամից, այսինքն գավառապետից թուղթ ունի: Երեկ-մյուսօր է հայտնվել, բայց գյուղի անունը արդեն աղավաղել-հարմարեցրել է իր լեզվին, իսկ Մհհհհհհհ լողը կնքել է Աթաբունար, որպես թե հին անունը, աղբյուրի նախնական անունը այդ է եղել՝ Աթաբունար: Սադայելի ծնունդ, այդպիսի բան ինչպե՞ս կարող է լինել. չէ՞ որ աղբյուրը Մհհհհհ լողի անունով է: Առյուծ Մհհհհ լողի անունով: Աղբյուրն իր պատմութեանն ունի. Մհհհհ, ուրեմն, Սասնա տան Մհհհհ, հենց այստեղ, այս սարի վրա է առյուծին հանդիպել, հանդիպել ու դատարկ ձեռք ճղել է առյուծին և, աստուծ հրամանով, աղտեղից՝ առյուծին հանդիպած ու ճղած տեղից, աղբյուր է բխել: Ա՛յ, այդպես է եղել: Եվ Մհհհհ կնքվել է՝ Առյուծ Մհհհ, իսկ աղբյուրը՝ Մհհհհ: Ա՛յ, այդպես է եղել...

Եվ լցված ու հերստտ բռնեց դեպի աղբյուրը... Սուլթանը ռուսաց ցարին պատերազմ է հայտարարել, վարժարանը փակվեց, հորը ուղում են ասկար տանել, վարժարանը փակվեց, գյուղի շինքը օրը ցերեկով խառնվել

են իրար, վարժարանը փակվեց, դու էլ, Օսմանի ճպոտ լակոտ, դու էլ Մամփրեի՞ն ես կոխվ հայտարարել: Հիմա կտեսնենք...

Այո, աղբյուրի ջուրը Օսմանն էր կտրել, իրեն հասակակից, ճպոտ, բայց ցիցքի՞թ այդ լակոտը: Ջուրը շուտ էր տվել իրենց տան կողմ և նստել էր ուրթին:

Եվ հասնելն ու ոտքի տակ առնելը մեկ եղավ... հետո թևից բռնեց շարտեց իրենց հարամ տան կողմ և դարձավ ջուրը կապելու: Ծնկեց ուրթի մոտ և...

— Օխաաաա... — Մամփրեն, թոռանը ծնկների արանքում սեղմած, ձեռքը տարավ գլուխը: Մոծրակի մոտ այնպես իրական պոռթկաց ցավը, ինչպես, է՛, այն օրը, երբ այդ նենգ լակոտը, այնուամենայնիվ, թիկունքից քարով զարկեց-շարդեց իր գլուխն ու փախավ: Փախում էր և, ուսն ի ետ, քարերի պես շարտում, — Աթաբունար... Աթաբունար, — որպես թե՛ աղբյուրի անունը Մեհրեբ չէ, աղբյուրը քանը չէ...

Մամփրեն ցավով տմբտմբացրեց անցած հուշերին — Օսման, դու ճպոտ լակոտ էիք, բայց դու պարծենալու իրավունք ունես. նենգորեն քարգեցիր Մամփրեի գլուխը և մնացիր անպատասխան... Կոտորում եղավ, գաղթ եղավ, և Մամփրեն ճար շունեցավ, քեզ ոտքի տակ գցելու հնար շունեցավ: Մարաթուկ վկա, Մամփրեն քեզ այնպես կտորեր, որ դու աչքս չէիր պղծի աղբյուրի սուրբ անունը: Մուրը և տիրակոչ: Դու աղարատես անօրեն ես, բայց իրավունք ունես պարծենալու. աղբյուրի անունը, այնուամենայնիվ, պղծվեց, իսկ Մամփրեն հայոց գրին, այդպես էլ, անծանոթ մնաց... Տե՛ր Հարությունը հյուսած տառերը դրեց ծոցն ու ելավ Մարաա, գնաց ու կորավ վիհերում ու ձյունների մեջ, և ինքը, Մամփրեն, հայոց տառերին անծանոթ մնաց:

Իսկ ե՛րբ սովորե՛ր՝ կոտորումի ժամանակ, գաղթի ճառագարհի՞ն, հետո... հետո՝ պատերազմի դաշտում... Ե՛րբ: Բայց եղավ, այդպիսի մի պատահություն եղավ, ախր, հայտնվեց, բայց այն էլ ինքը չկարողացավ օգտագործել. իր հիմար բնավորության պատճառով՝ խռովկանության: Այս նոր՝ Քարազլուխ գյուղի սովետականացման առաջին տարիներին գրողում անգրագիտության վերացման կայան բացվեց, ախր, լիկկայան՝ վարժապետը ջահել, իրենից շատ ջահել մի տղա էր: Եվ, հենց առաջին օրը, ի՞նչ արեց այդ լղպղը. մատը առնեց իր կողմ, թե՛ մեկից-տասը հաշվիր: Վիրավորվեց, բայց, դե, վարժապետն էր պահանջողը, հաշվե՛նք թե՛ Տե՛ր Հարությունը:

ի վայրում լիկկայան

— Մեզ, էրգու, իրիթ...

— Երկու... երեք,— ուղղեց լիկկայանի վարժապետը:

— Երկու... եր... երեք, չուրս...

— Չորս,— ուղղեց վարժապետը:

— Չուրս... չուր... չորս,— քրտնած տակից դուրս եկավ,— չորս, հինգ, վից...

— Վեց,— ուղղեց վարժապետը:

— Վից:

— Վեց:

— Վի... վից...— և հա փորձեց, վարժապետն էր ստիպում, ու հա անարդյունք և վիրավորված ու խռով թողեց-հեռացավ լիկկայանից: Չլի-ների այդ անհնազանդ «վիցը» (վեց-վեց-վեց... տես, թե ինչ հանգիստ է պատում լեզուն, վից կամ վեց, ի՞նչ տարբերություն), չլիներ այն հիմար վարժապետը, այն ժամանակ Մամփրեն տառերը սովորած կլիներ: Դրանից հետո այլևս ի՞նչ տառ, ի՞նչ գիր... Լավ է դեռ, Տեր Հարությունի սովորեցրած այբուբենն էլ չի մոռացել, զարմանալի է, որ չի մոռացել քանի տարի է անցել: Վաթսունչորս, վաթսունհինգ, բայց, տես, որ հիշում է,— ա՛յբ, բե՛ն, գի՛մ, Ել, Հովակիմ...— Հա, լիկկայանից հետո այլևս ի՞նչ գիր. մինչև քիչ ու միչ ուշքի եկավ, էլի՝ պատերազմ, և Մամփրեն՝ ճակատային և գիր չիմանալու պատճառով, նամակ չգրելու պատճառով, գլուղում լուր էր տարածվել, թե Մամփրեն անհայտ կոթած է: Իսկ պատերազմից հետո... Խենթություն կլիներ, որ կովից տուն գալուց հետո Մամփրեն նստեր ու գրերը սովորեր: Եվ, այդպես էլ, Տեր Հարությունի տասած ժամանակը չեկավ: Չեկավ և... բայց... գուցե հիմա՞ է, հիմա՞ է հայոց գիրը սովորելու իր ժամանակը:

— Հըմբ թող զիս, ձգուկ,— Մամփրեն թողանք հրեց ծնկների արանքից, ասքի ելավ և սկսեց անհանգիստ քայլել:

«Մարաթուկ վկա, սուրբ Մաշտոցի գրերն սովորելու Մամփրենի օրն ու ժամանակը նոր-նոր տեղ է հասն»:

Եվ գլուղը դրնգաց. Մամփրեն որոշել է տառաճանաչ դառնալ: Մամփրեն՝ ութսունին մոտ, ութսուն տարի առանց գրի յուր է գնացել, իսկ ահա որոշել է գրել-կարդալ սովորել:

Ով լսում էր, հանկարծակիի եկած, Մամփրենի տան կողմն էր նալում. այնպես թե՛ տունը հրդեհվել է, հետո տեսնում էր՝ տունը խաղաղ ծխում է, դառնում ծիծաղում էր,— խելոն է Մամփրեն:

Իսկ ով մուտք ու ելք ունեն Մամփրեի տունը, գնում-տեսնում էր. Մամփրեն՝ խելքը տեղը, շատ լուրջ, շատ զգաստ և շատ գործնական կուրծքն ի վար մեկնված է հատակին, դիմացը՝ այրեննարանը, դիմացը՝ տետրեր, ձեռքին կարմիր մատիտ և գլխավերևում, որպես ուսուցիչ՝ Թոռնուհին:

— Ասա ա:

— Ա՛յր:

— Դմբո, աչք չէ, ա՛,— և խփում է գլխին:

— Աղջիկ, կամաց զարկ, իմ գլուխն է կցավա: Ա՛:

— Մեծատառ Ա:

— Մեծտառ Ա:

— Մեծտառ չէ, դմբո, մե-ծա-տառ,— և խփում է գլխին:

— Կամաց զարկ, ձգուկ: Մե-ծա-տառ Ա:

— Դե գրիր մեծատառ Ա:

Եվ Մամփրեն մատիտը երկար թքատում է:

— Դմբո, մատիտը մի թքոտիր:

— Թող արա թրջեմ, որ գիրն լավ երևա, ձգուկ:

— Դրա համար էլ ասում եմ, սև մատիտով գրիր:

— Չէ, ձգուկ, սուրբ Մաշտոցի գրերն հարկ է որ գրվեն կարմիրով: Ասա ինչո՞ւ. քանզի սուրբ Մաշտոցը գրերն իր սրտից է հանել ի լույս:

— Լուռթյո՛ւն:

— Համբերե գիմ խոսքն ավարտիմ, ձգուկ, համբերե: Ուրեմ, սուրբ Մաշտոցի գրեր կարմիր են, քանզի թրծվել են արդար Արեգակով: Եվ կարմիր են, քանզի սրբազան կոիվների են մասնակից եղել: Իմացա՞ր:

— Ուսուցիչը ե՞ս եմ, թե դու: Դե գրիր մեծատառ Ա: Հո չե՞ս մոռացել:

— Չէ, ձգուկ, չէ, մոռանալու բան չէ. ջուխտակ առվակ կողք-կողքի սարից կիջվարեն-կթափվեն պստիկ առվակի մեջ, ու առվակներն ավելի կլցվեն ու ավելի կբարձրանան ու աջակողմյան առվակից պստիկ մեկ առվակ ճոթ կտա դեպ աչ ու քշիկ կերթա ու էլի կդառնա իջվար: Է՞ս քեզ մեծտառ Ա: Պատկերն իմ աչաց դեմն է, հըմբ...

— Էլ ի՞նչ հըմբ, գրիր:

— Մի զարկե, ձգուկ, համբերե, համբերե, քու դալար թևե՛րն են իմ ուսերին, համբերե:

— Ոչ մի համբերել, վատ եմ նշանակում:

— Կխնդրեմ համբերես, ձգուկ, կգրեմ: Կգրեմ, ձգուկ, հըմբ մատիտն է փոքրիկ: Մատիտն է փոքրիկ, ու իմ մատներն էս պստիկ-պստիկ

մատիտ չեն բռնի: Քու հորն ասա, թող մեծ ու հաստ մատիտ քերի: Մեծ ու հաստ ու կարմիր:

— Հիմա գրո՞ւմ ես, թե՞ վատ նշանակեմ:

— Կգրեմ, ձգուկ, կգրեմ:— Եվ Մամփրենն նորից ու երկար թրոտում է մատիտը և, կուրծքն ի վար մեկնված հատակին, լարված սկսում է:— Ըրը... էսպես...

— Շատ մի երկարիր:

— Թող երկար էղնի, ձգուկ, մեծտառ է: Մեծա-տառ է ու... ու առուն ինչքան երկար, էնքան աղեկ ու էնքան գեղեցիկ ու բարին մեծ: Աս-յի, էսպես:

— Լավ: Երեք եմ նշանակում: Կկրկնես, կարգին կսովորես մինչև գամ: Զանգը տրված է:

Եվ թոռնուհին զանգուկալը ծնգագոցնում է պապի գլխին, իսկ Մամփրենն տնքալով ոտքի է ելնում:

Յա՛... Հարեանը, ժպիտը դեմքին, անկյունում նստած է: Ծ՞րբ է հայտնվել: Ինչո՞ւ է եկել և ինչ է ուզում:

— Գրասենյակ շերթա՞նք, Մամփրե:

— Չէ, ջանքմ... Գրասենյակ:

Մամփրեի խելքն էր շատ, որ աշունքվանից գարուն գրասենյակից դուրս չէր գալիս: Պրծա՛վ: Այլևա՛ ոչ մի գրասենյակ: Թող պարապ-սա-րապները գնան՝ ծխեն ու դատարկ խոսեն, խոսեն ու ծխեն և խեղդվեն իրենց ծխի մեջ: Մամփրենն կարևոր գործ ունի, նպատակ ունի, Մարաթու-կին տված ուխտ ու պայման ունի Մամփրենն. մինչև սուրբ Մաշտոցի գրե՛րը չսովորի, ոտք չի դնի գյուղամեջ: Վերջ: Եվ... և խնդրում է, որ չխան-գարեն իրեն: Այդքան բան:

Բայց էլի գալիս էին, երբեմն նաև նրանք, ովքեր ընդհանրապես մոտք ու ելք չէին ունեցել Մամփրեի տանը: Պարզապես հետաքրքիր էր. Մամփրենն ինչպե՞ս է սերտում ու գրում տառերը, ասում են՝ միշտ կուրծ-քն ի վար մեկնված է, ոչ թե սեղանի մատ նստած, այլ հատակին պառ-կած, և թոռնուհին հա խփում է գլխին ու սովորեցնում: Եվ գալիս էին ի տես:

Բայց մի օր Մամփրենն կատաղեց: Մի ջահել էր եկել և սուսուկուս, աննկատ նստել անկյունում, իսկ Մամփրենն այդ օրը սովորում էր մի տառ, որը իրեն դուր չէր գալիս: Պետք է սովորեր ճիշտ արտասանել և վարժ գրել Թ-ն: Իսկ տառը նրան դուր չէր գալիս, հատկապես Թ-ի կտի-չը: Այն, որ այդ տառը շիտակ առվակների սկզբունքից, կարծես, դուրս է. կարճ ու երկար, բայց միշտ շիտակ ու գեղեցիկ առունների պատկերը կարծես խախտում է. դա դեռ ոչինչ. պատահում էր նաև առու, որ մի

տեղ լճանում է, բայց **Թ**-ի կտիչը ուղղակի կատաղեցնում էր նրան: Եվ սկզբում, նույնիսկ այդ տառը սովորելուց ուզեց հրաժարվել: այդքան տառերի մեջ մեկն էլ թող չիմանա: Բայց թոռնուհին հարցը կտրուկ դրեց՝ կամ պետք է սովորի, կամ ինքը ընդհանրապես հրաժարվելու է ուսուցչությունից: Եվ Մամփրեն համաձայնեց գրել **Թ**-ն, բայց առանց կտիչի: Իսկ թոռնուհին բամփում ու ստիպում էր: Իսկ երբ Մամփրեն աչքերը մոտիկ-մոտիկացրեց այբբենարանի **Թ**-ի էջին. զննեց և նկատեց, որ... **օհո՛ո**, Մամփրեն նկատեց, որ այբբենարանում **Թ**-ի գլխին նկարված է նաև **Դ**-ն և... և, ի՞նչ, Սասունցի Դավթի նկարը... Այո, այո՛ Սասունցի Դավիթը: Ահա՛ հեծած է Քուռկիկ Զալալին և Կայծակ թուրը թափով ետ է բերել ու թոցրել **Թ**-ի կտիչը: Հենց այդպես: Նկատեց և շուտ եկավ ու, առը-հա, թոռանը, աշակերտած շաբաթների ընթացքում՝ առաջին անգամ: Բամփեց և թոռնուհու աչքն ու ճակատը բերեց-կպցրեց այբբենարանի բաց էջին:

— Քու աչքերն լեն բաց ու տես, տես՝ Դավիթն, Սասնո Դավիթն նմանապես էդ շարանուն տառի կտիչի հետ համաձայն չէ: Համաձայն չէ ու, տես-տես, Քուրկեծակին քաշել ու, առը-հա, կտիչին: **Տե՛ս**, տե՛ս:

— Դմբո,— թուր պոկվեց պապի ձեռքից և սովոր թաթով բամփեց:— Դմբո, դա նկար է:

— Նկար է, հըմը ո՛ւմ նկարն է: **Տե՛ս**, տե՛ս:— Եվ թոռան պոպոք նորից կպցրեց այբբենարանի բաց էջին:— **Տե՛ս**:

Այս ծեծկոտուքի վրա անկյունում նստած ջահելը փոթկաց, և Մամփրեն հերոսոտ ոտքի ելավ...

Ո՛ւմ տղան էր, ո՛ւմ թոռն էր, Մամփրեն չիմացավ, բայց ձեռնափայտով հասցրեց արանքը ձգող ջահելի թիկունքին և հայհոյելով ու ձեռնափայտը թափ տալով՝ դուրս ելավ:

Ուշ աշնան թուխպ օր էր, էլի անձրև էր մաղում, և բակը թաց էր: Մամփրեն ձեռնափայտը թափ տվեց ջահելի ետևից և դարձավ, հայհոյելով (ջահելը կարծում էր, թե Մամփրե պապը իրեն է հայհոյում), հայհոյելով ցեխի մեջ գծեց անդուր տառը, կտիչը երկար քաշեց և տրորեց,— քու կտիչ...— տրորեց, հայհոյեց ու տրորեց: Մամփրեն ցեխի մեջ գցեց տառը, կտիչը երկար քաշեց և կայծակ թուրը, որ ձեռնափայտն էր, վրա բերեց,— քու կտիչ...— և թոցրեց կտիչը, Մամփրեն ցեխերի մեջ նկարեց տառը և տրորեց կտիչը և զարկեց-թոցրեց կտիչը և հայհոյեց, և հայհոյեց, և հայհոյեց...

Ջահելը ձամփեզրին կանգնած նայում էր փրփրած ձերուռուն և արդեն գիտեր, որ նրա հերսն ու հայհոյանքը իր հետ կապ չունեն: Եվ

այնքան վարակիչ էր ծերունու կիրքը, որ քահելը որոշեց գնալ և նրա հետ ոտքի տակ առնել տառի կտիչը:

Բայց Մամփրեն ձեռնափայտով նորից քշեց նրան:

Այդ օրն ի հետ, այլևս ոչ մեկը չայցեց Մամփրենին:

Եվ կամաց-կամաց, ձմռան հետ, մոռացան նրան: Թե հարսանիքների ժամանակ կամ տխրության (այդ ձմռան Մամփրենի համերկրացի Փողիուշ Մեկուն վախճանվեց) հիշեցին, հիշեցին ժպտալով, — ձմեռ է. փոթորիկ է մտել Մամփրենի գլուխը, գարնան հետ դուրս կգա:

3

Եվ գարնան հետ Մամփրեն հայտնվեց գյուղում:

Մամփրեն պատերազմից, կովի դաշտից էր եկել, Մամփրեն դարիպությունից էր եկել, Մամփրեն սահմանն անցել-գնացել էր էրգիւ և ահա եկավ: Գյուղի հավաքատեղիում այդպես դիմավորեցին՝ նրանք, որ նստոտած էին քարերին, ոտքի ելան, նրանք, որ ոտքի էին՝ ընդառաջ գնացին, ձեռքսեղմում, նույնիսկ ողջագուրություն, և Մամփրեն թե ու թեատակն ազատելու համար թղթերը խցկեց գրպանները: (Ճանապարհին ինչքան թուղթ ու թերթի կտոր էր հանդիպել, հավաքել էր, հայհոյել էր թափփողներին ու հավաքել թևի տակ): Թղթերը խցկեց գրպանները, ձեռքվեց ու կարոտած նստեց իր քարին:

Եվ եղավ իմաստուն մի լուռություն:

Գյուղի հավաքատեղիում այդպիսի խորհրդավոր մի լուռություն մեկ էլ տարիններ առաջ էր եղել. երբ լուր հասավ, թե ռուս մի տղա, տոհմանունով Գագարին, Տիեզերք է թռել՝ դեպի աստված:

Եվ ինչպես այն ժամանակ, հիմա նույնպես, լուռությունը խախտեց տարեկիցներից ամենաանհոգը՝ Անդարդ Ավեն:

— Է, Մամփրեն, բարի տեսանք: Քու չարչարանքն՝ ապաշխարանք:

Այ, հենց գա չէր ուզում Մամփրեն: Հայացքը գարնանագու գետնին, Մամփրեն մտածեց. այնուամենայնիվ, լուռությունը խախտողը Ավեն չպետք է լիներ. ցավի, ուրախության և խոսքի կշիռը չիմացող Անդարդ Ավեն չպետք է լիներ խորհրդավոր լուռության խախտողը:

— Տառերն թամամ սովորեցի՞ր, Մամփրեն:

Մշեցի խաչոն, նեղսրտած, ձեռնափայտը դեմ արեց Ավենին:

— Համբերո: Քանց երեխա ինչո՞ւ կթուլուսա:

Մշեցի խաչոն, որ Մամփրենին ուսնկից էր, վերականգնեց պահին վախել լուռությունը, քղբաց-հասկացրեց, որ մեջ ընկնող-խանգարող չլինի, հարմարվեց իր քարին և ձեռքը հանդարտիկ դրեց Մամփրենի ծնկին:

— Օղորմի քու անուշ ծնողաց, Մամփրե, Մարաթուկ վկա, քու արածն, քու արածն, Մամփրե, մեծ մարդու արած էր, մեծ բան էր:— Եվ խիստ բարձրացրեց ձեռնափայտն ու շեփ-հայացք նետեց Ավեի կողմ:— Ու ամեն մարդու բան չէ: Օղորմի քու անուշ ծնողաց:— Կրկնեց մշեցի հաշոն և շարունակեց բորբոք ու ներշնչված:

Եվ ասաց, թե ճշմարիտ է, որ ինքը աշնանից մինչև այսօր չի գնացել Մամփրեի տուն, Մամփրեին չի երևացել՝ պարզապես չի կամեցել խանգարել, բայց զօր ու գիշեր, մտոք, Մամփրեի հետ է եղել և աղոթել է, որ Մամփրեի ուխտը ի կատար ածվի: Ինքն էլ փորձեց, ախր, հոգի ունի տալու և պետք է խոստովանի. ինքն էլ փորձեց սովորել սուրբ Մաշտոցի գեղերը: Ար լուր առավ, թե Մամփրեն այդպիսի սուրբ ուխտ է կապել, ինքն էլ գոտեպնդվեց: Բայց որդին խանգարեց. որդին աղջկա ձեռքից գիրքը վերցրեց-շարտեց մի կողմ, թե՛ պապիդ իզուր մի շարչարի: Հա՛ փորձեց, հա՛ որդին դեմ կանգնեց, ինքը համառեց, և որդին համառեց. ինքը մշեցի էր, իսկ որդին մշեցու որդի՝ ավելի հաստեղղ և որդին ի չիք դարձրեց հաշոյի ուխտը և... և մինչև այսօր, աշունքվանից մինչև հիմա հաշոն որդու հետ ոչ հաշո է, ոչ խոով: Բայց Մամփրեն, Մամփրեն իր ուխտն ու պայմանը կատար ածեց: Քիչ բան չէ. օր ծերություն, սուրբ Մարաթուկը Մամփրեին թող երկար կյանք տա, Մամփրեն երկար ապրելու իրավունք ունի, բայց օր ծերության մարդը ելնի ու սովորի գրերը, հաշվիր, թե այդ մարդը ոչ թե սովորել է, այլ, մեղա սուրբ Մաշտոց, մեղա. այլ՝ ինքն է հորինել: Հա՛, Մարաթուկ վկա, այդպես է: Ու հիմա, հիմա տարոնցի հաշոն, Մաշտոցի հայրենակից հաշոն ավելի շուտ Մամփրեի իմացած հայոց գրին է հավատում, քան իր որդու, քան իր թոռներին:

— Օղորմի քու անուշ մոր, Մամփրե, սուրբ Մաշտոցի գրերն ի՞նչ տեսք ունեն ու ի՞նչ բնույթ ունեն: Մեկ-երկու նմուշ պատկերե, Մամփրե:

Մամփրեն, որ գլուխակախ լսում էր հաշոյին (փառք ասածո, ուրեմն գյուղում բոլորը չէ, որ իր արածը ընդունել են խենթություն), հիմա շտկվեց և ձեռքը տարավ գրպանը, որ ճամփից հավաքած թերթերից ընտրի գլխատառ գիրը և բացատրի, բայց միտքը փոխեց. գտավ մի կտոր ճիպոտ և ուղիղ մի գիծ քաշեց խոնավ գետնին:

— էս ի՞նչ է, հաշո:

Մշեցի հաշոն երկմտեց, իսկ Անգարգ Ավեն ելավ-կանգնեց գծի գլխին և շտապեց՝

— Գիծ է: Հիմա ես էլ գծեմ ու իմ պապի պապն էլ գա ու գծե:

— Համբերե, — հաշոն ձեռնափայտով քշեց Ավեին:— Նստիր քու տեղն ու մեր արևն մի ծրարե:

— Հաշվենք, թե՛ առու է, խաշու Առվակ։— Մամփրեն գիծը խորացրեց։— Առվակ է ու ոչ թե դաշտի առվակ, սարից իջվարող առվակ է՝ շիտակ ու բարակ ու զուլալ։ Մեկ ուրիշ նմանատիպ առվակ կողքն ի հետ կիջվարեն՝ շիտակ ու բարակ ու զուլալ։— Եվ զուգահեռ գծեց։— Ու էս ջուխտակ զուլալ առվակներն սարից կիջվարեն ու կհանդիպեն ու կմիանան մեկ ավելի պստիկ առվակի՝ լանջն ի հետ գնացող։ էս է։— Մամփրեն ճիպոտով զուգահեռ առվակները միացրեց։— Սիացա՞ն... թե միացան, թե առվակներն զարկվան իրար, ուրեմն ջուրն կշատանա, ուրեմն առվակներն կլցվեն փեհափ, ուրեմն հարկ է, որ մի տեղից ջուրն ճոթ տա... էս է։ Ուրեմն ճոթ կտա, քշիկ մի կերթա ու... ո՞ր պետք է էրթա, խաշու, սար է, չէ՞, ուրեմն կդառնա ու էսպես կիջվորեն։ էս էդավ, ուրեմն, սուրբ Մաշտոցի առաջին տառն ու մեծ տառն՝ Ա։

Պատի տակ նստոտածները՝ բոլորը համերկրացիներ (շատ չէին մնացել, եթե Անդարդ Ավենին էլ հաշվենին, ճամփորդ հինգ ծերունի), բոլորը տառերին անծանոթ, լուռ նայում էին Մամփրեի գծած տառին և սպասում, թե Մամփրեն էլի ինչ կասի։

— Գրերից մի քանիսն շիփ-շիտակ առվակների պատկերից փոխան էին էլ թե ինչո՞ւ, սուրբ Մաշտոցի կամքն է։ Մեկ-երկուսն էլ կան, որ... որ, մեղա, մեղա, սուրբ Մաշտոց... էդ մեկ-երկուսն, խաշու, իմ սրտին դուր չեն գա։

Եվ գծեց Ք-ն ու կտիչը կտրեց։

— Կտիչ է, օձի կտիչ է, ու իմ սրտին դուր չի գա։

Այս մեկ։

Մյուսը։ Եվ գծեց Ք-ն։ Ա՛յ, մեծ առու է։ Առու է, թե գետ է՝ մեծ է. քանզի մի տեղ լիճ է կազմել։ Ահա։ Ապա մի առվակ (առվակ, թե գետակ) գալիս է, թափով գալիս-զարկում-կտրում է այդ մեծ առուն (թե գետը)։ Զարկում-կտրում անցնում է։ Կտրելը՝ կտրում է, բայց, չգիտես ինչու, չի ձգվում, չի երկարում՝ ա՛յ, այսպես... Եվ հատիչը՝ Ք-ի պոչը հատող գիծը, ձգեց ու տարավ. քանի ձեռքը երկարում էր և քանի ճիպոտը տանում էր՝ ձգեց։

— Ա՛յ, էսպես, աստված քու տուն սարքե, ինչո՞ւ ես առվակի՞ գեմն առե, — դիտողություն արեց Մաշտոցին և ներողություն խնդրեց։— Մեղա, սուրբ Մաշտոց, մեղա։ Հըմը իմ կարճ խելքով, խաշու, էն առվակն, էն գետակն, որ մեծ առու ու գետ կկտրի, էդ առվակի ճամփեն հարկ է, որ եղնի երկար ու երկար։

էլի լռություն եղավ... Մամփրեն այդ ո՞ր աշխարհն է հասել, ո՞ր աշխարհից է գալիս, ո՞ր աշխարհի մասին է այսպես ճարտար պատմում... Օր ծերություն Մամփրեն ելավ ու զարհից (Դավթի հրեղեն թո՛ւրն

էր Մամփրեի ձեռքին), զարկեց և պարիպաներ խորտակեց, և հորիզոններ բացեց իր համար, երկրից հասավ մինչև երկինք և սուրբ Մաշտոցի հետ վեճի մեջ է։ Իսկ իրենք... իրենք մնացին իրենց քարերին կպած՝ քարի ոստի պես։

Նույնիսկ Անդարդ Ավեն էր անծպառուն ու բերանբաց նայում Մամփրեի գծած հրաշք տառին, որ տառ չէր, այլ գետ ու գետակի հանդիպում ու հատում։ Մամփրեն է ասում։

— Ուրեմն, խաշո, հայոց գրերն գետերի ու գետակների, սարն ի վարժ իջվարող ու սարն ի հետ գնացող առվակների՝ շիտակ ու զուլալ ու կանաչափ առվակների հոսք է, կցվնոնք է ու հատոնք։ Էդպես պատկերացրու։

Ուշադիր ու լուրջ լսում էին (հաճելի էր ու շոյող), և Մամփրեն որոշեց հասկացածը մինչև վերջ բացատրել տարեկիցներին։

Ուրեմն՝ այդպես։ Բայց կան նաև տառեր, որ դաշտի, հարթավայրի առվակների պատկերն ունեն։ Բայց ծայր առան, ոլորվեցին ու տեղն ու տեղը սուզվեցին, և հա՛ն՝ ոլորվեցին ու լճացան։ Տառերից մի քանիսն էլ, ուրեմն, դաշտային առվակի պատկերն ունեն։ Բայց այդ պատկերներով առաերը քիչ են։ Ինչո՞ւ։ Քանզի հայոց աշխարհը լեռնային է և գրերի շատը, ուզի-չուզի, լեռնային գետակների, առուների ու առվակների պատկերը պետք է ունենային։ Այս էլ՝ այսպես։

Սակայն տարօրինակն ու զարմանալին, անչափ զարմանալի հայոց գրերից վերջին գիրն է՝ ֆ-ն։ Ահա պատկերը։

— Սարեն էսպե՛ս,— և ճիպոտով գծեց,— մեկ գետակ, թե մեկ առվակ է ուղիղ կիջնի ու... ու, սուրբ Մարաթուկ, ու մեկ վիշապ, էսպե՛ս. փաթաթվել է սարից իջվարող զուլալ ու շիտակ գետակին... էսպե՛ս փաթաթվել է՝ գլուխն գետակի ակունքին ու կծոծած պոչն՝ գետակի վերջին։ էսպե՛ս փաթաթվել ու կֆշշա ու կֆշշա։ Փ,— հնչեղ արտասանեց Մամփրեն,— ֆ,— կրկնեց,— վիշապի ֆշշոց կլսի՞ք... էդ է։ Փաթաթվել է շիտակ ու զուլալ գետակին ու կֆշշա, ու կֆշշա, ու կֆշշա...

Այս ի՞նչ փոքանք է, այս ի՞նչ արմանք-զարմանք բան է և ինչպե՞ս հասկանալ։ Գուցե Մաշտոցն է սխալվել, մեղա՛, մեղա. տառապանքից, հոգնածությունից, ուրախությունից, որ վերջին գրին է հասել, սխալվե՛լ է։ Հազիվ թե։ Տարոնցի սուրբ Մաշտոցն անսխալական է։ Եվ Մամփրեն իր կարճ խելքով ահա թե ինչ է մտածում։

— Վա՛յ թե,— և թափով խփեց ծնկին,— վա՛յ թե, կաշո, սուրբ Մաշտոցն իր արարած տառերի ճակատագիրն է գուշակել։ Հա՛, Մարաթուկ վկա։

Տառերն արարելիք, վա՛յ թե, վերջին տառի պատկերն այդպես է

հայտնվել աչքի դիմաց՝ գուլալ գետակ ու գետակին փաթաթված վիշապ։ Այդ պատկերն է ցուացել աչքի դիմաց, և սուրբ Մաշտոցն գողացել է նոր-նոր լուսաշխարհ բերած իր գրերի հակատագրի համար, սորոսփեւ է ու ցավից տնքացել, արմանք-զարմանք քար կտրել և դրա համար էլ նախաձեռնի տառը, որ Օ-ն է, զարմանք ու ցավով բացված շուրթերի պատկերն ունի՝ Օ։

— Մարաթուկ վկա, էդպես է էդե, հաշու։

Իհարկե, Մաշտոցը կարող էր տեսիլքը չընդունել։ Կարող էր այդ չարական պատկերը շարտել Եփրատն ու իր գրերի վերջին գիրը արանքեր ալյապատկեր, բայց չի կամեցել ոչ իրեն խաբել, ոչ ժողովրդին հայոց և, ցավն ի սիրտ, տեսիլքը ընդունել է՝ ի ցույց և ի զգուշացում...

— Մարաթուկ վկա, էդպես է էդե, հաշու։

Եվ Մամփրեն գուլալ գետակին փաթաթված վիշապը ջնջեց, ապա ձեռքը տարավ գրպանը և հիշեց։

— Գրերն սովորելուց թոռնիկն ստիպեց, թե ջդարեն թող։ Ու ես Թարկեցի։ Հըմբ էսօր իմ սիրտն ծխել շատ կուզե։ Եվ հաշույի վառած ծխախոտն առավ ու հակվեց ծնկներին։

Ահագին ժամանակ լուռ էին։

Հայոց գրերը խլվում էին Մամփրեի ներսում, թովում էին հայացքի դիմաց, և նա անհանգիստ էր։ Տունը կանչում էր նրան։ Գրապահարանում նա՝ արդեն իր անկյունն ուներ՝ այրքենարանը, կարմիր տառերով լցված տետրերը, անգրել տետրեր, ծայրած ու անծայր կարմիր մատիտներ, ռետին։ Տետրերն ու մատիտները կանչում էին, և նա ուզում էր ոտքի հիչել, բայց գարնան առավոտի արևը շուտ էր դուրալի։ Գարնան արևը, խոնավ գետնի գույր, սարերի ձնհալով լցված գյուղի կենտրոնական առուն, աղբյուրի ծորանից պոռթկացող ջրի շիթը... Ջուրը փշրվում է քարե գոտմ, և մանրիկ շիթերը պարս էին բռնել աղբյուրի գլխին։ Եվ Մամփրեն հիշեց. վարժապետ Տեր Հարությունը ասում էր՝ սուրբ Մաշտոցից առաջ հայոց գրեր են եղել և հայոց բան՝ փորված քարե սալիկներին։ Հայոց վայրագ թշնամին ջարդուփշուր է արել հայոց քարե մատյանները, և գրերը թևավորվել են. կերպարանափոխվել մեղունքի և թռել սարերը... Տեսնես, սուրբ Մաշտոցից առաջ եղած հայոց գրերի վերջին տառը ի՞նչ պատկեր է ունեցել...

— Մամփրե, — Անդարդ Ավեն խորհող լռություն չի սիրում, — էսպես իմաստուն խոսք կա՝ ուսումն եփած հաց է, մարդու թե՛ր տակ գրած։

— Թյուռ, — Մամփրեն մեկեն բռնկվեց, — Թյու էդ խոսքին առաջին անգամ շունչ տվողին, Թյու էդ խոսքին թե ավաղներին։

Ուրեմն Մաշտոցը տառերը երկնեց նրա համար, որ հայերը այդ

գրե՛րով հա՛ց աշխատեն: Վարժապետ Տեր Հարությունը ասում էր, որ սուրբ Մաշտոցը հայոց առաջին դպրոցները բացեց հայոց երկրի սահմանագրերում: Երջում էր հայոց սահմաններով, վարժապետներ կրթում, դպրոցներ բացում, վարժապետներ կրթում, դպրոցներ բացում... Եվ այդ դպրանոցները բերդեր էին սահմանագրերում: Բերդեր և զորանոցներ: Քանզի տառերը, Մաշտոցի գրերը, զինվորներ են: Գեղեցկադեմ, մաքուր և զուլալ և արի զինվորներ: Զինվորներ: Ոչ թե ասկյարներ, այլ զինվորներ:

Երկրի սահմանները պաշտպանող զինվորներ:

Արդարության, ճշմարտության համար կռվող զինվորներ:

Գեղեցիկն ու բարին պաշտպանող զինվորներ:

Եվ հայոց երկրի թշնամոց դեմ կռվող հերոս զինվորներ:

Ահա այդպես: Եվ վարժապետ Տեր Հարությունն էր ճիշտ, ոչ թե Օհանը: Ճիշտ չէր Օհանը. էրգրի իրենց գյուղի ամենատարեց մարդը, նա, որ հզոր ընկուզենի ուներ և իր ընկուզենու հասակակիցն էր, ճիշտ չէր, որ ասում էր, թե հայոց գիրը հայոց թագավորն է, արքան է: Հայոց գրերը հայոց զինվորներն են: Իսկ թագավորը, թագավորը Մամփրեն է, Մամփրեն է արքան, այսինքն նա, ով այդ զինվորներն ունի իր հրամանի տակ և նրանց կռիվ է տանում՝ հանուն հայրենիքի, հանուն արդարության, հանուն ճշմարտության, հանուն գեղեցիկի: Իսկ Մամփրեն արքան կարող է հանկարծ փախչոտի մեկը լինել և զինվորներին հիմար հրամաններ տալ, այդ դեպքում նա արդեն արքա չէ, այլ սովորական մի փախչոտ և հրաման տալու իրավունք չունի, այլ ամենաշատը, ամենաշատը, պետք է հետևի, թե իսկական արքայի հրամանի տակ զինվորներն ինչպես են շարժվում, դեպի ուր են շարժվում և ինչ են անում և եթե կարող է, թող մաքրի իր փալիսքը: Այդ Մամփրեն արքան կարող է հանկարծ նենգ մի ավազակ լինել, իսկ ավազակն արդեն արքա չէ, ավազակ է ու կա, և նրա պիղծ հրամանի տակ այդ զինվորները կարող են դառնալ ասկյարներ: Այսպես:

Մամփրեն հերսոտ ոտքի ելավ:

Եվ, առուն անցնելիս, ճիպոտի ծայրին առավ փսոր թղթերը. առվում, ցախերի մեջ խճճված փսոր թղթերը առավ ճիպոտի ծայրին և մեկնեց Ավետի ուղղությամբ:

— Ամեն հացակեր հայոց գրերի գլխին հարկ չէ, որ արքա դառնա:— Եվ թղթերը շարտեց Անդարդ Ավետի ուղղությամբ և հայհոյելով գնաց:

Ճամփից տետրերի ու գրքերի թերթեր, թերթերի պատառներ էր հավաքում, փշում ու ծալում թևի տակ և հայհոյում. հայհոյում էր գրի հեռ

այդպես վարվող անհոգիներին, հայհոյում էր անորոշ, իսկ ամենաշատը, ամենակրքոտ՝ Ավետին:

Եվ լցված հասավ տուն, գրապահարանի իր անկյունից վերցրեց անգրեկ մի տետր, կարմիր մատիտ, նստեց սեղանի մոտ և թափով ու գլխատառերով գրեց:

«Մամփրեն արքա է, իսկ սուրբ Մաշտոցի գրերն զինվորներ են»:

Նա գրել էր առանձին բառեր— *ասա, արա, սար, տար*— գրել էր անուններ— *Արարատ, Սանասար, Սիրան, Տիրան...*— բայց լրիվ մի նախադասություն, ամբողջական մի միտք՝ սա առաջինն էր: Եվ գրեց առանց ճիգ ու ջանքի, միանգամից և հուզվեց միայն գրելուց հետո, երբ զննեց թիկունք-թիկունքի զգաստ շարված կարմիր գլխատառերը:

Հետո գրածը խնամքով անջատեց տետրից, խնամքով ծալեց-գրեց ծոցը, նստեց դռանը և սպասեց. ուր որ է թռռնուհի՞ն դասից կգա:

Սակայն առաջին հայտնվողը փոստատարը եղավ:

— Քեռի Մամփրե, — խնդմնդաց փոստատարը, — *թերթերի՞ն* ես սպասում:

Շան թուլա: Եթե Մամփրեն գրել կարող է՝ ահա... (ինչպես է տաքացել կուրծքը՝ ծոցում, կարծես, լուր կա՝ տաք, թպրտացող), եթե գրել կարող է, կարդալ... կարդալը ավելի դյուրին է:

Եվ թերթերից ընտրեց փոքրածավալը. ինչ խոսք, փոքրը՝ մատչելի է... Հերթը մեծերին էլ կհասնի: Բացեց շրջանային թերթը և մի լուսանկար մեկնեց բռնեց հայացքը... Վա՛հ, սա իրենց հարևանուհի Մադիկը չէ՞... Շտապ դարձավ հարևանի տան կողմ, շնայած գիտեր, որ Մադիկը ձմեռանոցում է. Մադիկը կթվորուհի է, իսկ ֆերման ձմեռանոցից զեռ գյուղ չի բարձրացել: Մադիկի սկեսուրը երեկ, հեռվից հեռու, հարսի հետ կոխվ էր տալիս, թե՛ եկ քո լակոտներին տեր կանգնիր, դռանը կանգնած նայում էր ձմեռանոցի կողմ և լացն ու հայհոյանքն ու անեծքը իրար խառնած կոխվ էր տալիս:

Մամփրեն ուշադիր նայեց լուսանկարին... Այո, Մադիկն է: Չնայած լուսանկարում սիրուն է. այնպես մաշված ու կնճառու չի երեւում, ինչպես իրականում կա, բայց նա է՝ Մադիկն է:

«Էս խղճուկ հարսնուկի նկարն ինչո՞ւ են կպցրե մեք թերթին ու ինչ խաբրիկ է»:

Գիրկապ կարդաց ակնարկի վերջագիրը՝ «Քարագլխի դուստրը»:

«Դուստր ի՞նչ է»։ — Գլուխը բարձրացրեց:

Թոռնուհին, թովալով գալիս էր։

— Երեք հատ հինգ եմ ստացել։

Մամփրեն հեռվից ժպտաց թոռնիկին և ձեռքը տարավ գրպանը։

— Տես ու գնահատե՛ւ— Եվ՛ ամաշկոտ ժպիտը դեմքին՝ գլուխկախ սպասեց։

— Արքա... Պահ-պահ-պահ, հենց տառերը սովորեց, դարձավ արքա, եթե այդպես լինեիր...

— Անխելք փապոճեճ, համբերե, մեկնիմ գիմ միտք։

— Սոված եմ։— Եվ բամփեց պապին։— Ապրես, Հինգ։

Մամփրեն, իհարկե, ավելի բարձր գնահատականի էր սպասում. ուսուցիչը գնահատեց միայն ուղղաշար առոճերը, իսկ միտքը չհասկացավ։ Բայց թոռնուհին շտապում էր։

— Համբերե, ձգուկ։ Դուստրն ի՞նչ է։

— Դուստր՝ աղջիկ։

— Լավ մտածե։

— Դուստր նշանակում է աղջիկ։— Եվ շտապեց առնել։

Մամփրեն գրածը խնամքով ծալեց-դրեց ծոցը և նորից թերթը ձեռքն առավ։ Ուրեմն՝ Քարազլխի աղջիկը... Թող այդպես լինի։ Աղջիկ, թե հարս, մեկ է, Մաղիկի մասին է։ Բայց ի՞նչ են գրել։— Նա... մանկուց... երազում... էր... կթվորուհի... դառնալ...— Կարգին տեղ չհասավ։ Մամփրեն բառ-բառ կարդաց երկրորդ անգամ, երրորդ անգամ, ապա վարժ, ամբողջ նախադասությունը, միանգամից։— Նա մանկուց երազում էր կթվորուհի դառնալ։

— Թյու, սատանի ծնունդ։— Մամփրեն ինքն էլ չիմացավ, թե ինչպես ճմռթեց թերթն ու շարտեց։ Բայց և շտապեց հովից թրթռացող թերթի ետևից։— Տառերն են ափսոս, սուրբ Մաշտոցի՛ գրերի համար է մեղք։— Եվ թերթը հարթեց-դրեց անթատակն ու հուզված սկսեց քայլել տնամերձում։

Մախված հոգի, քեզ ո՞վ է ասել, թե այդ խեղճ հարսնուկը դեռ մանկուց երազում էր կթվորուհի դառնալ։ Մամփրեն, ախր, լավ է ճանաչում. աղջիկ ժամանակ Մաղիկը Մամփրեի ծախակողմյան հարևանն էր և դարձավ աջակողմյան հարևանի հարսը։ Էդ խեղճ աղջիկն, ախր ուսուցչուհի էր ուզում դառնալ, Մամփրեն հո լավ գիտի, մեկ՝ ուսուցչուհի, մեկ՝ բժշկուհի, մեկ՝ պարուհի, մեկ... Թավառն աղջիկ էր և հազար ու մեկ երազ ուներ... Սատանի ճուտ, ճշմարտությունն ասա։ Գրիր, որ աղջիկը այսպես ու այնպես, հազար երազ ուներ, բայց, կյանք էր, վիճակ էր, բախտ էր, ամուսնացավ, երեխաները թափվեցին գլխին և երեխաներին

հաց ու թաց էր պետք, աշխատել էր պետք և Մաղիկ անվանակիր հարս-
նուկը փեշերը պոկեց երեխաներից և գնաց ֆերմա, դարձավ կթվորուհի:
Ծիշտը գրեիր, ճշմարտությունը գրեիր, արդարը գրեիր... Մարդու երա՞զն
էլ խլեն մարդուց, նույնիսկ անցած-գնացած երա՞զն էլ խլեն... Սաղայելի
ծնունդ, գրեիր, արդարամիտ ու ճշմարտախոս ծնված գրեիր
ինչո՞ւ ես դարձնում ստալինգու-ստախոս և քեզ ո՞վ է իրավունք
տվել, որ սուրբ Մաշտոցի զինվորներին այդպիսի պիղծ հրաման տա-
ն՞վ է իրավունք տվել... Այդ փսնջոտը քանի՞ տարեկան կլինի... Քանի
տարեկան էլ լինի՝ փսնջոտ է, ինչպես Անդարդ Ավեն... Եվ Ավեի որդին
է, թո՛ւն է, արևակիցն է. Մաշտոցի գիրը նրա համար եփած հաց է, թեի
տակ դրած հաց՝ կեր ու ման արի... Այս փսնջոտն է պատճառը, ծախ-
ված հոգիներն են պատճառը, որ մրտաժողովները, թերթերը, գրերը շահ
ոտի հետ թշվում են... Այսքանը դեռ գյուղում, փոքրիկ մի գյուղում...
Իսկ քաղաքներ կան, աշխարհում աշխարհի շափ մեծ քաղաքներ կան...
Անցյալ ամռանը, իրիկնապահին, ինքը, Մամփրեն, քիչ մնաց թե խեղդ-
վեր Երևանի փողոցում: Լեռներից հանկարծ մի քամի փրթավ՝ մտավ
քաղաք և թղթեր հանեց երկինք և թղթեր հանեց երկինք և թղթեր հա-
նեց երկինք, կարծես շալթիկ ագռավների ոհմակ էր, որ խշշոցով հար-
ձակվեց քաղաքի վրա: Մի քանի օր, ամբողջական ու բաց ու մեծ մի
թերթ, եկավ ու ծեփվեց Մամփրենի դեմքին: Եվ ինչպես էր կառել, ինչ-
պես էր կառել, պատմում էր, ճշգրտում էր, բայց չէր հեռանում դեմ-
քից: Շունը, հա-հա, կտրվելու էր: Անցած ամռան այդ իրիկնապահի
պատկերը՝ քաղաքի երկնքում խշրտացող թղթերը շալթիկ ագռավների
ոհմակ երևաց աչքին, լեշակներն խշշոցով ոհմակ. այդպես երևաց,
որովհետև ամռան այդ օրը ինքը, Մամփրեն, տառերին դեռ անծանոթ
էր և մտահան էր արել վարժապետ Տեր Հարությունի խոսքը՝ գրերը զին-
վորներ են, իսկ հիմա, հիմա Մամփրեն հասկանում է, թե այդ օրը, այդ
իրիկնապահին ինչ էր կատարվում քաղաքի երկնքում...

Պարտված զինվորները փախչում էր:

Այո՛, այո՛, այդպես էր, այդ էր. եթե տառերը զինվորներ են (և
զինվորներ են), այդ զինվորներին սխալ հրամաններ էին արձակել, հի-
մար հրամաններով էին շարժվել ու պարտություն մատնել և ահա՝ լեռ-
ներից իջած մի քամի և... պարտված զինվորները փախչում էին... Ա՛խ,
այդ փսնջոտը, Մաղիկի մասին գրողը հիմա ընկներ Մամփրենի ձեռքը...
Քայց ո՞ւր էին փախչում պարտված գրերը այն երեկո... Պարտված գրե-
րը ո՞ւր պետք է փախչեն, այս երկրից հո գուրս չե՞ն գա: Նորից պետք է

իջնոն երկիր, և երկիրը, երկիրը պետք է լցվի պարտված զինվորներով և գլուխը կորցրած պետք է պտտվի, պտտվի, պտտվի... Ինչքա՞ն գիր գրված կլինի աշխարհում: Աշխարհի բոլոր լեզուներով ինչքա՞ն գիր գրած կլինեն: Եթե փոխա՝ երկիրը քառասուն տակ կծածկվի, գրերն էլ հետը: Իսկ եթե այդ բոլոր-բոլոր-բոլոր գրվածքները ճշմարիտ լինեին, ինչի համար արարվել են աշխարհի բոլոր գրերը՝ ճշմարտությունը պաշտպանելու և սուտը մերժելու, արդարը՝ պաշտպանելու և անարդարը կործանանելու, գեղեցիկը պաշտպանելու և գեշը մերժելու, բիրտ ու նենգ ուժերի դեմ կռվելու, կռվելու և հերոսանալու, և սրբագործվելու... Եթե այդպես լինեք, եթե աշխարհի բոլոր գրերով բոլոր գրվածքները արդարաշունչ լինեին: Այսպես եթե շարունակվի, այսպես եթե շարունակվի, աշխարհի բոլոր տառերը, որ ծնունդով անարատ են, տառերը, որ կոշումով ասպետ զինվորներ են, կբարոյալքվեն: Հա՛, Մարաթուկ վկա, կդառնան գող, ավազակ, թալանչի, մատնիչ, նենգ, դավաճան, վախկոտ, սուտասան, կտոր, ստրկամիտ, ծախու, անուղղելի դասալիք... Եվ... և Երկիր մալուրակը ուղեծրից դուրս կգա... Ա՛խ, այդ վաճառված հոգին, այդ... այդ Սադայեի ծնունդը հիմա ընկներ Մամփրենի ձեռքը:

Երբ երեկո եղավ, և գերդաստանը քնեց, Մամփրեն վերցրեց տետրերը, վերցրեց այբբենարանը. տեսար ու գրերից մեկի պատկերը մտքից թռավ, վերցրեց մատիտներն ու ռետինը և նստեց սեղանի մոտ: Հիմա Մամփրեն այդ փսլնքոտին այնպիսի դաս կտա. այնպիսի մի կոթոց կգրի, որ մուխը պնններից դուրս գա և ողջ կյանքում ձեռքը գրերից ետ քաշի... Բայց ինչպե՞ս սկսել, ինչպե՞ս դիմել...

Եվ ծոցից հանեց գրածը— Մամփրեն արքա է, իսկ սուրբ Մաշտոցի գրքերը զինվորներ են— հաճույքով կարդաց և մեկնեց սեղանին. պետք է գրել այսօրինակ՝ գլխատառերով, այսպես՝ թիկունք-թիկունքի, զինվորների պես զգաստ շարված և, անշուշտ, կարմիր մատիտով: Եվ մատիտը թքոտեց:

«Տղա, փորի համար հոգին չեն ծախի: Դու հոգի չունես, տղա, սուրբ Մաշտոցի արդար զինվորներին անարդար հրաման մի արձակել: Դու արքա չես ու գրերին հրաման արձակելու իրավունք չունես: Քու հարամ աչք քեզ քաշե, տղա: Թե կրնկնիս իմ ձեռք...»:

Ստացվեց այնպես, ինչպես ուզում էր՝ գլխատառերը հավասար և ձիգ և առանց տողադարձի, որը Մամփրեն չսիրեց ու չընդունեց: Միայն Թ-ի վրա աչք դողաց, բայց տեղն ու տեղը զայրացավ և գրեց թափով ու առանց կտիչի: Մի քանի անգամ կարդաց գրածը, ծալեց ու գրեց ահ-զանին:

Այս մեկի:

Որքան բան կա գրելու։ Որքան և որքան ճշմարտություններ ունի ասելու Մամփրեն։ Ափսոս, հազար ափսոս, որ գրերի հետ ուշ ծանոթացավ— օր ծերություն։ Լավ էր գտնեմ, որ Մարաթուկը ուփառը կատարեց, և հիմա Մամփրեն կարող է Մաշտոցի զինվորները շարքի կանգնեցնել ու շարժել։ Որքան է խոսել և միշտ՝ ճշմարիտը, ժողովներին որքան և որքան է ոտքի կանգնել։ Հարյուր անգամ միայն՝ Խաչոյի համար։ Այո, մշեցի Խաչոյի արտի, արտերի համար նախագահի, նախագահների դեմ հաճախ է տվել։ Խեղճ մարդը, մշեցի Խաչոն, տարին մի արտ էր պատրաստում լանջերին, ձորաբերանին, քարերի մեջ, նախագահը խլում էր, թե ու թիկունք շարդելով մշեցի Խաչոն քարցանք սարալանջերից էր հողը խլում, ձորից էր հողը խլում, նախագահը... նախագահը՝ Խաչոյից։ Եվ ինքը, Մամփրեն, ամեն ժողովի ոտքի էր կանգնում՝ արդար չէ, բողոքում էր, սխալ է և բացատրում էր՝ արտը Խաչոյից խլեցիք, իմացած եղբք, որ այդ արտը կկորցնեք. կտրորեք, կտաք բուլղոզների բերանը, կլքեք-կտաք հեղեղի բերանը՝ կլցնեք ձորը (ինչպես որ եղավ, ինչպես որ եղավ)։ Թողեք, ասում էր, թող այդ լաթ արտը Խաչոյի ձեռքին մնա և սարալանջին կպած։ Բայց լսողն ո՞վ էր։ Քանզի խոսքը բանավոր էր՝ բամու բերան ընկած աշնան տերև։ Իսկ գիրը, գիրը, ճշմարտախոս գիրը... Հաշվիր, թե խոսքդ քարի վրա ես քանդակել, ժայռերի վրա՝ միշտ աչքի դիմաց, հաշվիր, թե քանց ցորեն ցանել ես, և ծիլ է տվել, կանաչեց է, հասունացել ու ծփում է։ Դե եկ ու մի նայիր, եկ ու ասա այստեղ արտ չկա և ասա, ասա՝ ցորենի հասուն արտը ոչ մեկին, ոչ մեկին պետք չէ։ Ախր, եթե Մամփրեն հայոց գրերին էն գլխեն ծանոթ լիներ։ Բայց ուշ չէ, բոլորովին էլ ուշ չէ, մի օրվա կյանք էլ ունենաս, այդ մեկ օրն էլ հարկ է, որ կովես արդարության համար, ճշմարտության ու գեղեցիկի համար... Խաչոն դեռ «ավելորդ» մի արտ ունի, մշեցի Խաչոյի վերջին արտը դեռ մնում է սարալանջին, Խաչոն առվույտ է ցանել ու սպասում է նախագահի վճռին։ Ոչ, այդ արտի ճակատագիրն արդեն Մամփրեն է վճռելու։ Մամփրեն հենց այս գիշեր Մաշտոցի ասպետ զինվորները կշարքի և արևը չծագած կքշի ուղիղ կոլտնտեսության գրասենյակ։ Այդպես

Մատիտը բռնում սեղմած, Մամփրեն մարտական քայլում էր. այլևս ոչ մի անկողին՝ առանց այն էլ բուն չի գալիս աչքերին. այլևս ոչ մի անկողին՝ առանց այն էլ ապրելու քիչ ժամանակ է մնացել, իսկ Մամփրեն անելիքներ ունի։ Գործ ունի։ Կռիվ ունի։ Զորօրինակ...

Տես, թե այդ հիմարները, կոլտնտեսության վարչության ու գյուղատնտեսի խելոքները ինչ են որոշել. որոշել են ծառերը կտրել և հրապարակ պատրաստել, ուռենիները իրենց հով ու զովով, ամուշ ստվերներով սրբել և տեղը ասֆալտ փռել։ Ուրեմն աղբյուրի մոտի ուռենիները...

Եվ հանկարծ գայթեց: Թվաց, թե տախտակապատ հատակին քար հայտնվեց-կտրեց ճանապարհը, զարկվեց ոտքին: Մամփրեն գայթեց և ձեռքը տարավ գլուխը:

— Օխաաաա... — Մոծրակի մոտ այնպես իրական պոռթկաց ցավը, ինչպես, է՛, այն օրը, երբ ինքը Մեհհրեաղբյուրի մոտ Օսմանի նենգ լակոտ Օսմանին լավ տրորեց, ապա ծնկեց՝ շուրը դեպի իրենց շաղգամի արտի կողմ շտկելու, իսկ այդ ճպոտ լակոտը, այնուամենայնիվ, թիկունքից քարով զարկեց-շարդեց իր գլուխն ու փախավ և ուն ի ետ քարերի պես շարտում էր, — Աթարունար... Աթարունար, — որպես թե՛ աղբյուրի անունը Մեհհրե չէ, այլ Աթարունար, որպես թե՛ աղբյուրը քոնը չէ, այլ իմը...

— Օսման, ես քու հավատը...

Պոտորումն ու գաղթը վրա տվեցին և Մամփրեի ու քո կռիվը կիսատ մնաց: Եվ մնաց որքա՛ն ժամանակ, որքա՛ն ժամանակ, մինչև այսօր... Գնկ այսօր, հիմա, հենց այս գիշեր Մամփրեն քո նենգ հերը կանիծի... Ահա թե ինչի համար, թե ինչի համար, ինչի համար Մամփրեն սովորեց հայոց գրերը... Ցա՛, Մարաթուկ...

Գլխապտույտի մեջ և աչքերը մթնդած և շունչը հեհեհ ափսոսում էր դեպի սեղանը և այն մտքից, թե կարող է հանկարծ շունչը փչել, Մամփրեն սարսուռաց... Տեր աստված, այդպիսի դաժանություն չանես, այսքան կյանք ես պարգևել Մամփրեին, շնորհիբ նաև մեկ գիշեր, թաք մեկ գիշեր, այս գիշերն ի լույս: Եվ բավական է: Եվ Մամփրեն գոհ կմնա: Եվ Մամփրեն խաղաղ աչք կփակի: Սուրբ Մարաթուկ, դու, դու ճանանչ ես, ախր, Մամփրեին, դու օգնիր, որ Մամփրեն իր անպատասխան կռիվը անի (ահա թե ինչի համար սովորեց հայոց գրերը), իր պարտք-կռիվը տա, ապա կամքը քոնն է: Ցա՛, Մարաթուկ...

Բայց հայացքի դիմաց մշուշ էր, ճերմակն ու կարմիրը խառնվել էին իրար: Նա բռնուցքով տրորեց կուրծքը, քունքերը և օգնության կանչեց էրգրի սարերի շունչը, տրորեց աչքերը և օգնության կանչեց սարերին փված ճանանչ եկեղեցիների զորությունը, և մատիտը ձեռքն առավ... Հիմա, հիմա... Ահա թե ինչի համար, թե ինչի համար սովորեց հայոց գրերը: Հիմա...

Բայց մատները չէին ենթարկվում, ձեռքը դողում էր և հենց առաջին տառը ճզվեց:

— Քու անունը... Օսման:

Ոտքի ելավ և հուզված սկսեց քայլել... Հիմա, հիմա, սիրտը կհանդարտի, դողը հիմա կանցնի, աչքերը կլուծավորվեն, կհանդարտի սիրտը, և Մամփրեն քո հարամ հերը կանիծի, ճամփաների դարանակալ ավա-

զակ... Ահա թե ինչի համար, ինչի համար Մամփրեն սովորեց հայոց գրե-
րը: Համբերիր, հիմա, հիմա...

Հետո ննջարանից բերեց որդու ծխախոտը, վրա-վրա ծխեց և քշեց
գեպի սեղանը: Ցա՛, Մարաթուկ...

Ընտրեց տետրերից լավագույնը, մատիտներից՝ ամենակարմիրը,
թղթոսեց մատիտն ու սկսեց.

«Օսման, ես քու հավատը...»:— Ո՛չ, սուրբ Մաշտոցի տառերով այդ
հարամին հայհոյելը մեղք է: Եվ բացեց տետրի նոր էջ:

«Օսման, թալանչի Օսման...»:— Ա՛յ, այսպես, հենց այսպես պետք է
սկսել, բայց... անտեղ աչքը ինչո՞ւ է դողում: Նա ձախով խփեց աչին և
բացեց նոր էջ:

«Օսման, թալանչի Օսման...»:— Ո՛չ, մատիտը, կարծես, ուզած կար-
միրը չէ, հարկ է ընտրել վառ կարմիրը, այն գույնով, որ վարժապետ
Տեր Հարությունը տառերն էր գործում, այդ գույնով պետք է գրել՝ արնա-
գույնով: Եվ բացեց նոր էջ:

«Օսման, թալանչի Օսման...»:— Ո՛չ, տառերը, կարծես, փոքր ստաց-
վեցին և ոչ այնքան զգաստ: Հարկ է գրել գլխատառերով և այնպես շնչոտ
ու զգաստ, որ ավարառուն գրի տեսքից իսկ դողա: Եվ բացեց նոր էջ:

.
.
.

Լուսաբացին որդին հորը գտավ սեղանի մոտ մարած, ճակատը սե-
ղանին, սեղմված բռունցքում մատիտը և ճակատի տակ՝ փարմիր գլխա-
տառերով գիրը.

«Օսման, թալանչի Օսման, ուրեմն՝ որպես ավազակ որ ճամփին
կանգնեցիր, էդ ճամփեն քոնն է, հա՛: Քու թալանչի ձեռքն, որ դուան
դիպավ, էդ տունը քոնն է, հա՛: Քու գիշատիչ աչքն, որ սարը տեսավ, էդ
սարը քոնն է, հա՛: Քու հարամ շունչն որ աղբրակին դիպավ, էդ աղբուրն
քոնն է, հա՛... Աթաբադար... Մամփրեն ճար չունեցավ, թե քեզ տրորեր,
տրորեր ու տրորեր, ու դու հասկանալիք, թե Տալվորիկի սարերում ու ողջ
Սասնո սարերում Աթաբադար Գաղամանուն աղբյուր չկա: Չկա ու չկա:
Աղբյուրի ախունը Մեհրեբ էր ու Մեհրեբ կմնա՝ Մեհրեբաղբյուր: Պատմու-
թյուն կա, արարիչ կա ու հնուց եկած գրույց. Առյուծ Մհերն էդտեղ, հենց
էդ աղբրակի բխած տեղն է հանդիպել առյուծին ու ճղել զառյուծն ու, կա-
մոք արարչի, տեղն ու տեղն աղբյուր է բխել: Եվ արարիչն ինքն է կնքել՝
Մեհրեբաղբյուր: Արարիչն է ծնել ու արարիչն է կնքել: Օսման, թալանչի
Օսման, ես էլ մեռնեմ, դու էլ մեռնես, աղբյուրի անունը Մեհրեբ էր ու
Մեհրեբ էլ կմնա:

Մամփրեն արքա»:

Ժ Ի Ր Ա Ն Ի Ժ Ա Ռ

ՕՐՆ ԱՎԵՏՅԱՑ

Քսան որբ հավաքվեցին ս. Թեոդոս եկեղեցու բակում:

Ամառվա վերջի երեկո էր. գավթի սալահատակից, վանքի քարերից ծլում էր գուլը՝ ելնում էր ալիք-ալիք և որբերին բերում հաճելի ընդարձություն: Ամառ էր, բայց նրանց շամրացած ոսկորներում ցուրտ կար, և տաքությունը դուր էր ցալիս: Գևորգ վարդապետ Դերձակյանի հայացքը սահեց, ծանրացավ՝ ու մեկիկ-մեկիկ ճպճպացին մանչերի կուպերը: «Որբերը վախկոտ են լինում», — մտածեց վարդապետը: Նրանց աչքերում լաց կար, և վարդապետը նկատեց. «Եթե քիչ էլ լուռ կենամ՝ լաց կլինեն»: Բայց կաշկանդվում էր մտքինն ասել. նա կուզեր, որ վեհափառի կարգադրությունը լիներ այլ՝ քեզ հետ էջմիածին, Գևորգյան ճեմարան ուսանելու կրերես վանքիս բոլոր որբերին, — այդպես լինե՛ր՝ այս ամառն երեկոյի ավետապարզել: Բայց վեհափառը պահանջել է միայն մեկը՝ քեզ հետ էջմիածին կրերես մի որբ, կընտրես ամենաձայնեղին:

Վարդապետի հայացքը կանգնեց Սողոմոնի դեմքին, ու մանչի լայն բացած խոշոր աչքերում թրթռաց հայացքը: «Տանելու եմ Սողոմոնին, և այս որբուկները ավելի կորբանան», — մտածեց վարդապետը. Սողոմոնի երգը նրանց օրվա ուրախությունն էր, հանապազօրյա հացն էր, տաքությունն էր, Սողոմոնի երգը նրանց բերում էր ուրիշ ձևի տխրություն, որբի տխրությունից տարբեր. դա անլաց տխրություն էր, հանգստացնող, անանձնական ու առնական տխրություն: Այն այդ պահի տխրության մեջ նրանք որբ չէին: Սվ դրա համար այդ պահի ու տխրությունը նրանց դուր էր գալիս: Սողոմոնը պետք է գնար և նրա հետ՝ որբանոցի անանձնական տխրությունը:

— Որդյակբ...

Մանչերը զգում էին, որ հայր Գևորգը արտակարգ մի բան է ասելու և ներքին զոռով սպասում էին: Իսկ վարդապետի դադարը երկար էր. նա

հանկարծ որոշեց, որ ընտրութիւնը թողնի նրանց՝ օրբերին, միեւնոյնն է, Սողոմոնին են ընտրելու:

— Որդյակը, — կրկնեց և շարունակեց թուրքերեն. Քյոթահայում արգելված էր հայերին խոսքը. և երեսաները մայրենին չէին հասկանում: — Վեհափառը լուր է ուղարկել, որ ձեզնից մեկին սուրբ էջմիածին ուսանելու տանեմ:

Լույսի մի շող էլ թպրտաց մանչերի հոգիներում, ու նրանք ճոճվեցին: Եվ որպեսզի որբերից ամեն մեկը շտապի բուռը բաց անել դեպի ս. Քեոզոս վանքի բակը ծորացող միակ աստղի համար, վարդապետը փութով խոսքն առաջ տարավ:

— Վեհափառը պահանջել է՝ ընտրել լավ ձայն ունեցողին:

Տղաները շփոթված նայեցին աչ ու ձախ. շարքերում որոնեցին Սողոմոնին:

Նրանք, վանքի բակում հավաքվածները անպատրուկ և անլուսին գիշերվա մեծուկ ճամփորդներ էին՝ որբի անստույգ, բայց անպակաս ահով, նրանք, գիշերվա անընկեր այդ ճամփորդները, օրը մի բանի անգամ շոշափում էին ծրարված թալիսմանը՝ անորոշ ահը խափանող, ուղեցույց այդ թալիսմանը և դա Սողոմոնի երգն էր: Նրանց, վանքի բակում շարված թախտակիցներին ի վերուստ էր շնորհված այդ երգ-թալիսմանը և, հիմա, երկնքի պատգամախոս վեհափառի կարգադրությամբ՝ հայր Գևորգը խլում-տանում էր:

— Հայացքներն ուղղված էին Սողոմոնին:

Հայացքները չէին ընտրել, չէին հրամցնում, այլ կառչել էին՝ «մի գնա, Սողոմոն», — խնդրում էին, — «դու մէրն ես, մեզ լքելու իրավունք չունես», — պահանջում էին: Իսկ վարդապետը հարցը վճռած համարեց. մոտեցավ ու շոյեց Սողոմոնի մազերը:

— Պատրաստ եղիր, որդյակ, առավոտյան ճանապարհվելու ենք:

...Երեկոն տրտմեց ս. Քեոզոս եկեղեցու բակում: Համր սովերները խտացան, մարմրեց սալահատակի ու քարերի գուլը, մի շղջիկ սղոցեց-անցավ, հետքով՝ ամուսն գիշերվա սարսուռը:

— Յուրտ է, — ուսերը վրա բերեց մի մանչ, — գնանք, — բայց անշարժ մնաց: Տղաները բուռրել էին Սողոմոնին: Նրանք լուռ էին. Սողոմոնը իրենցից գնում էր, առավոտվա հետ օրվա երգն էր լքում նրանց: Չէ՛, էդ չէր. նրանցից ամեն մեկը ուրիշ ասելիք ուներ: Ուրիշ: Բայց ոչ մեկի մոտ ասելիքը հավաստի չէր, ոչ մեկի մոտ զգացումը խոսք չէր դառնում: Այդ պահին նրանց զգացումը մի բուռ կորեկի պես էր, մութ էր ու փոշոտ գետնին շաղ եկածը՝ կորեկ, հավաքել չէր լինում: Այսպես է. խումբ որբերից մեկի առջև, երբ մի ճամփի տուտ է բացվում, երբ նա մի

քայլ հեռանում է բախտակիցներից ու որբութունից, նրա բաժին որբութունը մաս-մաս նստում է մնացողների ուսերին: Եվ ահա ամուսնայք երեկոյի հետ, Քյոթահիայի հայ որբերի «միութունից» հեռանում էր Սողոմոնը՝ թուրքական այդ քաղաքում վիճակված իր բաժին որբութունը թողնելով ս. Թեոդոս եկեղեցու պատի տակ ժողված մանչերին. և նրանք տեղ էին՝ չհղած մի օրենքով: Եվ նրանք շրջապատել էին Սողոմոնին, անլար, թե իրենց ուզածը ինչ է:

Սողոմոնը կեցել էր գլուխկախ, մի տեսակ մեղապարտ, ու, չէր հասկանում ինչու, ոչ մեկին նայել չէր կարող: Նրա ժանրացած կոպերի տակ անուշ տխրություն կար, որը եթե դառնար լաց՝ քավությունը կլիներ ընկերներին պաղունց-պաղունց որբություն բաշխած «մեղքերի» համար: Բայց նա (իր արդար մեղքին անծանոթ) լաց չէր լինում, որովհետև ականջներում զրնգում էր լույս առավոտը: Հա՛, գալիք առավոտը ձայն ուներ՝ ղողանջում էր կառք քաշող ձիերի զանգակների հանգով: Ղողանջը արևի գույնն ուներ, արևի շողերի պես մաղմղում էր՝ կառքի վրա, ճամփին, անապատ հորիզոնում, լեռների վրա, ղողանջը շողերի պես ալիքվում էր դեպի երկինք, և օրը պանկե-պոունկ լցված էր դեղին գրքն-գրքով:

Օրը հենց մի դեղին զանգակ էր՝ կախված կառքը քաշող ձիու պա-րանոցից:

Քավթում մութ էր ու խմբված տղաների արանքում տխրել էր լու-թյունը. ոչ ոք այդ պահին իր խոսքը չէր գտել, չէր գտնելու և մեկը կմկմաց:

— Սողոմոն... ղնալո՞ւ ես...

Սողոմոնը գլուխը բարձրացրեց, և խճճվեցին զանգակների ծնագոց-ները: Նա ափսոսաց: Նա ուզեց հավաքել ու էլի ներդաշնակել մեղքին, բայց ականջներում նրա արձագանքն էր մնացել միայն-

— Դնալու եմ:

Ձայնի մեջ որբությունը մերժող աղերս կար, Քյոթահիայից ու որբությունից փախչելու ճիշտ:

— Բայց դու հայերեն չգիտես: Ծեմարանում...

Սողոմոնի ականջներում գլորվեցին ընկերոջ բառերը, կապարի հա-լած գնդիկների պես գլորվեցին, այրեցին ականջները: Նա փորձեց հի-շել, մեկ-մեկ հավաքել իմացած մայրենի բառերը... «Մարե»... Մարեն բառ չէր, անուն չէր, Մարեն շունչ ու շնչավոր էր՝ Մարիամ տաան էր, կերկերուն ու անո՞ւշ-անուշ ձայն ուներ: Մարե՞... Ե՛րբ է սովորել...

Փոքր-փոքր էր, նստած էր բերանը խփած մութ թոնրի մեջ, տաաի գրկում:

— Հասկացա՞ր, թոռնիկս,— սովորեցնում էր Մարիամ տատը,— ուրեմն ես նենհն չեմ, ես մարեն եմ, հայերեն ես կլինեմ մարե...

— Չմոռանաս. դրսում, ուրիշի մոտ, ինձ մարե չասես, լեզուդ կկտրեն: Մարեն շմոռանա՞ մտքիդ մեջ մարե ասա, դրսում՝ նենհ:

— Հասկացա՞ր, թոռնիկս, մենք գյավուր չենք, հայ ենք, մարեի լեզվով՝ կլինենք հայ:

Նա փորձեց հիշել, հատիկ-հատիկ հավաքել իմացած մայրենին... ուրեմն՝ Մարե... Հայրիկ... Հայ... Հայրենիք... Թոռնիկ... ուրիշ, տատը ուրիշ ի՞նչ սովորեցրեց... ախր՝ մահացավ, ախր...

Սողոմոնը ուզեց լաց լինել. արթնացած Մարեի համար, որը բառ չէր՝ Մարիամ տատն էր, Թագուհի մայրն էր ու չկար, Հայրիկ բառի համար, որը բառ չէր՝ Գևորգ հայրն էր ու չկար, Հայի համար, որ զավթում խճճված որր ընկերներն էին, արթնացած Հայրենիք բառի համար, որը բառ չէր՝ հեռու-հեռու սարերից այն կողմի հողն ու ջուրն էր, սարերն էին ու սուրբ էջմիածինը:

— Դու մայրենի ոչ մի բառ չգիտես...

— Գիտեմ...

Նա կիսաձայն ասաց իմացած բառերը. կամաց ու հանդարտ՝ որ ուշ փրզանան... հետո քունքերում սկսեցին խշշալ մտերմիկ, բայց հեռավոր հնչյուններ, դրանք չիմացած բառերն էին, երակներում քնած մայրենին էր՝ ելք էր որոնում: Սողոմոնը կնճռոտեց ճակատը, զայրացավ ու կրկնեց.

— Գիտե՛մ... ես երգե՛լ գիտեմ... հայերեն երգել գիտե՛մ...

Մայրենին քնած աթճիվ էր, քանադակված ու քնած, որը մի շողքից աչք էր բացել-թաքրում էր հագում, և Մարեի պես տաք ու շնչավոր բաները արյան հետ խուժում էին դեպի քունքերը՝ լեզու պահանջում, և բաները պեծ-պեծ թափվում էին նրա աչքերից: Սողոմոնի աչքերը տաք էին, քունքերը ձգված, կոկորդը սեղմվում էր. բառերը եկել-հավաքվել-թնջուկվել էին՝ ձայն էին ուզում, և նա բերան բացեց.

Առավոտ լուտ,

Արեգակն արգար,

Առ իս լույս ծագյալ

Թխումն ի հորե,

Բխալ ի հագվույ,

Բան քեզ ի հաճույս

Նա գիտեր, որ դա հայերեն երգ է, հայերեն հնչյուններ, հայերեն խոսք, իմացած բառերը չկային երգում, բայց գիտեր, որ եղածը Մարեի

նման բառեր են, լույս ու ջերմություն ~~անեն~~, արդարամիտ խորհուրդ, գեանից երկինք հառնող արդար աղոթք, — այդպես նրան հուշում էր մեղեդին: Նա բառերի գույնն էլ էր զգում՝ արևով կնքված կապույտն էր, — մեղեդին այդպես էր հուշում:

Եվ նա երգում էր: Չէ՛, տղաները լուռ խոնարհվել էին, իսկ Սողոմոնը դեմքը երկինք արած, մայրենիի աղոթքն էր անում, և նրա հոգում խլրտացող բառերը ալիք-ալիք ելնում ու աստղերի պես թառում էին երկնքում:

Երբ նա ավարտեց երգը, տղաները մեկիկ-մեկիկ բարձրացրեցին գլուխները: Այդ պահին տղաների տխրությունը ուրիշ էր, այն էր, ինչ ասվորաբար ունենում էին Սողոմոնի երգերից հետո, դա անուշ, անլազ, անանձնական տխրություն էր՝ երակներում մոլորված մայրենի հնչյունների իրիկնալին կանչ:

Առավոտ լուսո... Արեգակն արդար...

Լույս առավոտովա հետ կառքը դուրս էր եկել Քյոթահայից, և ձիերը վարգում էին ու փոշոտ ճամփեն պաշալում սմբակներով: Ձիերը աշխույժ ու կայտառ էին, որովհետև օրը առավոտ էր ու պայծառ, ականջների տակ բոժոժիկներ կային ու գիտեին նրանք, որ տերը ժպտում է իրենց: Եվ կառապանը, իրոք, ժպտում էր:

Գևորգ վարդապետ Դերձակյանը կիսախուփ աչքերով էր, նա արդեն վայելում էր եպիսկոպոս ձեռնադրվելու արարողությունը, որի համար ս. էջմիածին էր հրավիրվել:

Իսկ Սողոմոնը աչք ու ականջով զանգակների ղողանջ էր հավաքում: Զանգուլակները մոտ-մոտ էին՝ ձիերի պարանոցներից ու անուրներից կախ, զանգակները աչքերի պես մոտիկ էին նրան, իսկ ղողանջները՝ հայացքի պես հեռու, նրանք գալիս էին հեռու-հեռու սարերից, ուր ցնցուղվել էր արևը:

Ղողանջը սարերի վրա փշրված արևի զրնգոցն էր: Այդպես էր, իսկ նա արդեն ապրել էր այդ առավոտը. ապրել էր անցած գիշեր, ս. Թեոֆոս վանքի բակում և դրա համար իրականությունը երազ էր ու երազում կրկնվում էր նույնը՝ փոշոտ ճամփի վրա ձիերը վարգ էին առել, նրանց պարանոցներին ու կողերին վետվետում էին զանգակները, և առավոտը ծնգում էր զանգակների հանգով: Ղողանջը արևի գույնն ուներ, արևի պես համատարած էր, և օրը պոնկե-պոունկ լցված էր դեղին զրնգոցով:

Օրը հենց մի դեղին ու կլոր զանգակ էր, ղողանջելով գնում էր գեպի լեռները:

Առավոտ լուսո,
Արեգակն արդար,
Առ իս լուս ծագյալ...

ՄԱՂԹԱՆԶ

Արեւապատից հետո կացարանը տխրում էր, գառնում լուս ու խորհրդավոր:

(Դա աշխարհի բոլոր տների բնավորությունն է. նրանք մարդկանց նման են, երեկոյի հետ թախծում են, և երբ վառվում են լույսերը, նրանք աշխարհին ու մարդկանց նայում են մթնշաղկած պատուհանի մոտ կանգնած մարդու պես՝ չմարմնացած ահով, ստույգ ու անստույգ կարոտներով ու ցավերով):

Արեւապատից հետո ճեմարանի կացարանը ավելի լուս ու խորհրդավոր էր, որովհետեւ կողքին կանգնած էր վանքը, ու երկնքից, որտեղից գիշերն էր իջնում, կացարանի գլխին տիրող աշն էր կախված՝ խաչակնքող ու զսպող՝ «խաղաղություն՝ անհնեցուն...»։ Եվ քանի որ կացարանի գլխից անպակաս էր խաղաղության պահանջը, կացարանի ու նրա կենդանիների խռովքը մեծ էր:

Տիգրանը նորից կարդաց նամակը, Մուշից էր, ծնողներից, հետո՝ բոի մեջ պահած, կանգնեց պատուհանի մոտ։ Պատերը սեղմում էին, ուսերին մթան ծանրություն կար, կոպերի տակ՝ կարատի լաց։ Եվ նա դուրս ելավ, անցավ ծառերի արանքով, նստեց պարսպին մոտիկ ծիրանենու տակ։ Հողը խոնավ ու տաք էր, հողը իր կանաչ երգն էր ծլում՝ մթածրար, աչքից հեռու։ Տիգրանը գլուխը հակեց ծնկներին ու անձայն լաց եղավ։ Դա գարնան այդ երեկոյի նրա երկունքն էր, այնքան մաքուր, որքան հողինը։

— Տիգրա՞ն...

Տղան ցնցվեց, հետո շփոթված ժպտաց Սողոմոնին, արցունքները թաքցնել փորձեց, բայց նրանք կաթողիկների պես շողում էին։

— Ի՞նչ է պատահել:

— Եսիմ, — Տիգրանը ուսերը քաշեց, հետո բացեց բուռը։ Սողոմոնը իւր նամակը:

— Վատ լո՞ւր...

— Չէ՛... կարոտել եմ:

— Զուռնաչի,— Սողոմոնը կատաղեց նրա ճակատին,— իմացա թե կոճակդ ես կորցրել,— կատակեց, լրջացավ ու լռեց: Նրանք հասակակիցներ էին, ճեմարանի երրորդ դասարանի աղայք, բայց Սողոմոնը ավելի մեծ էր երևում. ճակատին նորելուկ կնճիռ կար, պիրկ այտուկերը՝ ցայտուն, հայացքը՝ 15 տարուց մեծ:

— Ո՞ւմից է,— նամակը կամացուկ վերադարձրեց Տիգրանին:

— Մարեի անունից:

— Մե՞ծ մարեի:

— Չէ՛:

Սողոմոնը հիշեց իր մեծ մարեի դեմքը, մոր դեմքը չէր հիշում ու՛ չփորձեց. նրա համար մայրն ու տատը նույն դեմքն ու ձայնն ունեին, հիշեց մեծ մարեին ու լսեց նրա ձայնը. «նենեն չեմ, ես քո մարեն եմ...»: Ամենաշատը այդ օր ու պահով էր հիշում՝ օտար աչք ու ականջից հեռու, շշուկով սովորեցնում էր «մարեն»: Հիմա նա գիտեր բոլոր բառերը՝ էջմիածին գալու չորրորդ ամսում արդեն նրանք բոլորն արթնացան և բուլորը թե առան-թռան շուրթերից ու մեղունների պես դժգոծում են շուրջբուլորը. երբ բերան բացի՝ նեկտարոտ թևերով կգան:

— Մեր շենին, օջախին, մեր... ամենքին կարոտել եմ,— հանգարոված ասաց Տիգրանը:

Սողոմոնի կարոտը հանգրվան չունեի՝ ո՛չ ճամփա, ո՛չ բակ, ո՛չ դուռ, ո՛չ տուն: Նրա կարոտը մի որբ երեխա էր՝ մոլոր չափշփեց Քյոթահիայի փողոցները, այնտեղ մնացած ընկերների հետքով, հետո աչքերը կախ կանգնեց ս. Թեոդոս վանքի գավթում, այնտեղ մնացած ընկերների կողքին:

«Ինչպե՞ս են...»,— շնչաց Սողոմոնը:

— Աղեկ են,— Տիգրանը պատասխան տվեց,— մարեն ասում է թե առավոտ-իրիկուն քեզ համար աղոթք կաննեմ: Մշո սուրբ Կարապետին կաղաչեմ, ողջ ու առողջ, առոթ-փառոթ գառնաս տուն գաս... էդպես էլ գրել է տվել: Նամակում մարեի մաղթանքն է:

Կացարանի պատուհանից պոկված լույսի բույլը խճճվել էր ծիրանենու սաղարթում, և ծառի տակ ու տղաների գլխներին լույս էր կաթկլթում: Սողոմոնի հայացքը ընկերոջ ափում բնակալած նամակի ճոթին էր, ուր նույնպես լույսի փշուրներ կային: Կիսամութի մեջ նրանք նման էին կաթիլների՝ շարժուն ու տաք էին, և Սողոմոնը մտածեց, որ աղոթքի փեկած մաշրն ու մվլացող մոմը նման են. մոմի լեզվակը՝ մաղթող մոր երկինք հառած հայացքն է, մոմի հալոցք-կաթկթոցը՝ մաղթող մոր գոթ

հայցող արցունքներն են: Երկուսն էլ նույն շունչն ու շնչոցն ունեն, տաք ու ինքնամոռաց են... ու սիրեց Տիգրանի ձեռքում սեղմված նամակը: «Թե իմս լինեիր...», — մտածեց Սողոմոնը և, չիմացավ ինչու, ուզեց վանել այդ ցանկությունը, բայց միտք առաջացավ. «Իմս լինեիր, ես պատասխան մաղթանք կգրեի մարեի համար... չէ, կերգեի... երգը մաղթանք է»:

— Երգե, — ճնշեց ընկերոջ ուսը: Տիգրանը տարակուսած նայեց:

— Մարեի համար երգ ասա:

— Մարեի համա՞ր:

— Հա՛, մարեի համար:

Տիգրանը ջերմ նայեց, նա Սողոմոնին սիրում էր և հիմա, երբ Սողոմոնը «մարեի» է ասում, ավելի սիրեց նրան:

— Ի՞նչ երգեմ:

— Կարոտի երգ ասա:

— Երգե՛մ, — Տիգրանը գլուխը կախեց: Հենվեց ժիրանենու բնին ու զգաց, որ երգելու քանկություն ունի, խոնարհվեց՝ որոնելու Մշո աշխարհի երգերից:

— Մշեցի պանդուխտի երգը ասե՛մ, — ընտրեց:

Ցոթն օր, յոթ գիշեր

Շամամն ի գոտիս թողմշեր,

Ցար մըզիկ դռենն դուրս շելեթ՝

Փշուր մի սիրտ մըզիկ հովներ:

Վա՛յ լո՛, վա՛յ լո՛, վա՛յ լո՛, վա՛յ լո՛:

Ցարսի խռովավ, շամամ թողո՞մավ:

Տիգրանը աչքերը կիսախուփ երգում էր, թիկունք ու գլխով հենված ժիրանենու բնին. այնտեղից զովություն էր առնում, Սողոմոնը հակված լսում էր:

Երգը ծավալվում էր, և գարնան երկնքի տակ, կացարանի այգում դատարկվում էր մշեցի մանչի կարոտը:

Իսկ նրանց գլխավերևում, մթան մեջ, զորեղացել էր եկեղեցու խաչաջը՝ «խաղաղություն մամենեցուն...»:

Կանչե՛մ յար արի, յարիկ ձեն չի տա,

Ընկեր քաղցր քուն՝ անուսն էլ չի տա:

Տղան ավարտեց երգը և նայեց Սողոմոնին:

— Աղվոր երգ էր, — ասաց Սողոմոնը, — ասում ես թե՛ պանդուխտի՞ է:

— Հա՛, մշեցի պանդուխտի երգ:

— Սխալ է:

— Ի՛նչն է սխալ,— զարմացավ Տիգրանը:

— Ասածդ պանդուխտի երգ չէր:

— Ուստից իմացա՞ր:

— Երգի խոսքերից և... պանդուխտը էդպես չի երգե,— պնդեց Սողոմոնը:

— Իսկ ինչպե՞ս...— Տիգրանը արդեն նեղանում էր. իր Մուշ աշխարհում բոլորը գիտեն, որ դա «Մշեցի պանդուխտի երգն է», իսկ Սողոմոնը, որ Մուշ ու կարգին մշեցի էլ չի տեսել՝ հերքում է:— Պանդուխտըն ինչպե՞ս կերգե:

Սողոմոնը ուսերը շարժեց.

— Եսի՞մ... ուրիշ ձևի...

Տիգրանը գիտեր, որ Սողոմոնը լավ է երգում. ճեմարանում նրան ասում են ձայնեղ Սողոմոն, վեհափառի հրամանով երգում է տաճարում, վեհափառի բազկաթոռի հետևում կանգնած երգում է, հուզում վեհափառին: Բայց, ախր, մշեցի պանդուխտի երգը Սողոմոնը հենց հիմա իրենից լսեց. էլ որտեղի՞ց գիտե, թե երգը պանդուխտի չէ և... և որ ինքը սխալ է երգում:

...Գարնան գիշերը կես էր եղել, տղաները քնել էին, և ննջարանների պատուհաններից երազներ էր մաղվում:

Ննջարանների պատուհանները՝ Երազների պես բաց էին, երազների պես մութ:

Սողոմոնը անքուն էր: Նա բաց պատուհանի մոտ շուռումուռ էր գալիս իր թախտին: Ներքնակ ու բարձ չէր սիրում, ու թախտին միայն մի կարպետ կար: Քիչ այն կողմ Տիգրանն էր քնած, լսվում էր նրա անխռով շնչառությանը, նշմարվում խաղաղ դեմքը, կրծքին հանգչող աչք՝ կիսախուփ, ինչպես երեկոյան, երբ նամակն էր պահել: Սողոմոնը գիտեր, որ նամակը Տիգրանի բարձի տակն է, գիտեր, որ մարեի աղոթք-նամակն է խաղաղ քուն բերել նրան...

«Ու երգը,— ավելացրեց նա,— բայց պանդուխտի չէր... պանդուխտը ինչպե՞ս կերգե... ի՛նչ կերգե...»:

Նա հիշեց Քյոթահիայի իր ընկերներին, հավաքվում էին վանքի գավթում, խոսում էին, կատակում, ծիծաղում, լուռ-տխրում էին և մեկն ասում էր. «մթնեց»: Ամեն երեկո ասող կար «մթնեց»: Իսկ մի իրիկուն «մթնեց» խոսքի վրա ընկերներից մեկը լուրջ-լուրջ առաջարկություն արավ. «փախնենք՝ գնանք հայրենիք»: Տղաները իրար նա-

յեցին ու պատասխան չեղավ, նալում էին մի տեսակ տարօրինակ... Խնչ էր դա, ինչպե՞ս էին նալում, ի՞նչ էին ասում...

«Պանդուխտի երգը է՛ն իրիկվա մեր նայելուն նման է,— մտածեց Սողոմոնը,— տղայք հիմա էլ ամեն իրիկուն այդպես կնայեն... պանդուխտի երգը երևի հենց այդ է»,— կրկնեց: Նա փորձեց սարքել երեք տարի առաջվա իր հայացքը և շնայած գիշեր էր ու չէր տեսնում աչքերը, բայց զգաց, որ շատացվեց:

«Զի լինի, ես արդեն պանդուխտ չեմ... իսկ տղայք մնացին,— ցավով մտածեց,— համ պանդուխտ են: համ... նամակ չեն ստանում... մտքի ազոթք չունին...»:

Սողոմոնը նորից կապվեց Տիգրանի շնչառությանը: Զեք հասկանում ինչու այդ գիշեր ուզում էր հա՛ ունկ պահել Տիգրանի շնչին: Հիմա նորից Տիգրանը խաղաղ շնչում էր:

«Մարեի աղոթքը աղեկ օրոր է... ես պետք է որ ունենամ իմ մարեի աղոթքը,— մեկեն որոշեց նա,— Եթե մարեն լիներ՝ ինչպե՞ս կգրեր,— բառերի փոխարեն հնչյուններ թրթռացին, որոնք հեռու, հեռու էին՝ իրենից ու ննջարանից դուրս, նրանք թրթռում էին մերկ երկնքում, ուր աչքերն էին թափառում: Հնչյունները աստղերից կախված օղեր էին՝ արծաթե, մանրիկ, ու երբ կոպերը թարթում էր, նրանք մեկի՛կ-մեկիկ պոկվում էին աստղերից, զրնգոցով խառնվում իրար:

«Մարեի աղոթքը երգի նման է»,— նորից հիշեց:

Հետո նրանք պոկվեցին երկնքից, նրանք դարձան կապույտ ուլունքներ, կայծկտացին, մոտիկացան, հավաքվեցին, եկա՛ն-եկան... հիմա նրանք կայծկլտում էին կացարանի դիմացի պարտեզի վրա, ծիրանենու սաղարթում, որի հովանու տակ կանգնած էին ինքն ու Տիգրանը, ապա հավաքվեցին, եկա՛ն՝ թովոացին պատուհանի մոտ... Սողոմոնը աչքերը փակեց, և հնչյունները սոսափեցին ականջներում՝ դա նրանց միաբանն էր. ամեն մեկը իր հանգով զրնգաց, ապա փերթ-փերթ ալիքվեց մեղեդին: Այդպիսին նա երբեք չէր լսել...

«Մարեի աղոթքի երգը վառվող մոմի նման է,— որոշեց,— մարմանդիկ է, տաք է»:

Ապա և մեղեդուց բառեր կաթկթացին, մոմի հալոցքի պես կաթկթացին, միացան, կողք-կողքի շարվեցին՝ եղան խոսք.

Քեզի տեսնեմ, իմ հատորիկ,

Կյանքիս ուղին սիրակեզ,

Հալոյ ու անհալոյ դու որսնե,

Քեզի լինեն իրազեկ:

Մի թափառն կյանքի պարտալ
Անապատում դու իզուր,
Փեղ պահապան սուրբ հրվառս,
Հուսո, սիրո լույս ու հուր...

«Իմ մարեի աղոթքն է», — ժպտաց ու նայեց Տիգրանի կողմը՝ նա
կրկնեց հորինածը, հա՛ կրկնեց. դա իրեն դուր էր գալիս՝ մաղթանքը
ավելի էր մտերմանում: Հետո ուզեցավ գրի առնել՝ ոտքերը կախ գցեց
թախտից և զղչաց որոշման համար. նրան թվաց, եթե թղթին հանձնի,
աղոթքը կհեռանա: Եվ նորից մեկնվեց մեն մի կարպետով ծածկված
թախտին, խաղաղված գոցեց աչքերը, ականջներում՝ մարեի տաք շշնջոցը.

Օրի՛կ, օրի՛ն,
Իմ անուշին...

ԴԱՐՈՒՂԻ

Ամռան կես էր ու կեսօր. երկնքում ամպերն էին հալվել, երկրում՝
շռուկներն ու ստվերները: Եվ օրը տապի նոպայի մեջ էր.

Մենուկ մի դարուղի էր ոլորվում, քերծվելով քարերից ու մացառ-
ներից: Ու դողալով՝ մենուկ մի ոտավոր: Նա սև աչքունք ուներ, սև բեղ
ու մորուս, աչ ուսն ի վար՝ վեղար, տիվատապի պես ծանր ու ճնշող:

Քարերը տոժում էին, մացառները իզուր որոնում, սեփական ստվեր-
ները, անցորդը ճոճվում էր՝ խոնարհ ու անմոռելի, և նրա ոտնահետքե-
րով դարուղին ծա՛նր, ծանր շնչում էր:

«Մի աղբյուր հանդիպիր», — Սողոմոնը թրջեց լորացած շուրթերը:

Սողոմոնը արգեն Սողոմոն չէր, ճեմարանի սան չէր, 31 տարու մեջ
էր նա, «Մայք աթոռ» կուսակրոն վարդապետ էր, Բեռլինի երաժշտա-
նոցը ավարտած երաժշտագետ Կոմիտասը, էջմիածնի Գևորգյան ճեմա-
րանի երաժշտության դասատու Կոմիտասը: Միայն ճեմարանի ծեր պա-
հակն էր շարունակում նրան Սողոմոն ասել և դա Կոմիտասին դուր էր
գալիս:

«Հս սարերի աղբյուրները միայն բեկերի համար են», — հիշեց օրեր
առաջ մի շենում ձայնագրած երգը.

Պարզի՛ր, աղբյուր, բեկի տղին շուր տանեմ,

Պարզի՛ր, պարզի՛ր, բեկի տղին շուր տանեմ:

«Շուշանը լավ ձայն ուներ ու պիտի մարի, գնա»: — Կոմիտասի խո՛ս

նարհւած կոպերի տակ եկաւ-ծվարեց օրեր առաջվա շէնը՝ մլարած ու արմնկած սարին։ Եվ սարն ի վեր քայլեց լեռնցի մի աղջիկ՝ կապույտ երկար փեշերով, ծամերով ու ծամթելերով, կուծն ուսած։ Շուշանը շրջվեց-նայեց, աչքերը սև էին ու խոնավ, հայացքը գանգատավոր, ապա նորից՝ ելվերեց, շորորելով փեշերն ու ծամերը։ Հետո նա կանգնեց քարերի մեջ թաքնված աղբյուրի քով, ուսից ցած առավ կուծը, աղբրակի պէս թաքնվեց քարերի մեջ, ճիտքը ծոցից ու նայեց ջրերին։ Նայեց, նայեց, աչքերում փայլեցին արցունքները՝ հայացքը շաղվեց, և թվաց նրան, թե աղբյուրը պղտորվել է։ Աղջիկը երկար նայեց աղբրակի մոտ պղպշած ջրին, ջուրը ավելի պղտոր դարձավ, և նա սկսեց երգել։

Ու սարն ի վար ուղորովող առուն, ջրի փոխարեն տարաւ նրա գանգատը։

Աղբյուր, գիտե՞ս բեկը մեզի ինչ կանե.

Կիցդուպտե, կնայածե. կսպանե...

Կոմիտասը տրորեց աչքերն ու շնչաց.

— Երգը ժողովրդի պատմութիւնն է։

«Այս երգը արևմտահայերի այսօրվա օրն ու կյանքն է, — մտածեց, — ու զորավիշ ոչ ոք չունեն, արդար՝ ոչ մի դուռ, որուն գանգատվելու, փնդրելու գնան։ Զկա ու աղբյուրին են գանգատվում»։

Նա շփեց ճակատը, և մատների տակից մրմնջող հիշողութիւնները միջօրեի տապի պէս ծանրացան շնչին...

Վեց տարի առաջ էր, 1894-ին, էլի ամառ, ինքը Բեռլին ուսանելու չէր գնացել դեռ, ճեմարանում էլի երաժշտության դասատու էր, որ մշեցի ճիգրանից նամակ ստացավ.

«...Սուլթան Համիդ մեծ բանակ ուղարկած է Սասունի վրա... շարդ է։ Մեր դաշտին ժողովուրդ բողոք է գրած սուլթանին... պատասխանին կպասսինք»։

«Հիմար, — Կոմիտասը կանգնեց և, աչքերը փակ, գեմքն արեց երկրնին ու խոր շնչեց, բայց օդ չկար և, ինչպէս նամակը ստանալու օրը՝ զայրացավ, — սուլթանը ինչպե՞ս չի իմացել, թե Մշո դաշտի ժողովուրդը համաձայն չէ։ Բողոք շուտ ուղարկելիք՝ Զեքի փաշան չգնար Սասունի վրա»։

«Սասունում իր գործն ավարտած Զեքի փաշան իջած է Մշո դաշտ, զորքի համար ժողովուրդին ուտելիք ու հագնելիք կպահանջե, կստիպի ֆողեկ տուն ու տեղ, հող ու ջուր, երկրնն դուքս գալ։ Դաշտի 20 գյուղ (Ճատրագոմ, Մառնիկ, Խորանք...) ավերել է։ Բազում բողոք ուղարկված է սուլթանին, բոլորն ալ՝ անպատասխան...»։

էն օրերին աշխարհի մարդկանց հայտնի էր դարձել սուլթանի ոճրագործութիւնը: Թիֆլիսցի հայերը էջմիածին՝ երբմյան Հայրիկին, լաց ուղարկեցին. «Ահա մի ամբողջ տարի է, ինչ Տաճկահայաստանի բոլոր անկյուններում կատարվում է մի սարսափելի...», — Ձեքի փաշան կոտորում էր: Բեղգիացի հայերը գրում էին. «Հայաստանի զավառներում...», — Ձեքի փաշան կոտորում էր: Բաթումի հայերը գրում էին. «Ո՞ր հայն, արդէ՞ք, կկարողանա անվրդով տանել...», — Ձեքին կոտորում էր: Երևանցի հայերը գրում էին, Ձեքին կոտորում էր: Գյումրեցի հայերը գրում էին՝ կոտորում էր: Անանուն մեկը մի գիշերվա մեջ բանաստեղծ դարձավ. «Ճշգն կորսնվեցեք...», — Ձեքի փաշան Մուշեցի դուրս ելավ:

«Հարկավ, լավ է գրած եղել», — Կոմիտասը քմծիծաղեց:

Մուրացանը «Ինչպես էին մեռնում» նորեմը գրեց. արեց սասունցի նահատակ Ավույի գովքը («Հայացքն ահեղ, հասակը՝ հսկա, բազուկն առյուծ կվանե»), — Ձեքին հասավ սուլթան Համիդի մոտ, խոնարհվեց ու ստացավ «նիշանի ինտիպ» շքանշանը...

Անգլիայի պառլամենտի անդամ Ստիվենսոնի նախագահութամբ Լոնդոնում անգլո-հայկական ընկերության միտինգ եղավ՝ «...կոտորածների առթիվ նշանակել հյուպատոսական քննություններ», — պահանջեց, Համիդը քմծիծաղեց, պատասխանը թողնելով Սվազի վայուն. «Դուք, հայերդ, իզուր տեղը մեծ-մեծ հույսեր մի դրեք Անգլիայի կամ ուրիշի վրա: Մենք արդեն գիտենք Եվրոպայի հետ վարվելու եղանակը... Եվ ձեր բոլորի հոգին կհանենք...»: Մոսկվայում ուսումնասիրողները բազմից ցույց արեցին, սուլթանի բանակը գնաց Կարինի վրա: Լեհ ուսանողները ցույց արեցին, բանակը գնաց Բասենի վրա: Կալիպթայում միտինգ եղավ, սուլթանի բանակը անցավ Բաղէշ: Բոստոնում «հայոց միացյալ բարեկամների» ժողովում գրականագետ Զուլիա Հաունը պահանջեց իր բողոքը տպագրել թերթում, ասկյարներն անցան Մաբաշ: Բիրմինգհամում օտարազգիները ծափահարեցին պրոֆեսոր Թումանյանին՝ Հայաստանի անցյալի մասին կարդացած դասախոսության համար, Ռեմզի փաշան գնաց Զեյթունի վրա: Եվրոպական թերթերը գրեցին, և «Մշակը» արտատպեց. «Հայերը պաշտպանվում են հերոսաբար», Այի բեյը Աղանայից դուրս ելավ, բռեց Զեյթունի վրա: Ֆրանսուհի գրող Սեբիլը հուսահատորեն ճչաց. «Բայց ես զարմանում եմ լուսնյան դեմ, եսասիրությունից բխած այս եղենակյան ապատիայի դեմ...», — և...

Կոմիտասը գայթեց. ոտատակից փրթավ մի քար, կածանն ի վար անձայն գլորվեց: Նրա ծնկները դողում էին, էլի մի քանի քայլ փոխեց ու փլվեց ճամփապոնկի քարին, և աչք ու շնչին գետինն ավելի մոտեցնեց: Գետինը, հող ու բույս չէր, գետինը քուրա էր, ուր խարկվում,

խեղդվում, փռոշիանում էր օդը: Նա կոպերը վրա բերեց, և աշխարհը քողարկվեց վեղարով:

...Եվ ջարդի սահմաններին մոտիկ ու հեռու կենող հայերը թանկ-թանկ արցունք թափեցին նահատակ ազգակիցների համար, գրեցին ու փառաբանեցին նրանց «հերոսական մահերը» («Գրիգորի հարս Շաքեն կոչ է անում՝ սասունցի կանայք, ձեզ կմնա որոշել՝ գերի գնալ, անպատվել ձեր սրբունք, ի պարսավանս ամբողջ հայության, թե կհետևեք իմ օրինակին... Եվ նա նետվում է ժայռից ցած...», «Գրիգոր կոչել՝ կեցցե հայաստանը ու... կմեռնի»), օտարազգիները զայրացան՝ միտինգ ու ցույց արեցին, գրեցին բողոք, սուլթան Համիդը կանչեց զորապետներին՝ շքանշաններ ու մետաքսե դրոշներ պարգևեց նրանց և... Եվրոպական մամուլը ամփոփեց, զոհվել է էսքան, էսքան հայ, ավերվել է էսքան շեն, որբացել է էսքան մանուկ, աշխարհի տարբեր կողմերն են զաղթել էսքան, էսքան, էսքան հայեր...

Կոմիտասը տրորեց ճակատը, գլուխը բարձրացրեց, աչքերը բացելու փորձ արեց, բայց գլխապտույտ ունեցավ. միջօրեին երեբաց, աչքադեմով սորսորացին սև ու արնագույն շերտերը, և ինքն իրեն եկավ՝ «Կարմիր խենթությունը կմոտենա...»: Նա ցնցվեց այդ մտքից, ապա զգաց, որ զա իրենը չէ, ինչ-որ տեղ կարդացել է կամ լսել... որտե՞ղ, ե՞րբ... հա՛, երեք տարի առաջ՝ Բեռլինում, Արշակից ստացած նամակում էր. «...ինչպես ժան-ժորեսը կգուշակե՞ ...համբակները կարծեք նոր ջարդեր կխուժեն Հայաստանին մեջ: Կարմիր խենթությունը կարծեք նորեն կմոտենա: Եվրոպան այս անգամ ալ պետք է թույլ տա ջարդ... բայց ոճիրը այս անգամ ավելի մեծ կըլլա... Կմտածի՞մ, թե ժորեսը ճիշտ կգուշակե, Կոմիտաս... էգուցվան օրը մեր ժողովրդին ի՞նչ կսպասե...»:

«Ի՞նչ կսպասե...— Կոմիտասը մտքում կրկնեց նամակի տողը,— Եվրոպան այս անգամ ալ պիտի թույլ տա ջարդ— քմծիծաղեց,— հարկավ»: Եվ ժողովուրդն ինքը լավ է զգում իր մենակությունը. «Աղբյու՛ր, գիտե՞ս բեկը մեզի ինչ կանե»:— Եվ այս երգին աշխարհում ոչ ոք ականջ չի դնի՝ և որպես գանգատ ու լաց, և որպես երգ: Սրա լսողը միայն ինքն է՝ հորինողն ու երգողը:

«Ժամանակներս շեներում այսպիսի երգեր են ծնվում, նոքա անպահով կյանքի, խառը ժամանակի ծնունդ են... նոտատետրիս երգերից շատը խառնակ է»:— Այդպես էր. ամսից ավել էր, որ շենից շեն էր մշտնում, բայց հավաքած երգերից քչերն էին անխառն:

Թե սիրո էր՝ խոսք ու մեղեդու մեջ կորուստի ու բաժանման ցավ կար, օտար ճամփեքին հոգեվարքովո՞ղ պանդուխտի կարոտ: Թե աշխա-

տանքի ու բնության՝ խոսք ու մեղեդու մեջ նաև անհույս գանգատ և՛ ահ, և՛ լաց, և՛ ցասում:

«Այսօրվա սիրո երգեր հորինողները պղտոր, պղտոր աղբրակի նման են, իսկ երգողները՝ այդ պղտորված աղբյուրի քով ծնկած պապակ ճամփորդներ: Եվ՝ չխմել չեն կարող, որովհետև ծարավ են... Այսօրվա աշխատանքի ու բնության երգերի հորինողները ամպոտ երկնքին տակ կծղած ցորենարտի նման են, իսկ երգողները երկնքի խորհուրդը հասկացած այն շինականների պես, որ կարկուտի ամպին են նայում ու մանգաղը զարկում քարին և չեն հավատում, թե արտը կարկուտից կազատեն...»:— Կոմիտասը անհանգիստ շարժվեց. քարը այրում էր, և փորձ արեց ելնել, բայց ոտքերը չէին ուզում:— «Մի քիչ հով գար»:

Հով արեք, սարեր ջան, հով արեք...

«Պետրոսը սիրո երգ... երգ ասել չէր ուզում... է՛, վարդապետ, ո՞ւմ հավես կա,— հենց շառաթ առաջ, լսեց Պետրոսի կոտրված ձայնը,— ու երգածը անսիրտ էր... հիմա բոլորն էլ անսիրտ են երգում»,— սիրո, բնության ու աշխատանքի մասին երբևէ ծնված երգերը, մաքուր ու անխառն երգերը՝ հիմա երգվում են անցած-գնացածի պես: Շինականը դրանց խառնում է իր այսօրվա կորուստն ու քալը: Շինականի այսօրվա կյանքը նման է երաշտ տարվա ամառնավերջի, ու երգերն ասում է այնպես, կարծես առատ մի աշունքվա մասին ունեցած հիշողությունն է պատմում: Եվ այդ երգերը լսելու ու հասկանալու համար պետք է ետ գնալ, որոնել, գտնել ու ճանաչել է՛ն օրերի ժամանակն ու մարդը, բնությունն ու մարդը, աշխատանքն ու մարդը: Երգի կորցրածը պետք է որոնել երգի միջոցով, գտնել ու վերադարձնել երգին: Երգին ավելացրածը պետք է որոնել երգի միջոցով ու զատել:

«Երգն աղեկ երգ է, բայց Պետրոսն աղեկ չերգեց»,— նորից ավստաաց Կոմիտասը:— Երգերը շատ են, կատարողները՝ շատ, ծնված ամեն մի երգ բերն-բերան անցնելով դառնում է երգ՝ շատ-շատերի, բայց յուրաքանչյուր երգի համար ապրում է մեկը, որը ամենալավն է երգում դա: Ու այն երգում է մեկ անգամ, որից առաջ ու հետո երգածները այդ մեն-միանգամվա մոտ ու հեռու կրկնություններն են: Հնարավո՞ր է գրտնել ամեն երգի ամենալավ երգչին, ու լսել մեն-միանգամվա նրա երգածը: Հնարավո՞ր է... գժվար է... բայց յուրաքանչյուր երգի երգչին ու նրա մեկուկ կատարումը պետք է գտնել և, հարկավ՝ երգի միջոցով:

«Սակայն առաջինը պետք է ժողվել՝ էս սար ու ձորերում ցրված երգերը պիտի ժողվել»,— նա բռունցքները սեղմեց քարին. ոտքերին ուժ

տվեց, ելավ, հակված քայլեց, և աչքերից խոհերի փռչի մազվեց դարու-
ղու վրա:

«Ամեն շինական հոգու մեջ երգ ունի, շատ կամ քիչ՝ ունի: Եվ հի-
մա երգը հայ շինականի հոգում փակում է աչքը, ննջում է... պետք է
փրկել»:— Հայ շինականն ու բնությունը եղել են մեր երգի ակունքը և
անկեղծ երգերը ծնվել են Եփն ժամանակ, երբ բնությունն ու շինականը
եղել են արնակից ու անխռով, եղել մի կտուրի տակ, եղբայրներ: Այն
ժամանակ, երբ շինականը իրեն կոչել է բնության տերը, իրավունքով
տեր, աշխատանքով՝ մշակ: Երբ նա համոզված է եղել.

Սերմն՝ սերմն՝, ա՛յ մշակ,

Սո՛ւրբ ա, սո՛ւրբ ա քու փշակ...

Ու երգը չի հորինվել, այլ ցորյանի պես ծլել է՝ ժամանակին, անա-
րատ: Ու երգը չի հրամցվել, այլ շինականների հոգիներում ալիքվել է
կանաչ արտի պես, հոգիները լցրել առատ աշունքվա հույսով: Ու՝ երգը
չի մարել, այլ պտղել է, ինչպես ամեն հասուն արտ գալիք դարունքվան
նոր հունդ է տալիս: Եվ շնորհիվ, այլ ծնված աշխատանքային երգը
պտղել է նորը՝ խաղաղ ձմեռվա ուրախության պար-երգ.

Ցորեն եմ ցանեմ,

Ելել է պառկեմ,

Պատիկ իմ սիրեմ, յգ՛ր,

Չեմ կրնա թարկեմ...

Երգի մեջ՝ լիքը հասկերի անկասելի շշուկը, պարի մեջ հասուն ար-
տերի ծփանքը՝ դարձեղարձ, սահուն, հանգարտ, ծանր:

Հայ շինականն այսօր իր կյանքի, իր բնության տերը չէ, և ոչ՝ սուրբ
փշակով մշակ. այսօր բնությունն ու շինականը միասին չեն, նույն
կտուրին տակ չեն ու ոչ մի սերմնացան հունդերի հետ երգ չի ցանում,
այլ՝ գանգատ: Եինականը իր հող ու ջրի ծառան է դարձել, իսկ ոչ մի
ծառա երգ չի նվիրում իր տիրոջը, այլ՝ բողոքում է:

«Եվ ահ ու լացի, բողոք ու գանգատի մասին հորինվածները երգ
չեն, լացը լաց կմնա, գանգատը՝ գանգատ, բողոքը՝ բողոք... բողոքը՝
բողոք... բողոք...»:— Կոմիտասը տրորեց բունքերը, ճգմեց երակի հետ
զարկվող բառն ու բարձրացրեց գլուխը. դարուղու վրա նորից փողփողա-
ցին սև ու կարմիր, կարմիր ու սև ծալքերը ու նորից ինքն իրեն եկավ՝
«Կարմիր խենթությունը...»: Նա ձեռքը աչքերը տարավ, ու կոպերի տակ
տրորվեցին խոհերը.

«Պետք է փրկել... սպանվածին հետ երգը սպանվել է, գաղթածին

հետ՝ գաղթել է ու կգաղթե, ապրողներին մեջ այսօր ննջում է երգը...
փրկել է պետք»:

...Ամուսն կեսօր էր, տիվատապ. երկնքում ամպերն էին հալվել,
երկրում շշուկներն ու ստվերները:

Մենուկ մի դարուղի էր ուղրվում, ու դարուղով՝ մենուկ մի ոտավոր:
Ամառ էր՝ շինականները կալ ու կութի հետ, շաբաթներով ոտք չէր
գիպել դարուղուն, հիմա կար՝ երիտասարդ մի վարդապետ քայլում էր,
ու վերջին ամսում առաջին անգամ, շնչում էր արահետը: Եվ կեսօրն
անց վաժանն իր տաք ու ընդհատ շունչն առած կանգնեց սարի գլխին և
հեռվում, մշուշի մեջ նշմարվեց ուշակորույս գյուղը:

«Արեւապատին կհասնեմ», — որոշեց Կոմիտասը: Ներքևում ինչ-որ
տեղ պետք է որ լիներ հնձվոր, կժի հետ բարդոցին սեղմված:

«Մի քիչ անձրև դար, — Կոմիտասը վեղարի ճոթով սրբեց խոնավ
ճակատը: — Բայց շինականների համար հիմա անձրև պե՞տք է, չի՞
վնասի», — ցանկության համար տարակուսեց և նորեն հիշեց Պետրոսից
լսած երգը.

Ամպեր, ամպեր, մի քիչ զո՛վ արեք,
Վարար անձրև թափեք, ծո՛վ արեք...

«Բայց դա ուրիշ երգ է, ամառվա շոգի հետ այնքան կապ չունի...
Պետրոսը իր հոգու տապի համար էր ուզում զով ու անձրև»:

Հո՛վ արեք, ամպեր ջան, հո՛վ արեք.
Իմ դարդին դարման արեք...

«Շինականի սիրտը թե իր արտի վրա, հունձ ու կալի վրա տաք լի-
նի, այսօրվա արևը կընդունե զովի պես, տոթը՝ անձրևի պես»:

Ներքևում, արտերի ճամփեքի վրա պետք է որ լիներ քրտնած աչ-
քերով հացվոր: Ծառերի սաղարթներում՝ բերանները բաց ծտեր: Ինչ-որ
տեղ կուշ եկած առուներ ու գետակներ պիտի լինեին, ափերին՝ հեացող
հոտեր: Մի հորթ պետք է որ մոզ կպած լիներ, հետևից՝ ոտքերը քա-
րերին զարկող հոտաղ: Պետք է որ լիներ պտուղների խուլ թմպոց: Զրե-
թի վրա՝ մշակների գվվոց: Գյուղի մի տան կտուրին հալված ծուխ պետք
է լիներ, պատի տակ պառկած պառավ մի շուն, որ ալարում է քշել
ականջներում լցված ճանճերը... Ներքևում հեացող կյանք պետք է լի-
նեի, բայց խամրած ու լուծված հորիզոնում շարժվում էին ու ձայն ունեին
միայն շոգի գունդ ու կծիկ երակները: Եվ Կոմիտասի աչքերի դիմաց քա-
րերը զնգում էին.

Հո՛վ արեք, սարե՛ր ջան, հո՛վ արեք...

Գիշեր էր՝ լուսնկա, հազարաձայն։ Կոմիտասը շենի ամենալավ երգիչ Գրիգորի կողքին մեկնվել էր հողե կտուրին, ականջ պահել գյուղի ու գիշերվա շշուկներին։ Գրիգորը անկողին ուներ, իսկ Կոմիտասը՝ մեն մի կարպետ։

— Վարդապետ, էդպես հարմար չէ, գոնե բարձ բերեմ,— շարժվեց Գրիգորը։ Կոմիտասը բռնեց թևը.

— Պետք չէ, Գրիգոր, հավատա այսպես եմ սովոր։ Այսպես կթվա ինձ, թե գետնից շշուկներ կառնեմ... չե՞ս հավատա, դու էլ փորձի,— ծիծաղեց։— Ես պնդներիս ու ականջներիս մեջի մազերն էլ չեմ կտրում, նրանք էլ ձայներ կժողովեն։ Դու էլ փորձի։

Նրանք արդեն երկար զրուցել էին. շինականների օր ու կյանքից, բան ու գործերից, բերքից, հարկ ու տուրքից։ Գրիգորը ասել էր.

«Հարկն ու տուրքը իր հերթին, բայց հող ու ջրից, տնից բշխելու վտանգ կա, ջարդվելու վտանգ»։

Կոմիտասը մտքում համաձայնել էր, բայց պատասխանել.

«Մեռնելու մասին մտածել, մեռնելու մտքին հաշտվել պետք չէ, հաշտվեցիր՝ կմեռնիս։ Մտածեք թե՛ ինչ էլ լինի պետք է ապրինք ու ապրինք»։

Հետո կատակել էր.

«Գրիգոր, թե հյուր կունենաս, գիտե՞ս ինչպես փորձիր խելքի շառն ու քիչը. էսպես,— վարունգի կոթունի մասից կտրել էր, շփել-փրփրացրել-կպցրել ճակատին,— թե կավ, ինչպես իմս, ուրեմն խելոք է»։

Կատակ երգ դնդնացել. «Պաքվա պանիլկեն կերալըմ, Նախշուն աքիր, սառը ջուր վրան խմալըմ, Նախշուն աքիր...»,— ցրել Գրիգորի մռայլությունն ու առաջարկել.

«Մի երգ ասա լսենք, Գրիգոր»։

«Ի՞նչ ասեմ. ես քո մասին լսել եմ, դու մեր ձայնեղ վարդապետն ես, երգով քեզ գոհություն տալը դժվար է»։

«Ինչ էլ երգես, գոհ կմնամ, Գրիգոր, երգիր»։

«Է՛հ, վարդապետ, դու էլ ժամանակ ես գտել երգեր գրելու, էլ չեմ հարցնում ոչ կալ, ոչ կութ, ոչ հավես»։

Կոմիտասը մտքում տվել էր տեղին պատասխանը. «Գրիգոր, Գրիգոր, ձեր իմացած երգերն ու պատմությունները ժողովելուն արդեն ուշացած ենք, էգուց գուցե ավելի ուշ, ո՛ւշ ու ո՛ւշ լինի, հասկացիր»,— իսկ Գրիգորի համար կատակել.

«Շենի հազար հարս ու աղջիկ, դռան ու կտուրին նստած, ձայնիդ
են սպասում, անխիղճ, երգե»։— Եվ ինքն էր երգել՝

Օրն էր ուրաթ,
Լուս ի շաբաթ,

...— Հազար ափսոս Մոկաց Միրզեն...— իրիկունն ու գյուղը լցրել քաղց-
րիկ զողանջներով ու Գրիգորին տրամադրել երգի։

Եվ հիմա գիշեր էր՝ ցերեկվա զսպված շունչը լուսնի շողերի պես
արձակ։ Կոմիտասը պառկած էր հողե կտուրին, կողքին՝ Գրիգորը, կող-
քին նստատեղերն ու մատիտը։ Նա դեռ Գրիգորից, կտուրների վրա իրենց
զադրությունը դատարկող շինականներից երգ էր սպասում։ Բայց չկար։
«Դադրած են, քնած կլինեն, Գրիգորին ես եմ արթուն պահել»,— մտա-
ծեց։

— Գրիգո՛ր, ամռանը, լուսնկային շինականների քունն անուշ է,—
ասաց։

— Հա՛, էդ մասին երգ էլ կա, քո ասած բառերն էլ մեջը։

— Իրա՞վ,— ուրախացած նստեց— ասա, Գրիգոր։

— էհ, վարդապետ, հավես չկա, դադրած եմ, մնա լուսուն։

— Գրիգոր, ամռան գիշերվա ու շինականի քնի մասին երգը ամռան
գիշերին պետք է երգվի, երգողը պետք է դադրած լինի։ Երգե՛ր, լավ
կհնչի։

— Վարդապետ, քնել կուզեմ։

— Գրիգոր...— ձայնի մեջ այրող ցանկություն ու մանկան խնդրանք
կար, և Գրիգորը ամաչեց, որ մերժել է՝ նստեց անկողնում ու մեղանչեց։

— Վարդապետ ջան, ախր գյուղացիք քնած են։

— Վնաս չունի՝ հիմիկվա երգը օրոր է,— և որպեսզի Գրիգորը չերգի
անսիրտ, տրամադրվի երգելուն, մեղմ ու երգեցիկ ավելացրեց,— օրի՛կ,
օրի՛ն իմ անուշին։— Իր հորինած մաղթանքի, մարեի աղոթքի վերջին
տողերն էին։ Կոմիտասի մրմունջ-օրորի հետ Գրիգորը ռիթմիկ շարժեց
գլուխն ու սկսեց։

Լուսնակն անուշ, հովն անուշ,

Վա՛յ, լե՛, լե՛, լե՛, լե՛,

Վա՛յ լո՛, լո՛, լո՛, լո՛,

Շինականի քունն անուշ։

Երեկ էն օրեր,

Որ կենեք սարեր։

Աջը արագ շարժվում էր տետրին. Կոմիտասը լուսնի շողերով երգե

էր նոտագրում ու երգի հետ՝ այդ գիշերվա արձակ շշուկները. տերևների սվալոցը, առուների միջօրեի կորած շունչը, արտերում հալված մանգաղների զրնգոցը, որ բարդոցների բույրով գալիս էր, մի ուսապարկի մեջ այդ գիշեր լռած սրինգի կանչը, արևահար խոտերի, կալերի ու տավարի բույրը... շինականների դադրած շունչն ու երազները և բալորը՝ լուսնի շողերով օծուն:

Գրիգորը ավարտել էր երգը, իսկ Կոմիտասի աջը դեռ շարժվում էր: Հետո նա բարձրացրեց գլուխը, և խոնավ հնչյուններով լցված աչքերը շնչացին.

— Օս ձայնագրեցի այս գիշերը...

ԱՂԲՐԱՆՑ ԱՐՈՒՆ ՄԵՋ ՔԱՐԵՐՈՒՆ...

— Մարգարիտ...

Մարգարիտը ծնկները գրկած նստել էր տաք ավազներին, և հայացքը թրթռում էր ջրերի վրա: Նա այնտեղ գտավ Կոմիտասի հայացքն ու ժպտաց:

— Մարգարիտ, ի՞նչ գիտես, թե այս ալյակներից մեկը Հայաստանեն չի եկել-հասել այստեղ ու հիմա ուզում է ասի Լինել:

Ալիքները Ատլանտյանի ալիքներն էին, ասի՜ր՝ Անգլիայի Սպիտակ կղզու, իրիկնապահը՝ 1911 թվականի ամառվա:

— Տարօրինակ բաներ ես մտածում, Կոմիտաս:

— Հայ ջուր է, տիրոջ ետքեն վազեմազ աշխարհեն էլ դուրս կենի, Մարգո:

Խճճված ալիքներում իրար գտած-միացած նրանց նայվածքը մի բուռ ծիածան էր՝ իրիկնային գույներով օծված մի կալյակ (որը պետք է որ հայրենի քար ու լեռների, ձորերի մեջ քրքրվող աղբյուրներից, առուներից, գետերից լիներ), ետևից հասան արձակ ալիքները, կալյակը փշրվեց, ծիածանի գույները շաղ եկան, և նրանց հայացքները զատվեցին, դարձան մեկուկ-մեկուկ ալյակներ ու թափառել սկսեցին օվկիանոսում:

Կոմիտասը մեկնված էր կողքի, և, ինչպես ավազից տիվագուր, նրա մկանունք ու նյարդերից հոգնածություն էր անշաղկում, որը նա համարել էր տաք ու փոշոտ ճամփեքից: Նվ աչքերում էր ծխում խոնջանքը, ծխում էր խնկագույն ու խնկաբույր:

Նա երկաթ շրջիլ էր Արեւմտյան Հայաստանում, անցել գավառից գա-

վառ, հավաքել մեռնող, գաղթող ու ննջող երգերը, սերմել հույս և ուրախության երգ, անցել էր Եգիպտոսի հայաշատ քաղաքներով և մյուռոնի փոխարեն նա՝ հայ սուրբը, Կոմիտաս վարդապետը, տարաշխարհիկ հայերին մկրտել հայ ոգով, ի տեղ նշխարի նրանց բերանները երգով քաղցրացրել: Հետո շարունակել էր ճամփան, ու սև վեղարով ծրարած Հայաստան աշխարհը տարել-հասցրել Ալեքսանդրիա: Այստեղ նա հավաքել էր հիսուն մանկտիք. աղոթքի տեղ երգ մրմնջացել՝ հոգիներում արթնացրել հայրենի լեռների շուրջները, ապա նրանց մատողաշ կոկորդները դարձրել սրինգ՝ ու փորձել, ու նվագել: Եվ Ահամպրա թատրոնի դահլիճում տվել համերգ՝ ամռան այդ գիշերվա արևելյան կարմրավուն ու տարփոտ ձայները մարել հայ երգով՝ Հայոց լեռներից բերած հովերի հորձանքով:

Իսկ առավոտվա հետ լրագրերը առ Կոմիտաս վարդապետ աղոթք էին արել:

«...Ռուք Հայաստան ուխտագնացություն տարիք զմեզ... դուք Մասիսն ու Արագածը փոխադրեցիք հոս... ո՞վ ըսավ, թե լեռները չեն քայլեր... Հայաստանը մեր լսելոք տեսանք մենք... ի՞նչ, վարդապետ, իրա՞վ է, արդյոք, Հայաստանի հայն ալ ցնծության ճիշեր, ուրախության շնչտեր, աղաղակնե՞ր ունի եղեր, մեր հեք սիրական եղբայրը, չէինք գիտեր ատիկա, անակնկալը փղձկեցուց զմեզ... ո՞վ սուրբ վարդապետ...»:

Ապա Եգիպտոսից անցել էր Ֆրանսիա, հասել Փարիզ, հասել իր հոգուն ու երգին աշակերտած Մարգարիտի մոտ ու, դեռ մի կարգին շունչ չքաշած, մոտեցել դաշնամուրին:

«Սիրելի Մարգարիտ, նախ և առաջ, — սկսել էր Մարգարիտին ուղարկած իր նամակների տոնով և ոգևորված շարունակել, — Արևմտյան Հայաստանից մարգարիտներ եմ հավաքել, դադար չեն տալիս, խեղդում են, պետք է երգեմ: Լսիր»:

Հետո Մարգարիտի հետ, Մարգարիտի խնդրանքով, երկու շաբաթով Սպիտակ կղզում հանգստանալու էր եկել, բայց դադար չունեի: Առավոտից գիշեր հակված էր պանդոկի դահլիճում դրված դաշնամուրի մոտ, ներդաշնակում էր երգերը, ձայնագրածի կողքին ձայնագրում նորը, կամացուկ երգում՝ նոր ձայնագրածի վրա նորեն շարժում աչքը, անհանգիստ քայլում էր, ու ոտնաձայնի հետ մեղեդին ալիքվում էր դահլիճում: Եվ առավոտից գիշեր տաք-տաք երգ էր ժայթքում Սպիտակ կղզում: Անգլիացի հանգստացողները դահլիճի դռնից ծկլկում էին, բայց ոչ ոք ներս մտնելու, խանգարելու փորձ չէր անում:

— Ասում են այս հոգևոր հայրը հայ երաժիշտ է, — շնչում էր մեկը

և, թեկուզ երևացողը Կոմիտասի թիկունքն էր, հարգանքով գլուխ էին տալիս ու հեռանում: Դահլիճ ոտք դնողը միայն Մարգարիտն էր:

— Կոմիտաս, չէ որ դու հանգստանալու ես եկել:

— Երգերը ննջել չեն կամենում, Մարգարիտ: Եվ ես չեմ կամենում, որ ննջեն:

— Գնանք մի քիչ շրջենք, աղաչում եմ:

— Մնա իրիկնապահին, քեզ համար նոր երգ ունիմ, կերգեմ:

...Եվ հիմա նորից արևմարք էր, օվկիանի վրա, հեռվում հրե լավա էր ժայթքել, և ալիքները իրարից առաջ անցնելով, իրարից երկնային գույներ ու շշուկներ փախցնելով, վազում, վազում էին հրափրփուրի մեջ մարելու: Մարգարիտը ծնկները գրկած նստել էր, Կոմիտասը թիկնել, աչքերով ջրերի շշուկներն էր հավաքում:

— Մարգարիտ, ալիքները գանգատ ունին, նոքա անտուն են ու թափառական, և գանգատ ունին:

— Տարօրինակ բաներ ես մտածում, Կոմիտաս,— խոսքը կրկնեց Մարգարիտը և որպեսզի Կոմիտասը չգնա կնճոռոտ մտքերի ետևից, հիշեցրեց,— դու ինձ խոստացար նոր երգ:

— Մնա լուսնկային:

— Բայց մենք ճաշի հրավեր ունենք:

Փոքրիկ պանդոկում Կոմիտասի ու Մարգարիտի հարևանությամբ կենում էր անգլիացի մի ընտանիք՝ կանոնիկ ու սառը բրիտանացի հայր, մայրը՝ սեահեր, ծիծաղկոտ ու սև աչքերով իռլանդուհի և երկու խարտյաշ մանկտիք: Նրանք այդ օրը գնալու էին, և իռլանդուհին ճաշի հրավեր էր արել:

— Ամուսինը այս ջրի ձկանց պես պաղարյուն է, իսկ իռլանդուհուն մերժել չի կարելի,— ժպտաց Կոմիտասը և անսպասելի սկսեց երգը.

Գնաց ձմեռ, եկավ գարուն,
Հալեց ձնիկ վեր սարերուն,
Երթար, լցվեր բարակ առուն...
Աղբրանց արուն մեջ քարերուն,
Դեզին սուսան վեր սարերուն,
Փունջ մանուշակ մեջ ձորերուն...

Դիմացը մի օվկիանոս ջուր կար, ջրահեղձ հորիզոններ, ջրահեղձ կղզիներ, ջրահեղձ երկիրք ու արև, Սպիտակ կղզին: Իսկ «Աղբրանց արուն մեջ քարերուն» կարոտ էր մաղում՝ մի կաթ ջրի պապակ էր մաղմղում կղզու վրա, ծովափի ավազներին ու ժայռերին և օվկիանոսի վրա:

— Հոգնել եմ այս կղզուց, այս ջրից, Փարիզի փողոցներից,— լըցված ասաց Մարգարիտը:— Եվ այս սառը Սպիտակ կղզին, սառը երկիրքն

ու օվկիանոսը, այս սառը լուսինը չե՞ն զարմանում, թե տա՛ք-տաք, այս տաք երգերը ո՞ր աշխարհից են գալիս... մեր լեռներն եմ ուզում, Կոմիտաս, մեր Աղբրանց արուն... մեր ջրերը:

Մարգարիտի ձայնը մորը կորցրած երեխայի ձայն էր, թնկթնկոց էր: Կոմիտասը շոյեց նրա մազերը և մտքում ասաց. «որբուկս»: Որբո՛ւկս... բառը մեկն են եկավ, և նա զարմացավ դրա համար, Մարգարիտի մասին երբեք այդպես չէր մտածել: Նորից նայեց՝ բոլոր անգամներից տարբեր՝ մի տեսակ գողտտակ դողով, և Մարգարիտը, որ նստած էր ծնկները գրկած, դեմքը թաղած գիրկ ու գոգի մեջ, մազերն արձակ, թվաց քիչ առաջվա երգի պես իրական ու մտերիմ և երգի արձագանքի պես հեռավոր: Կոմիտասը ավելի ջերմ շոյեց մազերը, ուղեց, որ նա գլուխը բարձրացնի՝ նայի-ցրի պատրանքը, բայց Մարգարիտը ավելի կուշ եկավ, և Կոմիտասի դողացող մատների տակով հոսեց, լացի պես տաք-տաք հոսեց հեռավոր լեռների ու առուների կարսուր:

«Որբուկս,— կրկնեց մտքում և արդեն գիտեր, թե ինչու,— տարաշխարհի բոլոր հայերն են որբ,— մտածեց:— Հարյուր տարեկան է, թե հոր ու մորով մեկ տարեկան երեխա, եթե տարաշխարհիկ է՝ որբ է»:

Հետո ընդոստ ոտքի ելավ և բռնեց Մարգարիտի ձեռքը:

— Գնանք, Մարգո, կարոտդ այս ամազների մեջ մի դատարկիր, պահիր, նա քո հարստությունն է:

Հավաքվեցին ճաշասեղանի շուրջ: Ամուսինները ճերմակ անձեռոցիկներ կախեցին երեխաների կրծքներին և շշուկով հասկացրին նրանց, որ համբերեն՝ վարդապետը պետք է օրհնի ճաշասեղանը: Իսկ Կոմիտասից չէր պոկվում Մարգարիտի թնկթնկոցը: Եվ այդ երեկո Մարգարիտը ոչ դաշնակահար էր, ոչ երգչուհի, երեխա էր, ծնողների թևերի տակ ծվարած անգլիացի այդ երեխաների տարիքին, միայն թե՛ մենակ ու անպաշտպան...

«Որբուկս...»,— և Կոմիտասը աջը բարձրացրեց ու անբառ խաչակրեցեց ճաշասեղանը:

Ընթրիքը սկսվեց զուսպ ու անձայն: Կոմիտասը, իր բնույթին հակառակ, չէր կատակում, Մարգարիտը փորձում էր ակտիվ երևալ, իռլանդուհուն շվիրավորել, անգլիացին ընթրում էր դանդաղ, կանոնիկ շարժուձևով ու մի տեսակ հոգնած, իռլանդուհին սովորական ծիծաղը հավաքել էր աչքերում: Նա ավելի շատ մանչերին էր կերակրում և կծամացուկ զսպում, որ բարձր չխոսեն և դա ի հարգանք վարդապետի:

— Ինչո՞ւ եք երեխաներին թշնամացնում ինձ,— ժպտաց Կոմիտասը,— ճանապարհին թե հայհոյեն՝ ո՞վ կպաշտպանի:

— Օ՛, ի՞նչ եք ասում, հայր սուրբ,— աչքերում թովաացող ծիծաղին իռլանդուհին ազատութիւն տվեց,— նրանք հայհոյել չգիտեն:

— Զգիտե՛ն,— Կոմիտասը գլուխն օրորեց,— ափսո՛ս:

Իռլանդուհին քրքջաց. ամուսինը լուրջ-լուրջ նայեց վարդապետին և հարց տվեց.

— Դուք ուզում եք, որ նրանք, ներեցեք, հայհոյե՛լ իմանան:

— Հարկավ,— նույնպիսի տոնով պատասխանեց Կոմիտասը,— եթե չգիտեն, ի սեր աստծո, սովորեցրեք, մեղք են երեխաները:

Կինը նորից քրքջաց, ամուսինը կարմրեց, կմկմոցով առարկեց վարդապետին, Կոմիտասը պնդեց խոսքը, հետո էլի կատակեց՝ ընթրիքն ազրույցը դարձավ անկաշկանգ, և իռլանդուհին սիրտ արեց.

— Ներեցեք, հայր սուրբ, շատ կցանկանայի լսել ձեր ազգային երգերից մեկը:

— Սիրով,— Կոմիտասը գլխով խոնարհում արեց,— լսեցեք մեր «Կառնկը»:

— Կառ՞նկը,— ժպտաց իռլանդուհին,— ի՞նչ է նշանակում:

— Crane:

Կոմիտասը նստեց դաշնամուրի մոտ ու նայեց Մարգարիտին: Նա տխուր ժպտում էր:

«Սա կերգեմ քեզ համար... քո մասին... քո փոխարեն»,— ասաց մտքում, և մատների տակից մի հնչյուն թե առավ, ապա ելավ, տիրակալեց շունչը. «Կառ՞նկը...»,— հոգուց փերթ-փերթ պոկված մեն մի բառի հետ շունչը գնաց, տարածվեց՝ այդ պանդոկից, Սպիտակ կղզուց դուրս ինչ-որ տեղ փովեց մի հորիզոն, շունչը խորացավ և այդ պանդոկից ա Սպիտակ կղզուց գուրս բերված աշխարհն ու օրը մթնոլորտ ունեցան ա գույն. երկինքը աշնանային կապույտ էր ու սառը, ձյուն-ճերմակ ամպեր էին լողում այնտեղ, հորիզոնը՝ մշուշոտ ու խամրած: Հոգուց փերթ-փերթ անջատվող բառի հետ շունչը ալիք-ալիք ծափալվեց՝ թեևրից ամպերը թոթափած կենտ մի կառնկ կապույտ ծիր առավ, տառապած մի դեմք ուղղվեց երկինք, և նրա աղերսող աչքերի մեջ կռուների աղեկտուր երգի հետ կաթկթեց կառնկի գագրությունն ու ետևում թողած տաք հորիզոնների ու աշխարհի, կորցրած երամի վարդապետ:

...առախ՝ կուգես, ծառա եմ ձայնիդ,

Կառնկ, մեր աշխարհեն խապրիկ մը շունի՞ս...

Իռլանդուհին կամաց թեքվեց դեպի Մարգարիտը.

— Կարոտի՞ մասին է:

— Այո՛, պանդուխտի երգ է:

Հասում էր Կոմիտասի ծայնը ու ծայնի հետ՝ լուծված բառերը: Իռլանդուհու համար բառ ու խոսք չկար, կար միայն հայր սուրբից անջատվող անհատնում շունչ, և հեռավոր ու անծանոթ աշխարհում բացվել էր մի հորիզոն ու հորիզոնում՝ երկու շնչավոր՝ մի մարդ, մի կոունկ, երկրի վրա՝ խեղճ ու կրակ մի մարդ, երկնքում ուղղութիւն ու երամ կորցրած մի կոունկ: Աշնան թախիծով լցված հորիզոնում երկու միայնակ հոգիներ հանդիպել էին. երկուսն էլ մեծ կորուստի տեր ու նույն կարոտի՝ տաք երկրի ու երամի: Կոունկի հոգնած ու բեկված թևերից, երկար վիզ ու կտուցից կաթկթում էր նրա կաղկղան և տակնուվրա անում պանդուխտի հոգին. կաղկղան խոսում էր պանդուխտի հոգու հետ. կաղկղացի մեջ ախ կար, հեռավոր ու տաք մի երկրի հուշ ու կարոտ, կորցրած երամին գտնելու հուսահատ փորձ:

Պանդուխտը իր օր ու կյանքն էր պատմում կոունկին, զանգառվում պաղ մարդկանցից, պատմում էր կորուստների մասին, իր մենակության, կրքոտ էր պատմում. չպատմել չէր կարող, որովհետև խեղդվում էր, ուրիշ մեկին պատմել չէր կարող, որովհետև ականջող չկար, հասկացող չկար, իսկ կոունկը ուրիշ էր. նա իր պես թափառիկ է, նրա կաղկղայի մեջ իր ախ ու ցավից կա. պետք է որ լսի, պետք է որ հասկանա...

Իռլանդուհին սեղմվեց որդուն, ապա նրա դողացող ձեռքը գտավ մյուս մանչին՝ ձգեց, մոտ բերեց, երեխաներին հավաքեց իր թևի տակ:

— Թող հանգիստ նստեն,— կամաց ասաց ամուսինը:

Իռլանդուհին շաղված աչքերով նայեց նրան և առաջին անգամ տեսլության պես մի բան ունեցավ ամուսնու նկատմամբ. անհոգ ու տառն էր նրա դեմքը, և իռլանդուհուն թվաց, թե է՛ն պանդուխտի զանգատը ամուսնուց է, և թվաց, թե հայր սուրբն ու Մարգարիտը գիտեն դա և դողով նայեց Մարգարիտի կողմը:

Մարգարիտի կեցվածքը վեհ էր. ձեռքերը կոծրին ծայած, գլուխը դարձր, աչքերը թախծալի: Նա հզոր էր իր տխրության մեջ:

«Էն պանդուխտի նման է»,— մտածեց իռլանդուհին և փլված ուսերով կուչ եկավ:

...Այս սուտ աստվորիս բաներն իմացանք,
Աղուհացկեր մարդկանց կարոտ մնացին...

Կոմիտասի շուրթերով բողբոլում էր մի ողջ փողովուրդ, իսկ իռլանդուհու համար բառ ու խոսք չկար, կար միայն հայր սուրբից գոլորշու պես դարձեղարձ անջատվող շունչը և տխուր ու ամայի հորիզոնում մի

պանդուխտ շարունակում էր իր մենախոսությունը, աչքերը՝ կոռնկի թևերին: Կոռնկը գնում էր հոգնած ու հուսահատ, թևերին՝ պանդուխտի աչքերի ու ամպերի ծանրությունը: Երկինքը նրան անդունդ էր հրում, իսկ երամբ չկար ու չկար: Հույսն ու հավատը լքել էին նրան, և նա իր ցեղին ու իր տաք երկիրը չէր հասնելու: Կոռնկը գնաց, հեռացավ. պանդուխտի ականջներում հիմա նրա կաղկղայի փշրված արձագանքն էր, պանդուխտին լքեց վերջին խոսակիցը, վերջին ընկերը, ու հարիզոնում մնաց մեն մի շնչավոր՝ մենակությունից կծկված մի պանդուխտ, և անհուսությունը փաթաթվեց նրան:

«Հիմա լաց կլինի», — արցունքները կուլ տվեց իռլանդուհին:

Բայց, չեղած տեղից, պանդուխտը ոգի առավ, նրա աչքերում ծունկ զարկած տարտամության ամպերի վրա փայլատակեց զայրույթը, նա հայացքը հեռացրեց կոռնկի հեռացած ճամփից և... դաշնամուրի ստեղների վերջին ճողփյունի հետ, երգի վերջին բառի վերջին փերթերի հետ պանդուխտը ծա՛նր, ծանր, քամահրանքով շաղված ու պնդացած հայացքով նայեց դատարկ հորիզոնին:

Իռլանդուհին փղձկաց, նա դեմքն առավ ափերի մեջ և գլուխը դրեց սեղանին:

«Դա ի՞նչ երաժշտություն էր... ի՞նչ ձայն էր... ես երբեք չպիտի մոռանամ... չպիտի մոռանամ...», — կրկնում էր մտքում:

— Այս ի՞նչ արիք կնոջս, — ամուսինը ոտքի ելավ և դժգոհ նայեց Մարգարիտին, — տասը տարի է ամուսնացած եմ, նրան այս վիճակի մեջ չեմ տեսել: — Զեռքը դրեց կնոջ ուսին, — հանգստացի՛ր, ի՞նչ պատահեց:

Կնոջ ուսերը ավելի ցնցվեցին, նա ուսը իրեն քաշեց և լացի միջից ասաց.

— Բայց նա չկարողացավ լաց լինել... ես լաց եմ լինում, որ նա չկարողացավ լաց լինել:

Ամուսինը ուսերը վեր ձգեց, ո՞ւմ մասին է խոսում կինը, «նա»-ն ո՞վ է:

— Եվ նա չպետք է լաց լիներ, — պատասխանեց Կոմիտասը, — տըխրությունը պետք է ուժեղ լինի, առնական:

Իռլանդուհին հանդարտ բարձրացրեց գլուխը և արցունքոտ աչքերով ուշադիր նայեց հայր սուրբին: Կոմիտասը տխուր ժպտաց, հետո իռլանդուհին խոնարհեց գլուխը և, կարծես մեկուսի, շշնջաց.

— Եվ կոռնկը չհասավ երամին:

— Զհասավ, — կրկնեց Կոմիտասը, — երամից կտրված կոռնկները տեղ չեն հասնում, չեն հանգրվանում, մի տեղ ընկնում մեռնում են:

Կոմիտասը ելավ հյուրանոցից, վերարկուի օձիքը բարձրացրեց, ձեռքերը խոթեց գրպանները և քայլեց արագ ու ճկուն: Դեկտեմբերի կեսն էր. Փարիզի փողոցներում վնգստում էր ցուրտը: Առավոտ շուտ չէր, արևն իր օրվա պուտո ճամփից մի երկու պարան անցած պետք է լիներ, բայց չկար՝ չքացել էր քաղաքի գորշ երկնքում, մի ծխնելույզից պոկված կայծի պես հալվել-կորել էր:

— «Le Mercure musical» ամսագրի նո՛ր համարը, — դիմացի մայթին սնկանկում էր լրագրավաճառ տղայի ձայնը, — վերջի՛ն համարը:

Հանդեսի անունը Կոմիտասին հետաքրքրեց. երկու շաբաթ առաջ, երբ փարիզեցիներով խճճված «Սալ դե զ'». Ագրի քյուլտյորի» դահլիճում տրովելու էր հայկական առաջին նվագահանդեսը, և ինքը բեմում վերջին կարգադրություններ էր անում, ականջն ընկավ՝

— Զարմանալի է: Եկել են նաև Փարիզի գիտական ու երաժշտական հեղինակությունները: Պարզապես անսովոր ու հրապուրիչ ծրագրերն են նրանց այսքան մարդ հավաքել: Ես կասկածում եմ, թե մի բան կտա հայկական երաժշտությունը, այն էլ... մի կրոնավորի ղեկավարությամբ:

Նոսոդը առաջին շարքում նստած մի երիտասարդ էր՝ ինքնագոհ ու վստահ:

Իսկ նվագահանդեսի վերջում, երբ դահլիճը հիացմունք էր աղմկում, երիտասարդը բեմ թռավ.

— Խնդրում եմ... խնդրում եմ ներեցեք ինձ, — խոնարհվեց:

Ինքը հոգնած ու անքեն ժպտաց, և երիտասարդը ավելի շփոթվեց:

— Հայր սուրբ... — կմկմաց:

Հետո իմացավ, որ նա «Le Mercure musical» հանդեսի աշխատակից էր:

— ...Ամենավերջին համարը, թարմ համարը, — մորմոքում էր տղայի ձայնը:

Կոմիտասը ակամա դանդաղեցրեց քայլերը, նա հանդեսը գնելու միտք չուներ, բայց լրագրավաճառը վազելով մոտ եկավ, ամսագիրը մեկնեց, կծվեց.

— Մոյո...

— Մրսել ես, մանչա, — գնեց ամսագիրն ու շփեց տղայի քրտնած այտը:

— Մերսի... նոր համարը... թարմ համարը... — լրագրավաճառը վազեց փողոցով: Կոմիտասը հայացքով ուղեկցեց նրան ու տխուր ծըպտաց. «Դու որք ես, մանչա» — Եվ հանդեսը թերթատելով քայլեց:

— Օհո՛,— ոտքը կախ գցեց,— երիտասարդը նորին մեղանշում է։— Ամսագրում նվագահանդեսի արձագանքը կար, տողերից բացականշում էին սենսացիոն բառերը.

«Հայ երաժշտութիւն... նորութիւն... հայտնագործութիւն...»:

— Նորին նույն մեծամիտ ու վիրավորող տոնն է. հայտնագործում է նոր ժողովուրդ, որը հնութիւնից իր ծննդյան օրն է շփոթում, երգն ու երաժշտութիւնն է հայտնագործում, որը ժողովուրդը օղի պես շնչել ու շնչում է:

«Մի երաժշտութիւն, որը տանում է մեզ հեռու և ստիպում է ապրել մոռացված մի ժողովրդի կյանքով...»,— կոչում և ուսերին պարտք էր առնում հողվածագիրը:

— Դատարկ խոսքեր,— Կոմիտասը քմծիծաղեց ու շարունակեց մըտ-
քում:— Տասը-տասներկու տարի առաջ աշխարհը քեզ պես լրագրողնե-
րով լեցուն չէ՞ր, որ Սուլթան Համիդը, քեզ համար այսօր հայտնագործած
ժողովրդի շարդերով կարմիր խրախճանք էր անում... Եվ հիմա, նույնը
շարունակվում է: Հիմա...,— (այդ օրը 1906 թվականի դեկտեմբերի
կեսն էր):— Հիմա փուլ խոսքեր ասելու հերթը քուզտ է,—սրողդած փա-
կեց ամսագիրը, ճմրթեց բոլի մեջ և արագացրեց քայլերը:— Ամեն ժո-
ղովուրդ, ինչպես ամեն մարդ, ինքը պետք է իր օր ու կյանքն ապրի, իր
ճամփեն պետք է կտրի սեփական ոտքերով... էսքան ժամանակ ո՞վ է
ուրիշի ոտքերով քայլել: Ո՞վ է շալակել ուրիշի սապատը:

Դեկտեմբերի կեսն էր: Մրսած օր: Եվ փարիզեցիները դուռ ու լուսա-
մուտ գոցել էին օրվա դեմ: Հատուկենտ էին անցորդները՝ աչքերը կկո-
ցած ցրտակեզ մայթերին: Թվում էէ, թե պաղը երկնքի հետ կապ չունի,
ամեն մեկի համար ոտատակից էր ծլլում ցուրտը, շինութիւններից, գոց
դուռ ու լուսամուտներից և ծխնելույզների շուրթերից՝ դժկամորեն ան-
շատվող ծխի քուլաներից:

Փողոցի շրջադարձում Կոմիտասը մի դրամապանակ նկատեց: Հնա-
մաշ էր, պարունակությամբ աղքատ՝ եղած-չեղածը տասը ֆրանկ:

«Խեղճ ու կրակ մեկն է կորցրել,— տխուր մտածեց նա և նայեց
շուրջըսրը,— էս ցուրտ օրվա ապրուստն է կորցրել՝ կորունի, կդառնա,
ես կգա... Հիմա կգա»,— համոզեց ինքն իրեն և նայեց ժամացույցին.
12-ին քառորդ էր պակաս, իսկ 12-ին Մարգարիտի մոտ ճաշի էր հրա-
վիրված:

«Մի քիչ սպասեմ»,— որոշեց ու հանդարտ սկսեց քայլել՝ փողոցի
շրջադարձն ու ետ, շրջադարձն ու ետ, ուշադիր՝ փողոցով անցնող հատու-
կենտ անցորդներին: Եվ համոզված էր, որ կգա նա՝ ձմռան այդ պաղ

օրը ունեցած ափ կրակը կորցրած մարդը, ու ինքը անմիջնորդ կճանաչի նրան:

Ճիսուր բան է օրվա ապրուստ շունենալը,— մտածեց Կոմիտասը,— դա մարդու ծնունդի դեմ, բնության դեմ բան է: Ամեն մարդ հանասպազօրյա հաց պետք է ունենա՝ օդ շնչելու բնական իրավունքով, հագուստ ու կապուստ պետք է ունենա՝ իր մորթու գոյության բնական իրավունքով: Եվ հաց ու թացի, հագուստ-կապուստի համար չէ, որ մարդիկ աշխարհ են գալիս, դրանք ի վերուստ տրվում են նրանց ծննդի հետ՝ տրվում են օդի ու մորթու պես... Իսկ եթե չկա՞, եթե չունի՞ն, ուրեմն մեծ ոճրագործություն է կատարվել: Թունավոր սրեր են բացվել բնության դեմ...»

Փողոցի շրջադարձից ելավ մի կառք՝ ոսկեգույն ծոպերով զարդարուն, և փողոցը լցվեց բոժոժների տաք ղողաշուով: Ձիերի հպարտ շունը ռունգների մոտ դարձել էր եղյամ, կառապանը ձեռքերն էր փշում, իսկ հաստ վերարկուով կոլոված ուղևորը մխրճվել էր կառքում, ցրտի դեմ ջանկել աչքերը: Եվ Կոմիտասը ուզեց կանգնեցնել կառքը՝ գտած դրամապանակը պահել կուշտ դեմքով անցորդի աչքերի դիմաց և ասել. «Մայր, դուք այս դրամապանակն եք որոնում, խնդրեմ, վերցրեք: Ինչպե՞ս, ձե՞րը չէ... Ոչինչ, վերցրեք, դրամապանակում տասը ֆրանկ կա, ածուխ կգնեք, ցուրտ է»:

Եվ մեկեն ծնված յոթանիությունը շնչավորեց մի հուշ, տասը տարվա տխուր մի հիշողություն: 1896 թվականին էր, էլի ձմեռ, Բեռլինի բարձրագույն երաժշտանոցում ուսանելու առաջին ձմեռն էր... Բարերարի ուղարկած ամսական թոշակը վերջացել էր, սպասում էր հաջորդին ու՝ չկար: Եվ դուրս էր եկել մի ծանոթից պարտք խնդրելու, բայց ինքնասիրությունը թույլ չէր տալիս բախել դուռը՝ հացի համար դրամ խնդրել, ու սոված չափչփում էր Բեռլինի փողոցները: Հանկարծ ոտքերի մոտ նշմարեց կես մարկ, վերցրեց ու ավելի շվարեց՝ ի՞նչ անել, կես մարկով ոչ կարող ես պանդոկ մտնել, ոչ խանութ:

«Ես կես մարկանոց վիճակախաղի տոմս գնեցի, իսկ հաջորդ օրը շահեցի հարյուր մարկ,— հիշեց Կոմիտասը,— երկու օր նոթի-նոթի մտածեցի միայն ուտելու մասին, դրամի մասին, գտածս կես մարկով դարձա բախտ փորձող վաճառական և շահեցի հարյուր մարկ: Բայց ես կարող էի կուշտ լինել (հարկ է, որ կուշտ լինեի) և այդ երկու օրը մարմնոք ապրելու փոխարեն, ապրեի հոգով, ինչի համար ծնվել եմ, ինչի համար ամենքն են ծնվում: Ու ես...»:

Հետո նա հիշեց քաղցած ու կիսաքաղց անցկացրած էլի օրեր, Բեռլինում ուսանած տարիներից՝ ավելի շատ, և դրանք բոլորը համարեց ունայն և տխրեց, որ գալիք օրերից ոչ մեկը, գալիք բոլոր օրերը միա-

սին, էն փուշ օրերից ոչ մեկի պարապությունը լցնել չեն կարող: Եվ չնայած այդ փուշ օրերի համար ինքը մեղք չունի, բայց երբ ականջներում էլի զնգաց Բեռլինի կոնսերվատորիայի պրոֆեսոր Շմիդտի խօսքերը՝ «Դու, անպիտան, ինչ կվճարես, երբ ուտելու հա՞ց չունես: Կարգելիմ քեզի մի պֆենինգ ինձի վճարելու այսուհետև»,— սառած դեմքը ամոթից տաքացավ:

«Իսկ ես այնուամենայնիվ վճարեցի նրան,— անվրդով շունչ քաշեց Կոմիտասը,— չեմ հասկանում, թե ինչո՞ւ են մարդիկ իրենց իրավունք տալիս ոտք դնելու ուրիշների զուտ անձնական աշխարհը,— վիրավորված մտածեց և զգաց, որ ներքին մի ձայն բողոքում է:— Պրոֆեսոր Շմիդտի մասին այդպես մտածելը անիրավություն է, նա բարի ու մարդասեր ժերուռի էր, սիրում էր ինձ ու հետաքրքրվում ինձնով:— Հանգըստացրեց իրեն, վանեց մեկեն հայտնված վիրավորանքը ու նայեց ժամացույցին, ժամից ավելի սպասում էր:

«Ուշացավ»,— ասաց և՛ այնպիսի տոնով, կարծես պատահական ու իրեն անծանոթ մեկի չէր սպասում, այլ բարեկամի, որի հետ նախապես պայմանավորվածություն ուներ հանդիպելու հենց այդտեղ՝ փողոցի շրջադարձում, հենց այդ ժամին, միայն թե, չգիտես, ուշանում է, չի գալիս... Բայց անպայման կգա, և ինքը պետք է սպասի, պարտավոր է:

«Գուցե գլխի էլ չէ՛, որ դրամապանակը կորցրել է: Կիմանա, կգա, ցուրտ է, շուտ գար»:

Հետո աչքերում շողաց մի կարևոր միտք, և նա ուրախացավ, որ դրամապանակի տերը գեռ չի հայտնվել, լավ է, որ չի եկել, թե չէ արդեն ուշ կլիներ, շատ ուշ: Եվ նա գրպանից հանեց հարյուր ֆրանկ, ճիշտ՝ հարյուր, շտապ բացեց դրամապանակը և հարյուր ֆրանկը ծրարեց դրամապանակի խորքում, տասը ֆրանկի տակ: Ապա ժպտաց, ձեռքերը շփեց իրար, խոր շունչ քաշեց, հին ու ծանր պարտքերից ազատվողի պես հանգիստ. շնչից ու շնչի հետ հանկարծ հասկացավ, որ տասը տարի առաջ վիճակախաղով շահած հարյուր մարկը հոգու խորքում, իրենից էլ ծածուկ, պարտք է համարել:

«Ինչո՞ւ,— փորձեց հասկանալ,— ինչո՞ւ պարտք»:

«Որովհետև հարյուր մարդ այդ վիճակախաղում հուսախաբ եղավ, իսկ ես շահեցի, սեփականացրի հարյուր մարդու հարյուր մարկը»:— Մոգոնածի համար ժպտաց, զգաց, որ իսկական պատասխանը դարձյալ իրենից ծածուկ է, հոգու խորքում ննչում է, մի օր կհայտնվի, անսպասելի կհայտնվի ու կուրախացնի:

«Դրանք մեզս թուխս դրած իմ հավքերն են,— մտածեց մտքից ծրարված զգացմունքների մասին,— թող մնան, ձագ հանեն»:

Հետո ձեռքերը տաքացրեց շնչով, ետ ու առաջ նայեց մայթերի երկարությամբ և շարունակեց քայլել՝ փողոցի շրջադարձն ու ետ, շրջադարձն ու ետ...

«Յուրտ է... Ուշացավ»:

Հիմա նա այնպես բծախնդիր չէր նայում անցորդներին, չէր որոնում դրամապանակի տիրոջը, երկժամյա ճամփապահումը ստեղծել էր պատրանք, թե ծանոթի է սպասում, որը եթե գա և ինքը չնկատի, կմոտենա կբարևի և կմեկնի և կմեկնի ձեռքը:

«Բա եղա՞վ, էդքան ուշանալ կլինի, մրսեցի»:

Հանկարծ սիրտը թպրտաց. դիմացից գալիս էր վտիտ մի մարդ՝ աշնանային հնոտի վերարկուի մեջ սեղմված: Նրա հայացքը մոլոր էր, բայց ոչինչ չէր որոնում մայթերի վրա:

«Սա չէ,— որոշեց Կոմիտասը և ափսոսալու փոխարեն թաքուն ուրախությամբ ունեցավ ու կանգնեց՝ ինքը չի՞ ուզում, որ դրամապանակի տերը շուտ հայտնվի: Զի՞ ուզում: Ինչպե՞ս չէ, հենց հիմա թող գա, տեր կանգնի կորցրածին և ինքը թողնի գնա, ցուրտ է, Մարգարիտը սպասում է ախր...»:

Բայց կրծքի տակ դեռ ալիքվում էր մի տաքություն, տաքնապն էր մարում՝ պահ առաջվա խեղճ ու կրակ մարդը, որը կարող էր դրամապանակի տերը լինել, անցավ, գնաց, տերը չէր և անցավ գնաց... Եվ կրծքի տակ ալիքվում էր մի տաքություն՝ սրտադողն էր մարում:

Կոմիտասը ժպտաց իր ծածուկ զգացմանը...

«Մեջս թուխս դրված հավերթ ունիմ:— Մեկը աչք էր բացել, թպրտում էր:— Դուրս չեմ հանի... Իմ տաքությունն են, թող մնան... Ցուրտ է աշխարհը...»:

Եվ հոգու խորքում ծվարած զգացումը չուզեց մեկնել, մանրացնել, դարձնել անշապիկ բառ ու խոսք և բորիկ-բորիկ կանգնեցնել այդ ցուրտ մայթի վրա, իր կողքին:

Զմռան այդ օրը աշխարհում միլիոն ու մեկ մարդ հյուրընկալ է, միլիոն ու մեկ ճաշի հրավեր ունի (միլիոն ու մեկերորդը՝ ինքը Կոմիտասը), միլիոն ու մեկ մարդ համերգ ու թատրոնի տոմս է գնել, միլիոն ու մեկ մարդ աշխատում է, միլիոն ու մեկ մարդ մտածում, գլուխ է ջարդում, միլիոն ու մեկ մարդ մեռնում է, միլիոն ու մեկ մարդ ծնվում է... Զմռան այդ օր ու ժամին աշխարհում մի մարդ, մեկը, միայն մեկը, ձմռանաշունչ փողոցում անծանոթի է սպասում— վերադարձնելու նրա կորուստը՝ առաջ ֆրանկ, Հենց գար տերը, և ինքը դրամապանակը հանձնեք նրան ու շարունակեք Մարգարիտին տան ճամփին, կղաղաբ միլիոն ու մեկերորդ ճաշի հրավիրվածը:

Եվ ինքը իր հետ դրամապանակի տիրոջ շուտ հայտնվելուն համա-
ձայն չէր:

Ձմռան այդ օրը աշխարհում միլիոն ու մեկը կողոպուտ էր անում,
միլիոն ու մեկը կողոպտվում էր, միլիոն ու մեկ մարդ կորցրել էր դրա-
մապանակը՝ մաշված ու նոր, լիք ու դատարկ, միլիոն մարդ դրամապա-
նակ էր գտել, գրպանել ու գնացել էր իր բանին:

Ձմռան այդ օր ու ժամին, աշխարհում մի մարդ, մեկը միայն ժամա-
դիր էր կորած դրամապանակի տիրոջ հետ: Դե թող շուտ գա, տեր կանգ-
նի կորցրածին, երկար շորոտնի, գլուխը չկոծի այդ փոքրիկ ու մեծ կորստի
համար:

Իսկ ինքն իր հետ դրամատիրոջ շուտ գալուն համաձայն չէր: Սպա-
սումի ամեն մի ընդուն հպարտություն էր կաթել նրա հոգում և անխոս-
տում և անպայման այդ ժամակոշտության մեջ վեհություն կար՝ ցուրտ ու
ձմեռ, օտար երկրում, մի ձախողակ մարդու ուրախացնելու համար ինքը
մի ժամ կեցել է, երեք ժամ սպասել է... էլի կարող է սպասել...

Ձէ՛, ոչ մեկի ճամփան էլ չի պահում, այլ բաց երկնքի տակ աղոթք
է անում աշխարհի ձախողակ ու անօգնական մարդկանց բախտի համար,
աղոթք է անում, և գանգատ է անում նրանց փոխարեն: Եվ աղոթքը դեռ չի
վերջացել, նրանց, այդ աշխատած և կարոտյալ մարդկանց գանգատն ու
պահանջը շատ է, և ինքը երկար պետք է աղոթի նրանց բախտի համար...

Կոմիտասը նայեց աշնանային հնամաշ վերարկուի՝ մեջ սեղմված
մարդու հոտից և խղճաց նրան, որ դրամապանակի տերը չէր, և զգաց,
որ կրծքի տակ դեռ տաք-տաք ալիքվում, մարմրում էր սրտադողը. լավ
է, որ տերը չէր: Նա նորից ժպտաց իր գողտուկ զգացմանը ու էլի չփոր-
ձեց մեկնել:

Հետո փողոցը արձագանքեց սալարկի ու մետաղի կափկափոցին, ու
երևաց փոքրաթիվ, ցածրիկ մի սալակ: Սալակ քաշողը մարդ էր՝ պլերկ-
ված ողնաշար ու պարանոցով, բաց օձիք ու շուրթերով, իսկ հայացքը
կառել էր սալարկից և թիկունքն ի վար ձգված պարանի պես ցնցվում
էր: Սալակի վրա դաշնամուր կար, սալակի կողքերից քայլում էին եր-
կուսը, դեկտեմբերյան ցրտին վայել հագուստ-կապուստով տղամարդիկ,
ձեռնոցավոր աչերով դաշնամուրի ապահովությունն հսկող: Նրանց աչ-
քերում սրտենդություն կար և դա՝ սալաքարշի ծանր ոտփոխումից: Փո-
ղոցի սառցե կոշտուկներից սալանիվները ուստոստում էին՝ դաշնամուրը
ցնցվում էր, և ստեղների զնգոցը արծաթե անձրև էր մաղում:

«Մենակ քեզ հետ կարելի է զրույց անել էս աշխարհի ցավերի մա-
սին,— դաշնամուրին շնչաց Կոմիտասը,— մենակ քեզ հետ»,— կրկնեց
լցված, և քայլերը նրան դաշնամուրի հոտից տարան: Դաշնամուրից ան-

ջատվող հնչյունները սայլորդի շնչի պես անկանոն էին, նրա շնչի պես տաք:

«Դու ամեն օր էս էդպես նվագում,— մտածեց բեռնակրի մասին,— սա քո հորինած շարականն է, դու ուրիշը չունիս»:

Եվ ապա հիշեց.

«Իսկ ես ե՞րբ կունենամ դաշնամուր»:

Եվ հիշեց իր նվագարանը՝ հեռու հայրենի եզերքում, էջմիածնում թողած իր նվագարանը ու թվաց նրան, թե դաշնամուր ունենալու ցանկությունը դավաճանություն էր իր նվագարանի հանդեպ, և դաշնամուրը թողած ետ դառավ:

«Իմ ազնիվ, հավատարիմ նվագարանս, իմ անուշ սնդուկս,— շշուռեց նա և ավելացրեց,— ընկերս...»:

Հետո փափուկ մի տխրություն եկավ, փաթաթվեց նրան և դրանից ջերմացավ՝ այդ ցրտակեղ փողոցում, մեկեն հայտնված տխրությունը առերը ծրարող վերարկու էր:

«Ընկերս,— կրկնեց լսելի և մատները գրպանում ուխտիկ շարժվեցին: Նրանք նվագարանն էին շոշափում, ողջունում էին, նվագարանի հետ զրույց էին անում:

Հիմա, մի քանի ամիս էր, հեռու էր նրանից, է՛հ, քանի տարվա իր խաղընկերոջից: Էդպես էր: Դեմ-դիմաց նստած խոսակցում էին: Եվ վիճում էին և խորհուրդներ շնչում իրարու, հետո՝ մի խոսքի գալիս ու դառնում մի շունչ: Եվ Կոմիտասը ոգևորված ելնում էր՝ որոնում մեկին, որ ներս բերեր, դարձներ ականջալուր՝ իր նվագարանի ավետիսին: Եվ որոնում էր և չէր գտնում նրան՝ իր ու նվագարանի ոգևորությունը հասկացող մարդուն ու տուն էր դառնում, նստում նվագարանի կողքին, միասին լուծում էին, երկար էին լուծում: Հետո Կոմիտասը մատները մոակցնում էր նվագարանին և նորից ծայրը բացում զրույցի:

Սիրտս նման է էն փլած տներ...

Եվ նվագարանը հասկանում էր նրան ու արձագանքում.

Տո՛ւ, լաճ, տնավեր...

Հիմա Փարիզ էր եկել ու պատմում էր ու իր «անուշ սնդուկի» տարիների զրույցը՝ Հայոց աշխարհի մասին, նրա մշտնջված լեռների, այդ լեռնափեշերին խարխուլված տների ու տնատերերի համառ ու հավատով աչքերից՝ թոնիրները լցված դեղին բոցերի մասին.

Եվ Փարիզը մատը խածնել էր. «Հայ երաժշտություն... նորություն... հայտնագործություն...»:

Բեռնակիրն ու սայլակը արդեն չէին երևում, փողոցում մարել էր դաշնամուրի ծնկոցը, բայց Կոմիտասի համար դեռ մնում էր և նա էլի հիշեց։

«Իսկ ես ե՞րբ կունենամ դաշնամուր... երաժիշտ եմ, 37 տարեկան ու դաշնամուր չունեմ»։

Չէ՛, դաշնամուր պետք էր, և ցանկանալը դավաճանություն չէր հին ու հավատարիմ նվագարանի հանդեպ։ Նրան ինքը լի օտարի, տանից լի հանի դուրս։ Նա կմնա, անկյունից կունկնդրի իր ու դաշնամուրի զրույցը։ Կլսի ու կծպտա լարերի դեղին ժպիտով։ Կլսի ու գուշակի պես կհաստատի իր ու դաշնամուրի ավետը։ Երբեմն նաև կմիջամտի, կօգնի, ախր, ինքն ու նվագարանը լավ են իրարու հասկանում, հին ընկերներն են։

«Եվ դեռ երկար կընկերակցենք... Մինչև դաշնամուր ունենամ, մինչև աշխատելու բոլոր հարմարություններն ունենամ, կյանքս կանցնի»։

Դեկտեմբերի կեսն էր։ Մրսած օր, և փարիզեցիները դուռ ու լուսամուտ կալել էին օրվա դեմ։ Թվում էր, թե պաղ երկնքի հետ, ամեն մեկի համար ոտատակից էր ծլում ցուրտը, շինություններից, գոց դուռ ու լուսամուտներից և ծխնեղույզների շրթերից՝ դեկտեմբերին անջատվող ծխի բուլաներից։ Հատուկենտ էին անցորդները, աչքերը կկոցած ցրտակեղ մայթերին, և Կոմիտասին ուշ դարձնող չկար։ Իսկ նա, աննահանջ, սպասում էր... Չորս ժամ է ետ ու առաջ էր անում, փողոցի շրջադարձն ու ետ, շրջադարձն ու ետ...

Չորս ժամ...

Եվ դրամապանակն էր մտահան արել, և ճամփապահի նպատակն ու հարկը։ Կար միայն կարոտյալ մեկի հետ հանդիպելու ցանկություն, կարոտյալ մի մարդու, որը ձմեռվա-այդ օրը աշխարհում ամենաշատը պետք է մրսած լիներ։ Թող դար, տեղ դառնար այն աղոթքին, որ իր համար հայր սուրբն է արել երկրի պազ դմբեթի տակ, աղոթել անարև առավոտից մինչև անարև արևապատոց։

Ու եկավ նա...

Դեռատի կին էր՝ այր մարդու բաճկոնով, այր մարդու ոտնամաններով, ճոթերը բզիկ գլխաշորով։

(Անակնկալ էր, չգիտես ինչու, մտքով չէր անցել, որ դրամապանակի տերը կարող էր կին լինել)։

«Աշխարհում, բնության դեմ սուր վերցրածները շատ են,— նորից մտածեց Կոմիտասը— բնությունը սրան կին է երկնել, այր մարդու բեռ են բարձել ուսերին. կինը սպանում են, կնոջը ստիպում այրմարդ դառնալ»։

Դեռատի կնոջ աչքերում բողբոջ կար, և հույսը լացի պես կախվել էր

շուրթերից ու դողում էր: Նա քայլում էր տրտում ու անվստահ, և ոտքերը, հայացքի հետքով կամ ու կաց շարժվում էին. հայացքի հետ դողում, աչքթարթումի հետ կանգնում՝ ճշգրտորում մի թիզ գետնին, մտածում աչքու ձախ թեքվելու, ետ դառնալու մասին:

Կնոջ թափառիկ հայացքը հանդիպեց Կոմիտասին, հետո կծկվեց, հուշ եկավ ոտքերի մոտ՝ դարձավ գողտտուկ հայացք, և նա կորածը փրկաբեկ շարունակեց գողտտուկ հայացքով ու հանկարծ զգաց, որ սալարկին կենտրոնացած հայացքը հիմա դրամապանակ չի որոնում, այլ ճիգով պահում է հենց նոր իրեն հանդիպած հայացքը և ինքը դրա իմաստն է ուզում հասկանալ:

«Աչքերը սև էին... Տխուր... Եվ...»:

Կինը լարված պահում էր Կոմիտասի դեմքը, աչքերը, հայացքը, կինը ձգտում էր աչքը շթարթել, չկորցնել այդ անծանոթ մարդու դեմքը, աչքերը, հայացքը: Ախր, դրանք խոսք ունեին, և նրան թվաց, թե խոսքն իրեն էր ուղղված:

«Աչքերը սև էին, տխուր և տխրությունը... իմ համար էր», — սիրտ արեց մտածել, և հուզմունքից շուրթերը դողացին, ու տաք դողը հոսեց ծնկներով: Նա փորձեց բարձրացնել գլուխը՝ էլի նայել, բայց մի գթոտ ձեռք: Որն էր Կոմիտասի հայացքը, գլխաշորի տակ մազերն էր շոյում, և կինը շուգեց շոշափել, ստուգել, պարզել շեղած տեղից մեկեն հայտնված գթասիրտ ձեռքը, որին նա, է՛հ, երբվանից սպասում էր...

Ապա կնոջ կախ գցած հայացքը առավ Կոմիտասի վերարկուի սև փեշերը, տաբատի սև փողկերը, սև ոտնամանները, որոնց վրա ասեղի պես փայլվում էր ցուրտը, և դողը ծնկներից հասավ, շփոթեց ոտքերը: Կնոջ քայլերը ավելի չկամ դարձան, շփոթ ու չկամ, ախր, էլի մի քանի քայլ՝ և ինքը կանցնի այդ անծանոթ մարդու մոտով, հետո այդ տաքուկ ձեռքի փոխարեն գլխաշորի տակ կսողոսկի ցուրտը, և ինքը կմնա ձմեռնաշունչ օրվա ու կորած դրամապանակի հետ:

— Մաղմուազել...

Կինը ցնցվեց: Խառնված ամեն քայլի հետ նա սպասել էր՝ ուր որ է կլսի այդ աչքերի ձայնը (ախր աչքերում իրեն ուղղված խոսք կար), շունչը պահած սպասել էր և Կոմիտասի ձայնի հետ ցնցվեց, դա շրնչակտուր սպասման ճիշն էր:

— Մաղմուազել, դուք որե՛ն բան կորցրե՞լ եք:

Մեղչկա ոտք ու ծնկների դողը մարել էր, դարձել էր տաք թմրություն, կողերը ծանրացել, իրար էին գալիս, և նա զգաց, որ հոգնած է, շատ է հոգնած և քնել է ուզում... Մի տաք անկյուն լինե՞ր... Քնել է ուզում...

— Այո... դրամապանակս եմ կորցրել, — տաք ցածրաձայն:

Կոմիտասը ձեռքը տարավ գրպանը:

— Ահա՛վասիկ: Վերցրե՛ք, — տխուր ժպտաց, — իսկ ինչո՞ւ ուշացա՛ր: Աղջիկը թույլ մեկնեց ձեռքը, դրամապանակը առավ, գողացող մատներով փորձեց բացել: Գա ահամա մղում էր, պահի հետ կապ չունեցող: Կոմիտասը ափերի մեջ առավ նրա ձեռքերը:

— Բացել պետք չէ, — առաց և, ինքն իր համար ավելացրեց, — ցուրտ է...

Հետո ձեռքերը գրպանեց, թեթև խոնարհում արավ:

— Վաղը երեկոյան, հայկական եկեղեցում հայկական նվագահանդես կա: Ձեզ հրավիրում եմ: Անպատճառ եկեք: Ցտեսություն:

Եվ նորեն գլուխ տվեց ու գնաց:

Աղջիկը մոլոր հայացքով հետևում էր նրան, ճկուն քայլերով հեռացող մարդուն, և մատները դրամապանակն էին շոշափում, որոնում այդ մարդու դեմքը, աչքերը, հայացքը, ձայնը: Ու երբ Կոմիտասը ետ նայեց, ժպտաց, ձեռքով արեց, աղջկա շուրթերը դողացին:

Իսկ Կոմիտասը հեռանում էր՝ հոգում տխուր ու ծանր մի խաղաղություն: Եվ հոգում նորեն անհասկանալի մի ալիք՝ զեռ, կտրակցուն: Ներսում էլի աչք էր բացել, թպրտում էր իրենից թաքնված մի զգացում, որի հեռու, հեռավոր արձագանքն էր միայն տեղ հասնում, այսքանը. Կոմիտասին թվում էր, թե այդ շրոթամյա սպասումը մի քիչ ուրիշ ձևի պետք է լիներ: Ինչպե՞ս... Մի քիչ ուրիշ ձևի, ախր ինքը սպասում էր... այր մարդու, բայց կին հայտնվեց:

Նա նորից շրջվեց, նայեց, կինը դեռ կանգնած էր: Նորեն թափահարեց ձեռքը, և նորեն ականջը փմբկահարեց թուխս դրած հավքերի թփուտուրը:

ՁԱՅՆԻԿԻ Ի ՀՈԳԻՍ...

Շողենավը ժայռապորտից հավաքեց խարխիսները, ուղղություն առավ դեպի Պոլիս, ժայռ ու ափից այն կողմ թողնելով Ջիֆթե-Հաֆուզ զբոսավայր՝ ծառ ու ջրավազաններով օժտուն աղայանիստ մենատներ, ծառ ու ջրավազաններով ուղեկից ոլործուն արահետներ, պանդուկներ, չգիտես ինչ ու ինչ և... մի արաղադ:

Շողենավով Պոլիս էր դառնում նաև Կոմիտասը, ամեն ատենվա պես՝ խմբով: Խումբը մեծ էր. զբոսավայրում Կոմիտասին հանգիպել էին հեռավոր ծանոթներ, նաև՝ իրենց բախտը Պոլիսում նո՛ր-նո՛ր որոնող

հայտնողին՝ տարբեր գավառ ու շենքերից, տարբեր կածաններով հեռացած՝ թողած արտ ու այգի, դարբնոց ու բրուտանոց, ու հիմա Զիֆթե-
Հաֆուզ զբոսավայրից Պուլիս էին դառնում: Եվ նրանք՝ կորսված շարքը
Պուլսում նոր-նոր որոնողներն ու Կոմիտասի մյուս ճամփա-բնկերները
ուշք ու մտքով դեռ զբոսավայրում տեսած աքաղաղի հետ էին.

— Չայնը ահանջներուս մեջն չի ելնի...

— Հրը ուր գո՛ւյն, ուր դրվա՜ծք...— նորեկ մշեցին պուսահայերե-
նը դեռ չէր սերտել, և խոսքի մեջ շփոթմունք կար:

Եվ բերնե-բերան պատվաբանում էին պալատական աքաղաղի տես-
քն ու կանչերը:

Կոմիտասը քաշվել էր կողմ, սուս էր, աղայատեր աքաղաղի գովքին
անմասն, և նրա հայացքը հոգնած լողորդի պես ճապղում էր Բոսֆորի
ջրերում:

Օրը գարնան օր էր. և շատ էր ջրերի աղմուկը:

«Նոր ծնված ջրեր են թափվել ծով,— մտածեց Կոմիտասը:— Առու-
ները խաբել են սարերի նորածին ջրերին,— ավելացրեց,— առուները
իրենց ոլորք գնացքի ու կանաչ ափունքի մեջ սարերի ջրերին մոլորել են՝
բերել-նետել են գետերը:— Եվ կարոտեց նրանց՝ սարերում ծնված ջրե-
րին, և ցավեց,— ու գետերը կալել են նոցա, բշել ու թափել ծովը»:

Ալիքների մեջ նա որոնեց նորեկները և այդ փորձի համար ժպտաց.

«Մոլերի ալիքները խառնածին են, ջրերը՝ ծեք... մի օրվա կյանք
ունեցող սարերի ջրերը ծով հասնելուն պես ծերանում են... լեռներում
ծնված ջրերի տարիքն ու գույնը խեղդվում են ծովում»:

Արեւամուտի ժամն էր, ալիքները հյուսում ու քանդում էին իրենց
խուճուճ ստվերները, ալիքները ծովի հատակն էին սուզում բուռ-բուռ
կարմիր արև, և օրը մարում էր ծովում: Շոգենավը սահում էր, ձգում
ջրադրոշմ պոչը՝ գզգզված, լեկկոծ ու աղմկոտ, և աղմուկի միջից Կոմի-
տասը զատում էր լեռներից բշված-բերված ջրերի բազաքը:

«Նոքա իրենց լեռներն են ուզում,— մտածեց Կոմիտասը,— ու կգնան
իրենց լեռները,— և ուրախացավ մեկնն հայտնված այդ մտքից,— պա-
լան-պալան կշվեն ու ամպ դարձած կնստեն լեռներին»:

Նա ջերմ-ջերմ նայեց ծովում բաբախող արևին. լեռներից բշված ջրե-
րի փրկիչը նա էր՝ բյուրապատկված, ալիքներին ձեռք մեկնած արևը:

«Եվ ծովում հանգչող արևից՝ հանգչող էս օրվանից մի բան ետ
կգա,— միտքը շարունակեց,— գոլորշի դարձած մի օր այցի կգա որպես
հիշողություն... Հարկավ, հիշողությունները գոլորշի են՝ անցած օրերից
զատվող, որ տեղ հասնելուց դառնում են ամպ, թառում են մարդու ուսե-
րին...»:

Պալատական աքաղաղի գովքը շարունակվում էր ավելի ոգեշունչ ու բարձրալուր, լսելի նաև Կոմիտասին:

— Խոսնակի կանչը ինձի երաժշտական պատկեր մը ներշնչած է, մտքիս մեջ կ'պտտի, պետք է գրեմ,— երգահան Սինանյանը արմանք-զարմանք օրորեց դուխը:

Ինչպես Չիֆթե-Հաֆուզ զբոսավայրում աքաղաքը մտիկ անելու ատեն, Կոմիտասը նորից հիշեց իր հայրենի աքաղաղը և թեքվեց-նայեց Սինանյանին:

— Բանի մը պետք ունի՞ր, հայր սուրբ,— Սինանյանը պատրաստակամ շարժում արեց:

— Ո՛ր,— պատասխանեց Կոմիտասը, հետո էլի դարձավ դեպի ծովը և մտքում ասաց.

«Իմ սիրելի դժբախտ հայորդիներ, ուր է, որ դուք այսօր տեսներք ձեր հայրենի աքաղաղը... էջմիածնի է՛ն աքաղաղը, որ իր քաղցր կանչերով հայրենի սիրուն հիմքը դրավ...»:

Եվ շոգենավի-դրոշմ ջրերի մեջ արևի փոխարեն թպրտացին հայրենի աքաղաղի կարմրկեկ թևերը, ու ձենձենոց ջրերի միջից այս անգամ անջատվեց՝ ականջին հասավ իր աքաղաղի ձայնը:

«Ձայնիկդ ի հոգիս...», — Կոմիտասը աչքերը փակեց ու ավելի իրական դարձավ իր աքաղաղը, իրական ու շոշափելի, ինչպես, է՛, երեսուն-երկու-երեսուներեք տարի առաջ, երբ ինքը Քոթահայից նոր-նսր էջմիածին էր եկել ճեմարանում ուսանելու:

...Մայրենիի դաս էր... այն ժամանակ, այն օրն ինքը հայերեն հատուկենտ բառեր գիտեր միայն ու լարված հետևում էր ուսուցչի շուրթ ու շարժումներին, լարված լսում էր, ջանում կռահել ուսուցչի ասածը: Եվ նրա խոսքերից կռահած բառերը ջոկջոկում-հոլովում էր մտքում: Աշնան օր էր, և ճեմարանի բակում ծիրանենիները ճոճում էին իրենց դեղին մեղեդին: Ծեմարանի բակում խաղաղ լուսթյուն էր, և մի աքաղաղ կանչեց՝ խորացրեց լուսթյունը... անուշ կանչ էր, ու ինքը թեքվեց՝ լուսամուտից նայեց դուրս: Խոսնակը կանգնած էր ծիրանենու տակ, վիզը թեք, աչքերը գոց և իր կանչի արձագանքն էր լսում: Երփնազարդ էին փետուրները, կարմիր ու կապույտով, ոտքերը ցեխոտ էին, կատարի վրա չորացած-մնացած արյուն կար: Խոսնակը լսե՛ց, լսեց իր կանչի արձագանքը, հետո դուռը բաց, թախթիվեց. փետուրների միջից փոշի ելավ՝ կտցեց ու նայեց պատուհանին: Ինքը ժպտաց նրան...

...— Սա աքաղաղը միաստիկ առաքելությո՜ւն մը ուներ, և կ'մտածեմ, թե Հուսեին բեկի հաջողությո՜ւնները, ճեմարիտ, աքաղաղին հետ կապ ունին,— Կոմիտասի ճամփաընկերները շուրթ-շրթից խլում էին Չիֆթե-

Հաֆուզի աքաղաղի գովքը, և զբոսավայրի այդ աքլորը արարչանում էր։
...Կոմիտասը ջրերի մեջ ժպտաց իր աքաղաղին, ժպտաց երեսուն-
երկու-երեսուններեք տարի առաջվա Սողոմոնի պես և էն օրվա պես շըն-
ջաց, — «Դու իմ խոսնա՞կն ես...» — ու հաճությամբ պարուրվեց էն օրվա
հաշիվ, — խոսնակը աչքեց լուսամուտին, աչքեց ինձ, նորեն գողգոաց ու
կանչեց. զրույց արեց-բան ասաց ինձ...»։ — Եվ ինքը աքաղաղի պատ-
մածը հասկացավ, մայրենի ուսուցչի էդ օրվա պատմությունից ավելի
լավ աքաղաղի կանչը հասկացավ։ Աքաղաղի խոսքը աշնան օրվա մասին
էր. կանչի մեջ օրվա փափկությունը կար՝ ծիրանենու աշնանային մեղե-
ղին, արևի ոսկե զնգոցը, վանքի մամոռոտ հիմնաքարերի զովությունը,
ճեմարանի բակից դուրս ցաքուցրիվ տների ու փողոցների փոշոտ լու-
թյունը և առուների սուս սվսվոցը, և տներից անդին կավե ցանկապատե-
րին փայլփող հարդերի դեղին բզբոցը, և ցանկապատված որթերի տաք-
առք գվոցը, և ցանկապատերից այն կողմ ճաքճքված դռերի հեացող
շունչը... Կանչի մեջ այդ ամենը կար, ինքը լսեց՝ կար։ Աքաղաղը կանչեց,
նորեն թեքեց գլուխը, աչքերը փակ ականջ պահեց իր կանչի արձագան-
քին, հետո ծիրանենուց իջավ մի դեղին տերև՝ աքաղաղը վրա վազեց,
կացեց տերևը, էլի կացեց և խաբվելու համար ծուռ նայեց ծառին ու
բզբոց-դունդունաց։ Ինքը արդեն ուսուցչին չէր լսում. աչքի պոչով հե-
տևում էր խոսնակին և չէր ուզում, որ նա թողնի-հեռանա։ Եվ ընդմիջ-
մանը ելավ ու ոտքը շնմից դուրս դրեց թե չէ՝ զգաց աշնան այդ օրվա
փափկությունը՝ ճիշտ ու ճիշտ խոսնակի ասածն էր։ Եվ ուրախացավ, որ
աքաղաղն ամեն ինչ ճիշտ էր պատժել, և ուրախացավ, որ
ինքը ճիշտ էր հասկացել նրան... մոտ վազեց, աքաղաղը խուսափեց,
ապա դարձավ կշկշաց, — «Խ՛նչ ես ուզում», — և ինքը ժպտաց նրան, —
«Դու իմ խոսնա՞կն ես»։ Աքաղաղը տեսավ իր ժպիտը, գլուխը թեքեց,
նայեց՝ ստուգեց տեսածը և հաշտ-հաշտ կտցեց գետինը, — «Հա՛», ես քո
խոսնակն եմ...»։

... — Աքաղաղի փետուրներուն վրա գույներ կային, որ ես տեսած
չէի։ Ուրիշ տեղ մը բնավ տեսած չեմ, — շեշտեց նկարիչ Գալֆայանը, —
ես նորեն պիտի Զիֆթե-Հաֆուզ երթամ աքաղաղը տեսնելու, անոր փե-
տուրներեն կտավներուս համար գույներ պետք է առնեմ։

— Ես անպատճառ կընկերակցեմ քեզի, — ցանկացող եղավ։

— Ես ալ կուգամ...

Պալատական աքաղաղին նորից և էլի ու էլի ցանկացողները շատ
էին։

Կոմիտասը վիրավորված նայեց զբոսավայրի աքլորը ներքողող ազ-
գակիցներին, և հայացքը նորից սկսեց թափառել ծով-հորիզոնում։

«Ո՞ր է, ո՞ր է հայրենի հող ու ջրեն սնված իմ աքաղաղը,— հուզված մտածեց նա,— պիտի տեսնե՞մ նրան, պիտի լսե՞մ դարձյալ, ա՛խ իմ հայրենի աքաղաղս...» Օրն ի բուն էջմիածնի փողոցներում դեգերում էր՝ փողոտ էր, ցեխոտ ոտքերով, կատարը միշտ վերավոր, բայց գլուխը բարձր, քիչ թեք պահած և արծվային կողկախ հայացքով։ Ամեն տեղ տեսնում էր նրան, էջմիածնի բոլոր փողոցներում... Առունների ափերը քշփորում էր, մի հատիկի համար պաշպշում գետինը, կում ջրի համար երկնքից գոհոթյուն առնում։ Տեսար, մեկն սևեռվում էր, ակնապիշ նայում առվում բողբոջած ջրերին, ապա ականջ էր պահում ջրերի վրա, և կիսախուփ կոպերը ճպճպում էին։

«Շշուկներ էր հավաքում առվից»,— ժպտաց Կոմիտասը։

Եվ ծափ էր տալիս իր գտածի համար, և կանգնում-կանչում՝ իր զգացածը պատմում առվի մասին։ Թաղի շար երեխաները հենց կանչի ժամանակ էին քար նետում, ու կիսատ էր մնում նրա երգը։ Նա կիշկիշ-բողբոջիով փախչում էր, թաքնվում իմ ցանկապատի ետևում, շարունակում իր փնտրուտը, ծիկլատում էր և, հալածանքը մոռացած, հայտնեվում ցանկապատին և նորեն կանչում։

«Ամեն տեղից կանչում էր իմ աքաղաղը... անծուխ երդիկների վրա նորա կանչը ծուխ էր դառնում, փլատակներին՝ շունչ, չորացած ծառերին՝ կանաչ, ցամաքած առուններին՝ ջուր...»։

Կոմիտասի ականջները ջեռ-ջեռ զողանջում էին. նա երբեք այդքան չէր կարոտել իր խոսնակի կանչին։

«Ո՞ր է, ո՞ր է իմ հայրենի աքաղաղս... հիմա ո՞ր ավերակներին է ձայն տալիս»։

Է՛, ճեմարանային տարիների-իր աքաղաղը ապրում էր, միայն թե ինքը հեռո՛ւ, հեռու էր նրանից։

«Մեկ էլ կտեսնեմ, կլսե՞մ նորա կանչերը...»։— Ցեխապատ ծառացած ոտքերով թրփ... թրփ... թրփ... գալիս էր, կամուկաց մտնում վանքի բակը։ Ցեխի հետ ոտքերին շուր ու թել էր շուլալված լինում, կանաչ, չորացած մի շյուղ, տերև... դժգոհ կոտցում՝ ազատվում էր տերև ու շյուղից, բայց թնջուկներից պրծում չկար։ Եվ շուր ու թել քարշ տալով դանդաղ առաջանում էր՝ աջ ու ահյակ հայելով, կասկածելով, չէ՞ որ նրան քար նետողները շատ էին։

Կոմիտասը հիշեց Չիֆթե-Հաֆուզի փայլ ու հոտով օծուն աքաղաղի վստահ շարժումները։ Նա իր աղա տիրոջ հետքով քայլում էր գոռոզ ու համարձակ, գիտեր, հասկացել էր, որ աղա տեր ունի, իրեն քար գցող չկա։

«Տիրոջից փալլ ու կանչ, երեսառած աքլոր էր», — քամահրանքով մտածեց Կոմիտասը:

«Իսկ իմ աքաղաղի տերը ո՞վ էր... էդպես էլ չիմացա՝ ունե՞ր, թե աչ... Եվ անով ու քանգառող էր վանքի բակը մտնում»: — Ինքը մի կտոր հաց ճարած մոտ էր վազում՝ աքաղաղը կանգնում-կշկշում էր, ծիկլատում, հետո ծանոթ-ծանոթ բացուխփում թևերը, պատրաստվում հափ-կափելու հացի փշուրները: Եվ ուրախ ու մտերիմ պտույտներ էր անում իր շուրջըլորը, մոտիկանում, թևերը բացում-քամսվում իր տաքատի փող-քերին, դունդունում:

«Գոհությոն էր հայտնում ինձ», — ժպտաց Կոմիտասը:

Ապա, սիրտ առած՝ թրփ, թրփ, թրփ... շրշում էր վանքի բակում, կանգնում, թեքում գլուխը, բբում վանքը, աչքերը ճպճպում, մոտենում՝ ճպլկտում էր վանքն ի վեր, շանգոտում վանքի պատը, ու թևերից թափ տալիս պարտությունը: Հետո կտցում էր վանքի հիմնաքարերի մամուռը, համեսա անում, կտցում և աչք ու կտուց պահում քարի վրա, և հասկանում, որ մամուռը ունեւիւ չէ, ուտելու չէ, բայց դուրալի բան է: Եվ թևերով շոյում էր մամուռ քարերը, և դառնում-կանչում՝ վանքի ու հիմնաքարերի զովությունը հանում-փարում էր զմբեթի խաչին:

~~Սովոր ալեկոծ մետք էր. արեգակը՝ շառագույն մի աքաղաղ, թպրտում էր ջրերի վրա, բոսոր փնտաւրները շաղ էին եկել ալիքների ծալքերում, և Կոմիտասի հայացքը դադրած մի լողորդ՝ Բոսֆորի ջրերից աքաղաղի կարմիր կանչերն էր ժողվում:~~

«Չայնիկդ է հոգիս...», — Կոմիտասը մտքում աքաղաղը կրծքին սեղմեց...

... — Մեկել անգամ ատ աքաղաղին պետք է ձեռք տամ, ձեռքս անպատճառ պիտի դիպցնեմ, — պալատական աքաղաղի դյութանքը Կոմիտասի ուղեկիցներից շատերին գլխահան էր արել, դարձրել երազող:

— Իսկ Հուսեին բեկը իրավունք կտա՞:

— Իրավունք կխնդրեմ ու ձեռք կտամ:

Կոմիտասը ական ածեց խոսողին, ծանր քայլերով մոտ գնաց, մորմոք նայեց պալատական մի աքաղաղով այդպես ոգևորված իր հայրենակիցներին և ասաց.

— Ափսոս, որ ձեր հոգվո ականջները տակավին օտարոտի կանչերով ձեզ կոգեկորեն...

Ղալաթիոն Պոլսո հայաշատ թաղամասն էր, թաղի շենք ու շինություններին սովոր ձգողը՝ սուրբ Լուսավորիչը։ Կանաչ չէր բռնում Լուսավորչի բակում։ Վանքը զանգ զարկող ու խունկ ծխող ուներ, մոմ ու մտաղ խոստացող աղոթավորներ ու բակում հայոց ազգային Կենտրոնական վարժարանն էր՝ ելումուտ անող սոթ ու մտքը անհանգիստ պատանիք։

Էլի աշուն էր. վարժարանի սաները վերադարձել էին ամառային արձակուրդներից, Հայաստան աշխարհի բոլոր կողմերից եկել՝ վանքի բակը օծել հայոց ճամփաների փողով, Ղալաթիոյի փողոցները լցրել ձայն ու ոտնաձայներով՝ արձագանքներով իրենց սար ու ձորերի։ Սեպտեմբերն էր՝ նոր էին եկել, դեմքերին առած իրենց շենքերից գույներ, աչք ու սկանջներում՝ շշուկներ։

Եվ հիմա, 1912 թվականի աշնան այդ առավոտ, վարժարանի բակում ծաղկում էր նորեկ մի ուրախություն։

— Կոմիտաս վարդապետը մեզի երգեցողության դասեր պիտի տա։

— Հայր Կոմիտասը այսօր քաղցր ձայն ունեցողները պետք է չոփե երգչախմբին համար։

— Կոմիտաս վարդապետը երաժշտանոց հիմնելու միտք ունի և այսօրվան ընտրած ձայնեղները երաժշտանոցին ուսանողներ ալ պետք է ըլլան։

— Հայր Կոմիտասը...

Եվ աղոթքի պես շուրթից շուրթ անցնող անունն էր սուրբ, և վարժարանի սաներից շատերը նրան չէին տեսել, ու մեծ էր անհամբերությունը։ Բայց դեռ մի դաս էլ պետք է առնեին, հետո նոր հավաքվելին վարժարանի դահլիճում՝ հայր սուրբին ի տես։

...Եվ եկավ հայր սուրբը։ Վարժարանի տնօրեն Նալբանդյանի ուղեկցությամբ ներս մտավ և դահլիճն ու ողջ ուսանողները մեկեն առավ աչքերի մեջ։ Ամեն մեկին թվաց, թե հայր սուրբը իրեն տեսավ, հենց իրեն նայեց ու տեսավ։ Իրանը կիպ-կալող ու երկարափեշ սքեմը գոց շուրթերի պես անժպիտ ու լուռ էր, իսկ սքեմի օձիքի ճերմակ երիզը հայացքի պես լուսանշույլ՝ սևը հերքող։

— Ահա ազգային Կենտրոնական վարժարանի ուսանողությունը, — մատնացույց արավ պարոն Նալբանդյանը, մի պահ լռեց և ուսանողների նայելով ավելացրեց, — հա մեր Կոմիտասը, մեր ազգին փառքը։

Կոմիտասը կողքանց ժպտաց նրան և թեքվեց, շնչաց։

— Պարոն Նալբանդյան, Ձեր ներկայությունը գուցե կաշկանդի ուսա-

նողներուն: Կուգեմ մենակ մնալ նրանց հետ:— Եվ վարժարանի տնօրենը գուրս եկավ:

Կոմիտասը շեն նայեց ուսանողներին, երկար նայեց և ամենքը խըն-
գակից դարձան նրան ու ամեն մեկը հայր սուրբին մոտենալու՝ աչք
համբուրելու ցանկություն ունեցավ: Բայց միայն ուրախ խլրտում, խայ-
տում էին:

«Հայոց աշխարհի չորեք կողմերից մարդ կա հոս»,— ուրախ մտածեց
Կոմիտասը: Կար, և ամեն մեկը իր աշխարհի հորիզոնն ուներ կոպերի
տակ և ամեն մեկի ձայնի մեջ՝ իր աշխարհի շշուկները կային:

«Եվ թող կամենա աստված, որ ամեն գավառից մեկը, գոնե մեկը
ձայնեղ լինի, ու ես երգչախումբս հայոց աշխարհի բոլոր կողմերից ձայն
ունենամ»,— ցանկացավ Կոմիտասը:

Նա հայոց աշխարհի դերվիշն էր. թափառել էր կածան ու ճամփե-
քով՝ անցել գավառից գավառ, շենից շեն. ժողվել երգեր, «Ապրեմ-չապ-
րեմի» պես պահել ափի մեջ ու գուշակել նրանց՝ երգերի բախտը: Ու ամեն
երգի «ապրուկն» էր գուշակել և դա երգատեր սար ու ձորերի, երգատեր
շեն ու շինականների շունչն էր եղել, ամեն երգի «չապրուկն» էր գատել
և դա երգատեր սար ու ձորերի, երգատեր շեն ու շինականների դարավոր
անտիրության լալիքն էր եղել ու օտարատիրոջ դրոշմը: Նա հայոց աշ-
խարհի ձայնահավաք դերվիշն էր. հայ շեն ու գավառներից ժողվել էր
ձայներ ու գուշակել, «Հայոց աշխարհի բոլոր հնչյուններն ու երանգները
պարունակող ձայն քերը ունեին, շատ քերը... Չայն ամենայն ազգի
պիտի հնչեցնել խմբովին...»:— Եվ հիմա հասել էր Պոլիս, մտել ազգա-
լին Կենտրոնական վարժարան՝ խմբելու ձայն ամենայն հայոց:

...Կոմիտասը շեն նայում էր ուսանողներին, գրուցում անբառ և
խոսքը գլխելու հանգով ասաց.

— Հարկավ, երգչախումբ կազմելու՞ն դեմ չե՞ք: Եվ ձեզ շատ չե՞մ նե-
ղացնի, ամեն մեկը մեկ անգամ «Փա՛» պետք է ասե՞ք: Ա՛յ, էսպես...

Նա թեթև մատնահարեց ձեռքն առած կամերտոնը ու ականջի մոտ
պահելով ձայնեց՝ «Փա՛...»: Հետո մոտեցավ՝ լսեց առաջին ուսանողին:

— Հապա՛ նորեն,— առաջարկեց:

— Շա՛...— կրկնեց տղան, և Կոմիտասը գլուխշարժումով հաստա-
տեց մտքինը՝

— Տրապիզդոնցու լաճ ես,— ասաց:

Պատանին տրապիզդոնցի էր, և ուսանողները խանդոտ մտածեցին,
քն հայր սուրբն ու տրապիզդոնցի իրենց ընկերոջ հայրը ծանոթներ են:
Կոմիտասը անցավ մյուսին.

— Հապա, մանչա:

— Տա՛...

Եվ աղայի պոստ այդ շնչից նրա ականջների մոտ, ուրտից ուր, գրնգաց մի հորիզոն, գետնից երկինք ու ծովեն երկինք թավալվող իր մշուշով։ Եվ մշուշը մշուշ չէր, այլ՝ շշուկների հալոցք, և Կոմիտասը գուշակեց շիկացած այդ շշուկների երկիրն ու ժպտաց։ Իսկ պատանին անլուր էր, որ բերան բացելու հետ վարժարանի դահլիճն ու հայր սուրբի լսելիքը լցրել է Պր աշխարհի հնչյուններով, նրա համար ձայնը իր ձայնն էր, միայն՝ իր, հատկապես՝ իր... Եվ ձայնում եղած-չեղածին նա այնքան էր անլուր ու միամիտ, որքան է՛ն լուսնկա գիշերին, երբ ծնողները երկնել են իրեն, որքան է՛ն առավոտին, երբ աչք է բացել և շուրթերի վրա մեկ էլ... ծլել է «Մարեն», մկրտված՝ Վան աշխարհից իր ապուպայների ժողոված շնչով ու գույներով... Եվ նա ձայնեց իր «Փան» և՛ ահով, և հույսով Կոմիտասին նայեց. հայր սուրբը հավանե՛ց իր ձայնը։

Կոմիտասը շոյեց նրա մազերը։

— Տղա, վանեցի՞ ես,— ուրախ ասաց։

Ուսանողները զարմացած իրար նայեցին. ուրեմն հայր սուրբը տրապիզոնցի իրենց ընկերոջը չէ՞ր ճանաչում, նրա հոր ծանոթը չէ՞ր... ձայնի՞ց որոշեց։ Եվ սրան՝ վանեցի Արմենակին, իմացավ ձայնի՞ց...

— Դո՛ւ, մանչս,— Կոմիտասը ձեռքը գրեց հաջորդի ուսին։ Տղան շփոթված էր և կանգնելու փոխարեն կուշ եկավ։ Կոմիտասը ծիծաղեց և հիշեց վիպերգը՝

Իր ձեռ տվեց վեր Սպիտակ ձիու մեջքին.—

Սպիտակ ձին փոր էտու գետին։

Յհան ասաց.— Սպիտակ ձի,

Ե՞րբ տի տանես թե՛, հասցենե Դավթի կովին.— Եվ...

Վիպերգի տողով կատակեց աղայի հետ։

— Տի տանե՞ս ինձ հասցենե Դավթի կովին... Դե քեզ տեսնիմ։ Տղան շիկնած ոտքի ելավ՝

— Տա՛...

Կոմիտասը, հայացքը թեք՝ առաստաղին, ականջ պահեց ու լսելուք տեսավ էլի մի աշխարհ... Տարոն աշխարհն էր։

— Արմենակ Շահմուրադյանի մասին լսե՛լ ես,— հարցրեց,— քո հայրենակիցն է... ճոխ երգիչ է,— ավելացրեց գուրգուրանքով։

Ուսանողները շփոթվել էին, մի տեսակ վախվորած ու կտրակցոն էին նայում իրար, տագնապ ու անհամբերություն կար նրանց խորտոցի մեջ։ Մտքներում ասում-կրկնում էին իրենց «Փան», ավելի համարձակ-ները գողտուկ բերան էին բացում՝ շշնջում ֆա՛ ու ամեն մեկին թվում էր,

Թե առաջին անգամ է ականջն ընկնում իր ձայնը, առաջին անգամ է լսում, ու զարմանում էին իրենցից անջատվող անծանոթ ձայնի վրա:

Իսկ Կոմիտասը չէր նկատում ուսանողներին շփոթմունքը, հաջորդակի «Ֆաների» հետ նրա կոպերի տակ ծավալվում ու ծալվում էին հայոց աշխարհի գավառ-հորիզոնները, պոնկե-պոուկե՝ շշուկների ալիքավոր մշուշով, և ականջներում խոխոջում ու մարում էին հորիզոնների հանգվույն շշուկները:

— Կրկնի՛ր, տղա,— նա լայն ժպտաց. պատանու կոշտ ու փլոշտ ձայնի հետ հիշել էր սասունցի իր ծանոթ Պետոյին, տարիներ անց վարժարանի դահլիճում՝ պատանու ձայնի մեջ նորեն հանդիպել էր նրան, սասունցի Պետոյին, և շուտ բաժանվել չէր ուզում:

«Պետոյի ձայնի մեջ սարերից փրթած քարի արձագանք կար»,— Կոմիտասը ժպտաց իր Պետոյին, և տղան ժպտից սիրտ առած կրկին աղմկեց.

— Յա՛...

— Դու ծոերի՞ց ես,— պատանու թիկունքին թփթփացրեց Կոմիտասը,— ծուռ սասունցի ես:

Եվ մտքում ցավեց. «Ձայն չունի: Ափսոս... երգչախմբիս մեջ էս ծոերից մեկն ունենալն օգուտ է, պետք է. Սասունի երանգները ամենալավը սասունցու շնչով կողողանջե՛ս»:

— Հապա, մանչս,— Կոմիտասը ձեռքը դրեց հաջորդի ուսին:

— ...

— Ա՛, դու Շիրակ աշխարհից ես:

...Եվ մեկիկ-մեկիկ ձայնել տվավ ամենքին, ամեն մեկի շնչից գուշակեց նրա աշխարհն ու լսեց այդ աշխարհի շշուկները. նա հայոց աշխարհի բոլոր կողմերից երգչախմբի համար ձայններ ժողովեց՝ և՛ Տարոն աշխարհից, և՛ Վանից, և՛ Շիրակ ու Գողթան աշխարհներից, և... նորեն ցավեց Սասունից բացակա ձայնի համար ու մտքում որոշեց.

— «Ձայնեղ մի ծուռ կճարեմ»:

Հետո դադրած կանգնեց, հայացքով լուռ ու երկար համբուրեց դահլիճում ծվարած «Հայոց աշխարհը», մտքում գուրգուրեց. «Աշխարհիս չորեք կողմերն են երգչախմբումս ձայն ունիմ. հայ ձայն հնչեցնել կարելի է ու... երաժշտանոց հիմնել»,— և դարձավ ուսանողներին մեկնեց իր օրհանք-ուրախությունը.

— Ապրեք, որդիք, դուք ամենքդ ձեզ նման եք... ձեր հող ու ջրի, ձեր ցեղի հիշատակներն ունիք, ձեր աշխարհների երկինքն ու շունչը:

Եվ սրճմի օձիքը բոլորող ճերմակը ցոլացնեղով ելավ գուրս:

ԳԼՈՒԽ ԱՌՍԶԻՆ

— Երգիր, մա՛:

Ես գրքեր եմ թափթփել սեղանին, ձայնագրիչը տեղավորել գրքերի թիկունքին, միկրոֆոնը հարմարեցրել և սպասում եմ, որ մայրս երգի: Եվ նա չպետք է իմանա, որ ձայնագրում եմ: Ճշմարիտն ասած, տետր ու գրքերի թաքստոցն էլ պետք չէ, եթե չորսամյա աղջիկս՝ Մովինարը, մորս անվանակիր, եթե հորս անվանակիր եղբորս չորսամյա տղան՝ Օհանը, չմատնի, մայրս որտեղի՞ց իմանա:

— Էդ ինչ պստիկ ու խորոտիկ բան է,— նկատում է մայրս:

— Այո, բայց դու երգիր, մա՛, երգիր:

— Խեիկ, ասոված վկա, ձեն չի մնացե... Շունչ չունիմ:— Մայրս նստած է իմիջիայլոց, գլուխն ուսն ի թեք, և շեղ հայացքը մոխրամանին և մատներով խաղում է մոխրամանի հետ, մոխրամանի փոշու հետ: (Երբեք ես հարկ համարեցի դիտողություն անել, և մայրս պատասխանեց, մաքուր փոշի է, գառնուկ, իմ մատներն, էս կոշտ ու փլոշտ մատներն հող ու փոշու մեջ չե՞ն ծերացել... Մաքուր փոշի է): Մայրս նստած է իմիջիայլոց, հա-հա ոտքի պետք է ելնի, առիթ է որոնում և կողքանց նայում է բարկ վառարանի մոտ նստած հորս:— Զվառվի՛:

Հայրս մոտիկ է վառարանին, իսկ վառարանը՝ շիկացած կող ու կըշտով: Դեկտեմբերյան սառը օդը ծխնելույզից խուժել է, բորբոքել... Իսկ հայրս վառարանից ետ չի քաշվում: Նստած է ձեռնափայտը ոտքերի արանքում, թևերը ծնկներին ծալած, հակված ծնկներին, գլխաբաց է. մեկ հատիկ մազ չի պակասել, և մի հատիկ սև չկա՝ ճերմակ ու մաքուր, կարճ խուզած, գեղեցիկ, ճերմակ: Հայրս հարյուրի սահմաններում է,— ճիշտ տարեթիվը ո՞վ գիտի. Լորիս Մելիքովի անունը օրորոցում է ընկել ականջը, և ահա էլի տարեմուտ է, դեկտեմբերի 31-ն է, մի քանի ժամ հետո աչքիդ մեջ խցկված, թերթերունքներդ ի կախ, ժամանակից մի

մսխալ կտրվելու է ու խազվելու թիկունքիդ, և՛ Նոր տարի, նոր տարե-
թիվ... Բայց դա ի՞նչ կապ ունի հորս հետ, հին ու նոր օրեր իրար խառ-
նած, ժամանակի մեջ ճոճանակի պես տարուբեր, իր տեղն ու տարիքը
կորցրած հորս Նոր տարի, նոր տարեթիվ փ՛նչ կապ ունի:

— Երգիր, մա՛ւ:— Ես կամակորուժյան հասնող համառ եմ. միևնույնն
է, մայրս պետք է երգի, պետք է երգի: Չերգեց՝ հարցեր կտամ (մայրս սի-
րում է, որ հարցեր են տալիս, իր խոսքն են ուզում), հարցեր կտամ-
կպատասխանի, հանդարտ, սկզբում՝ իմիջիպալոց, հետո կխոսի տաք, լըց-
ված ու հուզված, անցած բաներ կհիշի՝ հրիի՛ր-ախ, կկանչի երգեցիկ և
կսկսի երգել: Կերգի մայրս, կերգի, բայց... մայրս ճիշտ է. արդեն շունչ
չունի, առաջվա անուշ ու զուլալ ձայնը ո՛ր է... ձայնագրելու համար
շատ եմ ուշացել, և ինչ հարց տամ մորս... Եվ նայում եմ պատուհանից
դուրս:

«Մարութը չեկա՞ջ:— Օղբայրս գնացել է տոնածառ բերելու:— «Միշտ
ուշացել ենք, միշտ ուշանում ենք»:— Ես Երևանից եմ եկել՝ կնոջս ու
երեխաներիս հետ, եղբայրս՝ Լենինականից կնոջ ու երեխաների հետ, ես
մտածել եմ, թե Մարութը տոնածառ կբերի, Մարութը մտածել է, թե ես
կբերեմ, և ահա՛ շունենք: Ես Երևանից, եղբայրս Լենինականից շնորհ ենք
արել մեր ծնողների հետ Նոր տարին դիմավորելու: «Ուշացումը շղթա-
յական ռեակցիա է, ուշացումը ուշացում է ծնում»:— Ձմեռն ուշացել է,
դեկտեմբերի 31-ն է, բայց ձյուն չկա,— ձմեռն ուշացել է ու շարունակ-
վել է գարնան մեջ, և գարունն է ուշանալու: Ձյուն չկա՝ ոչ մեր դռանը,
ոչ պատերի տակ, ոչ գլուղից դուրս, բլուր-բլրակներին, իսկ հորիզոնը
պռատ է... Արարատն ու Հայոց լեռնապարը գորշ ամպերի տակ են, գե-
տինը գորշ ու սառած, սառնությունից ճաքճքված, և ճաքերի մեջ՝ ցրտի
երակները, սև կտրիչներ՝ ճաքերի մեջ և ճաքերի շրթին խլվլացող ոլորվող:
Եվ գորշ փսթոկված ամպերից սառնություն մաղող երկնքի և սև կտրիչ-
ներով գետնի արանքում՝ մեր ծխելուլզի մեջքակոտոր ծուխը:

Աղջիկս՝ Թրխկ-Թրխկ-Թրխկ աստիճաններով բարձրանում է,— երբ
աստիճանները ամենօրյա ու մտերմիկ չեն, երեխաները ավելի պինդ են
խփում Թրխկ-Թրխկ, բարձրանում է, բացում դուռը և խռոված նայում:

— Տոնածառ, հայրիկ,— պահանջում է խռովկան ու մոթոշ:

— Կի՛նի, ձգուկ, հորեղբայր Մարութը գնացել է: Դու վար իշիր,
խանգարում ես:

— Ի՛նչ եք անում,— քշում-կանգնում է դիմացս,— քո մամայի հե՞տ
ես խոսում:

— Իմ մայրը քո ի՛նչն է:— Մովինար թոռնուհին իր անվանակիր
տատի ձեռքից ե՛րբ է ձու ու կարագով հաց առել, պնդերես ու թաքուն,

ե՞րբ է քանդել տատիի գրպանները, ե՞րբ է լացել ու կռվով իր անկողնուց փախել-տափ եկել տատի ծոցում... Այս տարօրինակ զգեստներով՝ ծալ-ծալ փեշերով ու ծոպավոր գլխաշորով տատը հայրիկի մաման է, որը իր տատն է:

— Քո մաման իմ տատին է:— Սա անգիր արած խոսք է. սովորել է Երևանում, մորս լուսանկարի առջև կանգնած, հարցական, ժպտուն և կաշկանդված հայացքը լուսանկարին: Եվ ահա կրկնում է նույն հայացքը մորս, նույն հարցական, ժպտուն ու կաշկանդված հայացքը մորս:

— Դե գնա տատիի մոտ, թող քեզ սիրի:

— Էս ի՞նչ է... Ասե՛մ ինչ է՝ մագնիտաֆոն... տատիկի՞ն ես ձայնագրում:

Այնուամենայնիվ տատը բառ է աղչկաս համար, սովորական բառ, ինչպես ինձ համար, որ ոչ տատ եմ տեսել, ոչ պապ: Բայց ահա նույն օճորքի տակ՝ Մովինար մալրս, Մովինար աղջիկս, բայց Մովինար տատը... չկա:

— Մայրս քո ի՞նչն է: Վիրավորված հրում եմ մագնիտաֆոնին ձեռքը մեկնած աղչկաս:

— Ինչո՞ւ կենդացնիս գերեխեն:— Մայրս էլ է վիրավորված, գիտեմ, բայց զգացնել չի տալիս, աղպիսի վիրավորանքներ են մշուշել մորս աչքերի կապույտը: Էրեխեն ի՞նչ մեղք ունի: Արի, արի իմ գառնուկին բան տամ:— Մայրս ձեռքը տանում է գոգնոցի գրպանը, դա ինձ էլ է հետաքրքրում, մայրս գրպանում «անուշ» բան պահելու պետք ու սովորութուն չունի. երբ աղչկաս տարիքին էր՝ գրպանում պահելու բան չկար, հետո... հետո ո՞վ է աչք տնկել-սպասել մորս գրպանին... բայց տես, որ մի բան դուրս է գալիս:

— Էս ի՞նչ է,— մայրս ինքն էլ է զարմանում, շփում է կոշտ մատներով, մոտեցնում աչքերին,— ջանքմ, էս ի՞նչ է:

— Զի՞ր է... Էդ չիրն ուստի՞ց:— Հա՛, տվեց, տվեց... ո՞վ տվեց, երկու-երեք շաբաթ առաջ էն ո՞վ տվեց... ուշք ու միտք, հիշողություն չի մնացել... էն ո՞վ մի բուռ չիր բռնի լցրեց գրպանը, և ինքը բաժանեց հարևանի երեխաներին, բայց էս մեկը խոշոր ու քանց մոմ դեղին՝ մնաց: Աստված վկա, էս մեկը, էս խորոտիկը պետք է պահել, տեսար, մեկ էլ տեսար... Ու բաժին եղավ իմ գառնուկին:

Մայրս շոյում է աղչկաս մագերը՝ շեկլիկ, փափուկ, ալիքավոր:

— Էս ինչ խորոտիկ մագեր ունի:— Տխուր ու երազկոտ նայում է ու շոյում. մանկության օրերի մագերն են, հենց իր մագերն են:— Փանց արևի շողք:— Տխուր ու երազկոտ հայացքը մագերին շոյում է:

Աղջիկս փիսոյի պես քամւում է մորս փեշերին և հոնքերի տակից նայում է հորս:

— Ինձ չի տիրում,— գանգատւում է,— ինձ չի նայում... Ինչո՞ւ չի նայում... Տխուր է, դրա համար, չէ՛, հայրիկ... Ասեմ ինչո՞ւ է տխուր, իր մամային է կարոտել, իր մաման ասե՞մ ուր է, իր մաման չի մահացել, չէ՞... Ասե՞մ ուր է իր մաման, իր մաման գնացել է Սասուն, իր մաման հոգնել, շատ-շատ հոգնել, գնացել է Սասուն: Ծի՛շտ է:

— Ծիշտ է, աղջիկս:— Թող այդպես՝ շեկիկ մազերը մորս շոյող ափի տակ, փիսոյի պես մորս փեշերին քամւելով շատախոսի, հա շատախոսի: Ծիշտ է, ապրես: Հետո:

— Հետո փր մաման ուզում է գալ, բայց չեն թողնում:

— Հայրիկ, իմ պապիին ձեռք տա՞մ:— Եվ ցանկալի վախժորուկ ժպտում է ու սեղմւում մորս:

Ես բռնում եմ Մովինարի թևը, որ մոտեցնեմ, աղջիկս կաշկանդված նայում է հորս և դիմադրում. ես ականջի մոտ շշնջում եմ:

— Գնանք պապի ձեռնափայտը գողանանք:

— Հա,— խաղն ընդունած «ղավաղիր» ժպտում է, անվարան քայլ է անում և սեղմւում է ինձ:— Վախենում եմ:

— Ումի՞ց ես վախենում,— քաշում եմ թևից,— քո պապին է,— և աղջկաս ձեռքը բռնի կպցնում եմ հորս ձեռնափայտին:

— Մամա,— ճշում է աղջիկս:

— Վախեցա՞վ էրեխեն,— մայրս ոտքի է կանգնում,— ոչ ինքն, ոչ իր փետ:

Ես բորբոքված եմ, բայց փորձում եմ ժպտալ և խաղը շարունակել. հորս ծնկների արանքից փախցնում եմ ձեռնափայտը և դնում աղջկաս բուռը:

— Քոչիր,— հայրս այդպես մորս է դիմում:

— Ես եմ, հայրիկ,— կանչում եմ ականջի մոտ,— ես եմ՝ Խեփկը:

— Խեփկ... էգա՞ր:— Մի անգամ արդեն հարցրել է. առավոտյան սեղմեցի ձեռքը և ականջի մոտ կանչեցի. և իմացա՞վ,— էգա՞ր,— և հարցրեց,— աշխարհք խաղա՞ղ է:

— Հիմա նորից հարցնում է:— Աշխարհք խաղա՞ղ է, Խեռ:

Աղջկաս բազուկը պինդ բռնած, թաթիկը դնում եմ հորս ափի մեջ:

— էս ի՞նչ է,— հայրս աչքերը մոտեցնում է ձեռք ու ափին ու շոշափում է:— Հա՛յե՛եե, հորս խոշոր ափի մեջ ձեռքի կորիզ կա,— էս ո՞ւմն է:

— Իմ աղջիկն է, հայրիկ,— կանչում եմ,— Մովինարն է:

— Հայլենհեն, — հակված շոշափում է Սովինարի ձեռքը: — Հրեշտակ էրեխեն հեռացրու ինձմե... Գարոց կերթա՞:

Սովինարը ցանկալի ծպտում է: Ամեն օր մանկապարտեզի համար քնկթնկում է, իսկ հայրս դպրոց է ուղարկում, և ձեռնափայտը ամուր սեղմում է կրծքին՝ հաշվում է, թե ինքն է փախցրել և անկաշկանդ նայում է հորս: Իսկ պապը շտկվում է, թիկունքը խփում է պատին, և արտակարգ ձգվում է իր կոճղին և մշուշապատ ու անորոշ նայում... Պատուհանը տեսնո՞ւմ է, ձմռան անձայն օրը տեսնո՞ւմ է, թե՞ ուրիշ պատկերներ են հորս հայացքի դիմաց, եվ մեկկեն ու բարձրաձայն և հանդիսավոր սկսում է հայրս: — Ու էլան էրգու ախպեր, կանչեցին զուրանց Աստված, էլան վերցին զուրանց զավագեն¹ ու ընկան ճամփա: Ընկան ու շատ պտտվան, զարկեցին, էկան զարիբ էրգիր, էգան, գացին նեղ ձոր մի, տեսան՝ գետ մի կիգեր-կընցներ, առու մի ընդիեն կիգեր, կըզարկեր մըջ ըդ գետին, կը կտրեր գէդ գետ ու կը շերտեր շուր ի մեջ տեղ ու հպամ լե կը խառնվեր մեջ ըդ գետին ու կերթեր...

Ես ու մայրս տարակուսած իրար ենք նայում: Մայրս առաջին անգամն է հորիցս այդ պատմությունը լսում, հայրս ե՞րբ է պատմությունների արել, ե՞րբ է պատմում, — ես առաջին անգամն եմ լսում, որ հայրս էպոս պատմի, ես ու մայրս նայում ենք տարակուսած. հայրս գիտի՞ որ պատմում է. իր տեղ ու պահի, իր տարիքի մեջ ներկա՞ է, թե ընկել է քերիշ աշխարհ: — Ես էլ արտասանե՞մ, — աղջիկս՝ աչք ու կիսադեմով հորս, կիսադեմով ինձ քաշում է թեւ, — ես էլ արտասանե՞մ, — իսկ հայրս ձիգ ու գլուխը բարձր հանդիսավոր պատմում է, վառարանի խողովակները զրնգում են. հայրս որոտաձայն պատմում է և... և աչքերի տարալուծված կապույտում որտեղի՞ց են հայտնվել կապույտ կայծերը: — Ու էլան առան գառուն ու գացին էրգու ախպեր: Գացին ու գտան զախպուր: Ըդ ախպրի ջուր՝ լույն² մի ջուր է. կիգա կկտրե թամամ զուր տկու առուն ու հեղ մ' լե կդառնա, հեղ մ' լե կխառնվի առուն: Կը նստին վըր ըդ ական ու զուրանց բերդի հիմք թալլին: Սանասար կերթեր նեշիր³ ու Բաղդասար կը դատեր վըր բերդին... շենլիք ըդ վերքեր չըկեր...

Ինչպես սկսել էր՝ հանկարծ ու կտրուկ, այդպես էլ լռում է հայրս և ձիգ ու գլուխ բարձր, հայացքը պատուհանին նայում է: Ապա մարում են աչքերում հայտնված կայծերը, հայացքը մշուշվում է, և հայրս կամաց հակվում է և թևերը ծալում ծնկներին:

¹ Զավագեն — օրոպահիկ:

² Լույս — խողովակ:

³ Նեշիր — որս:

— Թող էլի արտասանի,— պահանջում է աղջիկս:

— Ասա թող արտասանի: Մովինարը բռնում է հորս թևը, փխսիկի պես հապճեպ ու վախվորով շանչում է ու սեղմվում ինձ:

— Ձի արտասանում, Դու ասա:

— Էլ չի արտասանի, ձագուկ,— ասում է մայրս:— Ես կանգնած եմ հորս կողքին ու տարակուսում եմ: Հայրս իր մանկությունը հիշեց՝ ձմռան գիշերների հավաքատեղին հիշեց ու պատմում էր... Հայրս գիտե՞ր, որ պատմում է:

— Օրեկան, ես ասեմ հարիր, դու ասա հազար, մտքը էրգիր է կերթա՝ ավեր ու անտեր Սասուն կերթա,— ավելացնում է մայրս:

Ես գիտեմ, որ այդպես է, ուրեմն քանի տարի հայրս ճոճանակի պես տարուբերվում է ժամանակի մեջ:

Մտքով՝ մեկ երեխա է սարի վրա, երեխաների, գառների հետ,— ասում է մայրս,— մեկ քեֆ-ուրախություն-հարսանիքի մեջ. և իբրև թե գուլաշի և իբրև-թե կարմիր-կանաչ կապած թագվոր է, որդի... ու մեկ էլ տեսար՝ կռվի մուծ ու կոտորումի մեջ է սա, սա... սա անտանելի է արդեն. ձայնը պցում է գլուխը, գոռում է, որոտում, իր առաջին կնոջն է կանչում, առաջին կնոջից ունեցած երեխաներին է կանչում, իր եղբորն է օգնության կանչում՝ *Խեռ՜ոռ...* Ու կանչից անտեր տունը դղրդում է. կանչ ու որոտից աման-չամանները զրնգում են...— ես կփշաքաղվիմ, գառ: Օհան, Օհան, թևից կքաշիմ, կքաշիմ՝ Օհան, Օհան... Տեսա՞ր, տեսա՞ր, դարձավ-եկավ. ուշքն եկավ գլուխ: Ես կվախենամ գառուկ, էս հալւարն լրիվ գծվի. մեկ օր էլ մտքը էրթա ու էրթա...

— Իրենից դուրս է, որդի:

Ես առարկում եմ մորս:

— Իրեն դուրս է, որդի,— պնդում է մայրս,— առավոտից շուր իրիկուն իմ աչաց դեմն է, ես գիտեմ՝ իրենից դուրս է:

— Քու հեր գծվել է, ինչիկ,— հանգիստ ասում է մայրս:

— Այդպես մի խոսիր, մա՛:

— Ինչո՞ւ կվիրավորվիս, թե մարդն իր տարիքն ու իր տեղը կորցրեց ու խառնեց իրար, էն մարդը գիժ չէ, ի՞նչ է, գառուկ:

— Խեռ՜ո, — վառարանի մոտ ծնկներին հակված կանչում է հայրս:

— Ի՞նչ, հայրիկ,— ես ոտքի եմ կանգնում:

— Քեզ հետ չէ, իր ախպեր ինոյի հետ է:— Մայրս չի նայում. աղջրկաս գլուխը կրծքին սեղմած, շեկլիկ մազերն է շոյում, բայց գիտի:— Ես ձեզնից կիմանամ, իր ախպեր ինոյին է կկանչել:

— Կխեղզվիս, տղա,— որոտում է հայրս, և վառարանի խողո-

վականները զրնգում են: Հայրս մաշված, փոքր, վառարանի մոտ կուշ եկած մի երեխա, բայց հզոր ձայն ունի,— կխեղդվի՜ր... էգանք, ժամո, էգաանք...

Կատաղած մի գետ է ուրվում ձորում. ձորը Տալվորի խորանձավ ձորն է, գետը՝ խելառ ու սանձակտոր Տալվորիկը: Գարնան կես է. բարձրիկ սարերի ձնհալը՝ ամպերից պոկված ճյուղավոր ու որոտան շանթ, քարափների գլխից գահավիժում է ձորը, լցվել է հեղեղի շնչով, և անձավներում քրտնում է սարսափը, գզգզված ու խելառ գետերի սարսափը: Քարափին տասը-տասնմեկ տարուն նորելուկ տղերք են նստոտած, կանաչ վարոցներով տղեք՝ այծի մազից գործած տրեխներով, այծի մազից գործած շալվարներով, Սուրբ խաչի ուլիկների մորթուց կարած այծենիները մերկ ուսերին քաշած, փռչող գլուխներով տղեք: Չարքեր են բռնում. Տալվորի ձորում չարքեր կան, ձմռան գիշերների հեքիաթներից գիտեն. Տալվորի ձորում չարքեր կան, ցերեկները պահմտում են քարանձավներում, իսկ մթան հետ ելնում-դարանակալում են ծառերին,— ա՛յ, էն բնկուզենու սաղարթի մեջ, ա՛յ, էն կաղնին, որ բունը հեղեղի մեջ է, այդ կաղնին փշակ ունի, այնտեղ են դարանակալում, ա՛յ, էն քարափի թիկունքին, այստեղ, որ նստած են՝ այս քարափի թիկունքին... Չարքերը մթան հետ ելնում-դարանակալում-սպասում են մարդկանց: Եթե մարդն ինքը շուտ տեսավ և աչք վռազ բռունցք արեց, չարքը կմնա սեղմված բռունցքում,— Յա՛, Մարաթուկ, հացն ու գինին, տեր կենդանին,— և կարող է շարտել գետը... Գծված գետը հայացքի տակ, նորելուկ տղեք են նստոտած քարափի գլխին և մեկը՝ կապույտ աչքերով, մութ կապույտ աչքերով ու սև, փռչող գլխով մի տղա՝ իսկույն է, անակնկալի է բերում,— չարքերը,— կանչում է լարված՝ ու բոցկլտուն հայացքը ձորին, հանկարծ կանչում է՝ տղեքը շտապ բռունցք են անում. բռունցքներում ճգմում չարքը,— Յա, Մարաթուկ, հացն ու գինին, տեր կենդանին,— խմբովի վանկատում են, ատամները սեղմած ճգմում չարքերին և քարերի պես շարտում գետը:— Դու,— իսկույն բոցկլտուն ու պահանջկոտ նայում է մեկին, իսկույն չի խուզարկել, բայց գիտի, որ նա ուշացել է աչք բռունցք անել. ուրեմն գերվել է չարքերից և ուրեմն թևերը խաշած պետք է պառկի, մինչև նոր կանչը:— Չարքը...

Գարնան կես է. Մարաթուկը, Մովսսաթն, Անգուկը, պորտն ի հարգեռ ձյան տակ են: Բարձրիկ սարերի կատարներին, բարձրիկ սարերի կուրծքը թրատած խանդակներում, գողիաթ ժայռերի ոտքերի տակ, ան-

ձաւններում դեռ ձյուն կա, գարնան կես է. կեսօր է. արևի շողերը ձյան տակ կանաչ ծիլ ու ձնծաղիկ են դարձել, և երկնքից պոկւ՛ած ձնհալը... ձնհալը... Սա արևի տակ շողշողացող ձնհա՛լն է, փրփուր ու ցողով ծիածան կապած ձնհա՛լն է, թե՛... վիրու այծերի հոտը: Նրանք են վիրու այծերը, վիրու այծերը... Ահա, Մարաթուկի լանջին քարափի թիկունքից հանկարծակի խարույկ բռնկվեց,— դա վայրի այծերի հոտն է,— և քարափի թիկունքից պոկված հողմը բզկտեց խարույկը,— այծերի խրտնած հոտն է: Գարնան շնչից գծված վայրի սյծերը վերից, Մարաթուկի լանջից պոկված գալիս են, սարալանջին խարույկից բշված քամու բերան ընկած բոցեր են փողփողում: Վայրի այծերի ընթացքին ոչխորի հոտ կա, ահա, ահա պտտահողմի բերանն է ընկնելու, բոցթերթ այծերը սուրում են հոտի վրայով, թռչում են և քարափների գլխից,— շըրխկ, շըրփ, շըրփ,— գահավիժում ալիքների մեջ, գետի ու գետափի ծեծկված ժայռերին,— շըրխկ, շըրխկ, շըրմփ,— մեկը խճճվում է ընկուզենու սաղարթում, ջարդոտում ճյուղերը,— շըրմփ, շըրխկ, շըրխկ, շըրխկ...,— հեքիաթ է. կայծակի կտորներ են թշշում հեղեղատի մեջ, զարկվում ժայռերին, կայծկլտում ու քարափի գլխին շունչները պահած նորելուկների աչքերը բռնկվել են բոցով... Լիներ ու մարդ՝ քանց փոթորիկ ու բոց, քանց վիրու էժ ճյուղավոր սրտով: Եվ մեկն նորելուկներից մեկը՝ մութ կապույտ աչքերով ու խոփվ սև մազերով,— Խեռն է՝ անհանգիստ շնչից առնգները տրաքվում են,— այծենին շպրտում է մերկ ուսերից,— աչքերում վառվում են վիրու այծերի հրաշքը,— այծի մազերից գործած սրբխները շպրտում է,— վիրու այծերի հրաշքը ցանկալի, հրաշքը անհաս,— այծի մազից գործած շաւվարը շպրտում է,— խոռվքն է այրվում աչքերում. ո՛վ է ասում, թե վիրու այծերի հրաշքը մարդու համար երազ է,— նիհար ու ճկուն ցոլում է ժայռի շիթից,— Խեռ՛ո,— և կանչում ժայռի կուրծքն ի վար կախված մասրենուց:— Տղաա՛— վարը կատաղությունից ինքն իրեն բզկտող գետն է, ափերին ծեծկված ու ողորկ ժայռերը, լղված թփուտները, թեքված-տապալվող ուռենիներ, ալիքների թափից դողացող ընկուզենին և... մի մտրուկ փաթաթվում է ընկուզենու ճյուղին,— Խեռ՛ո,— զելված կաշվից հյուսած մի մտրակ շառաշում ու կորչում է ալիքների մեջ,— կիսեղգվիս, տղա՛ա,— քարափի գլխից կանչում է Օհան տղեկը, քարափի գլխին տղեքը խառնվել են իրար,— Խեռյի հետ եկան, առան Խեռյի ինչպե՛ս վերադառնան գյուղ,— սարալանջին ձուլված տան կտուրից ծխասյան կողքին կանգնած մի կին իր տղերքին, գարնան խելքին ընկած իր խելառ տղերքին է կանչում... կտուրի՛ն, թե՛ լանջի՛ն մի կին է կանգնած... Վարդե մայրիկն է... կանչո՛ւմ է... Ձորից, գետի վշշոցի միջից կարծես Վարդե մոր կանչն է լսվում:— էգանք, մամո, էգա՛նք...

— Էս ինչ խորոտիկ մազեր են,— մայրս աղջկասս գլուխը սեղմել է կրծքին ու շոյում է մազերը,— քանց Արեգակի շողք, քանց խառն թել,— Տխուր ու երազկոտ հայացքը մազերին՝ շոյում է։— Կախստամ, թե էս կոպիտ ու անճոռնի մատներն դիպնի էս խորոտիկ մազերին։ Էս ինչքան խորոտիկ մազեր են։

— Քո մազերն են, ախր, մա՛ւ։

— Իմ մազե՛ր,— մայրս մատներով սււնրում ու շոյում է աղջկասս մազերը։— Շողք ու ապրշում են իմ ձգուկի մազերն։

— Մովինարի քո հասակը հիշո՞ւմ ես, մա՛ւ։

— Է, իսկի... Քու հարց,— ցավով ու երգեցիկ ու փափուկ ասում է մայրս, և մատները կարկամում են աղջկասս մազերին։ Ապա գլուխը բարձրացնում է ու սրղողած նայում ինձ։— Ինչո՞ւ կհարցնիս, իսկի, ինչո՞ւ հիշիմ, իսկի, ի՞նչը հիշիմ, որդի։

— Այն օրորոցից, որ քո մայրն է ելել,— կարմրատակած ասում է մայրս,— այդ օրորոցը քառասուն անգամ կրակի բերան է ընկել, այն օճորքը, որի տակ քո մայրը աչք է բացել, այդ օճորքը քառասուն անգամ փլվել է, գարնան Արեգակը, որ քո մայրն է տեսել՝ խալվարած է տեսել, այն ծաղիկը, որ քո մայրն է պոկել, այն ծաղկից արյուն է կաթել...

Աղջիկս նայում է մորս կարմրատակած ու հուզված դեմքին, և փափուկ սահում է տատի փեշերի միջից և գալիս սեղմվում է ինձ՝

— Քո մաման լաց է լինում, չէ՞, մի խոսիր, հայրիկ, հարցեր մի տուր տատիկին։

Մայրս արցունքն աչքերին շարունակում է,— քո մոր առաջին կուժը, որդի, հենց ուտի վրա գնդակից ցխվել է... Ի՞նչ ես հարցնում՝ քո մանկությունը հիշո՞ւմ ես,— ցավով հեգնում է մայրս։— Էրգրում ո՞վ մանկություն ունեցավ, Սասունում ո՞վ կյանք տեսավ... Հիշում ենք, ու ծուխ է ելնում ուռնգներիցս, բայց այդ ավերակ էրգրում ո՞վ կյանք տեսավ։ Քո հայրը, որդի, քո հայրը, որ քսանից-երեսուն տարի քո մորից մեծ է, ուրեմն, քո հայրը քսանհինգ-երեսուն տարի ավել է վաշելել իր ախտեր էրգիրը։ Չէ՞, որդի, չէ՞, այս խեղճ հալետը այդքանով ավելի ավեր ու կոտորած է տեսել... Սասուն... ծուխ ու բոցով լցված թոնիք։ Այդ թոնիք անթեղը շաղված էր վառողով, անթեղը վառողով էր շաղված, որդի։

Խուսափուկ ու հարցական հայացքը մորս դեմքին, Մովինարը ձգվում, շնչում է ականջիս։

— Վառողն ի՞նչ է, հայրիկ։

— Վառելու բան է, աղջիկս: Պատուհանից նայիր հորեղբայր Մարութը չկա՞:

— Վա՛յ:— Աղջիկս այդ ինչպե՞ս էր մոռացել տոնածառի գոյությունը. ներս մտա՞վ հենց տոնածառի գանգատ-պահանջով... Ինչպե՞ս էր մոռացել... Ե՛վ այդ ի՞նչ ուրախություն էր, որ ծտի պես ոտքի տակից լուռ ու հովի պես ծփում է այս տոթ սենյակում:

— Մամո՛ոո...

Աղջիկս պատուհանին չհասավ. հորս որոտից ցնցվում ու զայթում է, մազերը շաղ եկած շուռ եկավ ու փաթաթվեց ինձ:

— Աման, դրա ձեն... էս ձեն...,— մայրս թևաթափ հենվում է աթոռի թիկնակին և ինքնիրեն շշնջում:— Նեղ վիճակի մեջ է:— Ե՛վ վրդովված ու տապալկվելով փորձում է ոտքի կանգնել:— Թող ես էրթամ ու էս սարսափելի ձեն շքնկնի իմ ականջը, չլսիմ:

Ես մոտենում եմ հորս դարձի բերելու:

Աղջիկս շրջանցում է սեղանը, սահում է մորս թիկունքով, վախժորուկ հայացքը դեպի պապը, բացում է դուռն ու ասում,— քո պապան իր մամային է կանչում, չէ՞:

— Հայրի՛կ,— գոռում եմ ականջի տակ,— հայրի՛կ,— քաշքշում եմ թևից, բայց հայրս ամուր է: Նրա բազուկը բռնա մեջ դողում է, ցնցվում է և մեկնե՛ն գլուխը բարձրացնում է, անորոշ ու խամրած նայում է ու որոտում:

— Մամո՛ոո...

Մի երեխա է խարխափում ձորում:

Չորը գալարվում է ծուխ ու դումանի մեջ, անձա՞վները խեղդվում են ծխից, ձորով փախչում է բզկտված գետակը:

Մի երեխա է խարխափում ձորում,— մամո՛ո,— տասը-տասնմեկ տարու տղա՛կիսամերկ ու գզգզված և աչքերը... աչքերը կապո՞ւյտ են, թե ծխով լցված,— մամո՛ոո,— գիշե՞ր է, թե՞ ցերեկ, ձորի գլխին պլշած արնագույն սկավառակը Արեգա՞կն է, թե՞ լուսինը,— բարո՛ոո:— Կեսգիշերին քնի մե՞ջ լսեց հոր կանչը,— էրեխեք,— ա՛՛չք բացեց տեսավ, թե՞ երազում էր՝ երգիկից բոցերը խուժում էին և օձերի պես սուլում գերանների վրայով,— Վարդեն, էրեխե՞ք,— դուռն ու շեմը բռնված են բոցով, հայրը տապալեց դուռը և... ո՞վ էր, Խե՛ր՝կն էր... Խե՛րկը բոցերի միջով նետվեց դուրս, ո՞վ իր թևից բռնեց ու շարտեց Խևոյի ետևից,— փախեք, գատ-գատ փախեք,— էն ո՞վ թրմփաց իր գլխին, սարն ի վեր փախեք,

էրեխեք,— գիշերը, մութը ճարճատում ու այրվում էր... աշխարհը հրդեհ-վե՛լ է, թե՛ երազ է, կրակե շապիկ հագած կուռքեր են պարում շորս դին, պարում ու քրքում են, և դրանց շնչից այրվում է դեմքը...

Բայց մեկը, կրակե շապիկ հագած այն մեկը հայրն է՝ կրակ բռնած ճերմակ վարտիքով, բոցերով փաթաթված այծենիով և հրացան ձեռքին,— բաբո՛ո՜ո։ Զատ-զատ փախեք, դեպ ձոր փախեք... դեպ անձավներ փախեք... Վարդե՛ն. էրեխեք, իսկ ո՛ւր կորավ խելիկը... Շողոն, Սամթելիկը, Սեթը, Թորոսիկը, ո՛ւր է մայրը, հորեղբայրները, հարսնու՛ր, Վարդանը, ուր կորավ խելիկը, ո՛ւր անհայտացավ հայրը։

— Մամո՛ո՜ո...

Մի երեխա է գալարվում ծուխ ու բոցով լցված Տալվորի ձորում։

Քարափները ասկյարներով բռնված են,— էլ ո՛րտեղ կարող են պատսպարվել գյավուրները, ո՛վ կարող է ապավինել, այս ձո՛րը,— թըրխ-թըրրխկ-թըրրխկ,— այդ անձավները, ասկյարները քարյուղը՝ շփում են անձավներն ի ներս, և բոցը վիշապի պես խուժում է անձավները և վիշապի պես դուրս գալիս անձավներից, գալարվում ձորում, բերանն առնում թփուտները, շուլալվում ծառերի բներին, քարյուղը շփում են, և բոցը վիշապի պես խուժում է, և վիշապի պես դուրս գալիս, բոցե երախում մի երեխա, գրկանոցով մի մայր,— թրախկ-թըրախկ,— ձեռքերը երկինք կարկառած մի մերիկ... — հա-հա-հա՛աա,— էս հուրին, կարմիր հագած ու կրպած էս հուրի-փերին... դեռ փրկու՞թյո՛ւն է որոնում, այս գետն է... հա-հա-հա՛ա...

Այս... բայց այս ի՞նչ կրակոց էր... սա ասկյարի հրացանի ձայն չէ... գյավուրին հրացան ո՛վ է տվել, գյավուրը գենը կրելու իրավունք չունի, ո՛վ է տվել, որտեղի՞ց է, Հալեպի՞ց... կա ու չկա ոսի աշխարհի՞ց,— թըրխկ-թըրախկ-թըրրխկ,— հրանոթ բերեք... սուլթանը էս գյավուրներին կոտորելու հրամանը ուղացրել է... սուլթանը ուշ-ուշ է հրաման տալիս,— թըրխկ-թըրխկ-թըրախկ... — հրանոթ բերեք... և սարերի վիրավոր բաշերից որոտը շարտվում է ձորը, ձորը ճարճատում-տնքում, ճաք է տալիս, գալարվում բոց ու ծխի մեջ, և ձորից փախչում է գետը (կրակ բռնած), կրակ ու բոցից թշնացող գետը... կարմիր շապիկ հագած այն աղջիկն է. խենթացած փախչում է ձորով։— Մամո՛ո՜ո,— տառ-տասնմեկ տարու մի տղա կրակե օղակի մեջ է... Բոցերը կտրիչները հա-նած պոչերին կանգնած օձերի պես շրջապատել են և ֆշշում են դեմքին,— մամո՛ո։ Կարծես արձագանք կա, մեկը կանչում է, գետից մեկը կարծես կանչում է... Երանի ձկներին... Եվ լավ է գնալ... գնալ... ավելի

լալ է դառնալ ձկներաց բաժին: Օհա՛ն... Շողոտ... Մամթելիկ... Խեղո... Օհա՛ն... ձորը շնչահատ ծխում է, ծանր տնքում է ու ծխում: Տալվորիկ ձորը, Տալվորիկ աշխարհը, Սասուն աշխարհը, առասպելներով ու արյամբ ներծծված այդ անաստված կիրճը, կրակով ու բոցով թրծված այդ թռեիրը ահա խուլ տնքում է ու ծանրահոտ ծխում: Յոթ օր կրակե շապիկ հագած չարքերը պարում էին կիրճում,— ասկյարները հեռացան,— Օհա՛ն,— բոցերը լերդացել են սարերի գլխին. փախած շները սարերից դարձել են գյուղերը, ոռնում են հրդեհված փլատակների վրա,— ասկյարները հեռացել են. սուլթան Համիդի հրամանը ի կատար է ածված. ահա և նոր դաս. առավել անհնազանդ գյուղերը ահա նորից մոխրակույտերի գերեզմանոցներ են: Բայց այս անիծյալ կիրճի անհանգիստ գյավուրները շատ մոռացկոտ են. տեսարանորից ծխեցին գյուղերը: Մոռացկոտ ու անխոհեմ են, ով մնացել է, նորից կնայի հյուսիսային կողմ... հա՛, հա՛, նորից աչք կտնկի Հյուսիս, կխաչակնքի և իր ավերակին շունչ կտա:

Զմեռնամուտ է, արևմուտքում ամպերը արնագույն են կտրել, արեմն աշունը երկարելու է,— Վարդե՛ն... Մամթելիկ... Խեղո... Օհա՛ն:— Անձավներից ծուխը դուրս է սողում՝ ինքն իր հոտից կնճռտված ու փախ, ծառերի փշակները ծխում են, ծուխը անձավներից գողեգող է ելնում, հանցագործի պես, թզուկները խուժել են ձորը, Տալվորիկ գետը փախչում է փշաքաղված,— Շողոտ, Մամթելիկ,— Իշխնձորցի Մանեն կա, վիրավոր ու կատաղած մի վագր, Իշխնձոր գյուղը հրոճարակ է. տունը մոխրաշիրիմ, շունը Անդոկից իջել, պտտվում է մոխրակույտի շուրջը շուրջը ու կաղկանձում, հոտոտում, փշմտում ու կատաղած ոռնում է:— Վարդե՛ն,— Իշխնձորցի Մանեն կա՞... Իշխնձորցի Մանեն շնչո՞ւմ է:— Ամոթ սև ասկյարին:— Նահատակ Մանեն, այդ անհնազանդ ու ըմբոստ գյավուրը իր ավերակ գյուղը մտնելու իրավունք չունի, իր տան մոխրակույտին մոտենալու արտոնություն չունի: Սուլթանի հրաման է, առավել անհնազանդ, անխոհեմ գյավուրները, այդ անիծյալ գյավուրները գյուղերից ու Սասուն աշխարհից պետք է հեռանան: Թե կան,— ամոթ սև ասկյարին,— թե շնչում են և իրենց ավերակներին շունչ տալու նորից փորձ կանեն, ուրեմն այդ անիծյալ գյավուրների գյուղերը նորից կավերվեն, կհրդեհվեն ու հիմնահատակ կարվեն: Այդ անիծյալ ըմբոստները, այդ Իշխնձորցի Մանեն... Նահատակ Մանեն... Շնչո՞ւմ է, ուրեմն նորից կվերականգնի իր ավերակը, նորից կկանգնի Մովսեսարի գլխին, Հալիպից բերած հրացանը ձեռքին արքայի պես կկանգնի սարի գլխին, կնայի հարավ, արևմուտք, արևագալի կողմ, Հյուսիս կնայի, կթևավորվի Հյուսիսից,— Ես Թլորիկ Դավթի ցեղն եմ. Մովսեսարը իմ որսատեղին է, և ոչ մեկ անօրեն այս սարը ոտք դնելու իրավունք չունի:— Այդ ըմբոստ գյա-

վորենքը, այդ Իշխնծորցի Մանեն... Նահատակ Մանեն ուրեմն շնչում է,— ամոթ ասկյարներին,— Իշխնծորցի Մանեն թող իր գերդաստանի փերթերը հավաքի և Սասուն աշխարհից դուրս գա:— Վարդեն... Մամթելի:— Ձմեռնամուտ է, մթնշաղի հետ ձմռան սարսուռն է մաղվում ձորի գլխին: Ինչո՞ւ է ուշանում ձյունը: Ձյունը: Մառախուղը: Փոթորիկը... փոթորիկը: Թող գա, թող խեղդի այս ձորի գարշահոտ ծուխը, փաթաթի ծառի վիրավոր բները: Թող գա: Ինչո՞ւ է ուշանում ձմեռը, ձյունը... Թող գա, թող առատ տեղա ու ծրարի այս վիրավոր ձորը, այս... այս...

Գետափին, մացառների մեջ մի երեխա է խճճված: Շնչավո՞ր է... Տրոփում է, գետից շարտված ձկան պես հեռում-տրոփում է: Տղա՞ է, թե՞ աղջիկ...

Տրոփում է... Օհա՛ան... ձգուկ...

Ձմեռնամուտ է: Լուռ ու ամայի Սասուն աշխարհը: Մի մարդ է ոտք փոխում՝ բզկտված գերդաստանը շալակին,— անիծյալ կիրճում խեղդուկ լուռթյուն է,— մի մարդ է ճոճվում, հրացանը շարդված թևի պես ուսնի կախ, խուրչինի հակերում երկու կիսաշունչ մանչ՝ երգիկից թրատված ծխասյունները թփրտում են կիրճում, հետքից ծնկակոտոր կինը, մի մարդ է գնում՝ որտեղ ատամների տակ սեղմած: խեղդուկ ու ամայի է Սասուն աշխարհը: Արևմուտքում կարմիր են ամպերը, ուրեմն աշունը երկարելու է. տնանկներին՝ աստծո ողորմություն. ձմեռը ուշ է գալու. Իշխնծորն ի դուրս, Սասուն աշխարհն ի դուրս ճամփա ելած Նահատակ Մանեին աստծո ողորմություն: Պետք չէ, ողորմություն պետք չէ. ~~Մանեն աստծո~~ ողորմություն պետք չէ. Նահատակ Մանեն աստծոն վաղուց է ճանանչ և վաղուց թշնամի: Ողորմություն պետք չէ, թող ձմեռը գա, թող ձյուն գա, թող հուշիկ իջնեն փաթիլները, որ կանաչ գոգնոցներով աղջիկները պսակաշորի կարոտից արթնանան, թող փոթորիկ լինի, պտտահողմը թող պարի, որ ղորթերը արթնանան, անձավները թնդացնող դժուր ահա այս վիրու այծի գզգզված մորթին է, Արեգակին քնից արթնացնող զուռնան ահա այս քաղաքի շաղ եկած բոցեղեն փետուրներն են, այս ո՞ր ղորթի հարսանիքի արջառն են բորենիները լափել... Աստծո ծաղր այս ողորմությունը պետք չէ, թող ձմեռը գա, առատ-առատ ձյուն իջնի, որ նահատակ Մանեն պատանքի այս անաստված կիրճն ու հեռանա: Պատանքի ու հեռանա:— Վարդեն... Օհա՛ն... Խեռ... ձգուկներ... Նահատակ Մանեն ահա. ձեզ դուրս կբերի այս արյունոտ կիրճից, որ Սասուն է կոչվում, հա՛հա՛, դուրս կբերի. սա Սևսարն է. շուտով կհանդարտվի Միրնկատարը, իսկ Միրնկատարից անդին Միրնկատարի տեղն ի վար Մուշ քաղաքն է. Մշո գաշտն է... Նահատակ Մանեն Միրնկատարից կիջնի վար ի Մուշ քա-

դաքը-կանցնի, կկտրի Մշո դաշտը-կանցնի... կգնա, կգնա ու ձեզ կհասց-
 նի ուսի հողը, հա՛-հա՛, հենց ուսի աշխարհը, ձգուկներ, որ այլևս ավեր
 ու կոտորում շտենանք: Երեխա-երեխա, որքան տեսել եք՝ բավ է:— Օհան,
 ինչ... ձգուկներ:— Մարաթուկը, Մովսասարը, Անդոկը, Տալվորիկը մնա-
 ցել են թիկունքում, քիչ հետո կհայտնվի Միրնկատարը, Նահատակ Մա-
 նեն առանց ետ նայելու կիջվարի քաղաքն ի Մուշ, և Սասունը, այդ ար-
 յունհոտ աշխարհը կգոցվի այլևս: Կգոցվի, ձգուկներ, կգոցվի: Եվ Սա-
 սուն աշխարհը կդառնա ձեզ համար պատմություն՝ Թլոր Դավիթ...
 պառավի շաղգամի արտ... քարանձավներում վրնջացող Քուռկիկ Զալա-
 լի... Կաթնաղբյուր... Երկաթի սյուն... Թուր Կեծակին... Մարութա սար...
 Սև սար... Սև սարը այս է, Դավթի որսատեղին է եղել, այս է, այս է...
 Քիչ հետո... մի քիչ հետո... Իսկ այս ի՞նչ քոշք է: Հա՛, Մշո Օսման աղի
 քոշքն է, ամառանոցն է: Օսման աղեն Դավթի որսատեղը գրավել է ու...
 Տե՛ս, Օսման աղեն, քանց ագռավ, կանգնել է կտուրին, հեռադիտակ էլ
 ունի, և փառավորվում է ծխացող կիրճով: Սպասում է, թե երբ պետք է
 մարի... Հացն ու գինին, տեր կենդանին, Իշխնձորցի Մանեն այլևս ոչ
 մի քայլ չի գնա, չի հեռանա, Նահատակ Մանեն Սև սարից ու Սասուն
 աշխարհից հեռացողը չէ: Օսման աղա, էս ձմեռնամուտին ինչո՞ւ ես քանց
 ագռավ թառել ամառանոցիդ դղիին: Կողքինդ քո լամ՛ուկն է: էս ձմեռ-
 նամուտին ինչո՞ւ ես տոնական ֆես դրել: Օհան, ինչիկ, Օսման աղի լա-
 մուկի ֆեսը տեսեք, տոն ու ուրախության նշան է: Քո արնագույն ֆեսը...
 չէ՛, Վարդե, չեմ սատկացնի, էդ արնագույն ֆեսը կթոցնեմ գլխից,—
 Թըրախկ,— Օսման աղա, ձեռքերդ ալլահին մի մեկնի, Իշխնձորցի Մա-
 նեն թե ուզենա, քո ճերմակ ֆեսն էլ գլխիցդ կթոցնի, և քո մի մազը չի
 խանձվի, այս արծվաչք հրացանը Մանեին դեռ չի խաբել և իզուր չէր,
 որ Իշխնձորցի Մանեն դարիբության գնաց, կլոր մեկ տարի Հալեպում
 քեզ պես աղեթի համար ծառա եղավ, բեռնակիր եղավ և ձեռք գցեց ահա
 այս հրացանը: Ուզո՞ւմ ես քո աղայավայել ճերմակ ֆեսն էլ թոցնի... դե
 ցած արի, Օսման աղա, ձեռքերդ ալլահին մի մեկնի, Նահատակ Մանեն
 իր գնդակներն այդքան էժան չի ծախսի, քոշքից վար իջի, բռնիր լա-
 մուկիդ ձեռքն ու հեռացիր Սև սարից: Սև սարը Դավթի որսատեղին է,
 և Իշխնձորցի Մանեն դեռ չի մեռել: Հավաքիր շաթուփոթեքդ, հեռացիր.
 այդ քոշքը Իշխնձորցի Մանեի նոր գլուխ է: Հա՛, հա՛, Նահատակ Մա-
 նեն նոր գլուղ է հիմնելու՝ այստեղ, Միրնկատարի տակ, Սև սարի վրա,
 Մուշից Սասուն եկող ճամփի վրա, թե ասկյարները գան՝ առաջինը
 Իշխնձորցի Մանեին պետք է հանդիպեն և Նահատակ Մանեին: Դե գնա,
 Օսման աղա, լուր տուր, ասկյար հավաքիր ու եկ: Այս տունը պետք է
 վառեք ու կիսամեռ երկու նորելուկ ու վիրավոր սրտով մի կին: Իսկ Իշ-

խընձորցի Մանեին չեք գտնի: Երբեք չեք գտնի, երբեք. նա լեռներում կլինի, ամպերի տակ: Մարաթուկ վկա, Նահատակ Մանեն այլևս ծածկ չի ունենա, գլխի տակ բարձ չի ունենա: Այսօրն ի հետ, Օսման աղա, Նահատակ Մանեի տունը քարանձավն է, բարձը՝ քարը և կողակիր հրացանը: Գե գնա ու լուր տուր, ու ասկյարներ հավաքիր ու եկ: Եկ ու այրիր Մանեի գյուղը, — անունն ի՞նչ դնենք. Օսման աղա, Սասնո այս նոր գյուղը ինչպե՞ս կնքենք. քոչքդ... Սե սարի բացատում քոչքդ փեթակի պես դրել ու Սե սարի մանանան ես հավաքում: Սասնո այս նոր գյուղի անունը Փեթար դնենք, Օսման աղա: Փեթար դնենք: — Դե ուրեմն լուր տուր, ասկյար հավաքիր ու եկ ու այրիր Մանեի Փեթար գյուղը: Փեթարա Մանեն, հա՛, հա՛, Փեթարա Մանեն լեռներից կիջնի ու կգտնի Օսման աղին, հորից դուրս կգա ու քառասուն ջախջի քարի տակ կգտնի Օսման աղին, Փեթարա Մանեն ամպերից կպոկվի ու քանց շանթ Օսման աղի երդիկից ներս կմտնի: Ով այրի Մանեի Փեթար գյուղը, պատասխան տվողը դու ես լինելու, Օսման աղա: Այս աշխարհում Նահատակ Մանեն ուրիշ թշնամի չունի, արևելքեն-արևմուտք, հյուսիսեն-հարավ ուրիշ ու ուրիշ թշնամի չունի: Դու ես: Արևի տակ՝ դու ես: Օսման աղա, Արեգակից վեր աստվածն է: Մարաթուկ վկա՝ այդպես է ու կա: Դե գնա ու լուր տար, ասկյար հավաքի ու եկ, Օսման աղա: Զաթուփոթերդ հավաքիր, բռնիր լամուկիդ ձեռքն ու հեռացիր Սե սարից: Հեռացիր: Բայց... բայց այդ հեռադիտակը Փեթարա Մանեին տուր... Տուր-տուր, Նահատակ Մանեին հեռադիտակ պետք է շատ... Այդպես... Եվ... այս գեղեցիկ հեռադիտակի համար Մանեն քեզ պարտք է, քոչքի համար՝ չէ, քոչքը Դավթի որսասարում է և ուրեմն իրավունքով՝ Մանեին, իսկ դիտակի համար՝ պարտք է: Եվ մի օր ձմռան մի գիշեր... մի օր, ձմռան մի առավոտ Օսման աղան կարթնանա և իր սեղանին մի վիրու այծ կտեսնի... դե հեռացիր, Օսման աղա...

Վարդե... Օհան, Խեո, ձգուկներ... բայց գեղեցիկ դիտակ է, Վարդե... Որտե՞ղ ես, Իշխնձոր... Ահա Անդուկը... Մարաթուկը... Մովսարը... Տալվորիկը... ձորը... Տալվորի ձորը... Վարդե... որտե՞ղ ես, Իշխնձոր... Մի օր, մի օր Մանեն քեզ այցի կգա... Քուռիկ Զալալին հեծած Նահատակ Մանեն գարնան մի արշալույսի կկանգնի քո ավերակների վրա...

— Խեո, ասում ես էգա՞ր: — Ահա և հայրս վերադարձել է իրական աշխարհ. սա իր տունն է, սա վառարանն է. ձմեռ է. սա կարմիր կողովկոտով վառարանն է, քաղաքաբնակ որդին է եկել, դոռում է ական-

չի տակ, սեղմում է դաստակը, փորձում է կոճղը հեռացնել շիկացած վառարանից:

— Թող դիս:— Վիրավորված է հայրս:— Թող դիմ թև:— Հորս մաշված ոսկորներում նկատելի ուժ կա: Շփում է ազատված թևը. երևի ցավեցրել եմ, թևերը ծալում է ծնկներին և դեմքը խոռոված շուռ է տալիս:— Եւտ, աշխարհք խաղա՞ղ է:

— Խաղաղ է, հայրիկ,— կանչում եմ,— խաղաղ է:— Շտապ միացնում եմ ձայնագրիչը:

— Խաղաղ ու խաղա՞ղ է:— Խոռոված մի երեխա է հայրս, վառարանի կողքին ծվարած, և թվում է, թե այդ պահանջկոտ ու հզոր ձայնը դրսից եկավ, վառարանի զրնգացող խողովակներով հասավ:

— Խաղաղ է,— գլուխկախ, մատների հետ խաղալով տնազում է մայրս. էթե դու էդպես կտանջվիս ու կպահանջիս, քու ահից ո՞վ սիրտ կանի ելնի ու զաշխարհն խառնե իրար,— ասում է մայրս,— շուտ-շուտ պահանջիր, Օհան, հենց ուշքի կգաս, հենց աչք կբացիս՝ պահանջիր և որոտաձայն պահանջիր, որ լսեն ու շոռոնան:

Երևանում, երբ հիշում եմ մորս, տեսնում եմ կարտոֆիլի թփերի մեջ հակված հողուրագը ձեռքին, Կարտոֆիլի թփերը խանձված են,— ջուր չկա,— հողին մոտիկ տերևները մորս մատների տակ խշրտում են, անձրև չկա:— Հողուրագը սուր չէ, խաղում է ջարդված պոչով կոթի հետ և փորձում է պնդել հողուրագի կոթը, սակայն ավելի շատ բանողը մորս մատներն են: Ահա՛ գլուխն ի թեք, ծնկած է կարտոֆիլի թփերի մեջ, փրխրեցնում է և սուզված հայացքը՝ ինքն իրեն ուղղած մորս հայացքը ինքնամոռաց աշխատողի մատների հետ կապ չունի: Այսօր, երբ եկանք ընտանիքով, երեխաներիս հետ հացատուն մտանք-դուրս եկանք, մարագ մտանք-դուրս եկանք և հարկ համարեցի շրջել տնամերձում: Կարտոֆիլի տեղում հողը քրքրված էր, հացատան անկյունում կարտոֆիլի մի փոքրիկ կուտակ կար,— մամա՛ա, էս ինչքան շատ հուլունք կա,— հիացավ ու զարմացավ փոքրիկ Մովինարը, կաղամբի տեղում հողը կարծես փղձկացել էր և փղձուկ բներում եղյամն էր փառակալած, ոչ մի փառակալված, ճմրթված թուփ, ոչ մի կոթուն: (Կաղամբի դեղնած թփերը դարմանի կողքին էին, սմբած կոթունները՝ վառելիքի վրա): Մառերի տակ ոչ մի տերև (մարագում դարմանի վրա խշխշում էին տերևները), ոչ մի տերև, ոչ մի շյուղ, ոչ մի խիլ, առվի ափերին ոչ մի բուռ սեզ... Մեր տնամերձը մաքուր ավելված էր, իսկ ձյան տեղը մաքրող քամին դեռ չի փչել: Գեկտեմբերի 31-ն է, բայց ձյուն չկա:

Ձմեռն ուշանում է:

— Առանց ձյան նոր տարին գեղեցիկ չէ:

- Մինչև նոր տարի ձյուն կգա,— ասում է մայրս:
- Նոր տարուն մի քանի ժամ է մնացել:
- Կգա՛,— պնդում է մայրս:

Դրսում, աստիճանների վրա ուրախ իրարանցում է: Շրխկոցով բացվում է դուռը և շեմին հայտնվում է մեր գերդաստանը: Նոր տարվա կերակուրներն են բերում, որ դնեն վառարանին: Պղնձի մի կանթը կինս է բռնել, մյուսը՝ հարսս, արանքում աղջիկս ու եղբորս տղան կառչել են, կողքներին՝ նարեկն է, երկամյա տղաս,— ծնկել է, որ արանքից դուրս չմղվի, ծնկած է կառչել, և շեկիկ մազերն է երևում ու պղնձի շրթին կառչած ձեռքերը: Երեխաններից միայն եղբորս երկամյա աղջիկն է պակասում. ննջարանում քնած է: Նա էլ ահա արթնացավ ու թնկթնկում է: Դռան արանքում թնշուկված հրմշտում են, սառը օդը մառախուղի պես ներս է խուժում, պլլվում վառարանին, պլլվում հատու, և հայրս գլուխը բարձրացնում է, և հորս մշուշոտ հայացքի տակ պղնձին շուլալված գերդաստանը շեմից պոկվում է ներս: Աղջիկս կտրակցոն նայում է հորս, և վառարանին մոտեցող պղնձից բաժանվում է, ինքնակամ ձեռ է քաշում և գալիս սեղմվում է ինձ: Մայրս փորձում է գրկել նարեկին, իսկ տղաս խոռովկանի պես մռթոշ ձեռք չի քաշում պղնձից:

— Հիսուս-Քրիստոս, էյ ինչ ուժեղ է, քանց քո պապ Գլշո Մանուկ պինդ ու ուժեղ,— և մայրս խաշակնքում է ծնկածալ պղնձին ուղեկցող նարեկին:

— Վառվեցիր, հայրի՛կ,— կինս փորձում է հորս հեռացնել վառարանից:

— Քոչի՞ր:— Հայրս այդպես մորս է դիմում, այդպես է դիմում՝ Քու՛լի:

— Ծս եմ, հայրիկ, Հասմիկն է,— կանչում է կինս:— Վառվեցիր:

— Դո՛ւ ես, Անթառամ (հայրս այդպես էր կոչում կնոջս), դուրբան, էգա՞ր:— Հայրս նորից հակվում է ծնկներին և խոսում է գլուխակախ:

— Քու մամն իմա՞լ է, քու հերն իմա՞լ է:

— Լավ են, հայրիկ, լավ են: Դու ինչպե՞ս ես... սոված չե՞ս:

— Էրեխեք դպրոց կերթա՞ն, հարսնուկ:— Հայրս խոսում է հակված. գլուխակախ ու երեսը պատն արած:

— Մովինար, Օհանիկ, նարեկ, մոտեցեք պապին, թող ձեզ տեսնի,— իսկ Հասմիկի ձայնը Օհանիկին չի հասնում՝ նա մի ձեռքով կրծքանշանն է պաշտպանել նարեկից, մյուսով Մովինարի գլուխը սեղմել ականջին և հայացքը ձայնագրիչին, քիփում է: Աղջկա տարեկիցն է, բայց, տե՛ս, արդեն ծածկել է Մովինարի գլուխը:

— Օհանիկ, քեզ հետ չե՞ն:— Հարսս մոտենում, քաշում է թեկի:

— Լենինականից պարան պետք է բերած լինեիր, որ հիմա Օհանիկին կապեիր Օհան պապի ոտքից:— «Իսկ եթե... եթե Մարութը Լենինականը թողնի ու գա՞, թողնի ու գա...»,— մտածում եմ ես:

— Քոչիր... Քոչիրն հո՞ս է,— հորս սովորական հարցումն է: Մայրս հաշոդել է Նարեկին գիրկն առնել, չրի հատիկով ուզում է խաբել Նարեկին, նստեցրել է գիրկը և մազերն է շոյում:

— Աղջիկներ չեկա՞ն... Մամթելիկ, Շողիկ, Շամրիկն էն հեռու երկրից չեկա՞վ:— Հայրս իր հեռու տեղերից վերադարձել ու հիշել է, որ իր Շամրիկ աղջիկը ապրում է հեռու մի երկրում: Էդ երկրի անուն ի՞նչ էր...

— Ալթայի երկրամաս,— պատասխանում է կինս:— Շամրիկը հեռագիր է ուղարկել, հայրիկ, հեռագիր:

Հայրս տնքում է, գլուխը մեկ աջ է թեքում, մեկ՝ ձախ, այդպես հակված ու գլխահակ, աջ ու ձախ ինչ-որ բան է որոնում, և մաշված թերթերունքներով կոպերը խլվլում են:

— Շամրիկն ի՞նչ է ուղարկել:

— Հեռագիր, հայրիկ, հեռագիր,— կանչում է Համսիկը,— Նոր տարի է, Շամրիկն հեռագիր է ուղարկել:

— Նոր տարի,— կրկնում է հայրս. պարզապես լսել է ու կրկնում է: Հետո մաշված թերթերունքներով կոպերը խլվլում են, տնքում է հայրս, գլուխը անհանգիստ մեկ աջ է թեքում, մեկ՝ ձախ, հակված ու գլխահակ ինչ-որ որոնում է ու... գտնում: Նոր տարի՞,— շշնշում է ինքն իրեն:— Հալեե՛հեհ,— և կանչի հետ կամաց-կամաց շտկվում է հայրս, թիկունքը խփում պատին, ձգվում և հարյուր տարվա հեռվից նորից կանչում,— հալեե՛հեհ,— և մնում ձիգ ու մշուշոտ հայացքը պատուհանին: Գնա՞ց հայրս... ո՞ւր գնաց հայրս... Թե խամրած աչքերի դիմաց տարեմուտի անձանց ու գորշ օրն է և ծխնելույզի մեջքակոտոր ծուխը:

Մուխը հենց ծխնելույզի պոնկին կոտրվում է, ծալմվում է, տանիքի ի վար սուլում դեպի տան դիմացի մրսած այգին և ծառերի գլխին բզկրտվում...

Մխի երակներն իրար հերն են անիծում, գզգզում են իրար, կապերն են խլում իրարից, ամեն երակ իրենն է ձգում, կռվով մոտենում են և կռվով ու գզգզված բաժանվում:

Մի անգամ... մի օր,— ես նոր էի սովորել դահուկ քշել և ա՛յ այնտեղ էի, ձորի այն կողմ, սարի պորտին, ձյունների մեջ խրված, և գյուղը հեռու էր, գյուղը այսքան տարածուն չէր, ճոթը հեռու էր ձորից, և մեր տունը այս չէր, երկհարկանի չէր, տանիքը թիթեղապատ չէր, հողե տանիք էր՝ այդ օրը ձյան տակ, այդ առավոտ մեր երգիկի ծխասյունը, եր-

դիկից բարձրացող ծուխը ինձ թվաց կոռնկների երամ, սակայն ոչ երգիկից երկինք գնացող, այլ երկնքից ու երդիկից տուն մտնող, կոռնկները ամպերից իջնում էին խառնիխառն, իջնում էին գլխիվար ու խառնիխառն և որքան մոտենում էին մեր տանիքին, այնքան հավաքվում, կանոնավորվում, մոտիկանում էին մեր տանիքին՝ երկճյուղ շարք կազմում, մոտիկանում էին՝ ճյուղերը զարկում իրար և ձուլվում և երդիկից խուժում ներս...

— Քոչիր,— այդպես ձիգ ու լարված և աչքը պատուհանին դիմում է մորս,— էս ո՞ր թիվն է, քոչիր:

— Օհան, թիվն ի՞նչ կհարցնիս, Օհան,— կանչում է մայրս:

— Աստծու աչք քու վրա էլնի, Օհան,— ուրախացել է մայրս:— էդնի ու դու էդպես շփ-շփտակ խոսիս, Շամրիկն էն հեռու երկրից թե կառնի-կթոնի ու կգա,— ուրախացել ու ոգևորվել է մայրս:— Թե քու հոգին չմոլորվի, և դու չկորցնես քու նստած տեղը, և քո խոսքը քո լեզվի վրա չմոլորվի՝ շընկնի սարեսար, շընկնի ձորեձոր, ու դու այդպես շփ-շփտակ խոսիս, Օհան, քու հեռավոր աղջիկն կգա... այնտեղից շունչնի բերան վազելով կգա, իր տնից մինչ ի քու ոտքեր շոքեշոք կգա, Օհան: Ես էլ իր հետ, Օհան, աստված է վկա՝ ես էլ իր հետ: Թաք քու հոգին չմոլորվի ու դու մտքը չընկնիս քարեքար, Օհան: Մայրս հուզված է, նաչում է շուրջքողորը, նայում է սեղանին, ուզում է ոտքի ելնել, բայց գլխի է ընկնում, որ տղաս ծնկներին է, նարեկին ավելի է պինդ սեղմում կրծքին և հուզված մատներով շփում է մազերը:

— Վառվեցիր, հայրիկ,— ահա հայրս զգաստ է. պետք է, որ իմանա վառարանը շիկացած է, և ինքը՝ մոտիկ:

— Մի քիչ հեռու նստիր,— և՛կինս փորձում է օգնել:

— Թող զիս,— պահանջում է հայրս,— թող զիմ թե:— Եվ թեև ազատում է, կոճը հեռացնում վառարանից, նորից հակվում ծնկներին և մեղմացած հարցնում:— Քոչիր հո՞ս է:

— Քոչիր,— գնդակը թափով դիպչում է պատին ու ետ գալիս,— Քոչիր,— Օհանիկը կրկնում է հարվածը,— Քոչիր,— ո՞վ իմանա, թե Քոչիրն ի՞նչ բան է, միայն թե գնդակ չլելու հետ շատ հարմար է գալիս,— Քոչիր,— մայրը դիտողությույն է անում, իսկ... գնդակը չլելու հետ Քոչիրը եռանդ է բերում,— Քոչիր...

— Իսկականից, մա՛, հայրիկը ինչո՞ւ է քեզ Քոչիր ասում:

— Իրենից հարցրու, Հասմիկ: Հարցրու, թե էդ անիծված Քոչիրն ինչո՞ւ դարձավ ինձ կնքանուն:— Մայրս խոսում է գլուխկախ, գոտու հետ խաղալով:— Գաղթի օրերից շուրի էսօր մեկ օր, մեկ հեղ, թա՛ք մեկ անգամ շուրթերից չպոկվեց Մովինար անունը: Մովինար... Մովինար... Ինչպե՞ս

ասել. թե կին ունի, այդ կնոջ անունը Մըլրո է, թե կին ունի, այդ կինը իր առաջին կինն է,— Մըլրո,— և ինչ սիրով է շնչում՝ այս տուն ու տեղից անջատված-գնացած է, իր ավեր քողտիկը,— Մըլրո՞ոո,— և ինչ կարոտով է կանչում՝ մտոք աստված գիտե, թե որ սարից։— Մեկել օր, մտոք հարսանիքի մեջ էր, գառնուկ, ու էդ հարսանիքն իր հարսանիքն էր, իր ու իր Մըլրոյի հարսանիքն էր,— մայրս ամաչկոտ ժպտում է։— Հավատա, գառնուկ, հավատա՝ իր ու իր Մըլրոյի հարսանիքն էր։— Ախր, հարսանիքը հաբրիկ Նորեն պատմել է, այդ անաստված ու խենթ ֆիդայի հաբրիկ Նորեն երգել ու պատմել է։ Հարսանիքին Սասնո բուր ֆիդայիներն են մասնակցել, այդ ավեր էրգրի խենթերը մասնակցել են, հաբրիկ Նորեն պատմում է։ Նթե պատմած էլ չիին, այս հալևորի խոսքից պարզ է։— Ի՞նչ էր ասում, ասա, ի՞նչ էր ասում,— մայրս էլի ժպտում է, և ափով ամաչկոտ սրբում ժպիտը,— Մըլրո, ղուրբան, բաց քու քող... քու քող բաց, քու էրես տեսնիմ։

— էդ ինչքա՞ն խորոտիկ է,— ես շատ եմ ոգևորվում,— լա՞վ է, թե վատ, այդպես է, շատ եմ ոգևորվում,— ինչքան խորոտիկ է... Հայրիկ,— կանչում եմ, հայրս իրակա՞ն աշխարհում է, այստե՞ղ է, տա՞նն է, լսո՞ւմ է, լսո՞ւմ էր մորս, ծանրացած աղանջներին իմ կանչը հասա՞վ։— Հայրի՛կ... Ափսոս, որ ես քո հարսանիքին չեմ մասնակցել։

— Գժվես դու,— ծիծաղում է կինս։— Մա՛, քո տղան խելառ է։

— Եվ թող գժվեմ ես։ Ափսոս, որ ես այդ աշնանը, այդ ձմեռը չեմ ապրել և հորս հարսանիքին չեմ մասնակցել։ Հազար ափսոս, որ հաբրիկ Նորենի հետ, ֆիդայիների հետ, հորեղբորս հետ, պապիս հետ հորս հարսանիքին մասնակից չեմ եղել։

— Էլի գժվեց,— միջամտում է կինս։

— Դու այդ հարսանիքը չես պատկերացնում, Հասմիկ, բոլորովին չես պատկերացնում, իսկ ես տեսնում եմ։

Ահա հաբրիկ Նորեն՝ բարդու պես ձիգ ու շնկշնկան, ահն ու մահը ծաղրող ժպիտը աչքերի խորքում, լայն ճակատին հավատարմութուն ու երդում։

— Մա՛, հաբրիկ Նորենին ես լավ եմ հիշում՝ ճերմակամազ տարիքում էլ այդպես էր ու կար,— մրմնջացող շուրթերին երգ,— ես վիրու ջեյրան վըր Սասնո սարին, թըվանքով զարկին բրինդար արին,— տասնոցը այժեհու տակ խրած, Սև սարի անտառով ահա իջնում է,— հաբրիկ մը ճամփեք իմ հեռու յարին. դեղ առնե յիգա վըր բրինդարին,—

նախշուն խորջինը ուսն ի կախ Ծիրնկատարի ու Արջգլորի արանքով իջ-
 վարում է գյուղ: Մատների վրա հաշվող տներ են: Սև սարի կուրծքը
 խոցած ձորակի փերին խրճիթները կարծես հեղեղն է բերել-շարտել
 աջ ու ձախ: մեկը նահատակ Մանեի, իշխնձորցի Մանեի տունն է, կող-
 քինը՝ ախպեցի Պետոյի, դիմացինը՝ տալվորցի Մուրդիկի, կողքինը՝ շուշ-
 նամերկցի Մանուկի, դիմացը՝ գրեցի Արթենի, Սասուն աշխարհն է օրեն-
 քից դուրս վտարվածների խրճիթները Սև սարից պոկված հեղեղն է բե-
 րել շարտել աջ ու ձախ: Տների ճակատներին վիրու այծերի պողերն են,
 տանիքներին դեզերը՝ թեք դրած փափախներ. ըմբոստները, Սասուն աշ-
 խարհն ի դուրս, օրենքն ի դուրս վտարվածները շեկ փափախները դրել
 են կտուրներին և բարձրացել սարերը: Հիմա աշուն է, և ըմբոստները
 Տարոն աշխարհի ծուռ ֆիդայիները կածաններն են հսկում: Աշուն է.
 հոգնած ու սայթաքուն կածաններով միամուրր ոտք է փոխում կարիքը.
 խուլփեցի Ղազարը մի ջորաբեռ շաղգամ է տանում Մշո դաշտ. ցորեն
 պետք է բերի, իսկ գայլը դարանակալ հետևում է,— մշեցի Առաքելը մի
 ջորաբեռ գարի է բերում Սաբուն. կորեկ պետք է տանի, իսկ գայլը դա-
 րանակալ հետևում է,— գրեցի Դանոն մի ջորաբեռ ընկույզ է տանում
 Մշո դաշտ. խմիչք պետք է բերի,— իսկ գայլը դարանակալ հետևում է,—
 մշեցի Արամը մի աման նավթ է բերում Տալվորիկ. դարբին Համզեից եր-
 կաթ պետք է տանի,— իսկ գայլը դարանակալ հետևում է.— շենիկցի
 Գրկոն մի կճուճ մանանա է տանում Մուշ քաղաք. դուքանչի Օհանեսից
 չիթ պետք է բերի,— իսկ գայլը դարանակալ հետևում է՝ հիմա պետք է
 լափի, էգուց ձյուն կգա. կածանները կծածկվեն արյունով, հիմա, երբ
 կածանները կենդանի են ու բանուկ, գայլերը պետք է հոշոտեն ու լա-
 փեն:— Եվ ֆիդայիները հսկում են տրոփող կածանները, բարկացած
 հսկում են, դադրած ու տաք կածանները: Եվ նրանցից մեկը, Լեռան
 որդի, քարանձավի բնակիչ երդվյալներից մեկը ահա՝ խաբրիկ նորեն,
 գյուղ է իջնում,— մարե՛ե, քո որդին է գալիս,— Հավթիկ վրը ծովուն
 անունն էր արոր, վզիկն էր կարմիր, սրտիկ ահավոր, Կապիմ բեզարեն՝
 էրթամ հըտ էնոր, էն իմ դարդ գինա, ես՝ գինամ էնոր,— մայրը մինուկ
 է ապրում, դռանը կանգնած դնդնում ու այծի մազ է մանում,— Հին
 տուն, հին երդիկ, հին աստված,— այծի մազի հետ հուշերն է մանում,—
 շեն տուն, տաք թոնիր, կապույտ երդիկ, մեծ աստված... Ամենը անցավ:
 Հին տունը խեղճների բույն է, տաք թոնիրը՝ մի բուռ մոխիր, կապույտ
 երդիկը՝ այդ բուռ մոխրի տակ փշկած աչք, մեծ աստվածը... մեղա քեզ,
 տե՛ր, աստվածը, աստվածը ալան,— մայրը դռանը կանգնած է, վիրու
 այծի մազ է մանում,— ամեն ինչ անցած է, բոլորը գնացին ծուխ ու
 մխի մեջ, գնացին-կորան, մնացել է մի տղա, մինուկ մի տղա... Որտե՞ղ

ես, խելառ տղա, այսօր ո՞ր կածանի վրա ես, մահաշունչ ո՞ր ճամփի վրա, խե տղա... անիծված տասնոցը ծոցում, խաղը շուրթերին զօր ու գիշեր թափառում է գայլերի ոհմակով լցված այս աշխարհում, ականջներում գայլերի ոռնոցը, թիկունքին գայլերի կարմիր աչքերը... Քո շուրթերին ծաղկող խա՞ղն է քեզ պահում, թե՞ անիծված տասնոցը, տղա, հիմա ո՞ր կածանի վրա ես, ամեն կածան ոտաց տակի ամեն կածան օձ է, անաստված տղա,— մայրը դռանը կանգնած որդու ճամփաներն է փաթաթում իլիկի վրա, շեկ, կապույտ ու ճերմակ այծերի մազերը խառնել է իրար, որդու համար կաքվագույն այծենի պետք է գործի, նորափեսի այծենին,— այդ ո՞ւմ երդում տվեցիր, որ քո տունը քարանձավը պետք է լինի, քո բարձը՝ քարը, քո ծոցինը՝ պողպատե շուրթերով անիծված տասնոցը, այդ ո՞ւմ երդվեցիր, անխելք տղա, աստծո՞ն... Մեղա, տե՛ր, ո՞ր աստծոն, այդ ո՞ր ամենակարող ու քեզ զորավիգ աստծոն խոսք տվեցիր, որ կարմիր-կանաչ չկապես, որ ուռքը՝ չառնես ձեռքիդ, չկանգնես էս անտեր տանիքին... էս անտեր երգիկից երեխայի ճիշ չպետք է ելնի: Ո՞ր անխիղճը հորինեց այդ ուխտն ու պայմանը, լեռան որդի, քարանձավի բնակիչ:

Իշխնձորցի Մանեն... Նահատակ Մանեն նույնպես դարձավ լեռան որդի, հազարից մեկ սարերից վար շի իջնում, լեռան որդի է և քարանձավի բնակիչ, բայց տես, որ կին ունի, սերունդ ունի, հիմա ո՞վ հորինեց, ո՞ր անխիղճը հորինեց այս նոր ուխտ ու պայմանը՝ լեռան որդի քարանձավի բնակիչ, միայն լեռան որդի... Իսկ քո մայրը քո փ՞նչն է,— մայրը դռանը կանգնած վիրու այծի մազ է մանում, որդու համար կաքվագույն այծենի պետք է հյուսի:

Մրե, քո որդին գալիս է: Ահն ու մահը հեգնող ժպիտը աչքերի խորքում, հավատարմությունն ու երդումը ճակատին, տասնոցը այծենու տակ խրած, ճապտուն խուրջինը ուսն ի կախ:

— Մա՛, խաբրիկ Նորեին ես լավ եմ հիշում. ճերմակած տարիքում էլ այսպիսին էր, միայն տասնոցն էր փայտե, բայց հենց այսպիսին էր,— կաքվագույն խուրջինը ուսին ի կախ, երգը շուրթերին խաբրիկ Նորեն ահա գլուղ է մտնում...— մեր դռան առաջ քառսուն կարաս, Ձեր դռան առաջ քառսուն կարաս,— աղջիկներ, հարսներ, մինչև խաբրիկ Նորեն կհասնի ձեզ մոտ, կհասնի աղբյուրի մոտ, մի կփիկ ջուր լցրեք խաբրիկ Նորեի համար, խնդմեղալն ու քշփալը ձեր իրավունքն է, բայց խաբրիկ Նորեն ծարավ է,— Ձեր դռան առաջ քառսուն կարաս, քառսուն կարսի գինին էր

1 Ուռք — նորափեսի գրոշակ, որի վրա կառապ-մարտ են անում երկու կողմի հարսան-քավորները:

խաս,— հարսնուկ, աղջի, էդ կժիկ տուր **Խաբրիկ Նորեհին**, **Խաբրիկ Նորեն** ծարավ է ու շատ է ծարավ... Օխա՛աաշ... այս ինչքան զով կժիկ է ու ինչքան անուշ ջուր է,— Քառսուն կարսի գինին էր խաս, Ամեն կարսին արծաթե թաս,— կժիկը նորեն լցրու, հարսնուկ, աղջի, **Խաբրիկ Նորեն** ծարավ է ու ծարավ,— Ամեն կարսին արծաթե թաս, Ամեն թասին պագիկ մի տասու— Այդ երգը ո՛ւմ համար է, **Խաբրիկ Նորեն**, այդ տաք, փոթորկուն երգը որտեղի՞ց է գալիս, թե կրծքիդ տակ սերը այնպես է վառվում, ինչպես երգը քո շուրթերին, կարմիր-կանաչ կապիր, նորափեսի դրոշակը առ ու կանգնիր տանիքին։ Տե՛ս, մայրդ դռանը կանգնած քեզ է սպասում.— Մարե՛ն... Ի՞նչ անուշ բան ունես, **Խաբրիկ Նորեն** անոթի է, **Խաբրիկ Նորեն** ամպերի տակից է գալիս և անոթի է, սնդուկներում պահած ի՞նչ անուշ բան ունես, **Խաբրիկ Նորեն** շատ անոթի է և քեզ շատ-շատ-շա՛տ ու շատ է կարոտել, մարե, անուշ մարե, շատ-շա՛տ է կարոտել ու շատ վռազ է... Հիմա կզարկվի Իշխնձորցի Մանեի տուն, կդառնա տուն կգա ու... շատ-շա՛տ վռազ է... Վարդե մերիկ, Նահատակ Մանեն քեզ շատ է կարոտել,— վիրու էծի միս ունի՞ս, Վարդե մերիկ, մեկ կտոր **Խաբրիկ Նորեհին** տուր, մնացածը դիր խուրդին, քունջ ու պուճախներում ինչքան անուշիկ բան ունիս, հանիր ու **Խաբրիկ Նորեհին** տուր. Կեպինից Նահատակ Մանեի մոտից **Խաբրիկ Նորեն** բարի լուրով է եկել. Օհանն ո՛ւր է։— Մեր թագվորն էր քաջ, խաչկոտ խաչ ու մաչ, Պսակն էր կարմիր, արևն էր կանաչ։ Չէ, Վարդե մերիկ, **Խեոյի հետ** գործ չունես, Քարանձավ **Խեոյի հետ** գործ չունես. **Խեոն** Մարութա սարինն է. Կարլորաքարինն է. Օհանն է քոնը.— Պսակն էր կարմիր, արևն էր կանաչ,— **Խեոն** չորս-հինգ վիրու այծ կզարկի, Օհանը թող Մուշ տանի՝ խմիչք բերի, **Խեիկը**... երազը հեշ. Վարդե մերիկ, երազը ոչ ու փուշ է, **Խեոյի հայացքից** գնդակները վանվում են, **Խեոյին** գնդակ չի բանի, Վարդե մերիկ... **Խեոն** չորս-հինգ վիրու այծ կորսա, Օհանը թող Մուշ տանի՝ կոնդոռա՛ ու մատանի ու պսակչոր բերի,— **Խերն** ու բարին մեր թագվորին,— հա՛, Վարդե մերիկ, հա՛, քո հարսին հեռու չենք տանի. հիմա **Խաբրիկ Նորեն** կբարձրանա Կեպին, կիջնի Հավատորիկ գյուղ, կմտնի Շառոյի տուն ու թե՛ Շառոյի օջախում նշանելու աղջիկ եղավ՝ քո հարսն է։— Իսկ Օհանը կտուրին է. դեզի գլխին պարան է փռել խաչփառ և քարերի ծանրությամբ ձգում է,— հա՛, Վարդե մերիկ, Նահատակ Մանեի կամոք է, Նահատակ Մանեն Կարլորաքարից բարձրացավ Կեպին և... բորենինե՛ր, գայլե՛ր այս կողմերը հո չե՛ն երևացել։

— Չէ՛, Վարդե մերիկ, ձվածեզի ժամանակ չէ՝ Նահատակ Մանեն

Կաբլորաքարից բարձրացավ Կեպին, և աչքը խաբրիկ Նորեի ճամփին է, և խաբրիկ Նորեն վռազ է, շատ վռազ է... խաբրիկ Նորեն պետք է զարկվի Կաբլորաքար. Գևորգ Չաուշի մոտ ու բարձրանա Կեպին... Օհա՛ն, — հերն ու բարին մեր թագվորին, — իսկ Օհանը այժի մագից գործած պարանով խաշակնքում է դեզը, և ամաչկոտ ժպիտը քթի ծայրից կախվում է պարանն ի վար: — խաբրիկ Նորե, դուրբան, դու կրակի՞ էիր եկել, — խաբրիկ Նորեն վռազ է, — խաբրիկ Նորե, դուրբան, երեկվանից խեղճի հրացանի ձայնն է լսվում, կարծես թե խեղճի հրացանի ձայնն է՝ հեռվից, շատ հեռվից, — իսկ խաբրիկ Նորեն հրացանի ձայն չի լսել և շատ վռազ է: — Մարե, քո որդին եկավ... Այս որքան նախշուն մանած է, անուշիկ մերիկ... Կապանը հաստ հյուսիք, անուշիկ մերիկ, ձմեռը խիստ է լինելու... Ախոն է գուշակել, Կաբլորաքարի գլխին Ախոն գուշակեց՝ սաստիկ է լինելու ու ձմեռը երկար, կապանը շատ հաստ հյուսիք՝ լեռներին հարմար, փակ կանաչ-կարմիրը, մերիկ, թող... Այդ ինչքան ես ծերացել, անուշիկ մերիկ, ինչքան ես ճերմակել, անուշիկ մերիկ... իսկ կանաչ-կարմիր թող Օհանը կապի...

Հետո՞... հետո ձմռան արևոտ օր է: Երկու օր առաջ փոթորիկ է եղել, յոթ օր, յոթ գիշեր կիրճ ու սարերում մոլեգին ոռնացել է բուքը, և յոթերորդ օրվա գիշերը Ախոն գուշակել է, որ բուքը խեղդվում է՝ արդեն մարում է ձմռան կիրքը, օրը արևոտ ու խաղաղ է լինելու, ու ուղիղ երկու շաբաթ Մովսեսարի գլխին ծաղկելու է արեգակը. ով ճամփա ունի, թող կտրի, ով խոտ ու տերև ունի, սարից բերելու, թող սահնակը քաշի ու ելվերի, ով հարս ունի հեռվից բերելու, թող գաթա թխի, խաբրիկ «աղվես» ճամփի, խնամու տուն և գուռնա-դհուլ կանչի: Ուղիղ երկու շաբաթ արեգակը ծաղկելու է Մովսեսարի գլխին: Յոթ օր, յոթ գիշեր փոթորիկ է եղել. քամին գզել է ձյունը, գզել-մանել ու հյուսել է ձյունը, ոլորել է, հյուսել ու ձգել, ծեծկել ու ձգել ու հիմա սար ու ձորում պիրկ ձրգված է մետաքսե ճերմակ քողը: Ձյան մեջ փոթորիկի ուժը դեռ չի մարել, հյուսած ճերմակ մետաքսը դեռ ինքն իր մեջ ձգվում է, և քամու հրեղեն շունչը պեծին է տալիս, աստղաձև ու աստղափայլ պեծեր են թռչկոտում արծիվների շեղ հայացքի տակ: — Հարսանքավորները ճամփա են ընկել, ձիերի սմբակների տակ ճռռում է փոթորիկի ուժը, — ճերմակքող աշխարհի վրա բոցավառվել է արեգակը, — Հարսանքավորները ձիերի ու իրենց կոպերին մուր են քսել. ձյան ու արևի խաղից կքաղվեն հայացքները, — Մովսեսարի գլխից ահա գլորվում է արեգակը, — դհուլի դմփրտոցը թավալվում է, — Հարսանքավորները ահագին ճամփա են կտրել, խնամու Հավատորիկ գյուղը երևում է. դհուլի դմփրտոցը թավալվոր իշնում է դեպի գյուղ և գլոր-գլոր իշնող դմփրտոցից թրթռում է ապրշումն

ճերմակ ու ձիգ քողը, զուռնայի ծղրտոցը արևի շողերի հետ սոստ է տալիս,— երեխեք, մանկտիք, խելառ ճժեր, ձեզ ո՞վ է սովորեցրել տնազել՝ զուռնի ծղրտոցի ու արևի շողերի պես գլուխկոնծի տալ ու ծիծաղել... Խնամի, էս պայծառ օրը վկա, մեր ոտքը բարի է։— Իսկ նորափեսի դռանը փոթորկում են ղորթերը, երկու օր առաջ պտտահողմն էր այդպես պարում, այդպես թեթև, ճկուն ու մոլեգին,— խնամի, իրավունք տուր հագցնենք մեր հարսնուկին—

էն տնիկն,
Որ կը մտնիս՝
Դարկեն ի բաց,
Թուղիւն ի հաց:
էն սեղան,
Որ կը նստիս՝
Սեղան ի շեն,
Սուփրեն ի լեն:
էն գինին,
Որ կը խմիս՝
Ձեռ չդողա,
Կթղեն շողա։—

Իսկ նորափեսի տանը ղորթերի Բերդպարը օղակել է թագվոր Օհանին, Բերդպարը օղակել ու կարկամել է, Վարդե մայրը որդու կարմիր-կանաչն է կապում՝ կարմիր խնձորներով աղջնակների օրհներգի տակ—

էն արտիկ,
Որ, կը վարիս՝
Սերմն արծաթի,
Կռութն-օսկի:
էն աղջիկն,
Որ կը սիրիս՝
Մեկ մարդու տեր,
Ծոթ որդու տեր:
էն յաշին,
Որ կը հասնիս՝
Պսակն-արե
Գլուխդ վերե։—

Խնամի, պատերդ լայնացրու. Լեռան որդիներն են գալիս... Կրակի պես բակ են մտնում ֆիդայիները...

— Հասմիկ, այս ինչքան լավ է գրել... Մարութը շեկամ՝ մի բաժակ օղի խմեինք, այս ինչքան ճիշտ է գրել Կոստան Զարյանը,— «Հայոց դաժան լեռներում քայլում էին աստվածները բարկացած»,— Կրակի պես

ներս են մտնում, հարսանիքը, բոցավառվում է,— Գևորգ, Անդրանիկ, Մակար... Լեռան որդիներ,— ինչպե՞ս հայտնվեցին բարկացած Աստված-ները այս մրոտ օճորքի տակ, ինչպե՞ս հայտնվեցին ու ժպտում են,— Գևորգ, Անդրանիկ, Մակար, Սմբատ... Լեռան որդիներ... Խաբրիկ Նորե... այս ծխոտ տունն ու այս սուրբ սեղանը ձեզ փեշքեշ... Նոր խմիչք բերեք... խորվու՜ն բերեք... Շառոյի օջախը որքան շենացավ, ուրախությունը որքան մեծացավ... Գալե, Ղազար, Խեո, Խաբրիկ Նորե... Լեռան որդիներ... Շառոն հիմա նոր արջառ կզարկի գետինին... Ոչ, ոչ, եղածը ֆիդայիների համար լի ու բոլ է, ֆիդայիների համար այս սեղանը թագավորի սեղան է, և թող ներող լինի Շառոն, որ ֆիդայիները գենք ու փամփուշտակալ չեն քակելու, այծենիները չեն հանելու, սեղան չեն նստելու, այսպես՝ ոտքի վրա ամեն մեկին՝ մեկ-մեկ փառչ գինի, և թող շատ ղորթեր կանաչ-կարմիր կապեն, նախշուն գոգնոցներով շատ աղջիկներ պսակշորեր հագնեն, թող շատ լաճեր ծնվեն Սասուն աշխարհում, և այս դժնի լեռ-ներում ուրախությունը թող հաստատ լինի. այս անօրեն երկրում է հորինվել՝ «Հարսն վըր ձիուն չես իմանա ո՞ւմ բաժինն է», հիմա թող հարսանքավորները ճամփա ելնեն ի սուրբ Կարապետ, Լեռան որդիները ամպերի միջից, աչքն ի հարսանքավորներին, ամպերի միջից կիջնեն սուրբ Կարապետի գավիթը։— Իսկ այն կողմից նորափեսա Օհանն է ահա ճամփա ելել. թիկնապահ ղորթերով շրջապատված գալիս է,—

Սուրբ Կարապետ զորավոր խաչ,
 Խաչն է օսկի, քարն է կանաչ,
 Մարդ կա՞ չնօր չեղնի ճանանչ,
 Մշո Սուլթան, սուրբ Կարապետ,

կաքվագույն ելակի վրա պնդել է լայն գոտին, խաչփառած կանաչ ու կարմիր ժապավենները փողփողում են արևի տակ, արախշու պուխը խուտուտ է տալիս ու քիչլում ականջի մոտ, և կապույտ աչքերը ամաչկոտ ժպտում են. քիչ հետո տեսնելու է նշանածին։ Առաջին անգամ։ Տեսնելու է քողի տակ և պսակվելու է։ Գյուղում եկեղեցի չկա, և պսակը սուրբ Կարապետն է կապելու։— Կաղ լինի, կույր լինի՝ տե՞ր ես, որդյակ։— Տեր եմ,— կաղ լինի, կույր լինի, տե՞ր ես, որդյակ։—...— Բարձր ասա, որդյակ իմ, ձայնարկու ասա, որ Տերը վկա լինի քո ուխտին։— Կաղ լինի, կույր լինի՝ տե՞ր ես, որդյակ։— Տեր եմ։— Այդ որքան անուշ ձայն էր և ինչպես զնգաց Օհանի սրտում, քո ձայնը, Մըյրո, ղուրբան, քո ձայնը քանց աղբյուրի՝ անուշ ու զուլալ, և զրնգաց Օհանի սրտում, և Օհանի մարմնով դող անցավ, անուշ գաղ անցավ, Մըյրո, ղուր-

¹ Խորվուն — փակ թանիքի մեջ ամբողջական ոլխաբը խորոված։

բան... վերջապես քո ձայնը ընկավ Օհանի ականջը: Իսկ քո երե-
սը ե՞րբ է տեսնելու՝ դեռ կես ցերեկ ու մի երկար գիշեր, էլի
մի ցերեկ ու մի գիշեր, էլի... Օհանը դեռ նոր-նոր ուռքը՝ նորափեսի դրո-
շակն առած տանիք պետք է բարձրանա,— դեռ նոր-նոր «ուռքակոխի»
պետք է լինի: Եվ կտուրին՝ ձյան մեջ բոցավառված նորափեսի դրոշի շուրջ-
բոլորը երկբանակ ղորթերը ահա գուլաշ են բռնել, ջլապինդ զարկվել են
իրար, մի աչք դարձած գյուղի խանդոտ հայացքի տակ ահա մլարել են՝
չքացել է ուռքը, գուռնի ծղրտոցի, դհուլի դմփրտոցի, ծափ ու ծիծաղի,
կոշ ու կանչվտուրքի տակ բորբոքվել են ու մոռացել, որ կատակ-կոխվ
է. հարսանիք է և ուռքակոխի:— Զահեկներ, ղորթեր, մի խեցեք, ուռքա-
կոխվ է,— գյուղի նահապետը ճերմակ գլուխը բաց՝ հրմշտվում է կրակ-
ված ջահեկների արանքում,— հարսանիք է, ուռքակոխվ է, խելառներ,
ղորթեր... Զուռնայի եղանակը փոխիր, «Քոշարի» նվագիր, գուռնաչի, թող
ղորթեր «Քոշարի» բռնեն և թող պարի մեջ հանդարտվեն, հանդարտվեն
ու հաշտվեն: Այդպես՝ ձեռք-ձեռքի հետ,— պապը հեյրան իր խելառ ղոր-
թերին,— ձեռք-ձեռքի հետ թող բռունցք դառնա, այդպես՝ ուս-ուսի հետ
թող պատ դառնա,— պապը գծիլ իր խելառ ղորթերի համար,— թիկունք-
թիկունքի հետ թող բերդի պատ դառնա, այդպես... Եվ Բերդպարը մեկեն,
հանկարծ ու մեկեն քարանում է... Ֆիդայիները այդ ինչպե՞ս հայտնը-
վեցին... Բերդպարը մոլեգին ոխթմի մեջ քարանում է: Այդպես՝ ձեռք-
ձեռքի հետ բռունցք, ուս-ուսի՝ թիկունք-թիկունքներով կամար, ձիգ ու
համախումբ հայացքով ղորթերը ֆիդայիներին են դիմավորում: Պատ-
վո հրամանը ո՞վ տվեց: Զուռնայի կանչը զնգում է Սև սարի թիկունքին
թեքվող արեգակի շողերի մեջ, հետո կիրճերում ինքն իրեն թավալվում
է դհուլի դմփրտոցը, կտուրներին ու պատաշարերին թառած երեխաների
թևերի տակ թպրտում է թովոցը, ափն ի բերան մայրերն ասածո մատ-
ներն են համբուրում, ճերմակ գլխով նահապետի մտքում ճմլկտոցով
աչք է բացում շեկ ու ջահեկ մի վագր, գլուխ-գլխի հավաքված հարս ու
աղջիկները ուզում են դեմքները միմյանց թիկունքներում թաքցնել, բայց
հայացքները փախչում են դեպի ֆիդայիները... Լուսթյունը շունչը
պահել է: Թնդացող այս լուսթյան հրամանը ո՞վ տվեց... Նահատակ Մա-
նե, ժողովուրդ, այս ի՞նչ լուսթյուն է, Լեռան որդիները հարսանիքի են
եկել, պարելու են եկել: Զահեկներ, ղորթեր, պարը ինչո՞ւ եք սառեցնում,
Լեռան որդիները ձեզ հետ նույն պարն են պարելու... Չէ, չէ, դեռ չեն մո-
ռացել, պարելը դեռ չեն մոռացել, պարը, Բերդպարը ծնկածալիքում քնած
է եղել, երբ իրենք են քնել, Բերդպարը մկաններում պարել է՝ քարան-
ձավում, մթան մեջ: Եվ ինչ լավ եղավ, Նահատակ Մանե, որ Օհանի
ականջը կտրեցիր»։ Ֆիդայիները երբվանի՞ց դահուլ-գուռնայի ձայն

չեն լսել, է, երբվանի՞ց պար չեն բռնել: Թափով պարեք, տղերք, շախով
 պարեք, այս պարը գտած է, գտածուրիկ է, այս պարը տղերք աստծո չէ,
 Օհան Թագավորի նվերն է, Լեռան որդիներին և գուցե վերջինը, ամենավեր-
 չին պարզեն է ֆիդայիներին: Թափով պարիր, Սպաղանց Մակար, Թա-
 փով ծունկ ծալիր, ծունկ ծալիր ու թափ տուր թիկունքդ, հոգնե՞լ ես, Սպա-
 ղանց Մակար, մկաններդ ծերացե՞լ են...— Լեռան որդուն ջահել ու ծեր
 չկա, քարին հին ու նոր չկա, Սպաղանց Մակար, շախով ծունկ ծալիր,
 ծունկ ծալիր ու թափ տուր քեզ և քո չպարած բոլոր պարերը թող այս
 պարի մեջ պարեն, մկաններում հանգչած բոլոր-բոլոր, բոլոր պարերը
 այս պահ ու պարի մեջ հարուժյուն առնեն: Թափով պարեք, տղերք, շա-
 խով պարեք, տղերք, այս պարը գուցե վերջինն է. ամեն պար ֆիդայու
 համար վերջին պար է, տղերք, շախով պարեք, կրկնակի ծունկ ծալեք,
 ծունկ ծալեք, թափով պարեք, տղերք, մոլեգին պարեք և թող մկանները
 դատարկվեն պարի կարոտից: Մոլեգին պարեք, տղերք, սա Օհան Թա-
 գավորի հարսանիքը չէ, հարսանիք է. մոլեգին պարեք, այդպես խենթ
 պարեք, թող ձեր փչկած հարսանիքները բողբոջեն ձեր երակներում, ձեր
 հարսը Մարութա սարի ամպն էր, որ երկինք չվեց, ձեր կարմիր-կանաչը
 շանթն է, որ փշրվեց Կաբլորաքարի գլխին, խենթ ու մոլեգին պարեք.
 պարեք, այդպես պարեք, թող արյան ամեն մի գնդիկ՝ կարմիր-կանաչ
 կապի և արյունը խենթանա ձեր երակներում...— Եվ կրթոտ կանչերը
 շուրթերին, պարում են ֆիդայիները, կանչվառուքն ու գոլորշին քլելում է
 նրանց շուրթերին,— երեխաները բերանքաց նայում են՝ ամպերից հայտ-
 նըված աստվածները ծիծաղել գիտեն,— ձեռք՝ ձեռքի հետ բռնուցք, ուս՝
 ուսի համախումբ ծունկ են ծալում, ձյան մեջ քնած փոթորիկը արթնա-
 նում է նրանց ոտքերի տակ և գալարվում շառաչող թիկունքներին... Կա-
 նաչք, հարս ու աղջիկները այլևս չեն կաշկանդվում. շիտակաչք ու բորբոք
 նայում են և մղվում դեպի ֆիդայիները:— Եվ հաստա՞տ է ձեր ուխտը,
 Լեռան որդիներ, անխա՞խտ է, մինչ ի մահ ձեր տունը քարանձա՞վը
 պետք է լինի, և գրկինը հրացա՞նը, ձեր պսակը սառը պողպատի հետ
 անքակտելի՞ է, առյուծ տղամարդիկ: Եվ ո՞ւմ հետ պսակվեն ձեզ համար
 ծնված աղջիկները, ո՞ւմ եք թողել, անխելք այրեր, ո՞ւմ եք թողել ձեզ
 համար, միայն ձեզ համար, հենց ձեզ համար ծնված հրեղեն աղջիկները:
 Զեր շուրջբոլորը թովաացող, ձեր ժայռեղեն թիկունքներին փարվող, ձեր
 փոթորկուն խելառ ոտքերի տակ տրորվող շողերը, հրեղեն աղջիկների
 կանչերն են, ձեզ են կանչում, ձեր ըմբոստ ճակատներին կտրակցվող
 շողերը հրեղեն աղջիկների համբույրներն են,— ձեզ են կանչում... և մի
 օր... մի օր սուրբ Կարապետ, այդ օրը թող ոչ ու փուչ դառնա, և մի օր...
 սուրբ Մարաթուկ... մի օր ձեր ճակատներին... այդ ըմբոստ ճակատներին

արճիճները կտոժան... Այս ըմբոստ ճակատները ճակատասարին են նվիրված, այս ժայռեղեն թիկունքները լեռներին են նվիրված, և որքան թանկ են լեռները, այս շառաւող երակները գետերին են նվիրված, որքան թանկ է Տալվորիկ գետը, այս երկրի ընտրյալների աստծո շնորհն, կրակն ու ճրագը երկրի օջախներին է նվիրված, և որքան թանկ են օջախները, այս առյուծ տղամարդկանց բաժին հարսանիքները ղորթերի հարսանիքներին են նվիրված, և որքան թանկ են այս արյունոտ լեռները, և որքան թանկ են այս արյունոտ գետերը, և որքան թանկ է այս արյունոտ երկիրը: Եվ որքան թանկ է այս հարսանիքը... Օհան... Սա Օհանի հարսանիքն է... Օհանի բախտի ուսին արծիվն է նստել. Օհանի հարսանիքին Ֆիդայիներն են պարում: Արծիվի թևերը թող բախվեն քո ուսերին, Օհան, պտտահողմ հագիր:

Խեղիկ, ախպերիկ, Լեռան որդիք, Օհանը, որ այդպես ալեկոծ է, չիմանաք, թե քողքված հարսնուկի անուշ ձայնն է ընկել ականջը, չիմանաք, թե Օհանը իր հարսանիքի պարն է այսպես փոթորկում, Խեղիկ, ախպերիկ, Խաբրիկ Նորե, Լեռան որդիներ, Օհանը ձեզ համար է այդպես գծվել, Օհանը Ֆիդայիներին ուրիշ բան չունի նվիրելու, այս է՝ իր պարն է, իր հոգին է, այս կրակոտ պարն ու ալեկոծ հոգին է՝ և թող ձեզ ընծա լինի: Օհանը հիմա նորափեսա չէ, Օհանը գյուղի ջահելներից մեկն է, այս գծված ղորթերից մեկն է... պարեք, ղորթեր, խենթացած ու խելառ պարեք. սա Օհանի հարսանիքը չէ, սա միայն Օհանի բախտը չէ, անցած գիշեր ձեր կտուրներին արծիվ է նստել, և տես, որ Բերդպար եք բռնել Ֆիդայիների հետ. Ֆիդայիներին վայել պարեք, ղորթեր, այնպես մոլեգնեք, որ փոթորիկը փոթորկվի, գոտի դառնա ձեր պարանոցներին, այդպես քրտնմխած ու խելագար պարեք և թող՝ ընծա լինի Լեռան որդիներին: Զուռնաչին նվագում է՝ աչքերը փակ, դահուլու աջը փայտի հետ գլխավերևում պտտվում ու թափ է առնում, պտտվում ու թափ է առնում, թափ է առնում,— քառսուն գիշեր քարանձավները չպետք է դատարկվեն դմփրտոցից,— զուռնաչին նվագում է աչքերը գոց, բայց փակ կոպերի տակ փոթորկվում է Ֆիդայիների պարը: Նորափեսա Օհան, քո խոստացած կոտ կորեկը զուռնաչին քեզ է բաշխում. ա՛յն նվագի տակ, որ Ֆիդայիներն են պարում, այդ նվագը ընծա է,— զուռնաչին նվագում է կարմրատակած, կրակված, աչքերը փակ, որտեղի՞ց է լսվում արձագանքը, կանչերը որտե՞ղ են թափառում... բոլոր սարերից, բոլոր ձորերից, բոլոր կիրճերից, բոլոր անձավներից, բոլոր կողմերից արձագանքները թող հավաքվեն ետ գան, այսօր թող դառնան ետ գան. Ֆիդայիները այստեղ են... Գևորգն այստեղ է, Անդրանիկն այստեղ է, Սպաղանցի Մակարն այստեղ է, Նահատակ Մանեն, Գալեն, Զուռն, Ախոն, Շենիկա Մա-

նուկը, Ղազարը, Բրինդարը, Սմբատը, Կարոն, Խեոն... Լեռան որդիները այստեղ են... Խաբրիկ Նորեն... Մարեհ... տես քո հյուսած կաքվագույն աբան ինչպես է վայելում Խաբրիկ Նորենին, նշանի համար հյուսած նախշուն աբան, տես որ փաթաթվել է պարով, թող որ աչք-աչքով տեսար՝ քո որդու կաքվագույն աբան, պարն է բոլորել... իսկ վաղը... սուրբ Մարաթուկ... Մայրը նայում է ափն ի շուրթ և աստօժ ձեռքն է համբուրում,— սուրբ Մարաթուկ... Մշո սուլթան սուրբ Կարապետ,— Խաբրիկ Նորեն, ընդունիր,— Մշո սուլթան սուրբ Կարապետ թող լինի ձեզ պահպան,— Լեռան որդիներ, ընդունեք մայրերի այսօրվա, այս իրիկնապահի ընծան և ձեզ հետ լեռները տարեք,— գլուխ-գլխի հավաքված ափերի մեջ մրմնջացող մերիկները այս ինչպե՞ս են մոռացել, այսքան մոտ, մոտ, մոտ կանգնած իրենց ջահելութունը, ձերմակ քողը գլխին, կողքներին կանգնած է ահա նորահարսը,— և ինչպե՞ս չեն տեսնում՝ մամիկները, կանայք, հարսները, աղջիկները, նախշուն գոգնոց կապած աղջնակները, բերանբաց մանկտիք... Վարդեն մարեն,— հարսը կանգնած է սկեսուրի կողքին և շղարշված աչքերի դիմաց գալարվում է ձերմակ մի փոթորիկ։— Թող բոլորը, բոլորը մեկ աչք դարձած նայեն հարսին, հարս Մըլլոն քողը... քողը քաշելու է, հարս Մըլլոն պետք է պարզաչք տեսնի Ֆիդայիներին և Ֆիդայիների պարը... և թող հարս Մըլլոն ահա... ահա այսպես՝ բացդեմք ու պարզաչք կնայի Ֆիդայիներին և... և,— ինչ գեղեցիկ են Ֆիդայիները... Օհանն ու Խեկիկը ինչքան նման են... ինչ գեղեցիկ են Ֆիդայիները,— քառսուն ջրաղացի բար ծակած-դուրս ելած այս հայացքը ձեզ ընծա, Լեռան որդիներ... Այսպես։ Եվ եթե ուզում են ողջ ձմեռ... թող գլուղը ողջ ձմեռ դատի լեռների օրենքն ու աղաթը խախտած հարսին... Այսպես,— ինչ գեղեցիկ են Ֆիդայիները,— և եթե ուզում են, թող հարսանգովք չերգեն... կարմիր խնձորներով աղջնակները թող Մըլլոյի հարսանգովքը չերգեն այս գիշեր...

Հարսը նստած է պսակաշորը գլխին, հարսը նստած է թոնրի մոտ, հարսանգովքը երգող աղջնակներով բոլորուն.

Էն քու շակատ, որ քի գասեն, ջրեղի մըլդնի նման ք,
 Էն քու էրեսն, որ քի գասեն, Խաթա խնձորի նման ք,
 Էն քու ընքներն, որ քի գասեն, Խաթա քաշածի նման ք,
 Էն քու աչքեր, որ քի գասեն, Բիլոռի շուշի նման ք,
 Էն քու քիթիկն, որ քի գասեն, սուլթան սիսեռի նման ք,
 Էն քու պերան, որ քի գասեն, ժամդան խորանի նման ք,

էն քու լեզուն, որ քի գասեն, բիբուլի խոսալու նման ը,
էն քու ծծերն, որ քի գասեն, բոստանի շամամի նման ը,...

Հարսը նստած է, հարսանգովքը երգող աղջնակներով բոլորուն.

էն քու նստիւն, որ քի գասեն, սարերու սեյրանի նման ը,
էն քու քելիւն, որ քի գասեն, չոյերու ջեյրանի նման ը,—

ինչ գեղեցիկ էին Ֆիդայիները և ինչքան նման էին Օհանն ու Խնուն:
Ֆիդայիները բարձրացել են լեռները, Վարդե Մարեի նվիրած բրդյա
գուլպաները հագած բարձրացել են լեռները. բայց հարսանքատանը դեռ
բորբոքվում է նրանց շունչը. նրանց դատարկած փարչերում գինու գավե-
րի մեջ, ջահել ու ծերերի աչք ու շուրթերին, մրոտ սյան ու առիքին, կտր
երդիկի վրա բորբոքվում ու բոցկլտում են նրանց շունչն ու հայացքնե-
րը: Եվ որքան խրոխտ է, զգաստ ու խրոխտ է նստած այսօրվա թագա-
վորը:

Մեր թագվորն էր աշ, խաչկոթ խաշ ու մաշ,
Պապն էր կարմիր, արևն էր կանաչ:
Կանչեք-բերեք զթագվորներ,
Որ գրկեր շորորն ի ծառին,
Մեզրիկ զարկեր սուրբ սեղանին,
Խերն ու բարին մեր թագվորին,
Կանչեք-բերեք զթագվորներ,
Որ գրկեր շորորն ի ծառին,
Մեզրիկ զարկեր սուրբ սեղանին,
Խերն ու բարին մեր թագվորին:

Հետո... հետո էլի մի ցերեկ ու մի գիշեր է անցել և էլի գիշեր է,
սյունից կախված ճրագը պլպլում է, պատի կավածեփ մրոտ պատի խո-
րանում մոմեր են վառվում, քողքված հարսը խոնարհ կանգնած է տան
կենտրոնում, թոնրի մոտ ժպտադեմ Օհանն է, երդիկից աստղեր են թափ-
վում հարսի ճերմակքող գլխին, Օհանն ամաշկոտ ժպտում է և դողացող
ձեռքը մոտեցնում,— Մըյրո, դուրբան, բաց քու քող, քու էրես տեսնիմ...

— Իսկ ես, Հասմիկ, տաքսի ավտոմեքենան կանգնեցրի հանրակա-
ցարանի դռանը. հանրակացարանից միասին դուրս եկանք, տաքսի մե-
քենայով հասանք ձեր գյուղ, ես հորդ ասացի՝ եկել եմ աղջիկդ ուզելու, և
հայրդ ասաց՝ քեզ հալալ է:

— Հայրս աղջիկը տվեց, որովհետև գիտեր, որ քո հոր հարսանիքին ֆիդայիները պարել են, և քո մայրը երգել գիտի՝ Երգե՞ց... Երգիր, մա՛, մինչև շերգես, չի պոկվի՝ Քո տղան է,— ժպտում է կինս,— քեզնից համառ է։

— Ձերն է լավ, գառնուկ, դուք եք ճիշտ։ Դա, իրոք, մորս կարծիքն է։ Թե չէ մեր էրգրի օրենքով ջահելները աշքները փակ-փակ, փակ աշքերով գալիս կանգնում էին դեմ-դիմաց,— տե՛ր ես,— տեր եմ,— տե՛ր ես,— տեր եմ,— Եղավ ի՞նչ, ի՞նչիկ։

— Եղավ... ասեմ թե ինչ. ձեր էրգրի մտածողությամբ՝ այս օջախի աղջիկը այս օջախի որդուն վայելի, և ոչ մեկը իր բախտից չի խուսափել։ Ձեր էրգրի փիլիսոփայությամբ-մտածողությամբ, մա՛, մարդը շատ մեծ է, շատ հարուստ է, շատ խորն է. և խորքը ամեն ինչ ունի։ Ձեր էրգրի բոլոր կանայք իրար նման են, բոլոր տղամարդիկ իրար նման են։ Բացառիկների մասին չխոսենք. ժողովրդի կանչով ու կոչով ծնվածները աստվածներ են։ Ուրեմն՝ բոլոր կանայք իրար նման են, բոլոր տղամարդիկ իրար նման են։ Եվ ուրեմն այս կինը քեզ, Օհան, այս տղամարդը քեզ, Մըլրու։ Դու քո ուզած, քեզ ցանկալի կին ու տղամարդը որոնիր Մըլրոյի մեջ, դու քո ուզածը, քեզ ցանկալի տղամարդն ու մարդը որոնիր Օհանի մեջ։ Որոնեք և կգտնեք։ Եվ որոնել ու գտել են... գտել են, գտել են ու սիրել իրար ու... ամուր է եղել ընտանիքը։

— Ա՛խ, խաբրիկ Նորե, խաբրիկ Նորե... Մարութը չեկավ մի բաժակ օղի խմենք։ Ես նայում եմ դուրս, և հայացքս ձգում են մշուշապատ լեռները... խաբրիկ Նորեն կարող է այնտեղ լինի... Երբ մարդ գերեզման չի ունենում, նրան ամեն տեղ կարող ես որոնել։— Ես խաբրիկ Նորեին լավ եմ հիշում, մա՛։

Ահա գալիս է խաբրիկ Նորեն բարձրահասակ ու սլացիկ, մաքուր ու ճերմակ ներքնաշապիկի վրա այծենին քաշած, ալեխառն թավ բեղեր ունի և ձիպ-ճերմակ մազեր. ծեր է արդեն. բայց ձիգ ու շիտակիրան։ Գալիս է՝ նախշուն խուրջինը ուսին, գլուխը հակած, մտածկոտ, ծուխը շուրթերին ուրվում է, և չի կարող պատահի, այդ ծխի մեջ՝ երգ էլ կլինի։— խաբրիկ Նորեն ո՛ւր է գնում. գարուն է։— Ես կանգնած եմ մեր կտուրին, առավոտ է։ Երդիկներին ծաղկել են ծխասյուները, գյուղամերձ ձորի երկնքում թռվում են մանուշակները, ձորից դեն գյուղի ձիգ ու լայն-չի լեռան կրճերին, քարերի մեջ, քարերի հետ խլվում են կապույտ հագած մարդիկ. իմ հայրը նրանց հետ է. լեռան պորտով առու է անց-

նում, այսօր՝ հունեն են մաքրում, առուն ի վեր, լեռն ի վեր քարերի մեջ,
 քարերի հետ խլվում է գյուղի հոտը: Ես կանգնած եմ՝ կտուրին, մեր
 հողե տանիքին արածում է գոլորշին, քուլաները ձվից ելած ձագերի նման
 ճմլկոտում են մեր կտուրին, նորեկուկ ճտերը անշշուկ ոտքի են ելնում
 ու ճռճվում և տոտիկ-տոտիկ շտապում են, որպես թե և շփոթված ետ են
 դառնում և փափուկ գլորվում: Երգիկից հացի բույր է պոռթկում,— մայրս
 հաց է թխում,— մեր կարմրեկ աքլորը գլուխը թեք ականջ է պահում
 տան շշուկներին և արծվորեն շեղ հայացքով կախում երգիկից, գլուխը
 թեք՝ ականջ է պահում ծխացող կտուրին, կարմիր կոպերը ճպճպաց-
 նում գոլորշու մեջ և մի կտուց բույր առած ղունղունում է, թևավորվում
 և զարնան ուրախությունը թևավոր թևերի տակ և աքլորային հպարտու-
 թյունը փքված թևերի տակ պտտվում է շուրջբոլորը, պտտվում է թևավոր
 ու փքված ու ղունղունալով երկիր մոլորակի պտույտներն է անում իր
 շուրջբոլորը, հետո կանգնում է մեր տան քիվին և ձգվում և կանչում
 լեռան գլխին զրնգացող Արեգակին և թռչում իր կանչի ետևից և,— Թրփ-
 Թրփ-Թրփ, հասնում է առվին և կտուցին մնացած կանչը թափում ջրի
 մեջ: Մեր տան մոտով անցնող առուն պղտորվել է, և մշեցիների թաղից
 մշեցի Բարսեղն ու մշեցի Ֆիդոն եկել ու նստել են առվի եզրին: Եթե
 Բարսեղ պապն ու Ֆիդո տատը հայտնվել են, ուրեմն զարուհը չի խա-
 բում՝ եկել է ու էլ ետ չի գնալու: Աշնան ցրտերին հալեորները անհայ-
 տանում են: Փողոցից փողոց հուր կռվեցնող երեխաներս նրանց ոչ մի տեղ
 չենք տեսնում, թե երևա՝ Ֆիդո տատն է՝ հերսոտ աչքերով և քֆրկան շուր-
 թերով, աշնան ցրտից մինչ ի զարուն հալեորները իրենց լուռ ու դա-
 տարկ քողտկներում են: Հիմա եկել են,— մեր թաղի առուն նրանց գուր
 է գալիս,— եկել ու նստել են առվի եզրին, առվի եզրի միակ ուռնեռ
 տակ: Բարսեղ պապը փլվել է՝ ոտքերը բաց մեկնած, իրանն ի հետ
 ծալվել է ծնկներին և ծնկների արանքում թաղբհ է քաշում: Նա առվեզ-
 րին թեքված մի մեծ սալ է, եթե կտուրից իջնեմ, գնամ ու փարվեմ, եթե
 Ֆիդոյից չվախենամ, գնամ ու փարվեմ Բարսեղ պապի թիկունքին,
 կստացվի, որ լողացել ու մեկնվել եմ գետափի թեք քարին: Բարսեղ
 պապի կողքին հաստ ձեռնափայտն է, մի ծայրը՝ փափախի մեջ և ճեր-
 մակ ու փռչոտ գլուխը հակած ծնկների արանքում, թաղբհ է քաշում:
 Բարսեղ պապը չի լսում, ես նրա ձայնը չեմ լսել,— երեխաներից ոչ մեկը
 չի լսել,— նրա աչքերն ու հայացքը չենք տեսել, բայց սիրում ենք նրան:
 Ասում են բուժ մատով, բթով ու ցուցամատով կարող է ծիրանի կորիզը
 կտրել, Մենք չենք փորձել, մի անգամ, անցյալ աշնանը Ազատը համար-
 ձակվեց՝ ծիրանի կորիզը ձեռքին մոտեցավ Բարսեղ պապին և ուզեց կո-
 րիզը մտցնել պապի մատների արանքը, բայց Ֆիդոն ծղրտաց, ու մենք

փախանք: Բարսեղ պապի կողքին փեշերը փռել-նստել է Ֆիդոն և հերսոտ նայում է շուրջը շուրջը: Կտուրից չեմ տեսնում, բայց գիտեմ, աշնան աչքերն են՝ հերսոտ, աչքերի մեջ և կռիվ, և աղաղակ, և ճիչ, և լաց, և շուրթերին անեծք ու հայհոյանք: Մայրս գիտի, որ եկել եմ, և ես կտուրին սպասում եմ, որ մայրս ձայն տա, մայրս հաց տա՝ մի լավաշ ու մի բոբոն, որ տանեմ-փռեմ Բարսեղ պապի ծնկներին և ձեռքին ձեռք տամ և մատներս կպցնեմ մատներին:

Խաբրիկ Նորեն գալիս է գլուխկախ, և շուրթերի մոտ հայտնվում ու ծոծրակին հավում է կապույտ ծուխը: Մեր տո՛ւն է գալիս, Խաբրիկ Նորեն մեր տուն շատ է գալիս, ուրիշ գյո՞ւղ է գնում,— Խաբրիկ Նորեն քամու պես ազատ է,— եթե ուրիշ գյուղ է գնում, հետը գյուղից դուրս կգամ, կհասնեմ մինչև ձորափ, ձնծաղիկ հավաքող ընկերներիս ձայն կտամ՝ Բարսեղ պապն ու Ֆիդոն եկել են: Կտուրից թռչում եմ բակ, ուրախության մի ապտակ եմ տալիս իր կտուրին երազող մեր շանը, բակից թռչում եմ և վազքով, հայացքս Բարսեղ պապին, վազքով հասնում եմ ճամփին և ծփում դեպի Խաբրիկ Նորեն:— Խեղճ, Խաբրիկ Նորեն ինձ շատ է սիրում՝ իմ անունը Խեղ է,— հեե՛յ գիտի, դռնաղ Խեղ,— և տաք ավեր գլխիս, քայլում ենք: Եթե առունն անցնի, ուրիշ գյուղ է գնալու: Առվի մոտ ոտքը կախ է գցում, ձեռքը գլխիս կանգնում է ու նայում ջրերին, ծխում է ու ծխի միջից շշնջում,— մշեցի Բարսեղ, ուրեմն նկատել է,— վրա-վրա ծխում է ու նայում ջրերին, ապա գլուխը բարձրացնում է,— Ֆիդո՞՛ւ:—

Ջուրն է յելի առվներ,
Աստված վերցու գառավներ:—

Ֆիդոն ծղրտում է, շանչերը ծվատում են օդը, ձեռքը մեկ Բարսեղ պապի գլխին է շանչ դառնում, մեկ գրող ու ցավ է ուղարկում Խաբրիկ Նորենին, իսկ Խաբրիկ Նորեն Ֆիդոյին չի նայում, ժպտաղեմ երգում է ու քայլում դեպի մեր տուն:

Ջուրն է յելի ջախշներ,
Աստված պահե գախլիկներ:
Ջուրն է յելի շոր կորզեր,
Աստված պահե զխորդեր:
Կանաչ վարոց տղեկներ,
Կարմիր խնձոր ախլիկներ:

Մեր շունը ուրախ կլանչում է ու ձգվում: Բոլոր շները ծանոթ ու մտերիմ են Խաբրիկ Նորենին, ոչ մի շուն վրա չի քշում,— ասում են՝ Խաբ-

րիկ Նորեն շան լեզու գիտի,— թե գիշերվա ճամփորդ է հաբրիկ Նորեն, և անծանոթ գամփոր վրա է քշում զարկվելով գալիս է, որ գզի անծանոթ ճամփորդին, զարկվելով հասնում է, և հաբրիկ Նորենի հայացքի տակ շարժում է պոչը, մտերմորեն շարժում է պոչը, կլանչում է, թավալվում ոտքերի մոտ:

— Մովսո-Մովինա՛ր,— դեռ շեմից կանչում է հաբրիկ Նորեն:— Խերն ու բարին մեջ քու թոնրին, Մովինա՛ր:

— Նստիր,— շշնջում է քույրս, հարսնուկի պես խոնարհ ու ամաչկոտ ու սիրով շշնջում է,— նստիր,— և ավելի շշուկով շշնջում է,— հաբրիկ Նորեն:— Բայց քույրս ի՞նչ մեղավոր է, որ ասում է հաբրիկ Նորեն, ես էլ եմ հաբրիկ Նորեն ասում, մեծ ու փոքր հաբրիկ Նորեն են ասում:

— Գարուն է, Մովո,— ոտքի վրա կանչում է հաբրիկ Նորեն,— բարի գարուն էղնի, հաբրիկ Նորեն:— Մայրս թոնրի շրթին ծնկած, կարմրատակած հաց է թխում, ճակատին բողբոջել է քրտինքը:— Տաք հաց կեր, հաբրիկ Նորեն:

— Մովինա՛ր, գարուն է՛էէ,— երգեցիկ կանչում է հաբրիկ Նորեն,—

Կանաչ վարոց տղեկներ,

Նախշուն գոգնոց ախլրկներ,

Գարնան կելնեն Մովասար,—

երգում է հաբրիկ Նորեն:— Գարուն է, Մովո-Մովինա՛ր,— կանչում է հաբրիկ Նորեն: Հետո նստում է, խուրջինը դնում է կոճղի կողքին, գլխարկը հագնում ծնկին և մի լավաշ քաշում է ծնկներին:

— Շեն մնաս, Մովինա՛ր... Շեն ես ու շեն օջախի ժառանգ... հե՛յ գիտի, օջախ՝ ճիժ ու պժով զրնգուն, ասլան տղամարդկանցով զրնգուն ու հազարաթող: Քու պապ Մլքեն ուներ վեց ախպեր ու հինգ տղա: Զոջ տղի անունն էր Խուզե ու մեկելին՝ Մակար, միջնեկ տղի անունն էր Սաքս ու մեկելին՝ Պողե ու պստիկին՝ Գրկե: Քու հերն էր Գրկեն: Գրկեն ախպերներից փոքր ախպերն էր ու ամենից աժդահա ախպերն էր ու ամենից զորեղ: Ու էն աշնան, որ ձիւ օջախն հազարաթող դարձավ, էդ աշունքվան կարգվեց Գրկեն:— հաբրիկ Նորեն՝ թիկունքը սյանը, ծնկներին լավաշ մանրիկ-մանրիկ ուտում է ու պատմում:

էդ աշնան ձիւ օջախի հոտը ելավ ամառանոց. հոտը Մովասար ելավ,— չունքի ձիւ գլուղը Գյարմավն էր, Գյարմավը՝ Մովասարի տակ ու Մովասարը՝ ամառանոց,— ելան կապեցին քոչը և քշեցին հոտը ու բարձրացան Մովասար, և մինչ ի աշուն կլորեց հոտը, հոտը կլորեց՝ հազար դարձավ ու Մրքեն՝ հազարաթող: Եվ ելավ Մրքեն, հազարից ընտրեց ամենալավը, հոտից ամենագեղեցիկ ու ամենաուժեղ խոյը ընտրեց:

ընտրեց ու նշան արեց. Մրքեն օրհնված գոտի կապեց պոզերին, և խոյը թողեցին Սովասար և հօտը քշեցին ու իշան գյուղ: Էդ աշնան մի թուրք եկավ, Դիարբեքիի կողմերից եկավ ու դարձավ Մրքեին՝ հյուր:— Քու գալը բարի՝ է,— հարց տվեց Մրքեն:— Ասաց,— լսել եմ «յարխուշտի» մեջ Գրկեի դեմը կանգնող չկա, լսել եմ ու հարցուփորձով, հարցնելով եկել, ու կա ու չկա պետք է մրցեմ:— «Յարխուշտեն» քո պարը չէ,— ասաց Մրքեն:— Ասաց,— ես հայերի մեջ եմ մեծացել ու գիտեմ ու պիտի մրցեմ ու պիտի հաղթեմ Գրկեին:— Լավ ասին:— Ու ելան հարսանիք արին. շունքի թուրքի հետ մրցել չէր ուզում Գրկեն ու առանց հարսանիք պարել չէր ուզում: Աշուն հարսանիք արին ու կարգեցին Գրկեին: Գնացին Խութ, գնացին ու Խութից հարս բերեցին, կանչեցին յոթը զույգ դահուլ-զուռնա, մեյդան բացեցին, ու պարեց Գրկեն: Զարկեց ու ճաքեցրեց թուրքի ափը, զարկեց ու թուրքի մյուս ափը ճաք տվեց, զարկեց ու փշրեց թուրքի մատանին ու զլորեց թուրքին: Թուրքը՝ խանչալ քաշեց: Հասան Գրկեի եղբայրները, հասան ու խանչալը խլեցին, հասան ու տրորեցին թուրքին, թուրքի թևից բռնեցին ու շարտեցին գյուղից դուրս, — որտեղից եկել ես, էնտեղ գնա:

— Առյուծ տղամարդիկ էին քո հորեղբայրները...

— Ո՛ւր են,— բորբոքված նետում է մայրս և բաթաթը թափով շրխկացնում թոնրի կողին:— Իմ առյուծ հորթսպերներն ո՛ւր են, Խաբրիկ-Նորի:

— Էղել են, Սովինար,— Խաբրիկ Նորեն ծխախոտ է փաթաթում՝ հանդարտ ու մանրակրկիտ,— Էղել են:

— Թուրքը գնաց: Գնաց թուրքը, ու այդ աշունն անցավ, ու այդ ձմեռն անցավ, ու եկավ գարուն: Գարունն եկավ, բայց գարնան հետ հազարաթող խոյը Սովասարից չեկավ: Կանգնեց տանիքին ու նայեց Մրքեն: Հազարաթողը չկա, կանգնեց ու նայեց՝ ելավ ու նայեց Մրքեն, օջախի մեծն ու փոքրը աչք պահեցին Սովասարի ճամփին, դուրս ու ներս արին՝ աչք պահեցին. շատ աչք պահեցին հազարաթողի ճամփին, շունքի գարնան հետ հազարաթողը եկավ, թե անփորձանք ապրեց սարերում, թե անփորձանք ապրեց ձմռան մեջ, փոթորիկի մեջ ու գել ու գազանի մեջ, թե անփորձանք անցկացրեց ձմռան ու գարնան հետ եկավ հազարաթողը ու կանգնեց տիրոջ դռանը, եկավ ու խառնվեց իր հօտին, ուրեմն բարի է, բարի է ու հաջողության նշան: Քո պապ Մրքեի հազարաթողը Սովասարից չեկավ, ու Մրքեն ասաց,— Մարաթուկ վկա, էս տարի իմ օջախի զլխին փորձանք կա:— Նստեց ու շատ մտածեց Մրքեն և զինեց եղբայրներին և զինեց իր որդիներին և էլի քշեց հօտը Մրքեն, ու բարձրացան Սովասար: Եվ էն կողմից, Մշո կողմից Հուսեին աղի մշակը եկավ: Եկավ ու շատ պա-

հանջկոտ եկավ,— Իմ աղեն,— ասաց,— քառսուն ոչխար է ուզում: Իմ աղի տունն,— ասաց,— հյուրեր են եկել, մեծավոր են ու շատվոր, ու իմ աղեն քառսուն ջոջ ոչխար է ուզում. քառսուն ընտիր ոչխար է ուզում:— Գնա ու քո աղին ասա, թող իր շատվոր ու շատ մեծավոր հյուրերին հավաքի ու ինձ՝ Մրբեին հյուր գաւ:— Ասա քառսունը քիչ է, Մրբեն հարյուր ոչխար կմորթի ու հարյուրն էլ ընտիր ու հարյուր տեղ կրակ կվառի:— Եվ ելավ Մրբեն Սովասարի գլխին դիրք բռնեց. ու իր եղբայրները ամուր դիրք բռնեցին. ու իր տղաները դիրք բռնեցին Սովասարի գլխին: Եկավ Հուսեին աղան, հարյուր ասկյարի գլուխ անցած, եկավ ու հասավ Սովասար, ու կռիվ եղավ: Եղավ կռիվ, սպանվեց քսանհինգ ասկյար ու ձեր օջախի տղամարդկանցից զարկվեցին շորսը. զարկվեց Մրբեն, ու իր եղբայր Հազրոն զարկվեց, Աբեթը զարկվեց ու տղաներից՝ Խուզեն: Էդ որ պատահեց, պատահեց իննսուն թվին,— լուսքի հաջորդ տարի կոտորում եղավ, Սասունում նորեն կռիվ ու նորեն կոտորում եղավ ու ձեր օջախը քանդվեց ու շաղ եկավ Սովասարի շուրջըրորը. Մրբեի եղբայրներից կենդանի մնաց Եղոն ու գնաց Քոփ, Մրբեի զոհված եղբայրների որդիներից կենդանի մնաց Աղոն ու գնաց Խիյանը, կենդանի մնաց Հուրեն ու գնաց Մթրբան ու մեկը գնաց Քաղբիկ, և մյուսը՝ Մթրբան, Մրբեի որդիներից կենդանի մնաց Սաքոն ու գնաց Քոփ, Պողեն իջավ քաղաք Մուշ, ու Գրկեն մնաց Գյարմավ:— Քո հայր Գրկեն մնաց Գյարմավ և ուներ յոթը տղա ու մեկ աղջիկ: Էդ աղջիկը...

— Հըմբ, էդ մեկ հատիկ աղջիկը պետք է մնար,— մայրս կարմրատակած ու հուզված կտրում է,— Գրկեի յոթ աղեկներն ո՞ւր են,— բռնրկվում է մայրս,— հըմբ էն անիծված աղջիկը պետք է մնար, Խաբրիկ Նորե:

Իսկ Խաբրիկ Նորեն հանդարտ ծխում է ու շարունակում: Վերջին անգամ երբ Գյարմավ մտա, մեծ կոտորումից հինգ-վեց ամիս առաջ էր: Աշուն էր: Տասնչորս թվականի աշունն էր, և աշխարհը խառնվել էր իրար, աշխարհը խառնվել էր իրար, և Թուրքիան ճակատ էր բացել ռուսի դեմ, Ռուսի դեմ ճակատ է բացել. ասկյար էր հավաքում, ու ելավ Քարանձավ Խեռն, հանձնարարություն տվեց ու ասաց, Խաբրիկ Նորե, կմտնես գյուղերն ու դուրս կգաս, շտապ կմտնես բոլոր գյուղերը և շտապ դուրս կգաս ու բոլոր տեսերին կասես՝ ասկյարացու չտան. ասկյարների կռիվը ռուսի դեմ է, ու ոչ մեկ տղամարդ ասկյարացու չտան: Ելա ու ընկա ճամփա ու մտա գյուղերը դուրս եկա, ու պատվիրեցի ու մտա գյուղեր դուրս եկա ու Գյարմավ մտա ու տեսա Գրկեին: Գրկեն ուներ յոթը տղա ու մեկ աղջիկ: Գրկեն, քո հայր Գրկեն ամուսնացել էր, ուրեմն իննսուն թվականին, իննսունից մինչ ի տասնհինգ թիվ, մինչև մեծ կոտորումը՝ քսանհինգ տա-

րի ու քսանհինգ տարում քսանհինգ կոտորում, ու Գրկեն կորցրել էր շատ երեխաներ ու էլ ունեւր յոթը տղա ու մեկ աղջիկ: Այդ աղջիկը դու էիր, Մովսիսար: Ու երեխաներից մեծը դու էիր: Ամենափոքրը խաշիկն էր՝ երկու տարեկան, ու մեծը դու՝ տասը-տասնեակ տարեկան: Քո հայր Գրկեն մի ոսկի տվեց, ասեց,— Մուշ կիջնես, Պողեին տար,— ասեց,— թե պահի Մուշ իջնես, խաբրիկ Նորե, էս հատիկ ոսկին տուր իմ եղբայր Պողեին: Եվ ելավ Քարանձավ ետևն, գրել տվեց նամակ՝ հին Ֆիդայի Կոտո Հակոբին, ու նամակը տվեց ինձ, ու ես իջա Մուշ քաղաք: Հասա քաղաք Մուշ ու ոսկին տվեցի քո հորեղբայր Պողեին: Առավ ոսկին Պողեն, կշռեց ափսվ ու ասաց,— փուշ է, խաբրիկ Նորե, մեկ գոռշի արժեք չունի, խաբրիկ Նորե, այս հատիկ ոսկու փոխարեն մեկ հատիկ փամփուշտ լինեիր ավելի պետք էր, խաբրիկ Նորե, ասաց՝ աշխարհը խառնվել է իրար, քո հորեղբայր Պողեն գրագիր էր, Պողեն գրել ու կարդալ գիտեր ու ասաց՝ համաշխարհային կռիվ է, պատերազմը համաշխարհային է, խաբրիկ Նորե, ու օսմանցու ուզածը համաշխարհային տերութուն՝ Ստամբուլից-Բաքու, Բաքուից-Թերեք ու էդ ճամփին ընկած քարը մենք ենք, խաբրիկ Նորե, խանգարողը մենք ենք, ու մեզ կկոտորեն, խանգարողը ռուսն է, ու ռուսի գեմ կռիվ է, ասաց հիմա գիշեր է, խաբրիկ Նորե, առավոտ կտեսնես՝ ասկյարները խրտվիլակներ են պատրաստել, ասկյարները խրտվիլակների վրա գրել են ռուս գլավուր, ասկյարները խրտվիլակների վրա գրել են հայ գլավուր ու էդ խրտվիլակները գրել են Առաքելոց բակում ու զինավարժութուն են անում՝ կրակում են խրտվիլակների վրա ու սվիններով խոցում են ու թրերով կտրատում են, ասկյարները արյունն աչքերն առած՝ կրակում են ու խոցում են ու թպրտում են: Ասաց՝ հիմա գիշեր է, խաբրիկ Նորե, կեսգիշեր է, առավոտյան խուժանը փողոց կլցվի, կքրթքրվա ու կոռնա՝ մահ գլավուրներին, գլավուր ռուսների բարեկամ գլավուր հայերին՝ մահ ու կքրթքրվա ու կոռնա... կոտորում կլինի, ասաց, խաբրիկ Նորե, մեծ կոտորում կլինի, կոտորում կլինի առավել չափով, առավել ու առավել չափով, առավել կռիվ ու ավեր ու կոտորում կլինի, քան իննսունեակ թվի կոտորումն էր, ասաց առավել ավեր ու կոտորում կլինի, քան իննսուներեք թվի կոտորումն էր, առավել կոտորումն կլինի, քան իննսունչորս թվի կոտորումն էր, առավել կոտորում կլինի, քան իննսունհինգ թվի կոտորումն էր, առավել կոտորում կլինի, քան իննսունվեց թվի կոտորումն էր, առավել կոտորում կլինի, քան իննսունյոթ թվի կոտորումն էր, առավել կոտորում կլինի, քան երեք թվի կոտորումն էր, առավել կոտորում կլինի, քան չորս թվի կոտորումն էր, առավել կոտորում կլինի, քան հինգ թվի կոտորումն էր, առավել կոտորում կլինի, քան...

— Հերիք է, հաբրիկ Նորե, հերիք է, անասոված, հերիք է ախարուկ, հերիք է, հաբրիկ Նորե:— Մայրս թափով ոտքի է կանգնում և կարմրատակած ու քրտնած ու հուզված ու բորբոքված, ալրոտ փեշերը թափ է տալիս բարկ թոնրին, — հերիք է, ~~հաբրիկ Նորե~~, հերիք քրքրիս զիմ հոգին, — մայրս թափով թափթփում է փեշերը և հացաբույր ծուխը պոռթկում է թոնրից, — ու հերիք է տանջիս քո հոգին, ախարուկ, հերիք է... ինչ ունես-չունես, թափ էս թոնրի մեջ, թող վառվի ու ծուխ դառնա, ու դու պրծնիս, ախարուկ:— Մայրս բորբոքված խոսում է առանց հաբրիկ Նորեին նայելու, հաբրիկ Նորեն ճերմակ գլուխը հակել է ծնկներին, մեծ քույրս մատները շուրթերի անկյունում թափում է աչքերից և արցունքների միջից մեկ մորս է նայում, մեկ հաբրիկ Նորեին:— Գարուն է, հաբրիկ Նորե, էգուց մեր ձորով հեղեղ կգա, հաբրիկ Նորե, ձորով մեկ հեղեղ կգա, տար ու ինչ ունես-չունես թափ հեղեղի մեջ, — մայրս բաթաթը վերցրել է ու մոլորվել, խոսում է ու նայում շուրջը շուրջը, ո՞ւր դնի, ու շարտում է, և բաթաթը թըմփ ընկնում է օրորոցի մեջ, օրորոցում քնած փոքր քրոջս դեմքին, — ինչ ունես-չունես, տուր հեղեղը թող տանի: Հերիք է, հաբրիկ Նորե, հերիք է ախարուկ: Քար դարձիր, Օհանի պես, Օհանի պես քար դարձիր, քար, քար, քար, — մայրս թասի շուրը որպես թե շարտում է հատակին, բայց թոնրից թշնոցով պոռթկում է ծուխ ու փոշի, զարկվում երգիկ ու առիթն, և հացաբույր մեր տունը լցվում է խոնավ փոշու հոտով, և փոշի է նրստում հատակին, աման-չամանին, օրորոցին, շաղ եկած հացի վրա, և հաբրիկ Նորեի հակված ճերմակ գլխին փոշի է մաղվում: Եվ մայրս սսկվում է և մայրս ահա նայում է հաբրիկ Նորեին, հաբրիկ Նորեն հակված ու փոշոտ գլխով, և մորս շուրթերը դողում են, և մոտենում, ծընկում է հաբրիկ Նորեի մոտ, կարմիր ու տաք ու բողբոջած ճակատը դնում է հաբրիկ Նորեի ծնկներին և, արցունքները կռվ տալով, շնչում:

— Հերիք է, հաբրիկ Նորե: Այդպես՝ ճերմակ ու փոշոտ գլուխը կրծքին հակած, հաբրիկ Նորեն ձեռքը դնում է մորս գլխին:

— Մովինար, — հաբրիկ Նորեն շոյում է մորս մազերը, — ձգուկ, — և ձայնը բեկվում է, — հաբրիկ Նորեն ինչպե՞ս ազատվի իր ցավերից. հաբրիկ Նորեի ցավերն իր քսիկի մե՞ջ են, քսիկի միջի բուռ թութուն է, որ հաբրիկ Նորեն ձգե բարկ թոնրի մեջ ու պրծնի, հաբրիկ Նորեի ցավերն խուրջինի մե՞ջ են, որ խուրջինը ձգե հեղեղի բերանն ու պրծնի... իմ ապրած կյանքն էդ է, ձգուկ, իմ տեսածն ու ապրածն ցավ է՝ ինչպես խաբիմ ու մոլորեցնիմ իմ մեջ, խելո՞ւմ ու մոլորեցնիմ իմ ցավեր, գովիմ ու մոլորեցնիմ, ձգուկ... հաբրիկ Նորեն կմեռնի ու կթաղե իր ցավերը... ձգուկ:

Ելավ Քարանձավ Խեղճ Կանգնեց Ազոավաքարի մոտ և սուրը քաշեց պատյանից: Անդոկի գլխին քարերի մեջ մի քար կար, քարերի մեջ, քարերի մեջ, քարերի մեջ, քարերի մեջ, քարերի մեջ մի ժայռ կար և այդ ժայռի անունը Քարանձավ Խեղճ Կանգնել էր Ազոավու քար: Կանգնեց Ազոավու քարի մոտ Քարանձավ Խեղճ, ճակատը քարի հյուսիսակողմի մամուտ ճակատին, Կանգնեց Քարանձավ Խեղճ և սուրը ձեռքն առավ: Ասաց, Խաբրիկ Նորե, ահա կփորձիմ, ժամանակն է, ասաց, և ես պետք է փորձիմ հրաշք գոյություն ունի՞, մեր բախտի մեջ, մեր բախտի մեջ հրաշք գոյություն ունի՞, մեր բախտի մեջ, մեր ճակատագրի մեջ, Անդոկ սարի ճակատագրի մեջ հրաշք գոյություն ունի՞, Ազոավու քարի ճակատին հրաշք գրված է, Թե ոչ,— ասաց Քարանձավ Խեղճ, ահա կփորձիմ: Քարի ճակատը եթե ճաք տվեց, եթե ճաք տվեց, ու բացվեց քարը, Խաբրիկ Նորե, ուրեմն հրաշք կա,— ասաց,— կա ու հրաշքին սպասող ժողովուրդը կփրկվի, կա, ու Անդոկ սարը կփրկվի: Ահա ու կփորձիմ, ասաց Քարանձավ Խեղճ և զարկեց: Եվ զարկեց Քարանձավ Խեղճ, և սուրը եղավ երկու կես: Չկա, ասաց Քարանձավ Խեղճ, հրաշք չկա, Խաբրիկ Նորե, տղերքին հավաքենք, և ելանք հավաքեցինք տղերքին: Ո՞վ էր մնացել. Ախոն Անդոկ սարի հյուսիսային ճակատն էր պահում՝ երեսուն-քառասուն զորքով, Խեղճ Անդոկի արևմուտյան ճակատն էր պահում՝ երեսուն-քառասուն զորքով, Մնչոն Անդոկի արևելյան ճակատն էր պահում՝ երեսուն-քառասուն զորքով, Մանուկը Անդոկի հարավային ճակատն էր պահում՝ երեսուն-քառասուն զորքով, Չոլոն երեսուն-քառասուն զինքով մեկ հյուսիս էր զարկվում, մեկ հարավ, մեկ արևմուտք էր զարկվում ու մեկ արևելք: Ո՞վ էր մնացել ֆիդայիներին, ո՞վ էր մնացել՝ Ախոն էր, հյուսիսային ճակատին եկավ, Խեղճ էր Արևմտյան ճակատին եկավ, Մնչոն էր, արևելյան ճակատին եկավ, Մանուկը հարավային ճակատին եկավ, Չոլոն Սխտոր քարի մոտին եկավ, եկան հավաքվեցին Ազոավու քարի մոտ, և Քարանձավ Խեղճ ասաց, Տեր Մխնասին բերեք...

Խաբրիկ Նորեն նստած է օջախի մոտ,— մրուտ շուրթերով օջախն էր ունեցածը, Խաբրիկ Նորեն թոնիր չունի. ո՞վ էր վառելու, ո՞վ էր հաց

Քիսկու,— իրիկուն է, ճրագը պլպլում է պատին,— հաբրիկ Նորեի տունը սյուններ չունեն։ ո՞ւմ էր պետք մեծ տուն, առաստաղը պնդող սյուններով,— դիմացի պատին կախված է դատարկ փամփուշտակալը՝ վրան՝ տասնոցի դատարկ պատյանը, կողքին՝ դատարկ խուրջինը։ Ձմռան իրիկուն է. և հաբրիկ Նորեի ժղլտունը՝ լցված է. ամեն մեկը իր հետ մեկ-երկու տարբեր է բերել,— որտե՞ղ պետք է նստին։ հաբրիկ Նորեն աթոռներ չունեն և ի՞նչ պետք է վառեր հաբրիկ Նորեն։— Հատակը բռնած-նստոտած ծխում են. Համզեն ծխում է, Դանոն ծխում է, Երազահան Մլքիկը ծխում է, վարդովցի Պետրոսը ծխում է, կուսգեղցի Հակոն ծխում է, բարե Մանուկը ծխում է, Խուզեն ծխում է, մշեցի Տոնեն ծխում է, Թորե Աթոն ծխում է... հաբրիկ Նորեի երդիկը ծխում է... Խրճիթում ճոճվում է կապույտ ծուխը, ճրագի լեզվակը թրթռում ու ծալվում է կապույտ ալիքների մեջ։ հաբրիկ Նորեն գլուխկախ ծխում է, նստել է օջախի մոտ մեկնված թաղիքին,— հաբրիկ Նորեն անկողին չունեն, թախտ ու անկողին չունեն, ունեցածը թաղիքն էր և շատ-շատ էր քարանձավի սովոր Լեան որդու հայ մար,— ձմռան իրիկուն է, և հաբրիկ Նորեն թիկնել է օջախի մոտ և գլուխկախ ծխում է...

Եվ Տեր Մինասը եկավ։ Տեր Մինասը գլուխկախ և գլուխկախ նստեց քարին։ Տղերքից հեռու նստեց։ Մոտ նստիր, Տեր Մինաս, ասաց Քարանձավ Խեոն, մոտիկ նստիր, ասաց, ամենաբարձր քարին նստիր, ասաց, դու իրավունք ունես, բարձր նստիր և ականջ պահիր ռուսական բանակի հրանոթի ձայնը որտեղի՞ց է լսվում, քո ականջներդ սուր են, Տեր Մինաս, լսիր ու ասա ռուսական հրանոթի ձայնը որտեղի՞ց է լսվում։ Մշո դաշտից,— ասաց Տեր Մինասը,— հրանոթի ձայնը Մշո դաշտից է գալիս։ Ծիշտ է, ասաց Քարանձավ Խեոն, Մշո դաշտից է լսվում, բայց Մշո դաշտը մեծ է, Տեր Մինաս, որտեղի՞ց է լսվում հրանոթի ձայնը։ Ցրոնքի մոտերքից, ասաց Տեր Մինասը։ Ծիշտ է, ասաց Քարանձավ Խեոն։ Ցրոնքի մոտերքից է՞լ լսվում ռուսական հրանոթի ձայնը։ Իսկ երեկ որտեղի՞ց էր լսվում, հարց տվեց Քարանձավ Խեոն, և Տեր Մինասը չապտախառնեց։ Երեկ որտեղի՞ց էր լսվում, Տեր Մինաս։ Երեկ ավելի մոտիկից էր լսվում, ասաց Տեր Մինասը։ Ծիշտ է, ասաց Քարանձավ Խեոն, երեկ ավելի մոտիկից էր լսվում հրանոթի ձայնը, իսկ երեկ չէ մեկել օրը որ-

1 Ժղլտուն — հավաքատեղ, զրուցատեղ։

2 Տարթ — չոր աթար։

տեղի՞ց էր լսվում: Ավելի մոտիկից էր լսվում, ասաց Տեր Մինասը: Ճիշտ է... գնալով ոռոսական հրանոթի ձայնը հեռանում է: Ինչո՞ւ է հեռանում, Տեր Մինաս, ասաց Քարանձավ Խեոն, ասաց, գլուխդ բարձրացրու, եթե կարող ես գլուխդ բարձրացրու և, եթե կարող ես, ասաց, մեզ նայիր, ինձ նայիր, Տեր Մինաս, և պատասխան տուր, ինչո՞ւ է հեռանում հրանոթի ձայնը: Տեր Մինասը գլուխ չբարձրացրեց, պատասխան չտվեց: Դու խաբեցիր մեզ, Տեր Մինաս, ասաց Քարանձավ Խեոն, դու մեզ չարեշար խաբեցիր, ասաց: Ոչ ոք, ոչ մեկը, երբեք ու ոչ մեկը այնպես չէր խաբել մեզ, ինչպես դու խաբեցիր, Տեր Մինաս, ասաց Քարանձավ Խեոն, ոչ մեկը այնպես չէր հուսադրել մեզ, այնպես չէր հուսադրել ու միամտացրել մեզ, ինչպես դու, Տեր Մինաս, այնպես չէր հուսադրել ու միամտացրել ու մոլորեցրել մեզ, ինչպես դու, Տեր Մինաս, ասաց Քարանձավ Խեոն: Վտանգի պահին դու ելար ու այս սարը եկար, ասաց, վտանգի պահին դու միշտ հայտնվել ես, Տեր Մինաս, վտանգների պահին մենք քեզ սպասել ենք, և դու հայտնվել ես: Ինչո՞ւ ենք սպասել, սպասել ենք, ասաց Քարանձավ Խեոն, որովհետև մենք քրիստոնյա ենք, դու քրիստոնյա, մենք չարքերով շրջապատված, այս սարերում բանից անտեղյակ քրիստոնյա, իսկ դու աշխարհ տեսած, բանիմաց քրիստոնյա և քրիստոնյաների առաջնորդ: Եվ քեզ սպասել ենք, ասաց Քարանձավ Խեոն, և դու հայտնվել ես: Այս անգամ էլ վտանգի պահին, դու ելար ու հեռվից եկա՞ր: ու հասար այս սարը, և մենք քեզ որպես Աստված ընդունեցինք, մեծ ու փոքրով քեզ որպես Աստված ընդունեցինք, ասաց Քարանձավ Խեոն, քո շունչը որպես երկնային շունչ ընդունեցինք, ասաց, և քո խոսքը՝ որպես Ավետարանի խոսք: Դու ինչո՞ւ եկար հասար այս լեռները և ի՞նչ ասացիր մեզ, հարցրեց Քարանձավ Խեոն, և Տեր Մինասը պատասխան չտվեց, գլուխը չբարձրացրեց և պատասխան չտվեց: Դու եկար այս լեռները ավետիսով՝ ոռուր գալիս է, ասիր, վերջապես գալիս է, երզվեցիր քո հավատով, Տեր Մինաս, փառք տվեք, ասիր, խուճապի մի մատնվեք, ասացիր դու, ելեք, մեծ ու փոքրով ելեք, ասիր, հազար բերան փառք տվեք՝ ոռոսական բանակը սվիին շողշողացնելով գալիս է: Դա քո խոսքն է, Տեր Մինաս: Քո խո՞սքն է, հարց տվեց Քարանձավ Խեոն, և Տեր Մինասը գլուխկախ պատասխանեց, այո, ասաց Տեր Մինասը, ես այդպես ասացի: Դու այդպես ասացիր, Տեր Մինաս, ասացիր և երզվեցիր քո հավատով: և մենք հավատացինք քեզ: Ինչո՞ւ հավատացինք քեզ: Քեզ հավատացինք, ասաց Քարանձավ Խեոն, որովհետև մենք քրիստոնյա էինք, դու քրիստոնյա էիր, մենք այս սարերի մեջ չարքերով շրջապատված, բանից անտեղյակ, դու բանիմաց քրիստոնյա և քրիստոնյաների առաջնորդ: Եվ մենք քեզ հավատացինք, ասաց Քարանձավ Խեոն, հավատացինք ու միա-

մտացանք, միամտացանք ու մոլորվեցինք, Տեր Մինաս: Ա՛խ, ասաց Ախոն, մեզ տեղն է, Տեր Մինաս, դու մենակ չէ, որ մեզ խաբել ես, ասաց Ախոն, և մեկ անգամ չէ, որ մեզ խաբում ես, Տեր Մինաս: Հիշո՞ւմ ես իննսուներորս թվի կոտորումը, ասաց, հիշո՞ւմ ես հինգ թվի կոտորումը, հիշո՞ւմ ես Տալվորի կոփվը, ասաց հիշո՞ւմ ես Կաբլորաքարը, հիշո՞ւմ ես, Տեր Մինաս, հիշում ես, Ախոն փրփրեց, և Ախոն թուրը քաշեց... և Ախոն թուրը քաշեց, որ ի՞նչ անի: Ախոն թուրը քաշեց ու շարտեց Տեր Մինասին. շարտեց ու ասաց, վերցրու, Տեր Մինաս, առ իմ վիզը թոցրու, ինձ տեղն է, ասաց, վերցրու, իմ հիմար գլուխը թոցրու, ասաց, ու մեր հիմար գլուխները թոցրու, մեզ տեղն է, ասաց Ախոն, դու մեղավոր չես, դու մեղավոր չես, մենք ենք մեղավոր, ասաց Ախոն և տղերքը հաստատեցին, և հաստատեց Քարանձավ իւկոն: Մեզ տեղն է, ասաց Քարանձավ իւկոն, դեռ քիչ է, ասաց, և արժի, Տեր Մինաս, որ մեր հիմար գլուխները թոցնես, անարժեք են, ասաց, մեր գլուխները եթե մնան մեր ուսերին, կմնան նրա համար, որ խաբվեն, եթե մնան, - ու մենք ապրենք, ասաց, դու նորից մեզ կխաբես, Տեր Մինաս: Վերցրու Ախոյի թուրը, ասաց Քարանձավ իւկոն, և մեր գլուխները թոցրու... վերցրու, ասաց Քարանձավ իւկոն, վերցրու Տեր Մինաս, այդ սուրը Ախոյի սուրը չէ, իմ սուրը չէ, տղերքի սուրը չէ, Ախոյի սուրը չէ. քո սուրն է, Տեր Մինաս, քոնն է, ասաց: Այդ սուրը, ասաց Քարանձավ իւկոն, քսանհինգ տարի Ախոյի ձեռքին է շողացել, բայց Ախոյի սուրը չէ, իմը չէ, իմը չէ, Ախոյինը չէ, ասաց Քարանձավ իւկոն, որովհետև իմ ու Ախոյի կամքով չէ քաշվել պատյանից ու դրվել պատյան, Ախոյի անվախ ձեռքով է քաշվել պատյանից, բայց ուրիշի կամքով, ասաց, և ուրիշի հրամանով ու Ախոյի պարտված ձեռքով դրվել է պատյան, ասաց Քարանձավ իւկոն, նս ո՞վ եմ, մենք ովքե՞ր ենք, Ախոն ո՞վ է, Ախոն միամիտ ու մոլորված հերոս է, Ախոն միամիտ ու ուշացած հերոս է, ու միշտ պարտված: Ա՛խ, ասաց Քարանձավ իւկոն, մենք ի՞նչ էինք որոշել, տղերք, ի՞նչ էինք որոշել և ինչպես գործեցինք... մենք ուզում էինք... մինչև քո հայտնվելը, Տեր Մինաս, մենք որոշել էինք գրավել Մուշի թուրքական զինանոցը, ասաց Քարանձավ իւկոն, միանալ, ասաց, — Սասունի ու Մուշի զենքավորներին, միանալ՝ հարձակվել Մուշի ռազմամթերքների պահեստին, զիշերով հարձակվել-գրավել ռազմամթերքը, ասաց, զինել տղամարդկանց, բանակ կազմել, ասաց Քարանձավ իւկոն, զենքի ընդհատակ սասունցիներից ու մշեցիներից բանակ կազմել, ասաց Քարանձավ իւկոն, բանակ կազմել, ասաց, ու կովել ասկյարների բանակի դեմ: Եվ այդպես կլինի, Տեր Մինաս, ու Մարաթուկ վկա, Մուշի զինանոցը մերը կլինի, ասաց Քարանձավ իւկոն, մերը կլինի: Պողեն կար, ասաց, որ հազար զինվոր արժեր, Կոթոն կար, որ

հազար արժեք, Բրինդարը՝ հազար ու հազար արժեք, Իսոն կար՝ հազար արժեք, Ասոն կար, որ հազար արժեք, Մոսեն կար, որ հազար արժեք... Մարաթուկ վկա, ասաց Քարանձավ Խեոն, զինանոցը մերը կլինեն, ու բանակը կլինեն, ու ժողովրդին փրկություն կլինեն, ասաց։ Բայց դու հայտնվեցիր, Տեր Մինաս, և մեր որոշումը ի չիք դարձավ։ Դու ասացիր, վտանգի ենթարկվել պետք չէ, ասացիր, եղած փոքրաթիվ ուժերով այդպիսի համարձակ քայլի դիմելը արկածախնդրություն է, ստույգ մահ է, պետք չէ, ասացիր, բարձրացե՛ք Անդոկ, միացե՛ք Մուշի զենքավոր տղերքի հետ ու բարձրացե՛ք Անդոկ, հավաքե՛ք, ասացիր, Սասնո ու Մուշի ժողովուրդը, բարձրացե՛ք Անդոկ, պաշտպանվե՛ք, սարը ձեզ կօգնի, ասացիր, գոտեպնդվե՛ք ու պաշտպանվե՛ք, փրկի՛չ բանակը օրհնված սվինը փայլեցնելով գալիս է, գալիս է, երդվեցիր, Տեր Մինաս, այս անգամ անտարակույս գալիս է, ասացիր։ Եվ հավատացի՛նք քեզ, Տեր Մինաս, հավատացի՛նք, ասաց Քարանձավ Խեոն, որովհետև մենք քրիստոնյա էինք, դու քրիստոնյա էիր, դու քրիստոնյա էիր, Տեր Մինաս, քրիստոնյաների առաջնորդ։ Եվ հավատացի՛նք, ասաց, և ընդունեցի՛նք քո առաջարկությունը և բարձրացանք Անդոկ և կամովին ընդունեցի՛նք պաշարումը և յոթ ամիս է պաշտպանվում ենք։ Յոթ ամիս է, ասաց Քարանձավ Խեոն, ասկյարների քսան հազարանոց բանակը վիշապի պես փաթաթել է Անդոկը, և քսան այգբան խուժան բանակի թիկունքին օձերի պես քլթքլթում են։ Եվ մենք դիմադրում ենք, ասաց Քարանձավ Խեոն։ Ինչո՞ւ ենք դիմադրում, Տեր Մինաս, հարցրեց Քարանձավ Խեոն, և Տեր Մինասը չպատասխանեց։ Ի՞նչ ուժով ենք դիմադրում, Տեր Մինաս։ Եվ Տեր Մինասը գլուխը չբարձրացրեց։ Ասկյարների քսան հազարանոց բանակի ու քսան այգբան խուժանի դեմ, ասաց, ամեն ճակատում քառասուն զենք է եղել, ու քառասուն զենք էլ կա, բայց այդ քառասուն զենքը պահեց մեզ, հյուսիսային ճակատի քառասուն զենքը պահեց Անդոկ սարի հյուսիսային ճակատը։ Քարե՞րը պահեցին, ասաց Քարանձավ Խեոն, հրանոթի դեմ՝ քար, զենքի դեմ՝ քար։ Անդոկում անշարժ քար չմնաց, բայց քարե՞րը պահեցին, Տեր Մինաս։ Անդոկում տղա երեխա չմնաց, ասաց Քարանձավ Խեոն, հրանոթի որոտի դեմ՝ տղա երեխաների ուռան է, ասաց Քարանձավ Խեոն, տղա երեխաները ուռա կանչելով քշում են հրանոթի վրա և խոտի պես հնձվում... Ա՛խ, ասաց Քարանձավ Խեոն, ո՞ւմ շլինքին պետք է նստի այդ երեխաների մեղքը... նահատակված մանչերի ուռա՞ն է պահել մեզ, Տեր Մինաս, Անդոկի գլխին ի՞նչն է պահել մեզ։ Մահով պաշարված սարում, ծովով պաշարված սարում, դատարկ երկնքով սարը, ի՞նչն է պահել մեզ, Տեր Մինաս։ Եվ Տեր Մինասը պատասխան չտվեց։ Հույսը, գոռաց Քարանձավ Խեոն, հույսը, գոռաց նա, հույսը, ասաց, որ լքում է մեզ, հույսը,

որ ուսական հրանոթների ձայնի հետ հեռանում է, ասաց Քարանձավ
Խեղճ, գնալով հեռանում է, ասաց, օր-օրի հեռանում է,— ասաց, Հուլյան
էր պահում, Տեր Մինաս, ասաց Քարանձավ Խեղճ, որը ահա լքում է Ան-
դոկ սարը, ահա ու լքում է ժողովուրդը: Ա՛խ, ասաց Քարանձավ Խեղճ,
Հուլյա շնչացող քո հավատացյալ շուրթերը, Տեր Մինաս, ինչպես միա-
մտեցրին մեզ, ա՛խ, ասաց Քարանձավ Խեղճ, քո զորավոր աչք ինչպես
մոլորեցրեց մեզ, և տեղն է, ասաց Քարանձավ Խեղճ, որ թոցնես իմ հա-
վատացյալ գլուխը: Ահա և իմ սուրը, Տեր Մինաս, առ, ասաց Քարան-
ձավ Խեղճ և ձեռքը պատյանը տարավ և... ասաց, հրաշք չկա, տղերք,
ասաց Քարանձավ Խեղճ, Ազոավու քարը դատարկ է:

— Հրաշք չկա, տղերք,— ասաց Քարանձավ Խեղճ,— Արծվիկը Խաբ-
բիկ Նորեից առաջ է անցնում,— Ազոավու քարը դատարկ է,— շնչում է
և Խաբբիկ Նորեի պես գլուխկախ տմբումբացնում է. Արծվիկը կարող է
շարունակել, ես կարող եմ շարունակել, մենք կարող ենք Խաբբիկ Նորեի
փոխարեն պատմել՝ բերանացի ենք անցել Անդոկ սարի պատմությունը:
Մենք գլուխ-գլխի բռնվել՝ ենք դռան մոտ,— դռան մոտիկ Խաբբիկ Նո-
րեի սնդուկն էր, սնդուկին դուլով ջուրն էր, դուլի կողքին ալյումինե
բաժակը,— սնդուկի մոտ շունչ-շնչի սեղմվել ենք, բոլորս ղեզենալի շալ-
վարներ ունենք՝ ձմեռ է. բոլորս բրդից ու մազից միահյուսված կոկոր-
դավոր բաճկոններ ունենք, բրդից ու մազից միահյուսված գուլպաներ,
ձմեռ է, բոլորիս տրեխներում դարման է լցված, և ոչ մեկիս գլխարկը
իր գլխով չէ, կարտոֆիլի սովոր՝ գլխարկները կազիրոկով ու անկազիրոկ
մեր գլխարկները անհանգիստ պտտվում են, իսկ Սեփոն բոլորովին գըլ-
խարկ չունի: Սեփոն Քարանձավ Խեղճի որդին է: Քարանձավ Խեղճ իմ
հորեղբայրն է: Որ Քարանձավ Խեղճ իմ հորեղբայրն է, ես լավ չեմ
պատկերացնում. ես հորեղբայր չեմ տեսել, իսկ Քարանձավ Խեղճ
ինձ համար երազ է: Սեփոն Քարանձավ Խեղճի որդին է, բայց
մենք լավ չենք պատկերացնում՝ Քարանձավ Խեղճ մեր հայրե-
րից տարբեր, մեր տեսած բոլոր, բոլոր մարդկանցից տար-
բեր, հեքիաթային մի հերոս է, իսկ Սեփոն... Սեփոն անգլխարկ մի տղա,
սաթե մագերով և կապույտ, մութ կապույտ ու միշտ բռնկված աչքերով
անզդակ մի տղա, այսքանը: Սեփոն մեզանից մեծ է. մենք դեռ դպրոց
չենք գնում, իսկ Սեփոնին արդեն դպրոցից հեռացրել են, հինգերորդում

պետք է լիներ, բայց հեռացրել են, և ծխում է։ Ահա Դանոն ուսն ի ետ շարտում էր ծխախոտը, Սեփոն ծնկով խփում է Զրդո շաքեթի ծնկին և պահանջկոտ նայում, Զրդոն թոցնում է ծխախոտի մնացորդը, և Սեփոն՝ դեմքը թիկունքիս, ծխում է։ Սեփոն կարող է նաև ազատ ծխել. ո՞վ է նկատողը, դուսն մոտ թունջուկված, ծխով մշուշված երեխաներին ո՞վ է նկատողը. բոլորը ինքնամոռաց ծխում են։ Բարե Մանուկը ծխում է, Երազհան Մլքիկը ծխում է...

Դանոն Գնել տղային ծնկների արանքում սեղմած ծխում է,— տեր աստված,— տներում է Դանոն, ինչո՞ւ էին ուզում սպանել մեզ, և ինչո՞ւ սպանեցին, ասկյարները ինչո՞ւ էին շրջապատել սարն ու բորենիների պես ատամները զընգզընգացնում էին, սոված բորենիների պես ինչո՞ւ էին ընկել ժողովրդի ետևից։ Մարաթուկ վկա, ուղեղիս մեջ չի մտնում, Դանոն բռունցքով խփում է գլխին, սպանեք էլ, չեմ հասկանա, բա մարդը... մարդը, եթե մարդ է ծնվել, բան ու գործը թողած՝ թուր ու թվանքն առած ընկնի անմեղ մարդու ետևից՝ կա ու չկա, պետք է սպանեմ. վեց-յոթ ամիս նստի սարի տակ, թե էս սարի վրա մարդ կա, կին կա, երեխա կա, ե՞րբ կհաջողվի ու արյուն թափեմ... սպանեմ ու հոշոտեմ... չի հասնում, ուղեղիս չի հասնում, Դանոն խփում է գլխին, սպանեք, չեմ հասկանա ու... սպանեցին էլ, էլի չհասկացա... եթե մեկը լիներ, թե մեկը լիներ, կհաշտվեի, որ այդ մեկը մարդասպան է, մարդասպան է ծնվել, և արյուն թափելու մոլուցք ունի։ Իսկ հազար-հազար-հազար ասկյարն ու հազար-հազար-հազար խուժա՞նը... բոլորը մարդասպա՞ն էին ծնվել ու բոլորը մարդասպա՞ն են, բոլորը մե՞կ էին, մեկ մա՞րդ, մեկ հոգի՞ և մարդասպա՞ն... Մարաթուկ վկա, բոլորը մեկ մարդ էին ու մեկ հոգի, այդ մեկը մարդասպան էր և այդ մեկի անունը Օսման էր, անունը Օսման էր, տներում էր Դանոն, ես Օսմանի կրոնը...

Թորե Աթոն, ձեռնափայտը կողքին մեխած, ծխում է, մշեցի Տոնեն, Մմբատ տղային ծնկների արանքում սեղմած, ծխում է, Համզեն ծխում է։

Համզեն, տանյոթամյա Մհեր որդուն ծնկների արանքում սեղմած, ծխում է, Համզեն Մհերին Մեհրե է ասում, և Մեհրեն մեր երազն է։ Մեհրեն դպրոց է գնում, այն էլ՝ շրջկենտրոնի, և ամռանը հասունություն վկայական է ստանալու, Մեհրեն ուժեղ է, ձորում ջրաղացի դռանն ընկած ջրաղացքարը թնդացնում է, Մեհրեն քեռի Համզեի նման բարձրահասակ է, թիկնեղ և շատ է ուժեղ։ Համզեն, Մեհրեին ծնկների արանքում սեղմած, ծխում է։— Դանո, Դանո,— կանչում է Համզեն,— որ Օսմանը մարդասպան է, գիտեինք, որ մարդասպան է, հայտնի էր, Դանո, աշ-

խարհքին հայտնի է, Դանո, դու ասա, Վարդովցի Պետրոս, հայտնի՞ է, գրագետ մարդ ես, դու ասա, հայտնի՞ է...

Վարդովցի Պետրոսը ծխում է,— հայտնի է, Համզե, հայտնի է,— Վարդովցի Պետրոսը կալից է եկել, կուտնտեսության կալի դեղերի պահակն է, կալից երեք կտոր տարթ է բերել և շարուկին նստած, ծխում է,— սուրբ Կարապետ վկա, Դանո, հայտնի է, պատմություն կա... հայտնի էր, Դանո, տնքում է Համզեն, գիտեինք, որ Օսմանը մարդասպան է, գիտեինք, տնքում է Համզեն, հենց մեծ կոտորումին չիմացանք, հենց Անդոկի գլխին չիմացանք, գիտեինք, Դանո, քանի՞ անգամ են ձեր անտեր գյուղը վառել, քո գերդաստանը կոտորել, քո տունը վառել, քանի՞ անգամ են մեր անտեր գյուղը վառել, իմ գերդաստանը կոտորել ու իմ տունը վառել, քանի՞ անգամ, Դանո... Գիշերը կոտորում ու այրում էին, առավոտյան գերդաստանի փերթերը հավաքում էինք, նորեն քար դնում քարի, նորեն վերականգնում տունը, նորեն վարուցանք էինք անում և ճիպոտը գլխներիս տակ դրած, Դանո, գլխներիս տակ դրած՝ կոկորդաքց քնում էինք: Ինչո՞ւ էինք այդքան միամիտ, հավատացյալ ու միամիտ, ձեռքներս աստծո փեշերը գցած ու միամիտ... և Օսմանի վրա զարմանում եմ, Դանո, իսկ քո վրա չե՞ս զարմանում ու զայրանում, իսկ իմ վրա չե՞ս զարմանում,— տնքում է Համզեն: Անդոկ բարձրանալուց մեր գերդաստանը քառասուն տղամարդ ուներ: Գերդաստանը քառասուն տղամարդով բարձրացավ սար՝ կռվելու ու պաշտպանվելու: Ինչո՞ւ կռվելու ու ինչո՞ւ պաշտպանվելու: Քառասուն խոփ ուներ՝ վերցրեց, քառասուն մանգաղ ու խոփով պաշտպանվելու ու քարով պաշտպանվելու: Քառասուն տղամարդ, Դանո, քառասուն...

Ա՛խ, Քարանձավ իևո, Քարանձավ իևո,— Կուսգեղցի Ազեն նյարդային ծխում է,— ապտակը քիչ էր, Անդոկի գլխին ինձ հասցրած ապտակը ի՞նչ էր, Քարանձավ իևո,— ծխում է ու նյարդային, իրար անցած մատներով ծխախոտ է փաթաթում,— արժեր, որ ապտակի փոխարեն մի գնդակ մեխեիր իմ ճակտին, գնդակը թանկ էր, ափսոս էր, բայց մի գնդակ ծախսած պետք է լինեիր Կուսգեղցի Ազեի ճակտին, Քարանձավ իևո,— Կուսգեղցի Ազեն ծխախոտից նոր ծխախոտ է վառում և կիսատը շարտում մեր կողմ:— էկավ, մեր քոչքի մոտով կանցներ, ելա-կտրեցի ճամփեն, ասի, Քարանձավ իևո, աստծո սիրուն, թե զենք ազատվեց, այս անգամ, երբ մի զենք ազատվեց, այդ զենքը ինձ տուր: Քմծիծաղ տվեց Քարանձավ իևոն, Կուսգեղցի Ազե, ասաց, Դավթի բերդը, Դավթի ավերակ բերդը ձեր գյուղին մոտիկ է. և քո աչքերի դիմաց է եղել, և Դավթի հեքիաթը գիշեր ու ցերեկ քո ականջին, և դու հիմա՞ հասկացար, որ զենքը պետք է, Անդոկի գլխին սատկելու ժամանակ՝ հասկացար,

Ագե, հասկացար ու նստած սպասում ես, որ տղերքից մեկը զարկվի, ու դու զենքի տե՞ր դառնաս, Ագե... ասաց ու ապտակեց: Ապտակը քիչ էր, Քարանձավ իևո, — Կուսգեղցի Ագեն հերսոտ ծխում է ու իրար խառնված մատներով ծխախոտ է փաթաթում, — Կուսգեղցի Ագեի ճակատին գնդակ էր պետք...

Քառասուն տղամարդ, Դանո, Մեհրեն ծնկների արանքում սեղմած տներում է Համզեն, քառասուն տղամարդ, — ծխում է ու գլուխկախ տընքում, — մի բանակ, անզեն բանակ, տներում է Համզեն, դեռ կովի մեջ չմտած՝ զինաթափ բանակ, տներում է Համզեն, առանց կովի պարտված բանակ, տներում է Համզեն... Քառասուն տղամարդ... Մեծն իմ հերն էր, հալկոր, բայց զենքի ընդունակ ու փոքր Մեհրեն՝ երեխա, բայց զենքի ընդունակ: Ու թե ինչով կովեց իմ հալկոր հայրն ու ինչպես սպանվեց, դու ասա, Դանո, ու թե ինչպես կովեց տղա Մեհրեն ու ինչպես նահատակվեց, թող խուզեն ասի:

Խուզեն Դալե տղային ծնկների արանքում սեղմած, ծխում է: Խուզեն ծխում է ու նայում շուրջըսուրջ, ծխում է ու ծխի միջից նայում հատակին, ծխի միջից, աչքերին թափված հոնքերի միջից Խուզեի հայացքը թափառում է հատակին ու խուրձ բեղերը խլվում են, — Մեհրեն, — քրթմընջում է Խուզեն, Մեհրեն իմ կողքին էր, Մեհրեն... Մեհրեն ուռա՛ս կանչելով վազում էր, ու մեկ էլ տեսնեմ. Մեհրեն... Մեհրեն չկա... իմ կողքին էր ու մեկ էլ, մեկ էլ... Մեհրեն չկա...

Երբ Խուզեն խոսում էր, մենք լարվում էինք, Խուզեն խոսում էր երեխաների մասին, պատմում էր Անդոկի տղա-երեխաների մասին. դա շատ էր հետաքրքիր. ջոկատներ կազմած, բշեւ են հրանոթների վրա, փայտերով, ուռա գոշելով բշեւ են Անդոկը պաշարած հրանոթների ու ասկյարների ու խուժանի վրա:

Քարանձավ իևո, ասա... ասաց Խուզեն, կմկմում է ու շարտում բառ, թափառող հայացքը հատակին՝ վրա-վրա կմկմում է և բառերը շարտում-հեռացնում է իրենից: Քարանձավ իևոն կանչեց քսան-քսան-հինգ հոգի, կանչեց ասաց՝ մանչերը էս սարի գլխին... Անդոկի. Անդոկի գլխին մահ ու սարսափի տակ նստած են, զօր ու գիշեր մահվան սարսափի տակ նստած, նստած մահվան են սպասում... մանչերը էս սարի գլխին, Անդոկի գլխին օդ չեն շնչում, օդի փոխարեն, ասաց, վախ են շնչում, ահ են շնչում... Խ՞նչ եք մտածում, ասաց: Մանչերը... մանչերը մեղք են: Այսպես մահվան սարսափի տակ նստած, կդառնան սարսափի

գերի, վախը... վախը կմտնի սրտները ու էլ դուրս չի գա... Մեղք են... մեղք են մանչերը: Ու թե ազատվեն... ազատվեն պաշարումից, ազատվեն այս գերությունից, սարսափից գերված կլինեն, ասաց, բան է, թե չսպանվեն և կենդանի մնան, վախից գերված կլինեն... ասաց, էլ ո՛ւմ են պետք. տղա են ծնվել, տղամարդ չեն մեծանա, տղամարդ... տղամարդ չեն դառնա: Իսկ թե սպանվեն, վախը սրտները թող չսպանվեն, վախը սրտներից թող դուրս գա, նոր սպանվեն: Մեղք են... մեղք են մանչերը, ասաց, տղա են ծնվել, թող տղամարդ զգան իրենց, գոնե... գոնե մի պահ տղամարդ զգան իրենց, նոր սպանվեն: Մեղք են մանչերը. ի՞նչ եթ մտածում: Հավաքեք՝ ամեն մեկին մի-մի փայտ տվեք, որպես թե զենք է, խումբ-խումբ կազմեք, որպես թե զինվոր են, ուռա կանչել սովորեցրեք՝ որպես թե կռվող են. և թող փայտերը թափ տան, և թող ուռա կանչեն և թող քշեն ասկյարների վրա և թող փայտերը թափ տան և թող ուռա կանչեն և թող քշեն խուժանի վրա և թող փայտերը թափ տան և թող ուռա կանչեն և թող քշեն-հրանոթների վրա, և թող մանչերի սրտից ահը դուրս գա, և թող մանչերի սրտից սարսափը դուրս գա, և թող մահվան սարսափը ի շիք դառնա... մեղք են մանչերը, տղա են ծնվել, ասաց, և թող տղամարդ դառնան, հետո կամ կապրեն, կամ կմեռնեն... Մարաթուկ... Մարաթուկ վկա, Քարանձավ... Քարանձավ եւսոն ասաց... և երեխաները, փայտերը թափ տալով, ուռա կանչելով, վազում, վազում էին, բայց շատ էին մոտենում ճակատին, ուռա կանչելով... կանչելով ոգևորվում, վազում. վազում էին, մոտենում... մոտենում ասկյարներին ու ընկնում կրակի տակ... հնձվում... հնձվում էին...

Երբ Խուզեն խոսում էր, մենք չարվում էինք, Խուզեն պատմում էր երեխաների մասին, միշտ տղա երեխաների մասին և խոսում էր հապճեպ և բառերը շարժելով, բառերը խճճվում էին խուրձ բեղերի մեջ, և Խուզեն մատներով պոկում էր՝ Խուզեն վրա-վրա մատները շուրթերն էր տանում՝ նյարդային ու հանկարծակիի եկածի պես, և ամեն անգամ ինձ թվում էր, թե ծխախոտը վառեց Խուզեի շուրթերը: Մենք Խուզեի հայացքը չէինք տեսնում... Խուզեն խոսում էր հայացքը հատակին, ծխի միջից, աչքերին թափված հարի ու խոփվ հոնքերի միջից Խուզեի հայացքը պտտվում էր հատակին, և ինձ թվում էր, թե հատակին մանր, մանր, մանր ուլունքներ են շաղ եկած, որ Խուզեն տեսնում է, իսկ ես չեմ տեսնում... Իսկ մի անգամ՝ վաղ գարնանը, ձյունների մեջ ես ձնծաղիկներ տեսա և մտածեցի, որ Անդոկ սարի երեխաների մասին պատմելիս Խուզեի թափառող հայացքի տակ այս է՝ ձյունների մեջ բացված ձնծաղիկներն են:

Մեհրեն... Մեհրեն ուռա կանչելով... կանչելով վազում էր ու մեկ էլ... մեկ էլ Մեհրեն չկա,— խուզեն Գալուստ տղային ծնկների արանքում սեղմած քրթմնշում է, կմկմում ու շարտում է բառեր, Գալուստը ծնկների արանքում ճգմվում է, Գալուստը ճմգկտում է ու խեղճ-խեղճ մեկ է նայում, բայց ոչ կարող է խուզելի ոտքերի արքանից պոկվել, և ոչ խուզեն է բաց թողնողը,— երեխաների... երեխաների ջոկատները Քարանձավ խեղճ կազմեց, Մարաթուկ վկա... Քարանձավ խեղճ կազմեց... երեխեքը... երեխեքը... — ծխի միջից, աչքերին կախված խոնավ հոնքերի միջից հայացքը պտտվում է հատակին։ Ես ուզում եմ տեսնել խուզելի հայացքը և չեմ ցանկանում, որ խուզելի հայացքը հանդիպի ինձ։— խուզելի հայացքը շատ տարօրինակ էր. հանկարծակիի եկածի պես սարսափած և միաժամանակ անվախ, կովազան, հարձակվող, ըմբոստ և միաժամանակ նահանջող, ներս քաշվող ու խուսափուկ։ Երբ խուզելի հայացքը հանդիպում էր ինձ, ես շտապ նայում էի Բարե Մանուկին, որոնում Բարե Մանուկի հայացքը. Բարե Մանուկը չէր ժպտում, բայց նաև աչքերի խորքում նման մի բան կար, Բարե Մանուկը աչքով չէր անում, բայց ամեն անգամ ինձ թվում էր, թե աչքով արեց։— Երեխաները,— խլվում են Բարե Մանուկի շուրթերը,— երեխաները,— Բարե Մանուկը շշնջում է, թե՞ ես եմ լսում,— երեխաները անտեր։— Բարե Մանուկը հակված ծխում է ու շշնջում,— երեխաները։— Մշեցի Տոնեն Մաքատ տղային ծնկների արանքում սեղմած ծխում է,— երեխաները, խուզե, երեխաները,— տաքտաքցնում է գլուխը Մշեցի Տոնեն,— մեր մանչերը Անդոկի գլխին ուռա չգոռացին, խուզե, ուռա չգոռացին ու չքշեցին ասկյարների վրա ու խուժանի վրա ու հրանոթի վրա, բայց ո՞ր եմ մեր մանչերը, խուզե... երեխաները... ո՞ր եմ Մշո դաշտի երեխաները... երեխաները,— տնքում է Մշեցի Տոնեն։

Փողփուշ Նհոն, ծիրանի փողը ծնկներին մեկնած, հակված, ծխում է։— Փողփուշ Նհոն զրուցատեղի էր գալիս սրինգը ձեռքին, ամեն անգամ՝ սրինգը ձեռքին, բայց ամեն անգամ չէր փչում։ Եվ չեմ հիշում՝ մեկ անգամ բերան բացե՞ց, խաբրիկ Նորի տանը Փողփուշ Նհոյի ձայնը լսեցի՞նք մենք։ Նստում էր ճրագի տակ, ամեն անգամ նույն տեղը, սրինգը մեկնում ծնկներին և լուռ ծխում։— Փողփուշ Նհոն ճրագի տակ ստվերում նստած ծխում է։ Կողքին Երազհան Մլթիկն է։

Երազհան Մլթիկը շտկվում է, Երազհան Մլթիկը՝ Առաքել տղային ծնկների արանքում, ծխում է, ահա շտկվում է, պատն ի հետ ձգվում,— համաձայն, իր տեսած երազի, ոչ մեկ երեխա չպետք է նահատակվեր,— հայտարարում է Երազհան Մլթիկը,— Անդոկի գլխին տեսած իմ երազի համաձայն ոչ մեկ երեխա չպետք է նահատակվեր,— զրնգում է Երազհան Մլթիկի ձայնը,— իմ տեսած երազն ի հետ, Անդոկի ոչ մի երեխա, ոչ

մեկ տղա ու ոչ մեկ աղջիկ,— շեշտում է Երազհան Մլփիկը,— ոչ մեկ կին ու ոչ մեկ տղամարդ,— շեշտում է Երազհան Մլփիկը,— ոչ մեկ ծեր ու ոչ մեկ ջահել, ոչ մեկ մարդ,— հայտարարում է ու ցուցամատով հաստատում է Երազհան Մլփիկը,— չպետք է նահատակվել,— և առարկող, առարկություն ընդունող հայացքը դիմացի պատին, պատի՞ն, թե՛ առաստաղին, դադար է տալիս Երազհան Մլփիկը։— Եվ Մլփիկի հեռագնա հայացքի դիմաց հաբրիկ նորեկի կավածեփ պատը չէ, առաստաղը չէ, սարդոստայններով բռնկված պատը չէ, մրոտ առաստաղը չէ. Երազհան Մլփիկը իր երազն է տեսնում՝ Անդոկի գլխին կապույտ երկինք, կապույտ երկնքում՝ գունեղ-գունեղ պատկեր...

Առի Միտն	3
Պաժանի համագործակցություն	94
Մարտիս սարի ամպերը	
— Էս հին ու նոր օրեր... Էս մոմոտ օրեր	156 ✓
— Քույր Մանուկ	159
✓ Կանչը	167 ✓
✓ Քեռի Քորոսը	181
✓ Ներսիս	200
✓ Դավոն	209
— Սովաարի Օհանը,	220
✓ Փողփուշ Մելոն	226
— Բաթոն	235
✓ Ձեռնքաշ Հերոն	241
✓ Աղբիք	249
— Գինարք ծաղիկ	259
✓ Պատրանք	265
✓ Խոթեցի Ափրին	276
— Եռկան	284
— Միայնակ ծառը	294
— Դաշտապաշտ	313
✓ Մեղապարտը	335 ✓
— Մուշ քաղաքի վերին թաղի տղան	369
✓ Մամփրե, արքան	380
Միտանի ծառ	
Օրն ալեայաց	404

Մաղթանք	409
Դարուղի	414
Աղբրանց արուն մեջ քարհրուն...	423
Սպասում	430
Զայնիկդ ի հոգիս...	439
Զայն ամենայն Հայոց...	445
Տարեմուտին (անավարտ վեպ)	449

ՄՈՒՇԵՂ ՀՈՎԵՒ ԳԱԼՇՈՅԱՆ

Զորի Միրոն

(վիպակ, պատմվածքներ)

МУШЕГ ОВЕЕВИЧ ГАЛШОЯН

Дзори Миро

(повесть и рассказы)

(На армянском языке)

Издательство «Советакан грох»

Ереван, 1983

380

152

Խմբագիր՝ Ռ. Մ. Մուրադյան

Նկարիչ՝ Յ. Ա. Գյուլանյան

Գեղ. խմբագիր՝ Գ. Խ. Գյուլամիրյան

Տեխ. խմբագիր՝ Ս. Մ. Սիմոնյան

Վերստուգող սրբագրիչ՝ Հ. Ն. Զուրյան

ИБ 4550.

ՎՅ 09494

Հանձնված է շարվածքի 26. 04. 83 թ.: Ստորագրված է տպագրության 8. 09. 83 թ.: Ֆորմատ $60 \times 84^{1/16}$ Քուդթ գրքալրագրային: Տառատեսակը՝ «Գրքի սովորական»: Տպագրություն՝ բարձր: 29,3 պայմ. տպ. մամ., 29,63 պայմ. ներկ. թերթ., 27,4 հրատ. մամ.:

Տպաքանակ՝ 20 000:

Պատվեր՝ 833: Գինը՝ 1 ռ. 80 կոպ.:

«Սովետական գրող» հրատարակչություն, Երևան—9,
Տերյան 91:

Издательство «Советакан грох», Ереван-9,
ул. Теряна, 91.

ՀՍՍՀ հրատարակչությունների, պոլիգրաֆիայի և գրքի առևտրի գործերի պետական կոմիտեի Հակոբ Մեղապարտի անվան պոլիգրաֆկոմբինատ, Երևան—9,
Տերյան 91:

Полиграфкомбинат им. Акопа Мегапарта Госкомитета по делам издательств, полиграфии и книжной торговли Арм. ССР. Ереван-9, ул. Теряна, 91.

**ԴԱՍԱԿԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԲԱԺՆՈՎ
ԼՈՒՅՍ ԿՏԵՍՆԵՆ**

ՍՏԵՓԱՆ ԱԼԱԶԱԶՅԱՆ — Եղեգները չխոնարհվեցիմ,
Անառագաստ մավակներ

ՄԿՐՏԻՉ ՍԱՐԳՍՅԱՆ — Գարուն էր, ձյուն էր արել

ԽԱՉԻԿ ԴԱԾՏԵՆՑ — Ռանչպարների կանչը